ÉLETEMNEK ABBAN A SZAKASZÁBAN VAGYOK, AMELYHEZ MÁR SOKKAL KÖZELEBB VAN A BEFEJEZÉS, MINT A KEZDET. ITT AZ IDEJE HÁT, HOGY FELJEGYEZZEM MINDAZT, AMIT ÁTÉLTEM. OLYAN ESEMÉNYEKRŐL BESZÉLEK, AMELYEKNEK A TÖBBSÉGE – ÉRTHETŐ OKOK MIATT– SEMMIFÉLE DOKUMENTUMBAN NEM TALÁLHATÓ, ÁM ANNÁL ELEVENEBBEN ÉL AGYAMBAN, LELKEMBEN ÉS IDEGEIMBEN. MINT E KORSZAK HŰ VAGY ROSSZ SÁFÁRA, EL AKAROK SZÁMOLNI MÚLTUNK EGY DARABJÁVAL. NÉMELYEK MEGTISZTELŐ ÁLLÍTÁSA SZERINT MINT KORONATANÚ, SŐT AZ ÉLET KÉRLELHETETLEN RENDJE SZERINT LASSAN-LASSAN MINT EGYETLEN ÉLŐ TANÚ.

Kállai Gyula

ÉLETEM TÖRVÉNYE

Kállai Ernő

ÉLETEM TÖRVÉNYE

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1980

ISBN 963 09 1771 8

© KÁLLAI GYULA, 1980

(3243)

Írói szándék

Mint minden írás, ez is az élet titkait feszegeti.
Eddig több olyan munkám jelent meg, amely ennek az időszaknak sok fontos társadalmi és politikai összefüggését igyekezett feltárni és dokumentálni. Elemezték azokat az eseményeket és történéseket is, amelyekben közvetlenül nem vettem részt.

Most olyan eseményekről és történésekről írok, amelyekben magam is közvetlenül részt vettem, amelyeket nemcsak dokumentumokból, hanem az élet bonyolult szövevényei, szinte a lélek rezdülései alapján ismerek. Társadalomtörténeti korrajz keretében személyes reflexiókat, jellemzéseket, értékeléseket adok emberekről, eseményekről, népünk tragikus és dicsőséges küzdelmeiről. Némelyek megtisztelő állítása szerint mint koronatanú, sőt az élet kérlelhetetlen rendje szerint lassan-lassan mint egyetlen élő tanú.

A történelmet emberek csinálják, ám legtöbbnyire nem azért, mert tudatosan történelmi személyiségek vagy akár hősök akarnak lenni. Én magam sem pályáztam babérokra. Az az ambíció azonban egy percre sem hagyott nyugodni, hogy minden időben és helyzetben akképpen cselekedjek, amint lelkiismeretem, kommunista meggyőződésem és konkrét lehetőségeim alapján legfőbb kötelességemnek éreztem. Bárcsak többet is tehettem volna!

Negyven-ötven évvel ezelőtti eseményeket idézek meg. Írásomat mégsem tartom puszta visszatekintésnek. Vigyáztam arra, hogy soraim ne vesszenek el a múlt rengetegében. Mindig

és mindenütt a máról beszélnek. A harminc, negyven és ötven évvel ezelőtti események úgy hordozzák magukban a múltat, a jelent és a jövőt, miként a tengerekbe torkolló folyamok a csermelyek, patakok és folyók vizét. Napjaink valósága: a kommunista párt politikai vezető szerepe, a szocializmus építésének nemzeti programja, a demokratikus népi-nemzeti egység, a népfrontpolitika sem egy-két évvel, hanem évtizedekkel mérhető történelmi folyamat, akár a múltba, akár a jövőbe tekintünk.

Írásom néha szubjektív jellegű, ami talán ellentmond testilelki habitusomnak. Ám mégsem tehettem másként! Életemnek abban a szakaszában vagyok, amelyhez már sokkal közelebb van a befejezés, mint a kezdet. Itt az ideje hát, hogy feljegyezzem mindazt, amit átéltem. Olyan eseményekről beszélek, amelyeknek a többsége – érthető okok miatt – semmiféle dokumentumban nem található, ám annál elevenebben él agyamban, lelkemben és idegeimben. Mint e korszak hű vagy rossz sáfára, el akarok számolni múltunk egy darabjával. Meg akarom írni azokat a bennem rejlő „dokumentumokat", amelyek – szándékaim szerint – a történelmi igazság erejével s a személyes vallomás hitelességével szólnak múltról és jelenről, életről és halálról, s talán még szélesebbre tárják a kapukat a jövő felé.

Számadásomat tisztelettel nyújtom át az olvasónak.

Gyorsvázlat gyermek- és ifjúkoromról

Csodával kezdődött az életem. 1910. június 1-én, Berettyóújfaluban születtem, az életre ébredés sok milliárd évnyi csodáját gyarapítva.

Csoda volt az is, hogy életben maradtam. Édesanyám ugyanis méhének több gyümölcsét holtan hozta a világra. Heten maradtunk életben. Úgy látszik, én is hősiesen elviseltem a születés félelmetesen szép procedúráját. Éltem, megmaradtam. S aki életben marad, puszta létével maga is kezdi befolyásolni, megváltoztatni a világot.

Négyéves koromig Berettyóújfaluban, 1914 tavaszától Püspökladányban éltünk, ahová édesapám a biztosabb megélhetés reményében költöztette át családját. Ám ez az ábránd pillanatok alatt semmivé foszlott: apámat az első világháború legelején, mindjárt az első mozgósításkor bevonultatták katonának, s hat esztendeig színét sem láttuk. A kenyérkeresőtől megfosztva, édesanyám egyedül viselte hét apró gyermeke nevelésének minden gondját. Hőskölteményt lehetne írni arról, milyen kitartással, találékonysággal, néha lángeszű leleménnyel oldotta meg nehéz feladatát.

Nemcsak emlékeim, hanem ékesen szóló bizonyítékok is tanúskodnak erről. Édesapám a szíve fölött, katonazubbonya zsebében összegyűjtve, hazahozta a hadicenzúra koromfekete tustintájának törléseivel tarkított tábori levelezőlapokat, amelyeket édesanyám hat éven keresztül írt neki. E száznál több írás ma is féltve őrzött kincsem. Valamennyi hiteles és megrázó dokumentum.

Nem tartozom azok közé, akik sanyarú gyermekkorukat életük fogytáig emlegetik. A panaszkodás, önmagam sajnáltatása különben sem kenyerem. De nem is felelne meg a valóságnak, ha azt mondanám, hogy szüleim szegénysége miatt valaha is szánalomra szorultam volna. Szó sincs róla! Erre az időre ma is úgy emlékezem vissza, mint életem legszebb, legboldogabb szakaszára.

Az első világháborút, a maga igazi mivoltában, csak később ismertem meg. E szörnyű évek tragikumából akkor mi, gyerekek, jóformán semmit sem érzékeltünk. Ellenkezőleg! Ez az öt-hat esztendő a végtelen szabadság és függetlenség, a senki és semmi által nem korlátozott önállóság, miként ma mondanánk: az egyéniség sokoldalú kibontakozásának időszaka volt.

Édesanyánk egész nap munka után lótott-futott, reggeltől estig dolgozott. Mi már korán reggel eltűntünk hazulról, és csak a sötét este terelt haza bennünket. A mama csak akkor vehette számba gyermekeit: megvagyunk-e valamennyien.

Ruházkodásunkról és élelmezésünkről az év nagy részében természetesen mi magunk gondoskodtunk. Az előbbit viszonylag könnyen megoldottuk. Főleg nyári időszakokban. Derekunkra spárgát vagy rongymadzagot kötöttünk, s édenkerti meztelenségünkben máris jólöltözötteknek éreztük magunkat. A cigánygyerekek voltak tanítómestereink. Azt azután már az elegancia tetejének éreztük, amikor – a padláson ráakadva édesapám divatkellékeire – ehhez a viselethez, a bátyámmal együtt, fekete csokornyakkendőt is kötöttünk.

Élelmezésünk viszont már több fáradsággal járt, de nagyobb választékkal is szolgált. Előttünk, ha nem is dúsan terített asztalként, kitárult az egész határ. Ingyen szolgáltatta termékeit, csak össze kellett szedegetni. Mindazt az ehetőt, amit napi kóborlásaink során találtunk, mohón elfogyasztottuk. Eledelünk nagyon változatos, sőt vitamindús is volt. Ettünk vadsóskát, mályvapogácsát, akácfavirágot, zsenge, tejes szemű

búzát és kukoricát. Ezeket úgyszólván csak előétel gyanánt. A következő fogást a házikertek kínálta karalábé, káposzta, krumpli, paradicsom, paprika és sárgarépa szolgáltatta. Étrendünkből a gyümölcs sem hiányzott. A búzatarlókon bőven találtunk szamócát. Táplálkozásunkat változatosabbá téve, a természet vadon termő ajándékait a zárt kertek, főleg a nagyváradi káptalan gyümölcsöseinek nemesített fajtáival egészítettük ki. Sokszor, amikor este hazatértünk, a családi asztalra is került belőlük valami. Még az egészségügyi követelményeknek is eleget tettünk. Mint az afrikai népek, egész nap ösztönösen rágtuk az édesgyökeret.

De ez csupán a létfenntartást jelentette.

A korlátlan szabadság, az önálló cselekvés megmozgatta fantáziánkat. Hajmeresztő dolgokat műveltünk. Ki tud a vályogvető gödörben legtovább a pocsolyás víz alatt maradni, az ott hűsölő tehenek hasa alatt átúszni, vagy a robogó gyorsvonat előtt az utolsó pillanatban a síneken átszaladni. Játékszereink nem voltak. Ha ilyesmire vágytunk, mi magunk készítettük.

Ez az életmód az alkotóképesség igen magas fokát fejlesztette ki bennünk. Különös előszeretettel szobrászkodtam. A vályogvetéshez használt pelyvás agyagból mindenféle növényi és állatfigurákat, építészeti „remekeket", sőt működőképes cséplőgépet is tudtam formálni. Ez utóbbi alkotásom bérelt házunkat több ízben leégéssel fenyegette.

Édesapám 1920 nyarán jött haza a hadifogságból. Előbb Korfu szigetére, majd Franciaországba hurcolták. A háborúnak már régen vége volt, megkötötték a trianoni békeszerződést, de ők – mintha közben semmi sem történt volna – továbbra is cipelték a súlyos bálákat a marseilles-i kikötőben. Végre egy dán vöröskeresztes misszió talált rájuk, s szabadította ki őket.

Édesapám erősen csökkent létszámú családot talált itthon.

A háború végén szörnyű kolerajárvány pusztított. Kegyetlenül szedte áldozatait, elsősorban a gyerekek közül. Rövid időn belül három kistestvérem hunyt el. Életben maradásom ekkor is csak egy hajszálon múlott. A hat gyerek között én voltam a középső. A három idősebb testvérem – Rózsika, Sanyi, Vilma – megmaradt, a három fiatalabb – Lajcsi, Ilonka, Bözsi – áldozatul esett a járványnak. E törvényszerűség alapján én következtem volna. Csoda, hogy a halál éppen a hátam mögött húzta meg a félelmetes határvonalat. Középső gyerekből legkisebbé degradálódtam.

A háború végére viszont kész férfivá értem. Iskolába ugyan nem jártam, mert oda a háború idején katonákat szállásoltak el. Írni-olvasni nem tudtam, de őszintén szólva nem is éreztem hiányát. Tízéves koromra így is bőséges élettapasztalattal rendelkeztem. (Még pipáztam is.) Utólag látom csak: a szegénység, a nyomor nemcsak zülleszt, nevelhet is.

Arról, hogy a társadalomban milyen erők működnek, természetesen semmit sem tudtam. Amikor azonban a bőségesen termő káptalani kertből gyümölcsöt, az uradalom sűrű erdejéből fát, a vasútállomáson felhalmozott készletből kevés szenet akartunk szerezni, saját bőrünk égő fájdalmán éreztük, hogy a társadalomban különböző mértékkel mérnek.

Kilencéves gyermekfejjel a Tanácsköztársaságból sem értettem semmit. Leverése után azonban szemtanúja voltam édesanyám megbotozásának. Neki sem voltak forradalmi érdemei, csak éppen lelkesen helyeselte, hogy vége az urak világának. Ma is elevenen él bennem ez a kép. Megkínzatás közben anyám ajkát egy leheletnyi sóhaj sem hagyta el. Minden botütésre belőlünk, körülötte álló gyermekeiből szakadt fel a fájdalmas kiáltás. Ezzel és így kaptam az első gyakorlati leckét az osztályharcból anélkül, hogy tudtam volna, mi fán is terem az.

1920 őszén visszaköltöztünk Berettyóújfaluba. Apám fel-

adta nagyra törő álmát, hogy mint vasutas, nyugdíjas állású legyen. Folytatta régi mesterségét: a csizmadiaságot.

A visszahurcolkodás után végre megkezdhettem iskolai pályafutásomat. Ekkor már betöltöttem tizedik életévemet. Szüleim bölcsen felismerték: két év alatt el kell végeznem az elemi iskola négy osztályát, különben még tanonc sem lehetek. Nem részletezem, hogyan s miképpen teljesítettük e feladatot. Ismételten apám megfontoltságára vall, hogy felmérve e gyorstalpaló iskolavégzés esendő voltát, beíratott a helybeli polgári iskolába: legalább „művelt" kisiparos legyen majd belőlem.

A polgári iskola négy esztendeje alatt több időt töltöttem az igazgatói irodában névsorok és kimutatások összeállításával, mint a tanteremben tanulással. Akkurátus, szép kerek betűkkel írott fogalmazványaim közül néhány talán ma is ott porosodik az Oktatásügyi Minisztérium pincéjében. Nem tudom, hogy ezért a tevékenységemért-e, de feleleteimet – a később nekem ajándékozott tanári notesz tanúsága szerint – rendresorra jelesre minősítették.

Kissé szégyenkezve írok erről. Az ilyen bizonyítvány napjainkban nem egyezik korunk ízlésével, vagy talán divatjával. Művészeti, irodalmi és közéletünk jeles alakjai büszkén emlegetik: professzoraik gyakran „szekundába ponálták" őket. Igaz, Petőfivel is ez történt, de hát ő ettől függetlenül is zseninek bizonyult.

A polgári iskola negyedik osztályának nyilvános vizsgáján Deák Dezső tanárom, a tanácsköztársasági szereplése miatt Szegedről eltanácsolt költő, pedagógus és újságíró, Juhász Gyula pálya- és küzdőtársa, Katona József felől faggatott. Elsoroltam, amit Bánk bánról s a magyarokon esett szégyenről tudtam. Kiselőadásomat azzal fejeztem be: hiába alkotott Katona nagyot, mégis tömény közönnyel és meg nem értéssel körülvéve, ismeretlenül és csalódottan, fiatalon és betegen hullt vissza a kecskeméti homokba.

Hát ez a kecskeméti homok, s még inkább a bele való visszahullás, végképp megpecsételte sorsomat! Kelemen János igazgatóm, tanáraim, a vizsgán részt vevő helybeli notabilitások, köztük Nadányi Zoltán vármegyei főlevéltáros, a jeles költő, ott a helyszínen javasolták édesapámnak: írasson be gimnáziumba.

A felszabadulás előtt a középiskola - így a 8 osztályos gimnázium és a 4 osztályos polgári iskola - az elemi iskola negyedik osztályának elvégzése után kezdődött. A polgári iskola negyedik osztálya után - különbözeti vizsgával - a gimnázium ötödik osztályába lehetett lépni.

Újabb rohammunka következett. A kéthónapos nyári szünet alatt el kellett sajátítani a különbözeti vizsgához szükséges tudnivalókat. Főleg a gimnázium négy alsó osztályának latin anyaga jelentett kemény próbát.

Latinból és természetrajzból simán levizsgáztam, de a számtannal már volt egy kis bökkenő. A tanár felírt egy törtes törtet, azzal a szigorú felszólítással, hogy alakítsam át rendes törtté. A lélegzetem is elállt. Én ilyen számszörnyeteget még sohasem láttam, s ha mégis meg tudom oldani, épp olyan lett volna, mintha e matematikai törvényt én fedeztem volna fel. De én nem voltam Gauss, így hát csak néztem a táblára, baljóslatú csodálattal és tisztelettel. Erre a matematikatanár ráírta a vizsgalapomra: „Nem felelt meg." Ám szerencsém volt. A polgári iskolában egy osztályba jártam több értelmiségi szülő gyermekével, akik a gimnáziumi továbbtanulásra előre készültek, és évről évre különbözeti vizsgát tettek. Az egyik osztálytársam apja - jómódú vidéki ügyvéd, aki elkísérte fiát a vizsgára - meghallva, hogy elvéreztem a törtes törtön, a tanári szobába rontva, meggyőző érveléssel magyarázta el helyzetemet számtantanáromnak. A védőbeszéd hatására megnyíltak előttem a gimnázium kapui.

Így lettem a hajdúböszörményi Bocskai István Református

Főgimnázium diákja, és a híres debreceni Kollégium kihelyezett tagozatának, a Kálvineum nevű, főleg a lelkészek gyermekei számára létesített internátus lakója.' 1930 nyarán az itt szerzett érettségi bizonyítvánnyal jelentkeztem a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, magyar–latin szakos hallgatónak. Eredményeim alapján, a szegény sorsú gyermekeket sújtó társadalmi numerus clausus ellenére, simán felvettek.

Egyet s mást már gimnazista koromban hallottam arról, ami a Szovjetunióban történik. Elsősorban negatív formában. Latin- és görögpótlós tanárunk, ha valami diákcsínyt követtünk el, ami elég gyakran megesett, a következő szavakkal próbált bennünket jobb belátásra bírni: „Mit gondolnak maguk, hol vagyunk, Moszkvában?"

Kezdetben nem tudtuk, miért hivatkozik a mi megtréfált tanárunk minden alkalommal Moszkvára. Később jöttünk csak rá, hogy az akkori hivatalos propaganda szerint a Szovjetunióban feneketlen felfordulás, diktatúra, terror és anarchia uralkodik. Az iskolákban is nyilván minden a feje tetején áll. Csínytevéseink így kerültek derék tanárunk fejében összefüggésbe Moszkvával.

Érdeklődésemet a Szovjetunió iránt egy korabeli újság is ébresztgette. A Kálvineumba egyetlenegy napilap sem járt. Év közben a világ eseményeiről szinte semmit sem tudtunk. A nyári szünidőben azonban magam is szorgalmasan olvasgattam édesapám kedvelt napilapját: a *Friss Újság*ot. Ebben az olcsó és népszerű újságban – szintén az akkori hivatalos propagandának megfelelő szellemben – sok rágalmazó cikk jelent meg a Szovjetunióról. Rólam azonban e propagandaszólamok, átlátszó hazugságok s hajmeresztő rémségek hamarosan leperegtek, de a lényeg, vagyis az, hogy a Szovjetunióban a munkások és a parasztok kivégezték a cárt, elkergették a tőkéseket és a földesurakat, s megteremtették a dolgozó nép

hatalmát, nagyon is megragadta a figyelmemet. Mindezt ösztönszerűen, lelkes örömmel helyeseltem.

Ezek a homályos értesülések azonban politikai érdeklődésemet alapvetően még nem befolyásolták. Ekkor még sokkal nagyobb szerepet játszottak ebben a hazai, a helyi társadalmi és osztályviszonyok, amelyekből egyre alaposabb leckét kaptam.

Bihar vármegye, ahol születtem és felcseperedtem, a Viharsarok tőszomszédságában van. A mi vidékünket ugyan nem nevezték sohasem Viharsaroknak, de szociális viszonyai nemigen különböztek azoktól, amelyek a két szomszédos területet, délen a forrongó Békés megyei Viharsarkot, északon az elmaradott, „sötét" Szabolcsot jellemezték. Gyermek- és ifjúkoromban ezt az életet láttam, s magam is ezt éltem végig. Ugyanakkor érzékeltem azt is, ami mindezzel szöges ellentétként állt szemben.

Szülőfalum, Berettyóújfalu az első világháború után a kettéosztott, s a Magyarországhoz tartozó „csonka" Bihar vármegye székhelye, s a Romániához tartozó Nagyvárad ellenpólusa lett. Ez az ősrégi, tizenkétezer lakosú település egyszerre volt nagyközség, járási és megyei székhely. Az úri világ koncentrált gyülekezőhelye, telezsúfolva titokzatos hivatalokkal s az úri világ félelmetes képviselőivel: jegyzőkkel, ügyvédekkel, járásbírókkal, főszolgabírókkal s az ingatag államhatalmi építmény csúcsán az alispánnal és a főispánnal, valamint nélkülözhetetlen kiegészítőjükkel, a csendőrséggel és a rendőrséggel. Külön tisztviselőtelepet építettek számukra. Ezeknek az uraknak az életét és a néphez való viszonyát – mint gyermekeik házitanítója – magam is korán megismertem s egyre elviselhetetlenebbnek éreztem. Az úri világ népellenességéről nekem ez szolgáltatta a szemléltető példát.

Elősegítette ezt néhány szubjektív eredetű körülmény is. Édesapám, Nadányi Zoltán hosszas rábeszélésére, kihallgatás-

ra jelentkezett Nadányi János alispán úrnál, hogy taníttatásomhoz a vármegyétől ösztöndíj vagy segély formájában segítséget kérjen. A tekintetes vármegyének, megcsonkított helyzetében is, meg lett volna erre a lehetősége. A vármegyei kaszt gyermekei részesültek is ilyen segélyben, annak ellenére, hogy egyik osztályból a másikba pótvizsgákon és az én korrepetitori segítségemmel tudták átküzdeni magukat.

Már az is csoda volt, hogy a nagy hatalmú alispán fogadta édesapámat. Az alispán az engem protezsáló vármegyei főlevéltáros, az országos hírű költő testvérbátyja volt. Az ő kívánságára hozta meg ezt a nagy áldozatot.

Nekem személy szerint jó hírem, s mondhatnám: valamelyes tekintélyem is volt a megyei uraságok előtt, de e megbecsülés nem volt több, mint ami a munkájukat jól végző szolgákat megilleti. De az is lehet, hogy mindez csak látszat volt: a derűs és barátságos felszín alatt gyűlölködve gondoltak rám, magukra és osztályukra megszégyenítőnek érezvén, hogy gyermekeiket egy alacsonyabb rendű lény segíti át az élet buktatóin.

Ennek bizonysága, ahogyan az alispán úr édesapámat fogadta. A falusi csizmadia és a vármegyei alispán találkozásakor ez a leplezetlen ellenszenv, sőt gyűlölet tört felszínre. Édesapám gyakorta elbeszélte, hogyan zajlott le ez a találkozó.

– Miért akarja maga a fiát taníttatni? – kérdezte az alispán.

– Én nem akartam – mentegetődzött édesapám –, a tanár urak, a főtisztelendő és főlevéltáros urak javasolták.

– Hát akkor miért hozzám fordul? Beszélje meg velük, amit akar.

– Azért fordulok a méltóságos alispán úrhoz, mert úgy tudom, hogy a vármegyének lehetősége van a szegény sorsú tehetséges gyermekek támogatására – felelte apám.

Az alispán úr felfortyant.

– De jól kioktatták! Csak azt nem tudom, mi köze magának

ahhoz, hogy a vármegyének mire van lehetősége és azt mire használja fel. Ezentúl majd magától kérünk tanácsot!

– Bocsánatot kérek, nem volt ilyen szándékom.

– Még szép! De akkor miért jött ide? Jól néznénk ki, ha ezentúl az iparosok és a parasztok is taníttatni kezdenék a gyermekeiket. Hova jutna ez a szegény ország?

Látva, hogy édesapámat e néhány mondatával teljesen letaglózta, kissé halkabbra és barátságosabbra fogta a szót, mint a bíró, amikor az ítéletet kihirdeti:

– Úgy tudom, Kállai úr jó mesterember. Szép csizmákat, szandálokat és papucsokat csinál. Miért kell magának gimnáziumba küldeni a fiát? Főleg, ha még pénze sincs taníttatására. Ezt a mesterségbeli tudást adja át a gyermekének. Legjobb lesz, ha őt is csizmadiává neveli.

Láttam, a társadalmi osztályok között olyan falak vannak, amelyeken nem lehet egyszerűen csak átlépni. Egyet lehet csupán – bár ez a legnehezebb –, le kell dönteni őket!

Kezdett feltárulni előttem a másik világ is.

Gyermek- és ifjúkoromban nem a gyárak és az üzemek, hanem a parasztság világával ismerkedtem meg először. A falu, a paraszti szegénység, a feneketlen sár és pusztító tuberkulózis világa vett körül, végtelen és áthatolhatatlannak látszó tengerként. Sokáig nem is tudtam elképzelni, hogy más élet is lehetséges. Ebből a világból kellett kikecmeregnem, fizikailag és szellemileg is. Ami bizony nem volt könnyű!

Nagy lendítőerőt adott ehhez az irodalom. A *Nyugat*tal és a köréje csoportosuló írók munkáival már középiskolás koromban megismerkedtem. No, nem a tanáraim jóvoltából. Ez a magyar szellemi életet olyannyira felkavaró folyóirat akkor hatolt be először a város falai közé, amikor néhányan – összeadva filléreinket – előfizettünk rá. Még szerencse, hogy tanáraink nem ismerték. Különben nem is engedélyezték volna megrendelését.

Az ismeretség a haladó, forradalmi magyar irodalommal, Adyval, Móriczcal, a *Nyugat* első nemzedékének íróival, az, amit ők hirdettek, sokat segített annak felismerésében, hogy nemcsak a parasztság kizsákmányolt és szegény, elesett és kulturálatlan, nemcsak a falu elmaradott, hanem az egész ország. Évszázadokkal vagyunk elmaradva a fejlődésben. Társadalmi rendszerünk minden eresztékében recseg-ropog. Elnyomott és kifosztott a magyar munkásosztály. A nemzet napszámosaként, szellemi szükségmunkán tengeti életét a magyar értelmiség. Koldusként, egy falat kenyér után áhítozva itthon, vagy a tengerentúlra „tántorogva" idegen földön nyomorog a parasztság milliója.

Adynál mindez szintetikus egységbe olvadt össze. Magam is sejteni véltem, hogy az ipari munkásság, a parasztság és az értelmiség kiszolgáltatottsága és nyomora egy tőről fakad. Érlelődött bennem a felismerés: ezen a világon változtatni kell!

A kommunista párt tagjaként

1930 őszén beiratkoztam a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre. Azóta kisebb megszakításokkal Budapesten élek. A főváros nagy fordulatot jelentett életemben.

Erre az időszakra, az 1929–1933-as évekre esett a kapitalizmus minden addiginál súlyosabb megrázkódtatása: a tőkés társadalmi rend gazdasági válsága. Világszerte csődöt mondtak a legnagyobb vállalatok, kartellek és trösztök. Mérhetetlen mennyiségű árut égettek el vagy dobtak a tengerbe. A dolgozók milliói kerültek egyik napról a másikra utcára. Egyik tőzsdekrach követte a másikat, recsegett-ropogott a kapitalizmus egész korhadó szerkezete. Milliók és milliók hite ingott meg a tőkés társadalmi rend mindenhatóságában és egyedüli üdvözítő voltában. A világ dolgozói előtt ismét felvillant a reménysugár: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi tovább hódítanak és diadalmaskodnak.

A pusztító erejű válsággal egyidőben az első szocialista állam, a Szovjetunió teljesítette gigantikus méretű első ötéves tervét. Az erről szóló hírek eljutottak a munkásosztályhoz, a parasztsághoz és az értelmiséghez is. Faust Imre kiadásában egy brosúra ismertette a szovjet népnek a szocializmus építésében elért világra szóló győzelmét.

A válság természetesen kihatott Magyarországra is. A gyáripar és a bányászat termelése egyharmadával csökkent. Ennek megfelelően az iparban foglalkoztatottak jelentős része vesztette el munkáját. Az ország gazdasági struktúrájánál fogva, mint 1848 óta minden válság Magyarországon – az ipar és a

mezőgazdaság összefonódása következtében – óhatatlanul a nagybirtokkal függött össze. Nem véletlen, hogy a harmincas évek elején kibontakozó válsággal részletesen és összefüggő módon egész könyvnyi terjedelmű röpirat formájában az egyik földesúr, gróf Károlyi Imre foglalkozott. Művét villámhárítónak szánta, vele azonban a rendszer több olyan rákfenéjére mutatott rá, amelyek még a kommunistáknak is jó agitációs érveket szolgáltattak.

A legnagyobb jelentősége mégis annak volt, hogy a nemzetközi méretű és a hazánkat is sújtó, pusztító válságra a magyar munkásosztály 1930-ban sorozatos sztrájkokkal, majd 1930. szeptember 1-én hatalmas méretű tömegtüntetéssel válaszolt, s ezzel hosszú idő múltán ismét megmutatta kiapadhatatlan forradalmi erejét.

Közvetlenül a tüntetés után érkeztem Budapestre, hogy beiratkozzam a Pázmány Péter Tudományegyetemre. A tüntetésből magából semmit sem láttam, de a főváros légkörében továbbra is izzott ez a feszültség. Mindenki erről beszélt, ettől rettegett, vagy ebben reménykedett. Az esemény izgató utórezgéseit még az egyetem falai között is hosszú ideig érezni lehetett.

A válság tetőpontja egybeesett budapesti életem megkezdésével. Lázasan figyeltük, hogyan alakult a világhelyzet, de azt is, mi történik idehaza, a mi kis országunkban. S rájöttünk, hogy nemcsak a nagyvilágban, hanem itthon is van tennivaló bőven. Sokat vitatkoztunk: e világméretű káoszból mi a kivezető út. Így volt ez nemcsak Budapesten, hanem vidéki városainkban is.

Ez az útkeresés a harmincas évek elején és közepén az egyetemi diákmozgalmakban is érdekes folyamatokat indított el. A táptalaj mindenütt ugyanaz volt: az ország rendkívül elmaradott szociális állapota. Úgy érzem, további kutatásra vár, hogy az ország nagyvárosaiban ezek a mozgalmak mennyire

spontán módon, mennyire tudatos politikai cselekvés útján jöttek létre? Miképpen kapcsolódtak – ha csak vékony szálakkal is – egymáshoz? Milyen helyi tényezők határozták meg jól felismerhető sajátosságaikat?

Az egyetemi hallgatók között ekkor kezdte meg illegális tevékenységét a Kommunisták Magyarországi Pártja.

Engem 1931 őszén Rajk László kapcsolt be a kommunista egyetemi diákmozgalomba. Ettől kezdve vagyok a kommunista párt tagja.

Rajk Lászlóval már gimnazista koromban megismerkedtem. Egyik bátyját, aki Berettyóújfaluban volt főorvos, a megyei kórház tbc-osztályának vezetője, az iskolai szünidőben rendszeresen meglátogatta. Így történt ez 1930 nyarán is, amikor leérettségiztem. Ekkor jött haza Párizsból, ahol mint francia–magyar szakos bölcsészhallgató egy évig tanult. Berettyóújfaluban közös tanítványunk volt. Az egyik megyei notabilitás szépséges, de szellemiekben nem valami gazdagon megáldott leányát tanítottuk. Ő franciára, én matematikára. Így ismerkedtünk meg.

Rajk rendkívül megnyerő, vonzó egyéniség volt. Jó megjelenésű, kitűnő modorú, udvarias, választékosan beszélő, sokoldalúan művelt fiatalember. Varázsát számomra csak növelte, hogy most érkezett haza a világ kultúrájának egyik központjából, Párizsból. A mi faluvárosunkban, a megyei urak világában, ő sem érezte jól magát. Ha csak tehettük, menekültünk ki a szabadba, a Berettyó-partra. Itt legalább magunk között voltunk.

Sokat beszélgettünk társadalmi, politikai és irodalmi kérdésekről. Elbeszéléseinek kimeríthetetlen témája volt a francia munkásosztály forradalmi harca, a Francia Kommunista Párt tevékenysége. Tőle hallottam először, tiszta és világos megfogalmazásban, ami többé-kevésbé bennem is megérlelődött már, hogy nem a meglevő társadalmi rendet kell toldozni-fol-

tozni, hanem újat kell teremteni. Úgy, ahogy azt a Szovjetunióban a munkások és a parasztok tették.

Az első Lenin-könyvet is tőle kaptam: a Tanácsköztársaság idején nálunk is megjelent *Állam és forradalom* című művet. Ez volt az én első elméleti útbaigazítóm, mely választ adott oly sok, évek óta izgató kérdésemre.

Ezzel egy korszak végéhez érkezett az életem. Ennek a lényege: a társadalmi viszonyok, a forradalmi magyar irodalom tanulmányozása elvezetett a kommunista eszme felismerésének a küszöbéig. Ezt a fejlődési folyamatot a Rajk Lászlóval való találkozás tette teljessé. Amikor feltárta előttem, hogy az elnyomást és a kizsákmányolást, a szegénységet és a szellemi elmaradottságot csak a kommunista eszmék győzelme szüntetheti meg; s hogy a fennálló társadalmi rendet tudatos forradalmi munkával megdöntve új társadalmi rendet kell teremteni, mintha magam is újjászülettem volna. Úgy éreztem, rátaláltam a helyes útra.

Ebben az időben folytatott mozgalmi munkámról még nem sokat mondhatok. Azt csináltam, amit az ifjú kommunistáktól mindenkor megköveteltek.

Ezek között első helyen állt a tanulás, a felkészülés. Rajk Lászlóval és Beck Istvánnal hármasban sejtszerű tanulókört képeztünk. Tananyagunk a Schönstein-féle füzetek voltak. A marxizmus alapelemeivel: a bér, ár és profit elméletével, a munkásosztály kizsákmányolásával, az osztályharc törvényszerűségeivel ismerkedtünk. Ezeket a brosúrákat a Kommunisták Németországi Pártja adta ki, a fasizmus terjeszkedése s a vele való nagy összecsapások idején. Nem hiszem, hogy ennél jobban szerkesztett, érthetőbben megírt tananyagot valaha is adtak a nemzetközi munkásosztály bármely osztagának a kezébe. Nem véletlen, hogy több nyelvre lefordították s a marxizmus tankönyveként használták őket. Magyarra Schönstein Sándor orvos fordította, s a füzetek róla kapták nevüket.

De ez csak a sejtrendszerű tanulás kötelező, vagy ha úgy tetszik, hivatalos tananyaga volt. Ezúttal a kötelező jelleg nem vette el kedvünket a tanulástól. Épp fordítva! E füzetek hallatlan érdeklődést keltettek a marxista elmélet iránt. Hatásukra magam is igyekeztem mindent elolvasni, amit a marxizmus témakörében a könyvtárakban találtam. Nem akarom felsorolni, milyen művekről van szó, hiszen ezt már számos visszaemlékező leírta.

Nagy hatást gyakorolt rám egy ekkor legálisan megjelenő kommunista folyóirat, a Madzsar József és Sándor Pál szerkesztette *Társadalmi Szemle*. Tamás Aladár lapja, a *100%* betiltása után ez volt az illegális kommunista párt második legális folyóirata. Megjelenésüket az tette lehetővé, hogy a nem időszaki lapoknak – évente legfeljebb tízszer jelenhettek meg – nem volt hatósági engedélyre szükségük. A *Társadalmi Szemle* fő politikai irányvonala: harc a revizionizmus és a reformizmus ellen, a szociálfasizmus leleplezése. Az első szám első cikkét Madzsar József írta a kapitalizmus belső ellentmondásairól. A világgazdasági válság kitörése után mintegy két évvel Madzsar József elemzése adott első ízben hiteles magyarázatot a kapitalizmus fő ellentmondásairól, amelyek a társadalmi jellegű termelés és a magánjellegű kisajátítás között feszülnek. Sürgette a munkásegységfront megteremtését. Leleplezte a magyar szociáldemokrata vezetőség hivatalos állásfoglalását, amely a válságból kivezető utat a kapitalizmus megerősítésében látta. A szociáldemokrata vezetők – hangsúlyozta a lap – a kapitalizmus válságának kiéleződésével egyre intézményesebben nőnek bele a fasizmus államrendszerébe.

A folyóirat harmadik számában kezdődött Kelemen László (Révai József) nagy jelentőségű cikksorozata *Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban* címmel. E cikk egyik kiindulópontja a munkás-paraszt szövetséggel kapcsolatos publicisztikának és irodalmi tevékenységnek. A lap hatását növelte,

hogy folyamatosan tájékoztatott a Szovjetunióban folyó építőmunkáról.

A *Társadalmi Szemlé*nek nagy hatása volt a munkásság, parasztság és értelmiség körében. Cikkeit szemináriumokon vitatták meg. Kétéves működése alatt elismerést és tekintélyt szerzett a kommunista gondolkodásnak. A sorsa ugyanaz lett, mint a *100%*-nak: betiltás, letartóztatások.

Egy könyv máig tartó élményéről kell még megemlékeznem. Rosa Luxemburg *Levelek a börtönből* című művéről van szó, amelyre a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában találtam rá. Egy délelőtt olvastam el, de utána napokig könyvet sem tudtam a kezembe venni, annyira e szubjektív hangú levelek lenyűgöző hatása alatt állottam. Magam is írónak készültem, s komolyan tartottam tőle, hogy a marxizmus feszes, vaslogikájú és társadalmi törvényszerűségekre épülő elmélete nem tűri meg maga mellett az írói szabadság nélkülözhetetlen feltételét: a művészi alkotás szubjektivitását. Erre a kétségemre adott meggyőző választ Rosa Luxemburg börtönnaplója.

Mi ragadott meg benne elsősorban? Az, hogy minden sora mennyire emberi. A forradalmi harc tüzében s a börtön mélyén is meg tudja őrizni emberi méltóságát, s minden helyzetben őszintén tud örülni az élet legparányibb szépségeinek. Karl Liebknecht feleségéhez, Szonyicskához írott leveleiben mily kicsattanó örömmel számol be arról, hogy cellája ablakában feltűntek a cinkék és a feketerigók, a börtönudvaron a ribizlibokrokon kinyíltak már a sárga csillagocskák, s virágba borultak a gesztenyefák. Igazi életöröm fogta el akkor is, ha egy bogarat megmenthetett a hangyák falánkságától, vagy egy pávaszem pillangót, mely cellájába repült, életre tudott kelteni s börtönéből ki tudott szabadítani. Az első világháború idején milyen lelkesen írta: „Hogy örültem ennek az életmentésnek. Igazi élmény volt!" De nemcsak az életmentésnek örült. Azt tervezte, hogy a háború után Olaszországba, Kor-

zikába utaznak. „Magának nyugodtan elmondhatom – írja Szonyicskának –, nem fog ezért a szocializmus árulójának tartani: sokkal otthonosabban érzem magam egy parányi kertben, szívesebben vagyok a mezők pázsitján a poszméhek társaságában, mint valamely pártkongresszuson... Ennek ellenére remélhetőleg őrhelyemen fogok meghalni: a fegyházban vagy a barikádokon." Csak igazi nagy ember tud ily szépen vallani az életről és a halálról.

Tanulásommal kapcsolatban egy dolgot kívánok csak megemlíteni: tanulásom módszerét. Mindig jegyzetelve olvastam. De nem a könyv tartalmát kivonatoltam. Azokat az észrevételeimet jegyeztem fel, amelyek bennem a könyv olvasása közben támadtak. Főleg azokat a gondolataimat, amelyek olvasmányaimnak a hazai viszonyokra való alkalmazását érintették. A marxizmus tételeit a konkrét magyar viszonyokkal igyekeztem szembesíteni.

Politikai munkánkat elsősorban az egyetemen végeztük. Az akkori diákmozgalmakban meg kell különböztetnünk a hivatalos, más szóval jobboldali, és a nem hivatalos, azaz a baloldali haladó mozgalmakat. A budapesti és a vidéki egyetemeken hivatalosan csak jobboldali diákszervezetek működhettek. Ilyen volt például a Turul Szövetség és a katolikus Emericana. Céljuk az ifjúság tudatos nacionalista, soviniszta nevelése, a jobboldali értelmiségi típus kialakítása s bevonása az ellenforradalmi rendszer szolgálatába. A diákok nagy részét sikerült is megfertőzni reakciós eszméikkel.

Ám a hosszan tartó világgazdasági válság s hazánk végsőkig kiéleződő szociális viszonyai a nép és a nemzet sorsáért felelősséget érző diákságot is kimozdították nyugalmi helyzetéből. Az egyetemeken a Turul Szövetséggel és az Americanával szemben kisebb-nagyobb haladó csoportosulások jöttek létre.

A harmincas évek elején a kommunisták az egyetemeken,

MIT AKARNAK A MÁRCIUSI FIATALOK?

Aki egy pillantást vet az erdélyi és a honi fiatalságra, örül s egyben mélységesen elszomorodik. Örül az erdélyi gyönyörű nekiindulásnak s kétségbeesik a honi tehetetlenségen. Szakítani akarunk *ezzel a vétkes tehetetlenséggel*. Nem teszünk mást: csak vállaljuk azokat *a természetes kötelességeket*, melyeket semmiféle fiatal csoportosulás sem mert vagy akart eddig a *maguk egészében* vállalni, csak bátran nekivágunk a magyar tennivalók erdejének. Tehát:

1. Megcsináljuk a falu-szemináriumot s rajta keresztül *az intellektuális fiatalság és a magyar falu közvetlen, bonthatatlan szövetségét*.

2. Megkezdjük az egész magyar mult és jelen független, bátor, egyedül az értékek tiszta hierarchiája által irányított átértékelését. A magyar szellemi élet álértékek, félértékek, hamis tradíciók és hazugságok szörnyű zagyvasága. Véle nem mehetünk a nagy, tiszta dolgozó rétegek felé, hanem csakis *a tiszta értékek egyességével*. A tiszta magyar értékek egyessége alkothat egyedül itten egészséges kultúrát, morált és közéleti levegőt.

3. Népkonyvtár-füzeteket akarunk kiadni, melyek a magyar s az emberi kultúra nagy, örök, tehát mindenkihez szóló termékeit adnák, olcsón és tudatos rendben, a ponyvatermés mai áradásában.

4. Közös nagy hazánk a Dunavölgye és testvéreink a népei, minden pillanatnyilag ellenünk irányuló gyűlölet ellenére is. Ezt az ősi elsikkasztott testvériséget akarjuk fölébreszteni és kulturális közeledés útján ápolni.

5. Nem engedhetjük a fiatal magyarságot egy-egy elhatárolt életterületre szorítani. Vállaljuk *a magyar élet teljességét*, állást akarunk foglalni minden kérdésben *és mindig a teremtők, dolgozók és szenvedők mellett fogunk állani*.

6. Elsőrangú kötelességünknek tartjuk *a fiatal magyar értékek kultuszát*, a fiatal írók, gondolkodók és művészek termésének a nagy közösség felé való propagálását.

7. Testvéri együttműködést akarunk a fiatal parasztsággal és munkássággal.

8. Meg akarjuk indítani *a népfőiskolák szervezését*. Ez lesz a holnapi Magyarország *legfontosabb iskolája*. Szemináriumot fogunk szervezni, mely a népfőiskolák vezetésére neveli a fiatalságot.

9. Tanulmányutakat rendezünk *hazafelé*, tehát a falu, a gyárak, a nyomortanyák, a műhelyek felé. Meg akarjuk rajzolni *a mai Magyarország leplezetlen, valódi szociális arcát* s ennek nyomában össze fogjuk foglalni: *a magyar tennivalók összességét*.

10. *Közös édesanyánk a magyar parasztság*, mindig hűek maradunk hozzá. A népérdekek a legelső magyar érdekek. Az új Magyarországot a nagy népi rétegekre, a magyar kultúrát a nagyszerű ősi népkultúrára akarjuk építeni.

11. Egyetemes magyar célokat tűztünk ki, tehát szívesen látunk *felekezeti különbség nélkül* minden fiatal magyart, ki közös célok felé tart.

12. Életformánk *a heroizmus*, Csokonaié, Hajnóczyé, Bessenyeyé, Kazinczyé, a reformkorszaké, Petőfié, Ady Endréé. S e heroizmus szépsége és tisztasága fiatalságunk értelme: legfőbb törvénye és jussa. Sohasem adjuk fel, sohasem hagyjuk el!

Budapesten, 1932 március 15-én.

Féja Géza, Boromisszа Tibor, Talpassy Tibor, Illés Endre, Wágner Antal, Emődy Zoltán, Basilides Barna, Katona Jenő, dr. Surányi-Szortsik János, Fekete Gábor, Simándy Pál, Hajdú Dénes, Kállai Gyula, vitéz Csécsi Áron, vitéz Major Imre, Varga György.

A MÁRCIUSI FIATALOK FELHÍVÁSA

főként a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a tandíjreformért és más szociális követelésekért indítottak mozgalmat. Természetesen, ebbe a kommunista diákokon kívül másokat is igyekeztek bevonni. Kapcsolatot kerestek a Turul Szövetség és a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségének tagjaival. E mozgalom vezetői később behatoltak az Egyetemi Körbe, ahol évek során olyan befolyásra tettek szert, amely megteremtette a később megalakuló Márciusi Front diákbázisát.

Alakultak olyan szervezetek, intézmények és társaságok is, amelyek nem az egyetemeken működtek, de tagságukat, vagy ha tetszik, tömegbázisukat tekintve mégis az egyetemi hallgatókra támaszkodtak, belőlük merítették erejüket. Ezek között legnagyobb jelentőségre a húszas évek közepén megalakult Bartha Miklós Társaság tett szert. Egyik vezetője Fábián Dániel orvos, József Attila fiatalkori harcostársa és barátja. Együttesen még közös kiáltványt is szerkesztettek: *Ki a faluba!* címmel. Ez a röpirat még erősen narodnyikizű volt. Szegény József Attilát később meg is pirongatták érte.

A Kommunisták Magyarországi Pártja már ebben az időben is hangsúlyozta a legális szervezetekben való tevékenység fontosságát. Voltak, akik a szakszervezetekben dolgoztak, mások a szociáldemokrata párt szervezeteiben vagy a munkásmozgalom részeként működött kulturális és sportegyesületekben. A kommunista egyetemi hallgatók nemcsak a diákegyesületekkel léptek kapcsolatba, hanem más fórumokat is felkerestek, így a Bartha Miklós Társaság rendezvényeit.

A tandíjreformért, a diákság szociális helyzetének megjavításáért folyó harcot szükségesnek, de kevésnek tartottam. Úgy éreztem, nem elegendő, ha csak a magunk helyzetének megváltoztatásáért küzdünk. Ezért örültem, hogy eljárhattam a Társaság által rendezett ankétokra, amelyeken heves viták folytak az ország akkori szociális állapotáról, a földkérdésről,

az ipari munkásság és a parasztság siralmas helyzetéről, kulturális elmaradottságáról, a fiatal értelmiség kiszolgáltatottságáról, s ugyanakkor társadalmi elkötelezettségéről. Gyakorta részt vett ezeken a vitákon Rajk László is.

Így lettem magam is egyik aláírója annak a felhívásnak, amellyel 1932. március 15-én, egy ilyen ankét után *Mit akarnak a Márciusi Fiatalok?* címmel a magyar társadalom legjobbjaihoz fordultunk.

A felhívást Bajcsy-Zsilinszky Endre lapja, az *Előőrs* közölte, s ennek nyomán ismertette több baloldali lap is.

„Nem teszünk mást: csak vállaljuk azokat a természetes kötelességeket, melyeket semmiféle fiatal csoportosulás sem mert vagy akart eddig *a maguk egészében* vállalni, csak bátran nekivágunk a magyar tennivalók erdejének" – mondja a kiáltvány bevezető mondata. És utána mindjárt következik, kissé hevenyészett és kusza megfogalmazásban az a bizonyos tizenkét pont, amelyeket 1848. március 15-e óta oly sokszor próbáltak már a korabeli helyzetnek megfelelően ismételten megfogalmazni a tenni vágyó utódok. Bár nem vagyok híve a hosszas idézgetésnek, a kiáltvány néhány követelése – főleg annak a második fele – mégis ide kívánkozik.

„Elsőrangú kötelességünknek tartjuk a fiatal magyar értékek kultuszát, a fiatal írók, gondolkodók és művészek termésének a nagy közösség felé való propagálását.

Testvéri együttműködést akarunk a fiatal parasztsággal és munkássággal.

Meg akarjuk indítani a népfőiskolák szervezését. Ez lesz a holnapi Magyarország legfontosabb iskolája. Szemináriumot fogunk szervezni, mely a népfőiskolák vezetésére neveli a fiatalságot.

Tanulmányutakat rendezünk hazafelé, tehát a falu, a gyárak, a nyomortanyák, a műhelyek felé. Meg akarjuk rajzolni a mai Magyarország leplezetlen, valódi szociális arcát, s en-

nek nyomában össze fogjuk foglalni a magyar tennivalók összességét.

Közös édesanyánk a magyar parasztság, mindig hűek maradunk hozzá. A népérdekek a legelső magyar érdekek. Az új Magyarországot a nagy népi rétegekre, a magyar kultúrát a nagyszerű ősi népkultúrára akarjuk építeni.

Egyetemes magyar célokat tűztünk ki, tehát szívesen látunk felekezeti különbség nélkül minden fiatal magyart, ki közös célok felé tart.

Életformánk a heroizmus, Csokonaié, Hajnóczyé, Bessenyeié, Kazinczyé, a reformkorszaké, Petőfié, Ady Endréé. S e heroizmus szépsége és tisztasága fiatalságunk értelme, legfőbb törvénye és jussa. Sohasem adjuk fel, sohasem hagyjuk el!

Budapesten, 1932. március 16-én."

Nem érdektelen az aláírók listája sem: Féja Géza, Boromisza Tibor, Talpassy Tibor, Illés Endre, Wágner Antal, Emődy Zoltán, Basilides Barna, Katona Jenő, dr. Surányi Szortsik János, Fekete Gábor, Simándy Pál, Hajdú Dénes, Kállai Gyula, vitéz Csóré Áron, vitéz Major Imre, Varga György.

Bár a kiáltvány még nem tükrözött érett és kialakult politikai koncepciót, a későbbiek során egyetlenegy pontja sem került le a napirendről. Sőt: a testvéri együttműködés a munkássággal és a parasztsággal, a fiatal magyar értékek kultusza, a népfőiskolák szervezése elindult a megvalósulás útján. Úgyszintén a többi követelés is.

E pontok közül különösen kettőt emelnék ki.

A később létrejött Bolyai, majd Györffy Kollégium a munkásosztály párt- és szakszervezeti iskolái mellett a másik nagy dolgozó osztály, a parasztság tehetséges fiainak egyik legfontosabb iskolája lett. A fiatal forradalmárok egész generációja került innen már a háború alatt a politikai küzdőtérre, s a felszabadulás után a magyar közéletbe. De még ennél is jelentősebb, hogy a 9. pontban meghirdetett követelés elindította a

magyar irodalom egyik legnagyobb szabású vállalkozását, a Magyarország felfedezését szolgáló, az ipari munkásság és parasztság életét bemutató szociográfiai irodalmat, amely – gazdagságát és mélységét tekintve – a XX. század magyar irodalmának egyik kiemelkedő teljesítménye.

De a tanulásban, a politikai munkában is az élet, a gyakorlat a legjobb tanítómester. Ebben az időben estem át az első mozgalmi tűzkeresztségen.

Az egyetemi diákmozgalom igyekezett felvenni a kapcsolatot a szervezett ipari munkássággal. Ennek egyik legjobb módja a szociáldemokrata és szakszervezeti munkásság reprezentatív rendezvényein való részvétel. Ez számunkra külön megbízatással járt.

1932-ben a főkapitányság, vagy még inkább a Belügyminisztérium engedélyezte, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezetek Országos Tanácsa május elsejei ünnepséget tartson. Az engedély természetesen nem utcai felvonulásra, hanem csak amolyan zártkörű ünnepségre szólt. A Millenáris pályát jelölték ki a kulturális és sportműsorral egybekötött ünnepség megtartására.

A hatalmas sportpálya lelátói tömve voltak: 14 000–15 000 ember hullámzott, morajlott körös-körül. Az ünnepséget Propper Sándor beszéde vezette be, s utána a pálya gyepén megkezdődött a kulturális és sportműsor.

Mindezt nem az újságokból tudtam, hanem a saját szememmel láttam, a saját fülemmel hallottam. A hatalmas tömegben ugyanis én is ott szorongtam.

Alig múlt fél esztendeje, hogy tagja lettem a kommunista pártnak. Természetesen már akkor is volt pártmunka, és nem is akármilyen. A fiatal kommunistákat ki kellett próbálni: szembe tudnak-e nézni a fenyegető veszéllyel? Az osztályharc csatáiban hogyan tudják megállni a helyüket? Állják-e a sarat?

Bennünket a párt vezényelt ki a Millenáris pályára, azzal a

megbízatással, hogy ott az ünnepi beszéd és műsor közben tüntessünk a Horthy-rendszer és a jobboldali munkásvezérek „szociálfasizmusa" ellen. Éltessük a kommunista pártot és a Szovjetuniót.

Előre lehetett látni, hogy ez nem akármilyen feladat. Ebből nagy vihar kerekedhet. Igazi május elsejei, amilyenre a rendezőknek és a rendőrségnek is komolyan fel kellett készülniök.

A stadionba könnyen bejutottunk. A párt gondoskodott arról, hogy a munkásifik közé keveredve, azokkal együtt, szervezetten elfoglalhassuk a kerületenként kijelölt helyünket. Előre közölték velünk, hogy szimpatizánsokkal leszünk körülvéve. Jó öklű gyerekekkel, akik ha kell, gondoskodnak védelmünkről is.

A stadion már Propper beszéde alatt hullámzani kezdett. Mint éles politikai petárdák – itt is, ott is – közbeszólások röppentek fel. Kezdetben még nem Propper és a szociálfasiszták, hanem a Horthy-rendszer ellen. Először a stadion különböző helyein csak kisebb csoportok, de percek múlva az egész stadiont megtöltő tömeg torkaszakadtából zengte a jelszót: *Munkát, kenyeret!*

Ekkor tapasztaltam először, hogy ahol tömeg van, a lavinát csak el kell indítani, s azután rohan az magától – feltartóztathatatlanul.

Ekkor még a „szociálfasizmus" időszakában éltünk. Ma már köztudott, hogy a szociálfasizmus kategóriája még 1924-ben, a Komintern berkeiben keletkezett, s Sztálin is használta. A kommunista párt legálisan megjelenő folyóirata, a *Társadalmi Szemle* is ezzel az elnevezéssel bélyegezte meg a jobboldali szociáldemokratákat.

Ez a terminus nem volt szerencsés. Az egész szociáldemokrata pártot elítélte, s a jobboldali szociáldemokrácia osztályárulását, amely tényleges osztályárulás volt, azonosította a fasizmussal, a finánctőke legreakciósabb erőinek nyílt, terro-

rista diktatúrájával, mely a polgári demokrácia megsemmisítését is jelentette. A fő gyengesége pedig az volt, hogy e megszégyenítő stemplit könnyen rásüthették minden szociáldemokrata homlokára.

Büchler, Propper és Peyer esetében tiszta és világos politikai képlettel álltunk szemben. Ők valóban osztályárulók voltak, de nem voltak fasiszták. A baj ott kezdődött, hogy áruló mivoltukat a szervezett munkások sem ismerték fel valamennyien. A politikában ugyanis nehéz éles határvonalat húzni, hol végződik a baloldaliság, hol kezdődik az opportunizmus, vagy éppen az árulás.

A még nagyobb bajt azonban az jelentette, hogy e súlyos megbélyegzést személyes sértésnek tekintették azok a munkások is, akik nem voltak árulók, sőt: harcolni akartak a fasizmus ellen, ám a maguk erejéből nem tudtak kitörni a szociáldemokrácia eszmevilágából. Ezeket a tömegeket a szociálfasiszta megbélyegzés, még ha közvetlenül nem is az ő címükre szólt, nem segítette, hanem visszavetette fejlődésükben. Eltorlaszolta a közös fellépés útját, s ártott az akcióegység ügyének.

Márpedig Propper beszéde közben hamarosan eljutottunk oda, hogy a *Munkát, kenyeret!* újabb jelszó követte:

– *Vesszenek az árulók!*

– *Le a szociálfasisztákkal!*

Erre már a karszalagos rendező gárdisták is megmozdultak. Figyelték, a stadion melyik részéből törnek fel e veszedelmes buzgárok. Nagy igyekezetükben hol ide, hol oda rohantak, s megpróbálták a vélt tettest az emberi testek szoros gyűrűjéből kiemelni.

Ez persze csak nagy ritkán sikerült. Először is nehéz, vagy majdnem lehetetlen volt megállapítani, ki kezdte a vezérszólamot. Azután pedig: egy-egy jelszóra száz-, esetleg több száz tagú kórus válaszolt. Ennyi embert kirángatni a helyéről merő képtelenség. Annyi rendgárdista nem is volt a stadionban.

S ha egy ilyen tüntető bolyba mégis megpróbáltak behatolni, tüstént parázs verekedés kerekedett. Az ökölharcból a rendgárdisták rendszerint csúfosan megtépázva kerültek ki. Nemegyszer futásra kényszerültek.

A munkások, még a meggyőződéses szociáldemokraták sem nagyon szerették, ha rendezvényeiken a gárdistáknak kellett beavatkozniuk. Minden rendezvényükön önmaguktól is rendet tudtak tartani. A rendező gárdisták mozgalmi feladatként kötelezettséget vállaltak arra, hogy a szociáldemokrata rendezvények valóban minden rendzavarás nélkül folyjanak le. Mégis előfordult, hogy a rendet a baloldali munkássággal szemben akarták biztosítani. Ebből adódott, hogy akarva-akaratlanul közös frontba kerültek a rendőrséggel, mely a piszkos munkát velük igyekezett elvégeztetni.

A rendőrség tudta, ha zárt helyen ők akarnak rendet csinálni, abból csak véres összecsapás lesz. A sűrű tömegben fegyvereiket sem használhatják, könnyen lefegyverzik őket, s mindenképpen ők húzzák a rövidebbet. A zárt helyen megrendezett május elsejei ünnepségnek a rendőrség inkább csak szemlélője volt, s a rendfenntartás nehéz feladatát a rendező gárdistákra bízták.

Ami ezután következett, látványnak is megdöbbentő volt, s mélyen felháborított.

Propper beszéde közben néhány közbeszólót, ha nem is a tüntetés kezdeményezőjét, sikerült kirángatni a sorból. Becipelték a stadion gyepszőnyegére, s miközben az előadó a munkásság elnyomásáról és jogairól szónokolt, a rendgárdisták lefülelt munkástársukat agyba-főbe verve vonszolták végig a pályán, s a legközelebbi kapun kidobták. Amit ők a stadionban elkezdtek, azt a rendőrök odakint folytatták. Voltak, akiket le is tartóztattak.

De az igazi meglepetés csak ezután következett. Akkor, amikor az ünnepi beszéd után megkezdődött a sport- és a

kulturális műsor. A munkástestedzők akrobatikus talaj- és művészitorna-gyakorlatokat mutattak be. Ezt követte a fő attrakció. *Az ember tragédiájá*ból az egyiptomi szín: a „Milliók egy miatt" nagyjelenete, szintén a munkástestedzők előadásában. Láncra fűzött rabszolgák földig görnyedve cipelték terhüket, s kétoldalt a fáraó hajcsárai kísérték őket, sűrű korbácsütésekkel hajszolva szerencsétlen áldozataikat.

E jelenet láttán, az előbbi kép jutott eszembe. A rendgárdisták hajcsármunkája, s szerencsétlen áldozataik, akik talán azóta már a rendőrség kínzókamráiban tapasztalják, mit jelent munkát, kenyeret követelni, nem a régi Egyiptomban, hanem az akkori Magyarországon.

Számomra ez a május 1-i ünnepség nagyon tanulságos volt. Megrendítő képei még ma is bennem sajognak, és már akkor arra indítottak, hogy az osztályárulókat valóban el kell szigetelni, de nem merev megbélyegzésekkel, hanem a munkásosztály széles körű, demokratikus akcióegységével. Csak ez lehet az előrehaladás útja!

Az egyetemi diákmozgalommal kapcsolatban még egy megjegyzést kívánok tenni.

Ifjabb kutatóink, történészeink, a később létrejött népfrontmozgalom meghatározott osztály-, társadalmi és politikai kritériumait figyelmen kívül hagyva, a korábbi idők mindenféle egységtörekvését, amelynek valamiféle összefogás az alapja, népfront jellegűnek minősítenek, vagy éppenséggel ezzel az elnevezéssel illetnek. A népfrontmozgalmat sokan épp ilyen hivatkozással akarták nem kommunista, hanem polgári eredetűnek feltüntetni. Vannak, akik mindenféle demokratikus nemzeti törekvést a népfrontmozgalom eredetének és kiindulópontjának tekintettek. De ezekre csaknem valamennyiükre az a jellemző, hogy a munkásosztály nélkül készítették számításaikat. Jellemző rájuk az is, hogy a szövetséget alkalmi jellegűnek tekintették, bizonyos demokratikus feladatok megoldá-

sára. A népfrontgondolatot a múltba visszavetítve, így szépült a mi tandíjreformért kezdett mozgalmunk, az 1932. március 15-i platformunk, Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártja és *Előőrs* című lapja egyben a népfront előőrsévé is, pusztán azért, mert a társadalmi osztályok széttagoltsága és szembenállása helyett bizonyos kérdésekben a parasztság, a munkásság és az értelmiség összefogását hirdette.

Tudjuk, a társadalmi fejlődésben nincsenek merev határvonalak. Az egységtörekvés minden politikai mozgalom elengedhetetlen feltétele. Egyaránt jellemzi a baloldali, a konzervatív, a jobboldali és a szélsőjobboldali erőket. De ettől még egyik sem válik népfront jellegűvé!

A népfrontnak megvannak a maga történelmi és osztálykritériumai, amelyekkel ezek a mozgalmak természetesen nem rendelkeztek. Ha mégis ilyen névvel illetjük őket, akár csak jellegüket tekintve is, félő, hogy összekeverjük a dolgokat, elhomályosítjuk a fogalmakat ahelyett, hogy megtisztítanánk őket minden zavaró körülménytől.

A népfront a fasizmus elleni harcban született meg. Szilárd és tartós szövetségi rendszerként csakis a Komintern VII. kongresszusának elvi, stratégiai és taktikai alapjain bontakozhatott ki. Először az ország demokratikus átalakulása, majd a szocializmusra való áttérés koncepciójaként. Ám létrejöttét nemcsak a fasizmus elleni harc indokolta. Megteremtését a társadalmi haladásért vívott harc, a kommunista pártoknak más társadalmi osztályok és rétegek érdekeit képviselő tevékenysége is szükségszerűen tűzte napirendre. Igaz, ennyiben a népfront már a harmincas évek első felében a „levegőben lógott". A fasizmus európai térhódítása ezt a folyamatot meggyorsította, győzelme, agresszív imperialista politikája pedig az antifasiszta népfront megteremtését s a munkásosztály fasizmus és háború elleni, valamint a dolgozók jobb életéért folyta-

tott harcának történelmi jelentőségű politikai irányvonalává tette.

A népfrontmozgalom Magyarországon is a harmincas évek második felében, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa után kezdett kialakulni mint a munkásosztály politikai stratégiája a fasizmus elleni és a független, szabad, demokratikus Magyarországért folyó harcban. És akkor is csak nehéz harcok árán.

A budapesti kommunista egyetemi mozgalmat nemsokára súlyos veszteség érte. Vezetőit 1933 tavaszán a rendőrség letartóztatta. A hír villámcsapásként hatott. Nemcsak az egyetemeken, hanem az ország politikai nyilvánossága előtt is. A nagy fővárosi napilapok politikai szenzációként tálalták a hírt, s publicisztikai írásokban keresték a meglepő jelenség okait és mozgatórugóit.

A letartóztatott diákok többsége a nagy hírű Eötvös Kollégium hallgatója volt. Ide csak kiváló előmenetelű, s a rendszer szempontjából politikailag és erkölcsileg feddhetetlen vagy annak vélt diákokat vettek fel. Az ellenforradalmi időszak oktatási rendszerében afféle elit hely volt, valóságos szellemi rezervátum, a Gellért-hegy oldalában, hatalmas vadgesztenye- és platánfákkal körülvéve. A magyar uralkodó osztályt megdöbbentette, hogy a leendő magyar értelmiség író, tudós és pedagógus reménysége „a bolsevista fertőzésnek" esik áldozatul. Hogy a „métely" már oda is behatol, ahol pedig a tanulás, a felkészülés minden feltételét biztosítják hallgatóik számára.

Én az Eötvös kollégistákkal nem voltam mozgalmi kapcsolatban, mégis a legnagyobb óvatosságra volt szükség. Az egyetemen nagyarányú tisztogató akció kezdődött. Szerencsére az iskolai év vége felé tartottunk. Gyorsan letettem hát kötelező kollokviumaimat, s Rajk tanácsára hazautaztam Berettyóújfaluba.

Rajkot később szintén letartóztatták. Egy időre megszakadt a kapcsolatom Budapesttel. Csak ősszel találkoztunk újra, amikor több hónapi fogság után szabadlábra helyezték.

Ekkor azonban valami új dolog kezdődött életemben és tevékenységemben.

Debreceni éveim

Az Eötvös kollégista diákok lebukása után a Horthy Kollégiumban alapos gyanúba keveredtem. Erősen szimatoltak utánam. Nem tartóztattak le, de a kollégiumban persona non gratának nyilvánítottak.

Néhány mondatban érdemes ezt a kollégiumot bemutatni. Tulajdonképpen nem is diákotthon, hanem gyalogsági laktanya volt, illetve annak a diákok számára átengedett néhány legénységi szobája. A szokásos vaságyakon kívül nem volt bennük semmi. Reggel a katonák köménymagos zupájából mi is kaptunk egy kanállal, de ezenkívül semmit. Étkezését mindenki úgy oldotta meg, ahogy tudta. A kollégiumot először a Budaörsi úti Károly laktanyában, majd a Ferenc körút és az Üllői út sarkán terpeszkedő Mária Terézia laktanyában helyezték el. Bizony, méltatlan volt ez az intézmény nemcsak a nagy császárnőhöz, de még Horthy Miklós őfőméltóságához is. Nem is tudom, hogyan adhatta nevét e néhány nyomorúságos vaságyhoz és csajka zupához.

Ide már nem volt tanácsos visszatérni. Otthon maradtam hát Berettyóújfaluban, és bukott, valamint különbözeti vizsgára készülő diákokból tanítványokat vállaltam. A házitanítóskodás úgy-ahogy biztosította megélhetésemet, ugyanakkor jó fedőszervül is szolgált, amelynek leple alatt folytathattam mozgalmi tevékenységemet. Rajkkal abban állapodtam meg, hogy a megye baloldali, ellenzéki elemeivel kapcsolatot létesítek, s ha alkalmasnak látom a helyzetet, kommunista sejteket próbálok létrehozni.

Berettyóújfaluban két volt iskolatársammal már a nyár folyamán megalakítottam az első kommunista sejtet. Egyik tagja Zöld Sándor, egy helybeli cipészmester fia, a másik Englert Pál, egy géplakatos fia.

A pestihez hasonló módon kezdtük el a munkát. Tanultunk, s szűkebb körben agitáltunk a rendszer ellen. Hamarosan itt is ugyanazzal a problémával találtam magam szemben, mint a pesti egyetemen. A sejtszerű szervezkedés, ha nincs élő kapcsolata legálisan működő szervezetekkel, előbb-utóbb elsorvad, kalodába zárva bennünket is, Önmagunk foglyaivá válunk. Figyelmemet ezért Debrecen felé irányítottam.

Ezt a várost kicsiny gyermekkorom óta ismertem. Édesanyám Debrecenben született, Kiss Mihály Görbe utcai csizmadia kisiparos harmadik gyermekeként. Nénje és bátyja egész életükben Debrecen polgárai voltak, a tisztes csizmadiaipar hírnevét gyarapítva. Édesanyámmal gyermekkoromban gyakran látogattam „haza", szülei, testvérei látogatására.

Jómagam tehát abban az időben ismerkedtem meg Debrecennel, amikor az még látszólagos álmos, tunya életét élte. A húszas években mint gyermek, s a harmincas években mint felnőtt. Minden találkozáskor szédítőleg hatott rám. Határtalan, se eleje, se vége városnak tűnt. Később tudtam meg, hogy ötször akkora területen fekszik, mint Budapest, holott tizedannyian lakták csupán. Szédítően hatott rám függőleges tagozódása is. A Piac utca egy-két emeletes házai az én falusi méretekhez szokott szememben égre törő felhőkarcolókká nőttek.

A harmincas évek elején kezdtem felfedezni, hogy a megkövesedett talaj felső szintje alatt vulkanikus eredetű képződmények forronganak. Olyan társadalmi rétegződések, amelyeknek mozgásirányai már határozottan kirajzolódtak, de a rájuk nehezedő föld- és betonkéreg alól még nem tudtak felszínre törni. Érthető, hogy Debrecenben sokkal kedvezőbbnek lát-

tam a társadalmi és politikai talajt, ahol politikánknak van hova kisugároznia, s ahol sejtrendszerű szervezeteink is jobban rejtve maradhatnak a jó szimatú rendőrség és csendőrség előtt.

Kapóra jött, hogy Zöld Sándor éppen a debreceni egyetemre készült orvostanhallgatónak. Megállapodtam vele, hogy az egyetemen megkezdi a politikai munkát, kommunista szervezeteket hoz létre, felveszi a kapcsolatot a munkásfiatalokkal és a környékbeli szegényparasztság képviselőivel.

Ennek szerintem kedvező feltételei voltak. Debrecen és a megye munkássága nem volt ugyan nagy létszámú, de jelentős forradalmi hagyományokkal és szervezeti erővel rendelkezett. A szociáldemokrata Györki Imre személyében képviselője volt az országgyűlésben s tekintélyes frakciója a város törvényhatósági bizottságában. A magántisztviselők helyi szervezetében kommunista csoport is működött.

Debrecen híres és nagy múltú iskolaváros. Egyetemein, miként az ország más városaiban is, rendkívül alacsony volt a munkás- és parasztszármazású diákok száma, ám ezek érezhető politikai befolyással rendelkeztek. Az egyetemi hallgatók nagy része a környező községekből és mezővárosokból származott. Még a jobb módú, középosztálybeli származású diákok politikai állásfoglalását is erősen befolyásolták a társadalmi viszonyok. Falusi jegyzők, papok, tanítók, kistisztviselők fiai és leányai ébredtek tudatára, hogy a fennálló rendszer tarthatatlan. Nemcsak az Egyetemi Körben tevékenykedtek, hanem a Munkásotthonban, a szervezett munkások között is.

A mozgalom politikai fejlődését elősegítette Debrecen hagyományos ellenzéki, forradalmi múltja. Még közismert kálvinistasága is. A városban különböző haladó társaságok működtek. Ilyen volt a Juhász Géza író, költő és irodalomtörténész vezette Ady Társaság és a Károlyi-kormány igazságügyminisztere, a Juhász Nagy Sándor irányítása alatt működő Reform Társaság. A debreceni kommunista és baloldali egye-

temi hallgatók e társaságokkal már a Márciusi Front megalakulása előtt felvették a kapcsolatot.

Debrecen messzire kisugárzó szellemi központ volt. Benne már a harmincas évek első felében jelentős szellemi áramlatok indultak el, kavarogtak és csaptak össze.

A *Mi utunk* címmel Végh Dezső festő és mázoló legálisan megjelenő kommunista szellemű lapot indított, melynek szerkesztőit és munkatársait a lap néhány számának megjelenése után a rendőrség letartóztatta.

1934-ben Gulyás Pál költő szerkesztésében itt jelent meg a *Válasz* című folyóirat, mely egy év múlva fővárosi lappá lépett elő. Szerkesztését Sárközi György, a kiváló költő, szerkesztő és irodalomszervező vette át, s hasábjait megnyitotta a haladó magyar irodalom előtt. Üzemi riportok, munkásszociográfiák, falukutató írások jelentek meg benne.

Egy évvel később jelent meg a *Kelet Népe*. Ez még mélyebbről indult. Biharugrai házában Szabó Pál szerkesztette, s Berettyóújfaluban Ács József kéziszedésű nyomdájában készült. Az ő útja még merészebb volt, valóságos felemelkedés. Vidéki fuldoklásából Móricz Zsigmond mentette meg. Szabó Pál kezéből átvéve, országos jelentőségű lapot csinált belőle.

Ezek a helyi kezdeményezések az akkori szellemi élet sok kiválóságát vonzották Debrecenbe. Úgy érezték, itt még pezseg valami. Móricz Zsigmond is gyakran megfordult itt, és nemcsak nagy szerelme, Kardosné Magoss Olga kedvéért. Az akkori szellemi sivárság elől ide menekült a dunántúli Németh László is, aki pedig megközelítőleg sem volt olyan szorgalmas országjáró, mint Móricz. De jött ő is, mert vonzotta a város szellemi légköre. Németh László megható bókkal fejezte ki hódolatát: „Debrecen az a város, ahol a Pilvax kávéházból egy-két asztalka csodálatos módon fennmaradt." Ezek az asztalok csábították őt ide. Gulyás Pálék lakásán egy ágy állandóan az ő számára volt fenntartva.

Németh László azt hitte, hogy a debreceni Pilvax-asztalok reá várnak. Hogy eszméi e márványlapokról indulnak majd hódító útjukra. 1933 októberében itt írta meg a *Debreceni Kátét*, a „harmadikutasság" dokumentumát, a népi mozgalom egyik programadó manifesztumát. S bár a szerző a városban ébredező szellemi mozgalmat kívánta vele táplálni, a Káté mégis itt talált a legkevésbé termékeny talajra. Csakhamar kiderült: ezek az igék nem Debrecenbe valók!

Németh László a népi mozgalom prófétájaként jelentkezett. Még akkor is, ha a népiség első igazi szószólója, közvetlenül az ellenforradalmi korszak kezdetén, a nagy hatású Szabó Dezső volt. Az óriási könyvsiker – az *Elsodort falu* szerint a parasztság az igazi nemzetfenntartó erő, a hamisítatlan őserő, a magyarság törzse, s így az új Magyarország megteremtésének is alkotó és vezető ereje. Divatba jött „parasztpártinak" lenni. A hárommillió magyar koldus, a nagyarányú munkanélküliség, a parasztság városba özönlése, s mindenekelőtt a földkérdés megoldatlansága a parasztkérdést valóban társadalmi és politikai életünk központi kérdésévé tette.

Hogy a parasztság nemzetfenntartó erő, a múlt századokra vonatkoztatva bizonyos értelemben igaz is volt, de a jelenre, s még inkább a jövőre nézve már nem, vagy csak bizonyos módosítással. A kapitalista fejlődés új társadalmi osztályt hozott létre. Ettől kezdve a parasztság csak az ipari munkássággal szövetségben, annak vezető szerepe mellett és politikájának elismerésével lehetett igazán a „nemzetfenntartó erő" részese.

De amit Szabó Dezső csak felvetett, azt Németh László tetszetős gondolati rendszerré fejlesztette a harmincas években. Érzékeny és mozgékony szellem lévén, korának minden szellemi, társadalmi, politikai és gazdasági jelenségére jól vagy rosszul, azonnal és izgalmat keltő módon válaszolt. Mindenről gondosan csiszolt, megtévesztően új, fölényes intelligenciára valló nézetei voltak. A nyilvánvalóan téves nézeteit is több-

nyire olyan szép, finom, tetszetős csomagolásban, olyan ínycsiklandó módon tálalta, hogy már ezzel is sokakra hatott. Csillogó szellemi vértezete elkápráztatta s részben le is fegyverezte vitapartnereit.

Németh László egyaránt elvetette a fasizmust és a bolsevizmust. Szerinte a magyar nép és az emberiség üdvösségéhez olyan új, harmadik erőre van szükség, mely „jobbra és balra egyforma undorral tekint, s a kettőt együtt fogja elsöpörni".

Szerinte a változást alulról nem lehet kierőszakolni, ezt csak a szerencsés és jó szándékú emberek elitmozgalma hozhatja létre. Ehhez pedig – szavai szerint – „sugalló életérzésre" van szükség. Mert a népet kizárólag csak az „új nemesség", a „szellemi elit" tudja vezetni és felemelni. Ez lesz a „minőség forradalma", s ahova így eljutunk: a „minőség szocializmusa". Ez volt Németh László híres vagy hírhedt „harmadikutas" koncepciója.

Mi már Debrecenben rájöttünk, hogy a minőség forradalmának, a minőség szocializmusának ezt a koncepcióját nem lehet elfogadni. Ez ellen csak harcolni lehet. Sőt kell! Mi ezt meg is tettük, de Németh László ellen hadakozni nem volt könnyű feladat. Mi ilyen felkészültséggel és szellemi vértezettel nem rendelkeztünk.

Németh Lászlónak volt egy lapja, a *Tanú*, amelyet az első betűjétől az utolsóig ő maga írt. Egyedülálló vállalkozás volt ez a magyar irodalom, a magyar sajtó történetében. E folyóirat 1934. februári számában *A leninizmus kérdései* francia nyelvű kiadásának ürügyén cikket írt Sztálinról. Ez a cikke is nem kis vihart kavart sorainkban.

Számunkra rendkívüli jelentősége volt mindannak, amit a Szovjetunióról hallottunk. Minden hír, értesülés, vélemény vitákra ösztönzött bennünket. Németh László e vélemények örvénylésébe új problémákat vetett be. Megállapításain sokat vitatkoztunk: „Lenin szavakat talált a történelem számára,

Sztálin a szavakkal akarja összhangba hozni a történelmet... *A leninizmus kérdéseiből* semmi sem hiányzik úgy, mint a gondolkodás és a fogalmazás ellenpróbái."

Németh László hamisan interpretálta Lenint is, Sztálint is. Okfejtése azt mutatja, hogy ekkor ő még teljesen értetlenül állt szemben a leninizmussal. Megállapításainak káros hatását nem enyhítette az sem, hogy debreceni költő barátja, Gulyás Pál, ugyanebben az időben a Németh Lászlóhoz írott *Tervhalmozó* című szatirikus versében mintha Leninhez szeretne visszakanyarodni:

Én hoznám a Szovjet titkát,
Sztálint Leninre tanítnám.

A harmincas évek elején a Szovjetunió ellen folyó világméretű rágalomhadjárat felerősödött. 1934-ben tartották a „győzők" kongresszusát, ahol jelentették, hogy a Központi Bizottság a párttal és a néppel együtt megvalósította a szocializmus építése egy országban lenini politikáját, s ha rengeteg áldozattal is, de hozzákezdett az iparosításhoz, s befejezte a mezőgazdaság kollektivizálását. Éles harcot folytattak a szocializmus építése egy országban elmélete ellen a trockisták is, akik még korábbi Lenin-idézetekkel is hadakoztak gyakorlati megvalósítása ellen. Sztálint kezdték szembeállítani Leninnel, mint a kommunizmus igazi mércéjével és normájával. Nem mintha Leninért rajongtak volna. De Lenin már régen nem élt, s nyugodtan követhették azt a taktikát, amely szerint a lenini örökség méltatlan kezekbe került. Ez még csak fokozta a Szovjetunió elleni harcuk „jóhiszeműségét", „pártatlanságát" és elfogultság nélküli „elvi-politikai megalapozottságát".

Ez is nagymértékben nehezítette helyzetünket, akik akkor már Moszkvára vetettük tekintetünket.

A harmincas években a társadalmi fejlődés útjait keresve,

mi lépten-nyomon belebotlottunk ezekbe a nézetekbe, s minthogy épp a kibontakozásra, a haladás fő irányára adtak zavart keltő vagy megtévesztő válaszokat, küzdenünk kellett ellenük. Nemcsak azért, mert e nézetek szigetelő falat jelentettek a tömegek megnyeréséhez vezető úton, hanem azért is, mert e nézeteket az ellenfél fegyverként – vagy éppen mert kommunistákról volt szó –, bunkóként használta ellenünk. Németh László politikai és társadalombölcseleti nézetei – a szerző szubjektív szándékai ellenére – több és hatékonyabb szellemi muníciót adtak ellenfeleinknek, mint nekünk. Hogy ez így történt, Németh László sohasem tudta elfogadni. Szerinte a „harmadikutasság" ilyen értelmezése tévedés. A *Homályból homályba* című életrajzi írásaiban a felszabadulás után is azt vallotta: „Magyarországon igen kevesen voltak akkoriban, akik a kommunista oldalra akartak állni, s igen sokan, akik amarra húzódtak: a harmadik út legföljebb ezektől tartotta vissza a magyar értelmiség egy jó részét."

Ennek ellenére mi, ifjú kommunisták, Németh Lászlót sohasem tartottuk ellenségnek, de szüntelenül vitáztunk vele, harcoltunk „harmadikutas" nézetei ellen.

Nem tudom, könyvem írása közben lesz-e még alkalmam visszatérni ehhez a problémakörhöz. Nem valószínű! Itt mondom hát el, ami Németh László utóéletével kapcsolatban él bennem.

Németh László idővel beleilleszkedett kulturális életünkbe; életműve „belenőtt" a szocializmusba. De ez csak úgy volt lehetséges, hogy retrográd nézetei fölött túlhaladott az idő, átlépett a történelem. Ám hosszú időnek kellett eltelni ahhoz, hogy retrográd nézetei és azok is, akik ezeket ellenünk használták fel, vereséget szenvedjenek, s ilyenformán napfényre kerüljön életművének humanista tartalma.

Ez azonban nem jelentheti azt, hogy megkezdődjék az ilyenkor szokásos szerecsenmosdatás. Ennek azonban szám-

talan jele mutatkozik, sőt több is, mint jele. Vannak, akik szerint most érkeztünk el a fejlődésben oda, hogy a Németh László-i gondolat valósággá váljék. Mai szocializmusunk „felnőtt" Németh Lászlóhoz: a brigádmozgalomtól az árutermékekig mindenütt előtérbe léptek az általa hangoztatott „minőség szocializmusának" a követelményei. Holott abból, amit ő a minőség forradalmáról és a minőség szocializmusáról mondott, soha semmiféle szocializmus nem születhetett volna meg.

Emberi nagyságát s erkölcsi bátorságát mutatja, hogy később felismerte a kommunista párt politikájának a helyességét s a Szovjetunió nagy történelmi szerepét a népek felszabadulásáért, a társadalmi haladásért és a békéért vívott harcban. Küzdőtársunk lett s küzdőtársunk maradt.

A debreceni egyetemi ifjúság útkeresésének ugyanaz volt a táptalaja, mint Budapesten s az ország más nagyvárosaiban: a világgazdasági válság és az ország rendkívül elmaradt szociális viszonyai. Akiket nem vakított el végképp az ellenforradalmi propaganda, ebből a helyzetből keresték a kivezető utat. De azt is, hogy hova akarunk eljutni és kikkel, milyen társadalmi osztályokkal és rétegekkel szövetségben.

Budapesten ez az útkeresés a harmincas évek elején az egyetemi diákmozgalmakban közvetlenül a kommunista párt hatására, annak szervező és politikai tevékenysége alapján bontakozott ki.

A vidéki városokban azonban az illegális kommunista párt szervezeti és politikai befolyása még rendkívül gyenge volt. Ezekben a városokban tehát a fejlődés útja lényegesen más. A sok tekintetben spontán mozgalom csak később, a fejlődés bizonyos szintjén kapcsolódott a kommunista mozgalomhoz, s vált igazán progresszív erővé. A sok helyi kezdeményezés egymással is csak később találkozott. Ennek időpontja 1937–1938, megjelenési formája pedig a Márciusi Front.

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy melyik helyi indíttatású

mozgalom tudott és milyen mértékben országos szintre emelkedni? Vagyis: mennyire volt képes a helyi viszonyokból kiindulva a nép, az ország, a nemzet sorskérdéseit felszínre hozni, megfogalmazni, programmá fejleszteni, s végül olyan szervezeti és politikai erővé változtatni, mely az új társadalomért folyó harcban vezetni és irányítani képes az érdekelt osztályerőket?

Mi Debrecenben viszonylag korán rájöttünk arra, hogy nem elegendő a hivatalos jobboldali diákszervezeteket ellenforradalminak minősíteni, kívülről szidni és kritizálni. Ezt úgy rázzák le magukról, mint kutya a vizet. Egyetlen út mutatkozott járhatónak. Be kellett hatolni a diákszervezetek vezető testületeibe, kézbe kellett venni irányításukat, s a baloldal befolyását belülről és felülről kellett erősíteni. Nem volt ez más, mint jó értelemben vett politikai partizánakció és taktika az eszmei felvilágosítás és tisztulás érdekében. Az ellenforradalmi bajtársi egyesületek eszmei-politikai aláaknázása és robbantása – belülről.

Azt hiszem, a debreceni diákmozgalom nagy érdeme, hogy volt bátorsága bemenni az oroszlánketrecbe, vállalva az ezzel járó meg nem értést, önmaguk kompromittálását, sőt a vele járó gyanúsítgatásokat is.

A debreceni baloldali és kommunista egyetemi mozgalmakat elsősorban az különböztette meg a főváros és más vidéki nagyváros diákmozgalmaitól, hogy mindenekelőtt nem a hivatalos diákszervezeteken kívül, hanem azokon belül tevékenykedtek. Igaz, Budapesten és másutt is történtek erre kísérletek, a legnagyobb mértékben és a legkövetkezetesebben ezt mégis Debrecenben sikerült megvalósítani. Tudatosan és tervszerűen meghódították a Turul Szövetség, Werbőczy, Csaba, Bocskai és Árpád Bajtársi Egyesületeinek csaknem valamennyi vezető tisztségét.

Erős megkülönböztető jegye volt a debreceni egyetemi diák-

mozgalomnak, hogy hamarosan kinőtte az egyetemi hallgatók szociális követeléseinek szűk kereteit. A tandíjreform és a különböző nyomorenyhítő akciók mellett a nagy társadalmi és politikai problémák léptek előtérbe. Olyan nagy problémák törték át az egyetem díszes kapuit, mint a világgazdasági válság, a magyar agrárválság elhúzódása, az értelmiségi fiatalok munkanélkülisége és kilátástalan helyzete, a fasizmus nemzetközi előretörése s a Szovjetunió tekintélyének növekedése. Ezekről a kérdésekről – köztük a fasizmus lényegéről és a Szovjetunióban folyó építőmunkáról – a bajtársi egyesületek már a harmincas évek elején előadásokat, ankétokat rendeztek, s szenvedélyes vitákat folytattak.

Harmadik megkülönböztető vonásként meg kell még említenem: a debreceni diákmozgalmat mindvégig az jellemezte, hogy a helyi kommunista és részben szociáldemokrata ifjúsági mozgalommal, valamint a megye baloldali, demokratikus parasztmozgalmaival s a haladó értelmiséggel szoros kapcsolatban fejlődött és bontakozott ki. Ezeknek az erőknek közös fórumaként jött létre 1935 márciusában az első Debreceni Diéta, amelyen a magyar társadalom jelenét és jövőjét meghatározó kérdésekre keresték a választ. A Diéta nyílt fórum jellegét mutatja, hogy azon képviseltették magukat az összes bajtársi egyesületek, a politikai pártok, társadalmunk minden osztálya és rétege, a protestáns, a katolikus és a zsidó gimnázium tanárai és diákjai, de megfigyelőként részt vett rajta az erdélyi ifjúság küldöttsége is. A színképhez hozzátartozik, hogy meghívottként Németh László, Rajniss Ferenc és Veres Péter is kifejtette véleményét. A Diéta egészséges irányvételére mutat, hogy a közös problémák elemzése s a kivezető út keresése közben még azt is megfogalmazta, hogy a Szovjetunióban folyó munka szociális vonatkozásait ne vessük el, igyekezzünk a marxizmustól is tanulni.

Márciusi Front

Az első Diéta után az egyetemi hallgatók figyelme a társadalmi igazságtalanságok felé fordult. Soraikban nagyarányú polarizáció indult meg. Az egyetemen működő kommunista, a velük szimpatizáló, majd maguk is kommunistává fejlődő diákok ezt a helyzetet nagyon jól ki tudták aknázni. Zöld Sándor, Vajda Benő, Tariska István orvostanhallgatók, Jónás Imre, Kiss József, Losonczy Géza bölcsészettan-hallgatók és Újhelyi Szilárd joghallgató, kihasználva az egyetemi hallgatók érdeklődését, nagy munkába kezdtek. A diákok között a szervező munka gyorsan haladt előre. Tovább szélesedtek kapcsolataik a munkás- és parasztmozgalommal is. A második Diéta szervezését és előkészítését már a kommunista diákok vették a kezükbe. Így születhetett meg az a nagyszerű deklaráció, amelyet a második Diétán Zöld Sándor terjesztett elő.

Én személyesen egyik Diétán sem vettem részt. Minthogy nem voltam a debreceni egyetem hallgatója, és nem is ott, hanem Berettyóújfaluban laktam, konspirációs okokból ezt tartottam a leghelyesebbnek. Mint említettem, 1932-től a második Debreceni Diéta idejéig Zöld Sándor felső kapcsolata voltam. Szerepemet a mozgalom vezető képviselői előtt sem tártam fel. Hogy helyemet, jelenlétemet Berettyóújfalu társadalmában valamennyire legalizáljam, a magántanítás mellett, Nadányi Zoltán főlevéltáros oldalán a megyei levéltárban fizetés nélküli szellemi szükségmunkásként „állást" vállaltam. Ez semmire sem kötelezett. Ha időm engedte, bementem az egyik parasztporta végébe épített kétszobás, hodályszerű hiva-

tali helyiségbe, ahol a költő főlevéltárossal irodalmi kérdésekről folytattunk eszmecserét, vagy ha éppen kedvünk tartotta, a megye községeiből beérkezett anyakönyvi kivonatok alapján központi nyilvántartásba vettünk néhány születési és halálozási esetet.

Zöld Sándorral azonban továbbra is szoros kapcsolatban maradtam. Ez idő tájt én is szenvedtem amiatt, hogy a kommunista mozgalom vezető szerveivel minimálisra redukálódott, sőt 1935-ben meg is szakadt minden kapcsolatom. Egy ideig Rajk Lászlóval Jenő nevű testvérbátyján és Radnóti Miklóson keresztül – főleg levelezés útján – adtunk hírt magunkról és munkánkról. Amikor pedig a nagy építőipari sztrájk után Rajk külföldre távozott, ez a laza szál is megszakadt a párt központi szerveivel.

Ilyenformán a Debrecenben megkezdett mozgalmi munka irányításának súlya és felelőssége nagyrészt rám nehezedett. Ezt nem egyéni szempontból éreztem nehéznek. Amit elkezdtem, amit vállaltam, boldogan csináltam. De önkéntelenül felmerült bennem a kérdés, vajon helyesen és jól csinálom-e, amibe belekezdtem.

Szerencsére ebben a munkában jó segítő- és kitűnő harcostársra találtam Zöld Sándorban, gyermekkori barátomban, most már az illegális kommunista párt tagjában. Az iskolai szünetekben, gyakorta hétvégeken is hazalátogatott, s ilyenkor végigtárgyaltuk a kérdéseket, tennivalóinkat. Időnként – és egyre növekvő gyakorisággal – magam is bekukkantottam Debrecenbe. Minden feltűnés és különösebb nehézség nélkül tehettem ezt, hiszen nagybátyám és nagynéném Debrecenben éltek, s náluk mindig megszállhattam néhány napra, néhány éjszakára. Ekkor már megengedhettem magamnak, hogy a kommunista mozgalom néhány tagjával is összejöjjek.

Berettyóújfalui magányomban, Berettyó-parti sétáimon sokat foglalkoztatott munkánk további sorsa, fejlődése. Egyre

világosabbá vált előttem: politikai mozgalom megteremtésére van szükség. Magyarországon ehhez megvan a megfelelő tömegbázis, de egyelőre nincs, aki ezt mozgásba hozza, működtesse. A meglevő pártok látszat életet élnek, s főleg egymás ellen hadakoznak, még a dolgozó osztályok pártjai is. Holott vállvetve, egy irányban, közös célért kellene harcolniok a nagytőke, a nagybirtok s az erősödő, a nemzeti létünket is fenyegető reakció ellen. De nagy kérdés: hogyan lehet ezeket az erőket összefogni s tevékenységüket egy irányba terelni? Párizs felől ismét új szelek fújtak. A kapitalizmus általános válsága, a fasizmus uralomra jutása, a világszerte fellobbanó tömegmozgalmak idején új jelszó született: a népfront jelszava.

Talán már az 1932 tavaszán megjelent „Mit akarnak a Márciusi Fiatalok?" című felhívás is meggyőzheti az olvasót, hogy már abban az időben élt bennem némi fogékonyság a demokratikus nemzeti összefogás iránt. Ez a fogékonyság az elmúlt pár esztendőben még csak erősödött, s nyugtalanító lelkiismereti, erkölcsi, politikai kérdésemmé vált. Ugyanakkor, felső kapcsolat híján, ott álltam útbaigazítás, segítség és támasz nélkül.

Leggyötrőbb lelki vívódásaim közepette érkezett el a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának időpontja. A forradalmi munkásmozgalomnak s az akkori nemzetközi politikai életnek erről a nagy eseményéről a korabeli magyar lapok legfeljebb csak alaposan eltorzított rövid hírben emlékeztek meg. Az én hírforrásom a nagy eseményről a moszkvai Rádió volt, amelynek magyar adásait az akkori gyönge készülékeken csak hangfoszlányok formájában lehetett hallgatni. Ám a lényeget mégis kiszűrhettük belőle, s ez igen nagy segítséget jelentett. A fasizmus és a fenyegető háború ellen mindenütt széles alapokon nyugvó nemzeti-demokratikus frontok létrehozására van szükség.

Nagy megkönnyebbüléssel fogadtam a hírt, valósággal fellélegeztem. Jó irányban tapogatóztunk, s most még nagyobb lendülettel folytathatjuk a munkát. Zöld Sándorral megállapodtam, hogy a nyári szünidőről Debrecenbe visszatérve, szélesebb körű mozgalmi összejövetelt tartunk, annak legjobb konspiratív módszerét választva, a mozgalmi túrát.

Debrecenben a mozgalmi túra ismeretlen dolog volt. Egyedül a Nagyerdő kínált erre lehetőséget. 1935 szeptemberében ide is szervezték, jó mélyen az erdő sűrűjében, egy parányi kis tisztáson. Ragyogó vasárnap, távol a különben is csendes város minden zajától. Negyvenen-ötvenen lehettünk: kommunista munkásfiatalok, egyetemi hallgatók, magántisztviselők és a numerus clausus által a debreceni egyetemről Brünnbe kényszerített diákok.

A túrát kitűnően megszervezték. Ebben főleg a lányok jeleskedtek, kimeríthetetlen aktivitásukkal és ötleteikkel. A túra mozgalmi része egy kis tisztáson játszódott le; versmondással, énekléssel, szavalókórussal melegítve be a politikai vitát. Ám hamarosan kiderült, volt más is, ami a vita hőfokát magasra hevítette.

Abban a helyzetben vagyok, hogy e kérdésről szólva, másnak adhatom át a szót. Zöld Sándor erről a túráról közvetlen a felszabadulás után, az akkor szerveződő Magyar Munkásmozgalmi Intézet (ma Párttörténeti Intézet) számára feljegyzést készített, amelyről magam is csak jó húsz esztendővel később szereztem tudomást. Zöld Sándor visszaemlékezése szerint: „Ezen a mozgalmi túrán Kállai Gyula kifejtette, hogy a debreceni csoportnak az eddigi mozgalmi módszereken és a szociáldemokrata pártban kifejtett tevékenységén kívül ki kell terjesztenie működését a munkásság és az értelmiség felé, a parasztság felé; a demokratikus földbirtokreform szükségességét kell hirdetnünk és létre kell hoznunk a legszélesebb körű összefogást a fasizmus helyi jelentkezésével szemben. Kállai

Gyula a rendszer olyan személyiségeivel, mint pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szekfű Gyula, sürgette a kapcsolatok kialakítását.

Kállai elvtárs fejtegetése széles körű vitát indított. A debreceni csoport általában nem fogadta el ezt az irányvonalat. Én ekkor megszakítottam a kapcsolatot és az egyetemen, mivel a Kállai elvtárs által kifejtett módszereket helyeseltem, ilyen értelmű munkába fogtam."

Zöld Sándor feljegyzéséhez csak annyit fűznék hozzá: az ellenzők között a leghangosabbak a Brünnben tanuló diákok voltak. Ők közvetlenül a proletárdiktatúrára való áttérés hívei voltak, a polgári demokratikus erőkkel való összefogást megalkuvásnak tekintették. Ekörül robbant ki a vita. Csehszlovákiában a kommunista párt legálisan működött, parlamenti képviselettel rendelkezett, jó kapcsolatai voltak a Szovjetunióval, érthető tehát, hogy a jelenlevők nagy része azt hitte: a brünni diákok jobban tudják, mi a párt irányvonala, mit is kell tenni. Elsősorban az ő elutasító álláspontjuk volt az oka annak, hogy a „debreceni csoport általában nem fogadta el ezt az irányvonalat".

A túráról hazatérve Zöld Sándorral egész éjszaka róttuk Debrecen utcáit. Nem mondhatnám, hogy a legjobb hangulatban. Elszenvedtük első pillanatnyi vereségünket. Magunk között még egyszer végigvitattuk az egész kérdéskört, de a girbegörbe utcákon is csak oda lyukadtunk ki, mint a Nagyerdő fái alatt. Felsőbb utasítás nélkül, több barátunk elítélő véleménye ellenére is, a nemzeti-demokratikus egységfront politikájának széles körű kibontakoztatására kell törekednünk. Hajnal tájban végül is jó érzésekkel, bizakodó hangulatban tértünk nyugovóra.

Pár nap múlva visszatértem kipróbált harci álláspontomra, Berettyóújfaluba.

Zöld, ígéretéhez híven, valóban „ilyen értelmű munkába

fogott''. Megkezdődött a második Debreceni Diéta előkészítése. Itt már nem a baloldallal szimpatizáló diákvezérek, hanem a kommunista csoport tagjai s a radikális, demokrata érzelmű diákok adták meg az alaphangot. Ezért sikerült a második Diétára Zöld Sándor előterjesztésében olyan határozati javaslatot előterjeszteni, amely a föld megváltási ár nélküli kisajátítását, az ipari és a banktőke hatalmának megtörését, a gyülekezési és szervezkedési jog korlátozásának megszüntetését, a sajtószabadságot, az ipari munkásság szervezeteinek épségben tartását, valamint a mezőgazdasági dolgozók szervezkedését tiltó 1898: II. tc. eltörlését követeli. A határozati javaslatot a Diéta formai okokra hivatkozva nem fogadta el, mert – a többség véleménye szerint – ilyen jogkörrel nem rendelkezett. A hatása mégis jelentős volt. Egy évvel később ez képezte az alapját a Márciusi Front 12 pontjának.

Ezek a napok, hónapok világpolitikai szempontból sem voltak érdektelenek. A második Diéta előkészületi szakaszában két nagy esemény rengette meg a világot. 1935. október 3-án Olaszország agressziós háborút indított Etiópia ellen, s így megkezdődött a hírhedt olasz–abesszin háború. Az európai fasizmus egyik osztaga új világháborúra készülve, ebben az afrikai országban tartotta nagyarányú hadgyakorlatát, illetve főpróbáját. Ki akarták puhatolni azt is, a közvélemény milyen lojalitást tanúsít irántuk.

1936 februárjában választási győzelmet aratott a népfront Spanyolországban, majd április végén–május elején Franciaországban. A népfront választási győzelme és a népfrontkormány megalakulása e két nagy nyugat-európai országban óriási lelkesedéssel töltötte el a haladó embereket világszerte. Messzemenő reményeket ébresztett. Mi, ifjúkommunisták is azt hittük, megnyílt az út a szocializmus felé. E hiedelmünkben nemcsak fiatalságunk, tapasztalatlanságunk játszott közre. Akkor még nem számoltunk, nem is számolhattunk azzal,

hogy a spanyolországi polgárháború kitörése nyomán a nyugati hatalmak hírhedt „be nem avatkozási" politikájukkal a demokratikus Spanyolországot nemcsak cserben hagyják, hanem blokádgyűrűvel veszik körül, miközben a fasiszta Németország és Olaszország a fasiszta Portugálián keresztül és egyéb módon akadálytalanul folytathatta az intervenciót.

E kedvezőnek ítélt helyzetben, ahol csak lehetett, jó reménységgel eltelve bontottuk ki vitorláinkat. Az Egyetemi Körben, a Munkásotthonban, az Ady Társaságban, a Reform Társaságban, a Csokonai Színházban, az Aranybika nagytermében, valamint a környező mezővárosokban és községekben rendezett vitákon és előadásokon.

Én is megengedhettem magamnak, hogy az önként vállalt, de a nehéz bilincseket jelentő konspirációs szabályokon lazítsak. Gyakrabban kezdtem berándulni Debrecenbe, sőt 1936 elején, közvetlenül a második Diéta után, hosszabb időre be is költözködtem. Ezúttal nem a Mester utcai rokonaimnál szálltam meg, hanem az egyetem közelében a Komlóssy úton, egy Dózsa nevű családnál béreltem szobát. Szerény, de nagyon szép környezetben levő albérleti szobámat megosztottam Zöld Sándorral, aki állandó lakásgondokkal küzdött. A Dózsa család a hosszúkás épület végében kis éttermet tartott fenn, ahova kevés pénzű diákok jártak ebédelni. Nemsokára ez a kifőzde lett a baloldali diákok étkezőhelye.

A Komlóssy úti lakás rövid idő alatt politikai centrummá fejlődött. Nem annyira az albérleti szoba, mint inkább az étkezde miatt. Ez utóbbi kitűnő konspirációs helynek bizonyult. Szabadon jöhettek-mehettek az emberek, újabb és újabb arcok tűnhettek fel, mindez nem keltett feltűnést, senkiben sem ébresztett gyanút. A megnövekedett forgalmat, az új „vendégek" feltűnését mindenki a kifőzde jó hírnevének, kitűnő konyhájának tulajdonította. A déli étkezési hullám lezajlása után, egy-egy fekete mellett, órákat töltöttünk politikai meg-

beszélésekkel. Szíves marasztalónk volt a házigazda rendkívül kedves leánya, akinek mindannyian tettük a szépet.

A második Diéta idején és után gyakran megfordult itt Donáth Ferenc, Béki Ernő és Pataki Ernő, a budapesti Egyetemi Kör vezetői. Személyükben újból kapcsolatba kerültünk a kommunista párt vezető szerveivel. A megszakadt pártkapcsolat ismét helyreállt.

Sok látogatónk volt a környékbeli községekből és városokból is. Közülük a legérdekesebb jelenség Veres Péter volt. Biciklivel járt be Balmazújvárosból. Járműve már régen megérett a roncstelepre, vagy talán éppen onnan szedte össze. Ki tudja? Minden porcikája csörgött, zörgött, csörömpölt, de egy volt a fontos: a kerekei még forogtak. S Péter bácsi széles orrú csizmáival rendkívül nyugodtan, a gyalogmenetet alig meghaladó tempóban taposta a pedálokat.

Kis albérleti szobánkban éjfélig, hajnalig tartó vitákba keveredtünk vele. Ilyenkor, felajánlva neki egyik vaságyunkat, az éjszakát is nálunk töltötte. Sokat derültünk rajta, ahogyan Péter bácsi a lefekvéshez készülődött. Én voltam a csizmahúzója. Lábát a kapcaronggyal gondosan megtörölgette, ez volt az esti lábmosás, majd mint egy fáslit, visszacsavarta rá, hogy meg ne fázzon éjszaka. A legmeglepőbb mégis az volt, hogy amíg vita közben hajadonfővel ült, lefekvéskor fekete bárányból kucsmáját mélyen a fülére húzta, mert szerinte éjszaka könnyen huzatot kaphat az ember.

Számomra ez a Debrecenben töltött időszak önmagam képzése szempontjából rendkívül hasznos volt. Délelőttönként, amikor diákbarátaim előadásokat hallgattak, sok időt töltöttem az egyetem könyvtárában. Erre az ösztönzést Veres Péter adta, akinek világirodalmi műveltsége kissé engem is megszédített. Csodálkoztam rajta, hol és mikor volt ideje és alkalma megismerkednie Homérosz, Dante, Shakespeare, Voltaire, Tolsztoj, Zola, Balzac, Anatol France, Jack London, Maxim

Gorkij és a világirodalom más nagyjainak műveivel. Végtelen szomjúsággal estem neki az egyetemi könyvtár gazdag anyagának, mintha ezt a szomjúságot pár hónap alatt csillapítani lehetett volna.

Különösen a Zola-életmű ejtett rabul. Töménytelen mennyiségben faltam könyveit. Mintha nyers húst fogyasztottam volna! Illatozó-bűzlő naturalizmusával nem tudtam betelni. Ma már nehéz megállapítani, mennyiben járult hozzá osztályharcos szemléletem alakításához, ám kétségtelen, hogy rengeteg illúziót rombolt szét bennem, megkövesedett hazugságokat zúzott ízzé-porrá, s az élet igaz ismeretére tanított. Érdekes, hogy Zola naturalizmusa szememet, értelmemet a realizmus felé nyitogatta. Bennem a realista szemléletet erősítette.

A legintenzívebb munka ebben az időben a debreceni Egyetemi Körben folyt. A Kör vezetésében, tagságának összetételében, tevékenységének jellegében az első Diéta óta jelentős változás következett be. Vezetését a haladó erők vették át. Kiss József bölcsészhallgató, forradalmi demokrata lett az elnök s a kommunista Zöld Sándor a főtitkár. A többi funkciót is baloldaliak töltötték be. A Kört a hallgatók szórakozóhelyéből politikai fórummá változtatták. Az eddig főként bajtársi szövetségekben folyó politikai viták és előadások ide helyeződtek át. A baloldali diákok a Kör szervezetén keresztül igyekeztek legalizálni tevékenységüket. Ezt elősegítendő, Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Eckhart Tibort, a Független Kisgazdapárt vezetőit díszelnökükké választották.

1937. március 15-én az ország politikai életét kisebb földmozgásszerű esemény hozta izgalomba. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc megünneplése ezúttal nem az évtizedek óta megszokott sablonok szerint történt. A budapesti Egyetemi Kör vezetői: Pollner György, Béki Ernő, Pataki Bachner Ernő, Kovács Imre valami másra készültek. Munkájukat kívülről segítette Donáth Ferenc, aki már az előző évben

Linzben felvette a kapcsolatot a Kommunisták Magyarországi Pártjának Ideiglenes Központi Bizottságával, személy szerint Szántó Zoltánnal. Donáth az ő megbízásukból folytatta az ifjúság és a demokratikus mozgalom szervezését.

A budapesti Egyetemi Kör a debreceni kommunista és baloldali diákokkal egyetértésben előkészítette, hogy ezúttal már ne a Turul Szövetség soviniszta, ellenforradalmi szemléletű vezérei, hanem a dolgozó nép ügyét szolgáló s a társadalom szociális átalakulását sürgető népi írók álljanak ki a Nemzeti Múzeum lépcsőire. Felkérésükre Féja Géza, Zilahy Lajos és Kovács Imre itt bontották ki a Márciusi Front-mozgalom zászlaját, s hirdették meg a programadó 12 pontot.

Nem sok ez egy kicsit a márciusokból? Azt hiszem, nem! Ezt még a felszabadulás utáni időszak története is igazolja. Mennyi időbe tellett, amíg ezt a jogos örökséget igazán birtokunkba vehettük.

1848. március 15-ét a magyar nép mindenkor híven őrizte szívében; március tanítása, eszmei és politikai öröksége sohasem halványult el népünk emlékezetében. Ezért lehetett az 1918-as polgári demokratikus forradalom, majd az 1919-es Tanácsköztársaság 1848 méltó örököse, nagy történelmi művének folytatója.

Még súlyosabbnak éreztük ezt a történelmi igazságot az ellenforradalmi korszak elviselhetetlenül nehéz esztendeiben, amikor a tőkés-földesúri rendszer a harmincas években eddig soha nem tapasztalt mértékű munkanélküliséggel és létbizonytalansággal, nyomorral és éhínséggel sújtotta népünket, s a politikai elnyomás és kizsákmányolás mind tűrhetetlenebbül nehezedett a dolgozó osztályokra. Magától értetődő, hogy legjobb képviselőik koruk égető problémáinak megoldásáért küzdve, egyre határozottabban fordultak forradalmi hagyományaink felé. Ezt fejezte ki nevében és állásfoglalásában a Márciusi Front.

A társadalmi feszítőerők hatására létrejött mozgalom 1848 félbemaradt művét kívánta folytatni. Világos volt azonban az is, hogy a közben eltelt csaknem száz esztendő alatt új társadalmi és osztályviszonyok alakultak ki hazánkban. E hosszú időszak alatt színre lépett a magyar munkásosztály és történelmi hivatásának megfelelően a társadalmi fejlődésért folyó küzdelem élére állt. Örököse lett történelmi hagyományainknak, de úgy, hogy nem állt meg azok puszta vállalásánál, az előző történelmi korszakok követeléseinél. Tovább kellett lépni! A nemzeti függetlenség és társadalmi haladás jelszava – ha ezt a mozgalom programjaként akkor még nem is lehetett nyíltan megfogalmazni – a kommunisták szemében szocialista távlatokkal ötvöződött.

A Márciusi Front választ próbált adni a korabeli Magyarország legégetőbb társadalmi-politikai kérdéseire. És nagyrészt adott is! Legalábbis ami a legfontosabb kérdéseket illeti. Ennek sommázata: az ország társadalmi rendjének, a nép szociális viszonyainak radikális átalakítása halaszthatatlan nemzeti feladat. Népi demokráciát akartunk, a dolgozó nép millióinak emberi jogokat, a koldusok és szegényparasztok számára kenyeret jelentő földreformot és egész népünk számára önálló, szabad életet biztosító nemzeti függetlenséget. A Márciusi Front 12 pontja nagyvonalú és széles horizontú nemzeti program volt: meghirdetése egymagában történelmi jelentőségű tett.

A Márciusi Front-mozgalom, amint látjuk, szervesen illeszkedett bele a magyar nép nemzeti függetlenségért és társadalmi felemelkedéséért vívott évszázados harcainak életfolyamatába. Megtalálta a kapcsolódó pontokat visszafelé: a múltba, s előre: a jövőbe is.

A budapesti Egyetemi Kör vezetői nemcsak a Márciusi Front megalakulását és programját beszélték meg és egyeztették a debreceniekkel, hanem azt is, hogy a fővárosi zászlóbon-

II.

M.kir.Rendőrkapitányságnak.

D e b r e c e n.

Az nyomtatvány utján elkövetett ,az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló büntett miatt V a j d a B e n ő és társai ellen a nyomozást a Bp.34.§. és az 1938.évi XVI.t.c. 7.§.-a alapján elrendelem és annak foganatositása iránt a debreceni m.kir.rendőrkapitányságot megkeresem.

A nyomozás során terheltként lesznek kihallgatandók ;

V a j d a B e n ő /: Meszena u.14. :/

K i s s J ó z s e f /: Tisza Internátus :/

dr. U j h e l y i S z i l á r d /: Rákóczi u.50 :/

Z ö l d S á n d o r /: Szülészeti klinika :/

K á l l a [illegible] G y u l a /: Simonffy u.13. :/

G u l y á s G á b o r /: Jókai u.1.b. :/

K u b á n y i A n d r á s /: Kálvin tér 5. :/

az.alatti debreceni lakosok, a Debrecenben Nagy Károly és fia grafikai müintézetében " Tovább " cimmel 1938.évi március hav[illegible] " Tovább a megkezdett uton " ; [illegible] az 1938.évi május hó 21.napján megjelent második számában " Katalán koldusdal " , " Levelek egy egyetemistához " , " A népi arcvonal " , " Katalin király lakomája " , " Szélsőségek problémája " , " Két dokumentum " , " Tiborc a jogról, kenyérről " , " A magyar gazdaság és a győri program " , " Mi [illegible] ők " , valamint a "Népi demokrácia" feliratu cikkekkel és röpirattal kapcsolatban.

Megállapitandó lesz,hogy a " Katalán koldusdal " for -

A DEBRECENI ÜGYÉSZSÉG FELJEGYZÉSE

tás után maguk is csatlakoztak a mozgalomhoz. Ez egyébként az eddig végzett munkát s a 12 pont debreceni fogantatását tekintve természetes volt. Politikai deklaráció kíséretében elsőként a debreceni Egyetemi Kör és a Werbőczy Bajtársi Egyesület, majd más ifjúsági egyesületek is bejelentették csatlakozásukat. S a hatása? Mintha egy állóvízbe súlyos követ dobtak volna! Meg is mozdult belé az egész civisváros. De nemcsak az. Az eseménynek országos visszhangja támadt. Felkapták a hírt a budapesti lapok, nem tudván, minek is higgyenek. Annak-e, hogy Debrecen a maradandóság városa, vagy annak, hogy ott már pezseg valami. Ez utóbbi látszott valószínűnek. Debrecen – Budapesttel egyidőben – a Márciusi Front szülővárosa lett.

Ám fenték már a csatabárdot is ellenünk. Az ellentámadást kezdetben egyetemi ügyként kezelték. A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Tanácsa 1937. április 20-i rendkívüli ülésén nyolc hallgató – Kiss József, Bakó Elemér, Zöld Sándor, Vajda Benő, Nagy Tibor, Újhelyi Szilárd, Nagy Sándor és Gulyás Gábor ellen fegyelmi vizsgálatot rendelt el. Ellenem ilyen eljárás nem indulhatott, egyszerűen azért, mert nem voltam az egyetem hallgatója. Bűneimet így az Egyetemi Kör vezetőinek rótták fel, de a végén mégiscsak rajtam verték el a port. Kiss József, a Kör elnöke ellen többek között azért indítottak fegyelmi eljárást, „mert szabályellenesen tűrte, sőt megengedte, hogy az Egyetemi Körnek nem szabályszerűen – mert erre engedélyt a Rector Magnificustól nem kért – egybehívott ülésein Kállai Gyula nevű debreceni (Komlóssy út 26. sz alatti) lakos megjelenhessen, akit állítólag a budapesti Horthy Miklós Kollégiumból kommunista üzelmek miatt kizártak". Az Egyetemi Tanács végül is a Kör működését, minthogy az „tisztázatlan gondolatok személytelen terjesztésére alkalmas melegágy", meghatározatlan időre felfüggesztette, Kiss József elnököt és Zöld Sándor főtitkárt rektori megrovás-

11., mert szabályellenesen tűrte, sőt megengedte, hogy az Egyetemi Körnek nem szabályszerűen, - mert erre engedélyt a Rector Magnificustól nem kért, - egybehivott ülésein Kállay Gyula nevű debreceni /Komlóssy-ut 26. sz.alatti/ lakos megjelenhessen, akit állitólag a budapesti Horthy Miklós kollégiumból kommunista üzelmek miatt kizártak, -

*

Végül egyetemi Tanácsunk egyhangu határozatával Kállay Gyula debreceni lakost egyetemünkről kitiltja s működésére a m.kir.Államrendőrség figyelmét felhivja.

AZ EGYETEMI TANÁCS HATÁROZATÁBÓL

ban részesítette. Engem pedig? Szó szerint: „Végül Egyetemi Tanácsunk egyhangú határozatával Kállai Gyula debreceni lakost egyetemünkről kitiltja s működésére a m. kir. Államrendőrség figyelmét felhívja."

Lábam alatt kezdett forrósodni a talaj. A lebukást eddig még elkerültem, de a villámok már erősen csapkodtak körülöttem. Budapesten, Berettyóújfaluban és most Debrecenben is gyanús személlyé váltam, akire fel kell hívni az államrendőrség figyelmét. Ettől az időtől kezdve a rend őrei valóban állandó érdeklődéssel kísérték minden lépésemet.

Nem mondanám, hogy az ilyen intézkedések nem idéztek elő zavarokat sorainkban. A Márciusi Front ellen általános támadás indult. Nemcsak Debrecenben, országszerte is. A támadók első soraiban a nyilasok szórták ránk szitkaikat és átkaikat. A népi írókat: Féja Gézát, Illyés Gyulát, Sárközi Györgyöt, Kovács Imrét és Erdei Ferencet sorozatosan bíróság elé állították. Ők is látták, hogy nem babra megy a játék. A rendőri, ügyészi és bírósági vegzatúrák sokakat megrettentettek, vagy legalábbis óvatosságra intettek. Féja Géza, a népi írók hangadó vezetője, a Márciusi Frontról szólva a *Válasz*ban megjelent első programszerű írásában már azt fejtegette, hogy a 12 pontot – az államhatalom drasztikus közbelépése következtében – politikai mozgalom keretében nem lehet megvalósítani. Éppen ezért a Márciusi Front szerinte „nem hajlandó napi politikában részt venni".

Szerintünk azonban itt nem lehetett megállni. Látni kellett, hogy olyan évezredes problémákat, amelyektől egész népünk és nemzetünk jövője függ, egymagában semmiféle megrendítő leleplezéssel nem lehet megváltoztatni. Cselekedni kell! Politikai harcra van szükség, a tömegek mozgósítására s magának a változásban legközvetlenebbül érdekelt parasztság csatasorba állítására.

Sajnos, ezekben az alapvető kérdésekben a népi írók tábora

erősen megoszlott. Némelyek, ha nem is kimondottan, a passzív rezisztencia vagy a paraszti szellemi honvédelem eszméjét kezdték ajánlgatni. Tanaik veszélyességét növelte, hogy képviselőik között ott találtuk Féja Gézát, a népi mozgalom leglázítóbb vádiratának, a *Viharsarok* című munkának a szerzőjét, sokak szemében a parasztság felszabadításának már-már kossuthi méretű agitátorát. De közöttük volt a nép legmélyebb rétegéből felbukkant forradalmár író, a paraszti bölcsesség megtestesítője, akiben sokan már „az új haza bölcsét" gyanították, Veres Péter is. Sajnos, a leghangosabban ők kezdték hirdetni: csak semmi politika, csak semmi szervezkedés, csak semmi pártoskodás. Nem szabad elhamarkodni a dolgot! Veres Péter balmazújvárosi magányából küldte intelmeit a mozgalomnak. Maradjunk csak meg a steril szellemi mozgalom keretei között. Különben kompromittáljuk magunkat, kompromittáljuk az ügyet, s ezzel mindent tönkreteszünk.

Bizony, ez már több volt a soknál. Megtorpanás, sőt visszalépés, amellyel a népi írók jelentős része sem értett egyet. A politikai mozgalom elengedhetetlen szükségességét a leghatározottabban Erdei Ferenc fogalmazta meg. Debrecenben a mi kommunista és baloldali csoportunk – ingadozás nélkül – szintén a politikai mozgalom szükségessége mellett állt ki. Sok politikai tapasztalattal még nem rendelkeztünk, de a marxizmus ábécéjét, az osztályharc elméletét megértettük, s annak megfelelően kezdtünk tevékenykedni. Sőt a politikai szükségesség értelmezésében tovább is mentünk Féja Gézánál, aki szerint a mozgalomnak nem áll szándékában a magyar kormány külpolitikai lépéseit a legcsekélyebb mértékben is megzavarni. Mi a Márciusi Frontot az antifasiszta egységfront politikai alapjának tekintettük.

A Márciusi Front megalakulásával megint olyan helyzet állt elő, amikor mindent újból át kellett gondolni.

De hát miről is volt tulajdonképpen szó?

A népi írók valóban lázítóan szép műveket írtak a szegényparasztság helyzetéről. Sorsukat népünk központi kérdéseként kezelték. Szerintük az országban minden az ő helyzetük alakulásától függött: múltunk, jelenünk és jövőnk is. Igen ám, de az írótáboron belül a legtöbben megelégedtek az urak világának leleplezésével. Azzal, hogy az ország elé tárták, mi van a Viharsarokban, mi van Tardon, mi van Ozorán és mi van a balmazújvárosi gyepsoron. Azt hitték, e felfedező munkával már teljesítették is kötelességüket. De még ez az álláspont is akceptálható lett volna, ha csupán személyes használatra szól, s nem egyetemes magatartási mérceként állítják elénk. Hiszen nem mindennapi és nem lebecsülendő teljesítmény, ha valaki e rettendő szociális bajokat maradandó érvényű művekben tárja a nép, az ország és a világ elé. Ha valaki ennyit tesz, ezért is megérdemli megbecsülésünket, sőt büszkén állhat az utókor elé is.

Jómagam a népi írók munkásságát az osztályharccal összefüggésben ekkor kezdtem behatóbban vizsgálni. Nem pusztán abból a szempontból, hogy műveik hogyan hatnak az osztályharc további alakulására. Érdekelt az is, mi az oka annak, hogy nálunk az elnyomás, a szellemi rabság s a gondolat elnyomorodásának időszakában ilyen jelentős szellemi mozgalom bontakozott ki. Nem volt nehéz rájönnöm: ennek az volt az oka, hogy Magyarországon a szociális talaj vulkanikus, forradalmi volt, a reá nehezedő politikai építmény viszont fojtogatóan, sőt gyilkosan reakciós. Ebben a sajátos társadalmi-politikai képződményben nem tudott kialakulni a néptömegek politikai mozgalma: a szervezkedés, a gyülekezés és szólásszabadság demokratikus rendszere. Nagy erők állottak egymással szemben. Egyfelől az évszázados szociális követelések és a potenciálisan hatalmas forradalmi erők, másfelől a megkövesedett, ízig-vérig reakciós, ósdi, embertelen és népellenes állam-

hatalom. Ebbe a vákuumba tört be az egész országon végigsöprő friss fuvallatával a népi irodalom.

Társadalmunknak ezt a sajátosságát 1938. március 15-én, a *Tovább* első számának vezércikkében a következőképpen próbáltam összegezni: „Ha lett volna nálunk olyan tömegmozgás, mely hullámzásával, célkitűzéseivel és igényeivel magával ragadhatta volna az ébredező értelmiségieket, sok kísérletezéstől és hiábavaló fáradtságtól szabadulhattunk volna meg. Nem kellett volna kerülő utakra térni és állandóan a dolgok mellé beszélni. Ha lett volna nálunk ilyen tömegmozgás, az utóbbi évek gazdag riport- és szociográfiai irodalma meg sem született volna. Egy demokratikus államban a társadalmi bajok nem kiterjedt szociográfiai irodalmat, hanem erős lüktetésű népmozgalmakat eredményeznek. Egy demokratikus államban cselekszenek, nálunk irodalmizálnak."

Ennek volt a következménye az is, hogy alig született meg a mozgalom, félig-meddig máris önmaga korlátaiba ütközött. Szerencsére, a kommunisták személyében olyan erők voltak az országban, amelyek mindjárt kinyújtották feléjük a kezüket és segítettek nekik, hogy korlátaikat áttörve, a társadalmi haladás fő erőivel szövetségben folytathassák munkájukat.

Én magam az utak keresésében, cikkem további részében, ilyen irányban indultam el:

„Ha nem akarunk széthullani, tovább kell menni az elvek tisztázásánál. Ha pillanatnyilag zavar és nyugtalanság mutatkozik az értelmiség berkeiben, azt hisszük, éppen azért van, mert a problémákat már az unalomig megvitatták, a kérdések már nem kérdések, ezek már axiómákká sűrűsödtek, amelyeken nem vitatkozni, hanem csak veszekedni lehet. A következő lépés: a megvalósítás. Az értelmiségiek és az egyetemek közötti tanácskozásokat fel kell váltani a dolgozó osztályokkal való komolyabb munkának. Bármilyen nehézségek és áldozatok árán is meg kell találni a módját, hogy a parasztság

és ipari munkásság közötti laza kapcsolatokat elmélyítsük, a parasztság lappangó erőit felébresszük, szervezkedésének határozott formát adjunk, szervező és író tehetségeinek erkölcsi hitelét elmélyítsük, hitet, erőt és kitartást öntsünk beléjük. Ezt cselekedni nemcsak a történelemmel, hanem önmagunkkal szemben is kötelességünk!"

1938. március 15-re írtam ezeket a sorokat. Azt hiszem, helyes és jó irányban kerestük a megoldást.

A Tovább

A debreceni Egyetemi Kör működésének felfüggesztése után a bajtársi egyesületek éléről is eltávolították a baloldali vezetőket. Nehéz helyzetbe kerültünk. Elveszítettük azokat a fórumokat, ahol nézeteinket kifejthettük volna. Az országos visszhang után a rendőrség is figyelni kezdte működésünket. Az elnémítás veszélye fenyegetett. Ezt annál is inkább fájdalmasan éreztük, mert a népi írók tevékenysége, megítélésünk szerint, helytelen irányba fordult, s nekünk sajnos jóval kisebb lehetőségünk volt nézeteink kifejtésére, mint nekik. Ezért elhatároztuk, hogy olcsó, nagy példányszámú lapot indítunk. Így született meg a *Tovább*.

Az egyetemről való kitiltás után ismét változtatni kellett helyemen és helyzetemen. Nemcsak az államrendőrség reám irányított figyelme miatt. Anyagi helyzetem is siralmas volt. Kevéske megtakarított pénzem elfogyott, s ott álltam egyetlen krajcár nélkül. Ismét végső menedékhelyemre, Berettyóújfaluba vonultam vissza.

De a helyzet mintha itt is megváltozott volna. A rendőrségi szimat észrevehetően működni kezdett. Tanítványaim száma megcsappant. A körülöttem kialakult bizalmi légkör megváltozásáról talán csak Nadányi Zoltán nem vett tudomást. Lehet, ő is csak azért nem, mert éppen legfrissebb szerelmével, a népi származású, de valóban megejtően szép Kemenes Rózsikával volt elfoglalva. Ez a derék alanyi költő fülig szerelmes volt. Se látott, se hallott. Még a délelőttönkénti egy-két órás anyakönyvi bejegyzéseket is elhanyagolta. A Berettyó-parti

füzesek csöndes árnyán valóban szép szerelmi költészetével és a hivatali munkából ellopott pásztoróráival inkább Rózsika szépségének hódolt. E vakító szerelem kedvezett nekem is. Több időt tölthettem a levéltárban, háborítatlan nyugalomban és csendességben. A vastag anyakönyvi kötetektől körülbástyázva magam is írogathattam. No, nem szerelmes verseket, hanem politikai iratokat. Volt időm sok mindent alaposan végiggondolni. Közben megszakítás nélkül kapcsolatban voltam a debreceni mozgalommal.

A Márciusi Front-mozgalom két úttörő lapjának, a *Válasz*nak és *Híd*nak a megszűnésekor, 1938 elején jelent meg a mozgalom debreceni csoportjának lapja, a *Tovább*. Az egyetemről kiszorulva, tevékenységünk az egyetemen kívüli területre tevődött át. A lappal nézeteink védelmét s az antifasiszta egységfront tömegbázisát akartuk szélesíteni. Megjelenésében nagy szerepe volt Thury Leventének, a debreceni *Független Újság* főszerkesztőjének, aki anyagilag is támogatta kezdeményezésünket, valamint Nagy Károly nyomdatulajdonosnak, egy nagy műveltségű, széles látókörű szociáldemokratának, aki már korábban is számos kiadványt jelentetett meg, köztük a *Mi Utunk* című kommunista szellemű folyóiratot. A nyomda 12–14 szervezett alkalmazottja között dolgozott Ménes János gépszedő, a felszabadulás után Debrecen város polgármestere, akinek közvetlen szerepe volt a *Tovább* c. folyóirat előállításában és terjesztésében, az egyetemi hallgatók és a munkásfiatalok közötti kapcsolat ápolásában.

A lap írói, szerkesztői, terjesztői kommunista diákok, munkásfiatalok és környékbeli szegényparasztok voltak. Hasábjain azonban országos hírű írók és költők: Darvas József, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter is megszólaltak. A lap tulajdonképpen a Kommunisták Magyarországi Pártja népfrontpolitikájának legális megnyilvánulása volt. Lényegé-

Tovább

A MÁRCIUSI FRONT LAPJA

„Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet,
Ha majd a jognak asztalánál
Mind egyaránt foglal helyet,
Ha majd a szellem napvilága
Ragyog minden ház ablakán,
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk."

(Petőfi)

1

1938. március.

Ára: 20 fillér.

Tovább a megkezdett úton

Az út, amelyre lépünk, nem új. Immár egy esztendeje annak, hogy a Nemzeti Múzeum lépcsőiről elhangzottak azok a követelések, amelyek hívéül valljuk magunkat. Ez a program: a Márciusi Front tizenkét kemény pontja. Ez a tizenkét pont vád volt és követelés. Vád volt a magyar uralkodó körök felé, akik a magyar demokrácia ügyét évtizedeken keresztül s z u n n y a d n i hagyták és követelés volt, elszánt követelése a kisemmizett népmillióknak az élet, a jobb jövő után. Ez a tizenkét pont, mint robogó tüzes szél, felkavarta a társadalom mélyét, szunnyadó lelkiismereteket dobbentett fel álmaikból és kényszerített korszerű állásfoglalásra. A Márciusi Front tizenkét pontja történelmi életet kezdett.

Az idő gyorsan halad, mert az események gyors galoppban követik egymást. Egy évvel ezelőtt még probléma volt, sikerül-e az értelmiségieknek elég széles táborát megnyerni ahhoz, hogy a demokrácia élő követeléseit kellő súllyal és bátorsággal hirdethesse a fasiszta áramlatokkal szemben. A Márciusi Frontnak ez a törekvése nemcsak hogy sikerrel járt, hanem sikerével a harc új szükségleteit is megteremtette. Ha diadalra akarjuk vinni eszméink lobogóját, a harc új formáihoz kell folyamodnunk.

Sajnos, nálunk minden probléma óriási kanyarodóval fut be a célba. Elnyomott társadalmak lesújtó sajátsága ez. Nálunk minden addig kanyarog, míg el nem téved, vagy míg a kanyargós utakon ki nem fárad. Mi a népet akartuk politikai öntudatra és szervezettségre emelni és kínosan és keservesen előbb magunkat kellett fegyelmezni és iskolázni. A népre akartunk hivatkozni s a népből nem láttunk mást, csak szétmosódó kontúrokat. El akartunk jutni a néphez, de hogy szerves úton, azt nem is sejtettük. Nálunk nem volt meg az egyének fejlődésének természetes lehetősége: az egyének tömegekáltali fejlődése. Ha lett volna nálunk olyan tömegmozgás, mely hullámzásával, célkitűzéseivel és történelmi igényeivel magával ragadhatta volna az ébredező értelmiségieket, sok kísérletezéstől és hiábavaló fáradságtól szabadultunk volna meg. Nem kellett volna kerülő utakra térni és állandóan a dolgok mellé beszélni. Ha lett volna nálunk ilyen tömegmozgás, az utóbbi évek gazdag riport- és szociográfiai irodalma meg sem születhetett volna. Egy demokratikus államban a társadalmi bajok nem kiterjedt szociográfiai irodalmat, hanem sztrájkokat és erőslüktetésű népmozgalmakat eredményeznek. Egy demokratikus államban cselekszenek, nálunk irodalmiznak. Egy demokratikus államban a társadalmi bajok látói és érzői ott élhetnek a tömegmozgalmak mélyén, ott vibrálhatnak a tömegek idegein, mozgathatnak és előrelendíthetnek: kiélhetik magukat és megcsinálhatják a maguk életrajzát. Nálunk életrajzokat írnak.

KALLAI GYULA: TOVÁBB A MEGKEZDETT ÚTON

ben azt a szerepet kívánta folytatni, amelyet az éppen akkor betiltott *Gondolat* című folyóirat abbahagyott.

A lapnak mindössze három száma jelent meg, de jelentősége a politikai gondolat fejlődése szempontjából messze túlszárnyalta rövid élettartamát. Az első szám vezércikkének megírására engem kértek fel, s a helyzet úgy hozta, hogy a másik két szám vezető cikkét szintén én írtam. A lap címével egybecsengve így jelent meg az első szám első oldalán: *Tovább a megkezdett úton* című cikkem, Létai György álnéven. A folyalyamatosságot jelző cím a konspiráció céljait szolgálta, s nem azt jelentette, hogy meg akarunk állni a népi írók „szellemi vagy politikai mozgalom" hamis alternatíváján vitatkozók egy helyben topogásánál. A vezércikk épp arról szólt: határozottan előre kell lépni a politikai cselekvés útján. Megpróbáltam kifejteni, miért kényszerül nálunk a forradalmi gondolat kerülő utakra. Ahol van demokrácia, szervezkedési és politikai lehetőség, ahol van széles alapokon kibontakozó tömegmozgalom, ott a dolgozók maguk állnak a küzdelem első vonalában. Nekünk is tovább kell lépnünk! Tudatosítottuk: korunkban a politikai mozgalom vezető ereje az ipari munkásság; a nagytőke, a nagybirtok és a fasizmus elleni harcban a munkásosztály és a parasztság szövetségesek; a haladó ifjúságnak, az értelmiségi fiataloknak e két nagy osztálya politikai mozgalmát, szövetségét, küzdelmét kell támogatniuk.

A Márciusi Front időszakában azért harcoltunk, hogy ez a mozgalom a különböző társadalmi osztályok és rétegek szövetségének színtere legyen. Debrecenben például a Márciusi Frontot szervező kommunista fiatalok már jóval előbb nemcsak az Egyetemi Körben tevékenykedtek, hanem a Munkásotthonban, a szervezett munkások között is. E fiatalok nagy része a környező községekből és mezővárosokból származott, ami lehetővé tette, hogyha nem is mindennap – bár voltak bejárók is –, de a hét végén rendszeresen hazalátogassanak.

Ily módon lehetőségük nyílt politikai kapcsolatok teremtésére és fenntartására.

A Márciusi Front debreceni csoportja négy megyére terjesztette ki közvetlen befolyását. Hajdú megyében szoros kapcsolatot épített ki Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Balmazújváros szegényparasztságával. Bihar megyében ugyanilyen jellegű kapcsolatok alakultak ki Berettyóújfalu, Füzesgyarmat, Biharnagybajom, Sárrétudvari, Szerep, Derecske és Konyár; Szolnok megyében Karcag és Kisújszállás, majd Nyíregyháza és Debrecen között.

De nemcsak mi jártuk a falvakat és városokat, az ott élő politikai barátaink is gyakran – mondhatnám rendszeresen – berándultak Debrecenbe. Bagossy Imre középparaszt és Csíkos János szegényparaszt Hajdúböszörményből, Sajben András földmunkás Nyíregyházáról, Hegyessi János kubikos, író és költő Füzesgyarmatról, Nagy Imre napszámos, szintén író és költő Sárrétudvariból és Szöllősi Balázs cipész Biharnagybajomból. Nem véletlen, hogy 1944 végén, a város felszabadulásának hírére, milyen könnyen és gyorsan megtalálták az utat Debrecenbe, nem is tudván, hogy ott az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megalakulására készülődve, nemzetünk életének milyen sorsdöntő eseményei érlelődnek.

Igen, mi erre a szilárd alapra, a munkásosztály és a parasztság politikai szövetségére építve foglalkoztunk az antifasiszta demokratikus egységfront kérdéseivel. A mozgalomban részt vevő társadalmi erők azonban a két nagy dolgozó osztály társadalmi, politikai szerepét különbözőképpen ítélték meg. Voltak, akik a parasztság társadalmi-történelmi vezető szerepére tették le az esküt. S miután a parasztságot sem tudták maguk mögött felsorakoztatni, e kérdések megoldását az elittől, a parasztság soraiból származó „új nemességtől" várták.

Ez ellen az illúzió ellen fel kellett lépni. Ezért tért vissza akkori cikkeimben szinte refrénként ez a gondolatsor: „A pa-

A népi arcvonal

Pillanatnyi aggodalom fog el bennünket, amikor e címet leírjuk. Van-e, vagy volt-e népi arcvonal nálunk ezeréves történelmünkben. Nem jobb volna-e kerdőjelet bigyeszteni e szavak végére s kiáltó szóval kérdezni: történelmünknek hol vannak a kialakítói, formálói, hol vannak a sokat emlegetett keleti és nyugati áramlatok hullámtörői: véreink, „a dübörgő ezrek". A népi arcvonal mindig fájó kérdése volt a magyar életnek, de sokszorosan az ma, amikor nyugaton egy falánk és barbár életforma döngeti kapuinkat.

Ausztria annektálása teljes meztelenségében vetette fel a magyar függetlenség kérdését. Mi lesz velünk? Ki tud itt Megálljt-t parancsolni, amikor a nagynémet tavaszta étvágy egy percig sem titkolja, hogy tehetetlen gyomra számára ínycsiklandóbb szánja csonka hazánk legistenáldottabb földjét: a Dunántúlt? És ha a Dunántúl eltűnt a német étvágy süllyesztőjében, remélhetjük-e, hogy a vén Duna megvéd bennünket a további inzultusoktól? Budapest idegenekkel szaturált lakossága aligha tudna ellenállni a svéb harapófogó szorításának. Budapesttel pedig eltűnne az ország is.

A kormány minden magyar függetlenségért aggódó kiáltására jóelőre megadta a választ. Ünnepélyesen kijelentette, hogy bennünket semmiféle, sem kívülről, sem belülről jövő veszedelem nem fenyeget. Határainkon kívül senki sem akar kezet emelni ránk, határainkon belül semmiféle veszedelem magyal nem csírázik, a világnézeti harcok már eldőltek, szóval: csonka hazánk a csodálatos rend és béke szigete.

Ezt mondja a kormány! De mi érezzük, hogy talpunk alatt parázslik a föld és fejünk felett kigyúlad a tető. Mert hiába igyekszik a kormány a háborgó idegeket megnyugtatni, mi látjuk, hogy amilyen mértékben nő itt a szociálisabb Magyarországért küzdők csapata, bizonyos körök ugyanolyan mértékben igyekeznek őszo érdekeiket megvédeni függetlenségunk feladása árán is. Állítjuk, hogy a fasiszta veszély nemcsak hogy nem szűnt meg, de nőtt-no. Míg előadásokat tiltanak be, míg lapokat kóboznak el, míg írókat ítélnek el csupán azért, mert a hazátlan magyarhoz feltelos honpolgárt akarnak csinálni, a fasiszta veszélyt nem tekinthetjük megszűntnek.

Ezekben a sorsdöntő órákban komolyan és higgadtan kell foglalkozni kérdéseinkkel. Mondanivalónk komolysága nem tur semmi cikomát s mikózben ellenfeleink a fogalmak annel kiadósabb elmázolásan fáradoznak, mi azon leszünk hogy az egyszerűség világosságával magyarázzuk problémáinkat. A politikai abecé legegyszerűbb nyelvén akarunk beszélni.

Miért van szükség a népi arcvonalra?

A feltett kérdesre legjobban az osztrák tragédia feldezésével felelhetünk. Miért bukott el Ausztria? Azért talán, mert a német őrjas szemet vetett rá? Ó, nem azért! Az osztrák eseményeket nem is annyira a Nemet Birodalomnal való egyesítés tenye, mint inkább a fasizmus kényszeru vallalása teszi tragikussa. Ilyen értelemben pedig Ausztria nem is most bukott el. Tragédiája 1934 telere nyúlik vissza, azokra a zord februari napokra, amikor Dollfuss akkori kancellar elszánt uccai harcokban semmivé zuzta az osztrak munkásmozgalmat s vele együtt az osztrak demokráciát is. A horogkereszt osztrák es nagynemet agitátorai csak erre vartak. Ilenken megtapsoltak a kis kancellár féltven győzelmét és kifejezték előtte szerencsekívánatukat. Hódolatukban nem volt semmi képmutatas. Világosan láttak, hogy a demokracia fegyveres letorésével Dollfuss az ausztriai horogkeresztes mozgalmat legadázabb ellenfeleitől szabadította meg. Ezért pedig csak hálával tartozhattak. Ielkesen ünnepelték hat a gyozest s azonnal akcióba lepték ellene. Az új rendi állam, a maga pénznélkuliségével, nem volt képes védőgatat emelni az egyre féltelenebbé való horogkeresztes uszitással szemben. Akik tiltakozhattak volna: Ottakring és Floridsdorf munkásai vagy fizikailag semmisültek meg, vagy föld alá szoritva elték tehetetlen életüket. Dollfuss a munkásmozgalmon aratott győzelmével az osztrák függetlenségnek ásta meg a sírját, amelybe – nem telt bele egy ideje – ő maga is oly szánalmasan belehullt.

Ausztria tragédiája beteljesedett. Sorsán ugy látszik — egyelőre változtatni nem lehet. Az osztrak példa tanulságait azonban le lehet, sot kotelessege is minden demokráciáért küzdo nepnek levonni. Ez a tanulság pedig igy hangzik: Nevetseges szelmalomharcot folytat az a fasizmussal, aki egyidejuleg a munkásosztaly demokratikus frontjanak is hadat uzen! A fasizmussal, a fasisztak imperialista étvágyával szemben a nemzeti fuggetlenseg egyedüli biztositékát a legszelesebb es legmelyebb alapon szervezett nemzeti-népi arcvonal nyujtja.

Pártnélküli ország

Nemzeti fuggetlensegunk e kritikus perceiben félve tesszük fel a kérdest: Magyarországon van-e ilyen határozott nepi arcvonal? Vannak-e partok, vannak-e partszervezetsegek, amelyeknek kiállása es szivos harca megmenthetne e csonka földet? Az szinte feleletet faj kimondani. Sajnos, sehol sem latjuk a neptomegeknek azt a szilard aceltőmbjet, mely szembehelyezkedne a fenyegeto nemzetellenes áramlatokkal. Annyira hiányoznak nálunk

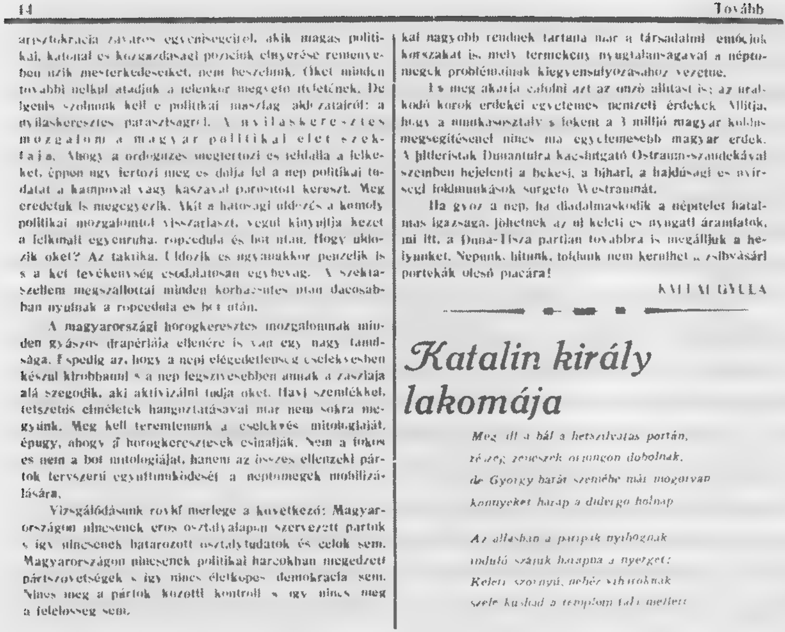

arisztokrácia zavaros egyéniségeitől, akik magas politikai, katonai és közgazdasági pozíciók elnyerése reményében űzik mesterkedéseiket, nem beszélünk. Őket minden további nélkül átadjuk a jelenkor megvető ítéletének. De igenis szólnunk kell e politikai maszlag alkotóiról: a nyilaskeresztes parasztságról. A nyilaskeresztes mozgalom a magyar politikai élet szektája. Ahogy a ördögűzés megfertőzi és feldúlja a lelkeket, éppen úgy fertőzi meg és dúlja fel a nép politikai tudatát a kampóval vagy kaszával párosított kereszt. Még eredetük is megegyezik. Akit a hatósági üldözés a komoly politikai mozgalomtól visszariaszt, végül kinyújtja kezét a felkínált egyenruha, röpcédula és bot után. Hogy üldözik őket? Az taktika. Üldözik és ugyanakkor pénzelik is s a két tevékenység csodálatosan egybevág. A szektaszellem megszállottai minden korbácsütés után dacosabban nyúlnak a röpcédula és bot után.

A magyarországi horogkeresztes mozgalomnak minden gyászos drapériája ellenére is van egy nagy tanulsága. Éspedig az, hogy a népi elégedetlenség cselekvésben készül kirobbanni s a nép legszívesebben annak a zászlaja alá szegődik, aki aktivizálni tudja őket. Havi szemlékkel, tetszetős elméletek hangoztatásával már nem sokra megyünk. Meg kell teremtenünk a cselekvés mitológiáját, épúgy, ahogy a horogkeresztesek csinálják. Nem a fokos és nem a bot mitológiáját, hanem az összes ellenzéki pártok tervszerű együttműködését a néptömegek mobilizálására.

Vizsgálódásunk rövid mérlege a következő: Magyarországon nincsenek erős osztályalapon szervezett pártok s így nincsenek határozott osztálytudatok és célok sem. Magyarországon nincsenek politikai harcokban megedzett pártszövetségek s így nincs életképes demokrácia sem. Nincs meg a pártok közötti kontroll s így nincs meg a felelősség sem.

kat nagyobb rendnek tartana már a társadalmi emóciók korszakát is, mely termékeny nyugtalanságával a néptömegek problémáinak kiegyensúlyozásához vezetne.

És meg akarja cáfolni azt az önző állítást is: az uralkodó körök érdekei egyetemes nemzeti érdekek. Állítja, hogy a munkásosztály s főként a 3 millió magyar koldus megsegítésénél nincs ma egyetemesebb magyar érdek. A hitleristák Dunántúlra kacsintgató Ostraum-szándékával szemben bejelenti a békési, a bihari, a hajdúsági és nyírségi földmunkások sürgető Westraumát.

Ha győz a nép, ha diadalmaskodik a néptelet hatalmas igazsága, jöhetnek az új keleti és nyugati áramlatok, mi itt, a Duna-Tisza partján továbbra is megálljuk a helyünket. Népünk, hitünk, földünk nem kerülhet a zsibvásári portékák olcsó piacára!

KÁLLAI GYULA

Katalin király lakomája

Még áll a bál a hetszilvatas portán,
részeg zenészek orongon dobolnak,
de György barát szemébe már mogorván
könnyeket harap a didergő holnap

Az állásban a paripák nyihognak
induló szánuk harapna a nyerget;
Keleti szörnyű, nehéz vihıroknak
széle kuslad a templom fal mellett

KÁLLAI GYULA: „A NEPI ARCVONAL" C. CIKKE

rasztság problémáit mi egymagunkban nem oldhatjuk meg. Mi csak segítségükre siethetünk kérdéseik tisztázásánál és megoldásánál. Dolgozhatunk értük, de helyettük sohasem. Meg kell elégednünk azzal a szerény, de nehéz feladattal, hogy a parasztság társadalmi és politikai tudatát igyekszünk olyan magas fokra emelni, ahonnan más haladó társadalmi erőkkel szövetségben képessé válik önmaga problémáinak megoldására."

Ugyanakkor a mozgalom – sem szélességében, sem mélységében – nem jutott még el fejlődésének abba a szakaszába, amikor a meglevő demokratikus pártok s még inkább a különböző társadalmi osztályok és rétegek közvetlen bekapcsoló-

dásáról, vagy éppen politikai szövetségéről beszélhettünk volna. A mozgalomban kétségkívül a kommunisták játszották a legnagyobb szerepet, de összetétele a dolog természeténél fogva még nagyon heterogén volt. Különböző politikai pártokhoz és csoportokhoz tartozó írók és politikusok tömörültek benne, akik a fejlődés útjait, módjait és további távlatait nagyon különbözőképpen ítélték meg.

A lap sokat foglalkozott azokkal a kérdésekkel, amelyekben az összefogás, a nézetek közös nevezőre hozása, a politikai és cselekvési egység megvalósíthatónak látszott. Így a munkásosztály és a parasztság helyzetével, a Horthy-fasizmus népellenes intézkedéseivel, a Darányi-kormány fegyverkezési programjával, valamint a dolgozókra háruló újabb terhekkel és az ország függetlenségét fenyegető veszéllyel. Kifejtettük: a belső szociális követelések és a nemzeti függetlenség védelme elválaszthatatlanul összefonódik egymással.

A lap második számában terjedelmes cikkem látott napvilágot *A népi arcvonal* címmel, mely tulajdonképpen a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán megfogalmazott stratégiai irányvonalnak megfelelően az antifasiszta, demokratikus nemzeti egység, a népfront sürgős megteremtésére hívta fel a figyelmet. A cikk megszületésének körülményeire, de az egész akkori helyzetre jellemző, hogy sajnos, ebben az időben az Internacionálé kongresszusának világtörténelmi jelentőségű dokumentumait kivonatosan vagy másodkézből ismertük csupán. Az akkori konspirációs viszonyok között a kongresszus anyagai, sajnos, csak nagy késéssel jutottak el hozzánk.

A cikk közvetlenül az Anschluss után, az abból adódó tapasztalatok levonásának igényével íródott. A szomszédos Ausztria bekebelezésével Hitler és a félelmetes Wehrmacht itt állt határainkon. Nem lehettünk olyan naivak, hogy azt higgyük: a német fasizmus *Drang nach Osten* politikája csak a mi határainkig érvényes. Ausztria megszállásával nemzeti lé-

tünk került közvetlen veszélybe. Ez újabb feladatok elé állított bennünket.

Nálunk az antifasiszta egységfront kialakítása hosszabb időszakot ölelt fel, s ez a folyamat nem volt mentes az éles politikai vitáktól, magában a kommunista párton belül sem. Jóllehet már az 1935-ös nagy építőipari sztrájk – mely éppen a Komintern VII. kongresszusának idején robbant ki – s a magyar dolgozók sok más osztálycsatája azt mutatta, hogy népünk nagy fogékonyságot tanúsít az antifasiszta egységfront megteremtésére, a szükséges fordulat a népfront irányában nálunk mégiscsak bizonyos késéssel következett be.

A Kommunisták Magyarországi Pártja emigrációban és itthon élő vezetőségének egy része nem értette meg idejében a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások diktálta követelményeket. Nem rendelkezett megfelelő ismeretanyaggal a magyarországi osztályküzdelmek jellegéről, s nem látta érettnek a helyzetet a rendszer iránt még lojális, de a további jobbratolódást elutasító politikai erők összefogására sem. S így, sajnos, nem voltak képesek a szocializmushoz vezető új utak elméleti-politikai felderítésére, a párt eddigi stratégiai irányvonalának a megváltoztatására. A Kommunista Internacionálé ezért 1936 májusában elmarasztalta és leváltotta a párt vezetőségét és új, ideiglenes vezetőséget bízott meg a párt programjának és irányvonalának kidolgozásával. Az új vezetőség Szántó Zoltán titkár irányításával Prágában kezdte meg működését. Ott adták ki a párt új központi sajtóját: a *Dolgozók Lapját*.

A lap nagy erővel látott hozzá, hogy feltárja a párt addigi szektás politikájának okait, elszigetelődésének következményeit, s útmutatást adott az eleven népfrontpolitika megvalósítására. Ennek lényege: most nem közvetlenül a proletárdiktatúra megteremtése, hanem az ország mélyreható demokratikus átalakítása van napirenden, s ennek részeként a munkásegység,

a két munkáspárt akcióegységének kialakítása, a munkás-paraszt szövetség erősítése, valamint az értelmiség bevonása az antifasiszta egységfrontba. Mindezeken túl a lap megfogalmazta azokat a radikális politikai, társadalmi, gazdasági követeléseket, amelyek az együttműködés tartalmát és lényegét jelentették. Ezek között szerepelt az általános, egyenlő és titkos választójog biztosítása, a földreform végrehajtása, a demokratikus jogok kiterjesztése és így tovább.

A *Dolgozók Lapját* hártyavékony papírra nyomtatták, hogy minél kisebb helyet foglaljon el, és összehajtogatva viszonylag könnyen át lehessen csempészni a határon. Hogy mennyi került belőle haza, nem tudom, de azt igen, hogy mi Debrecenben és Berettyóújfaluban egyetlen példányával sem találkoztunk. Miként a Komintern határozatait, a *Dolgozók Lapja* Magyarországra vonatkozó elemzéseit és útmutatásait is csak csak később ismertük meg. Addig csak a *Gondolat* című kommunista lap közvetítésével ismertünk meg belőlük valamit.

Több mint negyven év távlatából is jóleső érzéssel tölthet el bennünket, akik akkor Debrecenben és Kelet-Magyarországon dolgoztunk, hogy az egyi dőben megjelenő kép lap, a *Dolgozók Lapja* és a *Tovább* cikkei, helyzetelemzései, állásfoglalásai és feladatmeghatározásai csaknem minden kérdésben összecsengtek. Mintha előzetes konzultáció folyt volna közöttük! Révai Józsefnek a népfrontról 1938 áprilisában Prágában, illetve *A népi arcvonal*ról Debrecenben ugyanekkor megjelent cikknek még a kiindulópontja is azonos: Ausztria német megszállása. Így lapunk nemcsak szándékaink szerint, hanem a valóságban is a Komintern népfrontpolitikáját, annak hazai megvalósítását szolgálta.

Nézzük meg közelebbről, mennyiben tett eleget ennek a követelménynek az én szerény írásművem, *A népi arcvonal*. Abból indultam ki, hogy Ausztria annektálása után a német fasizmus még közvetlenebbül fenyegeti nemzeti függetlenségünket,

s a magyar uralkodó körök önző érdekeiket még függetlenségünk feladása árán is igyekeznek megvédeni. A Horthy-fasizmus még tagadta is, hogy a német terjeszkedéssel a totális fasizmus veszélye fenyegetné hazánkat. Ezért írtam: „Állítjuk, hogy a fasiszta veszély nemcsak hogy nem szűnt meg, de nőttön-nő. Míg előadásokat tiltanak be, míg lapokat koboznak el, míg írókat ítélnek el csupán amiatt, mert a hazátlan magyarból felelős honpolgárt akarnak formálni, addig a fasiszta veszélyt nem tekinthetjük megszűntnek...

Ausztria tragédiája beteljesedett. Sorsán – úgy látszik – egyelőre nem lehet változtatni. Az intő példa tanulságait azonban le lehet, sőt a demokráciáért küzdő valamennyi népnek kötelessége is levonni. Ez a tanulság pedig így hangzik: Nevetséges szélmalomharcot folytat a fasizmussal, aki egyidejűleg a munkásosztály demokratikus frontjának is hadat üzen! A fasizmussal, a fasiszták imperialista étvágyával szemben a nemzeti függetlenség egyedüli biztosítékát a legszélesebb és legmélyebb alapon szervezett nemzeti-népi arcvonal nyújtja...

A fasizmus pártja egyenesen azért lép fel, hogy a munkásosztály szervezeteit felőrölje, kiüsse kezéből az önvédelem fegyverét, és ezt azokra bízza, akik a munkásságnak gazdaságilag, politikailag és kulturálisan is ádáz ellenségei...

A magyarországi nyilaskeresztes mozgalomnak minden gyászos drapériája ellenére is van egy nagy tanulsága. Éspedig az, hogy az általános elégedetlenség cselekvésben készül kirobbanni, s a nép legszívesebben annak a zászlaja alá szegődik, aki aktivizálni tudja őket. Havi szemlékkel, tetszetős elméletek hangoztatásával már nem sokra megyünk. Meg kell teremtenünk az összes ellenzéki pártok tervszerű együttműködését a néptömegek mozgósítására..."

Ennek érdekében a népi arcvonal „Meg akarja cáfolni azt a mesét, hogy a kormány azért akarja a dolgozó tömegeket a

választójogból az eddiginél is hatékonyabb mértékben kizárni, mert a nép műveletlen. Állítja, hogy a nép a politikai iskolázottság terén eljutott arra a fokra, hogy a politikai fékek meglazítása után biztos öntudattal képes megválasztani sorsa intézőit. Ezért: bejelenti harcát az általános, egyenlő, titkos választójogért!...

De silány illúzióvá akarja a népi arcvonal törpíteni azt a kijelentést is, mely szerint az az állapot, amelyben népmilliók tengeri- és korpakenyéren s egyszersmind édenkerti ruhátlanságban élnek, a rend és a béke korszaka volna. Szerinte ez a legnagyobb rendetlenség.

És meg akarja cáfolni azt az önző állítást is: az uralkodó körök érdekei egyetemes nemzeti érdekek. Állítja, hogy a munkásosztály s főként a hárommillió magyar koldus megsegítésénél nincs ma egyetemesebb magyar érdek."

Nem tudhattam, mennyire felelhettek meg fejtegetéseim, állásfoglalásaim az akkori tényleges politikai követelményeknek. Huszonhét esztendős voltam. Nem voltam már gyermek, de érett férfiú sem. Igazi politikai iskolázottságom még nem volt, de valamelyes ismereteim a világról, tapasztalataim az életről már igen.

A feszültséget végül is az oldotta fel bennem, hogy kezdeményezésünk nagy visszhangot keltett. A szervezett munkások, a szegényparasztság és az értelmiség körében sokan pozitívan reagáltak rá. Különösen nagy lelkesedéssel fogadták a munkás-paraszt szövetség gondolatát s a demokratikus nemzeti egységfront megteremtésének platformját. Politikai harcuknak ezek új elemei voltak.

Debrecenben az ipari munkásság egy része szervezett volt, s így érthető, hogy elsősorban az ő köreikben keltett visszhangot. A szociáldemokrata párt helyi csoportjában, a szakmaközi bizottságokban és a szakszervezeti munkások között. A szociáldemokrata párt városi szervezetének ambiciózus tit-

kára, Erdei István, nagy figyelemmel kísérte munkánkat. Hódmezővásárhelyről került Debrecenbe, azzal a megbízatással, hogy védje a szervezett munkásság hadállásait a Tiszántúlon is terjeszkedő nyilas métellyel szemben. Erdei lehetővé tette, hogy eljárjunk a Munkásotthonba, ott előadásokat tartsunk és vitákat rendezzünk. Az Egyetemi Kör működésének felfüggesztése után erre a politikai fórumra nekünk különösen nagy szükségünk volt. Ekkor kezdett a kapcsolatunk az ipari munkássággal rendszeressé válni.

A *Továbbnak* nagy visszhangja volt a debreceni értelmiség köreiben is. Az egyetemi fegyelmi vizsgálatok, s az ennek nyomán kibontakozó jobboldali ellentámadások után az egyetem folyosói és előadótermei újból a mi követeléseinket visszhangozták. A debreceni oktatási intézmények felszabadulás utáni tanári kara és annak még ma is sorainkan levő több tagja első ízben akkor vizsgázott demokráciából.

De máshonnan is érkezett visszhang: „Levelek, nyilatkozatok, üzenetek jöttek az ország minden részéből. A Dunántúl városaiból éppúgy, mint a Viharsarok falvaiból. Küldőik, íróik értelmiségiek, parasztok, munkások" – írja a *Tovább* összefoglaló cikkében, amellyel a levelek közlését bevezeti. Mi örömmel fogadtuk ezeket a biztató és bátorító szavakat. „Az ipari, mezőgazdasági, valamint földmunkásság egyedül harcolt eddig jogaiért, örömmel ragad meg tehát minden kezet, amely segítséget ígér ahhoz a harchoz, amelynek célja megteremteni az új, független, demokratikus népi magyar közéletet. Ezeken keresztül látjuk elérhetőnek a proletariátus szociális felemelkedését is" – írják a nyíregyházi munkások és szegényparasztok képviselői. „Mi, jobb sorsot és emberibb életet sóvárgó földmunkások, meggyőződésünkkel állunk a Márciusi Front mellett" – hangzik a Bihar megyei szegényparasztok levele. A *Tovább* 3. számában ezekre az üzenetekre válaszolva írtam: „A történelem régi parancsa, hogy a problémákat

Népi demokrácia:

szabadság,
föld,
kenyér,
független ország

Nyilasok:

rabság,
parasztelnyomás,
munkásnyomor,
gyarmati sors

Válassz: **Mi** vagy **ŐK?!**

Lapunk a „**TOVÁBB**".
Vedd, olvasd, terjeszd.

MÁRCIUSI FRONT.

Felelős kiadó: Kállai Gyula Nagy Károly Grafikai Műintézet

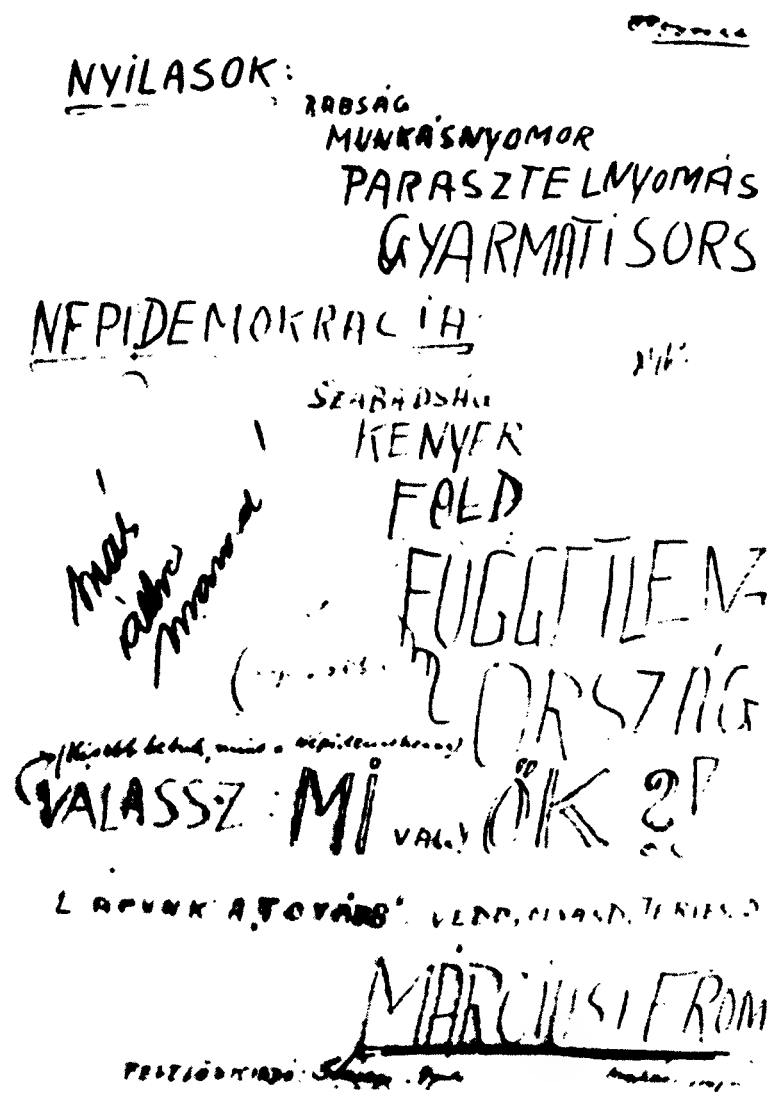

A MÁRCIUSI FRONT RÖPLAPJA

azoknak kell megoldaniuk, akik a megoldásban elsősorban érdekeltek. Mi ezt nem azért hangoztatjuk, mintha ezáltal fel akarnánk menteni magunkat a feladatok súlya és a felelősség terhe alól, hanem az igazság és a vállalt feladat érdekében. Kerestek és kutattok bennünket, mint ahogy mi is keresünk és kutatunk benneteket. S ha ilyen kitartóan tisztogatjuk az ösvényt, s váltjuk a hívó jeleket, lehetetlen, hogy eltévedjünk. Lehetetlen, hogy egymásra ne találjunk!"

A pesti újságok is heteken át foglalkoztak zászlóbontásunkkal. Bálint György a *Tovább* első számáról lelkes és bátorító cikket írt a liberális polgárság lapjába, a *Pesti Napló*ba. „Rokonszenvesebb, tisztább és félreérthetetlenebb folyóirat már rég nem volt a kezemben. Hangja új és egyben nagyon régi: 1848 és főképp 1849 hangja. Vigasztaló és bátorító, hogy éppen most szólal meg újult erővel, amikor a legnagyobb szükség van észretérítésre és számonkérésre. Azoknak az éles, kemény és lelkesen józan hangja ez, akik – hogy utoljára idézzek lapjukból – örökre elárulták az árulást."

A falukutató írók, akik nagyrészt paraszti származásúak voltak ugyan, de már Pesten éltek, úgy érezték, jelentkezésünkkel új segédcsapatok jelentek meg a politikai küzdőtéren. Voltak, akik ezt örömmel fogadták, mások gyanakodva, sanda szemmel tekintettek ránk. Némelyek már első szavainkból megértették, hogy nemegészen azon az úton akarunk járni, amelyen ők elindultak.

Mi ugyanis nemcsak azt mondtuk: parasztság, hanem azt is, hogy ipari munkásság. Sőt, első helyre éppen ez utóbbit helyeztük.

Mi nemcsak azt mondtuk: nemzeti függetlenség, hanem azt is: a dolgozó osztályok társadalmi felemelkedése. Egyik nincs a másik nélkül!

Az uralkodó osztályokkal nem egyezkedni akartunk, hanem

harcolni ellenük. A társadalmi viszonyokat nem toldozni-foldozni, hanem gyökeresen meg akartuk változtatni.

Ezért volt nagy visszhangja szavainknak. Soraink ezért jutottak el határainkon túlra is. A moszkvai Rádió magyar adása több ízben idézte kezdeményezésünket. Bokányi Dezső gyönyörű baritonján különös fényt kaptak szavaink, s agitációs erejükben megsokszorozódva ránk is igen nagy hatást gyakoroltak.

Közben tovább folytak a csatározások Debrecenben. A támadások és ellentámadások mindennapos jelenségek voltak. A küzdelem kicsapott az utcára. Nem barikádokon és nem fegyverekkel, hanem újságokkal és röpiratokkal folyt a harc a Nagytemplom előtt, az egyetem környékén, az utcákon és tereken. Sőt: behatoltunk a Csokonai Színház falai közé is. Az Ady Társaság rendezésében Bajcsy-Zsilinszky Endre, Erdélyi József, Kovács Imre, Veres Péter és Sinka István léptek fel a világot jelentő deszkákon, olyan hangos sikerű matinén, hogy az ügyeletes rendőrtiszt a kulisszák mögül alig győzte mérsékletre inteni az előadókat. A következő matinét már az Aranybika dísztermében terveztük megrendezni Féja Géza, Erdei Ferenc, Veres Péter, Újhelyi Szilárd és az én részvételemmel. Jómagam *Szabadságjogok és nemzeti függetlenség* címmel a nemzeti egységfrontról akartam beszélni. Sajnos, erre már nem kerülhetett sor. Az előző példán okulva a matiné megtartását a rendőrség nem engedélyezte.

Maradt tehát az utca. Röpcédulákat jelentettünk meg. Ezek közül egynek nemcsak a kinyomtatott szövege, hanem a nyomdai példányú kézirata is megmaradt. Felelős kiadója én voltam. Tehettem, mert akkorára „anyagilag független ember" lettem. A *Tovább* második számának megjelenése után Zöld Sándorék ajánlatára Thury Levente főszerkesztő a *Független Újsághoz* szerződtetett, havi hatvan pengő fizetéssel.

Ennek a röpcédulának két érdekessége van. Az egyik: a

Kommunisták Magyarországi Pártjának stratégiai jelszava: Föld, kenyér, szabadság! Nemzeti függetlenség! – legálisan először ezen a röpcédulán került nyilvánosságra. A másik, ami a jövőt illeti: a népi demokrácia követelése abban az időben még nem volt a párt általánosan elfogadott stratégiai jelszava. Konkrét formájában csak a második világháború végén, a Szovjetunió által felszabadított közép-európai országokkal kapcsolatban, azok társadalmi fejlődését jelző irányként született meg. Ám már 1938-ban látható volt, hogy a bukásra ítélt rendszer helyét csak a dolgozó osztályok: a munkásság, parasztság és a haladó értelmiség forradalmi demokratikus rendszere válthatja fel, ami nem lehet más, mint népi demokrácia.

Kutatók, történészek egyértelműen megállapították, hogy a Márciusi Front leghomogénebb csoportja a debreceni volt. Nagyrészt kommunista fiatalokból: egyetemi hallgatókból, munkásokból és szegényparasztokból állott, akik a mozgalom legális lehetőségeit maximálisan igyekeztek kihasználni. Ennek egyik megnyilvánulása volt a népfrontpolitika hirdetése és propagálása. Természetesen, minthogy lapunk legálisan megjelenő kiadvány volt, benne a kommunista pártról, annak szerepéről a népfrontmozgalom megteremtésében nyíltan nem beszélhettünk.

Ekkorára túljutottunk a fennálló hatalommal való összeütközés tűzkeresztségén is. Lapunkból mindössze három szám jelenhetett meg, mert Altdorffer magyar királyi ügyész kíméletlenül lecsapott ránk. A lap fellelhető példányait elkobozták, további megjelenését betiltották. Az inkriminált cikkek íróit egymás után idézték be a rendőrségre. Megkezdődtek a hosszadalmas s számunkra nem sok jót ígérő kihallgatások. A vád: a fennálló állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló bűncselekmények elkövetése. E súlyos gyanúsításokat azzal zúdítottuk a fejünkre, hogy tiltakoztunk a

fasiszta terjeszkedés ellen, figyelmeztettünk a háború fenyegető veszélyére: követeltük a feudális nagybirtokrendszer felszámolását, a dolgozó nép szociális követelései megoldását; sürgettük az ipari munkásság, parasztság és haladó értelmiség összefogását, a széles alapokon nyugvó demokratikus népinemzeti egységfront megteremtését.

Tetteinkért a Büntető Törvénykönyv sokévi börtönbüntetést helyezett kilátásba. A büntetőeljárás külön pikantériája, hogy a fajmagyarkodás hivatalos politikájának időszakában Balogh Elemér, Kiss József, Kállai Gyula, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd, Zöld Sándor egyetemi hallgatók és Nagy Imre sárrétudvari parasztköltő ellen a vádat Altdorffer városi főügyész képviselte, ő védte az ország, a nemzet érdekeit velünk szemben. De voltak, akik mellénk álltak. Altdorffer ügyész fasiszta mivoltára és nép iránti gyűlöletére hivatkozva, több neves demokratikus érzelmű politikust közbenjárásra nyertünk meg az igazságügy-miniszternél. Az iratokat felkérték Budapestre, s a minisztériumban hosszú ideig elfektették. A vádlottak közül végül is jogerősen csak engem ítéltek el. A fellebbezési eljárás is elhúzódott, s így kétheti börtönbüntetésemet 1942 májusában a Markó utcai fogházban, egy öreg orgazdával közös zárkában ki is töltöttem. Ekkor és itt kezdtem el ismerkedésemet a magyarországi börtönviszonyokkal.

A *Tovább* folyóirattal életemnek egy jelentős szakasza fejeződött be Debrecenben.

Gyermek- és ifjúkorom elválaszthatatlanul összefonódott Hajdú-Bihar megyével, ennek s a környező megyéknek a városaival, községeivel, falvaival. Itt születtem, itt volt az első otthonom, az a szülői és családi fészek, mely egész életünkre hatást gyakorol. Meghatározza, hogyan ejtjük a szót, édes anyanyelvünk közös szavait. Számomra ilyen szűkebb haza Hajdú-Bihar megye, Berettyóújfalu, ahol születtem, Debre-

cen és a hajdúsági városok, ahol felnőtté váltam, emberré cseperedtem.

Itt találtam meg azt az utat, amelyen fél évszázada járok, s amely e hosszú időn keresztül – jóban-rosszban – tartalmat és értelmet adott életemnek. Igaz, Budapesten lettem a Kommunisták Magyarországi Pártjának a tagja, de az itteni marxista tanulókörök és az egyetemen a tandíjreformért és a jobb szociális ellátásért folyó akciók után Debrecenben kezdtem el azt a politikai munkát, amely hazánk akkori társadalmi és politikai helyzetét felmérve, a dolgozó osztályok mozgósításával országos méretekben kezdett kibontakozni. Itt rajzolódott ki s fogalmazódott meg bennem az a politikai képlet, amely az ország életének legsúlyosabb napjaiban, a magyar nép háborúba taszításának végveszéllyel fenyegető éveiben, majd a háború után, hazánk legdicsőségesebb évtizedeiben sem veszített erejéből és érvényéből, ellenkezőleg: ekkor bontakozott ki igazán. Mindaz tehát, ami ott történt, már nem pusztán debreceni vagy tiszántúli megmozdulás volt, hanem népünk évszázados függetlenségi és szabadságharcának, ha mégoly szerény újraéledése és folytatása, a korabeli Magyarország haladó küzdelmeinek szerves része. Éppen ezért már nemcsak országos, hanem némi nemzetközi visszhangot is keltett. Felemelő érzés volt, hogy már nemcsak lázonghatok, hanem cselekedni is tudok. Megtaláltam azokat az erőket, az ipari munkásság, parasztság és értelmiség legjobb képviselőit, akikkel együtt döngethettem a falakat, amelyeknek előbb-utóbb le kellett omlaniuk.

Szülőhelyem szeretetén túl ezért ivódott testembe és vérembe ennek a vidéknek a színe, íze, illata, levegője.

De egy nagy kérdőjel is feszült bennem. A rendőrségi és ügyészi beavatkozás után milyen lesz ennek a folytatása?

Két behívó

1938. szeptember 29-én aláírták a müncheni egyezményt. Az aláírásról szóló távirati jelentéseket első oldalon, óriási betűkkel közölték a reggeli lapok. A szenzációs híradás címe rövid volt, mindössze négy betű: BÉKE! A végén akkora felkiáltójellel, mint egy betonoszlop.

A cím végére biggyesztett felkiáltójelek mintha azt mutatták volna: a béke roskatag, tartóoszlopokra van szüksége. De vajon elég erős támasztékok voltak-e ezek a vaskos írásjelek? Szerettük volna hinni, hogy igen. De ezt hinni önmagunk becsapása lett volna.

Aznap reggel, amikor az újságok a müncheni egyezmény hírét közölték, úgy nyolc óra tájt, háziasszonyom bekopogott albérleti szobám ajtaján:

– Szerkesztő úr, postája érkezett.

– Erzsike néni, vegye át.

– Nem tehetem. Ajánlott. Alá kell írnia!

Álmos voltam, hiszen jóval éjfél után jöttem haza a szerkesztőségből. Nem akaródzott felkelni. Mégis, mit volt mit tenni, csak úgy pizsamában, kimentem az előszobába.

Erzsi néni mentegetődzött:

– Át akartam én venni, de a postás úr azt mondta, saját kezűleg kell aláírni.

Dörmögésemre a postás már nyújtotta is a leveleket s az átvételi igazolványt, hogy írjam alá. Automatikusan aláfirkantottam, meg se nézve, miféle küldeményeket vettem át.

Az egyik nyílt távirat „F" (Felriasztás) jelzésű katonai be-

hívó volt. Negyvennyolc órán belül be kell vonulni katonai szolgálatra a Huszár-laktanyába.

A meglepetéstől hosszú ideig szóhoz sem tudtam jutni.

Ujjaim idegesen szakították fel a másik küldemény borítékját. Pár soros levél esett ki belőle.

„Kedves Kállai elvtárs!

A szociáldemokrata párt vezetősége úgy döntött, hogy Önt a *Népszava* belső munkatársaként alkalmazza. Kérem, azonnali hatállyal foglalja el helyét, s kezdje el munkáját szerkesztőségünkben. Mónus Illés főszerkesztő."

Megdermedtem. Egyik meglepetés a másik után, s a kettő így együtt rossz tréfának, pokoli színjátéknak tűnt.

Agyam bénultsága lassan engedni kezdett. Nem így képzeltem el személyes sorsomat. Nyolcadik éve voltam tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának. Nem Horthy Miklós, hanem a párt, a dolgozó nép harcának akartam katonája lenni. Már meg is ízleltem a rendszer elleni harc nagyszerűségét.

Hosszú ideig füstölögtem magamban. Személyes sorsom a fenyegető kataklizmában porszemnyi csekélységnek tűnt, és mégis benne tükröződött a földrészeket megrázó vihar. Nem igaz, amit a reggeli újságok írnak. A müncheni egyezmény nem békeokmány, hanem a fasiszták háborúját előkészítő ultimátum. A müncheni egyezmény aláírásával Chamberlain angol és Daladier francia miniszterelnök Hitler és Mussolini piszkos lábai elé borultak. Névaláírásuk szégyenfolt e farkasbőrbe kötött okmányon. Milyen mélyre süllyedtek a polgári demokráciák e kisszerű vezetői!

Amikor a kommunista párt tagja lettem, nem kellett fogadalmat tennem. Se nekem, se másnak. A párt nem egyházi szervezet. De amikor 1931-ben Rajk László a Berettyó partján megkérdezte tőlem, egyetértek-e a kommunisták társadalmi céljával, s hajlandó vagyok-e harcolni is érte, kimondván a

határozott igent, úgy éreztem: ez erősebb elkötelezettség minden fogadalomnál. Ezzel az igennel életem törvényét fogalmaztam meg.

A reggel érkezett két postai küldemény azt is mutatta: nem is olyan könnyű e törvény szerint élni. Milyen egyszerű és milyen jó volna most, „azonnali hatállyal" Budapestre utazni s elfoglalni helyemet a munkáspárt központi lapjának szerkesztőségében. Milyen jó volna most a munkásosztály „behívójának" engedelmeskedni. Ott dolgozni, ahol ezer akadály közepette ugyan, de mégis a munkásosztály, a parasztság, a társadalmi haladás érdekeit képviselhetem.

S most nincs mit tenni, be kell vonulnom katonának. Aki az „F" jelzésű behívóra nem vonul be, katonaszökevénynek számít, s ha elfogják, hadbíróság elé állítják. De ki tudja, nem kerülök-e így is egykettőre a háború, e szörnyű húsdaráló csontot ropogtató fogaskerekei közé.

Levelet írtam Mónusnak. Megköszöntem felkérésüket, s megígértem, mihelyt leszerelek, azonnal jelentkezem.

1938 szeptemberében, mint elmaradt korosztálybeli, háromhónapos kiképzésre bevonultam katonának. Állománytestünk: a debreceni 1. sz. gyalogezred; szálláshelyünk a Huszárlaktanya.

Jelentkezésünkkor egy főhadnagy fogadott bennünket, s ezzel meg is kezdődött a testi-lelki procedúra. Azért írok erről, mert ez a korra rendkívül jellemző.

Előttem egy Rosenfeld Ottó nevű kabai fiú személyi adatait vette fel. Utána én adtam át a behívómat. Nevemet olvasva, megkérdezte:

– Hogy írja a nevét: i-vel vagy y-nal?

– I betűvel.

– Szóval maga is zsidó?

– Én kérem, keresztény vagyok.

– Itt nem szerkesztőségben vagyunk. Tanulja meg, itt nem

kéremezünk, hanem alázatosan jelentünk. Mikor magyarosította a nevét?

– Nem magyarosítottam. A nagyapámat is így hívták.

– Ne a nagyapjáról, magáról beszéljen! Ha valóban árja, miért nem y-nal írja a nevét.

– Alázatosan jelentem, Hunyadi, Bocskai és Rákóczi is i-vel írta és nem y-nal.

– Hogy meri magát történelmi nagyjainkhoz hasonlítani!

– Alázatosan jelentem, én nem hozzájuk hasonlítom magamat, csak azt akarom mondani, nem mindenki zsidó, aki a nevét nem y-nal írja.

– Ne szemtelenkedjék! Úgy látszik, magának jót tesz majd a katonaság! Itt majd megtanítják, hogyan kell viselkedni.

Szédelegve tántorogtam ki az irodából. Egy továbbszolgáló szakaszvezető a felvételező raktár elé vezetett. Bent egy jól megtermett őrmester dobálta ki a felszerelést, s ha az egyik emberrel végzett, fenyegető hangon harsogta:

– Jöhet a következő!

Itt már nem számított se név, se kor, se foglalkozás, se méret. A felvételezésnél egyetlen személytelen masszává gyúródtunk össze. E borízű szózatra a szakaszvezető engem állított a raktár széles ajtaja elé.

– Egy nadrág, egy zubbony, egy sapka, egy bakancs, egy csajka – hangzott belülről, s mintha valami szélvész sodorná kifelé, úgy repültek felém a felszerelési tárgyak. Mindegyiket a levegőben kellett elkapnom. És már mehettem is tovább. Jött a következő.

A felvételezett ruhadarabok sehogy sem illettek rám. A zubbony szárnya a térdemet verte, ujjaiból a kezem sem látszott ki, a bakancsom viszont akkora volt, hogy egy éjszakai riadó után, meglepetésemre, az evőkanalam esett ki belőle. És még csodálkoztam is, hogy töri a lábamat.

De nem is ez volt a legérdekesebb. Ennél sokkal jellemzőbb

volt a katonai kiképzés rendszere. Ez tulajdonképpen alaki kiképzésből és puskafogásokból állott. Minthogy diákkoromban meglehetősen jó tornász voltam, a gyakorlatokat, kérkedés nélkül szólva, tűrhetően végeztem. A jó levegőn még élveztem is a testmozgást.

Mint az gyakran előfordul, a jól végzett munkának is lehetnek kellemetlen következményei.

Egyszer a kiképző őrmester valamiért megbüntetett.

– Tíz fekvőtámasz! – parancsolta.

Mi ez nekem, gondoltam magamban, s máris hasra vágódtam, s egymás után végeztem a büntetőgyakorlatokat. Csukódtam-nyitódtam, mint egy harmonika. Meg sem álltam húszig.

Az őrmester előtt vigyázba vágtam magam, hogy jelentsem: a parancsot végrehajtottam. De ő dühtől kipirult arccal ripakodott rám:

– Hány fekvőtámaszt csinált?

– Alázatosan jelentem: húszat.

– És mennyit parancsoltam?

– Alázatosan jelentem: tízet.

– És maga még azt meri mondani, hogy a parancsot teljesítette?

– Alázatosan jelentem, túlteljesítettem.

Nem gondoltam, hogy ezzel a düh milyen lavináját zúdítom magamra.

– Úgy! Maga a parancsot csak úgy túlteljesíti. Majd mindjárt meglátjuk, ezt hogy teljesíti túl. Ötven fekvőtámasz! – harsogta. – Rajta!

Megint hasra vetettem magamat, s egymás után gyors ütemben végeztem a ritmikus mozgást. Kar- és vállizmaim egyelőre remekül működtek, s közben az agyam nemcsak számolt, hanem töprengett is: hogyan is kell a parancsot értelmezni. Túlteljesítéssel vagy túlteljesítés nélkül? Ötven vagy száz fekvőtámaszt csináljak-e? De most már óvatosabb voltam, a túl-

teljesítés nyílt kihívás lett volna. Megint jelentettem, hogy a parancsot végrehajtottam.

Az őrmester szúrósan a szemembe nézett s diadalmasan mondta:

– Most legalább megtanulta: nem a maga akarata a fontos, hanem a feljebbvalói iránti feltétlen tisztelet és a vak engedelmesség.

Hamarosan rájöttem, valóban erre van a legnagyobb szükség. Néhány nap múlva megkezdődött a harcászati kiképzés, ami bizony alaposan megkívánta a feljebbvalók iránti tiszteletet és vak engedelmességet.

Felszerelésünk rendkívül gyatra és hiányos volt. Egyik jellemzője volt ez a háborúra készülő Horthy-hadseregnek. Ami a fegyverzetet illeti: az első világháborúban használt, elavult Mannlicher típusú puska és egy szurony volt. A puskával egész nap a „Súlyba!", „Lábhoz!", „Vállra!", „Szuronyt szegezz!" és a „Puskával tisztelegj!" gyakorlatokat végeztük. Lövészetre egyáltalán nem került sor, mert nem kaptunk töltényeket. Ehelyett a puska szétszedését és összerakását gyakoroltuk. Lőni, célozni, a puskát használni és kezelni nem tudtuk, de szétszedni és összerakni bűvészmutatványnak beillő módon képesek voltunk.

Ha egyetlen lőfegyverünket, a puskát sem használtuk, miből is állottak hát harcászati gyakorlataink?

Mi harcászati kiképzés címszó alatt azt gyakoroltuk, hogyan kell az ellenséget észrevétlenül megtámadni és megsemmisíteni. De milyen ellenséget? Amelyik történetesen a szemközti tanyaépületben az igazak álmát alussza. A feltételezés és a parancs a következő volt:

Az ellenség a közeli tanyába fészkelte be magát. A katonák a fáradtságtól kimerülten a szobákban, az istállókban, a padlásokon és a csűrökben alszanak. Feladatunk, hogy hason kúszva, észrevétlenül megközelítsük őket, behatoljunk szállás-

körletükbe, észrevétlenül vessük magunkat az alvókra és harapjuk át a torkukat.

A gyakorlat végrehajtásában nem csekély ügyességre és szemfülességre tettem szert. Nø, nem a torkok átharapásában, hanem a felderítésben és megközelítésben.

A gyakorlatok a 48-as tábornok, Nagy-Sándor emlékműve előtt folytak. Negyven évvel ezelőtt ez a környék teli volt vályogvető és agyagbánya gödrökkel. Innen szállították a közeli téglagyárba a nyersanyagot, s lényegében ebből építették fel Debrecent. Úgy látszik, Nagy-Sándor ezért választotta a szabadságharc egyik döntő csatájának színhelyéül ezt a városhoz oly közeli, de hepehupás terepet, és nem a távolabbi, de asztallap simaságú hortobágyi pusztát.

A terepviszonyokat kitűnően ki tudtam használni. Ezt közepes termetem is elősegítette. A legkisebb vályogvető gödörben is kényelmesen elférem. Mesteri megoldásokat találtam arra is, hogy egyik gödörből a másikba valóban észrevétlenül átsurranjak. Teljesen beleolvadtam a terepbe. A parancs lehetővé tette előrenyomulásunkat, amennyiben a terepviszonyok megengedik, egyik gödörből a másikba, szökelléssel hajtsuk végre. Ha viszont nincs természetes fedezék, gyalogsági ásóval percek alatt beássuk magunkat, s új fedezéket építsünk. Én az előbbi megoldással éltem. A gödrös terepen mindig találtam akkora mélyedést, amelyben észrevétlenül meglapulhattam.

De ennek volt még egy másik oka is. Felszereléskor gyalogsági ásót sem kaptunk, s hogy milyen is az, csak a szemléltető oktatáson, rajzlapokról ismertük meg. A gyalogsági ásót nálunk a szurony helyettesítette. Ezt kellett hegyével lefelé a derékszíjunkba dugni úgy, ahogyan a gyalogsági ásót az első világháborúban viselték.

A gyalogsági ásó szuronnyal való helyettesítése veszedelmes dolog volt, nem beszélve arról, hogy szuronnyal nem lehet lövészárkot ásni, még csak vakondtúrásnyi fedezéket sem.

Használata gyakorlatilag csak jelképes volt, ránk nézve viszont közvetlen életveszélyt jelentett. Képzeljük csak el: ész nélkül rohanunk előre, övünkben egy éles, hasfalhoz simuló bajonettel. Amikor a kiszemelt fedezékben hasra vágódunk, a szurony markolata épp a lejtős terep felfelé emelkedő falába ütődik, s éles hegye megindul a gyomor és az ágyék felé. Akik e gyakorlatot szökelléssel hajtották végre, számolhattak azzal, hogy önmagukat koncolják fel.

Egy ilyen eset nem is váratott sokáig magára. Velünk szolgált, szintén mint elmaradt korosztálybeli, Kárpáti Károly, az 1936-os berlini olimpia könnyűsúlyú aranyérmes birkózóbajnoka, az egyik debreceni gimnázium testnevelő tanára. Magától értetődik, hogy a szökellést, a vetődést mesteri módon, művészi mutatványként hajtotta végre. A levegőben úszva, gyönyörű tigrisugrással vetődött egyik fedezékből a másikba. Nagyszerű mutatványáért majdnem az életével fizetett. Egyik ilyen vetődése után villámgyorsan hanyatt fordult, egyetlen mozdulattal kirántotta gyomrából a hosszú acélpengét, s messze a magasba röpítette. A durva, khakiszínű posztó alól, mint hirtelen feltörő forrás, ujjnyi sugárban szökött fel a vér.

Megdermedten néztük ennek a kitűnő sportembernek könnyen végzetessé válható tragédiáját. Szerencsére több fiatal orvos, köztük sebész is szolgált velünk, akik elsősegélyben részesíthették. Közel volt a klinika is, ahol kevéssel a tragikus eset után megoperálták. Szerencsére életben maradt, de szuronyunk ettől az időtől kezdve elvesztette harcászati jelentőségét. A gyakorlatból nem maradt más, mint a kúszás, mászás, szökellés és vetődés, az ellenség meglepetésszerű megtámadása és az alvó katonák torkának átharapása.

Szegény Nagy Sándor tábornok alig száz évvel korábban, úgy látszik, még nem ismerte ezt a harci módszert. Különben Paszkevics herceg csapatait így vérbe fojtva, Debrecen falai alatt megmentette volna a császári trónt döngető Kossuth

kormányát és a Nemzetgyűlést s vele talán a magyar nép függetlenségét és szabadságát. És mindez 1938 őszén, a müncheni egyezmény napjaiban, amikor a német fasiszta hordák mindjárt meg is indultak kelet felé, hogy elsőként letiporják a Csehszlovák Köztársaságot.

Kevéssel karácsony előtt leszereltünk. A fiatalabb nemzedék talán már nem is tudja, hogy a régi hadseregben már az újoncok között is különbséget tettek az érettségivel és ennél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a többiek között. Az előbbiek karpaszományosok voltak, amit a zubbony ujján, a csukló fölött, egy keskeny, 1 centiméter széles fegyvernemi színű szalag jelzett, középen húzódó arany zsinórral. A megkülönböztetés megnyilvánult abban is, hogy a karpaszományosok háromhónapi kiképzés után valamennyien automatikusan megkapták a magyar hadsereg legalacsonyabb sarzsiját, az őrvezetői rangot.

1938 karácsonya előtt én is galléromra tűzhettem az első csontcsillagot. Karpaszományos őrvezető lettem.

Ismét Budapesten

Mónus Illéssel tovább folytattam a levelezést. 1939 januárjában megírtam neki, hogy leszereltem, és állok rendelkezésére. Mire azonban válasza megérkezett, megint kezemben volt egy újabb behívó. A Felvidék után következett Kárpát-Ukrajna visszacsatolása. Bennünket tartalékállományba hívtak be, s ki sem tettük a lábunkat Debrecenből. Természetesen ezt is megírtam Mónusnak, újból azzal az ígérettel, hogy leszerelésem után tüstént jelentkezem.

Így is történt. A harmadszori nekirugaszkodás után türelmetlenül vártam Mónus válaszát. Végre 1939 májusában megérkezett a várva várt levél. Most is röviden írt. A konvencionális csípős megjegyzés sem hiányzott leveléből. Zárómondata így hangzott: „Ha úgy gondolja, hogy végképp befejezte országgyarapító tevékenységét, jöjjön, várjuk."

Persze, nekem fogalmam sem volt arról, hogy végképp befejeztem-e országgyarapító tevékenységemet, hiszen a Felvidék és Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz csatolása után hátra volt a legnagyobb revizionista falat, az „édes Erdély", a „kincses Kolozsvár" s az „istenáldotta termékenységű föld", a Bácska és Bánát. Mintha mindaz, ami eddig történt, csak előjátéka lett volna a transzilván és a délvidéki területek „hazatérésének".

A horthysta propaganda az északi területekre való ünnepélyes bevonulás után tízszeres erővel fújta a harsonát: Mindent vissza! Erdélyt vissza! Horthy fehér lovát a kassai parádé után dupla zabfejadaggal táplálták, hogy kényes járásától minél inkább szikrázzék majd a nagyváradi és a kolozsvári utca.

Szóval, nem tudtam, nem is tudhattam semmit, személy szerint gyarapítom-e még az országot. Még aznap levelet kanyarítottam Mónusnak: három nap múlva Budapesten leszek, s megkezdem munkámat a *Népszava* szerkesztőségében.

Ennyi idő elég volt nekem arra, hogy Debrecenben minden ügyemet-bajomat elintézzem.

A *Független Újság*nál már tudtak meghívásomról, s úgy vettem észre, kollégáim és főszerkesztőm, Thury Levente, őszintén örülnek neki. Mintha Pestre kerülésemet a lapot ért megtiszteltetésnek tekintették volna! Egy kicsit valóban az is volt! Nem elsősorban az én személyem miatt. Az árjásítás szempontjából Debrecen kimeríthetetlen forrásnak számított. A gleichschaltolás, a „tisztogatás" időszakában a debreceni lapoktól többen kerültek pesti szerkesztőségekbe. Kolosváry-Borcsa Mihály, kormányfőtanácsosi rangban, egyenesen a Sajtókamara elnöke lett. Egy másik debreceni újságíró, Marschalkó Lajos pedig egyetlen ugrással a kormánypárti *Függetlenség* főszerkesztői székébe lendült. Ezután jöttem én. Végre egy újságíró, aki nem a jobboldali kurzus szerencsegyermekeként sorakozik fel az ellenforradalmi rendszer támogatására. Épp fordítva, azért megy Pestre, hogy küzdjön a rendszer s a közeledő veszedelmek ellen, talán még nagyobb hatékonysággal, mint ahogy azt Debrecenből tehette. Kollégáim – Béber László, Meizel János, Reményi György, Fülöp János – finom érzékkel kitapintották ezt, s nagy szeretettel búcsúztattak. Jólesett szeretetük. Ezt is útravalónak tekintettem.

E rövid idő nagy részét együtt töltöttem barátnőmmel, Mártával, ezzel az okos, tiszta lelkű bölcsészhallgatóval, aki életünk egyik legszebb pillanatában a Gyufa névvel ajándékozott meg. Ez a név később illegális nevem lett, s végigkísért egész életemen. Szentségtelen fogantatás lenne? Szégyenkeznem kellene miatta? Nem hiszem. Akkor nagyon büszke voltam erre a névre. Gyufa! Bárcsak valóban az lehetnék! Parányi láng

abban a nagy fellobbanó tűzben, amely Móricz Zsigmond megrázó nagy regényeiben, az *Árvácskában*, a *Fáklyában* s az *Úri muriban* minden szennyet elemészt.

A kellemes nyáreleji napokon végigjártuk a Nagyerdő jól ismert sétányait. Leültünk azokra az eldugott padokra, ahol oly sok feledhetetlen órát töltöttünk beszélgetéssel és tervezgetéssel, vitatkozással és ábrándozással. Most is ezt tettük, csak nagyobb szünetekkel és mélyebb hallgatásokkal. Márta ösztönei csalhatatlanul működtek. Megérezte, hogy kettőnk viszonyában elérkezett a búcsú pillanata. Nem Budapesttől féltett, talán nem is amiatt aggódott, hogy elveszít engem. Mintha előre megérezte volna az auschwitzi, a dachaui és a mauthauseni halálgyárak gázkamráinak fojtogató szagát.

Vasárnap még a Hortobágyra is kirándultunk. A csárdában ebédeltünk, s utána a folyó náddal, sással védett partján napoztunk. Márta a fejét ölembe hajtva el is szunnyadt. Szép fiatal alakja, a szikrázó napfénytől fellobogva, a mai napig így maradt meg emlékezetemben.

A csomagolással szinte törődnöm sem kellett. Percek alatt végeztem vele. Kevéske holmim egy aktatáskányi bőröndben kényelmesen elfért. Gyorsvonattal már kora délelőtt Budapesten voltam. Ismerőseim, Vorstreuter Margit és Donáth Ferenc Pozsonyi utcai lakására mentem. Hogy kik voltak ők, arról később még részletesen szólok. Szép lakásuk volt, az Újlipótvárosban, Budapestnek abban a negyedében, mely a harmincas években épült, s a főváros legszebb, legmodernebb új városrészének számított. Hosszú, széles erkélyük alatt hömpölygött az akkor még eléggé kék Duna, s hullámaival átölelve ringatta a szép, karcsú Margitszigetet.

Már aznap délután felkerekedtem, hogy jelentkezzem a *Népszava* szerkesztőségében. A Nagykörúton villamosoztam végig. Zörögtek a sárga villamosok, kétoldalt gyors iramban maradoztak el a hatalmas bérpaloták, de én alig láttam belőlük

valamit. Befelé néztem, önmagamba, gondolataimmal voltam elfoglalva. A régi Nemzeti Színháznál (a Blaha Lujza téren, ahol egykor a színház állt) szálltam le, ott, ahol – az ismert sláger szerint – a 6-os villamos megáll. Innen már könnyű volt eligazodnom. A Conti utca környékét egyetemi hallgató koromból elég jól ismertem. Többször tartottunk itt éjszakai terepszemlét, azzal az indokkal, hogy ez is hozzátartozik Budapest megismeréséhez. A régi kép kissé el is halványodott bennem, talán azért, mert most fényes nappal van és nem éjszaka. Figyelmem erősen a szerkesztőségi találkozóra koncentrálódott. Ki fogad, kivel találkozom elsőnek? Ezen töprengve, már be is fordultam a széles és nyílegyenes Népszínház utcából a szűk Conti utcába.

A *Népszava* szerkesztősége a saroktól balra a második épület. Néhány méterrel a bejárattól csinos középkorú nő mosolygott rám:

– Már vártam magát!

– Jaj, talán csak nem késtem el – válaszoltam zavartan.

– Á, dehogy! Csak jöjjön velem.

– Nagyon kedves, hogy várt rám. Köszönöm a figyelmességét – mondtam, és megindultam a szerkesztőség bejárata felé.

Odaérve megálltam, s vadonatúj hölgyismerősömet udvariasan befelé invitáltam.

– Mi az, maga ide akar engem vinni? – kérdezte csodálkozó arccal.

– Bocsánat, hát nem a szerkesztőségből várt engem?

– Szemtelen! – robbant ki belőle a felháborodás. – Játszadozzék az öreganyja...

Mintha leforráztak volna! A bejárati ajtó tárva-nyitva. A portás szűk fülkéje előtt üldögélve s a pipafüstöt csöndesen eregetve, az indulat e hirtelen kipattant szikrázásának szemés fültanúja volt. Majd elsüllyedtem szégyenemben. Ő rezzenetlen arccal kérdezte:

– Kihez akar menni?
– Mónus Illés elvtárshoz.
– Milyen ügyben?
– Ő hívatott, Debrecenből jövök.
– Kállai elvtárs? – s már folytatta is: – második emelet, a bejárati ajtóval szemben.

Már indultam is a lépcsőn fölfelé, amikor utánam kiáltott:
– Az előbbi jelenetnek ne tulajdonítson jelentőséget. Terike kissé robbanékony, különben nagyon jólelkű, rendes lány.

Bevallom: szükség is volt erre a megnyugtatásra, mert a feszültség egyre növekedett bennem.

A lépcsőházból a szerkesztőség folyosójára lépve, két fehér zománctábla villant a szemembe, az egyik a Főtitkár, a másik a Szerkesztőségi titkár felirattal. Az utóbbi táblát viselő ajtón kopogtattam be. Kellemes női hang válaszolt. Pillanatok alatt kiderült: a szerkesztőség titkára, ez a szép, kedves, középkorú asszony, Mónus Jolán, a főszerkesztő felesége.

Itt mondom el, mert lehet, hogy később már nemigen lesz rá lehetőség: ez az asszony a titkárnők mintaképe. Kedvessége, figyelmessége, szervezőképessége mindenkit lenyűgözött. Ahogy mondani szokták, még a gondolatainkat is kitalálta. Ő volt a szerkesztőség Jolánkája. Nemsokára én is így szólítottam. A felszabadulás után a nemzetgyűlés háznagya lett, a legfelső államhatalmi és törvényhozó testület gazdasági és adminisztratív ügyeinek intézője. Magas tisztségét éveken át mindenki legnagyobb megelégedésére töltötte be.

Néhány perces udvariassági beszélgetés után Jolánka a főszerkesztő szobájába kísért. A szívem kezdett hevesebben verni. Politikailag bármennyire elítéltem a megalkuvó szociáldemokrata vezetőket, mégis a magyar munkásosztály olyan szervezetében voltam, amelyhez több mint fél évszázada a dolgozók nagy harcai, sikerei és kudarcai fűződtek.

No és a találkozás Mónus Illéssel.

Sokat hallottam már róla, de személyesen eddig még nem találkoztam vele. Tudtam, hogy a kommunista párt legális és illegális sajtójában sokat szerepel a neve, nem mindig kedvező vagy éppen hízelgő beállításban. A kommunisták súlyosan elmarasztalták a Tanácsköztársaság szerepének megítélésében, a munkásosztály vezető szerepe, a földreform és újabban a fasizmus, s vele összefüggésben az antifasiszta egységfront, a népfront kérdésében vallott nézeteiért. Ám tudtam azt is, hogy Mónust egyik legkeményebb ellenfelüknek tartják. Ez önmagában is tiszteletet ébresztett iránta. Ez a cipőfelsőrészkészítőből lett munkásvezető széles körű marxista ismeretekkel rendelkezett. Igaz ugyan, hogy gazdag tudásanyagát főleg az ausztromarxisták revizionista tanaiból merítette, azoknak az osztrák szociáldemokrata vezetőknek az írásaiból, akik Marx és Engels elméletének forradalmi lényegét a legkíméletlenebb műtéttel igyekeztek eltávolítani. Magyarországon Mónus Illés ezt a munkát csaknem hasonló színvonalon és eredményességgel folytatta, mint osztrák elvbarátai. Kitűnő szónok, vitatkozó, eszes, ravasz, s ha kell, sikamlós, mint a kígyó. Mindenki a szociáldemokrata párt eszének tartotta. És az is volt!

A főszerkesztő szobájába impozáns termen keresztül vezetett az út. Ez volt a szerkesztőség tanácsterme és könyvtára. E kettős jellegének megfelelően a terem közepén hosszú tanácskozóasztal húzódott, körös-körül sűrűn egymás mellé sorakozó karosszékekkel, negyven-ötven embernek is kényelmes férőhelyet biztosítva. Elsősorban mégsem ez ragadta meg a figyelmemet. Kétoldalt, szemben egymással, a falakat mennyezetig érő könyvszekrények borították. A nagy közkönyvtárak kivételével én ennyi könyvet egy helyen még nem láttam. Mindjárt felvillant bennem a gondolat: ez lesz az én igazi egyetemem.

Mónus szobájának ajtaján kopogtatni sem kellett. Jolánka előrement és otthonosan benyitott:

– Megérkezett Kállai elvtárs.

Mónus, karosszékéből felállva, az ajtó felé közeledett. Melegen kezet szorítottunk. Az első impresszióm: nem ilyennek képzeltem. Velem azonos magasságú, de jóval testesebb, kövérnek mondható, jócskán pocakosodó, zömök ember, erősen kopaszodó fején csak néhány hajszál, arcán kigömbölyödő és kissé már lecsüngő pofazacskók. Mindennek el lehetett képzelni, csak munkásvezérnek nem. De nem ez az első eset, hogy a külső nem esik egybe az ember belső mivoltával. Fellépése, mozgása, magatartása, modora, hanghordozása azonban mindjárt szimpátiát keltett.

– Már azt hittem, lemondott rólunk – kezdte a beszélgetést, mintha ő, nempedig én lehetnék megtisztelve, hogy ide kerülhetek.

Az udvarias hangnem lefegyverzett, egyben megnyugtatott és némi bátorságot öntött belém. Megköszöntem a meghívást, s kijelentettem: nagy öröm és megtiszteltetés számomra, hogy a munkásosztály e nagy múltú, sok vihart átélt lapjánál dolgozhatom.

– Higgye el, Mónus elvtárs, jöttem volna én abban a pillanatban, amikor az első levelét megkaptam, lemondva hadvezéri kiképzésemről és országgyarapító tevékenységemről.

Úgy látszott, tetszett neki, hogy levélbeli csipkelődéseit első találkozásunkkor elismerően nyugtázom, s nagyot nevetett rajta. Beszélgetésünk rövid ideig tartott. Jolánka, úgy látszik, előre megbeszélt terv szerint el sem távozott. Mónus első kérdése – melyet bocsánatkérő mosoly kíséretében tett fel – az volt: mindkét szülői ágon árja vagyok-e? A kérdés meglepett. Itt is ezzel kezdik, nemcsak a katonaságnál? – gondoltam magamban.

– Tudomásom szerint igen – válaszoltam.

– Hogyhogy tudomása szerint? – kapta fel a fejét.

– Úgy – feleltem –, hogy én családfakutatással soha nem foglalkoztam, s nekem édes mindegy, ki árja, ki nem.

– Magának mindegy lehet, de másoknak, sajnos nem az.

Később tudtam meg, hogy a magyar sajtónál dolgozó zsidó származású újságírók egy részét – apai vagy anyai ágon, esetleg árja származású élettársuk révén – mentesíteni tudták a zsidótörvény hatálya alól. A Sajtókamara tagságának több mint ötven százaléka ekkor ilyen újságírókból tevődött össze. Természetes, hogy ez ellen a szélsőjobboldali elemek szörnyen berzenkedtek. Ott vagyunk, ahol a mádi zsidó – háborogtak –, a Sajtókamara tele van félzsidókkal, s egyre hangosabban követelték, hogy ezek felvételére stopot rendeljenek el. Mire én munkára jelentkezhettem, a *Népszava* munkatársainak jelentős része valami úton-módon szintén igazolta vegyes származását. Így lett tagja a Sajtókamarának a lap sok régi kiváló tagja: Gergely Győző, Várnai Dániel, Szerdahelyi Sándor, Kasztel András és mások.

Mónus kérdésére, nem is tudván pontosan, hova akar kilyukadni, azt válaszoltam, hogy apai ágon felmenő rokonaim mind Kállaiak, anyai ágon pedig mind Kissek voltak.

– No, ez már másképpen hangzik! – mondta kissé megbékélten. – Nekünk, illetve a Sajtókamarának ilyen makulátlan árjára, fajtiszta újságíróra van szükségünk.

Huncutkásan nevetett, de most mintha az előbbi jóízű kacajba valami fájó felhang keveredett volna. Hova vezet mindez? Micsoda megszégyenítő dolog úgy szortírozni az embereket, mint a pedigrés állatokat: a kutyákat, macskákat, lovakat, s talán még az orrszarvúakat is. E keserűségbe facsarodott nevetésből tisztán éreztem: ő is szégyelli, emberi méltóságán alulinak érzi, hogy ilyen kérdéseket kell feltennie, s kitérő válaszom elárulta: én is szégyellem, hogy ilyen kérdésekre kell válaszolnom. Megszégyenítőnek éreztem azt is, hogy én ilyen körülmények között kerülök a laphoz. Bár tudtam, hogy az

illegális kommunista párt támogatja a laphoz kerülésemet, szükségesnek, fontosnak tartja, hogy a szerkesztőségen belül is ott legyenek a képviselői. Az egész antifasiszta küzdelemnek központi feladata volt a szociáldemokratákkal való együttműködés erősítése és segítése. A *Népszavánál* munkát vállalni nem mindennapi lehetőséget adott a szociáldemokrata párton belül a baloldal erősítésére, és egyben a kommunisták és szociáldemokraták együttműködési szellemének fejlesztésére. Önérzetemet és erkölcsi érzékemet mégis mélyen bántotta, hogy a fasizmus fajüldöző politikájának részeként, annak embertelen végrehajtása során ülhetek le a szerkesztőség valamelyik íróasztala mellé.

Mónus arra kérte Jolánkát, írja meg azonnal a sajtókamarai tagságért folyamodó kérelmet. A dolog sürgős. Ha minden jól megy, pár napon belül befejeződhet a felvételi procedúra.

Beszélgetésünk végére hagyta az anyagi ügyeket. Minthogy nekem már több mint hároméves újságírói gyakorlatom van, mondotta, nyilván nem gyakornokként, hanem rendes tagként vesznek fel, s ebben az esetben a törvényes rendelkezések szerint engem havi 300 pengő fizetés illet meg. Ez a közlés váratlanul, nagy meglepetésként ért. Betöltöttem 28. életévemet, de ez ideig még havi 50–60 pengőnél nagyobb összeget semmiféle munkával megkeresni nem tudtam. És most az ötszörösét, hatszorosát ajánlják fel. Debrecenben a *Független Újságnál* is havi 60 pengő volt a fizetésem. Ebből naponta egy-másfél pengőnél többet nem költhettem kosztra: a reggeli valamelyik tejkimérésben fél liter tej és két zsömle, az ebéd a Széchenyi út elején, Király néni kifőzdéjében – leves és főzelék – 1 pengő 20 fillérért. És most nem is havi 200, amiről szegény József Attilával együtt a harmincas években annyian álmodoztak, hanem egyenesen havi 300 pengő üti majd a markomat.

Ez a közlés megint szíven ütött. Debreceni tudósításaim szerény tiszteletdíját leszámítva még egy krajcárt sem kaptam a

szerkesztőségtől, mégis úgy éreztem, a megígért fixnek kellemetlen szaga van. Júdás-pénznek tekintettem. Szívesen vállaltam volna a munkát fele összegért is, hiszen tudtam, hogy a pártfunkcionáriusokat, a szerkesztőket és újságírókat a munkások filléreiből fizetik. Így is elég sok ellenőrizhetetlen hír keringett arról, hogy egyik-másik szociáldemokrata és szakszervezeti vezető havi jövedelme vetekszik a Horthy-korszak állami és vállalati vezetőinek stallumaival. Gyakorta jelentek meg cikkek a munkásvezérek sikkasztásairól. Nagyot nyeltem és hallgattam. Nagyképűségnek tűnhetett volna, ha mindjárt kioktatom őket szerénységből. Különben ez az összeg csak kezdetben tűnt nagynak. A háború kitörésétől az árak, a megélhetési költségek állandóan emelkedtek. Virágozni kezdett a feketepiac.

Tanácskozásunkat azzal fejeztük be, hogy másnap délután négy órakor megkezdem a munkámat. Jolánkát végül arra kérte, hogy vigyen végig a szerkesztőségen s mutasson be a lap munkatársainak.

A folyosón jobbra az első szobában Esztergélyos János felelős szerkesztő székelt. A kopogtatásra belülről mintha lövéssel válaszoltak volna. Rövid, éles csattanást hallottam, még az ajtó szemcsés tejüvege is beleremegett. De Jolánka meg se rezzent, teljes lelki nyugalommal nyitott be. Az ajtó nyiladékában, íróasztala mellett ülve, fekete ruhába öltözött, kopasz, idősebb férfi tűnt fel előttem. Esztergályos János. Igen, ő az, Esztergályos elvtársnak szólítja őt Jolánka is, engedelmet kérve, hogy bemutathasson engem, a lap új munkatársát.

– Á, maga az, Kállai elvtárs? Örülök, hogy üdvözölhetem – mondta most már az ablaküveget is hasogató éles hangon.

Meglepett, hogy Esztergályos elvtárs ugyanazzal a felkiáltással kezdi az ismerkedést, mint ahogy a portás is tette:

– Á, maga az, Kállai elvtárs?

Hirtelen átvillant az agyamon: itt mindenki tudja, hogy en-

gem ma bemutatnak a szerkesztőségnek. Hiába, sok évtizedes, nagy tapasztalattal, szervezettséggel és rutinnal rendelkező párt helyiségébe érkeztem, ahol minden rendben, fegyelmezetten történik.

Esztergályos elvtárs felemelkedett a helyéről, a szűk szobában néhány lépést tett előre, s udvariasan felém nyújtotta a kezét. Így kiegyenesedve mindjárt szembetűnt, hogy testalkata mennyire elüt a Mónus Illésétől. Magas, szikár, csontos férfi: vékony, sovány, csaknem beesett arcát szépen ívelt, teljesen kopasz, szinte fényesre csiszolt koponya zárta le. Megjelenése tiszteletet ébresztett.

Esztergályosnak mégsem külső megjelenésében volt az ereje, vagy ha tetszik, a varázsa, hanem a hangjában. Csak azt ne higgye valaki, hogy gyönyörű, búgó baritonnal áldotta meg a teremtő, akárcsak Bokányi Dezsőt. Alkata után pedig erre gondolhatna az ember. A kövér, elhízott emberek hangja is rendszerint elhájasodik, elveszíti fényét és ragyogását. Kappanhanggá válik. A sovány, szikár emberek hangja viszont úgy zeng, mint a száraz fára feszített húr. Esztergályos hangja nem ismerte a mélyebb regisztereket, csak felhangjai voltak, élesen sivító fekvésben. Mégis a hangja tette őt igazán ismertté, sőt népszerűvé mint politikust.

A Tanácsköztársaság leverése után Pécs város országgyűlési képviselőjévé választották. A nemzetgyűlésben hamarosan csípős közbeszólásaival tűnt ki, ő lett a t. Ház leghíresebb közbeszólója. A közbeszólásoknak a parlamenti vitákban nagy becsük volt. Bár az elnök rendszerint figyelmeztette a renitenskedőket, hogy ne zavarják a szónokot, mégis a közbeszólás a parlamenti élet legérdekesebb és legizgalmasabb műfajává vált. Ennek volt igazi mestere Esztergályos. Egy mondattal, néha egyetlen szóval leterítette ellenfelét. Közbeszólásainak sokkal nagyobb volt a sikere, mint felszólalásainak. Metszően éles hangja úgy süvített át az üléstermen, mint a puskagolyó.

A parlamenti vita legvadabb hangorkánja s a viharcsengő fülsiketítő zaja sem tudta elnémítani.

Most is belerezdült az ajtó és az ablak üvege, ahogy magas fejhangján üdvözölt. Az újságírásban, a publicisztikában nem jeleskedett. Ezt azzal igyekezett leplezni, hogy mindenkinek tanácsokat osztogatott.

– Aztán igyekezzen, becsülje meg magát, nehogy meggondolatlan ügyekbe keveredjen.

Tanácsa megütötte a fülemet. Fel is merült bennem a gondolat: lehet, hogy ez az ember már tud tólam valamit? Igen, tudott! Mindjárt hozzá is tette:

– Ha jól tudom, magát a fennálló törvényes társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló bűncselekmény miatt már elítélték.

Nagyon kedvesen, szinte mosolyogva mondta ezt, de nem minden célzatosság nélkül. Hangjában jó adag iróniát éreztem.

Később jöttem rá: nem véletlen, hogy ezt Esztergályos tette szóvá, méghozzá épp bemutatkozó látogatásomkor. Ekkor már hosszabb ideje nem volt sem képviselő, sem szakszervezeti vezető, csupán a lap felelős szerkesztője. Nem hiszem, hogy ez a cím az akkori Magyarország sajtóvilágában bárkit is jobban megilletett volna, mint őt. A hatóságok előtt ő felelt a *Népszava* politikai tevékenységéért. Napi munkáját a Miniszterelnökség, a Belügy- és Külügyminisztérium sajtóosztályain kezdte. Az állami protokollnak megfelelően mindig elegánsan öltözködött, divatos nyakkendővel, szivarzsebében hófehér, csipkés szélű zsebkendővel. Ez volt a munkaruhája. Délelőttönként úgy járta végig az állami irányításnak ezeket a fórumait, hogy információkat szerezzen, mint mi, újságírók, a kispesti, pesterzsébeti nyomortelepeket, hogy a munkások tűrhetetlen lakás- és életkörülményeiről tudósítsunk.

Kissé hosszadalmas lenne, ha megpróbálnám végigkonferálni, hogyan zajlott le a többi bemutatkozó látogatás. Ele-

gendő csak annyit mondani, hogy az újságíró kollégák, az idősebbek és a fiatalok is, kedvesen fogadtak. Kellemesen lepett meg, hogy többen – Kasztel András, Erdődy János, Földes Mihály – már az első látásra Debrecenben szerzett becenevemen, Gyufának szólítottak. Ezt csak a barátság jeleként lehetett értékelni. Pár nap múlva a szerkesztőség idősebb munkatársai, Gergely Győző, Szerdahelyi Sándor és Várnai Dániel is átvették ezt a megszólítást. Sőt: a szerkesztőség gépírónői-is, mintha megérezték volna, hogy e név női adomány.

Szerkesztőségi körutamat befejezvén, Mónus Jolánkától azzal búcsúztam el, hogy másnap a megbeszélt időpontban találkozunk, ő addigra biztosítja a szerkesztőségben munkahelyemet. Jó hangulatban váltunk el. Úgy éreztem, e rövid idő alatt máris összebarátkoztunk. De csak a szerkesztőség tagjaival! E zömök, sárgás színű, erődítményszerű épület viszont vegyes érzelmeket keltett bennem. Mintha a fülledtség nehéz, fojtogató levegője ülepedett volna mindenre. Mintha alapos szellőztetésre, friss levegőre volna szüksége!

A szerkesztőség élete

Amikor a *Népszava* szerkesztőségének dolgozója lettem, a lapnak már a 67. évfolyamát jegyezték. Ez egymagában véve is óriási dolog a magyar sajtó történetében. Hazánkban nem szoktak a lapok, a folyóiratok ilyen hosszú életűek lenni. Nem beszélve arról, hogy mennyi az olyan sajtótermék, amelyeknek élete hetekkel, hónapokkal, legfeljebb egy-két évvel mérhető csupán. A magyar sajtó múltjára törvényszerűen jellemző: minél haladóbb, forradalmibb szellemű volt egy lap, annál inkább meg voltak számlálva napjai.

A *Népszava* megjelenésének hét évtizedét különösen gazdaggá tette, hogy a kialakuló, osztállyá szerveződő, szocialistává váló munkásosztály lapja volt, s az ipari munkásság osztállyá szerveződését segítette elő. A *Népszava* története a magyar munkásmozgalom története. Révész Mihály, a magyar munkásmozgalom szorgalmas kutatója, így fogalmazott: „A *Népszava:* maga a párt, maga a munkásmozgalom." És valóban, a *Népszava* évtizedeken át szervezett, agitált, kezdeményezett, harcra buzdított. A századforduló idején óriási szerepe volt abban, hogy az egymás után megalakuló szociáldemokrata csoportokból egységes, hatalmas tömegpárt legyen. Az 1912-es sztrájkokról írva, nemhiába tette Babits Mihály e két szót egymás mellé: Népszava, forradalom.

A munkásmozgalomban betöltött nagy szerepéből következett, hogy a lapot a párt legismertebb vezetői szerkesztették és írták. Melyik lap tud ilyen fényes szerkesztői gárdát felmutatni? A *Népszava* szerkesztői és munkatársai között hosszú

sorban ott találjuk a magyar munkásmozgalom ma már történelmi jelentőségű neveit. Csak egy vázlatos felsorolás: Külföldi Viktor, Kürschner Jakab, Ihrlinger Antal, Frankel Leó, Csorba Géza, Ferenczy József, Kászonyi Dániel, Stern Simon, Bokányi Dezső, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Weltner Jakab, Somogyi Béla, Mónus Illés és Szakasits Árpád.

Felbecsülhetetlen jelentősége volt annak, hogy a párt lapját a legfelsőbb vezetőség szerkesztette. A nemzetközi munkásmozgalom sajátossága s egyben óriási ereje volt ez. Ez jellemezte a múlt század német, francia és orosz forradalmi szociáldemokrata mozgalmait. Gondoljunk csak Lenin hatalmas publicisztikai tevékenységére. Érthető, hogy magát következetesen újságírónak vallotta.

Ez volt a helyzet a magyar munkásmozgalomban is. A pártvezetés és a tömegkommunikáció, a propaganda és az agitáció perszonáliunióban voltak egymással. A párt vezetői egyben a pártlap legismertebb publicistái voltak.

S most mégis szomorú látvány tárult az ember szeme elé. Nem azért, mintha most nem lettek volna tehetséges, jó képességű vezetők, írók, újságírók, munkatársak. Nem! De most mintha a legtehetségesebb embereknek is szárnyukat szegték volna. Kettős politikai cordon sanitaire vette körül őket: a Horthy-fasizmus sajtójának kényszere és a szociáldemokrata párt hivatalos politikájának korlátai. Széttörésükre nem kevés kísérlet történt, váltakozó sikerrel.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Conti utca 4. szám alatti központi helyisége 1907-ben épült. Addig bérelt házakban, pincékben, vendéglőkben és kocsmákban tengették életüket. A pártközpont megépítését a mozgalom fejlődése tette szükségessé, de az is, hogy a bérleti díjak több pénzt emésztettek fel, mint egy új helyiség építése. A háztulajdonosok a bérleti díjak megállapításánál „veszélyességi pótlékot" is felszámítottak, tudván, hogy bérlőik állandó rendőrségi, hatósági

zaklatásnak lesznek kitéve. Még azzal is számolniuk kellett, hogy az éleződő osztályharcban bérbe adott házaik veszélyes utcai összecsapások színhelyeivé válhatnak.

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak is jobbnak tűnt, ha valahol véglegesen megvetheti a lábát, berendezkedhet, nem kell áldatlan kétfrontos harcot vívnia a háztulajdonosokkal és a velük szövetséges rendőrséggel.

Mindenképpen helyes és indokolt volt tehát a pártközpont felépítése. Hosszú ideig nem tudtam megfejteni, miért éppen a főváros legnagyobb bordélynegyedének egyik leghírhedtebb utcáját szemelték ki erre a célra.

Írásos dokumentumok hiányában arra a feltételezésre jutottam, hogy az akkori méregdrága telekárak mellett nyilván ez a megoldás látszott a legjárhatóbbnak. Nincsenek adataim arra sem, hogy üres vagy beépített telket vásároltak-e meg. Ám ha volt is rajta épület, Budapest belső területén a krajcáros prostitúció céljait szolgáló rozoga földszintes épületek között ez a telek olcsónak számíthatott.

A pártközpont afféle kombinátnak készült. Itt biztosították a párt vezető testületeinek: a pártválasztmánynak, a titkárságnak, az adminisztrációnak az elhelyezését, itt volt – mégpedig az épület központi helyiségeiben – a *Népszava* szerkesztősége, az első emeleten a Világosság Nyomda, a földszinten a rotációs gépek és a könyvkereskedés. A zömök, erődítményszerű épület egészében egy hatalmas kőtömbhöz hasonlított.

Az építők, a tervezők nagyon is szem előtt tartották, milyen célra épül. Már a bejárata is olyan, mint egy alagút. Ebből az alagútból jobbra nyílt a portásfülke, akkorácska kis ablakkal, hogy éppen csak kikukucskálhattak rajta. Az időnként előforduló hadiállapot esetére tervezték így. A portásfülke rendelkezett más védelmi és biztonsági berendezéssel is. A padlón, a szőnyeg alatt rejtett ajtón csigalépcső vezetett a pincébe, ahonnan az udvaron át a szomszédos utcába lehetett jutni.

Ez arra az esetre szólt, ha valamelyik pártvezérnek vagy szerkesztőségi tagnak nem volt tanácsos a főbejáraton távoznia az épületből.

A portás szélcsendes időben természetesen nem a szűk, levegőtlen fülkében üldögélt, hanem a fülke előtti tágas, alagútszerű folyosón, ahonnan súlyos vasajtón lehetett bejutni az épületbe. Innen könnyebben tudta irányítani a látogatókat.

Munkába állásom után nemsokára megismerkedhettem az épület legfőbb védelmi rendszerével.

Megbeszélésünk szerint másnap pontosan négy órakor munkára jelentkeztem. Mónus Jolán a már ismert nyomvonalon az Esztergályos János felelős szerkesztő szobája után következő ajtóhoz, Szerdahelyi Sándor hír- és olvasószerkesztő szobájához vezetett. Hosszú ideig ez lett a munkahelyem.

Szobánk ablaka, mint a vele egy sorban levő többieké is, az utcára nyílt, de innen az utcából, sőt még a szemben levő házak tetejéről sem lehetett látni semmit. Az ablaksor előtt ugyanis több méter széles, majdnem az épület egész hosszával vetekedő hatalmas terasz húzódott, az utca felől feltűnően magas kőfallal lezárva. Ha nem tudja az ember, hogy hol van, valami burzsuj luxusvilla intim teraszára gondolhatott, ahol a világ szeme elől rejtve, zuhanyozókkal s kényelmes nyugágyakkal akár meztelen napozót is ki lehetett volna alakítani. Erre a teraszra viszont – bár fekvése és méretei impozánsak voltak – kilépni sem lehetett.

Nagy meglepetéssel fedeztem fel, hogy a terasz tele van különböző harci eszközökkel. No, nem messzehordó ágyúkkal, gyorstüzelő gépfegyverzettel és rakétakilövőkkel, hanem az utcai harc hagyományos fegyvereivel: fahasábokkal, kátrányos hordókkal s nagy mennyiségű kaviccsal és útburkoló kövekkel.

A *Népszava* s a szociáldemokrata párt elleni jobboldali utcai tüntetések bebizonyították, hogy e hagyományos fegyverek jó

szolgálatot tehetnek, főleg ha olyan keskeny utcában lángol fel a harci szenvedély, mint a Conti utca.

A terasz magas, mellvédszerű támfala mögül a védők nagy biztonsággal és kellő hatásfokkal zúdíthatták a köveket, a gerendákat és a kátrányos hordókat az épületet ostromlókra. Körülbelül úgy, mint annak idején az egri nők a törökök copfos fejére. Quasimodo is így zúzta szét kövekkel és gerendákkal a párizsi Notre-Dame-ot ostromló tömeget.

De térjünk vissza a patinás épület gazdáinak szellemi harckészségére, eszmei-politikai fegyvereire. Sajnos, ezek is hagyományosak voltak, de már korántsem olyan hatásosak. A Tanácsköztársaság leverése után a szociáldemokrata párt vezetősége a munkásszervezetek legalitását ürügyként használva fel, még szociáldemokrata szempontból is igen súlyos engedményeket tett az ellenforradalmi rendszernek. Vállalta, hogy korlátozza a munkásosztály minden politikai megmozdulását, még a szakszervezetek tevékenységét is, a gazdasági érdekekért folyó harcot.

Így történt, hogy a párt vezetői a második világháború kitörése időpontjában – ebben az egész nemzetet megrázó időszakban is – változatlanul élték a maguk eddigi belterjes életét. Annyira elszigetelődtek, hogy még az ország újraéledő más haladó erőivel sem voltak igazi kapcsolataik. Ez a befeléfordulás elszigetelte őket olyan hatóerőktől és közéleti emberektől, akik az objektív helyzet és a maguk politikai állásfoglalása alapján potenciális szövetségesei voltak az ipari munkásságnak.

A Conti utca 4. számú ház erődítményből olyan épületté vált, ahová a jobboldali szociáldemokrácia megalkuvó politikája zárta e nagy múltú párt vezető testületeit. Ebből valóban ki kellett szabadítani őket.

Nem elsősorban őérettük. A magyar munkásosztály, a magyar nép haladása, felemelkedése állította ezt halaszthatatlan követelményként elénk.

*

Említettem már, Szerdahelyi Sándor hír- és olvasószerkesztővel kerültem egy szobába. Szerdahelyi akkor már évtizedeket töltött a szocialista újságírás szolgálatában, 1920 óta a *Népszavánál* dolgozott. Nagyon kulturált, főleg filozófiai és képzőművészeti kérdésekben rendkívül jártas elvtárs volt. Érdeklődési köre lehetővé tette számára, hogy kiszabaduljon abból a szellemi cordon sanitaire-ből, amelybe megalkuvó politikájukkal a szociáldemokraták önmagukat zárták. Kitűnően ismerte a haladó művészeti irányzatokat, rendszeresen eljárt a Nemzeti Szalon, a Műcsarnok, az Ernst Múzeum, a Tamás Galéria és a kisebb kiállítóhelyiségek tárlataira. Egyike volt azoknak, akik felismerték Derkovits és Dési-Huber festészetének forradalmi jelentőségét, s támogatták törekvéseiket. Ő írta a lap képzőművészeti kritikáit. Beszélgetéseink során hamarosan kiderült, hogy képzőművészet iránti érdeklődésünk kölcsönös. Ez mindjárt egyik összekötő kapocs lett közöttünk.

Kialakult a munkaköröm is. Segítettem a hírszerkesztésben, azonkívül két szép feladatot kaptam. Bevontak a napi publicisztika írásába s rám bízták az ifjúsági rovat, az *Ifjúság Szava* szerkesztését. Az előbbi írói-politikai, ez utóbbi inkább szerkesztői és mozgalmi feladat volt.

Publicisztika ebben az időben nemcsak a lap első oldalán jelent meg. Sőt a háború kitörése után a hadiesemények a vezércikket is egyre gyakrabban a lap belső oldalaira szorították vissza, s csak nagy ritkán, rendszerint vasár- és ünnepnapokon érdemelte ki az első oldalon az őt megillető helyet. Politikai párt napilapjáról lévén szó, a legfontosabb napi események

értékeléséről a háború miatt sem lehetett lemondani. A lap hasábjain a publicisztika minden műfaja jelen volt: az úgynevezett belső vezércikk, amely rendszerint a harmadik oldalon jelent meg, valamint a glossza és a hírfej.

A publicisztika minden ágát nagy kedvvel műveltem. A napi hazai vagy nemzetközi eseményekből olyan érdekes híranyagot választottam ki, amely kommentálásra szorult, amellyel kapcsolatban kifejthettem álláspontunkat. Néha a szerkesztők hívták fel egy-egy ilyen eseményre a figyelmet. A publicisztika írása jó iskola volt. Célratörő, logikus gondolkodásra nevelt. Megtanított arra, hogyan lehet az események lényegét megragadni, abból tanulságokat, következtetéseket levonni, s mindezt nagyon rövid terjedelemben. Hogy ezek nekem mennyire sikerültek, nehéz lenne megmondani, tény azonban, hogy a kontrollszerkesztő, a méltóságteljes Várnai Dániel, s maga Mónus is a kézirat nyomdába adása előtt többször benyitott a szobámba, mindössze csak annyit mondva:

– Rendben!

Először nem is értettem, mire vonatkozik egyetértésük. Szerdahelyi Sándor segített ki zavaromból:

– Nyugodj meg, tetszik nekik, amit írtál.

Természetesen nekem e szűkszavú elismerés nagyon jólesett. Új erőt adott, hogy elismerik munkámat.

Az első hetekben néhány nagyobb cikkem és riportom is megjelent. Főleg a vasárnapi számokban. Ezeket aláírás nélkül adtam át az olvasószerkesztőknek, s nagy részüket, igaz meglepetésemre, a cím után feltüntetett névaláírással láttam viszont. Így általában az ismert szerzők munkáit szokták közölni, én pedig még semmiképpen nem voltam az.

Az *Ifjúság Szava* rovat szerkesztése szintén sok örömet szerzett. A párt ifjúsági szervezete, az Országos Ifjúsági Bizottság, ott forrongott a fejünk felett, egy tenyérnyi kis toronyszobában. Jó társaságban voltak. A mellettük levő két szobában

Büchler József, a párt községpolitikai osztályának vezetője székelt, nagyon szép, érett asszony titkárnőjével.

Az Országos Ifjúsági Bizottság tagjai hamar tudomást szereztek arról, hogy a *Népszavá*hoz kerültem. Ebben az időben én voltam a szerkesztőség egyetlen illegális kommunista tagja. Később került sor Losonczy Géza, Gosztonyi Lajos és Kasztel András bevonására. Nyilván rólam sem úgy szereztek tudomást, hogy megmondták volna nekik: a szerkesztőség új munkatársa a kommunista párt tagja. Ezt még az Országos Ifjúsági Bizottságnak azokkal a vezetőivel, Kulich Gyulával, Ságvári Endrével, Orbán Lászlóval, Bottyánszky Margittal sem közölték, akik maguk is kommunisták voltak. Felső kapcsolatuktól utasítást kaptak, hogy működjenek velem együtt, írjanak cikket az ifjúsági rovatba, én majd elősegítem közlésüket.

Nos, ez elegendő is volt ahhoz, hogy miként a hegyi patak a sziklákon, úgy zúduljanak le a vaskos betonlépcsőkön a szerkesztőség folyosójára. Sokszor annyian összezsúfolódtak a szobámban, hogy a türelmes, s a fiatalokat egyébként nagyon szerető Szerdahelyi elvtársat is szinte a falhoz szorították. Az ifjakat az sem riasztotta vissza, hogy ilyenkor még idegesebben csattogtatta műfogsorát. Annyi cikket, munkás-paraszt levelet, dokumentumot, felhívást és kiáltványt zúdítottak az asztalomra, hogy az egész lapot meg lehetett volna tölteni velük. Kifogyhatatlanok voltak ötletekben és javaslatokban. Szentül meg voltak győződve, hogy néhány kiáltvánnyal meg lehet váltani a világot.

Nemcsak a forradalmi iratok mennyisége miatt, hanem azért is, hogy a szerkesztőségi munka rendje végképp fel ne boruljon, kénytelen voltam Kulich Gyulával és Ságvári Endrével megbeszélni, hogy valamiképpen szabályozzák a forradalmi irodalom termelését. Ők ezzel teljesen egyetértettek, s ezentúl Orbán László útján juttatták el hozzám a „hivatalosnak" te-

kinthető közölnivalókat. Orbán a maga cikkeit egy szerény O betűvel jelezte.

A szerkesztőség munkáját szigorú tervszerűség jellemezte. Délelőtt mindenki a városban szaladgált, végezte a maga anyaggyűjtő munkáját. Délután fél négyre a szerkesztőségbe mentünk, átnéztük a déli lapokat, a távirati jelentéseket, s megkezdtük a délelőtt szerzett anyag feldolgozását, megírását. Öt órakor Mónus szobájában rövid megbeszélést tartottunk, amelyen minden rovatvezető beszámolt, milyen anyagra lehet aznap számítani. Eldöntöttük, ki és miről írjon vezércikket, hírfejet, glosszát vagy más publicisztikai anyagot. A megbeszélés után folytattuk munkánkat. Este hét óra tájban megint összejöttünk, minden rovatvezető beszámolva arról, mit és milyen terjedelemben adott nyomdába, és mire lehet még aznap számítani. Tulajdonképpen ekkor alakult ki a lap, s készült el a nyomda számára az ún. tükör. Ekkor döntöttünk arról is, hogy az állóanyagból, vagyis a nem napi eseményekkel foglalkozó, de a már kiszedett és a nyomdában közlésre váró cikkekből, riportokból, tárcákból, versekből mit közöljünk. Ez főleg a külső munkatársakat érintette.

Ezek a megbeszélések sohasem váltak sablonossá. Jó értelemben mindig túllépték az értekezlet eredeti céljának kereteit, mindennapos információs és vitafórum jellegükkel. Az elmaradhatatlan csésze feketekávé mellett tájékoztattuk egymást a legfontosabb bel- és külpolitikai kérdésekről, nem hivatalos értesülésekről, pártügyekről, sőt a politikai berkekben és utcán keringő pletykákról, hírekről és rémhírekről is. Az egésznek volt valami baráti, társasági összejövetel jellege. A hétórás megbeszélést már nem a főszerkesztő szobájában, hanem a tanácsteremben tartottuk, nemcsak a feketekávé miatt, de azért is, mert a második értekezleten a pártválasztmánynak az épületben tartózkodó tagjai is gyakorta megjelentek. Ők maguk is itt tájékozódtak a napi eseményekről.

A tervszerű, jól szervezett munkának köszönhető, hogy a maiaknál jóval nagyobb terjedelmű lapot meglehetősen kis szerkesztői és munkatársi gárdával állítottuk elő. Egyetlen esetre sem emlékszem, hogy munkafegyelemről kellett volna beszélnünk. Ezt a fogalmat talán nem is ismertük. De azt sem, hogy intrika, marakodás, furkálódás, féltékenykedés zavarta volna munkánkat. Szívből örültünk barátaink egy-egy jó írásának. Mindenki őszintén segítette a másikat. Előfordult, hogy valakinek cikkírás közben váratlanul valahová el kellett mennie a szerkesztőségből. Ilyenkor mi fejeztük be helyette a munkát. Mindennap tekintélyes mennyiségű kéziratot adtunk nyomdába. Ma szinte hihetetlennek tűnik, hogy ezt a munkát 10–12 ember el tudta végezni.

A szerkesztőség tagjainak egyéni és kollektív teljesítményére hadd mondjak egy-két példát. A külpolitikai anyagot a háború egész ideje alatt két ember állította össze, illetve dolgozta fel. Képzeljük csak el: négy kontinensen dúlt a világtörténelem legpusztítóbb háborúja. Hatvan országot sodort közvetlenül magával, s milliószámra szedte áldozatait. Az egész világ a háború fullasztó légkörében élt. És mégis: a frontokról, a diplomácia boszorkánykonyháiból, a háború sújtotta népek életéről és ellenállásáról négy éven keresztül nap mint nap két ember tájékoztatta a lap olvasóit, virágnyelven megírt kolumnás összefoglalókban. E két elvtárs: a 65 éves Gergely Győző és a 26 éves Kasztel András. Nagyra becsülöm napjaink külpolitikai újságíróit és kommentátorait, mégis azt gondolom, közülük is csak kevesen volnának képesek ilyen hallatlan teljesítményre.

Nem csoda, hogy a szerkesztőség tagjai között őszinte baráti viszony alakult ki. A megfeszített munka a legjobb összetartó kapocs. Mi, hasonló korú fiatalok természetesen az első pillanattól tegeződtünk, de nemsokára azon vettük észre magunkat, hogy minden pertuivás nélkül az idősebb kollégákkal

is tegező viszonyba kerültünk. Ezzel aztán elég groteszk helyzet alakult ki. A régi, több évtizede egymás mellett dolgozó elvtársak kitartóan magázták egymást. Nem elvtársazták, hanem ennél kissé könnyedebb és közvetlenebb megszólítási formát választottak, mi viszont ezt éreztük merevebbnek.

– Dániel, legyen szíves, olvassa el ezt a kéziratot – mondta Szerdahelyi Sándor Várnainak.

– Sándor, maga ezt jónak tartja? – kérdezte kis idő múlva Várnai Szerdahelyitől. Így társalogtak az idősebb munkatársak. Nekünk ez már nevetségesnek tűnt.

Rövid idő alatt közelebbről megismerkedtem a szerkesztőség minden tagjával. A szerkesztőség külső munkatársaival is. Kívülről többségükben olyan elvtársak dolgoztak a lapnak, akik származásuk vagy más ok miatt nem lehettek a Sajtókamara tagjai, vagy pedig más élethivatást folytattak. Állandó cikkíróink voltak Darvas József író, Mód Aladár történész, Földes Ferenc pedagógus, Gergő Zoltán közgazdász, Schiffer Pál magántisztviselő, Tolnai György közgazdász, és időnként Molnár Erik kecskeméti ügyvéd, marxista teoretikus. Valamennyien a haladó eszméket, a kommunista párt befolyását igyekeztek képviselni a lap hasábjain.

*

Minthogy a szerkesztőség egyben a szociáldemokrata párt központi vezetőségének a székháza is, rövid idő alatt megismertem a nagy múltú párt belső életét és országos hírű vezető garnitúráját: Szeder Ferencet, Gárdos Máriát, Kéthly Annát, Buchinger Manót, Braun Somát, Koltói Annát és Kabók Lajost.

Nagy meglepetés volt számomra a Büchler Józseffel, Propper Sándorral és Peyer Károllyal való találkozás. Nevükkel a harmincas évek elején, ifjú kommunista koromban ismerkedtem meg. Nem valami vonzó formában. Ők voltak a munkás-

osztály hírhedt árulói. Moszkvából valamilyen úton-módon eljutott hozzánk Hidas Antal híres *Vörös Csepel* indulója, s mozgalmi túráinkon már a harmincas évek elején lelkesen énekeltük:

„Egyharmada ország majd éhengebed,
Az éhség s nyomor marja fel testedet.
Éhhalálra ítélt ez a rend!
Gégédre hurkolnak statáriumot,
És tapsolnak hozzá a rongy árulók:
Büchlerek, Propperek, Peyerek.
Vörös Csepel, zúgjon a hangod,
Váci út felelj neki.
Dunántúl, Alföld, együtt a harcban,
Jelszavad megrengeti:
Nem fogunk pusztulni éhen,
Nem tűrünk csendben tovább!
Vörös Csepel, vezesd a harcot,
Kenyeret! Munkát!"

Ez a forradalmi dal az én szememben megfosztotta őket élő, eleven mivoltuktól s az osztályellenség elvont jelképeivé tette őket. De micsoda meglepetés volt, mikor az eredendő bűnnek ezek a jelképei eleven hús és vér emberek alakjában megjelentek előttem. Jártak, mozogtak, beszéltek. Hát még, amikor egy alkalommal, így hármasban egyszerre tűntek fel a folyosó végén. Nyilván valami tanácskozásról jöttek. Mintha egyazon kőből faragták volna őket. Küllemükre is csaknem tökéletesen egyformák voltak. Mindegyikük alacsony, zömök testalkatú, kopasz fejű, tömzsi orruk villogó szemüveggel vagy csíptetővel megnyergelve. Nem akartam hinni a szememnek. S mint valami gőzhenger közeledtek. Úgy éreztem, mindjárt elgázolnak. Gyorsan bevágódtam hát az egyik szerkesztőségi szobába.

Pedig ekkor már e politikai triumvirátus felbomlóban volt. Propper Sándor az 1932. május 1-i ünnepségen még reakciós ereje teljében az egész Millenáris pályát uraló módon szónokolt, de az utóbbi 6–7 évben oroszlánfogait mintha kihullatta volna. Most nem mint hatásos népszónokot, hanem mint fáradt öregembert láttam viszont. Azt hallottam, Peyer kegyeit is elveszítette. A Fővárosi Végrehajtó Bizottság titkáraként Büchler is kissé beleszürkült a községpolitikai munka taposómalmába, de azért számottevő oszlopa maradt a jobboldalnak. Még most is tekintélyt kölcsönzött neki az a tény, hogy 1936 őszétől két esztendeig ő volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt főtitkára. És Peyer? Ő valójában élt és virult. Egymagában is hatásosan képviselte a régi triumvirátus egyesített erejét. Ezt különben még lesz alkalmam bemutatni.

A szerkesztőséggel való ismerkedésemhez tartozott, hogy délutánonként – ha tehettem – korábban bementem. Ilyenkor a tanácsterem könyvespolcait böngésztem. Sok érdekes könyvet fedeztem fel köztük. A marxista irodalmat főképp az ausztromarxisták képviselték; Marx és Engels műveit is elsősorban ők interpretálták. Megvolt ugyan a Szabó Ervin válogatásában és kiadásában megjelent *Marx–Engels Válogatott Művek*, de néhány brosúra kivételével más nemigen. Annál több Bebel-, Lassalle-, Kautsky-, Max Adler-, Otto Bauer-, Bernstein-, Hilferding-, Heindrik De Man- és Vandervelde-mű töltötte meg a polcokat. Viszont jelentős volt a szépirodalmi anyaga. Meglepően sok Zola és Anatole France és a klasszikus orosz irodalom képviselői: Tolsztoj, Turgenyev, Csehov, Gorkij. Ami inkább annak tulajdonítható, hogy a magyar irodalmárok a múlt századi orosz próza történelmi jelentőségű realizmusára hamar ráéreztek, s sorozatban jelentették meg legkiemelkedőbb műveiket.

A könyvtárban a legnagyobb felfedezésem mégis a következő volt. Az egyik zárt, deszkaajtajú szekrényben felfedeztem

a *Népszava* régi évfolyamait. Nagyon megörültem neki, bár természetesnek tartottam, hogy ennek feltétlenül itt a helye. Mikor azonban az ajtók belső felületére esett a tekintetem, észrevettem, hogy ott különböző kézírásos szövegek olvashatók. Máig is sajnálom, hogy nem jegyeztem fel őket. Pontos szöveggel nem szolgálhatván, a lényeget a magam szavaival vagyok kénytelen elmondani.

A felírások 1914 augusztus–szeptemberében kerültek oda, tehát közvetlenül az első világháború kitörésének napjaiban. S valamennyien arról szóltak: mikor és kinek a győzelmével ér véget az első világháború? Olyan szociáldemokrata vezetők, mint Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Weltner Jakab, Buchinger Manó egyértelműen osztották Vilmos császár véleményét: a háború csak rövid kirándulás, mire a falevelek lehullanak, a központi hatalmak győzelmével be is fejeződik.

Megdöbbentem. Micsoda tévedés! Már ekkor annyira elszakadtak a munkásosztálytól, az élettől, annyira nem ismerték az osztályharc és társadalmi fejlődés törvényeit? Avagy: szolgai módon átálltak volna a burzsoázia oldalára, oly simulékonyan, hogy már ők maguk is a hírhedt császár jelszavait fújták.

És mi van most? Mit akarnak, mire készülnek? – kérdeztem magamtól, a *Népszava* csaknem hét évtizedes évfolyamaira rázárva a szekrényajtót.

A Conti utca és környéke

Ha már a pártközpont és a szerkesztőség életéről ilyen vázlatos rajzot adtam, azt hiszem, nem érdektelen magáról a környékről, a Józsefváros néven ismert VIII. kerületről sem néhány pillanatfelvételt készíteni. Ez a városrész a múltban, de a jelenben is, az emberek tudatában mint nagy munkáskerület szerepel.

Pedig ez csak részben felel meg a valóságnak. Az 1930-as statisztikai felmérések szerint a kerületben mindössze három olyan üzem volt, mely 200-nál több munkást foglalkoztatott. További 28 üzem vagy gyár munkáslétszáma elérte vagy éppen csak meghaladta az 50-et.

A kerület kiemelkedő üzemei a Ganz Vagon és a MÁVAG voltak. Lakosságából ezekben az üzemekben csak 3500-an dolgoztak, több mint 10 000-ren más kerületekbe jártak dolgozni. A kisiparosok és azok alkalmazottainak a száma, a maga 15 000–16 000-res nagyságrendjével, messze meghaladta a nagyiparban dolgozók létszámát. A Józsefváros ebből a szempontból Pesterzsébethez hasonlított; lakóinak nagy része csak az éjszakát töltötte ebben a kerületben.

A kerületet akkor még a Kálvin tér, a Múzeum körút, a Rákóczi út, a Baross Gábor tér, a Kerepesi (ma Mező Imre) út és az Üllői út határolta. A múlt század végén ez volt a város keleti széle. A fővárosnak területileg egyik legkisebb, lélekszám szerint egyik legnagyobb kerülete. Előkelő negyedében, az úgynevezett *Nyugati Övezet*ben, a Bródy Sándor, a Mária és a Szentkirályi utcában grófok és bárók palotái, országos

hírű egyházi intézmények: a Múzeum körúton a Pázmány Péter Tudományegyetem és a Nemzeti Múzeum, az Üllői úton az Orvostudományi Kar épületei; kis, intim hangulatú utcáiban gyárosok, bankárok és magas rangú katonatisztek villaszerű lakásai húzódtak meg.

De a Józsefvárosra igazán jellemző kép még csak ezután bontakozott ki. A körút díszes lakóépületei és fényes üzletsorai mögött mindjárt a következő utcában a legvadabb, a legelhanyagoltabb külváros következett. Egy 1940. évi kimutatás szerint a kerületben 3900 lakóházat tartottak nyilván. Ezekben a lakások többsége egyszobás volt. A belső Józsefvárosban 30%, a Baross utcától északra 56%, a Baross utcától délre 67% egyszobás lakás állott, szobánként 4–6 ember zsúfolódva össze. Ehhez 36 000 ágyrajáró társult. Ide költöztették a főváros más kerületeiből kilakoltatottakat, akik kapualjakban, lépcsőházakban és pincékben húzták meg magukat. A Keleti pályaudvarra érkező vonatok éjszakai szállásra szintén ide zúdították utasaikat.

A 80–100–150 éve épített, földbe süllyedt földszintes házak jelentős része már akkor életveszélyes állapotban volt. Többségükben hiányzott az illemhely. A függőfolyosók végén lehetet megtalálni az egész emelet szükségletét szolgáló, gyengén világított s még gyengébben tisztított vécét. De már ez is luxusnak számított. A legtöbb helyen az udvarok hátsó sarkában a falvakból és tanyákról jól ismert árnyékszék állt rendelkezésre. A helyzet közös jellemzője: a patkányok, svábbogarak és poloskák milliói. Ilyenek voltak az úri Magyarország fővárosának munkásnegyedében a lakásviszonyok.

Kik lakták ezt a kerületet?

A vagyonos osztály tagjain kívül ipari munkások, kisiparosok és kiskereskedők, munkát kereső kubikosok, köztörvényes bűnözők és prostituáltak. A kubikosok és az építőmunkások a Teleki téren tanyáztak, ott éltek, ott főztek, ott aludtak.

A Kálvária és a Tisza Kálmán (ma Köztársaság) tér a bűnözők gyülekezőhelye, a Dobozi és a Lujza utca a prostitúcióból kiöregedett hölgyek tanyája volt, akik megélhetésüket már csak különleges művészetüknek köszönhették. A Dankó utca és a Mátyás tér a cigányzenészek népes családjaitól hemzsegett. És hogy a kép teljes legyen, megemlítem: a Sárkány és a Szigetvár utcák környékét tehén- és lóistállók illatosították. Ez a környék szolgált Molnár Ferenc világhírű ifjúsági regényének, a *Pál utcai fiúk*nak színhelyéül.

A kerület intézményekben gazdag hálózatából messze kiemelkedett a társadalmi életre, a közbiztonságra, a közerkölcsökre jelentős befolyást gyakorló Teleki tér.

Funkcióit tekintve: zöldségfélék, élelmiszerek bevásárlási helyéül, piacául is szolgált, de igazi jellegzetességét mégsem ez adta. Budapest háztartásaiból ide kerültek ki az ócska ruhák, cipők, bútorok, a különböző felszerelési tárgyak, képek, szőnyegek. Ugyancsak ide kerültek a lopásokból, rablásokból, betörésekből származó bundák, ékszerek és egyéb értékes holmik is.

Az ócska holmikkal való kereskedés az akkori jövedelmi viszonyok mellett közszükségletet elégített ki, s ezért ez az üzletág fejlett szervezettel és nagy apparátussal működött.

A különböző féleségű árukat szakosodott zsibárus kereskedők hozták forgalomba. Külön kasztot képeztek a házaló zsibárusok népes csoportjai, akik bejárták egész Budapestet. Házról házra menve felvásároltak mindent, ami olcsón eladó volt. Az ócska cipőktől és viseltes ruháktól a madárkalitkáig és az üres üvegekig. Az így összegyűjtött holmit bizonyos felárral a Teleki téren adták tovább, a hellyel, bódéval vagy éppen üzlettel rendelkező zsibárusoknak, akik között dúsgazdag emberek is voltak.

A Teleki tér nagy tömeget vonzott. Innen ruházkodott Budapest lakosságának jelentős része, a kispénzű, szegény sorban

élő emberek tízezrei. Itt gyülekeztek a munka nélküli építőmunkások és az egész országból ide sereglett munka nélküli kubikosok. A munkanélkülieken kívül a főváros lumpen elemeinek is találkozóhelye volt. Ezen az sem változtatott, hogy a téren nagyszámú kihelyezett rendőrőrs működött. A lopások, tolvajlások és verekedések mindennapos jelenségek voltak.

A felszabadulás előtti évtizedekben a budapesti nyilvánosházak többsége is ebben a kerületben működött. Összefüggő üzlethálózatot képeztek. A legismertebb „intézmények" a Conti utca, Víg utca, Német utca, Fecske utca, Bérkocsis utca és Nap utca házaiban voltak. Ezt a környéket vagánynyelven Dzsungelnek nevezték.

A budapesti prostituáltak között a cselédlányok szerepeltek a legmagasabb – 35%-os – arányszámmal. Utánuk a pincérlányok és a gyári munkásnők következtek. E három kategória meghaladta a bejegyzett prostituáltak számának 60%-át.

Minden ilyen „intézmény" kapitalista vállalkozás volt. A tulajdonosnak rendelkeznie kellett bizonyos feltételekkel, hogy működési engedélyt szerezhessen. Ezek közül a leglényegesebb, hogy az illető a rendőrség számára elfogadható legyen.

A vállalkozó egész épületet bérelt ki, amelyet azután a főbejárat kivételével zárhatóvá alakított át. Az ilyen intézménynek rendszerint volt egy közös társalgója, ahová a vendégek érkeztek és alkoholt is fogyaszthattak. Itt történt az ismerkedés, a „párválasztás". A drágább belépődíjakkal dolgozó intézményekben táncolni is lehetett.

Az ókori Athénben Szolón, a nagy görög törvényhozó a bordélyházak díjtételét törvényben szabályozta. Így akarta biztosítani, hogy a szexuális szolgáltatásokat az alacsonyabb keresetű emberek is igénybe vehessék. Itt erre nem volt szükség. Állandóan nagy volt a kínálat. A hölgyek önmaguk törték le az árakat.

Ha az üzlet gyengébben ment, a hölgyek – bár ezt az erkölcsrendészet tiltotta – a társalgóból kimentek az utcára és ott leföl sétálva tették meg csábító ajánlataikat az arra járó-kelő férfiaknak. Az utcasarkokon nagyobb lévén az üzletkötések lehetősége, kisebb-nagyobb csoportokban rajzottak. Közismert nevüket is innen kapták.

Éjszakánként, a szerkesztőségből távozva a Népszínház és a Conti utca sarkán gyakran találkoztunk velük, s sokukkal az évek során személyesen is megismerkedtünk. Olykor megajándékoztuk őket néhány *Népszava* példánnyal, amit nagyon szívesen fogadtak. Minden apró figyelmességért, a velük váltott néhány szóért is rendkívül hálásak voltak. Mesterségük „gyakorlására" azonban soha semmiféle kísérletet nem tettek. Tudták, hogy a Conti utca számunkra is munkahely. Kölcsönösen tiszteletben tartottuk egymás jogait. Akadtak, akik még segítettek is. Úgy, ahogy tudtak. Az egyik lány például, akit kolléganői molett testalkata miatt stílszerűen Óvóhely becenévvel tüntettek ki, a szerkesztőség portásának rendszeresen jelezte, ha történetesen hekusok ólálkodtak a környéken.

A Conti utca másik végén emelkedett Budapest egyik leghírhedtebb épülete, az első világháború előtt létesült katonai fogház. Ide olyan katonai és polgári személyek kerültek, akik valamiféle honvédelemmel kapcsolatos bűncselekményt követtek el. A fogház csaknem teljes egészében magánzárkákból állott. A Tanácsköztársaság leverése után, a fehérterror idején olyan tömeges letartóztatások voltak, hogy fegyintézeteink nem tudták befogadni az őrizetbe vett és elítélt személyeket. A korabeli napilapok szerint „katasztrofális helyzet" állt elő. Intézkedés történt, hogy a Conti utcai katonai fogház is nyissa meg kapuit a polgári politikai elítéltek előtt. Ettől az időtől kezdve a jellege kissé megváltozott. Kettős minőségben, katonai és polgári fegyintézetként működött tovább.

A háború alatt többször gondoltam rá; aligha kerülhetjük

el e hírhedt intézmény „vendégszeretetét". Akkor mégis sikerült elkerülni. Arra aztán már igazán nem gondoltam, hogy a felszabadulás után, a Rákosi-féle vezetés éveiben három esztendeig magam is lakója leszek majd a fogház egyik 2×3 méter alapterületű magánzárkájának.

A kerület e vegyes társadalmi képletében nagy erőt képviselt a munkásmozgalom.

Budapesten a szociáldemokrata pártnak a VIII. kerületben voltak a legerősebb szervezetei. Az egész területet átfogó alapszervezeti hálózattal, helyiségekkel, irodákkal rendelkezett.

A párt politikai munkájában nagy szerepük volt a rendszeresen megtartott pártnapoknak, oktatási napoknak, szemináriumoknak és politikai tájékoztatóknak. A tagsággal való foglalkozás ebben a rendszerben zajlott le. E szervezeti rendszerek, intézmények és hagyományok mellett szükséges utalni a Beleznai-kert s Tattersall mozgalmi múltjára, jelentőségére, amely nagy tömegdemonstrációk tartására adott lehetőséget. A kerület s az egész főváros munkásmozgalmában nagy szerepe volt a Magdolna utcai Vasas Otthonnak, amelyet 1927-ben kezdtek építeni, szintén a dolgozók filléreiből.

Nagy mozgalmi erőt jelentettek a vasas-, a nyomdász- és a fásszakszervezetek, amelyek a kerületet és egész Budapestet behálózó szervezeti rendszerükkel kitűnő elvtársakat neveltek és vittek harcba a gazdasági és politikai követelések megvalósításáért. A vasas ifjúsági szervezetek, a Vasas Dalkör, a Vasas Tornászok és Természetjárók az egész magyar forradalmi munkásmozgalom erkölcsi és politikai bázisát képezték. Hatásukat érezni lehetett mindenütt.

A kommunista párt kerületi bizottsága jól hasznosította a szociáldemokrata pártszervezetek s a szakszervezeti szervek legalitásából adódott lehetőségeket. A Józsefvárosban erős illegális kommunista szervezetek működtek. A kerület mozgalmi életének e nagyszerű hőskorában, a felfokozott mozgalmi

munka éveiben nagyszerű, lelkes, áldozatkész elvtársakat sikerült megismernem.

Így jártunk mi mindennap abba az utcába, amelynek elején a szociáldemokrata párt vezető intézményei, közepén a társadalom kiszolgáltatottjainak örömtanyái, s végén az ellenforradalmi rendszer leghírhedtebb fegyintézetének börtöncellái állottak.

Pesti akklimatizálódásom

Sok minden amellett szólt, hogy meg lehettem elégedve sorsommal, helyzetemmel.

Mindössze néhány hónapot töltöttem még csak a szerkesztőségben, s máris több írásom jelent meg a lapban. A publicisztikán kívül főleg riportokat írtam, Kispest, Pesterzsébet nyomortelepeiről, a kimeríthetetlen Teleki téri zsibvásárról, a Debrecen melletti Józsa község fuldokló szegénységéről, a Sárrét mocsárvilágáról s több szociográfiai témáról. A *Népszava* olvasóinak is bemutattam Nagy Imre sárrétudvari parasztköltőt, akinek korábban már több versét közöltem a *Továbbban*, s akit az itt megjelent egyik írása miatt szintén bíróság elé állítottak. Több riportomat Nagy István falubeli barátom, a kitűnő etnográfus rajzai illusztrálták. Ezt nemcsak azért említem meg, mert a rajzok a parasztság életét nagy kifejezőerővel jelenítették meg, hanem azért is, mert meggyőzően mutatták, hogy helyzetem a szerkesztőségben gyors ütemben konszolidálódik. Szívesen vették, ha mások munkáinak közlésére tettem javaslatot.

A szerkesztőség fiatal munkatársainak írásai új színt képviseltek a *Népszava* hasábjain. Főleg hitelességükkel, meggyőző erejükkel. Nem frázisokat pufogtattak, hanem érzékelhetően mutatták meg a dolgozó nép nyomorát. Az olvasókban talán még felháborodást is keltettek. Szóval hatottak.

Helyzetem gyors stabilizálódásához hozzájárult, hogy már ekkor meglehetősen széles ismeretségi körrel rendelkeztem a politikusok, írók és művészek világában. Most ez tovább szé-

sedett. Majdnem minden újság és folyóirat szerkesztőségéhez volt közvetlen személyes kapcsolatom. Eddigi munkásságom alapján személyes ismeretségben és barátságban voltam Féja Gézával, Erdei Ferenccel, Kovács Imrével, Ortutay Gyulával, Szabó Zoltánnal, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Szabó Pállal, Veres Péterrel és sok más közéleti emberrel, akik maguk is keresték a haladás fő erejével, a szervezett magyar munkássággal a kapcsolatot.

A szerkesztőség a zsidótörvény okozta veszteséget nehezen tudta kiheverni, s csak nagyon lassan kezdett magához térni. Fokozta a nehézséget, hogy a jobboldali nyomásnak engedve, a lap egyik tekintélyes szerkesztője, Bresztovszky Ede, a munkatársak népes csoportjával a *Népszava* tevékenységét „faji alapokra" kívánta helyezni, ami ellen a pártvezetés – mindenekelőtt Szakasits Árpád főtitkár és Mónus Illés főszerkesztő – határozottan fellépett. Bresztovszky Edének, Barabás Gyulának, Nyigri Imrének és Szélpál Árpádnak a szerkesztőségből távozniuk kellett.

Belépésem előtt mindössze két új kolléga foglalt helyet a régi íróasztalok mellett: Erdődy János budapesti újságíró és Földes Mihály, volt szegedi párttitkár. Ez azonban nem oldotta meg a kérdést. További munkatársak után kellett nézni. Mónus engem is megkért, ha tudok, tegyek javaslatot. A debreceni Márciusi Front gárdájából akár egy egész szerkesztőséget ki lehetett volna állítani. Három nevet említettem neki: Losonczy Gézáét, Újhelyi Szilárdét és Fehér Lajosét. Mónus kedvezően fogadta javaslataimat. Felhatalmazása alapján bemutatkozásként cikket kértem tőlük. Losonczy és Fehér küldött is, s azokat a *Népszava* közölte. Újhelyi nem mutatott különösebb hajlandóságot az újságírás iránt, egyébként is állásban volt egy újpesti szociálpolitikai intézetnél. Végül is a választás Losonczyra esett, erre a francia–magyar nyelv- és irodalomszakos tanárra.

A ceglédi papi családnak ez a tehetséges fia utolsó egyetemi évében hosszabb időt töltött Franciaországban, a besançoni egyetemen. Kiutazásakor a Kommunisták Magyarországi Pártjától olyan utasítást kapott, hogy vegye fel az ideiglenes Központi Bizottság képviselőivel a kapcsolatot. Párizsban Révai Józseffel és Papp Lajossal is találkozott. Ő csempészte haza kéziratban Révai *A magyar népiesek* című tanulmányát. E könyv szerepéről, jelentőségéről, itthoni sorsáról később még beszámolok.

Losonczy, e jó modorú, víg kedélyű, kissé vagabund fiatalember a szerkesztőségi kollektívába szintén könnyen és gyorsan beilleszkedett. Szerdahelyi Sándor irányítása alatt kezdetben ő is a hírek szerkesztését végezte. Egészséges, jó magyar nyelvérzékével és stílusával hamarosan felhívta magára a figyelmet. Ő is bekapcsolódott a cikkek és riportok írásába.

Helyezetem a szerkesztőségen kívül is kezdett kialakulni.

Említettem már, hogy Pestre jövetelemkor Donáth Ferenc barátnőjénél, Vorstreuter Margitnál, a Pozsonyi úton szálltam meg. Ez a szép, de nem nagy lakás valóságos tömegszállás volt. Éjszakára mindig úgy megtelt, hogy lélegezni is alig lehetett benne.

Mindenekelőtt ott lakott a főbérlő, Margit asszony két gyermekével együtt. Róla csak annyit, hogy szüleinek hajdan az Aszód melletti Bag községben volt kisebb birtokuk és nagyobbacska falusi úriházuk. Ő a harmincas évek elején Németországba ment, s ott művészi tornát tanított. Férjhez ment egy német kommunistához, akitől két gyermeke született. Idáig rendben is lett volna minden, ha 1933-ban nem jön Hitler. Férjét internálták, őt gyermekeivel együtt kiutasították. Hazájába visszatérve itthon is szenvedélyének hódolt: művészi tornát tanított. Megélhetésüket persze nem ez, hanem a bérbe adott bagi birtok biztosította.

Hármójukon kívül ott lakott Donáth Ferenc, jómagam,

és feljövetele után Losonczy Géza. Ezzel azonban még nem értünk a sor végére. A Vorstreuter lakásban nagy volt a jövésmenés, sokan jártak fel hozzánk egy kis politikai eszmecserére. Mindenki bőséges híranyaggal érkezett, hozták a naponként felszedett híreket, híreszteléseket, pletykákat, sőt az egyre nagyobb számban keringő rémhíreket is. Mire ezt mindenki kifújta magából s meghallgatta és megvitatta a többiek értesüléseit is, öreg este, illetve késő éjszaka lett. Ekkorára többnyire már a villamosok is leálltak. Ezért a vendégek, helyesebben a vitatkozó partnerek egy része az éjszakát is ott töltötte. Előttem ma is rejtély, honnan és hogyan tudott Margit ennyi fekvőhelyet elővarázsolni. A két szoba a kihúzhatós rekamién kívül megtelt a teraszról behozott szétnyitható kerti ágyakkal, vagy egyszerűen a padlóra fektetett matracokkal. Test test mellett feküdtünk, egymás arcába vagy tarkójába fújva az olykor már horkolásba átcsapó lélegzetünket.

A háziasszonnyal s két gyermekével hamarosan megbarátkoztam. Az éjjeli menedékhely vendégei reggel szanaszét szélednek. Munkám megengedte, hogy délelőtt tovább maradhassak otthon. Ilyenkor nagy játszadozást csaptunk a gyerekekkel. Margit szakmájának megfelelően a lakásban tornaszerek is voltak. Magam is jó tornász lévén, nagy edzéseket és tornamutatványokat rendeztünk. Ezzel Margitnál és a gyerekeknél tüstént nyert ügyem lett. A szerkesztőségen kívül ezek voltak a legkellemesebb óráim.

Donáth Ferencet még a harmincas évek elejéről, az egyetemről, helyesebben az egyetemi kommunista mozgalomból ismertem. Inkább csak látásból. A harmincas évek második felében Béki Ernő és Pataki Ernő ifjú tanárokkal gyakran látogatott Debrecenbe. 1936 óta ők tartották a budapesti és a debreceni ifjúkommunisták között a kapcsolatot. Jól képzett, a társadalmi és az osztályviszonyokat is jól ismerő kommunista volt. Mint említettem, a harmincas évek második felében kap-

csolatba került Szántó Zoltánnal, a párt Központi Bizottságának titkárával, s beszámolt neki a hazai mozgalom helyzetéről.

Donáth útján több kommunistával ismerkedtem össze. Ezek közül néhányan az egykori *Társadalmi Szemle* munkatársai, mások a Márciusi Front kommunista szervezői és baloldali szociáldemokrataként ismert munkások voltak. Közülük a legnagyobb forradalmi múlttal Haraszti Sándor rendelkezett. Már a Tanácsköztársaság idején szerepet játszott, nevét mégis a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent cikkei tették ismertté. Utána korban és forradalmi rangban mindjárt Mód Aladár következett, aki viszont a *Materialista lételmélet* című könyvével és a *Gondolat*ban megjelent írásaival alapozta meg hírnevét. Növelte tekintélyét agilis felesége, Gréti, aki szintén jelentős marxista ismeretekkel és széles körű kapcsolatokkal rendelkezett. Meglátogattuk dr. Schönstein Sándort is és Gergő Zoltán közgazdászt, aki ekkor épp nagy munkában volt, Marx *Tőké*jét fordította, s könnyen kezelhető füzetek formájában Nagy Gábor névvel jelentette meg. Becski Andort – erdélyi származása révén – már Észak-Erdély visszacsatolása előtt valamiféle összekötő kapocsnak tekintettük a magyarországi és romániai munkásmozgalom között.

Összejöveteleinken őket követték a fiatalabb korosztálybeliek, a már említett Béki és Pataki Ernőn kívül Pollner György fiatal orvos, s Újhelyi Szilárd, aki szintén többet éjszakázott a Pozsonyi úton, mint újpesti albérleti lakásán. Gyakori vendégünk volt Andrásfi Gyula újpesti cipész és felesége. Ez a nagyon okos és szimpatikus házaspár az ottani baloldali (kommunista) mozgalomban vett részt és játszott vezető szerepet. Tudtuk róluk, hogy József Attilának jó barátai, s ha a költő Újpesten járt, hozzájuk tért be ebédre, vacsorára, gyakran éjszakai szállásra, s néha bizony pár pengő kölcsönre is. Engem már akkor meghatott, hogy egy kis keresetű munkásember töb-

bet tett kora legnagyobb költőjéért, mint az akkori magyar irodalom hivatalos patrónusai együttvéve.

A dél-szlovákiai területek visszacsatolása után baráti körünk két nagyon lelkes, vidám kedélyű lánnyal gyarapodott: Jancsik Arankával és Bazsik Renátával. Kassáról kerültek Budapestre, s hivatásuknak megfelelően mindketten az egészségügyi szolgálatban helyezkedtek el. Már Kassán tagjai voltak a kommunista ifjúsági szervezetnek, itt is gyorsan bekapcsolódtak a függetlenségi mozgalomba, s gyakori résztvevői lettek baráti összejöveteleinknek is. Tavasszal, nyáron, ősszel ki-kirándultunk a római-parti, a pünkösdfürdői strandra, a Colosseum nevű csónakházba, ahol Mód Aladáréknak bérelt csónakjuk és hálófülkéjük volt. Haraszti Sándor, Donáth Ferenc, Andrásfi Gyula, Béki Ernő, Újhelyi Szilárd, Pataki Ernő, Pollner György, Losonczy Géza, Darvas József, Jancsik Aranka és Bazsik Renáta állandó tagjai voltak ezeknek a nyári vasárnapi összejöveteleknek. Sok kellemes vasárnapot töltöttünk itt evezéssel, kézi- és vízilabdázással, vitával és közös énekléssel. Estefelé kórussá alakulván át, órákig fújtuk Bartók és Kodály népdalfeldolgozásait s a magunk szülőföldjéről hozott csodálatos dallamokat. Tűrhető hangommal és énektudásommal sok hajdúsági és bihari népdalra tanítottam meg társaságunk tagjait.

De ezeknek az összejöveteleknek, akár Vorstreuter Margitnál jöttünk össze, akár a nagyon vendégszerető Haraszti Sándoréknál, akár kirándulásokon, az éltető eleme a vita, a politizálás volt.

Most, hogy e sorokat írom, elgondolkoztat, hogyan is csináltuk mi ezt akkor. Talán azzal kezdeném, hogy valószínűleg nem is lett volna szabad így összejárogatni. Valahol, valamilyen módon és formában a társaság minden tagja kapcsolatban volt az illegális kommunista párttal. A földalatti mozgalom tagja, motorja, kereke vagy csavarja volt. Ezt persze mi

konkrétan nem tudtuk, mégis úgy beszéltünk, úgy vitatkoztunk – oly nyíltan és őszintén –, mint akiknek nincs egymás előtt takargatnivalójuk, hisz valamennyien kommunisták vagyunk. Erre gondolva, mégis rá kellett jönnöm: abban az időben és helyzetben ez nem is lehetett másként.

Az egész országban, a szellemi és politikai élet minden régiójában hiányoztak a nyílt, legális eszmei fórumok. Még az irodalomban is. Hiába jelent meg néhány folyóirat, ami ezek közül a haladást szolgálta, az állandó hatalmi nyomás alatt szegényes fennmaradásáért küzdött. E létért folyó harc több erejét emésztette fel a szerkesztőknek és a kiadóknak, mint az alkotó munka. Ez utóbbira már csak roncsolt idegeik utolsó rángásaiból jutott valami. S különben is, folyóiratainkban legfeljebb megjelenni lehetett, de őszintén kibeszélni magunkat, vitázni, legfájóbb gondolatainkat és érzelmeinket feltárni semmiképp sem.

De ha ilyen nyílt eszmei fórumok nem is jöhettek létre, az élet mégis élni akart, úgy, ahogyan lehetséges.

Az országban, főleg Budapesten egymás után sarjadoztak a különböző nem hivatalos társasági összejövetelek, klubok, kávéházi asztaltársaságok, sőt hivatalos színezetben tetszelgő egyesületek és akadémiák. Irodalmi életünk szülte a legtöbbet. Nem duzzadó egészsége jeleként, hanem a nyomorító hatalmak elleni védekezésében.

A két háború között a fővárosban működött a Mikes Kelemen Akadémia, az Argonauták Köre, a Tóth Árpád Társaság, a Kassák Lajos-féle Munkásírók Köre és így tovább. E szellemi fórumok tárgyi feltételei a legtöbb esetben nem álltak másból, mint egy kávéházi asztalból, az is a hét valamelyik napján csak néhány órára lefoglalva, vagy valakinek a lakásából, ahol nyolcan-tízen összejöhettek. Az már szellemi fényűzésnek számított, hogy a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelenő Magyar Szemle Baráti Köre hetenként összejöhetett a Belvárosi,

Zsilinszky baráti köre pedig a Pannónia Kávéházban. Itt születhettek a nagy tervek, elhatározások, s még inkább a korszakra annyira jellemző politikai, irodalmi és művészeti torzók.

A mi összejöveteleinknek nem volt semmiféle elnevezése. Meghatározott időpontja se. Inkább hasonlított a ma ismeretes non-stop mozgalmak valamelyikéhez, mint valami körhöz vagy társasághoz. Jött aki jött, s arról beszéltünk, amit éppen valaki felvetett. Ha Haraszti Sándor is részt vett rajta, úgy trónolt a fő helyen, mint egy képzeletbeli Marx az Internacionálé Főtanácsának ülésén. Intett, figyelmeztetett, helyreigazított, minősített, legtöbbször imponáló közvetlenséggel és egyszerűséggel: – *Hülye vagy, Gyuszikám! Nagy barom vagy, Ferikém!* Mindezt annyi kedvességgel csinálta, hogy szavait így is mindenki iránymutatónak tekintette és jóleső derűvel fogadta.

Kezdetben tetszett, hogy ilyen beszélgetések részese lehetek. Mindenről szó esett itt: az amerikai imperializmusról, az angol gyarmatbirodalomról, a dél-amerikai államok függőségi viszonyáról, az afrikai népek felszabadító harcáról. Szinte minden kérdésnek megvolt a maga specialistája. E nagy kérdésekről olyan csodálatos dolgokat tudtak mondani, hogy én csak bámultam. Sokat tanultam belőlük.

Hamarosan feltűnt azonban, hogy társaságunk mennyire „világpolitikai méretekben" gondolkozik. A magyar ipari munkásság éhbére, munkanélkülisége, az agrárproletariátus és szegényparasztság sokmilliós tábora, a magyar értelmiség kiszolgáltatottsága, az ország további tolódása a totális fasizmus felé, s a nemzeti függetlenségünket fenyegető fasiszta veszély ezekben a vitákban a világ égető kérdései mellett szinte eltörpültek.

Időbe telt, míg rájöttem, hogy e társaság tagjainak jó része olyan emberekből állott, akik valamilyen okból közvetlenül nem vehettek részt a mozgalomban, s így a társasági összejövetelek vitáiban élik ki magukat.

A vitakör a maga törvényszerűségei alapján egyre bővült. Nagyobb lakásról kellett gondoskodni. Vorstreuter Margit Pozsonyi úti lakását nemsokára egy jóval nagyobb, Izabella utcai lakásra cserélte el. Mint ágy- vagy albérlő, egy ideig még itt is tagja maradtam a kollektívának. Rájöttem azonban, hogy ez konspirációs okokból sem helyes. Hamarosan változtattam is rajta.

Kétségek és remények

Jóllehet egyéni sorsom, helyzetem s a baráti köröm látszólag kedvezően alakult, én mégis egyre fokozódó belső kétségek, lelkiismereti problémák, sőt nyíltan mondhatom: bizonyos lelki válság közepette éltem napjaimat. Nem szégyellem, minek is szégyellném ezt bevallani.

Nem azért jöttem Pestre, hogy biztos állásom legyen, ha ugyan a *Népszava* munkatársának lenni egyáltalán annak számíthatott. Bár egész életemben krajcáros gondjaim voltak, a korábbi éhbérem ötszörösét jelentő fizetésem sem tudta feledtetni velem, hogy én politikai megbízatással kerültem ide. Izgatott, mit lehet itt tenni.

Debrecenben politikailag ennél már előbbre léptünk. A jelenlegi osztályerők helyzetéről, arcvonaláról, stratégiai irányáról s az elérendő társadalmi célról határozott politikai elképzeléseink voltak. Sőt mi több, hozzákezdtünk realizálásukhoz is.

Nem éreztem magam világmegváltónak. De az az elhatározás és szándék, hogy e kavargó világban ne váljunk a fenyegető elemek játékszerévé, feltétlenül élt bennem. Igen, ezt meg kell akadályozni! Éspedig úgy, hogy nemcsak védekezünk, hanem támadunk is. Ha elébe megyünk a viharnak, a fenyegető veszedelemnek. Nem egyedül, önmagunk erejére támaszkodva csupán, hanem összefogva mindazokkal, akik szintén látják és érzik a mindnyájunkra lesújtani készülő fasiszta szörnyeteget.

Végignézve és végiggondolva a szerkesztőség hadsorait, a kép csüggesztőnek látszott. Külön-külön mindegyik munka-

társ derék, lelkiismeretes, fegyelmezett, jó kolléga, de összességükben mégis lesújtóan hatottak. Főleg egy dologban, mégpedig a legfontosabban. Az idősebb nemzedék tagjaiban hosszú évtizedek megalkuvó politizálgatásaiban kihunyt, a fiatalok egy részében fel sem lobbant a forradalmi magatartás lángja. A szerkesztőség folyosóit és szobáit a revizionizmus szelleme hatotta át, amelyet a főszerkesztő Mónus Illés így fogalmazott meg: Marx egyetlen gondolata sem volt eredeti. Marx elméleteit a tények túlhaladták. Marx legfontosabb tételeit revideálni kell!

Jó lapot akartak csinálni, ami ebben a helyzetben már semmiképpen sem volt elegendő. Hasztalan a jó szerkesztőségi kollektíva, a munkafegyelem, a segítőkészség, ha hiányzik a határozott cél. Csupán élni akartak, valahogyan fennmaradni, a fenyegető kataklizmát valahogyan túlélni. Egyéni életüknek ezeket az érthető, de mégiscsak kicsinyes számításait igyekeztek a párt cselekvési programjává emelni.

A párt vezetőségében még rosszabb volt a helyzet.

1938 novembere óta a főtitkári tisztséget Szakasits Árpád, ez a kőfaragóból lett munkásmozgalmi vezető töltötte be. De hiába, a vezetőség jobboldali garnitúrája még ereje teljében volt. Különösen Peyer és Büchler. Az előbbi a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkáraként egymaga nagyobb hatalommal és befolyással rendelkezett, mint az egész pártválasztmány. Ő rendelkezett a szervezett munkásság erejével és pénzével. Büchler viszont, mint a községpolitikai frakció vezetője, majd a fővárosi végrehajtó bizottság titkára, a munkásosztály életszínvonal-, lakás- és szociális ügyeiben érvényesíthette befolyását. E megcsontosodott reformisták szavakban elítélték ugyan a Horthy-rendszert, de vele szemben csak élettelenné vált szociáldemokrata szólamokat pufogtattak. A magyar kommunista párt minden kezdeményezésétől, akcióegység-

javaslatától rémülten fordultak el, sőt legtöbbször rendőrért kiáltottak.

Még hihetetlenebbnek tűnt, amit a nemzetközi helyzet fő erőinek értékeléseként hallottam e pártvezetőktől és a szerkesztőség néhány tagjától. Ma is borzongva gondolok arra, ahogyan ők a fasizmust minősítették. E szörnyű veszedelmet ők „zöld bolsevizmusnak" látták, s elsősorban azért ítélték el, mert megszüntette más pártok, főként a szociáldemokrata párt legalitását. A világimperializmus állig felfegyverzett, a népek függetlenségét fenyegető német és olasz rohamcsapatát bolsevizmusnak nevezni – még ha zöld színűnek is – a munkásosztály becsapása és félrevezetése. Hisz ebből az következett, hogy ami a Szovjetunióban van, nem más, mint vörös fasizmus. Így került egyenlőségi jel a szocialista Szovjetunió és a fasiszta Németország közé, csupán más színskála szerint.

Ezt az értékelést, szerintük, nemsokára csalhatatlan módon igazolta a történelem.

1939 augusztusában a május óta különböző szinteken folyó szovjet, angol, francia politikai és katonai tárgyalások csődbe jutottak. Az angol és francia partnerek, miközben egyidejűleg Hitlerékkel titkos alkudozásokat folytattak abból a célból, hogy a hitleri hadigépezetet Kelet felé tereljék, olyan egyoldalú kötelezettségvállalásra akarták rábírni a Szovjetuniót, amely azonnali szovjet–német háborút jelentett volna. Valójában olyan megállapodást szerettek volna elérni, mely a hitleri Németországgal való háború esetén maximális kötelezettségvállalást jelent a Szovjetunió számára, ők viszont tartalékolni akarták erőiket arra az időre, amikor Németország és a Szovjetunió – egymással háborút viselve – kölcsönösen kimerítik, elvéreztetik egymást. A Szovjetunió kész volt a nyugati hatalmakkal szövetségre lépni a fasiszta agresszorokkal szemben, de nem ilyen, túlságosan is egyoldalú kötelezettségek jegyében.

Ezt a taktikát húzta keresztül a szovjet–német megnemtámadási egyezmény.

A Szovjetunió, miután a tárgyalások utolsó lehetőségét is kimerítette, elfogadta a hitleri Németország ajánlatát a szerződéskötésről. A hitlerista Németországgal való szövetség a Szovjetunió számára járhatatlan, de a megnemtámadási szerződés járható út volt. 1939. augusztus 21-én Ribbentrop Moszkvába érkezett, s 23-án 10 évi időtartamra szólóan megkötötték a szovjet–német megnemtámadási szerződést.

A Szovjetuniónak ez a merész, de logikus lépése a már viharfelhős európai égbolton váratlan villámcsapásként hatott. Idegsokkot kaptak tőle a Szovjetunióval való együttműködést szabotáló angol és francia politikusok és diplomaták. Óriási lármát csaptak, s széles körű szovjetellenes propaganda-hadjáratba kezdtek. Természetesen elhallgatva mindazt, ami a bekövetkezett események hátterében állt. Mélyen hallgattak arról, hogy éppen a nyugati hatalmak beugrató politikája, a Moszkva által javasolt fasisztaellenes szövetség tényleges elutasítása vezetett oda, hogy a szovjet kormány a fasiszta Németországgal megnemtámadási szerződést kötött, amelyet a német támadás elleni felkészülésre igyekezett felhasználni.

A nemzetközi helyzet tovább bonyolódott. Hitlerék nemsokára megtámadták Lengyelországot. Újabb meglepetés, hogy a nyugati hatalmak cserbenhagyták lengyel szövetségesüket. Megüzenték ugyan a háborút, de tétlenül nézték szövetségesük letiprását. Az angol-francia kormánykörök számításaiban az az elképzelés dominált, hogy miután Németország legázolja Lengyelországot, s a Harmadik Birodalom közvetlen határossá válik a Szovjetunióval, azonnal kitör a szovjet–német háború. Nagy csalódást okozott számukra, hogy ez még akkor sem következett be, amikor a lengyel állam összeomlását követően a Vörös Hadsereg bevonult Nyugat-Ukrajnába és Nyugat-Belorussziába, saját védelme alá helyezvén azokat a

területeket, amelyeket a páni Lengyelország az antant segítségével korábban elszakított. Ez a hagyományos lengyel–magyar baráti érzelmeket kavarta fel, sokan nem is tudván, mi vezette a Szovjetuniót az ősi orosz területek visszacsatolásában.

Igyekezett a jobboldal és a szélsőjobboldal a Szovjetunió elleni hangulatkeltésre kihasználni azt is, ami 1940 telén a szovjet–finn határon lejátszódott, s aminek a hátterét a magyar közönség jóformán nem is ismerte.

A szovjet kormány Leningrád stratégiai védelme céljából a város közvetlen közelében húzódó szovjet–finn határ északabbra tolását kívánta, s cserében kétszer-háromszor akkora területet ajánlott fel Finnországnak Karéliában. A nyugati hatalmak arra ösztökélték Finnországot, hogy utasítsa vissza a számára különben igen előnyös területcsere-ajánlatot, alkalmas ürügyet látva ebben a szovjet–finn háború kiprovokálására. Abban reménykedtek, ezzel kedvező helyzetet teremtenek ahhoz, hogy a hitleri Németországgal kiegyezzenek s együtt lépjenek fel a Szovjetunió ellen. A nyugati hatalmak már szervezték is expedíciós hadtestüket, hogy a Szovjetunióval hadban álló Finnországot katonailag is segítsék, Hitlerék azonban túl nagy követelésekkel álltak elő. Anglia nem volt hajlandó Németországnak visszaadni az első világháborúban elvesztett gyarmatait, s nem volt hajlandó Hitlerék sok más követelését teljesíteni. 1940 márciusában viszont elszenvedett veresége nyomán Finnország békét kért, s ezzel véget ért a szovjet–finn háború. 1940 áprilisában a hitlerista hadak elözönlötték Nyugat-Európát.

Mindez fél év leforgása alatt zajlott le.

Ezekben a napokban a szerkesztőség folyosói, szobái és tanácskozótermei is hangosabbak lettek. Megnőtt a szerkesztőség látogatottsága. Elvtársaink és barátaink újabb és újabb információk után érdeklődtek. Nehéz napok, hetek és hóna-

pok következtek. Mi, a szerkesztőségbe most odakerült fiatal kommunisták, meg voltunk győződve a szovjet lépés helyességéről, ám láttuk azt is, nem olyan egyszerű a helyzet. A Szovjetunió és a Harmadik Birodalom megnemtámadási egyezménye idehaza és külföldön a haladó emberek, sőt az európai kommunista pártok soraiban is zavart keltett.

Az általános burzsoá rágalomhadjárathoz kapcsolódva, a megnemtámadási szerződés ürügyén természetesen a jobboldali szociáldemokraták is fokozták támadásaikat a Szovjetunió ellen. Saját maguk politikai éleslátását ünnepelték. Íme, megmondtuk: a fasizmus és a bolsevizmus egy tőről fakad. Most levetették álarcukat és kezet fogtak egymással. Igazunk volt, amikor azt mondottuk: mindkettő ellen harcolni kell.

Politikai bölcsességük illusztrálására még Tuhacsevszkij marsall példáját is felhozták.

A Szovjetunió hadügyi népbiztosának helyettesét 1937-ben letartóztatták, koholt vádak alapján hadbíróság elé állították és kivégezték. A legsúlyosabb vád, amit vele szemben felhoztak: összejátszás a fasizmussal, kémkedés Németország javára.

Megjegyzem, a vádat többek között annak alapján emelték, hogy a fasiszta hírszerző ügynökségek felhasználták azt a tényt, hogy Tuhacsevszkij a húszas években Németország katonai akadémiáján tanult. Csehszlovákia elnökének, Benešnek ezért játszottak kezére hamisított dokumentumokat arról, hogy Tuhacsevszkij német kém. Beneš ezeket elküldte Léon Blumnak Franciaországba és Sztálinnak a Szovjetunióba. Sajnos, Sztálin elhitte a hamis dokumentumok állításait.

Peyer, Büchler és a többi jobboldali a folyosói vitákon nagy hangon ismételgették: Sztálin levetette álarcát. Tuhacsevszkijt most fel kellene támasztani. Ugye megmondtuk: az egyik éppen olyan, mint a másik. Íme: a szovjet kolosszus megtámadta a kis Finnországot. Kárörvendve mondták: Igen ám, de a kis finn nép móresre tanítja őket. A Szovjetunió agyaglábú ko-

SZÜLEIM:
KÁLLAI SÁNDOR
ÉS KISS ESZTER

A SZÜLŐI HÁZ BERETTYÓÚJFALUBAN. (HOLLÓ LÁSZLO FESTMÉNYE)

EDESAPAM HADIFOGSÁGBAN
KORFU SZIGETÉN

EDESANYÁM LEVELE
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN
HADIFOGOLY FÉRJÉHEZ

A BERETTYÓ-PART

KÜLÖNBÖZETI VIZSGÁZÓK
HAJDÚBÖSZÖRMÉNYBEN

AZ 1930.
SZEPTEMBER 1-I
TÖMEGTÜNTETÉS

RAJK LÁSZLO

ZÖLD SÁNDOR

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT SZÉKHÁZA,
A NÉPSZAVA SZERKESZTŐSÉGE

MÓNUS ILLÉS FŐSZERKESZTŐ

A NEPSZAVA MUNKATÁRSA

TÖMEGTÜNTETÉS A FASIZMUS ÉS A HÁBORÚ ELLEN 1942. MÁRCIUS 15-ÉN
ÚTBAN A PETŐFI-SZOBORTÓL A PARLAMENT FELÉ

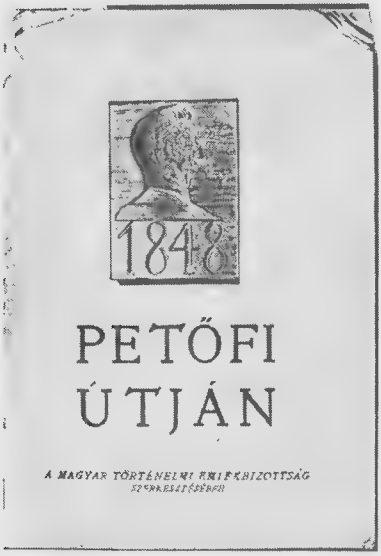

PETŐFI ÚTJÁN

BOKROS BIRMAN DEZSŐ BRONZPLAKETTJE
A MUNKÁSSÁG, A PARASZTSÁG
ÉS AZ ERTELMISÉG ÖSSZEFOGÁSÁRÓL

ODAHAZA, 1942 ÖSZÉN

ŐRVEZETŐ

ROZSA FERENC

SZAKASITS ÁRPÁD

BAJCSY ZSILINSZKY ENDRE

KISS JANOS

losszus csupán. A finn katonák a fák tetejéről úgy lövik szét ezeket az agyaglábakat, hogy hasra esik egész Oroszország!

Nekünk, a most odakerült fiatal munkatársaknak, nemegyszer kellett ezeket a mocskolódásokat végighallgatnunk. Nem volt könnyű a helyzetünk. Ha nyíltan szembeszálltunk volna velük, azonnal a kommunista gyanúsítás hírébe keveredünk. Úgy érveltünk tehát, hogy a konspiráció kötelező szabályainak, ugyanakkor a propagandamunka követelményeinek is eleget tegyünk. Annál inkább folytattuk agitációs munkánkat a szerkesztőség, a kiadóhivatal és a nyomda dolgozói, a hozzánk forduló elvtársak és az Országos Ifjúsági Bizottság tagjai között. Érvelésünk főleg a következők megállapítására szorítkozott:

A fasizmus elsősorban a Szovjetunió ellen készülődik. Ezért fegyverkezik. Ezért tiporta el saját országában a munkásmozgalmat. S nemcsak a kommunista pártot, hanem a szociáldemokráciát, a szakszervezeteket és a munkásosztály minden más szervezetét.

Aki azt állítja, hogy a fasizmus és a bolsevizmus egy tőről fakad, megpróbálja elhomályosítani, hogy a fasizmus a munkásmozgalmat veri szét s a kapitalizmus legreakciósabb erőit szolgálja, a bolsevizmus pedig a proletariátus és szövetségesei hatalmával a tőkés rendszert dönti meg. Ha a nyilasoknak sikerült bizonyos munkásrétegeket időlegesen megtéveszteni és befolyásuk alá vonni, úgy ebben a jobboldali szociáldemokraták antibolsevista rágalmai nagy segítségükre voltak.

A megnemtámadási egyezmény megkötésével a Szovjetunió le akarta fogni Hitler kezét. Meg akarta akadályozni, hogy a tőkés országok egyesített frontja eltiporja a szocializmus egyetlen országát s lehetőséget biztosított a felkészülésre a fasiszta agresszió ellen. Időt akart nyerni, meg akarta hosszabbítani a béke időszakát, hogy a világ más demokratikus erői is felkészülhessenek a fasiszta agresszió megfékezésére.

Ebben az időben egy dolog nagyon nyugtalanított. Már egy fél esztendeje voltam a *Népszava* munkatársa, és még senki sem közölte velem, kivel tartom a kapcsolatot, munkámra vonatkozóan kitől kapok eligazítást. Baráti társaságunk általános eszmecseréit semmiképpen sem tekinthettem annak. Mód Aladárral és Földes Ferenccel gyakran találkoztam, de pártkapcsolatokról ők sem szóltak egy szót sem.

Ezek voltak azok a hetek, hónapok, amikor komolyan fontolgattam, helyes volt-e elfogadni a *Népszava* meghívását. Nem válok-e a jobboldali szociáldemokraták tehetetlen eszközévé? E kérdések egy percig sem hagytak nyugodni.

Gyakorta felrémlett előttem Debrecen. Ott nem cipeltük magunkkal egy több évtizedes megalkuvó politika nyomasztó terhét, szennyét, hordalékát. Ott tiszta lappal indulhattunk. És mégis: ott is milyen nehézségekkel kellett megküzdeni! Eszembe jutott az 1936-os nagyerdei mozgalmi túra.

Itt keményebb ellenfelekkel álltunk szemközt. A szociáldemokrata pártvezetés azt a politikai koncepciót, amelyet az illegális kommunista párt képviselt és amelyet mi Debrecenben kialakítottunk, hosszú időn át kereken visszautasította. Már a lap munkatársa voltam, s így közvetlenül tudtam, hogy a kommunista párt több rendbeli egységfront-javaslatára egyértelmű Nem!-mel válaszolt. Mit lehet itt tenni? És kikkel?

Ilyen zaklatott lelkiállapotban voltam, amikor Mónus Illés az egyik szerkesztőségi ülés után egy pillanatra visszahívott és megkérdezte:

– Kállai elvtárs, holnap estére van valami programja?

– Nincs semmi – válaszoltam kissé meglepetve.

– Akkor szívesen látjuk Jolánkával együtt a lakásunkon vacsorára.

Békacombvacsora

Őszintén szólva, nem tudtam, hogy a vacsorameghívást minek tekintsem. Örültem is neki, nem is. Egy bizonyos, Mónusnak különleges oka lehetett rá, hogy meghívjon. Ez a gyanú különösen akkor erősödött meg bennem, amikor tapintatosan kiszondáztam, hogy eddig a fiatal munkatársak egyikét sem részesítette ebben a megtiszteltetésben.

Másnap délután Mónus korábban ment el a szerkesztőségből. No, nyilván nem azért, hogy az én fogadásomra készülődjön. Én viszont igyekeztem minden percemet felhasználni arra, hogy végiggondoljam, miről folyhat majd a beszélgetés.

Mónus a Thököly úton lakott, nem messze az Aréna út kereszteződésétől, egy nagy bérház első emeleti lakásában. Maga az épület nem tűnt különösebbnek, teljesen beleszürkült a Keleti pályaudvar füstös, kormos környezetébe. A közelében azonban, tőle minden irányban, szinte luxusvillákból álló negyedek következtek. Pár utcával arrább húzódott a híres Stefánia, a századforduló bankárjainak, politikusainak és nagy jövedelmű művészeinek impozáns, fényűző villáival. Köztük Budapest legszebb, gyönyörű kerthelyiséggel rendelkező kaszinójával, a Park Clubbal.

Ebben a negyedben lakott valamikor Krausz Simon, az ország egyik leghíresebb pénzembere, a fejlődő magyar kapitalizmus örökké éhes hiénája. Itt lakott és alkotott a Városliget szélén emelkedő hatalmas műtermes villájában Zala György, az Andrássy út tengelyében elhelyezett milleniumi emlékmű alkotója. A széles, fás út a párizsi boulogne-i erdő hangulatát

árasztotta. A földbirtokos és pénzarisztokrácia, valamint a művészvilág képviselői a Stefánia széles sétányaira jártak kocsikázni és lovagolni.

A Thököly úttól a Városligetig terjeszkedő városrész – az ún. belső Zugló – is Budapest legszebb negyedei közé tartozott. Itt lakott valamikor gróf Tisza István, az országgyűlés, majd a minisztertanács hírhedt, háborúspárti elnöke. Ez a negyed főleg a kis- és középburzsoázia lakóhelye volt. Mindenhol gyönyörű, boltívesen kiképzett ajtók, márványlapokkal fedett lépcsők s nehéz tölgyfa burkolattal díszített falak. Nem véletlenül lett a felszabadulás után ez a városrész – bár ez a fogalom csak később született meg – az első „káderdűlő", a Moszkvából hazatért vezérkar: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály és Vas Zoltán lakóhelye.

De térjünk vissza Mónus Thököly úti lakásába.

Csöngetésemre mindketten az előszobába siettek és nagyon udvariasan fogadtak. Már a tágas előszoba is meglepett. Nyoma sem volt benne az előszobák lomtár jellegének; rendet, tisztaságot és kulturált légkört árasztott.

Innen egy teremszerű könyvtárszobába tessékeltek. Az igazi meglepetés itt kezdődött. A négy falat mennyezetig érő polcok borították, zsúfolásig megrakva könyvekkel. Ilyen impozáns magánkönyvtárat még nem láttam.

Itt foglaltunk helyet egy nagyon szép szalongarnitúrán. Jolánka már hozta is a maga keverte italt. Mónus, a szerkesztőség többi régi tagjának példáját követve, minden teketória s a pertuivás összes úri allűrjeinek mellőzésével, szép simán letegezett. Nem tudom, ez adta-e neki az ösztönzést, de nemsokára a szerkesztőség többi fiatal tagjával is tegező viszonyba került.

Először hármasban folytattunk rövid, szokványos udvariassági beszélgetést, de Jolánka hamarosan eltűnt, szólították a háziasszonyi tennivalók.

Magunkra maradva a könyvekre terelődött a figyelem és a beszélgetés. Mint minden könyvszerető ember, Mónus is mindenekelőtt könyvritkaságait mutatta meg, majd tájékoztatott könyvtárának összetételéről. Itt is, mint a szerkesztőségi könyvtárban, elsősorban az tűnt fel, hogy Marx-Engels néhány alapvető művén kívül a Marx utáni generáció, főleg az ausztromarxisták könyvei sorakoztak, szinte végeláthatatlan sorokban. Azoknak a szerzőknek a könyvei, akiknek a nevét a szerkesztőségi könyvtár leírásakor már ismertettem, s akik Marx műveiből igyekeztek kiölni minden forradalmi szellemet. A könyvek többsége nem is magyar, hanem német nyelvű volt, jelezvén, hogy a magyarországi szociáldemokrácia a németet tekinti a marxizmus hivatalos nyelvének.

A könyvtárban hosszú polcokon sorakoztak a világirodalom alkotásai. Köztük életművének teljes sorozatával messze Émile Zola vitte el a pálmát. Később a szakszervezeti könyvtárakban is tapasztaltam, hogy a munkásolvasók körében Zola mennyire népszerű. A *Germinal* a munkásmozgalomban szinte kötelező olvasmánynak számított. Hamarosan rájöttem arra is, hogy Zola hazai népszerűségéhez nagymértékben hozzájárult a Dreyfus-ügyben való bátor kiállása. Az Európa-szerte terjedő pogromok idején egy alaptalanul vádolt zsidó származású katonatiszt védelmében a francia burzsoázia arcába vágni a híres J'accuse-t, valóban bátor, s világszerte nagy visszhangot keltő cselekedet volt. Úgy érezték, Zola ezzel egyszál egyedül vette fel a harcot a nemzetközi pogromlovagok ellen. A revizionista útra tért szociáldemokrácia ezt többre értékelte, mint az osztályharc bármi más megnyilvánulását.

Ami azonban legfőképp meglepett, az az, hogy a hazai társadalomtudományi, szociográfiai, falukutató és progresszív szépirodalmi munkák mennyire hiányoztak a könyvtárból. Adyn kívül mintha az egész Nyugat-nemzedéket kitiltották volna innen. Egy munkásvezér könyvtárában Móricznak,

Babitsnak, Kosztolányinak nincs keresnivalója? Az volt az érzésem, nem egy magyar, hanem egy német vagy osztrák munkásvezető könyvtárában vagyok.

Könyvszemlénket Jolánka szakította félbe. Bejött s itt a könyvtárszobában, az egyik kerek asztalnál teríteni kezdett. Vacsorához invitáltak. Jolánka szólalt meg:

– Hallottuk, hogy maga vállalkozó szellemű ember. Olyasmivel vendégeljük meg, amit eddig valószínűleg még nem evett.

Mindketten mosolyogva néztek a fehér porcelántálon sárgásbarna színű, hengeres, de az egyik vége felé vékonyodó, kellemes illatot árasztó sültekre. Mónus sejtelmes mosollyal kérdezte:

– Nem tudom, szereted-e?

– Bizonyára!

– Csak ne légy olyan magabiztos, hisz azt sem tudod, mi ez?

– Nem hiszem, hogy kifogna rajtam. Egyébként is olyan gusztusos és illatos. Ne is áruljátok el, hogy micsoda! Így sokkal érdekesebb lesz.

Tetszett nekik, hogy nincs bennem semmi finnyáskodás.

Nekikezdtünk, jóízűen falatoztuk a finom sülteket, ropogtattuk a gyönge csontokat. Krumplisalátát ettünk hozzá, édes lila hagymával. Valóban nem tudtam, hogy mit eszem. Valami madár combjaira gyanakodtam, de bármi is volt, nagyon ízlett. Érezni lehetett, hogy valami extra dolog.

Gyermekkoromról szólva elmondottam már, hogy az első világháború alatt Sándor bátyámmal és hasonló korú társaimmal együtt létfenntartásunkról szinte teljes mértékben magunk gondoskodtunk. Ez csak úgy volt lehetséges, ha válogatás nélkül minden ehetőt elfogyasztottunk. Mindenevők voltunk. Virtuskodásból a cserebogarat is összeropogtattuk. Sőt, étrendünkben valóságos csemegének számított, ha a lepkék leszakított potrohából kiszopogattuk a „mézet". Ilyen gasztronó-

miai előiskola után igazán nem okozott problémát ezeket a frissen sült, jól ízesített combocskákat ropogtatni.

Az volt az érzésem, Mónus próbára akar tenni: lássuk, mire képes egy falusi susztergyerek. A próbatétel nemcsak a titokzatos sültre vonatkozott. Bár nekem nem volt képesítésem a csizmadia mesterségből, de annyit ültem apám és édesanyám banklija mellett, hogy e mesterség minden csínját-bínját megismertem. Mónus is cipész szakmunkás volt, felsőrészkészítő. E témakörben is szakszerű eszmecsere folyt közöttünk. A marxista elmélet alapvető munkáit ekkor már szintén ismertem, itt sem árultam el nagyobb fokú tájékozatlanságot. Zola műveinek ismeretével pedig én tettem őt próbára, nem árulva el, hogy a debreceni Egyetemi Könyvtár olvasótermében a harmincas évek közepén szinte az egész Zola-sorozatot végigolvastam. Ehhez járult az újabb próbatétel, a vacsora. Elismeréssel nyugtázták, hogy a tartalékként elkészített sertésbordához hozzá sem kellett nyúlni.

– Hát ez bizony békacomb volt – mondta boldog mosollyal Jolánka.

– Egészségedre! – tette hozzá Illés.

Megköszöntem, hogy ilyen kedves meglepetést készítettek számomra.

– Nincs itt semmi meglepetés – tiltakozott Jolánka. – Mi nagyon szeretjük. Pár éve egy párizsi utunkon kedveltük meg, s azóta, ha lehet kapni békacombot, mindig vásárolok.

Jolánkát a maradék combokkal és tányérokkal megint magához szippantotta a konyha. Elmélyültebb beszélgetésre is sor kerülhetett. Mónus megkérdezte, hogyan látom a szerkesztőség munkáját. Kérdése kapóra jött.

– A *Népszavát* a munkásosztály s az egész magyar progresszió lapjává kell tenni.

– De hát az! A munkásosztály lapja.

– Ha ez így van – mondtam –, élni kell ezzel a lehetőséggel.

A munkásságot nem szabad bezárni a saját, sok évtizedes szervezeteibe. Ha ő az ország legszervezettebb és politikailag legérettebb ereje, ez azt jelenti, hogy szerveznie, vezetnie kell az ország összes többi dolgozó osztályát, rétegét. Elsősorban a parasztságot.

Helyben is voltunk. Elérkeztünk az ország és a nép legfájóbb problémájához. Meg kell oldani a földkérdést, fel kell számolni a nagybirtokrendszert.

– Hallom, téged emiatt már el is ítéltek – mondta.

– Igen, elítéltek, de nemcsak emiatt. Azért is, mert az ipari munkásság, parasztság és haladó értelmiség összefogásával a demokratikus nemzeti egységfront megteremtését sürgettem a fasiszta terjeszkedés ellen, az ország szociális átalakulása érdekében.

– Olvastam a cikkeidet – vetette közbe. Nagyon érdekesek, csak egy bajuk van: követeléseiteket nem lehet megvalósítani.

– Miért ne lehetne? Ha akarjuk, lehet! Tőlünk függ! Megvalósításukra Debrecenben már komoly lépéseket tettünk.

– El is ítéltek érte.

– El! De ha másképp nem megy, ezt is vállalni kell.

– Te megteheted, hogy vállalod. Azért, amit a *Tovább*-ba írtál, magad vagy felelős. De itt – gondolkozott egy kicsit – az ilyen állásfoglalások a párt létét fenyegetik. Azzal pedig nem játszhatunk!

Íme, megint! – gondoltam magamban. A párt legalitása címén vagy ürügyén mondjunk le a harcról. Azt azonban Mónus is elismerte, hogy a mai veszélyes helyzetben valamerre mégis csak lépni kell!

– Volna egy javaslatom – mondta végül. – A mi agrárprogramunk 1930-ból való. Ma is hatályos program. Ennek ellenére az utóbbi időben a földkérdéssel nem foglalkoztunk eléggé. Próbálj erről írni egy brosúrát!

Itt és ezzel kezdődött Mónussal, a párt eszével, a szerkesz-

Kikkel tartson a föld népe?

ÍRTA KÁLLAI GYULA

A SZOCIALDEMOKRATA PART KIADÁSA

POLITIKAI VITAIRAT

tőségi munkán túl az együttműködésem. Nem voltam ugyan az agrárkérdésnek tudományosan képzett szakértője, a feladatot mégis vállaltam. Donáth Ferenc ebben az időben épp ezzel a kérdéssel foglalkozott és több szabad idővel is rendelkezett, mint én. Megkértem hát, legyen segítségemre, s a legszükségesebb adatokat bocsássa rendelkezésemre.

A vacsorameghívásnak, a rántott békával való ismerkedésen túl, lett tehát konkrét politikai eredménye is. A földkérdésről szóló brosúra hamarosan megszületett. Politikai vitairat lett belőle. – *Kikkel tartson a föld népe?* címmel. A Szociáldemokrata Párt 1930-as agrárprogramjára hivatkozva az ország demokratikus átalakulásának, a földreform végrehajtásának s a munkás-paraszt szövetség megteremtésének a szükségességét hangsúlyozta. „Az ellenforradalom földreformjának tanulsága, hogy az igazi földreformnak előfeltétele az ország demokratikus átalakulása... A parasztság sok keserves tapasztalat árán megtanulta, amit városi testvérei már régóta tudnak, hogy a munkásosztály felszabadításának nagy feladatát csak maga a munkásosztály viheti végbe. E felismerés birtokában a mezőgazdasági munkásság kitartással, nagy áldozatkészséggel tisztogatja és építi azt az utat, amely az ipari munkássággal való találkozáshoz vezet... Mindkét proletárosztály ugyanazon elvekkel és célkitűzésekkel indul harcba, hogy a maga területén elvégezze azt a munkát, amire az osztályhelyzet és a történelmi parancs kötelezi. Szövetségük abban áll, hogy ki-ki a maga helyén, a saját területén küzd a felszabadulásért. Belátják, hogy egymás helyett nem dolgozhatnak, de egymás nélkül a saját maguk problémáit sem oldhatják meg."

A könyvecske a párt kiadásában, a Világosság Nyomdában, tetszetős külsőben jelent meg. Nem tudom, milyen példányszámban, de azt igen, hogy a párt és a szakszervezetek politikai iskoláin hamarosan szemináriumi tananyag lett.

Éjszakai séta és meditáció

Tizenegy óra tájt lehetett, amikor kiléptem Mónusék otthonából. Hűvös levegő csapott meg. Nemcsak a hőmérő szerint volt hűvös, az utca hangulata is az volt: rideg, kihalt. A város ekkorára szép lassan elnéptelenedett. A villamosok persze még jártak, de félig szunyókálva már csak néhány ember kuporgott bennük. Gyorsabban is dübörögtek a kihalt utcákon, mint napközben. A teherszállítást lebonyolító stráfkocsik, az izmos muraközi lovak is rég beálltak standhelyeikre, s kocsisaik pedig a sarki kocsmákban hosszúlépéseket vedelve, vaskos megjegyzésekkel fűszerezve verték a blattot.

Gépkocsit – a mostanihoz képest – alig lehetett látni. Személyautója akkor még legfeljebb a legmagasabb állami vezetőknek, gyártulajdonosoknak és földbirtokosoknak volt. Néhány száz magas tetejű Ford taxi futkosott ugyan Budapest utcáin, de viteldíjaikat szintén csak az úri osztály tagjai tudták megfizetni. A bérből és fizetésből élőknek még villamosra is alig tellett, nemhogy taxira. Éjfél körül már ezek is állomáshelyeiken vesztegeltek, a kormánykeréknél álomba merült vezetőikkel együtt. A főbb útvonalakon, az utca közepén függő villanylámpák alatt egy-egy ilyen piszkosszürke, púpos hátú taxi futott végig s tűnt el a mindent elnyelő távoli sötétségben, mint egy felriasztott svábbogár a maga jól ismert rejtekútjain.

A város nagy részében gázlámpákkal világítottak. A ritkás, egysoros világítótestek sárgás fénye éppen csak eloszlatta az éjszaka sötétségét. Látni alig lehetett világuknál. De akkor ez

a közvilágítás is nagyon szépnek, fényűzőnek hatott. Gyöngyfüzérekként húzódtak végig az utak közepén, a hosszú sugárutak végén egyetlen fénycsíkká olvadva össze, sejtelmes fényt hintve a gyalogjárda mindkét szalagjára.

A maihoz hasonló módon az üzleteket sem világították ki. A kirakatokban itt-ott pislákoló egy-két villanykörte inkább az éjjeliőr szerepét töltötte be: nem a reklám, hanem a biztonság céljait szolgálta. Színes neonlámpák, futó vagy mozgó fényszalagok, amelyek ma a város éjszakai képét és hangulatát annyira meghatározzák, csak egy-két helyen voltak. Csodájára is jártak. Ezek közül a legnagyobb érdeklődést az Oktogon (a mai November 7. tér) villanyújsága keltette. Ez olyan különleges újdonsága volt a fővárosnak, hogy mindig nagy tömegeket vonzott a térre, s csodálkozva olvasták a futó betűket.

A Thököly úton a Keleti pályaudvar felé baktattam. Agyam tele volt gondolatokkal, kavargásukat követni sem tudtam. Az utca kihalófélben levő életét már nem is érzékeltem. Pedig a városnak ezen a részén még ilyenkor is, ha nem is lüktetett, de valamennyire mocorgott az élet. A pályaudvarok környékén az éjszaka kellős közepén is van valami mozgás. Vonatok indulnak és érkeznek. A Keleti pályaudvar előtti Baross teret több garniszálló és kétes hírű vendéglő vette körül. Legismertebb a Park Szálló és a Fehér Ökör vendéglő volt, mindkettő az átutazó vendégek rendelkezésére, éjszakai pillangóktól körülvéve.

A Keletitől a Rákóczi úton és a Kossuth Lajos utcán át a Duna-partig gyalog tettem meg az utat.

S mennyi minden jutott eszembe!

A harmincas évek elején, egyetemi hallgató koromban sokat jártam erre. Volt, amikor egész télen nem volt lakásom. Éjszakáimat az utcán csavargással töltöttem. Kerületeken fúrtam magam keresztül. Néha az utcai vécékben melengettem meggémberedett tagjaimat, s egy-két órát a pályaudvarok előcsar-

nokaiban szundikáltam. Eszembe jutott Török Géza hentessegéd, gyerekkori barátom is, aki Budapest legnagyobb hentesáru iparosánál, a Brauch-cégnél dolgozott. 1933 őszén véletlenül találkoztam vele a Rákóczi úton. Nagylelkű jó barát volt. Megtudván, hogy nincs lakásom, felajánlotta a Huszár utca 4. számú házban levő albérleti szobáját. Ajánlatát nagy örömmel fogadtam, de kiderült, a parányi szoba annyira zsúfolt volt, hogy e társbérletbe engem a legnagyobb jóindulattal is alig tudtak befogadni. A kis cselédszobát ugyanis hárman bérelték. Török Géza és az Újhelyi fivérek, szintén berettyóújfalui ismerőseim. Az egyik kereskedősegéd, a másik angol úri fodrász. Természetesen ő is segédi fokozatban. Mindannyian szívesen fogadtak. A szobában levő vaságyon és díványon – kettesével – éppen hogy elfértünk.

A főbérlő egy öreg házaspár, Mach Mór és felesége. A beteg, asztmás öregember úgy köhögött, hogy egész éjszaka zengett tőle a ház. Aludni sem tudtunk miatta. Hát még azok, akik ágyrajáróként velük egy szobában töltötték az éjszakát. Gyakran magam is e tömegszállásra kényszerültem. Az egyik Újhelyi fiúnak ugyanis volt egy Gizike nevű barátnője, aki gyakorta lemondott arról, hogy éjnek idején Pesterzsébetre villamosozzon, inkább vállalta a Mach Mór-féle albérletet s a kopott sodronyú vaságyat az egyik Újhelyi fiúval. Ilyenkor mit volt mit tenni, én is a főbérlő szobájába kényszerültem egy éjszakai szolgálatot teljesítő pincér ágyába. Így közvetlenül nemcsak az öreg köhögését hallgathattam, hanem azt is, ami a másik szobába nem hallatszott át, tüdejének sípoló hangját, állandó krákogását, és szünet nélküli köpködését. De ebben a szobában az ébrenlét óráiban sem unatkoztunk. A padlót, a falakat, az ágyneműt tömegével lepték el a svábbogarak, a bolhák és a poloskák. Velük viaskodva, rettenetes vérfürdőket rendeztünk. Reggelre kelve, a sok bolha- és poloskacsípés-

től piros foltok tömege borította kezünket, lábunkat, egész testünket.

Ilyen körülmények között számomra az ágyrajárás csak arra volt jó, hogy ne kelljen az éjszakát utcai csavargással tölteni. Aludni úgysem lehetett a férgektől hemzsegő ágyban.

Én inkább délelőttönként szundikáltam egy-két órát. Ilyenkor valahol a falak repedéseiben vérszívóink is elcsendesedtek. Úgy látszik, éjszaka úgy felpumpálták magukat, hogy nappal átadhatták magukat az édes pihenésnek. A villanyfény elől is menekültek, hát még a nappali világosság elől. Az Isten tudja hová, hová nem, de a napfény elől úgy eltűntek, mintha nem is léteztek volna. Csak a falakon, a lepedőn és a párnán szétnyomott társaik véres tetemei árulkodtak róluk. Délelőttönként – az éjszakázó pincér kivételével – a lakók is szétszéledtek, ki-ki a maga munkája szerint. Ezért tudtam ilyenkor néhány órát aludni.

Mach Mórék érdekes emberek voltak. A férfinak volt valami kis kegydíja, a felesége a Munkás utcai örömlányokra mosott, s ezt a sovány jövedelmet egészítették ki az albérlőktől és ágyrajáróktól kapott fillérekkel. Szigorú rendtartás szerint éltek. Hetenként egyszer minden szombaton elmentek a Dohány utcai zsinagógába, vasárnap pedig a Rákóczi út és a Huszár utca sarkán levő közeli moziba. Mindez teljesen ki is töltötte az életüket. Egyszer beszélgetés közben kiderült, hogy húsz esztendeje nem jártak a Duna-parton. Elcsodálkoztam rajta. Ők viszont azt nem értették, miért találom ezt különösnek. Lakásuktól fél kilométeres körzetben mindent megtaláltak, ami az életükhöz kellett. Ugyanebben a házban volt egy nagyon szegényes hentesüzlet, a következőben tejkimérés, néhány házzal odább, a Munkás utcában, péküzlet, s a Rákóczi út sarkán a szellemi igényeket kielégítő mozi. Számukra ez a darabka terület volt az egymillió lakosú főváros. Érthetetlennek találták, miért kellene nekik két-három kilométerre

elgyalogolniuk vagy villamosozniuk, csak azért, hogy lássák a Dunát.

Korábbi pesti életem megannyi emléke tört fel bennem. Mint valami forrás vize.

A Huszár utcát elhagyva, átvágtam a Rákóczi út másik oldalára. A híres Hauer cukrászda óriási kirakatai előtt mentem el, de azok már üresen tátongtak, éjszakára eltávolítva onnan a cukrászipar remekeinek könnyen romló termékeit.

A Rákóczi útnak ugyanezen az oldalán mentem tovább, a Duna-part felé. Néhány lépés és máris újabb ismerős helyre bukkantam. A Csokonai utca sarkán teljes kivilágításban kínálta ételkülönlegességeit a Góbé Söröző.

Tulajdonosa jó üzletember lehetett. Mindössze négy-öt ételféleséget készített, s azt is közvetlenül a kirakat előtt, a gázlánggal működő alacsony tűzhelyen. A járókelők az utcáról láthatták, a nagy kondérban hogy fortyog a csülkös bableves, a bugyborékoló vízben hogy vetődnek felszínre és buknak megint alá a rózsaszínű páros virslik, s a zsíros lében fuldokolva hogy kapkodnak levegő után az öklömnyi töltött káposzták. Az üvegen keresztül még az illatukat is érezni lehetett.

A harmincas évek elején, utcai kóborlásaim során, sok éjszaka ácsorogtam ennek a talponálló büfészerű étteremnek a kirakata előtt. Akinek albérletre, sőt ágybérletre sincs pénze, annak törvényszerűen üres a gyomra is. Az én esetemben ez a törvényszerűség kegyetlenül érvényesült. Az a kis híg ebéd, amelyet egyetemi hallgató koromban a Sipőcz-féle nyomorkonyhán kaptam, szervezetemben estére úgy felszívódott, hogy éjszaka már saját vérsejtjeimet és izomrostjaimat fogyasztottam. A kimerültségtől egyik lábam alig tudtam a másik elé helyezni. Szédelegve ugyan, de magam is mohó étvággyal néztem a kirakat üvegén át a finomabbnál finomabb falatokat. Szegény Berda József nyálmirigyei és gyomornedvei sem működhettek oly ellenállhatatlanul az általa annyira kedvelt ro-

pogós kacsasült láttán, mint az enyéim. Sóvárgó szemekkel szemléltem a sütés-főzés ünnepi pillanatait, s főként azt, hogy a vendégek milyen örömmel tesznek eleget a test állati ösztöneinek.

Most sem egyedül ácsorogtam a kirakat előtt. Az éjszakai járókelők, akiknek jelentős része nyilván most is munka, lakás és kenyér nélkül tengette életét, valamennyien megálltak itt, hogy legalább a szemükkel végigkóstolgassák a finom falatokat. Többen álltak az utcán, mint amennyien bent a magas asztallapok előtt.

De Mónusék bőséges extra-vacsorája után mintha most kissé másképp látnám a világot. A kirakatot is, a bámészkodó embereket is. A kondérban bukdácsoló virslik, a zsíros káposzta alatt böfögő töltelékek inkább kellemetlen, mint kellemes látványnak tűntek. Mi van rajtuk néznivaló? És mégis: belenézve egyik-másik bámészkodó szempárba, azt vettem észre, mintha ez már több volna egyszerű nézésnél.

Kiértem a Duna-partra, ahol Petőfi bronzszobra fogadott. Alkotói: Izsó Miklós és Huszár Adolf, nyilván a nemzet kívánságának megfelelően a *Nemzeti dal*t szavaltatják vele, de nekem az éjszakában inkább *A nép nevében* első sorai: *Még kér a nép* – csengtek a fülembe.

A Duna-korzón mentem végig a Lánchídig. A vízben gyöngyfüzérként tükröződtek a parti lámpasor fényei. A Carltontól a Duna Palotáig húzódó luxusszállók teraszain halk cigányzene kíséretében előkelő hölgyek és urak fogyasztották pezsgős vacsorájukat. Szemben a királyi vár néhány ablaka még világos volt. Jelezvén, hogy Magyarország kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós rendületlenül őrködik népe és nemzete sorsa felett.

Út a dolgozókhoz

Debreceni éveimben meglehetősen széles körű kapcsolataim alakultak ki a környékbeli parasztsággal.

Debrecen nagy cívisváros lévén, mozgási körzetemben találkoztam – igaz, csak látási távolságban – a középbirtokosság és a zsírosparasztság olyan tipikus képviselőivel, mint Vásárhelyi István több száz holdas birtokos és bérlő, a város nagy hatalmú polgármestere és kebelbeli barátai: Őry és Jóna birtokos parasztok, akik valamikor a Nagytemplom oltára előtt a szent keresztségben szintén az István nevet kapták. A három Pista nagy szerepet játszott a város életében. Egy-egy törvényhatósági ülés után gyakran lehetett őket látni az Aranybika teraszán vagy különtermében, hogy közösen elfogyasztott ebéddel fejezzék be a fárasztó napot.

Debrecenben magában kevés volt az agrárproletár. Ezek sem a városban, hanem a város környéki tanyákon, uradalmakban, s főleg a 15–20 kilométeres körzetben szétszórt falvakban, községekben laktak. Vámospércs, Mikepércs, Sáránd, Derecske, Téglás, Sámson és a még távolabbi községek is a nagybirtokosok kifogyhatatlan munkaerő-tartalékai voltak. Legtipikusabb példája azonban ennek a Debrecentől 10 kilométerre fekvő Józsa község volt, amelynek lakóihoz hasonló golyvás embereket és sápkóros gyermekeket az országban sehol sem lehetett találni. Negyedszázaddal később, Afrikában és Ázsiában járva, egy-egy guineai, dahomeyi, tanzániai vagy indiai faluban hányszor és hányszor eszembe jutott Józsa község neve.

Debrecenben a harmincas években agrárproletárokkal elsősorban a Kisállomás előtti téren, az úgynevezett emberpiacon találkoztam. Elképesztő látvány volt. Sok száz rongyos, kiéhezett ember topogott ott naphosszat, ki kapával, ki ásóval, esetleg talicskával is, várva, hogy valaki felfogadja őket. Világjobbító szándékaim többször vezettek közéjük. Bevallom, nem sok sikerrel. Közeledésem hozzájuk legalábbis az egy-két napra szóló munkavállalás reményét ébresztette bennük, de amikor rájöttek, hogy nem erről van szó, hanem valamiféle hosszabb időre kötendő harci szövetségről, csalódottan, nem titkolt gyanakvással fordultak el tőlem. Pedig láttam: Dózsa kiegyenesített kaszái villogtak tekintetükben.

Gyermekkori élményeim, életkörülményeim úgy hozták, hogy a parasztság társadalmi helyzetével jóval előbb ismerkedtem meg, mint az ipari munkásságéval. Ez önmagában rendjén is van. A földkérdés megoldatlanságáról ezeréves távlatban szoktak beszélni. A szép szólamok nagyjában és egészében meg is feleltek a történelmi igazságnak. De csak annyiban, hogy ezer esztendő óta ilyen vagy olyan formában – néha csak egy nagy gondolkodó, vagy a népmesék hőseinek vágyálmaként – mindig napirenden volt a jobbágyság felszabadítása.

Ez természetes is. Avagy volt-e, van-e a világon bármiféle elnyomás és kizsákmányolás, mely valamilyen formában ne érlelné meg a tömegekben a felszabadulás és a szabadság eszméjét és gondolatát?

A kérdésnek azonban ez csak az egyik oldala. A másik pedig az, hogy a feudális nagybirtokrendszer kialakulása és léte Európában a történelmi törvényszerűség erejével jelentkezett, s így tartotta fenn magát évszázadokon keresztül. Ennek vetett véget a XVII. és a XVIII. században az angol és a francia polgári forradalom az ipari termelés törvényszerű kialakulásával. Nálunk az 1848–1849-es polgári forradalom és szabad-

ságharc is éles osztálycsatákban nyilvánította ki: a feudalizmus történelmi szükségszerűségének ideje lejárt, más törvényszerűségnek kell a helyébe lépnie.

A földkérdés megoldása, a szegényparasztság helyzete ettől az időtől kezdve kikerülhetetlen történelmi tényezőként lépett a színre. A tőkés-földesúri politikával szemben a magyar irodalom nemhiába tartotta állandóan napirenden ezt a kérdést. Eötvös példája azt mutatja, hogy még az arisztokrácia soraiból kikerült íróinknál is a nemzet minden létkérdésének háttere: a magyar falu, a magyar paraszt. Mikszáth Kálmán, ez a kitűnő politikai érzékkel megáldott nagy író kevéssel halála előtt ezt így fogalmazta meg: „A magyar nemzeti politikának előbb-utóbb a paraszt érdekeire kell helyezkednie, hogy igazi vágányba jusson." Mintha útravalóul hagyta volna ezt nagy utódjának, a *Sárarany*, a *Fáklya*, az *Úri muri* és a *Rokonok* írójának, de egy kicsit az egész *Nyugat* nemzedékének. Adytól kezdve a népi írókig ezért gyötörte e probléma megoldatlansága népünk legjobbjait.

A baj tehát nem az, hogy íróink a harmincas évek közepétől is verték a vészharangot, mégpedig oly szent hevülettel, mint ahogyan eddig még soha. A baj az lett volna, ha nem látjuk, hogy a parasztkérdés külön kérdés ugyan, de megoldása korunkban önmagában véve lehetetlen. Aki itt külön megoldásra, egyetlen útra törekszik, eleve kudarcra ítél minden próbálkozást. Korunkban a parasztkérdést csak a munkásosztály társadalmi céljaival összhangban lehetett megoldani. Ebből következik, hogy minden párt, amely a parasztság képviselőjének tekintette magát, csak a munkáspárttal szövetségben válhatott igazán ható erővé, tőle függetlenül a legjobb szándék ellenére is csak a reakció tartalékát képezhette. Korunkban a Kelet-Európában lezajlott forradalmak arról tanúskodnak, hogy ez az időszak nem a parasztforradalmak, hanem a proletárforradalmak időszaka, ám a kettő úgy függ össze egy-

mással, hogy a proletárforradalom is elképzelhetetlen a parasztkérdés megoldása nélkül. A parasztkérdés megoldása tehát erősíti magát a proletárforradalmat is. Azt is mondhatnám: a parasztforradalom a földkérdés megoldása a proletárforradalmon belül.

Úgy érzem, politikai fejlődésemben nem okozott zavart vagy felesleges kitérőt, hogy én a falu, a parasztság felől jutottam el az ipari munkássághoz. A harmincas évek közepén, amikor már tudtam osztályokban gondolkodni, sokat töprengtem azon, milyen is a magyarországi osztályerők viszonya egymáshoz. Gyarapodó marxista ismereteim és maga a körülöttem zajló élet döccenők nélkül vezettek rá a kibontakozás egyedül helyes politikai képletére: a munkásság, parasztság, haladó értelmiség sorsközösségének szükségességére. És nemcsak az egymásmellettiségre, hanem a helyes sorrendre is. Ez nem protokolláris rangsorolás, hanem politikai értékmérő, hatóerő, mint a háborúban a tüzérségi tűz; meghatározza a támadás irányát, s előkészíti más fegyvernemek, s végül a gyalogság előnyomulását. Összhangnak, együttműködésnek, harci egységfrontnak kell tehát lennie a munkásság, parasztság és a haladó értelmiség között.

Debrecenben már mind a három fő osztag képviselőivel találkoztam, sőt: együttműködtem, harcoltam. A Márciusi Frontot szervező diákok egy része az illegális kommunista párt tagja volt, nagyobb része haladó, forradalmi gondolkodású fiatal értelmiségi. A kapcsolatépítésnek minden szálát igyekeztünk megragadni. Eljutottunk a munkásfiatalokhoz is. Semmi különöset nem találtunk abban, hogy a politikai és társadalmi kérdések iránt érdeklődő fiatal munkásokkal könnyen és simán szót értettünk. S ugyanígy, ők is természetesnek tartották, hogy igazi harcostársaikat, szövetségeseiket bennünk keressék, nem pedig a szociáldemokrácia reformista vezetőiben.

És mégis: igazában csak Budapesten nyílt alkalmam eljutni a szervezett ipari munkássághoz. A szerkesztőség maga is nagy találkozóhely volt. De ennél is fontosabb, hogy Braun Soma, a párt agitációs és propagandamunkájának egyik irányítója, felvett a rendszeres pártnapi előadók listájára. A szerkesztőségi munka mellett hétről hétre jártam a kerületi és Pest környéki pártszervezeteket.

Igaz, formailag a pártnapi sillabuszokhoz kellett tartani magunkat, de az is igaz, hogy a sillabuszokat, melyek főleg információs jellegűek voltak, az előadók meggyőződésük szerint használhatták és kommentálhatták. Úgy hangszerelték, hogy abból a hallgatóság viszonylag könnyen kihámozhatta az igazságot. A kommunisták és a velük szimpatizálók bőven éltek ezzel a lehetőséggel. A rendőrség a szociáldemokrata párt vezetőségénél nem győzött tiltakozni amiatt, hogy a pártnapi előadók nem arról beszélnek, amit a sillabusz tartalmaz. De ezen már a pártválasztmány legbefolyásosabb tagjai sem tudtak változtatni.

A *Népszava* munkatársai zsúfolt házak előtt hamarosan népszerű pártnapi előadók lettek.

Harc a piros ceruzák ellen

Miután már annyi mindent elmondtam a háború alatti sajtóviszonyokról, a *Népszava* szerkesztőség belső munkájáról, itt az ideje, hogy az egész magyar sajtó közös ellenségéről, a cenzúra bevezetéséről és működéséről is tájékoztatást adjak.

Az 1939-ben megalkotott honvédelmi törvény életbe lépése után kevéssel, a politikai, a társadalmi és a gazdasági élet militarizálása során a kormány 1939 őszén elrendelte a totális cenzúra bevezetését. Magyarországon semmiféle nyomdai úton előállított sajtótermék: sem könyv, sem folyóirat, sem napilap a cenzúra előzetes engedélye nélkül nem jelenhetett meg. A cenzúra hatálya természetesen nemcsak a politikai jellegű írásokra vonatkozott. Totális volt, tehát mindenre kiterjedt, a vezércikktől és a lírai költeménytől a Gyehenna ideális alágyújtó és a Darmol hashajtó hirdetésén át az időjárás-jelentésig és a szerkesztői üzenetekig.

Előre féltünk az előzetes cenzúra bevezetésétől. Sok mendemonda járta: így akarják megfojtani a baloldali lapokat. Azt bizonyosra vettük, hogy nagyon megkeseríti majd a munkánkat. Hát még ha tudtam volna, mennyire megkeseríti az enyémet.

Sajnos, a cenzúra félelmetes apparátusával hamarosan közvetlen személyes kapcsolatba kerültem. A miniszterelnökség sajtóosztálya kérte a lapok főszerkesztőit, jelöljék ki azt a munkatársat, aki a parlamentben működő cenzúrabizottságnál képviseli a lapjukat. Ezeknek a szerkesztőknek az volt a feladatuk, hogy a kefelevonatokon végzett törléseket, a nem

engedélyezett cikkeket telefonon azonnal közöljék szerkesztőségükkel, a vitás kérdésekben tárgyaljanak a cenzúrabizottsággal, ha nagyon elfektetnék a beküldött kefelevonatokat, sürgessék visszaadásukat. Szóval: nem is olyan egyszerű munka. A szerkesztőségi ülésen, amelyen ezt a kérdést tárgyaltuk, legnagyobb meglepetésemre Mónus a következőket mondotta:

– Ezt a munkát Kállai elvtársra kellene bízni.

Dadogni kezdtem:

– Hogyan? Miért? Ez nem újságírói munka.

– Ahogy vesszük – mondta kedélyesen. – Lehetséges, hogy most ez a legfontosabb újságírói munka.

– De hisz ilyen hivatali körökben nem is vagyok jártas. Eddig csak a falusi passzusirodán jártam.

– Ez is melletted szól. Legalább ezt is megismered.

Kínomban mindent kitaláltam.

– Nincs is olyan hírem, nevem, hogy velük egyenlő partnerként tárgyalhatnék.

– Nagyon is jó neved van. Többek között ezért is gondoltam rád.

Kezdtem kifogyni az ellenvetésekből. Bármit mondtam, Mónus mint egy gőzhenger gurult végig rajtam.

Mit tehettem? Ettől az időtől kezdve minden este hét órakor bevonultam a Parlament épületébe.

Ekkor léptem át először a magyar feudalizmus fellegvárának küszöbét. Személyes emlékek törtek fel belőlem. Édesanyámra gondoltam, aki sokszor elmesélte nekünk: miképpen utazott 1917 nyarán a Darányi-telepi asszonyok megbízásából Budapestre, hogy átadja Fényes László baloldali képviselőnek azt az írásba foglalt kérelmet, amelyben a frontokon levő katonák feleségei felpanaszolták, hogy sem a hadisegélyt, sem a jegyre adandó élelmiszert nem kapják meg, ezek nagy részét a község vezetői elsikkasztják. Fényes László – természetesen édesanyám nevének említése nélkül – ekkor intézte Wekerle

Sándor miniszterelnökhöz híres interpellációját: „Mennyibe kerül egy krumplileves?"

Sokszor gondoltam édesanyámra s ezekre az emlékekre, amíg a Parlament újságírószobájában üldögélve vártam, mikor lép be hozzánk egy-egy cenzor, s osztogatja szét a piros ceruzával megcsonkított s fekete tustintával lepecsételt „Engedélyezem", „Nem engedélyezem", „A törölt részek kivételével engedélyezem" feliratú hasáblevonatokat.

A cenzúra a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium magas rangú beosztottainak vezetésével végezte a munkáját, s a gleichschaltolás eszköze volt. Akkor mindent gleichschaltoltak. Mindent az uralkodó rezsim politikai és most már honvédelmi érdekeinek rendeltek alá. A hivatalos vélemény veszélyesen szennyes áradata öntötte el a sajtót, a szellemi és a politikai közéletet. Ezzel szemben bármilyen más eszmei és politikai irányzat csak nagyon szűk keretek között törhetett utat magának.

A kormány ezt az eszme- és gondolatgyilkoló tevékenységét nem bízta teljes egészében a cenzúrára. Elképzelhetetlen is lett volna, hogy ezt a munkát egyedül a piros ceruzák irtó tevékenységével biztosítsák. A cenzúra a sajtó biztonsági szolgálatában már a második, sőt harmadik védelmi vonalat képezte.

A cenzúra bevezetésével egyidőben megerősödött, új erőre kapott a sajtó „irányítása". Olyan koncentrált irányítás indult meg, ami a cenzúrának már csak a végső biztonsági szelep szerepét szánta. A legfontosabb főhatóságok mind irányítottak. Élen járt e munkában a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium sajtóosztálya, sőt a Vezérkari Főnökség biztonsági szolgálata. Időnként a fő- és felelős szerkesztőket eligazító tájékoztatókra hívták meg. Ezeket a sajtóügyek, a bel- és külpolitika olyan propagandistái tartották, mint Torma Domokos, a Miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, Antal Ist-

ván, a későbbi propagandaminiszter, Ullein-Reviczky Antal és Zilahi-Sebes Jenő, a Külügyminisztérium magas rangú vezetői. Időnként Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök is „tájékoztatta" a sajtót, azaz a sajtó képviselői előtt kifejtette, hogy a németekhez való szövetségi hűség és a magyar államérdek szempontjából hogyan foglalkozzanak a hadihelyzet alakulásával.

A napilapok fő- és felelős szerkesztőivel utasításszerűen közölték, hogy az aznapi eseményeket, főleg nagy szövetségeseink vezető politikusainak beszédeit, nyilatkozatait, a legfontosabb fronthíreket hol, melyik oldalon, milyen terjedelemben, milyen kommentárral közöljék.

A belpolitikai rovatvezetők számára minden héten volt tájékoztató. Itt az összes kisebb-nagyobb kérdések napirendre kerültek. A lapok kritikában is részesültek, ha nem egészen a kapott instrukcióknak megfelelően jártak el.

Pár évvel ezelőtt kötetben is megjelentették ezeket a mindennapos, rövid, parancsszerű utasításokat. Rendkívül érdekes, tanulságos és az akkori helyzetet hűen jellemző olvasmányok ezek. Annak illusztrálására, hogy milyen „mélységig" foglalkoztak ezek az utasítások a sajtó irányításával, csak néhány példát említek. A nagy politikai kérdések kommentálásától – ami érthető – a mindennapi és a magánélet legapróbb kérdéséig mindenre kiterjedt a figyelmük. És milyen hangnemben!

„A jobboldali, valamint a kormánylapok a jövőben lehetőleg egységesen azonos jelzőkkel emlékezzenek meg az ellenség vezéreiről. Így többek között Churchillről mint a birodalom sírásójáról, Sztálinról mint bolsevista tömeggyilkosról."

„Kérem Churchill nyilatkozatát élesen elítélni."

„Eckhardtot szidni lehet."

„Csáky húsmérgezéséről szóló rész Teleki beszédéből törlendő."

„Zsidók kitiltásáról a fürdőkből se pro, se kontra."

„Azok a hírek, hogy zsidók 40 éven aluli cselédlányokat nem tarthatnak, a jövőben törlendők."

„A Vasas SC feloszlatása felett sajnálkozó minden cikk törlendő!"

„A gróf Festetich Domokos esküvőjéről szóló tudósításban nem szabad közölni, hogy azt esküvői ebéd, díszebéd vagy esküvői lakoma követte volna."

A sajtó irányításának ez a módszere megfelelt az ellenforradalmi rendszer sajátosságának, mely nem volt nyílt és totális diktatúra, mint a német vagy az olasz. Többpártrendszerével, parlamentjével az alkotmányosság bizonyos látszatát akarta kelteni. Megmutatkozott ez még a cenzúra bevezetésében és gyakorlatában is. Bár teljes meggyőződéssel nyúlt a piros ceruzák után, de a lapok kordában tartását mégsem csak ezzel akarta elérni. Persze így is sok volt a törlés, sok hasáblevonaton ott éktelenkedett a „Nem engedélyezem" tilalomfája, de a cenzúra formális munkáját az utasítás és irányítás jól működő rendszerével szépítgették. Olyan rendszert alakítottak ki, amely azt a látszatot kelthette, hogy nálunk a háborús cenzúra nem is olyan kemény és kíméletlen. Egyszerűen csak a háborús viszonyok teszik szükségessé. Horthyék a cenzúra ellenére is bizonyítani akarták az alkotmányosság látszatát.

De minden rosszban van valami jó is. Még a sok utasításban is. A lapokat és folyóiratokat, az írókat és újságírókat a sajtóirányításnak és ellenőrzésnek ez a rendszere önvédelemre kényszerítette. Megtanultunk védekezni ellene. Megismervén a kormányzati szervek szándékait, úgy írtunk, hogy cikkeink ellen formális kifogást ne emelhessenek. A kommunista és haladó írók és újságírók történelmi érdeme, hogy azt a korlátozott lehetőséget, amely az „alkotmányosságból", a „parlamentarizmusból", a nagyon megnyirbált, majd a cenzúra bevezeté-

NEM NAPI ANYAG

Falusi fiatalság városi cselédsorban.

Irta: Balogh Edgár.

A Székelyföld visszatérése óta egyre többet halljuk a cselédleányokról. A kérdés felvetői általában a székely nép, s a földművesség sorsán óhajtanák javítani, de magát a cselédügyet, ezt a kényes és kínos társadalmi jelenséget, legfeljebb női jótékonyság erejéig közelitik meg. A székely szolgálólányok körül divatos vita kerekedett, a vitán eluralkodó népies romantika azonban inkább elfedte a cselédkérdés lényegét, mintsemhogy a kérdés megoldását érlelte volna ki.

A Székelyföld társadalmi viszonyainak, nevezetesen a székely ag-[illegible]nak, kétségtelenül jelentős részük van a cselédkérdés [illegible] felvetődésében. A székely megyékben kevés a mezőgazdálkodásra alkalmas terület, az erdők is megritkultak, s ugyanakkor fejletlen maradt az ipar. A nyomorral küszködő székely földművescsaládok ezért már 13-14 éves korukban szolgálni küldik fiaikat és lányaikat a városokba, s ez az évről-évre kirajzó székely szolgáló-ifjuság a bécsi döntés óta szükségképpen nem a délerdélyi szász városok, a Bánság, s a Kárpátokon túl fekvő román városok felé fordul, hanem Budapestet s Magyarország egyéb városait önti el. Ma már az ország széltében-hosszában találkozhatunk székely szolgalegényekkel és cselédlányokkal: számuk a mai viszonyok közt nem csökken, hanem növekszik.

Budapesti háziasszony-körökben már a visszacsatolást követő első napokban kapva-kaptak a régi [illegible]ból kiszorult, s falvaikban [illegible]lanul vesztegló székely lányokon.

1 bek. alcim

Nagyarányu toborzás

indult s végül külön vasuti kocsiban százszámra szállították fel a fővárosba a székely cseléd-portékát... Bár [illegible] [illegible] mesbe öltözött is ez a cselédszerző mozgalom, [illegible] is visszatetszést keltett. Nem az egyszerű székelyeknél, akik kézzel-[illegible] ragadták

sével minimumra csökkent „sajtószabadság"-ból adódott, igyekeztek a legnagyobb mértékben kihasználni. Sikerült kialakítani azt a virágnyelvet, amelyen a legfontosabb kérdésekről beszélni lehetett, s amely módot adott az ellenállás tömegbázisának erősítésére. Tanulságos ebből a szempontból a *Cenzúra árnyékában* című kötetet átlapozni.

Bizonyos idő múlva a szerkesztőségek rájöttek arra is, hogyan lehet a cenzorok eszén túljárni. Olyan cikkeket és közleményeket is megjelentetni, amelyekre a cenzúra egyszer már rányomta a „Nem engedélyezem", „Nem sokszorosítható" pecsétjét. A lapok önvédelmi harca – mondhatnám: életösztöne – a szerkesztőségekben sajátos reflexeket fejlesztett ki. Azt a készséget, hogyan lehet a cenzúra által kifogásolt dolgokat mégis elmondani. A sorok közötti olvasás a háború alatt nagyon magas színvonalra emelkedett. Az újságolvasók bizonyos jelzésekből, utalásokból, sokszor a cikkek tördeléséből következtettek arra, ami egyébként a szövegben betű szerint nem szerepelt.

De ennél többről is szó volt! Ha a cenzúra törölt egy cikket vagy annak lényeges mondanivalóját, mi abba sohasem nyugodtunk bele. Másnap ugyanezt a cikket új címmel, esetleg a kezdősorok átírásával beküldtük a másik cenzúrabizottsághoz. A próbálkozás 20–30 százalékig sikerült. Sok értékes politikai mondanivalójú cikk jelent meg úgy, hogy az egyik cenzúrabizottságot kijátszottuk a másikkal szemben.

Sokaknak érthetetlennek tűnhet, hogyan engedélyezte a cenzúra a *Népszava* 1941. évi karácsonyi számának a megjelenését, az antifasiszta töltetű cikkek egész sorával. Ekkorára már ilyen tömeges állásfoglalás megjelentetésére is megfelelő gyakorlat alakult ki. Ez abban állt, hogy a cikkeket nem egyszerre, hanem hosszabb időn át folyamatosan küldtük be a cenzúrabizottsághoz, élve azzal a lehetőséggel, hogy „Nem napi anyag" fejléccel is lehetett cikkeket cenzúráztatni. Így a

bizottságoknak nem volt, nem lehetett áttekintésük arról, hogy demonstratív fellépés készül. A cenzorok csak az egyes cikkeket látták, és nem tudták, hogy ezek a nem napi anyagok nagyon is demonstratív állásfoglalássá állnak össze, tulajdonképpen a háború és a fasizmus elleni nemzeti összefogás széles körű politikai platformját készítik elő. Természetesen így is sok cikk áldozatul esett a cenzorok piros ceruzájának. De még ilyen esetben is érzékeltettük, hogy a háborúellenes erők milyen széles frontját készültünk felvonultatni. A nem engedélyezett cikkek íróitól rövid nyilatkozatot kértünk, amelyben szolidaritásukat nyilvánították a *Népszava* kezdeményezésével. Ez is fontos politikai lépés volt. Így folyt a harc abban az időben a cenzúra és a szerkesztőségek között.

Itt említem meg: a lapok érzékeltették azt is, hogy a cenzúra bizonyos cikkeket csak „a törölt részek kihagyásával" engedélyezett. A törlések helyére olyan hirdetéseket tettünk, amelyek maguk is politikai jellegűek voltak. Ezeket előre cenzúráztattuk. Mindig elegendő készlettel rendelkeztünk ahhoz, hogy az üres helyeket mindjárt kitölthessük velük. Mindenki tudta, hogy ezek a hirdetések és jelszavak csak ragtapaszok voltak azokon a sebhelyeken, amelyek a cenzúra harapásai nyomán keletkeztek. A *Népszavá*nál a legáltalánosabb hirdetés volt: „Olvasd és terjeszd a Népszavát!", vagy „Olvasd a Népszavát és szerezz új előfizetőket!"

A vasárnapi számokban, amelyekben több volt a publicisztika, s ennek megfelelően több volt a törlés is, gyakran használtuk a következő hirdetést: „Független Magyarország. A hétfői riportlap programja a címe." Sokszor történelmi eseményeket, évfordulókat használtunk fel törléspótló hirdetésként. Így bukkant fel a cikkek közepén ez a vastagbetűs hirdetés is: „Kossuth demokráciája."

Egy ideig sikerült hirdetésként engedélyeztetni a kommunista párt központi jelszavat, két variánsban is! „A néppel a

népért! Föld, kenyér, szabadság!" és „Föld, kenyér, szabadság! Ezt a programot kövesd!" E jelszavakat kitűnően tudtuk hasznosítani. Hogy csak egy példát említsek! 1943 tavaszán a *Népszava* is beszámolt az erdélyi kommunisták peréről. A cenzúra a tudósítást alaposan megnyirbálta. Mi e lyukakban elhelyeztük „A néppel a népért! Föld, kenyér szabadság!" jelszót, ami a törölt részeknél is világosabban mutatta, miért küzdenek a kommunisták, s miért ítélik el őket. Ez volt harcunk lényege a piros ceruzák s a tustintás pecsétek ellen.

Akkreditálásom a cenzúrabizottság mellé nem tartott sokáig. Néhány hónap múlva a szerkesztőség egy másik tagja vette át szerepemet. Nemsokára annyira kialakult a cenzúrával való kapcsolat rendje-módja, hogy a vele járó feladatokat a szerkesztőség egyik adminisztratív munkatársa, Oswald János nyomdász három éven át, egészen a német megszállásig, kitűnően és becsülettel oldotta meg.

Kiderült, hogy a cenzúrabizottság mellett töltött idő sem volt hiábavaló. A várakozás idejét olvasásnak, beszélgetésnek, vitáknak szenteltük. Bár a magyar sajtó minden színárnyalata képviselve volt ott, a közös baj – mert a cenzúrát még a nyilasok is annak tekintették – valamiféle egységfrontot teremtett közöttünk. No, nem politikai értelemben, hanem egyszerűen azon az alapon, hogy a cenzúráért még azok az újságírók sem lelkesedtek, akiknek a politikáját tulajdonképpen segítette és védelmezte.

Sok ismerőst szereztem itt magamnak. Közülük sokan az én személyemben láttak először eleven marxistát. Kezdetben csodálkoztak is azon, hogy az övemben nincs pisztoly, fogaim között pedig kétélű hegyes tőr.

Delegálásomnak a cenzúrabizottság mellé a legfőbb előnye mégis az volt, hogy ettől az időtől kezdve rendszeresen bejártam az Országház impozáns épületébe, de most már valóban újságírói minőségben. Parlamenti tudósítással bíztak meg.

Amikor végignéztem az országgyűlés padsorai között, igazat adtam Krúdynak, aki a magyar arisztokráciáról azt mondta: „A legfőbb jó az életükben a földbirtok."

Politikai érlelődésemben nagy szerepet játszott, hogy a háború egész ideje alatt látogathassam az országgyűlés tanácskozásait, a képviselőház és a felsőház üléseit.

A parlament ülései számomra nagy iskolát jelentettek. Ősrégi szabály: sikeresen csatázni csak úgy lehet, ha alaposan ismerjük az ellenséget. Fokozatosan érvényes ez az osztályharc küzdelmeire. A képviselőház és a felsőház ülésein a Horthy-fasizmus politikai arculatának, a mögötte felsorakozott osztályerőknek, a népet megtévesztő, félrevezető propaganda módszereinek és manővereinek hű tükre tárult elém.

Négy éven át az ország szégyenbe és gyalázatba sodródásának gyászos jelenetei játszódtak le előttem. A gyönyörű gótikus mennyezet és a félkör alakú karzatok fénypompája alatt, a képviselői padsorokból csak néha lángolt fel egy kis szikra, jelezvén, hogy a dolgozó népben más hit és törekvés izzik. Ha Bajcsy-Zsilinszky szólásra emelkedett, a levegő mindjárt átforrósodott. De sajnos, az ő szava még az épületen belül sem hallatszott messzire! Felszólalásaiból a viharcsengő dobhártyát hasogató zúgása, s a kormánypárti és szélsőjobboldali képviselők pokoli hangorkánja miatt csak szavakat, legfeljebb mondatfoszlányokat lehetett hallani. Az újvidéki tömegmészárlásról és más népellenes merényletről mondott beszédét vagy interpellációját még a parlamenti jegyzőkönyvek alapján is csak akkora műgonddal lehet összeállítani, mint egy ezerfelé töredezett antik korsót a földből kiásott darabjaiból.

De nem szeretnék nagyon elkalandozni. Legyen elég ennyi a cenzúráról és a parlamentről!

Szakasits összetartó ereje

1939 végén nagyjában befejeződtek a személyi változások a *Népszava* szerkesztőségében. Az új munkatársakon kívül szükség volt új főszerkesztőre is. Mónus Illést nem vették fel a Sajtókamarába és így nem folytathatta tovább irányító tevékenységét a lapnál. 1940 januárjától az új főszerkesztő Szakasits Árpád, a párt főtitkára lett. Szakasits az 1942-ben történt letartóztatásáig egyszerre töltötte be a két magas tisztséget. Utódja a főtitkári székben Szeder Ferenc lett.

Ezek a fontos személyi változások nem egyszerre történtek, mégis átfogó elgondolásokról tanúskodnak.

A Horthy-rezsim munkásellenes stratégái ezzel a szokástól eltérően nem is két, hanem egyenesen három legyet akartak ütni. Ha nem is egy csapásra, mégis egészen rövid idő leforgása alatt. Ez látszólag sikerült is.

1. Eltávolították Mónust, ezt az eszes vezetőt, a főszerkesztői posztról és partvonalra állították.

2. Megfosztották Szakasitsot a főtitkári tisztségtől, amelyre őt mint baloldali haladó politikust 1939-ben a párt kongresszusa után megválasztották.

3. 1942-ben a főtitkári székbe juttatták Szeder Ferencet, ezt a kis képességű és ízig-vérig megalkuvó pártembert, a a Bethlen–Peyer-féle paktum ritkaságszámba menő kreatúráját.

Nem tagadható, a haditerv kitűnő volt. A legzseniálisabb része abban kulminált, hogy a közelgő nagy világproblémák idején, a több mint fél évszázados múlttal rendelkező legális

munkáspárt élén ne egy baloldali meggyőződésű munkásember álljon, hanem egy olyan földmunkás, akinek a nagyipari munkássághoz és annak harcához életében soha semmi köze nem volt és még a szegényparaszti érdekek igazi képviseletéig sem jutott el. Más dolog, hogy ő is úgy járt, mint a *János vitéz* francia királya. Jobboldali támogatóinak kitűnő haditervei ellenére egyetlen csatát sem nyert meg.

Ez az agyafúrt átrendeződés a következő tényleges helyzetet idézte elő.

Mónus tagja maradt a pártválasztmánynak, s ott minden lényeges kérdésben igyekezett hallatni a szavát. Braun Soma mellett, sőt őfölé helyezve, megkapta a pártpropaganda legfőbb irányítását, a pártkiadványok, propagandafüzetek kiadásának szervezését és szerkesztését. Állandó cikkírója maradt a *Népszavá*nak, azzal a különbséggel, hogy írásai ettől az időtől kezdve Ács Tamács vagy Illés Tamás néven jelentek meg. A szerkesztőség munkaértekezletein rendszeresen részt vett, s bár a szerkesztés munkájába közvetlenül nem avatkozott bele, a belpolitikai és a nemzetközi kérdésekről gyakorta elmondta a véleményét. Gyűlésekre nem járhatott, pártnapokat nem tarthatott, de a folyosó végén levő kis szobájából nagyon is érezhetően befolyásolta a párt egész tevékenységét.

Szakasits jó főszerkesztőnek bizonyult. A főtitkári pozíció elvesztése után kiderült: a főszerkesztői tisztség nem kevésbé fontos, mint az előbbi.

Az országos politikába a Szociáldemokrata Párt ebben az időben egyre inkább csak a sajtóján keresztül volt képes beleszólni. A párt 1922-ben még huszonöt, 1926-ban már csak tizennégy, 1935-ben tizenegy képviselőt tudott beküldeni a parlamentbe. Az 1939-es országgyűlési választásokon további érzékeny veszteséget szenvedett. Mindössze öt jelöltjét választották meg, s ezek is – Peyer Károly, Szeder Ferenc, Kéthly Anna, Kabók Lajos és Malasits Géza – valamennyien a párt

jobbszárnyához tartoztak. A szociáldemokraták politikai tevékenységét más területeken is jelentősen korlátozták.

Az 1939-ben elfogadott honvédelmi törvény alapján az üzemek nagy részét a második világháború kezdetén katonai parancsnokság alá helyezték. A hadseregre vonatkozó rendszabályokat kiterjesztették az üzemi munkásságra is. A sztrájk, annak még a kezdeményezése is, törvénybe ütköző bűncselekmény lett. A pártszervezetekben és szakszervezetekben folyó baloldali vagy éppen kommunista propagandát és tevékenységet a jobboldali szociáldemokraták maguk is igyekeztek ellenőrizni. A rendőrségi letartóztatások állandóan folytak anélkül, hogy arról a közvéleményt tájékoztatták volna.

A politikai véleménynyilvánítás és állásfoglalás feladata a párton belül elsősorban a *Népszavá*ra hárult. Ezen keresztül nemcsak a szervezett munkássághoz, hanem a magyar közvélemény szélesebb rétegeihez is lehetett szólni. Nem csoda, hogy a lap példányszáma, s még inkább az olvasottsága, különösen a függetlenségi mozgalom kibontakozásának időszakában ugrásszerűen megnövekedett. Ellenfelei és ellenségei is olvasták. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni: mit, mikor és miről ír. A lap jelentős politikai tényezővé vált. Hatásában messze a pártválasztmány fölé emelkedett. A szervezett munkásság, a politikai közvélemény elsősorban nem a pártválasztmányra, hanem a lap állásfoglalásaira figyelt.

Szakasits Árpád a megnövekedett feladat – sőt, ha némi túlzással fejezem ki magam –, e történelmi misszió teljesítésére alkalmasnak bizonyult. Igaz, sokan – közöttük baloldali szociáldemokraták is – nem nagyon szimpatizáltak vele. Ingatag, állhatatlan vezetőnek tartották. Az a hír keringett róla: mindig annak ad igazat, akivel utoljára beszélt. Ez a megállapítás azonban csak annyiban igaz, hogy soha senkinek a véleményét kategorikusan nem utasította vissza úgy, ahogy azt az ún. nagyon határozott és következetes politikai vezetők szokták.

Szakasits szeretett elgondolkozni azon, amit hallott, amit kifejtettek előtte. Ha ez a gyengeség, a határozatlanság, az ingatagság és a következetlenség jele, nos, akkor Szakasitsnak e gyengeségben volt az ereje.

Más volt a helyzet Szeder Ferenc esetében. Szakasits Árpád helyére kerülvén, a szerkesztőségi folyosó bejárati részén elfoglalta főtitkári rezidenciáját. Ez a szoba úgy zárta magába Szeder Ferencet, mint koporsó a halottat. Ha ide belépett s magára csukta az ajtót, az úgy is maradt akár estig, senkinek nem jutott eszébe, hogy valamilyen problémájával bekopogjon hozzá. Napi tevékenysége abból állott, hogy a Belügyminisztérium illetékes osztályvezetőjével megbeszélte a szociáldemokrata magatartás aznapi illemszabályait. Később már ezt sem vele beszélték meg. Rájöttek, hogy utasításaikat éppúgy elnyeli a főtitkári szoba, mint őt magát. Országgyűlési képviselő is lévén, a tisztelt Házban egy-két alkalommal felszólalt ugyan, különben szavát sem lehetett hallani, sem pártnapokon, sem munkásgyűléseken, sem a kerületi párttitkárok havi tájékoztatóin. 1943-ban főleg vidéki gyűlésekre járt. Ez az ember volt a Szociáldemokrata Párt főtitkára a második világháború két véres esztendejében!

Meg kell hagyni, a Szociáldemokrata Párt jól szervezett párt volt. Öt évtized kemény küzdelmei erős szervezeti fegyelemre nevelték. Szervezeti ereje jóval felülmúlta politikai szerepét, jelentőségét és befolyását. Számomra ez azért volt különösképpen szembeszökő, mert az illegális kommunista pártban éppen az ellenkezőjét tapasztaltam. Az ő politikai ereje és befolyása sokszorosan nagyobb volt szervezeti erejénél. Különösen így volt ez a második világháború alatt, amikor a nemzeti-demokratikus egységfrontot szerveztük a fasizmus és a háború ellen.

A Szociáldemokrata Párt szervezettsége megmutatkozott abban is, hogy a kerületi titkárok számára rendszeres eligazí-

tást és tájékoztatókat tartottak. Ezt a bevált gyakorlatot a háború egész ideje alatt fenntartották. A párttitkárok tájékoztatása és instruálása kimondottan pártfeladat. De ki végezze? Szeder annyit tudott a körülöttünk zajló világról, amennyit tőlünk hallott. Nem maradt más hátra, e tájékoztatókat továbbra is Szakasits tartotta, éppúgy, mint főtitkár korában.

Ez a körülmény számunkra, a szerkesztőség fiatal tagjai számára, újabb lehetőséget teremtett politikai befolyásunk szélesítésére. Szakasitsnak beszámolói megtartásához információs anyagokra volt szüksége. Ezek összeállítását Gosztonyi Lajos, Kasztel András és jómagam készségesen vállaltuk. Nagyon gondosan készültünk ezekre az értekezletekre. Az anyag összeállításánál nem egyszerűen tájékoztatásra törekedtünk, hanem a belpolitikai és a nemzetközi helyzet gondos elemzésére. Olyan kérdések kezdtek az információs anyagok tömege alól felszínre törni, amelyekről ilyen fórumokon hosszú ideje nem esett szó. A legfontosabb kérdésekben vizsgáltuk az osztályviszonyok alakulását, a pártok helyzetét és állásfoglalását, a háborús frontok helyzetét, különös tekintettel a Szovjetunióban folyó hadműveletekre. Az anyag jelentős része a Párttörténeti Intézet Archívumában van, s bizony nem ártana, ha valaki vállalkozna feldolgozásukra. Sok minden kiderülne belőlük.

Szakasits jó politikai partnernek bizonyult. Anyagösszeállításainkat szinte változtatás nélkül a titkárok elé terjesztette. Nemigen vett el belőle semmit, kiegészítésként itt-ott inkább még hozzátett valamit. Egy-egy jelentős kérdésnél, az írásos tájékoztató egy-egy fontos megállapításánál megállt, az előadás szövegét az asztalra téve, szenvedélyes hangon hívta fel a figyelmet arra, amit ő még külön is hangsúlyozandónak tartott.

Mónus is, Szakasits is kiváló szerkesztő volt. Mindkettőjük fő erénye, hogy hagyták dolgozni munkatársaikat. Örültek,

ha kezdeményeztek, ha valamire javaslatot tettek. Nem fukarkodtak az elismeréssel sem. S a légkör olyan volt, hogy ez senkinek sem szállt a fejébe.

Szakasitsnak egyébként volt egy sajátosan egyéni légköre, mondhatnám, mikroklímája.

Erős, tömzsi alakja gyakran feltűnt a szerkesztőségi folyosókon. Járása olyan volt, mint a tengerészeké. Törzse mindig erősen arra az oldalra billent, amelyik lábával lépett. A feje is mintha rugóra működött volna. Rendkívül finom, szinte szüntelen rezdülésekkel hol erre, hol arra bólingatott. Az volt az érzésem, hogy a hozzá beszélő hang erősségének megfelelően, mint egy jelzőkészülék, automatikusan végzi ezeket a mozgásokat.

Ha kijött a szobájából és végigment a folyosón, minden szobába benyitott és mindenkihez volt egy jó szava. Tréfás, baráti, csipkelődő. Főleg a hölgyekhez. Nekik a bók mellé egy-egy csókot is juttatott.

Született lovagiasságát, a nők iránti tiszteletét másképpen is kifejezte. Lelkesen pártfogolta a kezdő írónőket. Rendszerint este fogadta őket, amikor a szerkesztőség élete kissé már elcsendesedett. Azt hiszem, ennél ártatlanabb esti légyottokat a szerelem krónikája még nem jegyzett fel. Nélkülözte ez a bűnbeesés legkisebb jelét is. Szakasits egyszerűen szerette a szépet, a harmóniát, különösen ha az egy egészséges fiatal nőben testesült meg. Inkább trubadúr volt, mint hősszerelmes. Olykor a fiatal nők látogatásait verssel viszonozta. Ezek egy részét meg is jelentette, álnév alatt, műfordításnak álcázva. Még a *Népszava* híres karácsonyi számába is jutott egy ilyen vers, ismeretlen francia költő műveként, Szakácsi Áron fordításában.

Szakasits egyébként a fiatal írónők költői és prózai próbálkozásait lektorálásra és nyomdai előkészítésre a szerkesztőség munkatársainak adta át. Ezzel lehetővé tette, hogy az ifjú hölgyekkel mi is megismerkedhessünk. Több kollégám ártat-

lan lektori segítsége tartós szerelmi viszonyba csapott át. Van olyan íróbarátom, akinek e kapcsolatból született házassága ma is példamutató. Szakasitsnak emiatt soha senkivel a legkisebb afférja sem volt.

Én is csak nehezen kerültem el sorsomat. Az egyik írónő, aki a klasszikus magyar szerelmi költészet egyik legnagyobb múzsájának a nevét viselte, látván irodalmi érdeklődésemet, meghívott magukhoz vacsorára. A meghívás elfogadásában szerepet játszott, hogy apja a *Nyugat* nemzedékének jelentékeny írója, sőt a korabeli kritika szerint Ady előfutára volt. Márpedig én ezt a nemzedéket rendkívül tiszteltem és becsültem. Nemcsak a legnagyobb énekeseit, hanem a kisebb lantpengetőit is. A találkozás mégis fiaskóval végződött.

Az idős költő egész este irodalmi terveiről beszélt. Most éppen azzal foglalkozik, mondotta, hogy szerelmi költészetét egyik múzsájáról a másikra testálja. Ezt a műveletet úgy hajtja végre, hogy szerelmi lírájának jelzőit az új múzsa arca, szeme, szája és haja színének megfelelően átírogatja. Mindezt élcelődve, kedélyeskedve adta elő.

Látva e sintérmunkát, mélyen megrendültem. Miféle előfutár lehetett ez a költő? Ady versein ezt a manővert nem lehetett volna végrehajtani, egyetlen jelző erejéig sem. Léda aranyszobrát még kevésbé lehetett volna ledönteni. A múzsának, mint a kiszolgált öreg katonának, obsitot lehetett adni, útilaput lehetett a talpára kötni, de a róla, a hozzá írott verseket már se égzengés, se földrengés, se árvíz, se tűzvész többé nem tudta megrendíteni. Ezt érezte a költő, Ady is. Nála még a szakítás is fejedelmi módon történt. Az *Elbocsátó, szép üzenet*ben ezért dobta férfiasan és büszkén a kiszolgált múzsa felé feledésének gazdag úrpalástját.

Ám Szakasits költői tevékenységéről szólva tartozunk az igazságnak azzal a megállapítással, hogy versei, főleg munkásmozgalmi tevékenységének korábbi éveiben és évtizedeiben,

gyakran jelentek meg a lapokban, és nem is álnév alatt. Összegyűjtve is kiadta őket. De itt a betűk másról és másként vallottak. Versei nemhiába lettek a szavalókórusok szívesen választott darabjai. Legalább egyet hadd iktassak ide.

A PLAKÁT

A betűk kiáltanak:
Munkások! Proletárok!
Mire vártok, meddig vártok?!
Kicsi a bér, s a kenyér drága.
Szűk lakástok, tüdőtök rágja,
Százezrek hullnak veszendőbe,
Hogy jusson a falánk bendőkbe,
Nincs jogotok! Nincs jogotok!
Van-e hát tűrni okotok?!
Kiáltanak a betűk, s a színek,
S kipirosodnak a fakó szívek,
Gyűlésre hívnak a plakátok...
Fiatalok hol az apátok,
Apák hol van a feleségtek,
Hol vagytok, kik nyomorban éltek?
És mennek, mennek százan és ezren
Csönd van, még a levél se rezzen,
Vihar előtti csönd az estben,
Acélsisaktok néma lesben.
Fekete tömeg, fekete felhő
S ha majd a vihar órája eljő,
Utcasarkokon új plakátok
Köszöntik a győzelmet rátok...

Amilyen rossz volt – főleg kezdetben – a szerkesztőség kapcsolata a külvilággal, annyira bensőséges és baráti volt a belső élete. A szerkesztőség valóban olyan volt, mint egy nagy csa-

lád. Főszerkesztő, szerkesztők, rovatvezetők, munkatársak, gyakornokok, adminisztrátorok és gépírónők meghitt baráti közösségben éltek. És nemcsak a szerkesztőségben. Az éjszakai munka befejezése után a bent levő társaság gyakorta felkerekedett s valamelyik kávéházban – a Simplon és a Deák esett a legközelebb – baráti beszélgetéssel és tréfálkozással fejezte be a sokszor fárasztó napot.

Hagyomány volt, hogy Szakasits és felesége évenként legalább egyszer az építőipari munkások Aréna (ma Dózsa György) úti székházában levő lakásukon vendégül látott bennünket. Szakasits felesége kitűnő konyhaművész hírében állott s ezt minden alkalommal be is bizonyította. Feledhetetlen bableveseket főzött. Bor és nótaszó mellet reggelig együtt maradtunk.

Szakasits vidám természete, derűs életszemlélete, emberszeretete és barátsága a ránk zúduló szörnyű napokban kollektívánk nagy összetartó erejévé vált.

Peyer tájékoztatói

A szakszervezeti munkában is érvényesült a nagy fokú szervezettség. Igaz, sok tekintetben ez már olyan volt, mintha valami megkövesedne. Külön nevet is adtak neki: szakszervezeti bürokrácia. És még ez is a különböző nyilvántartások, tagdíjfizetések, kimutatások és statisztikák színvonalára kárhoztatva.

De még így is szervezettség volt! Ilyen kiélezett helyzetben azonban itt sem lehetett megállni a szakszervezeti tagsággal együtt járó kicsinyes bürokratikus eljárásoknál. A szakszervezeti vezetőket is fel kellett készíteni a nehéz napokra. A Szaktanács ezért a Magdolna utcai vasas székházban rendszeres időközökben tájékoztató előadásokat tartott. Előadója ki más lehetett volna, mint Peyer Károly, a Szaktanács főtitkára.

1940 tavaszán – ekkor már Gosztonyi Lajossal dolgoztam egy szobában – kedves szokása szerint benyitott hozzánk Szakasits, s a maga vidám hangján szinte kiáltva közölte:

– Gyufa, holnap nagy megbízatás vár rád!

– Állok elébe! – válaszoltam, előre is megtisztelve érezve magam a reám váró feladat nagyságától.

– Holnap délután 4 órakor a vasasszakszervezet székházában összbizalmi értekezlet lesz. Te leszel a tudósító.

Valóban szép megbízatás! Egy kicsit még nagynak is éreztem, hiszen a szakszervezeti munkát közelebbről – főleg pedig belülről – nem ismertem. Közöltem is ezt Szakasitscsal.

– Nem baj, legalább ezzel is megismerkedsz – intézte el na-

gyon röviden. – Peyer elvtárs az előadó – tette még hozzá, szinte megnyugtatásként. Talán nem is gondolva arra, hogy éppen ez a közlése terít a földre igazán.

A jobboldali szociáldemokratákkal, főleg az árulókkal politikailag semmiképpen sem tudtam megbarátkozni, de nem is akartam. A puszta jelenlétüket is nehezen tudtam elviselni. Fizikai rosszullét fogott el, ha velük találkoztam, vagy ha éppen kezet kellett fogni velük. Szakasits bejelentése sok mindent felkavart bennem.

Mindenekelőtt eszembe juttatta Peyer belügyminiszteri tevékenységét a Peidl-kormány néhány napos dicstelen időszakában. Eszembe juttatta a Bethlen–Peyer-paktumot, amelynek nagy szerepe volt abban, hogy a Tanácsköztársaság leverése után a magyar munkásmozgalmat az ellenforradalmi rendszer érdekeinek megfelelő keretek közé szorítsák.

A Horthy-fasizmus figyelembe vette a magyar „nemzeti sajátosságokat és a nemzetközi körülményeket". Itthon a munkásosztály és a parasztság helyzetét, s forradalmi tapasztalatainak hatásaként politikai érettségét és harckészségét. Ezért a horthysta kormányzatnak még a húszas évek elején bele kellett törődnie a szociáldemokrata párt és a szakszervezeti mozgalom erősen korlátozott, ám mégis törvényesen biztosított létébe. Nem hagyhatta figyelmen kívül azt sem, hogy a Szocialista Munkásinternacionálé pártjai a nagy nyugati tőkésállamokban jelentős tömegbefolyással rendelkeztek. A szociáldemokrata pártok Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban időnként kormánypártokká váltak, s velük is a kapcsolatok fenntartására kellett törekedni. Mondhatjuk, hogy e tekintetben a horthysta kormányzat „bölcsebb" volt a német vagy az olasz fasizmusnál. De ez jórészt kényszerű bölcsesség volt. Mindenekelőtt azért, mert a magyar fasiszta erők nem tudtak olyan átfogó szervezettségre szert tenni, mint Mussoliniék vagy Hitlerék, és a magyar uralkodó osztályok

szélsőreakciós szárnya nem tudott az erőviszonyokban, az ország vezetésében a maga számára olyan koncentrált túlsúlyt biztosítani, mint a német vagy az olasz.

A munkásosztállyal szembeni terrorhadjáratokat tehát Horthyék a forradalmi irányzat, a kommunista mozgalom felszámolására koncentrálták, a munkásmozgalom reformista szárnyának „csupán" a visszaszorítására törekedtek. Közben persze módját ejtették annak, hogy részben nyílt rendőri felügyelettel, részben titkos ügynökeik útján korlátozzák és ellenőrizzék a reformista szervezetek tevékenységét is. Igénybe vették ehhez a peyerista vezetők közreműködését, részben politikai nyomással és fenyegetéssel, nemegyszer kifejezetten szolgálatukba állításukkal. S e törekvésük nem is volt sikertelen.

Ezt a helyzetet tükrözi az 1920-as években született gúnyos megállapítás: ha nem volna Magyarországon szociáldemokrata párt, ki kellene találni. Egy másik gúnyos megjegyzés a legális munkáspártot „Magyar Királyi Szociáldemokrata Párt"-nak keresztelte el, az angol Labour Partyra célozva, amely a nemzetközi munkásmozgalomban azzal szerzett kétes értékű hírnevet magának, hogy „őfelsége hű ellenzéke" szerepét töltötte be.

Persze, ekkor már én is tudtam, hogy ennek ellenére a legális munkásmozgalom: a szociáldemokrata párt, a szakszervezetek, a munkás kulturális és sportegyesületek betiltásának kérdése az ellenforradalmi korszak huszonöt esztendeje alatt egy percre sem került le a napirendről.

A bethleni konszolidáció tíz esztendeje után a szélsőjobboldali fajvédő Gömbös Gyula, a német és az olasz totális rendszerek feltétlen híve, Horthy egyik véres kezű segítőtársa jutott hatalomra. Csak természetes, hogy 1932. október 11-én a képviselőházba így köszöntött be: „Megkongatom a lélekharangot a szociáldemokrácia felett." Miniszterelnöksége alatt azon-

nal feléledtek a munkásmozgalom betiltására irányuló törekvések. De még a Hitler uralomrajutásával Németországban bekövetkezett totális diktatúra sem öntött annyi bátorságot Gömbösékbe, hogy ütésre emelt öklükkel a német fasisztákhoz hasonló módon lecsapjanak a magyar munkásmozgalomra.

A betiltás szándéka, s az ellenforradalom fenyegető bárdja tehát mindig ott lebegett a legális munkásmozgalom feje felett. Különösképpen a kiéleződő hazai és nemzetközi események időszakában. Ezt láttuk a Szovjetunió elleni rablóháborúba való belépésünk, majd az ország német megszállása időszakában. A munkásosztály, a dolgozó nép, a munkásmozgalom e megszállott ellenségei mégis mindenkor kénytelenek voltak meghátrálni.

Miért? Mi fogta le mégis az ütésre emelt kezüket?

Hazánk társadalmi-gazdasági struktúrája következtében az ország méreteihez, népünk lélekszámához képest nálunk a felszín alatt potenciálisan mindig hatalmas forradalmi erők izzottak. Mégpedig mindenkor kitörésre képes és kész állapotban. Az ország kilencmillió lakosának csaknem a fele tartozott ide. A két háború között a közepesen fejlett magyar ipar körülbelül egymillió ipari munkást foglalkoztatott; a kis létszámú arisztokrata családok feudális birtokainak tíz- és százezer holdjain, vagy azok árnyékában hárommillió uradalmi cseléd, szegényparaszt és törpebirtokos tengette életét. Nem csoda hát, hogy ha a nemzetközi és hazai események ehhez kedvező feltételeket teremtettek, a magyar vulkán azonnal működni kezdett.

Helyzetünk megítéléséhez tartozik, hogy a magyar ipar közepes fejlettsége nem csökkentette, hanem növelte a magyar tőkésosztály étvágyát. Iparmágnásaink, ha az ipar fejlettségének színvonalában nem is tudták, legalább a kizsákmányolás mértékében akarták utolérni a fejlett nyugati államokat. Ezt

csak úgy tehették, ha mohóbbak és kíméletlenebbek voltak külföldi tőkéstársaiknál.

Ehhez járult, hogy a világ felosztásából kizárva, Magyarországon a gyarmatok kizsákmányolásából még porszemnyi morzsák sem hullottak a munkásosztály asztalára. Nálunk igazi munkásarisztokrácia nem alakulhatott ki. Munkásosztályunk anyagi és társadalmi helyzetét tekintve egységesebb volt. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a magyar ipari munkásság létszámát, politikai súlyát, forradalmi szerepét és jelentőségét tekintve túlhaladta iparunk fejlettségének színvonalát. Közepesen fejlett iparunk mellett szakmailag és politikailag magasan fejlett és képzett munkásosztállyal rendelkeztünk.

Ebben a homogén, évtizedek harcaiban öntudatos osztállyá kovácsolódott munkásságban mindenkor kedvező talajra találtak a forradalmi munkásmozgalom tanai. Ezt még a munkásmozgalom esküdt ellenségei is kénytelenek voltak elismerni. A haladó eszmék és mozgalmak üldözése, a törvényen kívül helyezett kommunisták bebörtönzése és kivégzése közepette a reakció soraiban is állandóan vitatott kérdés volt, mi a kedvezőbb számukra: a reformista vezetés alatt álló munkásszervezetek bizonyos legalitása, s ilyenformán éppen a peyerista vezetők segítségével a kézbentartása és ellenőrzése, vagy pedig betiltása. Mind a két variánstól féltek. Félelmük és nyugtalanságuk oka az volt, hogy a kommunisták a korlátozott és ellenőrzött legális munkásszervezeteket is fel tudták használni arra, hogy saját tevékenységük számára illegálisan legális bázisokat építsenek ki.

De tapasztalhatták azt is, valahányszor a munkásmozgalomra emelték a kezüket, erre mindig megmozdult az országban valami. A szervezett dolgozók tiltakozásokkal, sztrájkokkal és tüntetésekkel válaszoltak. De nemcsak ők! Mellettük, értük a haladó emberek szimpátiatüntetése volt az első visszhang. Ez a magyarázata annak, hogy a bethleni konszolidációtól

a gömbösi gleichschaltolásig, majd a totális hadviseléstől a német megszállásig sem Horthy, sem Gömbös, sem Imrédy, sem Sztójay, de még Szálasi sem merte magát rászánni arra, hogy a munkásság évtizedes szervezeteit felszámolja. Helyesebben: az ország német megszállása után is csak a Szociáldemokrata Pártra emeltek kezet, a szakszervezetek legalitását formálisan meghagyták.

Ezt a röpke eszmefuttatást Szakasits bejelentése, kérése, utasítása – mindegy, hogy minek nevezzük – indította el bennem. Igen, holnap mehetek a nehéz időket átvészelt vasasszakszervezet akkor már országosan ismert Magdolna utcai székházába, meghallgatni Peyer Károly beszámolóját.

A székház valóban impozáns épület. Tágas, oszlopcsarnokos előtér, szép, kényelmes munkaszobák, hatalmas könyvtár és tornaterem, díszes, nagy erkéllyel és páholysorokkal kiképzett előadóterem, színpaddal. Nagy szükség is volt arra, hogy ezt a szakszervezeti székházat a húszas évek második felében felépítsék. Legnagyobb szakszervezeteink, a vas- és fémmunkások szakmai egyesületei addig rendszerint kocsmákban, vendéglőkben tartották összejöveteleiket, konferenciáikat, sőt kongresszusaikat is. A vas- és fémmunkások központjának felépítésével olyan székház született, amely az egész magyar munkásmozgalom centrális része lett. Ettől az időtől kezdve azok a szakszervezetek, amelyek megfelelő helyiséggel nem rendelkeztek, itt tartották legfontosabb rendezvényeiket. A Szociáldemokrata Párt kongresszusai is itt zajlottak le. Mai szóhasználat szerint afféle kongresszusi palotának számított. És nemcsak politikai rendezvényeknek adott helyet. A két híres munkáskórus, a Vándor és a Szalmás, elsőként itt mutatta be műsorait. A Vasas Matiné műsoraival innen indult el országos hódító útjára a forradalmi magyar irodalom legjobb előadóművészeink tolmácsolásában. A munkásszínjátszók e szakszervezeti székház színpadán léptek a nagy nyilvánosság elé, olyan

klasszikus értékek bemutatásával, mint a Bánk bán és a Lúdas Matyi.

És most itt vagyunk a szakszervezeti bizalmiak, elnökök és titkárok összejövetelén, hogy meghallgassuk Peyer Károly tájékoztatóját.

A széles bejárati ajtón sűrűn áramlottak a meghívottak, az előcsarnokban nagy volt a sürgés-forgás. Az érkezők nagy része a szemközti széles lépcsőn az emeletre, az előadóterembe vette az irányt. Mindenki oda ült, ahová akart. De ahogy a terem kezdett megtelni, oda, ahol éppen még helyet talált.

Érdekes, hogy a korábban érkezők elsősorban a kijárati ajtók közelében foglaltak helyet. A nagyterem széksorai a falak és az ajtók mentén már zsúfolásig megteltek, de a terem közepe még üres volt, mint a féregrágta almáé. A hasonlat nem véletlen, bár nem egészen ide illő.

Bizony, itt is volt féreg a javából. A főkapitányság politikai osztályának képviseletében jelenlevő rendőrtiszt a nyolcadik, kilencedik széksor közepén foglalt helyet. Innen figyelte, mi történik a teremben. Az, ami a színpadon lejátszódik, illetve ott elhangzik, egyáltalán nem nyugtalanította. Peyer személye garancia volt arra, hogy az előadó részéről a fennálló társadalmi rendet a legkisebb sérelem sem érheti. Nem az előadóra, hanem a hallgatóságra kellett ügyelnie. Ilyenkor az ügyeletes rendőrtiszt nem az előadói emelvényen foglalt helyet, ahol közszemlére tette volna ki magát, s ezzel is borzolta volna a jelenlevők idegeit.

A munkásgyűléseken sok minden az előadótól függött. Nemcsak az, hogy a rendőrtiszt az emelvényen vagy a nézőtéren foglal-e helyet, hanem az is, hogy a hallgatóság hogyan helyezkedett el a teremben. Ennek is megvan a maga rendje és stratégiai fontossága. A rendőrtisztet így könnyűszerrel gyűrűbe lehet zárni, s ártalmatlanná lehet tenni. Szükség esetén viszont az ajtók közeléből könnyebben lehetett kereket oldani.

Az ilyen összbizalmi értekezleteknek is volt elnökségük. Úgy látszik, enélkül akkor sem lehetett tájékoztatót tartani.

Az elnökség tagjai Kabók Lajosnak, a vasasszakszervezet főtitkárának a szobájában gyülekeztek. Miért, miért nem, a rendezők engem is oda irányítottak. Úgy gondolom, azért részesültem e nagy megtiszteltetésben, mert a zsúfolásig megtelt nagyteremben másutt sehol sem tudtam volna újságírói munkámat végezni.

Először léptem át egy szakszervezeti főtitkár szobájának a küszöbét. Kabókot már személyesen ismertem. Alacsony, zömök, ötvenes évei közepén járó, őszes, majdhogynem komor ember volt. A szobája is végtelenül egyszerű. Az íróasztalon kívül mindössze egy szalongarnitúra, s a minden hivatali szobában szokásos könyvszekrény képezte az összes berendezést. S mindezek fölött a falon óriási plakát formájában az ismert kalapácsos vörös ember, aki mintha most készülődne, hogy hatalmas lendülettel egyetlen csapással szétverje ezt az egész rothadt ellenforradalmi világot.

Nyílott az ajtó. Peyer lépett, helyesebben gurult be rajta. Furcsa képzetem támadt. Mi lenne, ha a kalapácsos vörös ember a plakátról éppen most sújtana le. Peyer úgy eltűnne, mint szög a padlóban. De nem ez történt. Kezet fogtunk. Peyer jókedvűnek látszott. Miért is ne? Előadása iránt nagy érdeklődés mutatkozott, s neki bizonyára sok és izgalmas mondanivalója van.

1940 tavaszának feszültséggel teli napjait éltük. Hitlerék már régen megszállták a Ruhr-vidéket, Elzász-Lotaringiát, annektálták Ausztriát, a müncheni egyezmény másnapján lerohanták Csehszlovákiát. Mi ez, ha nem agresszió, ha nem háború? Még akkor is, ha egyelőre vér nélküli. 1939 szeptemberében megtámadták és megszállták Lengyelországot, s a háború tüzes szekerét Nyugat-Európa ellen fordították. Elfoglalták Dániát, Norvégiát, s májusban már Franciaországban folytak a

véres harcok. Egész Európa lángba borult. Mi ez, ha nem agresszió, ha nem háború? Megkezdődött a csata Angliáért. Chamberlaint 1940 májusában Churchill váltja fel, aki következetesen Hitler-ellenes álláspontra helyezkedik. A háború kiterjed a tengerekre. Megindul a harc a gyarmatokért. Mi ez, ha nem világháború?

A reménység egyetlen szála maradt meg: a szovjet–német megnemtámadási egyezmény. Csak ez a szál el ne szakadjon!

Magam is a színpadon, az előadói asztalnál foglaltam helyet. Öten-hatan ültünk ott mindössze. Kabókon kívül Koltói Annára emlékszem, a többieket akkor még nem is igen ismertem. Az asztal végére kerültem, nem is ülhettem volna máshová. Ennek persze örültem is. Ez a hely némiképp önmagában is jelezte, hogy nem politikai, hanem tudósítói minőségben kerültem Peyerrel egy asztal mellé.

Kabók rövid megnyitója után Peyer emelkedett szólásra. Az emelkedés csak részben felel meg az igazságnak. Annyiban, hogy Peyer valóban felállt a székéről. Erre abból lehetett következtetni, hogy székét jó fél méterre maga mögé rúgta. Vertikális kiterjedését tekintve különben mindegy volt: ül-e vagy áll? Rövid, kissé görbe lába és erős törzse e két különböző testhelyzetben kiegyenlítették egymást. Első eset, amikor Peyert beszélni hallottam. Amit azonban most mondok, az több összbizalmi értekezlet tapasztalatait összegezi.

A háború alatt a legális munkásmozgalom vezetői két helyen kaptak rendszeres tájékoztatást és instrukciókat. Az egyik a párttitkárok már említett tájékoztatója, amelyet a Conti utcai székházban Szakasits Árpád főtitkár, majd főszerkesztő tartott, s a másik a peyeri, amelynek az iránya reakciós, kommunista- és szovjetellenes volt.

Peyer jól végiggondolt sablon szerint tartotta előadásait. Ezt a sablont mindvégig megőrizte, csak argumentumait frissítette fel, a változó körülményeknek megfelelően.

Első tételként arról beszélt, milyen nehéz helyzetben élünk, idehaza és a nagyvilágban is. A hazai és a nemzetközi horizont tele van viharfelhőkkel: rettenetes napokra lehetünk elkészülve.

Második tétele: ilyen időben rendre, nyugalomra, fegyelmezett és szorgalmas munkára van szükség. Elengedhetetlenül szükséges, hogy mindenki helytálljon a maga posztján, megfeszített erővel teljesítve hazafiúi kötelességét.

A beszámolónak ez a része már kezdte borzolgatni az idegeket. A terem különböző helyein felcsattantak az első közbeszólások:

– Ne erről beszéljen!

– Le a fegyverkezési programmal.

– Munkát, kenyeret, és nem fegyvereket!

A terem rendje felborult. Az általános felzúdulás elnyomta Peyer hangját. Ebbe a morajlásba újabb jelszavak villámai csaptak belé.

– Egységfrontot Hitler és a nyilasok ellen! – süvítette valaki az erkély egyik jól védett tüzelőállásából.

Peyernek sem kellett egyéb! Kopasz feje az indulattól céklavörössé vált, arcizmai rángatózni kezdtek, s bikaerősségű hangját kieresztve, mindjárt a lényegre tért:

– Nem engedjük, hogy a kommunisták megbontsák sorainkat. Aki anarchiát akar, menjen Moszkvába! Sztálin már megcsinálta az egységfrontot Hitlerrel. De mi ebből az egységfrontból nem kérünk!

A pokol végképp elszabadult. A falakat majd szétfeszítő hangorkánban nem lehetett érteni, ki mit mond. Hosszú percek teltek el, amíg a pokoli lárma alábbhagyott. Peyer vérszemet kapva, a kommunistákat kezdte becsmérelni.

– Sorainkban rendbontók vannak, akiknek egy a céljuk, hogy kockára tegyék a munkásosztály vívmányait. De az, ami 1919-ben sikerült, még egyszer nem fog sikerülni.

Ezt követte a Szovjetunió gyalázása.

– Az, ami ott van, nem szocializmus, hanem anarchia, terror, vörös imperializmus.

A termen megint végigsüvített egy éles hang, egyenesen a szónok arcába csapódva:

– Piszkos áruló!

A terem megint felbolydult. Rendezőgárdisták hatoltak a széksorok közé, dulakodás kezdődött, de nem tudták megállapítani, ki volt a közbeszóló. Találomra egy-két embert mégis kicibáltak a helyéről s kidobták az ajtón.

E tájékoztatókkal kapcsolatban még két rövid megjegyzést teszek. Az illegális kommunista pártnak a harmincas évek első felétől erős befolyása volt a szakszervezetekben. Az 1933-ban kiadott „Be a szakszervezetekbe!" jelszó bebizonyította életrevalóságát. Némely szakszervezetnek kommunista volt az elnöke vagy a titkára. Volt, ahol mind a kettő.

Peyer agitációja tehát nem érte el a kívánt hatást. Minthogy e tájékoztatókon hozzászólások nem voltak, a kommunista pártnak egyetlen védelmi fegyvere maradt, megakadályozni a szónokot gyalázkodó beszéde elmondásában. Illegális párttagokat ilyen akciókra mozgósítani kockázatos vállalkozás lett volna, a lebukás veszélyének tette volna ki őket.

A közbeszólás a szimpatizánsok pártmunkája lett, akiket, ha tetten is értek, rendszerint megúsztak egy-két pofonnal vagy horogütéssel. Lebukással végződő következményei nem lettek a dolognak.

Sokat tudna erről beszélni szegény Lukács Imre szabómunkás és költő. Mint szakmunkás az egyik politikailag legerősebb szakszervezetnek, az Almássy téri szabók szakszervezetének volt a tagja. Mint költő a *Népszavá*ban és a párt más kiadványaiban jelentette meg verseit.

Minthogy dadogott, rá osztották ki a legrövidebb szöveget, amelyet kellő gyakorlás után egy szuszra, dadogás nélkül is ki

tudott mondani. A *Piszkos áruló!* rendszerint az ő szájából süvített az előadói emelvény felé. Ő a megmondhatója, éveken át mennyi ütleget kapott ezért.

A másik megjegyzésem szubjektív jellegű. Ezekről a beszámolókról az újságban nem jelent meg közlemény, én magam is csak informálódás céljából vettem részt azokon, mégis már az első alkalommal majd a föld alá süllyedtem szégyenemben. Arcpirító szégyenemet fokozta, hogy a jelenlevő elvtársak közül többekkel megismerkedtem mint pártnapi előadó. Bizalommal voltak irántam, elvtársnak tekintettek, s most mégis mintha korpa közé keveredtem volna!

Szerencsére, hála a jó váltógazdálkodásnak, nem sokszor került rá sor, hogy Peyer „kedvéért" kellett a Magdolna utcába mennem.

Ezután is gyakran jártam oda, de ekkor már más ügyben, s éppen ezért örömmel és szívesen.

„Édes Erdély, itt vagyunk"

Észak-Erdély Magyarországhoz való csatolása fontos esemény az „országgyarapítás" eseménysorozatában. Fontosabb minden addiginál. Ezt mutatja, hogy a terület-visszacsatolások nacionalista hullámverésében született meg az Erdélyi induló is, amelynek a refrénje ezekkel a szavakkal kezdődött: „Édes Erdély, itt vagyunk..."

Következett ez Erdély Magyarország történetében játszott mindenkori szerepéből. Tudjuk, volt időszak, és nemcsak múló pillanat, amikor ez az országrész volt a magyar függetlenség és szabadság igazi őrhelye. Az ország vezetői hol a Habsburgok, hol a törökök ellen innen vívták harcukat az ország egyesítéséért.

A magyar kultúra is mindenkor gazdagon sarjadzott az erdélyi talajból. Iskolaalapítók, bibliafordítók, könyvnyomtatók, prédikátorok gazdagították évszázadokon át a magyar művelődés nagy alakjainak névsorát.

A trianoni békeszerződéssel a királyi Romániához csatolt Erdély az ellenforradalmi Magyarországon a nacionalizmus és a sovinizmus széles hullámverését indította el.

Irredenta költők ontották sovinizmustól csöpögő verseiket. A legtöbb alkotást meg is zenésítették. A szórakozóhelyeken, a bárokban, a rádióban, még a cigányzenészek húrjain is szívbemarkolóan hangzott fel az „Erdélyországban van az én hazám". Gátlástalanul folyt a soviniszta uszítás. A revizionizmust az ellenforradalmi rendszer az állami politika rangjára emelte.

Az ország tele volt „erdélyi menekültekkel". Sikk volt annak lenni. Még bizonyos előnyökkel is járt, ha valaki az lehetett. Hivatali beosztásoknál és előléptetéseknél előnyben részesültek.

Több ilyen erdélyi menekültet ismertem. Az én derék berettyóújfalui polgári iskolai igazgatóm szülőfaluja tiszteletére, vagy egyszerűen csak arra emlékezve, becsületes nevét etédi Kelemen Jánosra nemesítette. A középosztályhoz tartozók valamennyien engedélyt kaptak arra, hogy szülőfalujuk nevét előnévként viselhessék. Erdély városai és falvai előnevek formájában átköltöztek Magyarországra. Volt ebben valami a „Mi nem felejtünk!" revans gondolatából.

A magyar kommunisták sohasem értettek egyet a trianoni békeszerződéssel. Igazságtalan, imperialista diktátumnak tartották. Jóvátételét azonban merőben másként képzelték el, mint az ellenforradalmi rendszer urai. A trianoni békeszerződés ellen küzdve, a magyar kommunisták sohasem hagyták figyelmen kívül, hogy Erdély lakosságának nagyobbik része román, s nem vonták kétségbe Erdély román lakosságának azt az igényét, hogy Romániához tartozzék. A kommunisták, a haladó emberek szeme előtt már a soknemzetiségű szovjet állam példája lebegett. Hirdették, hogy a trianoni bilincs széttörése csak a Szovjetunióval szövetségben, a népek önrendelkezése, a Duna-völgyi népek összefogása alapján, az imperializmus elleni közös harcban valósítható meg.

De hiába! Mennyire más volt az, ami – 1940 augusztusa után – a bécsi döntés idején történt. Mennyire különbözött attól, amit mi elképzeltünk, amiért mi harcoltunk. Ég és föld!

Az irredentizmus és a sovinizmus hazai apostolai szerint „Csonka-Magyarországot" Erdély tette volna igazi mennyországgá. Minden társadalmi fekélyünk forrása Trianon volt. A munkanélküliségé, a krajcáros béreké, a földnélküliségé, az analfabétizmusé, a csecsemőhalálozásé és a tüdővészé. És most

íme, Erdély északi részéből Nagyváradtól Kolozsváron át Sepsiszentgyörgyig, Hitler jóvoltából egy jelentős karéjt visszakaptunk. Annak az embernek a kezéből, aki már egész Nyugat-Európát lehengerelte, Ausztria és Csehszlovákia lerohanásával mélyen behatolt Európa szívébe, s lázasan készült a következő nagy feladatra: a Szovjetunió megtámadására. Ilyen körülmények között e területek Magyarországhoz csatolása úgy csavarodott ránk, mint kötél a nyakunkra.

A magyar uralkodó osztály mégis örült. Hogyne örült volna! Észak-Erdély visszacsatolásával „országgyarapító" tevékenységük részben sikeresen befejeződött. Magyarország területe 162 ezer négyzetkilométerre növekedett, lakosainak száma meghaladta a 13 milliót. Ezzel a több mint két évtizede folytatott revizionista művükre tették fel a koronát. A nép egy részét is meg tudták szédíteni. Az általános öröm mindent feledtető hangulatában mit számított az, hogy ezzel örökre elkötelezték magukat Hitlernek.

Horthy újból nyergelhette fehér lovát. Rövid idő alatt immár harmadszor. 1938 szeptemberében a Felvidék „visszatérésekor" - először. 1939 márciusában a Kárpát-Ukrajnába való fegyveres bevonuláskor - másodszor, és most - harmadszor. Megjelent a kormányzó hadparancsa: „Előre a Keleti-Kárpátok gerincéig!"

De mint mindig, a részegítő mámor napjai után, most is a kijózanodás percei következtek. Hamarosan kiderült, hogy az általános örömbe üröm is keveredik. Nem is kevés!

Észak-Erdély ugyanis már nem a nagyságos fejedelmek, a történelmi romantika, a díszes folklór, a népi építőművészet, a csavaros paraszti észjárás és nyelvi furfang hazája volt. Persze, még ez utóbbiakat is meg lehetett találni. De már régen nem ez volt rá a jellemző. Észak-Erdély alaposan „fertőzött" területté vált. Két szempontból is.

A trianoni békeszerződés milliós nagyságrendű magyarlakta

területeket csatolt a szomszédos országokhoz. Ez természetesen a környező országokban súlyos nemzetiségi problémákat vetett fel. Még a köztársasági államformájú Csehszlovákiában is, hát még a romániai királyi diktatúrában. Ami pedig a munkásmozgalmi szempontokat illeti, e területek nagyobb városaiban a munkásmozgalom szervezettsége, politikai fejlettsége már magas fokot ért el, jelentősen hozzájárulva az egész magyarországi osztályharc fejlődéséhez.

Így történt, hogy a két világháború között a magyarországi munkásmozgalom főleg Budapestre korlátozódott s a vidéki, főleg az erősen agrárjellegű városaink nem tudtak kellőképpen felsorakozni a főváros mellé.

A visszacsatolt területeken jelentős volt a munkásosztály szerepe, főleg a kommunista párt befolyása. A bevonulást mindjárt a tisztogatás követte. A kommunista mozgalom ellensúlyozására, helyesebben letörésére Horthyék tisztogató különítményeket állítottak össze. Ebben a Tanácsköztársaság vérbefojtásának idejéből nagy tapasztalattal rendelkeztek.

Ugyanez volt a helyzet Erdélyben is.

Az idacsatolt területeken a haladó, forradalmi erők mellett a romániai szélsőjobboldali erőknek, a vasgárdistáknak igen erős bázisai voltak. A magyarországi szélsőjobboldali erők erre támaszkodva gyors és erőteljes szervező munkába kezdtek, s gátolták, sok tekintetben lehetetlenné tették még a magyar szakszervezeti mozgalom helyreállítását is. Előfordult, hogy még a kapcsolatfelvételt is megakadályozták. Nagyváradon a jobboldali szervezetek a munkásotthont erőszakkal vették birtokukba. Az erdélyi városok közül csak Kolozsvárott sikerült csoportot létesíteni.

Kolozsvár azonban mindenkor Erdély központja, fővárosa volt. Nem közigazgatásilag, hanem eszmeileg, politikailag. Az volt a két világháború között is. Élénk politikai, szellemi tevékenység jellemezte a város életét. Kitűnő írók, költők,

publicisták egész sora jelentkezett itt, megkapóan új mondanivalóval és formaművészettel. Voltak, akik egy személyben a művészetek több ágában jeleskedtek. Sokoldalúság, valami egyetemességre való törekvés jellemezte őket. A tehetségeknek ez az áradása magas színvonalú folyóiratokat, könyvművészetileg is maradandó alkotásokat hozott létre. Irodalmi-művészeti folyóirataik, az *Erdélyi Helikon* és a *Pásztortűz* az egyetemes magyar irodalom alkotó műhelyei voltak.

E folyóiratokkal már a harmincas évek elején megismerkedtem s rajtuk keresztül az erdélyi magyarság közszellemével. Nem csodáltam, hogy az erdélyi írók művei Magyarországon rendkívül népszerűek voltak. Lehet, hogy ebben is kifejezésre jutott az említett nacionalista hullámverés s az Erdély iránt érzett nosztalgia. De tévedés lenne azt hinni, hogy a csonka, de mégis nagy hazában csak a nacionalizmus hullámain lettek népszerűekké. Idehaza a transzszilván nacionalizmus túlfűtöttsége csak olyan vérszegény rímfaragókat szült, mint József főherceg, Papp-Váry Elemérné, a *Hitvallás* szerzője, és Somogyváry Gyula, költői nevén Gyula diák. Mit mondhatott az írói hivatás ilyen megcsúfolói számára Kós Károly *Budai Nagy Antal* című forradalmi drámája, Tamási *Ábel* trilógiája, Áprily Lajos és Dsida Jenő frissen áradó költészete, vagy éppen Nagy István munkáséletet bemutató epikája.

A képhez hozzátartozik a *Korunk* című folyóirat is. Kolozsvárott a királyi diktatúra idején szerkesztők és publicisták, írók és költők, társadalombölcselők és tudósok olyan marxista irodalmi és társadalomtudományi folyóiratot jelentettek meg, amilyen Magyarországon nem volt, de nem is jelenhetett volna meg. A magyarországi marxista és baloldali írók – Molnár Erik, József Attila, Illyés Gyula, Veres Péter – rendszeresen részt vettek a lap munkájában. De nemcsak ők, hanem a Csehszlovákiában és Jugoszláviában élő magyar emigráns írók is. A lapot 1926-ban Dienes László alapította és szerkesztette,

majd több mint tíz éven át Gaál Gábor, a kiváló marxista tudós és irodalomtörténész, aki hivatásának tekintette, hogy Horthy ellenforradalmi rendszere körül a társadalmi haladás szellemét ébren tartsa és élessze. Nem csoda, hogy Budapesten a lap árusítása tilos volt. Egy-egy példánya csak kerülő utakon, illegális csatornákon keresztül jutott el hozzánk.

Észak-Erdély idacsatolása után én kerültem abba a helyzetbe, hogy felvegyem a kapcsolatot az ottani kommunista és más antifasiszta írókkal.

A *Népszavánál* vasúti szabadjeggyel rendelkeztem. Nem is akármilyennel. Szépen bekötött, takaros kis könyvecskéhez hasonló első osztályú, gyorsvonatra is érvényes szabadjeggyel.

A *Népszava* minden évben három vasúti igazolványt igényelt. Egyet a főszerkesztőnek, egyet a felelős szerkesztőnek és egyet a lap valamelyik munkatársának. 1941-ben a harmadik szabadjegy odaítélésében én részesültem, a szerkesztőség osztatlan egyetértésével. Szakasits rövid indoklása szerint én jól ismerem az országot, a vidéket, a parasztságot – tréfálkozva afféle narodnyik léleknek is nevezett! –, ismerem a nyelvüket, megtalálom hozzájuk a hangot. Ilyen igazolvány akkor csak nagyon kevés embernek volt a zsebében. Magas rangú állami tisztviselőknek, országgyűlési képviselőknek, felsőházi tagoknak és a hozzájuk hasonló méltóságoknak.

Mondanom sem kell, nagyon megörültem neki. Főnyereménynek tekintettem. Megnyílt előttem az ország. Sokat és szabadon utazhattam. Nem annyira riportok készítésére, sokkal inkább előadások tartására, régi kapcsolataim fenntartására és újak teremtésére.

Az utóbbi egy-két évben sok új ismeretséget kötöttem.

Az Országos Ifjúsági Bizottság minden év márciusában negyven-ötven parasztfiatalt hozott Pestre s négy-öt napon át propaganda- és agitációs, valamint mozgalmi és szervezeti kérdésekről előadásokat tartott nekik. E fejtágítók fő szervezői

és részben előadói Kulich Gyula és Ságvári Endre voltak. Munkájukba mi, a szerkesztőség tagjai is bekapcsolódtunk. Gosztonyi Lajos a belpolitikáról, Kasztel a nemzetközi helyzetről, én általában a földkérdésről tartottam előadást. Mármár kezdtem a parasztkérdés szakértőjévé válni.

Március 15-e alkalmából a *Szabad Szó* is rendezett paraszttalálkozókat Budapesten. Ezen főleg a lap vidéki cikkírói és levelezői vettek részt. Munkánk itt már nem merült ki előadások tartásában, munkástalálkozókat is szerveztünk számukra, többek között az építőmunkások vezetőivel. Ezt viszonylag minden nagyobb feltűnés nélkül megtehettük, hiszen az Aréna úti szakszervezeti székház előtt a munkanélküli építőmunkásokból nap mint nap valóságos emberpiac képződött. Az utcán ácsorgó, munkára, szerződésre, kiközvetítésre váró emberek közé vegyülve észre sem lehetett venni, hogy 30–40 falusi küldött besétál a nyitott kapun s valamelyik szobában összejövetelt tart. Pedig itt a szakszervezet ismert vezetőivel, Apró Antallal, Fodor Gyulával, Somogyi Miklóssal, Török Jánossal, Reszegi Ferenccel és Kenéz Istvánnal jöttünk össze és a munkás-paraszt szövetség elvi, politikai, mozgalmi és szervezeti kérdéseiről vitatkoztunk.

Most alkalmam nyílt, hogy ezeket a budapesti összejöveteleken megismert vidéki barátainkat meglátogassam. Nem kellett arra várni, hogy majd egy-két esztendő múlva újra találkozunk. Abba sem kellett beletörődni, hogy amit Budapesten pár nap alatt kaptak, annak hosszú időre elegendő politikai muníciónak kell lennie. Több alkalommal voltam Szegeden, ahol előadást tartottam a Munkásotthonban, majd a Tisza Szálló nagytermében. Rendszeresen meglátogattam az olyan nagy városokat, mint Debrecen, Hódmezővásárhely, Szentes, sőt az olyan kisebb helyeket is, mint Kisújszállás, Szeghalom, Vésztő és Balmazújváros.

A bécsi döntés után mindjárt csábított a gondolat, hogy el-

látogassak Észak-Erdély városaiba. Ebben családi és gyermekkori emlékeim is szerepet játszottak. Édesapám a millenniumi években Nagyváradon volt csizmadiainas. Sokat mesélt a szép Körös-parti városról. Szemtanúja volt iparosodásának, kereskedelmi és szellemi felvirágzásának. Igaz, ez utóbbiból csak Fedák Sári tüneményes feltűnése hagyott benne maradandó nyomot. Az ő társadalmi helyzetében ez nem is lehetett másként. A suszterszék mellől ő nem láthatta, hogyan érlelődnek, erősödnek a város életében azok az eszmei áramlatok, amelyek alig egy évtized múlva Ady és a holnaposok fellépéséhez vezettek. Ő a város pezsgő, erjedő életéből csak annyit látott, hogy esténként szépen öltözött hölgyek és urak áramlanak ki a színházból, majd valamivel később az ott ácsorgók nagy gyönyörűségére a színészbejárón utcára lépett, helyesebben pattant egy álomszép színésznő, aki nemsokára az egész magyar színjátszás fénylő csillaga lett: Fedák Sári. Édesapám egészséges érzékére vall, hogy nem elégedett meg azzal, hogy csak nézze ezt az égi tüneményt. A kultúra iránti tiszteletét és érdeklődését mutatja, hogy esténként inastársaival együtt húzta Fedák kocsiját a fő utcán a színháztól a szállodáig.

Ifjúkoromban Nagyváraddal kapcsolatban előttem is gyakorta megjelent egy földi és egy égi tünemény. Ha tiszta volt az idő, napközben az ég alján halványkék kontúrjaikkal feltűntek a nagyváradi hegyek, este pedig a villanylámpák fénye villogott a város felett. Mindezt Berettyóújfaluból is jól lehetett látni, minthogy a köztük levő távolság mindössze 28–30 kilométer.

Az első utam magánjellegű volt. Ez úgy értendő, hogy nem kérésre, kiküldetésre vagy utasításra utaztam oda. Mentem, mihelyt lehetett, magamtól. De nem egyedül. Megtudtam, hogy Kovács Imrének hasonló tervei vannak. Egyeztettük az időpontot, s egy pénteki vagy szombati napon felültünk az

Orient-expresszre, mely Budapest és Bukarest között közlekedett, s hat óra alatt Kolozsvárott voltunk.

Mindössze másfél-két napot töltöttünk a városban. Megérkezésünk után útjaink mindjárt el is váltak egymástól. Kovács Imrét az erdélyi népi írók, a helikonisták és főleg Tamási Áronék érdekelték. Ment is mindjárt a maga útján. Én is mentem a magamén. A *Korunk* Kolozsvárott élő író- és szerkesztőgárdájával igyekeztem felvenni a kapcsolatot.

Gyakran megtettem ezt az utat Budapest és Kolozsvár között. A párnás szalonkocsikban kitűnően lehetett aludni. Ezekben a kocsikban kevesen utaztak. Magas rangú emberek, de közülük is sokan pénztárnál váltott rendes jeggyel. Útitársam hol egy Erdélyből behívott képviselő, hol egy most kinevezett felsőházi tag, hol egy földbirtokos, hol egy kolozsvári jogászprofesszor volt. Első osztályú szabadjegyem felért egy nemesi kutyabőrrel.

Élveztem a szituációt. Ha az ember egy ilyen fülkébe belépett, nemcsak azt illett megkérdezni, hogy szabad-e helyet foglalni, hanem be is kellett mutatkozni. Ebből sok tréfás, de az úri magyar középosztály felfogását, gondolkodásmódját és lelkivilágát jól jellemző bonyodalmak származtak, főleg Kállay Miklós miniszterelnöksége idején.

Rendszerint olyan fülkét választottam, ahol csak egy valaki ült. Miután kis poggyászomat a csomagtartóban elhelyeztem és illedelmesen közöltem, hogy X. Y. újságíró vagyok, útitársam arca azonnal feltűnően megváltozott. Derűsebbé vált.

Ezek a beszélgetések, sűrített formában, körülbelül így zajlottak le.

Ő: Te is a szabolcsi Kállayak családjához tartozol? – és az ehhez való tartozás biztos tudatában már tegezett is.

Én: Nem, én bihari vagyok.

Ő: De azért rokonságban vagytok a miniszterelnök úr őnagyméltóságával.

Én: Nem hiszem, nem tudok róla.

Ő: Csak ne szerénykedj! Büszke lehetsz, hogy ilyen történelmi név viselője vagy.

Én: Hát igen. A bihari Kállaiak Bocskai hajdúcsapatában harcoltak.

Ő: No, ugye! És hol van a családi birtok?

Én: Biharnagybajomban. A nagybátyámé.

Ő: Biharnagybajom. Szép név. Talán ezt az előnevet is viselitek?

Én: Nem, mi nem viselünk előnevet.

Ő: Milyen igazatok van. A ti nevetek önmagáért beszél. Patinája van. Az előnév csak szeplőt ejtene rajta. De a birtok bizonyára nagyon szép.

Én: Valóban, a nagybátyám és családja nagyon szépen rendben tartja.

Ő: No, és a cselédség?

Én: Cselédség nincs, de nincs is rá szükség.

Ő: Ugyan! Annyira gépesítve volna?

Én: Nincs gépesítve. Hagyományos módon művelik.

Ő: Már megint szerénykedsz. És hány hold a birtok?

Én: Öt.

Ő: Öt? Hogy lehet az? – S még mindig a birtokos középosztály szilárd oszlopát látva bennem: – Csak nem mentek tönkre? Ó, ez a világválság, dekonjunktúra, infláció! Bizony, ez sokakat tönkretett.

Én: A nagybátyám nem ment tönkre. Sőt: feltört. Legénykorában uradalmi cseléd volt. Öt hold földjét azóta szerezte.

Erre nem volt felkészülve. Megsemmisülten nézett rám, de azért még reménykedett.

Ő: De te azért a kormánylapnál dolgozol? A *Függetlenség*nél.

Én: A jövendő kormány lapjánál: a *Népszavá*nál.

Csalódottsága, veresége teljes volt. Majdnem a plüsspamlag

alá süllyedt meglepetésében. Mintha meg is rémült volna, hogy ilyen veszedelmes felforgató elemmel utazik egy fülkében.

A beszélgetés elakadt. Mintha többé semmi közös témánk nem lett volna. Az elhamarkodott tegeződés is zavarta. Látszott rajta, zavartan keresi, hogy lehetne ebből a veremből kimászni. Ettől kezdve úgy beszélgettünk, mint Karinthy Frigyes ismert *Tegezés* karcolatának szereplői.

Ilyen purparlékra más útjaimon is fel lehettem készülve. Az első osztályó szabadjegy, a lefüggönyözött, kényelmes szalonkocsik erre bőven adtak lehetőséget.

De térjünk vissza Kolozsvárra!

A *Korunk* megjelenését Észak-Erdély visszacsatolása után a magyar hatóságok azonnal betiltották. Szerkesztősége azonban együtt maradt és folyóirat nélkül is eleven szellemi központot képviselt. Előzetes levélváltás után Balogh Edgárt kerestem fel a lakásán. A találkozás leírásával nem kell fáradoznom, hiszen Edgár – a sablonos vezetéknév helyett mindenki csak így szólította – pontosan leírja ezt a *Szolgálatban* című életrajzi kötetében.

„Ebben a lélegzetvételben két katonai szolgálat között keresett fel minket Kolozsvárt Kállai Gyula, a *Népszava* fiatal szerkesztője. Csöndes és szigorú ember, szemüvegén át is élesen vizsgálódó fekete szembogarakkal. Érdeklődéséből és tanácsaiból nem volt nehéz megismernünk: ő az, akire vártunk. Semmi baloskodás, semmi, csak a – munkásságba – nézés. Fegyelmezett céltudat: most a legfontosabb, legnagyobb és legsürgetőbb feladat a hazafias erők összefogása, tehát erről beszéljünk! A Korunk-csoport felpezsdült. »Gyufa«, ahogy valahol elnevezték, beült hozzánk is az Ond utcai szobába, hamarosan ölébe csücsült Ferkó fiunk, s megvitattuk a 48-as szabadsághagyományok felújításának kérdését. Hát ezt a tennivalót, a szabadságkultusz felébresztését tekintette most soron levő feladatnak a népfront budapesti követe, igazolására an-

nak, hogy a fasizmus veszedelmével szemben a munkásosztály minden hazafias erővel szövetkezni kész..."

Balogh Edgár jó tervező és szervező hírében állott. Ezt előttem is mindjárt bebizonyította. Miután több órás eszmecserét folytattunk, kifejeztem óhajomat: örülnék, ha összehozna a *Korunk* néhány munkatársával.

– Meglesz! – válaszolta habozás nélkül.

– Mikor és hol? – kérdeztem.

– Hol szálltál meg? – kérdezett vissza.

– A Centrálban.

– Nem a legjobb hely. No, mindegy! Érted megyek. Este hatkor a Mátyás-szobornál találkozzunk!

A Centrál Szálló Kolozsvár főterén volt, a Bánffy-kastély mellett, szemben Fadrusz János híres szobrával, a nyeregben ülő Mátyás királlyal.

Én már percekkel hat előtt ott sétáltam, de a sötétségbe borult, kihalt téren egy lelket sem láttam. Mikor azonban a Szent Mihály templom toronyórája elütötte a hatot, honnan, honnan nem, Edgár szikár alakja fölmagaslott előttem. Meglepetésemben arra gyanakodtam, hogy vagy a király páncélja alól, vagy a szobor bronzfigurái közül pattant elő. Kérdezősködésre azonban nem adott időt.

– Mehetünk! – mondta.

És mentünk, nem kérdezve, hogy hova.

Konspirációs okokból a *Korunk* törzskávéházában, a New Yorkban, már nem volt ajánlatos összejönni. Minden sarokból rendőrszemek vigyázták, kik teszik be a lábukat. Aki idegen, már gyanús is. Kiderült, hogy a jótékony sötétségben Gaál Gábor szerény Bem utcai lakása felé tartunk.

Az első meglepetés itt ért. A kis kétszobás lakás tele volt vendégekkel. A házigazdán kívül itt volt Nagy István, Jordáky Lajos, Kovács Katona Jenő és mások, akiket akkor még névről sem ismertem. Máig sem tudom, hogy tudott Edgár rövid né-

hány óra leforgása alatt ennyi embert összetrombitálni. De hát éppen ez az, ami neki már akkor is fő erénye volt.

Későbbi látogatásaim során is rendszerint itt jöttünk össze. Voltak, akiket külön látogattam meg. Ismeretségi köröm látogatásról látogatásra bővült, szélesedett. Itt ismerhettem meg igazán, milyen egyenes gerincű, kemény arcélű emberek teremtek a huszadik század közepén is az Apáczai Csere Jánosok, a Bethlen Gáborok, a Budai Nagy Antalok, a Dávid Ferencek, a Misztótfalusi Kiss Miklósok, a Szenczi Molnár Albertek és a Wesselényi Miklósok földjén. Nemcsak szellemiségük, de fizikai megjelenésük alapján is szinte mindegyikük szoborba kívánkozó figura: Gaál Gábor busa feje és zömök alakja, Balogh Edgár szikár és kemény arcéle, Nagy István asztalosszerszámokon edződött széles keze s fakéregszerűráncos, repedezett arca. S a többieké is: Asztalos Istváné, Jordáky Lajosé, Józsa Béláé, Kacsó Sándoré, Kós Károlyé, Méliusz Józsefé, Szentimrei Jenőé. Közülük sokan a budapesti lapoknak: a *Magyar Nemzet*nek, a *Szabad Szó*nak, a *Kis Újság*nak, s főleg a *Népszavá*nak állandó cikkírói lettek.

Már az első találkozó alkalmával kiderült, hogy erdélyi barátainkkal egyirányban indultunk el. Ők is a nemzeti függetlenségi front megteremtésén törték a fejüket. Sőt, az első lépéseket már meg is tették. A kolozsvári 48-as ereklyék kiállítására készülődtek. A Dermata-cipőgyár könyvelőjén, Jordáky Lajoson és Nagy István asztalosón és írón keresztül igyekeztek közvetlen kapcsolatot teremteni és közös akciókat szervezni az ipari munkássággal. A Budapesttel való kapcsolatot nagyon fontosnak tartották. Első látogatásomkor Gaál Gábor még szemrehányást is tett. No, nem személyesen nekem. Felháborodva beszélt arról, hogy a visszacsatolás örömére a Nemzeti Munkavédelem, a Hivatásszervezet, a Vitézi Szék s a jobboldali és szélsőjobboldali pártok csőstől küldik legjobb szervezőiket és agitátoraikat Kolozsvárra.

BALOGH EDGÁR

DUNA-VÖLGYI PÁRBESZÉD

CIKKEK, TANULMÁNYOK,
DOKUMENTUMOK
1929–1972

Kállai Gyulának,
aki 1941-ben a magyar
antifosizta nemzeti el-
lenállásba bekapcsolt,
hálás emlékezéssel
Bp. 74. III. 15-én
Balogh Edgár

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

EMLÉKEZÉS KÖZÖS HARCUNKRA

NAGY ISTVÁN

HOGYAN TOVÁBB?

ÖNÉLETRAJZI REGÉNY III
1928—1934

Kállai Gyulának
régi barátsággal
Nagy István
B. pest. 1971. IX. 29.

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1971

– Jöjjenek a baloldali pártok vezetői, vasgárdista itt is van bőven. S Budapest még küldi is nekik az utánpótlást, megsokszorozva erejüket – dörmögte nemes indulattal.

Sajnos, a Kommunisták Magyarországi Pártjának a helyzete nem engedte meg, hogy Budapestről szervezőket, propagandistákat és agitátorokat küldjünk Kolozsvárra és a nagyobb erdélyi városokba. A baloldali pártok meg nem is nagyon törekedtek erre. Meg kellett elégedni a kapcsolattartással. Ezt viszont úgy fejlesztettük tovább, hogy nemcsak én látogattam Kolozsvárra, hanem ők is Budapestre. Kapcsolattartásunkra a későbbiek folyamán egyre inkább ez utóbbi lett a jellemző.

Az erdélyi publicisták írásait a fővárosi lapok szívesen fogadták. Mi segítettünk nekik abban, hogy a baloldali lapok munkatársaiknak tekintsék őket. Nagy szükségük is volt erre. Publikálásra odahaza megközelítőleg sem volt annyi lehetőségük, mint Budapesten. Fordított helyzet állt elő, mint a *Korunk* idején. Akkor a magyarországi kommunisták és a baloldali írók inkább publikálhattak Kolozsvárott, mint Budapesten. Most viszonozni próbáltuk akkori segítőkészségüket.

Nagy István, Jordáky Lajos, Balogh Edgár és Salamon László költő gyakori vendége volt a *Népszava* szerkesztőségének. Gaál Gábor egyszer sem látogatott el, tudomásom szerint azért, mert nemsokára behívták katonának, s a különböző kiegészítő parancsnokságokon hányódott-vetődött. Józsa Béla, az erdélyi kommunista mozgalom kiváló vezetője inkább a Nemzeti Parasztpárt balszárnyával, az ott dolgozó kommunistákkal tartotta a kapcsolatot s László Béla névvel a *Szabad Szó*ban közölte írásait. Végső soron a helyzet úgy alakult, hogy inkább ők kapcsolódtak be a magyar ellenállási mozgalomba, mint mi az erdélyibe. Erre utalnak azok a dedikációk is, amelyeket a két legközvetlenebb erdélyi barátom és harcostársam: Nagy István és Balogh Edgár 30–35 évvel később jegyzett be az erre az időszakra emlékező könyvébe. Nagy István és

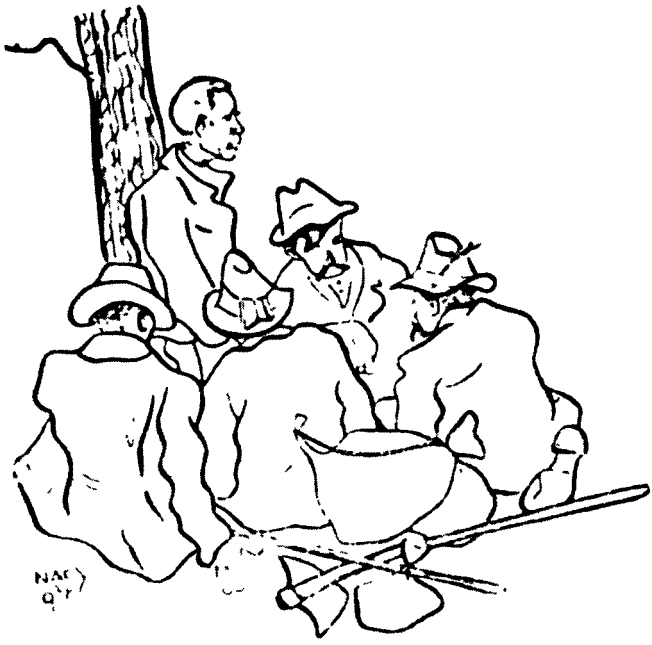

NAGY ISTVÁN (NEPRAJZKUTATÓ): PIHENŐ MUNKÁSOK

Balogh Edgár kolozsvári utamat úgy tekintette, hogy ezzel én kapcsoltam be őket a magyar ellenállási mozgalomba.

Ezekben a dedikációkban természetesen nem az az érdekes, ami belőle reám vonatkozik, hanem az, hogy a magyarországi és az erdélyi mozgalom ilyen súlyos szavú emberek személyében egymásra talált.

Mi valóban igyekeztünk őket mindenbe bevonni. Balogh Edgár rövid idő alatt a *Magyar Nemzet*, Nagy István a *Népszava* kedvelt, elismert cikkírója lett. Elősegítettük, hogy pesti látogatásaik során minél több emberrel összejöhessenek. Bevontuk őket baráti társaságunkba, megvitattuk velük a hazai és a nemzetközi helyzetet. Olykor vitáztunk is. Ontották ma-

gukból az ötleteket. Hont Ferenc és Hont Erzsi, valamint Major Tamás és Beck Judit lakása sok forró hangulatú összejövetelnek volt a színhelye.

Erdélyi barátaink 1941-ben a munkás-paraszt szövetségről és a parasztegységről folyó vitákban teljes fegyverzettel vettek részt, a mi álláspontunkat képviselték. Legtekintélyesebb képviselőik a *Népszava* karácsonyi számában a magyarországi antifasiszta egységfront szolgálatába álltak. Nagy dolog volt ez, hiszen a *Korunk*-gárdának Észak-Erdély visszacsatolása előtt is nagy tekintélye volt az itthoni kommunista és baloldali körökben. Sőt: szavuk, hangjuk, hatásuk szélesebb területre is kiterjedt. Az Erdéllyel kapcsolatban felkorbácsolt nacionalista hullám azok előtt is magasra emelte őket, akik a kommunistáktól s a velük szimpatizáló rétegektől távol álltak.

Az 1942-es március 15-e megünneplését már egységes terv alapján készítettük elő. Az erdélyiek példamutató kezdeményezéseket tettek. Kolozsvárott nagyszabású 1848-as ereklyekiállítást és ünnepi nagygyűlést rendeztek. Ennél többet az ottani hatóságok nem engedélyeztek.

Mi ennél tovább akartunk lépni. Úgy ítéltük, erre megértek a feltételek. 1848-as emlékbizottságot akartunk létrehozni s nagy antifasiszta utcai tüntetésre készültünk. A jobboldali politikai s a rendőri adminisztratív nyomás miatt nekik erre Kolozsvárott nem volt lehetőségük. Arra viszont elegendő erővel rendelkeztek, hogy az általuk szervezett márciusi rendezvényekbe teljes erővel bekapcsolódjanak Budapesten. Így lett 1942. március 15-e közös ünnepünk, a Petőfi által ujjongva üdvözölt „két ország ölelkezése".

Együtt voltunk az erdélyi kommunistákkal, a függetlenségi mozgalom tagjaival a letartóztatás idején is. 1941 nyarától a tisztogatások Erdélyben „eredményesen" folytak. A rendőrkopók karmai közé került kommunistákat letartóztatásuk színhelyén, Kolozsvárott, Szamosfalván, Marosvásárhelyen

s a hírhedt doftánai börtönben hallgatták ki. Kegyetlen kínvallatással próbálták őket szóra bírni. Azokat, akik a középkori inkvizíció kínzóeszközeinek ellen tudtak állni, Budapestre hozták. Hűtlenség elkövetésével vádolva, a honvéd vezérkar különbírósága elé állították őket. Az vonta őket felelősségre. Mint ahogy minket is. Azokat a kommunistákat, akiket 1942 tavaszán és nyarán százszámra tartóztattak le Budapesten és az ország más városaiban. A Margit körúti katonai fegyházban együtt voltunk Kohn Hillellel, Nonn Györggyel, Nagy Imrével és másokkal. E bűzlő, fojtó levegőjű, poloskáktól hemzsegő zárkákban folytattuk a harcot.

Az „Édes Erdély, itt vagyunk" boldog, önfeledt hangulatához ez a kijózanító kép is hozzátartozik.

A párt propagandabizottságáról

Magyarországon a kommunista párt illegálisan, a föld alá kényszerítve tevékenykedett. Ma már nehéz elképzelni, milyen hősi feladat volt ez. A föld alatt kúszni, gyökértől gyökérig. A vastag föld- és betonréteg alatt összefonódni, s onnan jelezni, hogy élünk, hogy életet akarunk teremteni. A felszínen, mint valami arabeszkek rajzolódtak ki ezek az erővonalak. A rendőrség kitűnően értett ahhoz, hogy a legkisebb domborzati változásokból következtetni tudjon arra, hol, milyen folyamatok bontakoznak ki s játszódnak le a mélyben.

E politikai erjedés lényege: a munkásegység és akcióegység megteremtése, a munkás-paraszt szövetség erősítése s a haladó értelmiség bevonása az antifasiszta egységfrontba. Megfogalmazódtak azok a politikai, társadalmi és gazdasági követelések is, amelyek az együttműködés tartalmát képezhették. Ezek között szerepelt az általános, egyenlő, titkos választójog biztosítása, a földreform végrehajtása, a demokratikus jogok kiterjesztése és így tovább.

E politikai tendenciák összhangban voltak az európai, a nemzetközi fejlődés fő irányvonalával. A fasizmus elleni harc jegyében az európai államokban széles körű demokratikus nemzeti összefogás, antifasiszta népfrontmozgalom kezdett kialakulni.

A magyar nép számára is újabb veszélyeket jelentett az a tény, hogy Horthyék az Európában uralomra került fasiszta rendszerekkel, a német birodalommal és a fasiszta Olaszországgal szövetségi viszonyt létesítettek. A magyarországi fasiz-

must ugyanakkor az jellemezte, hogy kaméleon módjára álcázta magát: a törvényesség, a parlamentarizmus, sőt az alkotmányosság színeiben próbált tetszelegni. Kérkedve és kihívó módon hirdette: „A rend és a béke szigete vagyunk Európában." Ez a csalárd politikai játék sokakat megtévesztett. Még a korszak úgynevezett ellenzéki vezetőit is lépre csalta. E propaganda sajnálatos módon a legális ellenzéki pártokon keresztül a tömegekre is éreztette a maga negatív hatását. Nagyon sokan illúziókat tápláltak a Horthy-rendszer iránt.

Ezekben az években, főleg a müncheni egyezmény utáni időszakban, ezzel ellentétes tartalmú és irányú politikai fejlődés is kezdett kibontakozni. A második világháború fenyegető réme, majd a háború kirobbanása jelentős tömegeket ábrándított ki. Az emberek kezdték felismerni a fasizmus nép- és nemzetellenes lényegét, Magyarország háborúba sodródásának egyre közeledő katasztrófáját. A belső szociális kérdések megoldása mellett a nemzeti függetlenség védelme egyre inkább sürgette a nemzeti-demokratikus erők összefogását. A népfrontpolitika, mely a fasizmus és a háború ellen mozgósította a tömegeket, Magyarországon is kezdett kibontakozni.

Állandó kérdés volt: hogyan tudjuk a párt politikáját az illegalitás mélységeiből kiszabadítani s legális fórumokhoz juttatni. Az antifasiszta egységfront-politikának levegőre, napfényre, nyilvánosságra, tágasabb mozgástérre volt szüksége, hogy igazán élni, hatni, mozgósítani tudjon. Tartalma, nemzeti jellege, legfőbb követelései alkalmassá is tették arra, hogy a felszínre törve a hitlerista veszély növekedésével szemben nyíltan hirdesse népünk, országunk, nemzetünk alapvető érdekeit.

Jelentős fejlődés következett be abban is, hogy a párt a munkásegyesületekben és a szakszervezetekben folytatott egységfront-politika helyes alkalmazásával szervezetileg is megerősödött és akcióképessége megnövekedett. Folytatva harcát

a dolgozók jobb bér- és munkaviszonyáért, egyben konkrét akciókba kezdett a demokratikus egységfront, az antifasiszta nemzeti összefogás megteremtéséért.

1940 végén fontos esemény történt a Kommunisták Magyarországi Pártja munkájában. Ez év nyarán a Komintern határozatot hozott, hogy a pártmunka megerősítése érdekében Magyarországon létre kell hozni a párt új Központi Bizottságát. A munka meggyorsítására háromtagú Titkárságot jelölt ki, s tagjait illegális megbízatással Magyarországra küldte. Közöttük volt Schönherz Zoltán is. Hazatértük után 1940 végén az itthon dolgozó kommunista vezetőkkel, így Rózsa Ferenccel is megbeszélték a párt előtt álló politikai és szervezeti kérdéseket, majd megállapodtak a Központi Bizottság létrehozásában és összetételében. Tagja lett Rózsa Ferenc és Schönherz Zoltán is.

A párt központi, majd ezt követően területi szerveinek, így a Budapesti Pártbizottságnak a létrehozása, majd az alsóbb szervek gyors kiépülése nemcsak szervezetileg, hanem politikailag is nagy jelentőségű eseménye volt a kommunista mozgalomnak.

A párt politikai vonalának legalizálására, széles körű ismertetésére és helyes értelmezésére 1941 első hónapjaiban háromtagú propagandabizottság alakult. Felső irányítója Rózsa Ferenc volt, tagjai pedig Mód Aladár, Földes Ferenc és jómagam.

A bizottság tagjainak tevékenysége tipikus példája volt az illegális forradalmi pártok legkedvezőbb szervezeti és működési feltételeinek. A legális és illegális munka ötvözetének, elválaszthatatlan egybefonódásának.

Rózsa Ferenc már hosszú ideje illegálisan, de a bizottság három tagja legálisan élt, mint általában minden állampolgár. Rendes kenyérkereső tevékenységet folytattunk. Ugyanakkor tagjai voltunk annak a forradalmi szervezetnek, amely a népi

demokratikus, majd a szocialista Magyarország megteremtését tűzte ki célul.

A propagandabizottság minden tagja régi kommunistának számított. Mindannyian nyolc-tízéves párttagsággal rendelkeztünk. Az illegális körülményeket figyelembe véve, ez nagyon nagy idő. A harmincas évek elején mindhárman tanári pályára készültünk: Mód történésznek, Földes a francia nyelv tanárának, én magyar és latin szakos irodalmárnak. Úgy látszik, mindhármunknak bizonyos írói ambíciói is voltak.

Mód Aladár a harmincas évek második felében már rendszeres cikkírója volt a kommunisták legálisan megjelenő folyóiratának, a *Gondolat*nak. Ennek betiltása után elsősorban a *Népszavá*ba írt politikai és gazdasági tárgyú cikkeket. Magvas mondanivalója – kissé nehézkes stílusa ellenére is – olvasottá, sőt kedveltté tette írásait. Komoly tekintélyt vívott ki velük a munkásság és a haladó értelmiség körében.

Mód ugyanekkor nagy munkába kezdett. Magyarországnak a Habsburgokkal vívott 400 éves küzdelmének feldolgozásán munkálkodott. Könyve 1943-ban jelent meg, és komoly hozzájárulás volt a németellenes harchoz.

Földes Ferenc a haladó magyar értelmiség soraiból jutott el a munkásosztályhoz, a kommunista párthoz. A hírhedt numerus clausus őt is megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy tanulmányait idehaza folytassa. Egyetemi éveit Párizsban, Bolognában töltötte, tanár és a filozófia doktora lett. Politikai és elméleti munkásságát abban az időben fejthette ki, amikor Európára a fasizmus sötét árnya borult. Életútja nem egyedi, nem elszigetelt. Azt példázza, hogy súlyos veszély idején – amikor a fasizmus pusztulással fenyegette a világot, s hazánkat is – értelmiségünk legjobbjai megtalálták helyüket a magyar munkásosztály és parasztság oldalán, megtalálták harci közösségüket az antifasiszta egységfrontban.

Földes Ferenc a tömegek felszabadításának kérdését első-

sorban a munkásság és a parasztság kulturális helyzetét vizsgálva közelítette meg. Cikkeiben, tanulmányaiban szigorú bonckés alá vette a Horthy-korszak oktatási rendszerét, kulturális politikáját. A hivatalos kurzusnak a „kultúrfölény"-ről hirdetett demagógiájával szemben a tények kérlelhetetlen erejével bizonyította, hogy a harmincas évek Magyarországában a nép nagy tömegeit teljesen megfosztották a művelődés lehetőségeitől. Földes jól látta, hogy ezt a helyzetet a rendszer keretein belül semmiféle filantróp reformerkedés nem képes megváltoztatni. *A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon* című kitűnő tanulmányában ezért bírálta az akkoriban divatos népfőiskola mozgalmat, s hangoztatta, hogy nem két-háromhetes tanfolyamokra – amilyenekre a népfőiskolákat tervezték –, hanem arra van szükség, hogy a munkásosztály és a szegényparasztság gyermekei osztályuknak a társadalomban elfoglalt helyzetéhez és arányához mérten jussanak be a valódi főiskolákra és egyetemekre. Ez azonban a kapitalista rendben elsősorban nem kulturális kérdés. Megoldása csakis politikai eszközökkel, a társadalmi rend megváltoztatásával érhető el. Előre látta, hogy a szocialista társadalmi rend egyre nagyobb számban igényli a kommunista szakembereket, s azért a tanulók száma minden iskolatípusban megsokszorozódik.

Földes Ferenc kultúrpolitikai hagyatékának a ma számára is sok a hasznosítható mondanivalója. Mint jól képzett marxista, világosan látta, hogy a munkás- és parasztgyermekek kulturális szempontból egy ideig még akkor is hátrányos helyzetben lesznek, ha bekerülnek az egyetemekre: szüleik anyagi helyzete, lakásviszonyuk, magukkal hozott műveltségük színvonala elmarad a polgári és értelmiségi családokból jött fiataloké mögött. Ezt a problémát sajnos a felszabadulás után harminc-harmincöt évvel később sem oldottuk meg teljesen és véglegesen.

Mód Aladárral és Földes Ferenccel öröm volt együtt dolgozni. Politikai írásaik, cikkeik, tanulmányaik főleg abban az időben jelentek meg, amikor a nemzetközi kommunista mozgalom már kidolgozta a fasizmus ellen vívott harc stratégiáját és taktikáját: a népfrontpolitikát. E nagy jelentőségű változás lényegét mélyen megértették és magukévá tették. De rendelkeztek azzal a képességgel is, hogy felismerjék: ezt a politikát sem lehet minden országban egyformán, azonos módon megvalósítani. A sablonok, a mechanikus másolások nem viszik előre, hanem tönkreteszik a mozgalmat. Rendelkeztek a politikai munkában nélkülözhetetlen előrelátás képességével is.

Hármunk közül egyedül én voltam a *Népszava* belső munkatársa. A szerkesztőség jó lehetőséget adott az együttműködésre. Itt találkoztunk, cikkeket hoztak, vagy csak hírek, információk után érdeklődtek. A szerkesztőségnek, a párttitkárságnak, az Országos Ifjúsági Bizottságnak igen nagy volt a látogatottsága. Kerületi titkárok, szakszervezeti vezetők, írók, költők, forradalmár ifjúmunkások és diákok jártak-keltek a folyosókon. Az egyik ajtón ki, a másikon be. Lehetetlen volt ellenőrizni, ki kit keres és milyen ügyben. Ez az állandó szerkesztőségi nyüzsgés, sokszínű egyveleg kitűnő fedőszervként szolgált a propagandabizottság összejöveteleihez. Feltűnés nélkül nyelte el a kis háromtagú kommunista sejtet.

Szerkesztőségi összejöveteleinken nem a helyzet részletes elemezgetése volt a legfontosabb. Ezt a munkát másutt végeztük el. Összejöveteleinken inkább arra törekedtünk, hogy informáljuk egymást: ki mit csinál, hogy halad előre a párt politikai vonalának propagálásában, s kiket, az irodalmi, a művészeti és a közélet milyen képviselőit sikerült megnyerni. Itt beszéltük meg, hogy mi magunk is hol, melyik újságban, milyen témakörben fejtjük ki véleményünket.

A szerkesztőségen kívül, más helyen is tartottunk összejöve-

telt. Néha egy-egy kiskocsmában, étkezdében vagy kávézóban, nyáron a Tungsram-gyár újpesti strandján vagy a Római-parton, ahol Mód Aladárék említett csónakháza jó lehetőséget biztosított alaposabb megbeszélésekre. Vasárnaponként nemcsak mi, a propagandabizottság tagjai találkoztunk itt, hanem az a társaság is, amelyet a Vorstreuter-lakásról szólva már bemutattam.

A magyar közéletet, főleg a sajtó területét, mint valami veteményeskertet, felparcelláztuk magunk között. Mód Aladár azon kívül, hogy cikkeket írt a *Népszavá*ba, a Nemzeti Parasztpárt hetilapjának, a *Szabad Szó*nak a patronálását is vállalta. A lap tényleges szerkesztőjével, Kovács Imrével, a *Néma forradalom* szerzőjével szoros kapcsolatot tartott. Cikkei gyakran jelentek meg a lapban. A nemzetközi helyzetről írt összefoglalókat. Mellette az illegális párt tagjaként rendszeresen dolgozott a lapnak Donáth Ferenc és Fehér Lajos. Közreműködésükkel a *Szabad Szó* a háború alatt egyik erőssége lett a kommunista párt népfrontpolitikájának. A lapot az egész országban, de főleg a Tiszántúl szegényparaszti vidékein olvasták. Kézről kézre adták, olvasottságban megtízszerezve példányszámát.

Az ipari munkássággal való összefogás gondolata forradalmi erjedést idézett elő mindenfelé. Földes Ferenc főleg az értelmiség körében végezte munkáját. Darvas Józsefen keresztül, akit ebben az időben franciára tanított, jó kapcsolata volt a *Kis Újság*gal, amelynek Darvas főmunkatársa volt. Érdekes, hogy a kisemberek: a kisiparosok, a kiskereskedők, a kishivatalnokok számára írott lapnak a legismertebb arisztokrata családok egyik sarja, gróf Dessewffy Gyula volt a főszerkesztője. Kitűnő újságírógárdája: Darvas József, Antalffy Gyula, Bihari Nagy Lajos és Erdős Jenő értett hozzá, hogy a lapot olvasórétegük szellemi színvonala fölé emelje, s a magyar progresszió egyik jelentős orgánumává tegye.

Földes több polgári lap munkatársával jó kapcsolatot épített ki. A nem hivatalos katolikus lapok szerkesztőségeibe is bejáratos volt, s befolyásolni tudta munkájukat. Barankovics István, a haladó katolikus értelmiség egyik vezetője, *Országútja* című lapjában az ő sugallatára fordult egyre határozottabban a fasizmus ellen. Barankovics tartott tőlünk, de több kérdésben, főleg a német fasizmus elleni harcban alkalmi szövetségesünk lett. A felszabadulás után már nem tudott lépést tartani velünk. Egy ideig a Polgári Demokrata Párt elnökeként harcolt ellenünk, később nyugatra távozva, a magyar népi demokrácia ellen acsarkodó emigráció egyik vezető alakja lett.

Hármunk közül talán éppen az én feladatom bizonyult a legnehezebbnek.

Említettem már, kezdetben egymagam, később Losonczyval együtt képviseltem a *Népszava* szerkesztőségében az illegális kommunista pártot. Ez nagy felelősségérzettel töltött el bennünket, sikerül-e feladatunknak, megbízatásunknak eleget tenni. Bármerre nézett az ember, úgy látta: a szociáldemokrácia évtizedek alatt kialakult megalkuvó revizionista politikájába ütközik. Néha keserves óráim voltak emiatt. A nyomasztó érzés súlyát nehezítette, hogy úgy láttam: be vagyok kerítve Mónusokkal, Esztergályosokkal, Peyerekkel, Kéthly Annákkal és Büchlerekkel.

Mit lehet itt tenni? Hogyan lehet ebből a szorongató, sőt fojtogató gyűrűből kitörni?

Hamarosan kiderült azonban, hogy lehetséges.

Húsvéti cikkek

A *Népszava* 1941. április 13-án megjelent húsvéti számában *A falu és népe* című sorozatban három cikk foglalkozott a munkásság, a parasztság és az értelmiség összefogásának kérdéseivel. A cikkek szerzői: Darvas József, Kovács Imre és jómagam. E három cikket megjelenésük időpontjáról húsvéti cikkeknek nevezték el. Pedig: dehogy akartuk mi Deák Ferehcet utánozni! Eszünk ágában sem volt, hogy „Húsvéti cikk"-et írjunk.

Persze ezen a napon a magyar sajtóban több olyan írás jelent meg, amelyek nemcsak a kiegyezést, hanem a teljes együttműködést hirdették a magyar kormánnyal és a német fasizmussal. Ez az együttműködés az ő politikai katekizmusuk szerint azonos volt húsvét egyházi jelentőségével, a feltámadással. Hogy feltámadhassunk – hirdették –, nekünk a fasizmussal való szövetségre van szükségünk. Életre és halálra!

A mi cikkeink nem ezt a szellemet sugallták. Mi nem kiegyezésre készültünk. Bár békében szerettünk volna élni, mégis harcra kényszerültünk és készültünk. Épp a béke védelmében. Az emberi vérontás elkerülése, az anyagi javak s a kulturális értékek megmentése érdekében.

A három cikk tartalmilag szorosan kapcsolódott egymáshoz. A szerzők egymás kezéből vették át a szellemi stafétabotot. Mi volt ezekben a cikkekben? Mit akartunk velük elmondani? Miért volt számunkra is váratlanul oly nagy hatásuk?

Elképzelhető, milyen feszültségekkel volt teli a helyzet ekkor Magyarországon.

A német fasizmus nemcsak Nyugat-Európát gázolta le s tette – dölyfös hitük szerint – megbízható háttérré. Megindította a háborút a Balkánon Jugoszlávia és Görögország ellen. S olasz szövetségese segítségére sietve, csapatai partra szálltak Észak-Afrikában is. Magyarország a háború részese lett. Április 3-án öngyilkos lett gróf Teleki Pál miniszterelnök. Ezt követően a magyar kormány, felrúgva a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződést, átvonulási engedélyt adott a német csapatoknak Jugoszlávia és Görögország elleni támadásukra, sőt hazánk egy újabb „országgyarapítás" ürügyén a Jugoszlávia elleni agresszió közvetlen részese lett. Pár napja csak, hogy a Duna mindkét partján német tankok és páncélosok dübörögtek dél felé s mélyrepülésben nehézbombázók húztak el a főváros felett.

A képet még sötétebbre festette a rettegés attól, hogy a borzalmak borzalma még csak azután következik. Ösztöneinkben élt s tudatunkban határozott véleménnyé formálódott: az eddigi előkészületek után előbb-utóbb megkezdődik a legszörnyűbb tragédia: a fasiszták háborúja a Szovjetunió ellen.

Írásainkban azt a kérdést vetettük fel, mit lehet ilyen helyzetben tenni. Nem a nemzetközi, hanem a mi belső életünkben. Nem lehettünk olyan önteltek, hogy a világhelyzet megváltoztatására, vagy akár csak döntő befolyásolására gondolhattunk volna. Nagy népek, óriási hadiipari és katonai potenciálok, tíz- és tízmilliós tömegek totális mozgósítása idején a mi szavunk csak annyi, mint lehelet a tomboló viharban.

Magunkra viszont gondolnunk kellett! Mit lehet tenni, hogy megmentsük városainkat, falvainkat, házainkat, földjeinket és legfőképp: népünket? A cselekvés szándéka vezetett bennünket. Tudtuk, ez a legtöbb, amit más népek érdekében is tehetünk.

Hazánkban a társadalmi megújhodás gondolata a második világháború előtt, a kommunisták társadalmi törekvései mel-

lett, a falukutató írók mozgalmában jelentkezett a legélesebben. E két, sok tekintetben rokon törekvés találkozásából született meg a Márciusi Front. A szerencsés találkozás nagy visszhangra talált a tömegekben, s nagy reményeket ébresztett. Ám a magasra csapott láng rövid idő alatt lelohadt. Kiderült, hogy az alapvető kérdésekben eltérnek útjaink.

A népi írók önálló erőként nem tudtak megmaradni a magyar politikai életben. Szétszóródtak, és hamarosan egymással is szembekerültek. Nemsokára nem a közös ellenség, hanem – csoportocskákra szakadva vagy magányos harcosként – egymás ellen hadakoztak. Mindezt súlyosbította a magyar irodalom szégyenletes kettéosztódása – népiesekre és urbánusokra –, sokan a faji alapból akarván politikai platformot kovácsolni.

Ebbe a kavargó örvénybe dobtuk mi bele a magunk mérőműszerét. Ki hol tart? Ki kivel, hova és merre szándékozik menni?

Megállapítottuk, hogy a Márciusi Front rövid pozitív történelmi pályafutása után elkerülhetetlenül hullott szét. Az elavult, ósdi társadalmi viszonyok megváltoztatására, a nemzeti függetlenség biztosítására, a politikai jogok és a demokrácia kivívására, a földreform megoldására más úton kell elindulni. A legfontosabb e küzdelemben az osztályerők helyes csoportosítása, ütőképes hadrendbe állítása.

Kovács Imre kezdte a szólamot: „A parasztéletforma csődbe jutott." A parasztság a legkülönbözőbb utakon menekül a faluból. Folytatódik a kivándorlás és a városba özönlés. Pusztítanak a szekták, az egyke, a népbetegségek. Menekülnek a parasztok nemcsak a faluból, hanem a paraszti életformából is. „Át kell menteni őket egy olyan életformába, mely teljes felszabadulásukat lehetővé teszi." Ezt az átmenetet azonban a parasztság önmaga erejére támaszkodva nem tudja végrehaj-

tani. „Jövője reménytelen, ha nem siet segítségére a szervezett ipari munkásság."

Idáig ez tiszteletre méltó állásfoglalás. Igaz, több kellemetlen mellékzöngével. Kovács Imre ezt az „átmentést" csak homályosan körvonalazza. A parasztság és az ipari munkásság összefogásának gondolatáig már eljutott, de addig a felismerésig, hogy az összefogás vezető ereje az ipari munkásság, még nem. Inkább csak reménykedik, hogy a parasztság nem csalódik: „az ipari munkásság elfogadja a szövetségre nyújtott kezet... és amikor itt lesz az idő, együtt cselekszenek."

Kovács cikke pozitív előrelépés volt, jóllehet magában hordozta későbbi tévedései összes csíráit. A munkás-paraszt szövetség narodnyik elképzelésétől egészen a később kibontakozó kivárási politikáig.

Darvas József és jómagam más nézőpontból indultunk ki. Szerintünk a Márciusi Front elsősorban azért hullott szét, mert a népi írók nagy része az ipari munkásságtól idegenkedett. Nem látták benne a jövőt formáló erőt. S bár a parasztság bűvkörében éltek, ezt a nagy társadalmi erőt sem tudták maguk mögé felsorakoztatni. Darvas szerint: „Hiányoztak a tömegek, amelyekre támaszkodhattak volna és amelyekkel való eleven kapcsolatuk megszabhatta volna a mindenkor helyes állásfoglalást."

Jómagam azt fejtegettem, hogy a munkásosztály 1919-ben nem játszotta el történelmi szerepét. Ellenkezőleg: e szerepét változatlanul megtartva, napjainkban fokozottabb mértékben hárul rá az a nagy történelmi feladat, hogy a társadalom vezető erejeként az összes elnyomott és kizsákmányolt osztályok és rétegek érdekeit magáévá téve, s a fasizmus- és a háborúellenes haladó erőket összefogva, harcukat vezetve és irányítva betöltse történelmi küldetését. Az antifasiszta népfrontpolitikát háborúellenes nemzeti függetlenségi fronttá kell szélesíteni a

kommunista párt, a munkásosztály szövetségi politikája alapján.

A cikkeknek nagy visszhangjuk támadt. Mint amikor a tóba követ dobnak, hirtelen csobbanással megmozdult a felszín, s egymást követő hullámokban gyűrűzni kezdett a partok felé. A legerősebb visszhangot a munkásszervezetekben keltette. Érthető is! A Horthy-korszak elvakult propagandahadjárata a szervezett munkásságot a nemzeten belül idegen testnek, káros és veszélyes daganatnak tekintette, amelyre persze szükség van, de csak kordában tartva, megfelelő zabolák között. A munkásosztály önérzetét, nemzeti büszkeségét viszont növelte, hogy a kommunisták az ország vezető erejét éppen benne látják. Ez nagymértékben növelte hitét és akcióképességét, felelősségét más társadalmi osztályok sorsáért, nemzeti létünk jobbra fordulásáért.

Nem kevésbé élénk visszhangra találtak szavaink a parasztság soraiban.

A parasztság évszázados megoldatlan problémája a földkérdés. Évszázados tapasztalat tudatosította benne, hogy ezeréves perét nem tudta megoldani sem Dózsa, sem Rákóczi, sem Kossuth, s hogy ezt felülről, a nép kizárásával megoldani nem is lehet. 1919-ben persze már lehetett volna, mert a forradalom a nép műve volt, de akkor meg elkövettük azt a hibát, hogy előrerohanva átugrottunk egy olyan történelmi lépcsőfokot, amelyet nem lett volna szabad: a nagybirtokrendszer felosztását.

A parasztságnak az ipari munkássággal egyébként jó harci tapasztalatai voltak. A múlt századvég paraszti szervezkedése, a földműveskörök létrehozása, az aratósztrájk fellobbanása, a magasabb bér és a művelődés iránti igény felkeltése – maradandó élményként maradt meg a parasztság emlékezetében. A szegényparasztság megtanulta az ipari munkásságot szeretni és becsülni. Elismerte szervezeti erejét, elfogadta segítőkész-

ségét és társadalmi-politikai vezető szerepét. Hogyne fogadta volna most a parasztság lelkesedéssel az ipari munkásság feléje nyújtott jobbját! A két nagy dolgozó osztály szövetségének gondolata mindenhol lelkes visszhangra talált. „Nagyon vártuk már ezt a kézfogást." „E kézfogásból születik a jövő" – írták mindenfelől paraszt barátaink.

A magyar értelmiség haladó, az ország súlyos helyzetéből kiutat kereső képviselői is jól vizsgáztak. Kezdték felismerni, hogy az úgynevezett úri középosztály történelmi szerepéről vallott nézetek, első betűjüktől az utolsóig, a nép – közöttük az értelmiség – becsapását szolgálták. Nem volt ez más, mint merő hazugság! Azoknak a hazugsága, akik ki sem merték ejteni azt a szót, hogy magyar ipari munkásság és magyar szegényparasztság. Pedig az akkori történelmi tablónak ezek voltak a mindent meghatározó színfoltjai.

A húsvéti cikkekben még nem vitatkoztunk Kováccsal. Állásfoglalása, lappangó hibái ellenére is, nagy előrelépést jelentett. Darvas pedig teljes mértékben megerősítette a cenzúra által erősen megtépázott cikkem mondanivalóját.

Darvas és Kovács, e két népi író, egymástól eltérő úton jutott el hozzánk.

Darvas már a harmincas évek legelején, egész fiatalon kommunista lett. Nem tudom, már akkor tagja volt-e a Kommunisták Magyarországi Pártjának, de politikailag és érzelmileg feltétlenül hozzánk tartozott. Első nagyobb szabású írása, a *Fekete kenyér*, kemény vádirat a Horthy-rendszer ellen, bátor kiállás a szegényparasztság történelmi követelései mellett. Darvast az Eötvös Kollégium kommunista diákjaival együtt 1933-ban letartóztatták. Ám írói és közéleti szereplésének ehhez az elkötelezett útjához mindvégig hű maradt.

Kovács Imre a népi írók jelentkezésének első hullámával került a felszínre. Romantikus parasztpárti volt. A magyar parasztságban látta azt az erőt, mely megmentheti a magyar

népet. Több könyve jelent meg, köztük a nagy hatású *Néma forradalom*. Az ipari munkásság és parasztság kézfogásában, amelynek létrejöttét személyes érdemének tulajdonította, az ipari munkásságot mindenkor inkább csak afféle segédcsapatnak tekintette.

Meggyőződéséhez híven Darvas magától értetődően vállalta a cikkírást, helyesebben a kiállást. Kovácsnál már nem ment ilyen simán a dolog. Dölyfös, rátarti magatartás jellemezte. Magas, jó megjelenésű, divatosan öltözködő szépfiú volt. Még nem érte el harmincadik életévét, s máris elnök úrnak szólíttatta magát, megpályázva a jövendő köztársasági elnöki tisztséget. De tudjuk: az emberi gyarlóság gyarlóságot szül. Az ilyen betegesen hiú, tetszelgő ember hamarosan a hízelgők csapdájába esik. Körülötte, mint kétes fényforrás körül, szédülten röpködtek a kisebb-nagyobb rovarok. És ahogy az lenni szokott, a dicsőség hamarosan a fejébe szállt. Minden hízelgő szó betegesen növelte önbizalmát.

Ezért elvárta, hogy lehetőleg még egy cikk írására is ünnepélyesen kérjék fel. Arisztokratizmusából következett: tekintsék különleges megtiszteltetésnek, ha ő valakinek cikket vagy nyilatkozatot ad.

Most viszonylag könnyen beleegyezett felkérésünk teljesítésébe. Kovácsnak ez volt az első cikke a *Népszavá*ban. Nyilvánvalóan tetszett neki és hízelgett a hiúságának, hogy az ipari munkásság lapjában megszólalhat.

Nem telt bele néhány hét, nyíltan ki is jött a farbával. Önteltsége, úgy látszik, nehezen tudta elviselni azt a gyanúsítást, hogy „lefeküdt a kommunistáknak", „csatlakoztatta" a parasztságot az ipari munkássághoz. Még nehezebben tudta elviselni azt, ami a cikkekből világosan kiderült, hogy nem ő a kezdeményező. Így is hosszú ideig azzal kérkedett: – Létrehoztam a parasztság és a munkásság szövetségét.

Közvetlenül a Szovjetunió megtámadása után újabb cikket

jelentetett meg a parasztság és a munkásosztály összefogásáról. Ezúttal saját lapjában, a *Szabad Szó*ban fejtette ki nézeteit. Kiderült, hogy minden alapvető kérdésben különvélemények van. Szerinte a munkásosztály a parasztságnak városba menekült része, a két osztály szövetségének az alapja nem az osztályhelyzet, hanem a rokoni kapcsolat. S érdekes, hogy a munkásosztály e kispolgári revizionista megítélése után rögvest ultrabaloldali álláspontra helyezkedik, mihelyt a parasztságnak az antifasiszta egységfrontba való beilleszkedéséről van szó. A parasztság szerepének megítélésében annyira „forradalmár", hogy a törpebirtokosokon és az agrárproletárokon kívül az egységfront szempontjából a parasztság más rétegeiről hallani sem akar.

Nem kis gondot okozott, hogyan könyveljem el Kovács írását. A magyar sajtóban a nemzet sorskérdéseiről csak elvétve folytak viták. Ilyen horderejű kérdéseket napilapok hasábjain alig-alig vetettek fel és tárgyaltak. Külön mérlegelni kellett, hogy Kovács Imrével, akivel néhány hónapja vázoltuk fel az antifasiszta egységfront-politika alapjait és céljait, most mindjárt vitába szálljunk-e. Sokak szemében ez zavart kelthet, s veszélyeztetheti e nagyszerű politikai kezdeményezés komolyságát. Bizony, nem kis fejtörést okozott, mit kellene tenni!

Sajnos, hosszas töprengésre és még inkább konzultációra nem nagyon volt idő. A népi írók s a *Szabad Szó* levelezői közül többen Kovács Imre álláspontját támogatták. Köztük Veres Péter is.

A propagandabizottság tagjaival ezekben a napokban nem találkoztam, s ilyen rövid idő alatt nem is tudtam őket elérni. Szerkesztőségi barátaimmal beszélgetve, az a meggyőződés érlelődött meg bennünk, hogy Kovács Imre cikkét nem lehet válasz nélkül hagyni. A húsvéti számban azért léptünk fel, hogy a nemzeti egységfront-politikát helyes alapokra helyezzük. Ha Kovács nézeteire hallgatással válaszolunk, hagynánk,

hogy megint összezagyváljanak mindent. Nem, ezt nem lehet, nem szabad megengedni! Még akkor sem, ha sokan az összefogás sikerét féltik a vitától.

A cikket főszerkesztőmnek, Szakasits Árpádnak adtam át. Tudtam róla, hogy minden fontosabb elvi-politikai jelentőségű írást megmutat Mónusnak. Minden bizonnyal ezt tette most is. Erre következtettem abból, ahogyan a véleményét közölte róla. Szokása szerint megállt a nyitott ajtó előtt és szinte kiáltva mondotta: - Jó a cikked, de félek, hogy a cenzúra megtépázza.

A Szociáldemokrata Párt vezetői az ilyen típusú cikkek közlését nem akadályozták. Az volt az érzésem, úgy értékelik a helyzetet, hogy a munkásosztály vezető szerepének kihangsúlyozása növeli a munkásság bizalmát a Szociáldemokrata Párt iránt s erősíti politikai és társadalmi pozícióit a kormány előtt is.

A *Népszava* 1941. augusztus 3-i vasárnapi számában *Sorsközösség - sorskérdés* dímmel jelent meg a válaszom. A cenzúra néhány helyen belemart ugyan, de a kényszerű műtét a cikk érdemi mondanivalóját nem érintette. Vasárnap reggel főbérlőim azzal ébresztettek, hogy egy férfihang keres telefonon. Mód Aladár hívott fel Újpestről. Ennyit közölt:

- Cikkeddel egyetértek. Várunk a Duna-parton.

Jólesett az elismerés. Nem hiúságomnak, aggodalmaimnak volt rá szüksége. Ez utóbbiakat segítette eloszlatni. A propagandabizottság egyetértését láttam benne. Fújtam egy nagyot, s már vissza sem feküdtem az ágyba. Látván a gyönyörű napsütést, gyorsan öltözködni kezdtem. Ki, ki a szabadba!

A válaszcikkből nagy vita kerekedett. Az újságok már akkor szerettek minden politikai és társadalmi jelenségre címkét ragasztani. Válaszom megjelenése után e véleménycserét „Kovács–Kállai vitá"-nak nevezték el. Hozzászólását majdnem mindenki e címke említésével kezdte.

A vita több hónapon át folyt. Nagyon sokan elmondták véleményüket. Elsők között volt a propagandabizottság másik két tagja: Földes Ferenc és Mód Aladár. Aztán a húsvéti szerzőhármas harmadik tagja: Darvas József. A *Népszava* munkatársai közül Losonczy Géza, az erdélyi magyar írók közül Balogh Edgár, Józsa Béla és Nagy István szólt hozzá. Kovács Imre nézeteit elítélve, valamennyien az általam kifejtett álláspontot támogatták.

De az igazi előrehaladás most már nemcsak ebben jelentkezett. A vita hullámai túlcsaptak a *Népszava* hasábjain. Más lapok, a liberális újságok is, véleményt nyilvánítottak. Így a *Magyar Nemzet*, az *Újság*, a *Kis Újság*, a *Mai Nap* és a *Független Magyarország*. Ezek főleg az értelmiség, a polgárság és az erdélyi magyarság részvételét jelentették be a függetlenségi mozgalomba.

Kovács Imre nézeteire legsúlyosabb csapást mégis a saját lapja, a *Szabad Szó* mérte. Nemcsak azért, mert cikkét végül ez a lap is elítélte, hanem főleg azzal, hogy elsősorban azok marasztalták el, akikre ő mint saját híveire hivatkozott: a parasztság legszegényebb és haladó középrétegei. Ezek valamennyien szükségesnek tartották a munkás-paraszt szövetség megteremtését, de ezen belül azt is, hogy a fasizmus és a háború elleni harcban kikovácsolódjék a szegény-, a közép- és módosparaszti rétegek egysége is.

Kovács Imre ezt akkor sem, s úgy látszik, azóta sem tudja megbocsátani nekünk. Legújabb könyvében, melyet *Magyarország megszállása* címmel jelentetett meg, vitáinkra így emlékezik vissza: „A kommunisták Moszkvából figyelték tevékenységemet. Az előadásokból kivettem, nem vagyok a kedvencük. Nézeteimmel vitatkoztak, nem mindig közvetlenül, legtöbbször magyarországi szóvivőikkel, mint Kállai Gyula, vagy a népi mozgalom figyelőjének, Révai Józsefnek a kritikai megjegyzéseivel."

A népfrontpolitika kezdeti időszakában is az volt a véleményem, hogy nekünk ezt a politikát csak elvi alapon szabad és lehet folytatni. Hitemben a gyakorlat, az élet most nem először erősített meg. E törvényszerűségnek későbbi munkám során is mindenkor igyekeztem érvényt szerezni.

Első illegális találkozóm

Mód Aladár 1941 tavaszán egyik találkozónkon közölte velem, hogy a párt egyik vezetője szeretne velem beszélni. A találkozó illegális.

Szívem hevesen megdobogott. Igazi illegális találkozón még nem vettem részt.

A harmincas évek elején a budapesti egyetemi mozgalomban mindannyian személyesen ismertük egymást. Ugyanígy a debreceni egyetemen és munkásotthonban. Mozgalmi túrákon és összejöveteleken több olyan elvtárssal összejöttünk, akiket csak arcról, látásból ismertünk, de azt mégsem tekinthettük illegális találkozónak. A párt konspirációs előírása úgy szólt, hogy csoportos vagy tömeges összejöveteleken ne érdeklődjünk a résztvevők személye iránt. Ezt be is tartottuk. A spicli gyanújába keveredett az, aki firtatni merészelte, ki kicsoda és micsoda. A rendezők különben éberen ügyeltek arra, hogy spiclik ne furakodhassanak be soraink közé.

Illegális találkozónak az számított, ha két párttag, valamelyik pártsejt vagy vezető testület tagjai előre megbeszélt, de mások előtt ismeretlen helyen, megfelelő fedőnév alatt összejövetelt tartottak. Így tartotta akkor a párt Titkársága és Központi Bizottsága is üléseit. E találkozók sorából is kiemelkedett, amikor az illegális párttagok egymással vették fel a kapcsolatot. Két olyan ember találkozására került ilyenkor sor, akik azelőtt sohasem látták egymást. Ez különleges biztonsági követelményeket támasztott. Annál is inkább, mert ilyen esetekben a randevúzók egyik tagja rendszerint a párt valamelyik

vezető embere. Itt minden tévedés súlyos következményeket, lebukásokat vonhatott maga után. Éppen ezért a párt konspirációs szabályzata erre az esetre szigorú rendelkezéseket írt elő.

Az ilyen találkozót egy harmadik, kipróbált személy közvetítette. Ismertette a találkozó színhelyét, az illegális partner személyi leírását, hozzávetőleges életkorát, testalkatát és küllemét: alacsony-e vagy magas, sovány-e vagy kövér, szőke-e vagy barna. S azt a külső, különleges ismertetőjelet is, amelyről már a megszólítás előtt megismerhetik egymást. Közölte a jelszót és a reá adandó választ, amelynek olyannak kellett lennie, ami kizár mindenféle tévedést vagy félreértést.

Városligeti sétánk közben mindezt Mód Aladár közölte velem, aki közvetlenül Rózsa Ferenccel, a Központi Bizottság egyik titkárával tartotta a kapcsolatot. Minden további fejtegetés helyett legjobb, ha leírom, hogyan zajlott le a jelszavas utcai találkozó.

A megjelölt napon, pontosan délelőtt 11 órakor a budai Fő utcából befordultam a Ponty utcába, s a bal oldali lejtős járdaszegélyen lassan a Halászbástya irányában kapaszkodtam fölfelé. Jobb kezemben a *Kis Újság* aznapi száma, címlapjával kifelé fordítva, hogy vastag betűit bárki elolvashassa. A keskeny utca jobb oldalán egy közepesnél magasabb, negyven év körüli, vöröses képű, erősen kopaszodó férfi közeledett felém. Ő viszont az *Esti Kurir* szintén a címlapjával kifelé fordított példányát tartotta a kezében. Feltűnt – ez is a személyleíráshoz tartozott –, hogy a férfi kissé hajlott testtartású és szokatlanul hosszúakat lép. Amikor egy vonalba ért velem, átjött az utcának erre az oldalára, s a következőket kérdezte:

– Kérem, nem tudná megmondani, merre van a Lánchíd?

– A Lánchíd a Gellérthegy tetején van.

– S hogy lehet oda eljutni?

– Úgy, ha háromszor átússza a Dunát.

A vörös képű ember arca felragyogott.

– Szervusz! – mondta, s erősen megszorította a kezemet.

Így ismerkedtem meg Rózsa Ferenccel.

Megismertem valakit, melegen kezet is szorítottunk, de egyébként az égvilágon semmit nem tudtam róla. Fogalmam sem volt, hogy hívják, mi a foglalkozása és milyen életút után jutott el a Ponty utcai illegális találkozóra.

És most mégis, találkozásunk első percétől, úgy beszéltünk egymással, mint meghitt régi ismerősök, őszinte, igaz, szívbéli jó barátok. Mi tett bennünket azzá? Ne tessenek a nagy szótól megijedni: az eszme, a közös harc tudata. Az, hogy forradalmároknak éreztük magunkat, s nem kevesebbet akartunk, mint a világot lehetőleg gyökerestől megváltoztatni. Ez épp elég ahhoz, hogy első kézfogásunkat vérszerződésszerű fogadalomnak tekintsük.

Beszélgetésünket Rózsa mindjárt az ilyenkor szokásos konspirációs megegyezéssel kezdte.

– Ha bármi történnék – mondotta –, mind a ketten azt valljuk, hogy a Nemzeti Szalon egyik kiállításán ismerkedtünk meg. Közös barátaink mutattak be egymásnak. Pontosan nem is tudjuk egymás nevét, s most véletlenül találkozva arról beszélgettünk, hogy mennyi közepes színvonalú festmény, a giccs határát súroló szokványos fércmű töltötte meg a kiállítóhelyiség falait. Bernáth Aurél, Kmetty János és Szőnyi István egy-két műve majdnem eltűnt ebben a szürke, zavaros áradatban. Megállapodtunk abban is, hogy ha ő engem a szerkesztőségben Kerekes Elek néven felhív és közli, hogy csütörtökön három órakor felkeres és átadja a megígért kéziratot, ez azt jelenti, hogy a jelzettnél egy nappal és egy órával korábban, vagyis szerda délután fél kettőkör találkozunk a Jégverem utcában.

Ezek után megkezdődött a beszélgetés. Igen: a beszélgetés. Jómagam arra voltam felkészülve, hogy szigorú utasításokat,

majdnem katonás parancsokat kapok. Ezt vártam az illegális találkozótól.

Milyen nagy volt a meglepetésem, amikor már az első mondatoknál azt tapasztaltam, hogy illegális partnerem a társasági érintkezés könnyed, kifinomult nyelvén arról kezd velem csevegni: hogy érzem magam a *Népszava* szerkesztőségében, be tudtam-e illeszkedni az ottani kollektívába, sikerült-e ott baráti kapcsolatokra szert tenni.

Először azt hittem, mindezt udvariasságból teszi. De nem! Meghallgatva válaszaimat, újabb érdekes eszmecserébe kezdett. Ahhoz, hogy politikailag hatni tudjunk – mondotta –, mindenekelőtt munkahelyünkön kell autoritással rendelkeznünk. Ezt pedig csak jó munkával érhetjük el. Ki kell vívnunk, biztosítanunk kell közvetlen munkatársaink, környezetünk elismerését és bizalmát. Ha ezt nem tudjuk elérni, nézeteink és állásfoglalásaink nem találnak hitelre. Az adott szó értékét annak emberi-erkölcsi fedezete biztosítja.

És ezt is könnyedén, szinte csevegve és nem kioktató hangon mondta. Ezzel ki is értünk a Ponty utcából.

Néhány lépés után, befordulva az Ilona utcába, a nemzeti függetlenségi mozgalom témakörére tértünk át. A párt egyetért vele, ahogyan ezt a kérdést a *Népszava* húsvéti számában felvetettük. A cikkek a munkásság, a parasztság és az értelmiség körében is nagy visszhangra találtak. Helyeslik a hármas összefogást. Ezzel nagy lépést tettünk előre az antifasiszta egységfront megteremtésében.

E sommás megállapítás után mindjárt kérdéssel folytatta: milyen lehetőséget látok arra, hogy a legális fórumokon, a sajtóban, a demokratikus pártok vezetői és tagsága körében, az értelmiség soraiban tovább folytassuk a munkát. Kifejtettem, hogy szerintem még csak a kezdetén vagyunk. Nem elégedhetünk meg az együttműködési készség kinyilvánításával, közös

fellépésre, együttes akciókra van szükség. Arra, hogy túllépjünk a szavakon, az ünnepi kijelentéseken.

– Ez feltétlenül így van! – mondta. – De bennünket már a következő kérdés izgat: *hogyan?*

Az utca csaknem teljesen néptelen volt. Lejtős útjain rajtunk kívül alig járt-kelt valaki. Egyik-másik kapu sarkait csak egy-egy távozó vagy hazatérő idősebb asszony csikorgatta meg.

Halk, visszafojtott hangon beszéltünk. Sorra vettük a magyar politikai élet pártjait, azok ismert vezetőit, a közélet, az irodalom és a művészetek kiemelkedő képviselőit. Nem az érdekelt bennünket, ki hol tart ma, hanem hogy hova juthat el holnap.

– Ezt ti tudjátok jobban – tette hozzá. – Bennünket az illegalitás megfoszt attól, hogy a helyzetet pontosan felmérjük, s még inkább attól, hogy a folyamat pozitív alakulásában közvetlenül részt vegyünk. Ez elsősorban a ti feladatotok. Ebben segítsetek! Ennek megvalósítására tegyetek javaslatokat, kezdeményező lépéseket.

Mondtam már: ebben az időben Mód Aladár volt a propagandabizottság vezetője. Miért tartotta akkor Rózsa Ferenc mégis szükségesnek, hogy közvetlenül találkozzék velem? Hamarosan erre is rájöttem. Számára a közvetlen benyomások, információk rendkívül fontosak voltak. Ismerni akarta munkatársait, közvetlenül hallani akarta véleményüket, állásfoglalásukat.

Rózsa Ferenccel ezzel kezdődött mozgalmi kapcsolatom, mely letartóztatásáig, 1942 nyaráig tartott.

Személyiségéről, emberi nagyságáról, politikai és erkölcsi arculatáról később még részletesen írok. Itt csak annyit említek meg: Rózsa sohasem utasításokkal, hanem példával, jó és meggyőző szóval irányított. Minden harcostársát egyenrangúnak tekintette, még akkor is, ha tudásban, képzettségben és képességben messze fölöttük állt. Számára mindenkinek a vé-

leménye számított. Mesterien értett ahhoz, hogy elvtársait önálló gondolkodásra és cselekvésre nevelje. Mellette nem eltörpültek, hanem legalább egy fejjel megnőttek az emberek.

Neki köszönhetem, hogy a második világháború ideje alatt több olyan akció kezdeményezője lehettem, amelyre a párttól előzetesen semmiféle konkrét utasítást nem kaptam. De megkaptam a legtöbbet: a párt politikájának alapos ismeretét. Kezdeményezéseimet abban a tudatban tehettem meg, hogy ezek a lépéseim egybeesnek a párt politikai irányvonalával, azt erősítették és fejlesztették tovább. Az illegalitás viszonyai között nagyon nagy szükség volt az ilyen mozgalmi, vezetési módszerekre!

Nyugalmas hétvége, avagy orvtámadás német módra

1941 tavaszán és nyarán a háborús pszichózis elérte azt a maximális fokot, amikor minden pillanatban számítani lehetett a robbanásra. Egymás után keltek szárnyra vészjósló hírek, hogy a hitleri Harmadik Birodalom nagy erőfeszítéseket és előkészületeket tesz a háború folytatására, illetve kiszélesítésére. Miután az Északi-sarktól a Földközi-tenger medencéjéig – szerintük – biztos hátországot teremtettek, senki előtt nem volt vitás, hogy a birodalmi haderő, a hírhedt Wehrmacht újabb csapása merre és ki ellen irányul.

Hitler imádta a háborút. Már az 1924-ben megjelent *Mein Kampf* (Harcom) című szennyiratában nyíltan megírta, rettegés fogja el, ha arra gondol, hogy békében kell leélnie az életét. Ifjúkorában a búr háború „felvillanó fénysávként" ötlött a szemébe. „Naponta lestem az újságokat és táviratokat – írta –, és boldog voltam, hogy tanúja lehettem ennek a hősi tusának." Egész életében világuralmi tervek fűtötték, s uralomra jutása óta ezek megvalósítására törekedett. A német imperializmusnak mindenekelőtt gyarmatokra volt szüksége, s ezeket nem rögtön a világ távoli részein, hanem először itt, Európában akarta biztosítani. Ezt hirdette Hitler is. Kérte a sorsot, tegye lehetővé számára, hogy a marxizmussal véglegesen leszámolhasson. Ebből következett, hogy a Szovjetuniót le kell törölni a föld színéről. Az Urál ásványkincsei, a Kaspi-tenger olaja, Ukrajna és Belorusszija termőföldjei szerinte a német urakat illeti.

1941 júniusában már gyakran járta be a világot a hír, hogy a

német hadosztályok a szovjet határ mentén s a határ menti övezetekben sorakoznak fel. Ezek a hírek a nemzetközi munkásmozgalmat s az első szocialista állam minden hívét nagy aggodalommal töltötték el. Idehaza mi is izgatottan vártuk a híreket. Volt egy-egy emberünk, aki a szerkesztőség egyik szobájában a moszkvai, másik szobájában az angol rádió híreit hallgatta. De a rádiók nem nyújtottak érdemi eligazítást. Az előbbi mélyen hallgatott a hitleristák készülődéseiről, az utóbbi pedig inkább üzleti és kereskedelmi reklám céljaira használta fel értesüléseit, Hitlert szidva a legnagyobb angol cégek gázálarcait ajánlgatta. Különösen a nők figyelmébe. Hiúságukra s a divat iránti fogékonyságukra apellálva behízelgő módon azt állította, hogy egy szép gázálarc a kalapnál is kellemesebb viselet. Esőköpenyhez és könnyű nyári ruhához nagyon jól áll. Félrecsapva ellenállhatatlanul pikáns külsőt kölcsönöz minden nőnek.

Ám az emberek lelkében olthatatlanul égett a béke vágya. Hinni akarták, hogy mégsem következik be, ami már-már elkerülhetetlennek látszott. A békevágy szinte a békébe vetett vak bizalomba csapott át. Ezt használta ki, ezt nyergelte meg, ezzel élt vissza a hitlerista német vezetés.

1941. június 22-én a vasárnap reggeli lapok főcímben közölték a *Magyar Távirati Iroda* berlini jelentését: A birodalmi fővárosban nyugalmas hétvégét várnak. A rövid jelentés így szólt: „Itteni jólértesült körök véleménye szerint azokról a külföldön elterjedt hírekről, amelyek a német birodalmi gyűlés küszöbönálló üléséről vagy más természetű megnyilatkozásáról szólnak, berlini mértékadó körökben semmit sem tudnak. Egyébként a birodalmi főváros politikai köreiben nyugalmas hétvégét várnak."

Ehhez fűzte hozzá a *Népszava* külpolitikai szerkesztője az alábbi nem nagyon meggyőző szavakat: „Ez a kijelentés biztatást nyújt arra, hogy vasárnap nem történik semmi olyasmi,

ami felkavarná a kedélyeket. Ezekben a szenzációkban bővelkedő időkben már ez is valami."

S miközben a rotációs gépek tízezerszámra ontották a hírt a nyugalmas hétvégéről, a Harmadik Birodalom fegyveres erői hadüzenet nélkül, orvtámadók módjára, Finnországtól a Fekete-tengerig átlépték a szovjet határt. Megkezdődött az emberiség történetének legpusztítóbb háborúja. Ekkor még nem tudtuk, hogy Hitler az emberiség ellen intézett merényletét a nyugalmas hétvégeken, a vasárnapra virradó éjszakákon hajtja végre.

Hétfőn a lapok nem jelentek meg. Június 24-én, kedden viszont a „nyugalmas hétvégéről" így számoltak be: 1941. június 22-én, vasárnap hajnalban a német csapatok a finn és a román hadsereggel együtt elindultak a Szovjetunió ellen. Olaszország megüzente a háborút a Szovjetuniónak. A román hadsereg átkelt a Prut határfolyón és elindult a tőle nemrég elcsatolt Besszarábia felé. 2400 kilométeres arcvonalon folyik a küzdelem.

Hétfőn, 23-án a késő esti órákban megjelent a hír: Magyarország megszakította diplomáciai kapcsolatát a Szovjetunióval. Molotov szovjet külügyminiszter – még ezen aktus előtt – magához kérette Kristóffy moszkvai magyar nagykövetet, s közölte vele: a Szovjetuniónak nincsenek területi követelései Magyarországgal szemben, s óva intette a magyar kormányt attól, hogy csatlakozzék a hitlerista Németország szovjetellenes háborújához.

És mindez 24 óra leforgása alatt! Ettől kezdve az események villámgyorsan követték egymást. Június 26-án, csütörtökön délután a birodalmi Wehrmacht repülőgépei provokatív bombatámadást intéztek Kassa ellen. Ismétlem: 26-án, csütörtökön délután. Másnap, 27-én az éppen ülésező képviselőházban az elnöki megnyitó után Bárdossy László miniszterelnök kért szót. Nem hiszem, hogy az emberiség sorsát ennyire

meghatározó kérdést az alkotmányosságnak még a látszatát is mellőzve így intézzenek, illetve döntsenek el.

A miniszterelnök bejelentése mindössze néhány mondat. Érdemes idézni: „Rövid bejelentést szeretnék tenni. A Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg a szovjet nép jogellenes és minősíthetetlen támadását. A magyar királyi kormány megállapítja, hogy e támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállt. Még egy mondatot! A magyar haderő a megfelelő megtorló intézkedéseket meg fogja tenni."

Ez is mutatja a Horthy-fasizmus fennen hangoztatott „parlamentarizmusának" lényegét. Az álparlamentnek e kérdésben nem kellett döntenie, hanem csak tudomásul kellett vennie a rövid bejelentést arról, hogy Horthyék elrendelték az ország hadbalépését. Magam is szem- és fültanúja voltam, amikor Bárdossy miniszterelnök az ellenforradalmi magyar uralkodó osztályok nevében bejelentette a hadüzenetet a Szovjetuniónak, majd fél évvel később az Amerikai Egyesült Államoknak és a brit világbirodalomnak.

Ezután, mintha mi sem történt volna, áttértek a napirend tárgyalására: az ügyvédekre, az ügyvédjelöltekre és az ügyvédi önkormányzatra vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról szóló törvényjavaslat tárgyalására, amelynek lényege: az ügyvédi kamaráknak ne lehessenek zsidók és zsidó származásúak a tagjai.

Ennyi! Kész! Elvégeztetett. Az eseményeknek ez a villámcsapásszerű gyorsasága és váratlansága még a Szovjetuniót is meglepte. Kristóffy József moszkvai magyar követ Bárdossy miniszterelnök parlamenti bejelentése előtti napon megkapta a magyar kormány üzenetét, amely arra utasította, hogy a hadüzenetet írásban 27-én adja. Péter János szovjet diplomáciai iratok alapján erről az aktusról a következőket jegyezte fel: „Molotov higgadtan és békéltetően fogadta a magyar követ

bejelentését. Kristóffy elbeszélése szerint Molotov ezt mondta neki: »Vegye vissza kérem ezt a papírdarabot. Legalábbis várjon még az átadásával. Hiszen a hadüzenet nem olyan sürgős.« Ekkor azonban már a magyar katonai alakulatok is megkezdték – a légiek és szárazföldiek egyaránt – átkelésüket a Kárpátok ormain. Európa legnyugodtabb határvonala is háborús fronttá vált.

A német orvtámadás s a magyar hadüzenet az antifasiszta, baloldali erőket nem kis meglepetésként érte. Hittünk, ha nem is a háború elkerülhetőségében, de abban, hogy a szovjet–német megnemtámadási egyezmény hosszabb távra biztosítja a szerződő felek között a fegyvernyugvást. Hitler szavahihetősége ugyan egy krajcárt sem ért, mégis azt hittük, helyesebben abban reménykedtünk, hogy a Szovjetunió elleni fegyveres akció megfontolásra készteti őket.

Ezt a reményt élesztették bennünk Sztálin sokat hangoztatott szavai: „Ha valaki be merészeli dugni disznóormányát a mi veteményeskertünkbe, pusztulnia kell." Mi ezt kategorikus érvényű megállapításnak tekintettük. Területileg és időrendben is. Olyan megfellebbezhetetlen parancsnak, ami azonnal érvényesül, ha a Szovjetuniót bárhol, bármikor támadás éri.

Ezt a hitet erősítette bennünk a polgárháború, az intervenció tanulsága. Ha az éppen csak szerveződő szovjethatalom képes volt 14 kapitalista állam intervenciós csapatait szétverni, s hazája földjéről kiűzni, hogyne tudná most, a proletárdiktatúra, a szocialista iparosítás, a kollektív mezőgazdaság s a Vörös Hadsereg megteremtése után a fasiszta hordákat mindjárt visszavonulásra kényszeríteni.

Eljutott hozzánk a harmincas években gyártott nagy szovjet filmek híre is. A *Patyomkin cirkálóé*, a *Dzsingisz káné*, *A jégmezők lovagjáé* és a *Nagy Péteré*. Ezek a zseniális filmalkotások a szent orosz földről szólva, a szovjethatalom legyőzhetetlenségét hirdették. A háború kitörése előtt, amikor még diplo-

máciai kapcsolatban voltunk a Szovjetunióval, e filmek egyikét-másikát - zártkörű bemutatón - meghívott magyar közönségnek is bemutatták. A mai Puskin moziban újságírói minőségben a *Dzsingisz kánt* magam is láthattam. Ezek a filmek minden sematizmustól mentesen, nagy művészi erővel jelenítették meg az orosz népnek a szovjet föld legyőzhetetlenségébe vetett hitét. Bennünket e filmekben elsősorban az ragadott meg, hogy az ellenfél erejét sohasem becsülték le. Mindig arra törekedtek, hogy harcuk igazságosságát bizonyítsák, s azt, hogy milyen hősi áldozatvállalás, mennyi kitartó küzdelem és véráldozat biztosította mindenkoron az orosz és a szovjet haza szabadságát és függetlenségét. Ebből következett győzelmük szükségszerűsége. Nagy művészi megjelenítő erejük mellett ebben rejlett óriási hatásuk világszerte.

Nem csoda, hogy a fasiszta hadosztályok behatolása a Szovjetunió területére a kommunisták soraiban is meglepetést, sőt megdöbbenést keltett. De megdöbbenést keltett ez a szovjet emberekben, magában Sztálinban is. A német fasiszták támadása őt is váratlanul érte. Ő sem hitte, hogy ilyen gyorsan bekövetkezik, amire egyébként számított.

Mi rendületlenül bíztunk a Szovjetunióban, őszintén hittünk Sztálin szavaiban. Ám mégis aggodalommal töltött el bennünket, hogy Hitlerék egy 300 milliós lakosságú térség erőforrásaira, nagy ipari-hadiipari kapacitására támaszkodva indították meg a váratlan támadást, emberben és haditechnikában igen nagy erőkkel. Aggodalmunkat fokozta az is, hogy nem tudtuk, mi történt Hitler helyettesének, Rudolf Hessnek Angliába repülése nyomán. Az angol kormány egyik tagja folytatott vele tárgyalásokat, amelyekről még ma sem adnak felvilágosítást. Hess Angliába repülése után elképzelhetetlen, hogy Churchillék ne tudták volna pontosan, mikorra várható a Wehrmacht támadása a Szovjetunió ellen. Hitler kihasználhatta a meglepetésszerű támadás előnyeit.

Ám a meglepetés és az aggodalom mögött ott volt a bizakodás. Bizonyítja ezt Szakasits Árpádnak az elnökök és főtitkárok június 23-i értekezletén elmondott beszéde, ami nemcsak bátor kiállás volt a Szovjetunió mellett, hanem törhetetlen hit is az első szovjet állam erejében. „Mindig tisztában voltam azzal, hogy ebből a háborúból mint győztes kizárólag a Szovjetunió kerülhet ki. Ez nekünk – magyar munkásoknak – is közös érdekünk. Ezért tegyünk félre minden eddigi ellentétet, haragszomot, és mi is közösen harcoljunk az orosz győzelem érdekében. Elveink, célunk egy."

Szakasits szavai erőt, bizakodást sugároztak. Amit mondott, sokunk véleménye volt. Mi is bátorítottuk őt, hogy ezt feltétlenül mondja el. Szavainak jelentősége elsősorban abban rejlett, hogy ezt nyíltan, a pártszervezetek elnökei és titkárai előtt hangoztatta, őket is igyekezve a német orvtámadás traumája alól feloldani.

De más szempontból is figyelemre méltó volt ez a beszéd. A főkapitányság és a Belügyminisztérium minden ilyen tájékoztatóról pontosan értesült. Nyilván erről is. A szélsőjobboldal, a Vezérkari Főnökség nyomása ellenére a Belügyminisztérium „hallgatással" ment el mellette.

Ezekben a napokban, azt hiszem, nem alaptalanul, más gondjaink is voltak: a Szociáldemokrata Párt és a *Népszava* nem lesz-e a fasiszták háborújának első magyarországi áldozata. Tudtuk: a párt és a lap betiltásának veszélye Damoklész kardjaként állandóan ott függött a fejünk felett. Különösképpen a kritikus időszakokban. Az ellenforradalmi rendszer ezt a fenyegetést az idomítás eszközének is tekintette: jó lesz csendben maradni, illedelmesen viselkedni, betartani a felülről diktált illemszabályokat s a megkívánt magatartásformákat, mert különben elkerülhetetlenül következnek a megtorló rendszabályok. A fasiszták további háborús merénylete s a magyarországi munkásmozgalmat fenyegető veszély természe-

tesen a jobboldali munkásvezéreket is aggodalommal töltötte el, de ők a „legalitás biztosításáért" mindenkor hajlandók voltak a rendszernek az alku szerinti árat kifizetni.

A munkásmozgalom legalitásához természetesen nekünk kommunistáknak és az egész antifasiszta baloldalnak alapvető érdekei fűződtek. Ennek megőrzését mi továbbra is harcunk elengedhetetlen feltételének tekintettük. A kezdeti kedvezőtlen fronthírek ellenére szilárd meggyőződésünk volt, hogy a helyzet előbb-utóbb megváltozik. Ezt a hitet erősítette bennünk Sztálin július 3-án elmondott beszéde és azok a kommentárok, amelyeket a német lapok, köztük a hitleri fasizmus hivatalos lapja, a *Völkischer Beobachter* még a Sztálin-beszéd elhangzása előtt a szovjet csapatok ellenállásáról, harcmodoráról írt.

Arról kezdtek cikkezni, hogy a keleti fronton igen rövid idő alatt más benyomást nyertek az ellenség harcmodoráról, mint a nyugati fronton. Itt egészen más ellenféllel állanak szemben, mint Belgiumban és Franciaországban. Amíg Franciaországban a körülkerített ellenség rövid harcok után megadta magát, addig a szovjet katonák nem adják meg magukat. „Addig harcolnak, amíg élet van tagjaikban." E megállapítások a megfelelő gyalázkodó kísérőzene nélkül elismerés és hódolat lettek volna a szovjet katonai erények mellett. Meg kellett tehát indokolni, miért van ez így. A szovjetek a bolsevizmus tételeit katonai térre is alkalmazzák – mondották. Hadseregük „érzés nélküli kollektívuma a 'rombolásnak". A szovjet katonák „minden vezetés nélkül az álomkóros biztonságával és ügyességével harcolnak". És ezután következett a szörnyűségek szörnyűsége: „Egy alkalommal azt tapasztaltuk, hogy a szovjet csapatok átengedték első támadó hullámunkat jól rejtett állásaikon és akkor hátbatámadták őket. Előfordult az is, hogy a második hullámot támadták meg, hogy a rohamcsapatokat elszigeteljék." Úgy látszik, a nyugati front játszi könnyedséggel végrehajtott hadműveletei annyira

elkényeztették és felfuvalkodottá tették a német hadvezetést, hogy a keleti front kemény ellenállása már az első napokban valamiféle idegsokkot keltett a legkeményebb hadvezéri koponyákban is.

Az újabb korban, a fejlett haditechnika birtokában a német hadviselés alapvető doktrínája a villámháború, a Blitzkrieg lett, amiben nemcsak a német haditechnika és a német katonai erények felülmúlhatatlanságába vetett vakhit fejeződött ki, hanem más népek lebecsülése is. Ám azok a sirámok, amelyeket a bolsevisták harcmodoráról mondottak, azt mutatták, hogy a villámháború most is rossz előjelek között indul. Úgy látszik, a németeknek a nemzeti felsőbbrendűségüket jelképező Blitzkrieggel sohasem volt igazán szerencséjük. 1914 nyarán Vilmos császár is valami színpompás diadalmenet reményében indította el hadait. A győzelmi bevonulót a falevelek hullásával hozva szinkronba, a Blitzkriegre még rövidebb határidőt is szabott, mint Hitler.

1941 decemberében már tisztán és világosan láthattuk e hadászati doktrína csődjét. A szovjet csapatok nem tudták ugyan határaikon feltartóztatni a kitűnően felfegyverzett fasiszta hadakat, de már a háború első négy-öt hónapjában megmutatták félelmetes erejüket: meghiúsították a németek első stratégiai elképzeléseit. A győzelmi bevonuló helyett betört fejjel álltak Moszkva és Leningrád kapui előtt. S a Ladoga-tótól Szevasztopolig terjedő összefüggő széles fronton olyan gigászi méretű küzdelem alakult ki, amelyben egyre inkább hatottak a modern hadviselés állandóan ható tényezői, törvényszerűségei. Ezek fokozatosan a Szovjetunió javára billentették a mérleget. Legszebb év végi – karácsonyi és újévi – ajándékunk a Vörös Hadsereg Moszkva alatti győzelme, a német hadsereg visszavetése, s ezzel a villámháború előre költött legendájának szétfoszlása volt.

De nemcsak erről volt szó! A Szovjetunió megtámadása

után létrejött az antifasiszta világkoalíció: a Szovjetunió, Anglia és az Amerikai Egyesült Államok által Washingtonban kötött katonai és politikai szövetség, amelyhez 26 állam csatlakozott.

Ennek nagy politikai és erkölcsi jelentősége volt, de egyelőre mit sem változtatott azon a tényen, hogy a Szovjetuniónak egyedül kellett viselnie a háború minden terhét. Ő maga nagymértékben hozzájárult, hogy a fasiszták által leigázott népek felszabadító harca kibontakozzék, neki viszont évekig várnia kellett arra, hogy a szövetséges nagyhatalmak hatékonyan hozzájáruljanak a közös ellenség megsemmisítéséhez.

Mi mégis bizakodtunk. Úgy éreztük: a fasiszták hazai belső frontját bomlasztani, az antifasiszta demokratikus erők egységfrontját erősítenünk kell. Ha a világpolitikában létrejöhetett a Szovjetunió és két legnagyobb kapitalista állam politikai és katonai szövetsége, nálunk is létrejöhet a kommunisták és más haladó erők antifasiszta egységfrontja országunk nemzeti függetlenségéért és szabadságáért. Mindez további harcra ösztönzött bennünket.

A feltört forrás

Rózsa Ferenccel mind gyakoribbá váltak találkozásaim. Szükségesnek tartottuk, hogy az eddig feltört politikai forrás ne apadjon el, hogy a munkásság, parasztság és haladó értelmiség demokratikus egységfrontját alapvető politikai kérdéssé, közüggyé tegyük. Ennek tisztázására irányultak megbeszéléseink.

Sorra vettük a kérdéseket.

Legfontosabbnak azt tartottuk, hogy erősítsük a propagandamunkát és a tömegagitációt. Elsősorban a munkásság és a parasztság körében. Erre azért volt kiváltképp szükség, mert – bár a demokratikus összefogás gondolatával széles körben egyetértettek – az osztályok egymáshoz való viszonya, a szövetségesek köre, a polgári politikusokkal való együttműködés sok olyan kérdést vetett fel, amelyekre feltétlenül válaszolnunk kellett.

Mi, akik rendszeres pártnapi előadók voltunk, ezeket a kérdéseket elsősorban a munkásszervezeteken tartottuk napirenden. De ez csak egy csepp volt a tengerben. A rendőrség viszont már ezt is sokallotta. A pártnapi előadásokról, a kialakult vitákról készített jelentéseikben egyre gyakrabban szerepelt az a megállapítás, hogy az előadók kommunista agitációt folytatnak. S erre figyelmeztették a párt vezetőségét.

A legsúlyosabb problémát az jelentette, hogy a munkásosztály forradalmi gondolkodású részében is élt némi bizalmatlanság, aggály és kétely, hogy a falukutató írókkal, akiknek egy része már jobboldali vizekre evezett, továbbá a polgári pártok vezetőivel való „barátkozás" nem a marxista álláspont

feladása-e, nem letérés-e az osztályharc útjáról. Egyszóval: nem árulás-e? A gyanakvás szellemét erősítette a jobboldali szociáldemokraták sunyi, fondorlatos taktikája. Azok a vezetők, akik évtizedek óta az osztályharc szót ki sem ejtették a szájukon, most a nemzeti egységfront híveit ennek feladásával kezdték vádolni.

E kérdésekre gondolva, helyesnek látszott a sajtóban a nemzeti egységfrontról s a munkás-paraszt szövetségről lefolytatott vita anyagának megjelentetése. Arra gondoltam, egy ilyen brosúra jó propagandalehetőséget biztosítana a munkások között.

Mónushoz fordultam, a propaganda-kiadványok legfőbb intézőjéhez. Hallván javaslatomat, nagyot nézett. Minek ezeket a cikkeket brosúrában kiadni? Arra hivatkoztam, amit egyébként ő maga is nagyon jól tudott, hogy e kérdésekről változatlanul nagy viták folynak. Sőt, a Szovjetunió megtámadása után még fokozódtak is.

– Tudom, de minek a tüzet tovább szítani? – kérdezte.

– Ezt nem mi élesztjük. A kormánypárt, a nyilasok, az egyházak, a Vitézi Szék meg a Gyáriparosok Országos Szövetsége mind-mind a nemzeti egységről beszél, sőt már kiabál is. A nemzeti egységfront politikáját igyekeznek jobboldali platform alapján kisajátítani. Mi nem tehetjük meg, hogy hallgatunk. Ha ezt tennénk, szabad utat biztosítanánk számukra a dolgozók félrevezetésére. Különben is, ezek a cikkek kevés kivétellel a *Népszavá*ban láttak napvilágot. Megjelenésüket mindannyian helyeseltük. Miért ne adhatnánk ezt összegyűjtve a munkásság kezébe?

A válasz meggyőzően bizonyítja Mónus intelligenciáját.

– Engem ne agitálj! Csak hallani akartam, te miért tartod fontosnak – s jellegzetes huncut mosolya már meg is jelent az arcán. – Állítsd össze és én kiadom.

A következő kérdés is rávallott:

A m.kir.rendőrség debreceni kapitánysága.

Szám: 3/9>-1940. Tárgy: Szociáldemokrata párt"irodalmi délutánja".

Mell: 1 drb.

Kélvóságos Főispán Ur !

Tisztelettel jelentem, hogy a Szociáldemokrata Párt debreceni szervezete április 7-én "irodalmi délutánt" rendezett. Az el adó Kállai Gyula író a Népszava munkatársa /Bpest/ volt. A lefolyásáról szóló jelentést tisztelettel felterjesztem.

Debrecen,1940. április 8.

A kapitányság id.vezetője:

rendőrfőtan.csos.

DM

1940/102 p.3

A DEBRECENI KAPITÁNYSÁG JELENTÉSE

– Mikor kapom meg?

Én sem maradtam adós a válasszal:

– Öt perc múlva.

Megint nagyot nézett.

– Nagy huncut vagy! – mondta most már nevetve. – Előbb összeállítod, s aztán jössz nekem szemináriumot tartani. Na jól van, add ide!

A brosúra *Munkásság, parasztság, értelmiség* címmel hamarosan meg is jelent, s jól szolgálta a nemzeti-demokratikus egységfront-politika jobb megértését és helyes értelmezését.

Rózsával sokat beszélgettünk arról, hogyan lehetne a nemzeti egységfront eszmei, politikai és szervezeti erősítésében, e politika legalizálásában előrelépni. A párt megítélése szerint megérett a helyzet arra, hogy széles körű tömegmozgósítással,

más pártállású ismert politikai vezetők bevonásával nyílt tömegtüntetéseket szervezzünk Kossuth, Táncsics és Batthyány emlékművénél. A tüntetések szervezésének gondolatát Rózsa Ferenc vetette fel előttem. Elképzelésével egyetértettem. Az alkalmat erre október 6-a és november 2-a, az aradi vértanúk gyászünnepe és a halottak napja adta.

1941. október 6-án a Batthyány-emlékmécsesnél az Országos Ifjúsági Bizottság szervezésében, Ságvári Endre vezetésével, fiatal munkások és egyetemisták rendeztek koszorúzást és antifasiszta tüntető megmozdulást.

November 1-én, a halottak napja előestéjén a Kerepesi temetőben, Kossuth és Táncsics síremlékénél rendezett koszorúzások már népfront jellegűek voltak. Nemcsak a kommunisták vettek részt rajtuk, hanem a demokratikus pártok vezetői s párton kívüli demokratikus közéleti emberek is. A demonstráción a Szociáldemokrata Párt képviseletében többek között megjelent Szakasits Árpád, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt több vezetője. Azonkívül írók, tudósok, művészek és természetesen a párt által mozgósított munkástömegek is nagy számban eljöttek.

Az emlékműveknél beszédek hangzottak el. A Kossuth-mauzóleumnál Sipos Gyula Győrffy-kollégista diák, Táncsics sírjánál Kéthly Anna beszélt. Mindketten hatásosan, nagy mozgósító erővel. Sipos rövid körszakállt viselt, s fiatalos szenvedélyességével úgy hatott, mintha 1848. március 15-ének egyik jelenete elevenedett volna meg előttünk. Kéthly fellépése is imponáló volt. Magas termete, vonzó arca, megnyerő alakja, a munkásmozgalomban évtizedek alatt szerzett szónoki rutinja és magabiztossága nagy hatással volt a jelenlevőkre.

Magától értetődő, hogy a tömegdemonstrációra „megfigyelőként" kivonult a rendőrség is. Közvetlenül ugyan nem avatkozott be, de már akkor számon tartotta, hogy kik kapcsolódnak be az antifasiszta megmozdulásokba. A tüntetések azt

MUNKÁSSÁG PARASZTSÁG POLGÁRSÁG

Összeállította: Kállai Gyula

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT KIADÁSA • 1942

A NEMZETI-DEMOKRATIKUS EGYSÉGFRONTÉRT

bizonyították, hogy a magyar nép legjobbjai, pártállásuktól függetlenül, készek síkraszállni az ország függetlenségének, a dolgozó tömegek demokratikus jogainak, szociális követeléseinek a kiharcolásáért.

Ezekre a demonstrációkra a kormánypárti és jobboldali sajtó még dühödtebben reagált, mint a korábbi hónapokban lezajlott vitákra. A tüntetéseket nyíltan nemzetellenesnek, kommunista akciónak minősítették. Szervezőikre gyorsan rásütötték a „Moszkva ügynökei" stemplit. A kommunisták és az általuk félrevezetett baloldali emberek ezzel hátba támadják a Szovjetunió ellen küzdő Harmadik Birodalom és a vele szövetséges magyar nép hősiesen küzdő katonáit. Milotay István, a jobboldali *Új Magyarság* című napilap főszerkesztője és vezércikkírója az „októberi mécsesek" pisla fényétől annyira megrémült, hogy már az egész magyar népet a bolsevizmus apokalipszisával rémítgette.

Mi, őszintén szólva, örültünk a jobboldal felháborodásának. Úgy látszik, érzékeny pontjukra tapintottunk. Tulajdonképpen épp ezt akartuk elérni. Még az sem nagyon aggasztott bennünket, hogy mindjárt rendőrért és ügyészért kiáltottak. Ez is természetrajzukból, politikai lényegükből következett. A kormánypárti, a jobbközép és szélsőjobboldali felháborodás és gyalázkodó támadás sok tekintetben a mi malmunkra hajtotta a vizet.

Támadásuk, gyalázkodásuk a munkásosztály soraiban is meggyőző, bizonyító erővel hatott. Akik eddig azt gondolták, hogy a demokratikus nemzeti összefogás, az antifasiszta népfront a munkásosztály hagyományos, klasszikus politikai vonalától valamiféle elhajlás, most elgondolkozhattak azon, miért támadja akkor az egyesített jobboldal ilyen elszánt gyűlölettel. Sokakat ez az egyszerű tény józanított ki és bírt jobb belátásra. A támadások érezhetően edzették, erősítették táborunkat.

A temetői demonstrációk után néhány nappal megint felhívott Kerekes Elek. Megígérte, hogy hozza a cikket. Megállapodásunk szerint ez azt jelentette, hogy újabb illegális randevú következik. Megint Budának egy csendes utcájában.

Rózsa a szokásosnál is derűsebbnek látszott. Örült, hogy a párt önálló akciókra képes, kezdeményezései sikeresek, s befolyásolni tudja az eseményeket. Ennek valóban valamennyien örülhettünk. Főleg olyan súlyos napokban, amikor a német fasiszta haderő a fokozódó szovjet ellenállás által lassítva, de mégis mélyen behatolt Ukrajna és Belorusszija területére, és meglepő gyorsasággal haladt előre Moszkva és Leningrád irányába.

A győzelmi mámor nemcsak a fasisztákat, másokat is magával ragadott. Hittek a közeli moszkvai bevonulás lehetőségében. S ha ezzel összefüggésben nézzük a mi antifasiszta demonstrációinkat, kiderül, hogy nem is voltak olyan jelentéktelenek. Ez az összefüggés kiemelte őket elszigeteltségükből.

Jó hangulatban kezdtük meg a beszélgetést.

Közös programszerű fellépésre van szükség. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy másokat is beszervezünk akcióinkba. A polgári politikusok, írók, tudósok, művészek önállóan fejtsék ki véleményüket, s maguk nyilvánítsák ki egyetértésüket a munkássággal és a parasztsággal való együttműködés szükségességéről. És nem is akárhol. Szavaik súlyát, jelentőségét megsokszorozná, ha mindezt a *Népszava* hasábjain tennék.

A *Népszava* karácsonyi számára készülődtünk. Inkább még csak tervezgettük, mit is lehetne tenni. Népfrontos szám, széles körű résztvevőkkel, most már mintegy programot is adva. Az sem baj, ha e program egyelőre csak vázlatos. De vállalja-e ezt a Szociáldemokrata Párt vezetősége? Vállalják-e szövetséges partnereink? Reális dolog-e ilyen vállalkozásba kezdeni a katonai cenzúra kíméletlen uralma idején? Nagy

kérdőjelek! Mégis azt gondoltuk, meg kell próbálni. Mindent meg kell tenni, hogy sikerüljön.

Szerettem ezt a vörös képű embert, mert szépen formált boltozatos koponyája csodálatosan működött. Nem szerette az avas nézeteket, a sablonokat, a kitaposott utakat. Mindig az újat, az előremutatót kereste. Realista volt, de az ő realizmusa sohasem tapadt szolgaian a földhöz. Szárnyai voltak. Azt tartotta reálisnak, aminek a feltételei még nem álltak teljesen készen a rendelkezésünkre, de amelyeket menet közben meg lehetett teremteni.

Most, 1941 októberében is olyasmit vetett fel, ami az első hallásra meglepett. Mit szólnék hozzá, ha a kommunista párt közvetlenül felvenné a kapcsolatot Szakasits Árpáddal, s megbeszélné vele, működjenek együtt egy ilyen karácsonyi szám létrehozásában.

A gondolatot magát jónak tartottam. Szakasits jó partner a tárgyalásra. Abban viszont már kételkedtem, hogy a Szociáldemokrata Párt ilyen exponált vezetője vállalkozik-e illegális találkozóra a kommunista párt képviselőjével. De ha mégis, az nagymértékben elősegítené az ügy sikerét. Rózsa reménykedett. Optimizmusát Szakasits két állásfoglalásából merítette. A németek orvtámadása után az első elnöki-titkári értekezleten felháborodottan ítélte el Hitlerék Szovjetunió elleni háborúját, s a fasizmus elleni harcra szólított fel. S íme, a napokban is, az első felkérésre készségesen vállalta, hogy részt vesz a Kerepesi temetői demonstráción. Miért ne vállalná most, hogy a lap karácsonyi számát a szabadság és a nép ügyének szenteljük.

Abban maradtunk: megpróbáljuk. Sikerülnie kell!

A találkozó létre is jött.

Az illegalitás viszonyai között az ilyen találkozókat mély titok fedte. A szerkesztőség és a Szociáldemokrata Párt szimbiózisában viszont semmiféle titok nem lehetett olyan mély,

hogy abból valami ki ne szivárogjon. A találkozó után egy-két nappal a szerkesztőség tagjai közül már nagyon sokan tudtak arról, hogy Szakasitsnál járt valaki. De hogy kicsoda, azt nem tudta senki. A szemtanúk is csak annyit tudtak: olyan nagydarab ember volt, hogy alig fért be az ajtón. Magam is az 1942-es letartóztatások után, a Margit körúti katonai fegyházban tudtam meg, hogy a látogató Horváth Márton építészmérnök volt.

A Kommunisták Magyarországi Pártja megbízottjával való találkozónak Szakasitsra megvolt a kívánt hatása. A szerkesztőségi értekezleten, amelyen a karácsonyi számról beszéltünk, bejelentette, a leghelyesebb lesz, ha összegezzük a vita eddigi eredményét. Ezzel valamennyien egyetértettünk. A mag el volt vetve, ami önmagában is nagy eredmény. Mi azonban, ott dolgozó fiatal újságírók, tovább akartunk lépni. Úgy éreztük, nem elég az eddigi eredményekről számot adni. Utat kell nyitni a jövőbe! A múlt haladó hagyományaira, nagy történelmi örökségünkre hivatkozva, nagy tekintélyű politikusokat és írókat kívántunk megszólaltatni.

Abból a tényből indultunk ki, hogy a kommunisták a nemzeti függetlenségért s az ország demokratikus átalakításáért küzdve vállalták és szüntelenül élesztgették múltunk haladó hagyományait. A nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás sürgető időszerűségét és elválaszthatatlan egységét az ipari munkásság és a parasztság legtudatosabb elemei ismerték fel elsőnek. Bizonyítani akartuk azt is, hogy a magyar dolgozók a múlt forradalmi eszméire nemcsak emlékeznek, hanem vállalják is e forradalmi örökség valóra váltását.

Tevékenységükben ezért keltek új életre Dózsa parasztjainak harci követelései a nagybirtokrendszer ellen, Kossuth és Petőfi gyújtó szavai a nemzeti függetlenség fegyveres védelmére, Ady plebejus forradalmisága és üzenete véreihez, a magyar prole-

tárokhoz, vagy József Attila mélyről fakadó kiáltása: „Fel kéne szabadulni már!"

Persze ahhoz, hogy ezt ilyen tágabb értelemben tudjuk megvalósítani, némi taktikai húzásokra volt szükség. Mindenekelőtt Szakasitsot kellett meggyőzni. Tudtuk, hogy nagy jobboldali nyomás nehezedik rá. Emberi vonásait, lélek- és jellemrajzát ismerve azt is tudtuk, hogy nála a jobboldali nyomással szemben direkt baloldali ellenakcióval nem megyünk semmire, meggyőző munkával kell elfogadtatni elgondolásainkat. Jól ismertük azt a szokását, hogy ha valamit négyszemközt kifejtettünk előtte, nem mondta rá mindjárt az igent, ám gondolkodva rajta, bizonyos idő múlva ő maga kezdte megvalósítani. Erre építettünk most is. És nem csalatkoztunk.

Én a négyszemközti beszélgetésre nem jöhettem számításba. Amit én mondtam volna, túlságosan egybecsengett volna az illegális találkozón elhangzottakkal. Ez pedig erősen dekonspirált volna engem Szakasits előtt. Bár ekkor már úgy éreztem: Szakasits tudja, vagy legalábbis sejti, hogy a kommunista párt tagja vagyok, ennek ellenére ezt ilyen közvetlen módon mégsem volt helyes felfedni. Nem tehette ezt Losonczy sem, aki szintén kommunista volt, s ez év tavaszán rövid időre őrizetbe is vették.

Minthogy a lap fiatal munkatársainak többsége egyetértett politikánkkal, volt kikre támaszkodnunk. Elsőnek Kasztel Andrást kértem meg, beszéljen erről Szakasits Árpáddal. Később Gosztonyit is bevontuk Szakasits megnyerésébe. Számításunk bevált, egyre nagyobb hajlandóságot mutatott javaslataink elfogadására. A következő szerkesztőségi értekezleten, amelyen ezt a kérdést tárgyaltuk, Kasztelhez és Gosztonyihoz csatlakozva már én is javasolhattam, hogy ismert közéleti embereket kérjünk fel véleménynyilvánításra, csatlakozásra.

Ám a döntő csata még csak ezután következett. Szakasits, javaslatainkat figyelembe véve, elkészítette a karácsonyi szám

tervezetét, s egy külön e célra összehívott szerkesztőségi értekezlet elé terjesztette. Nagy jelentőségű kérdésről lévén szó, az ülésre meghívta a pártválasztmány több tagját: Mónus Illést, Kéthly Annát és Büchler Józsefet.

A szerkesztőségi ülés nyílt szópárbajjal, éles politikai összecsapással kezdődött, majd személyes élű, gunyoros megjegyzésekkel folytatódott. Mónus, Kéthly és Büchler határozottan ellenezték a tervezetet. A nagyobb nyomaték kedvéért még Peyer elutasító véleményét is latba vetették.

Jellemző az is, hogy e jobboldali figurák „baloldali" álláspontról támadták elképzeléseinket. Azt állították, hogy a polgári politikusokkal és írókkal való összefogás kész veszedelem, sőt a munkásosztály ügyének nyílt elárulása.

Rosszul számítottak.

Bekövetkezett az a ritka pillanat, amikor a párt központi lapja szembekerült a párt vezetőinek egy részével. Szakasits Árpád, Gergely Győző, Kasztel András, Gosztonyi Lajos, Erdődy János és jómagam azt bizonyítgattuk, hogy ennek épp az ellenkezője igaz. A munkásszervezetekben a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás gondolata mély gyökereket eresztett és nagy tömegeket mozgósít. A magyar munkásság kezdi betölteni élenjáró szerepét az ország vezetésében. Ezt nem szabad visszafojtani, ezt serkenteni kell! A polgári politikusok, ha a *Népszava* hasábjain szolidaritásukat nyilvánítják, nem a munkásmozgalom tekintélyét csorbítják, hanem társadalmi-történelmi szerepét és küldetését ismerik el. A hiba épp az lenne, ha ezt figyelmen kívül hagynánk. Ha ezzel az áramlattal szembehelyezkednénk.

Érvelésünknek, úgy látszik, megvolt a kellő hatása. Opponenseinknek elfogyott a puskapora.

Hosszú vita után a pártválasztmány három tagja a második védelmi állásba vonult vissza. De innen már csak taplóval és kovakővel tüzelhettek ránk. Azt mondták, kár ilyesmibe bele-

kezdeni, a vállalkozás úgysem fog sikerülni. Eleve kudarcra van ítélve. Naivitás azt hinni, hogy Szekfű, Zsilinszky, Móricz és a népi írók egy része cikket írjanak a *Népszavá*ba. Kezdeményezésünkkel szégyenletes kudarcot fogunk vallani.

Ezt félig már nyert ügynek tekintettük. – Jó, próbáljátok meg! – alakult ki fanyalgó kényszerűséggel a vezetőségi álláspont. Mi ezt abban a meggyőződésben fogadtuk el, hogy kezdeményezésünk sikerül, ők pedig, hogy feltétlenül kudarcot vall.

Ezután valóságos szatirikus közjáték következett. Sorra vettük, kiket kellene közreműködésre felkérni. És a még ennél is nagyobb kérdés: hogyan történjék a felkérés? Ki kérje fel őket?

A jobboldali vezetők, látván ügybuzgalmamat, úgy akartak bosszút állni rajtam, hogy amikor egy-egy névvel kapcsolatban elhangzott a kérdés: ki kérje fel őket, szinte kórusban az én nevemet harsogták. Ebben a kórusban Büchler játszotta a főszerepet. Ő és jobboldali társai voltak a leghangosabbak. A kudarc ódiumát az én nyakamba akarták varrni.

Hosszú listával távoztam a szerkesztőségi értekezletről. Benedek Marcell, Darvas József, Szabó Zoltán, Móricz Zsigmond, Bajcsy-Zsilinszky Endre felkérését osztották ki rám. Sőt még Szekfű Gyuláét is, akit egyébként személyesen nem ismertem, de a jobboldaliak kajánkodó s már előre kárörvendő bőkezűsége vele is engem ajándékozott meg.

Nem állítom, hogy túlságosan örültem a nagy megtiszteltetésnek. Őszintén szólva, bennem is felmerült a kétség: vajon sikerül-e? Óriási felelősség nehezedett rám. Pár nap múlva Rózsával is találkoztam. Örült a tájékoztatómnak. Bízott benne, hogy akciónk sikerülni fog. Biztatott, bátorított. Felelősségemet ez még inkább fokozta. Ezerszer jobban, mint Büchler, Kéthly és Mónus sanda szándéka.

Három felkérés

A hitlerista hadigépezet Moszkva alatti súlyos kudarca növelte reményeinket. A horthysták soraiban fokozódott a zavar, a bizonytalanság. Arra törekedtek, hogy az angolszászokkal a kialakult helyzetben is biztosítsák kapcsolataikat. Ennek egyik jele, hogy Eckhardt Tibort jó előre az Egyesült Államokba küldték. Az angolszász orientáció reménye – ha bizonytalankodva is – bátrabbá tette a jobboldali szociáldemokratákat, Mónusékat és Kéthlyéket is. Mi is kezdtünk felszabadulni az első hónapok nyomasztó hangulata alól. Éreztük, hogy a németek első súlyos veresége kedvező lehetőségeket teremt a további együttes akciókra, így a *Népszava* tervezett karácsonyi számának a megvalósítására.

Nem akarom rendre-sorra elmesélni, kivel hogyan zajlottak le ezek a megbeszélések. A felkérést – nagy megtiszteltetésnek tekintve – a legtöbben az első szóra elfogadták. Mások nézeteik tiszteletben tartásának és véleményük szabad kifejtésének biztosítása mellett szintén készneknek mutatkoztak erre.

Az akkori helyzet jellemzéséül röviden mégis felvillantom, hogyan zajlott le beszélgetésem a politika, a tudomány és az irodalom három legismertebb képviselőjével: Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Szekfű Gyulával és Móricz Zsigmonddal.

Abban a sorrendben kerestem fel őket, ahogyan most neveiket felsoroltam. Vállalkozásom Zsilinszky esetében látszott a legesélyesebbnek. Úgy gondoltam, az ő pozitív válasza kedvező hatással lehet a többiekre is.

Zsilinszkyt még Debrecenből ismertem. Többször járt a vá-

rosban, rendszerint az ottani haladó körök felkérésére, hogy előadásokat tartson. Ő a meghívásoknak eleget is tett, de előadása az esetek többségében elmaradt. Megtartásukat a rendőrség nem engedélyezte. Ezért látogatásai baráti beszélgetésekre korlátozódtak.

Nem is tudom, a rendőrség nem tett-e jót nekünk ezzel a kényszermegoldással. Világos, hogy így, szűkebb baráti körben, sokkal nyíltabban és szabadabban lehetett beszélni. Zsilinszkynek mindenekelőtt impulzív vérmérséklete hatott rám. Őt általában ez jellemezte. Mindenről magas hőfokon beszélt. Sisteregtek a szavai, szikráztak az indulatai. Különösen olyankor, ha a rendőrség belé akarta fojtani a szót. Mint fiatal újságíró többször voltam tanúja indulatai háborgásának.

1938-ban, a *Tovább* elkobzása s az ellenünk indított eljárás idején az Igazságügy Minisztériumban elsősorban ő vett védelmébe bennünket az írásainkat inkriminálló és a nemzetgyalázás vádját képviselő Altdorffer városi ügyésszel szemben. Pusztán a neve hallatára magából kikelve szidta ezt az „utolsó fasiszta bérencet", aki derék jó magyar embereket akar börtönbe juttatni. Más dolog, hogy még az ő közbenjárása sem tudott megmenteni attól, hogy a fellebbviteli tárgyalás során a Kúria jóváhagyja börtönbüntetésemet.

Pestre kerülésem után jelentkeztem nála, már csak udvariasságból is. Örömmel és szívesen fogadott. Ekkori és későbbi beszélgetéseinkkor rendkívül aggasztotta a német fasizmus terjeszkedő politikája. Féltette függetlenségünket. Nem győzte kárhoztatni a kormányt, amiért tehetetlenül tűri a nyilas mozgalmak burjánzását. Érdeklődéssel kísérte az 1941-ben a munkás-paraszt szövetségről és a parasztegységről folytatott vitáinkat. Ez bizonyos reményeket keltett benne. Hátha mégis vannak mozgósítható erők az országban, amelyekre lehet támaszkodni. Beszélgettem vele a tervezett Kerepesi temetői demonstrációkról is. Meglepő volt számára, hogy az ipari mun-

kásság Kossuth és Táncsics sírjához kíván zarándokolni. Nagy Kossuth-imádó lévén, tetszett neki, hogy a „marxista munkásosztály" fejet hajt a nagy államférfi előtt. A szervezett munkássággal szemben egyébként még erős fenntartásai voltak.

Rendszerint a lakásán találkoztunk. Most is, amikor a *Népszava* karácsonyi tervezetével felkerestem. A Vérmezőnél lakott, a mostani Attila úton. Lakása egy bérház első emeletén volt, térre nyíló ablakokkal. Az eléggé szűk előszobából mindjárt a szintén nem nagy méretű könyvtárszobába lehetett nyitni. Ez volt Zsilinszky dolgozószobája. Körös-körül könyvespolc, középen egy ülőgarnitúra. A könyvek sorát a Biblia s Werbőczi Tripartituma nyitotta meg. Aztán jöttek a többiek. Elsősorban a történelmi munkák: Horváth Mihály, Táncsics Mihály, Acsády Ignác, Márki Sándor, Grünwald Béla, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár művei és Hóman–Szekfű *Magyar története*. S középen, a főhelyen, Kossuth Lajos összegyűjtött műveinek sorozata. Ez volt az ő mindennapos olvasmánya.

Elmondtam, mi járatban vagyok. Cikket szeretnék kapni tőle a nemzeti függetlenség, a társadalmi haladás és a dolgozó osztályok történelmi szerepének kérdéséről.

Közvetlen, konkrét válasz helyett beszélgetésbe kezdett. Kért, mondjam el, mi a helyzet a szociáldemokrata pártban és a *Népszava* szerkesztőségében. Ő a munkásosztályt nagyon tiszteli, nagy társadalmi erőnek tartja – mondta –, de véleménye szerint nagyrészt idegen származású vezetői csak arra tanították meg, hogy mit jelent internacionalistának, de arra nem, hogy mit jelent magyarnak lenni. És azonnal Kossuthra hivatkozott. Számára olyanok voltak e szabadsághős megállapításai, mint hivők számára az evangélisták tanításai. Most Kossuthnak az ipar jelentőségére vonatkozó szavait idézte. Ha ipar nélkül félkarú óriás a nemzet, ebből logikusan következik, hogy a munkásosztály nélkül nem lehet igazán magyar nemzetről beszélni. De a munkásosztálynak is megvan a maga

nemzeti kötelezettsége. S a nemzet elidegeníthetetlen része csak úgy lehet, ha ezt teljesíti.

Kossuth szavainak ilyen értelmezése elgondolkoztatott. Hogyne volna a munkásosztálynak nemzeti kötelezettsége! Nagyon is van! Az ipari munkásságban erős nemzeti öntudat él: felelősség a nép, a nemzet sorsáért. Most épp azt akarjuk, hogy ez megfelelőképpen érvényesüljön.

Sohasem szerettem idézetekkel operálni. Még akkor sem, ha történelmi nagyjaink önként ajánlották fel nagy igazságokat sűrítő szavaikat. Szentségtörésnek éreztem, ha valaki az innenonnan kiszakított mondatokba próbálja a maga legtöbbször sekélyes gondolatait csomagolni. Most mégis József Attila szavai siklottak ki a számon. Igaz, akkor még ezek a szavak nagyon frissek voltak, még a legcsiszoltabb elmékbe sem hatoltak be kellőképpen. Sokan nem is ismerték még őket. Pedig József Attila nemcsak magáról mondta: „Édes hazám, fogadj szívedbe, hadd legyek hűséges fiad" –, hanem osztályáról is.

– És a vezetők? – csattant fel Zsilinszky. – Hogy lehet a Mónusokkal, Buchingerekkel, Büchlerekkel harcba indulni? Hogyan tudnak ezek a vezetők a nemzeti szocializmus soviniszta áradatával szembeszállni? Hiszen maguk is könnyen sebezhetők. Lehet, hogy Szeder kitűnő kubikos, de teljesen botcsinálta politikus. Átlagos képességű, afféle Ersatz-ember. Mint vezető nem ér egy hajítófát sem. És Szakasits?

A kérdőjel fennakadt a levegőben. Őt nem ismerte közelebbről. Tőlem várta a választ.

Elmondtam, milyen pozitív változások történtek a pártban és a *Népszava* szerkesztőségében, amióta Szakasits főtitkár, illetve főszerkesztő lett. Körülötte új gárda van felnövekvőben. Arra törekszünk, hogy a nemzet sorskérdéseit a dolgozó osztályok összefogásával, a szervezett munkásság erejének latbavetésével oldjuk meg.

Bár ismert, de azért engem is lekáderezett. Töviről hegyire,

de végtelen tapintattal. Nacionálémmal, úgy látszik, meg volt elégedve, talán csak egy dolog kivételével. Édesapám foglalkozása, a csizmadiamesterség, nem nagyon nyerte meg a tetszését. Ez nem egészen illett bele az ő társadalomszemléletébe. Ezen viszont könnyen segített. Minthogy falun születtem, nagyszüleim, nagybátyám és rokonságom túlnyomó része paraszt volt, származásomat tekintve engem is ebbe a kategóriába sorolt be, világképének, társadalomszemléletének megfelelően. Amikor 1942-ben letartóztattak, Kállay Miklós miniszterelnökhöz írt tiltakozó levelében szintén tősgyökeres parasztgyereknek titulált.

Zsilinszky vállalta a cikkírást. Mindjárt meg is mondta, Kossuth külpolitikájáról akarja véleményét elmondani a munkásságnak.

*

A másik közéleti és tudományos nagyság, Szekfű Gyula, a bölcsészeti kar dékánja a tudományegyetemen fogadott, amely a hitvitázó Pázmány Péter nevét viselte. Egyetemi hallgató koromból csak látásból ismertem. Joó Tibor történész, tanársegéd, aki asztaltársaságához tartozott, ajánlott be, hogy fel akarom keresni. Kimérten fogadott. Nem lehetett tudni, hogy e tartózkodó magatartás mennyiben szólt a marxista újságírónak és mennyiben tulajdonítható a szellemtörténész tudós szigorának.

Engem zavart ez a morozitás. Nem tudtam mire vélni a dolgot.

Egy évvel azelőtt, ifjonti hévvel a *Népszavá*ban vitatkozni merészeltem a nagy hírű történész egyik cikkével. Amit *A történelem véres csomópontjai* című cikkemben szellemtörténeti nézeteiről mondtam, harmincöt évvel később is helyesnek találtam, s ezért fel is vettem az 1973-ban megjelent *Szabadsá-*

gunk születése című gyűjteményembe. Bizonyosan nem tudom, de nem tartom lehetetlennek, hogy írásom nem kerülte el a figyelmét. Az az olimposzi magasság azonban, ahol ő trónolt, lehetetlenné tette, hogy erre még csak célzást is tegyen. Én viszont nem tudtam szabadulni a gondolattól, hogy hátha mégis ennek szól a professzori szigor.

Amíg küldetésem célját soroltam, volt időm figyelni ezt a különös, vibráló szellemű embert. Szekfűt mindenki nyugtalan, szenvedélyesen vitatkozó és viharokat kavaró tudósnak ismerte. Ezzel szemben tekintete és arcvonásai most belső szellemi feszültségéből nem árultak el semmit. Mintha kőből faragott szobor ülne előttem, nem pedig egy élő nagy tudós. Több dioptriás szemüvege a tekintetét darabokra tördelte. Divatos kefefrizurája s hegyes orra alól előreugró macskabajszának tüskés drótszálai mintha szúrtak volna. Szenvtelennek tűnő arca is zavart, hát még csökönyös hallgatása. Már-már magam is arra gondoltam: Szekfű Gyula ajtaján valóban rossz helyen kopogtattam.

Egy-két mondatot dadogtam még, s ezzel be is fejeztem mondanivalómat.

Mély csönd következett, ami még feszültebbé tette a helyzetet. A kivárás álláspontjára helyezkedtem. Gondoltam, egyszer a szfinx is megszólal majd.

Pillanatokig mereven néztünk egymás szemébe. Mintha mind a ketten érthetetlen helyzetbe kerültünk volna. Mintha rossz tréfát űzne velünk valaki!

Elmosolyodott. Valóban tréfának tekintené beszélgetésünket?

– De hát miféle marxistának néznek Önök engem? Hogy kerülne az én cikkem az osztályharc alapján álló munkásság lapjába?

Elhallgatott, s tovább nézett rám, de most már kedves, el-

néző és megbocsátó mosollyal az arcán. Nagy és gazdag lelki derűje pápaszeme vastag üvegén is átsugárzott.

– Mi nem a marxista tudóshoz fordulunk, hanem Szekfű Gyulához, a *Száműzött Rákóczi* és a *Három nemzedék* írójához. Nem is az osztályharc, hanem a fasizmus és a háború elleni demokratikus összefogás kérdésében kérjük a véleményét. Ez egyaránt érinti a munkásságot, a parasztságot s az értelmiséget. Hogyne érintené Önt, aki egész életét nemzeti létünk nagy kérdései vizsgálatának szenteli. A magyar ipari munkásságban, a magyar népben megvan az elhatározottság, hogy közös erővel fellépjen a nemzeti létünket fenyegető veszéllyel szemben. Az értelmiség színe-javában is. Úgy gondoljuk, ebből nem maradhat ki Ön sem.

– Meglepő a kérésük, de gondolkodom rajta. Ne haragudjon, ha megkérdezem: beszélgetésünket hivatalos felkérésnek tekintsem-e, vagy csak puhatolódzó eljárásnak.

Látszott rajta, mennyire járatos a diplomácia szabályaiban, s mennyire ismeri a politikai protokoll árnyalatnyi különbségeit is.

Szerencsére már bennem is kifejlődött annyi politikai érzék, hogy tapintatos kérdését helyesen értelmezzem.

– Természetesen a felkérés hivatalos. Azért nem kezdtük mindjárt hivatalos levéllel, mert abban nehezebb lett volna pontosan elmondani, mire is gondolunk. De ha a professzor úr megengedi, huszonnégy órán belül itt lesz a *Népszava* hivatalos felkérése.

Ez láthatóan megnyugtatta. Az ő szellemi rangját tekintve ez nem is lehetett másként.

– Várom a levelüket – mondta.

Jó hangulatban váltunk el. Aznap délután már be is számoltam a Szekfűvel folytatott beszélgetésemről. Szakasits és a szerkesztőség tagjai egyetértéssel és megelégedéssel vették tudomásul információmat. Csak egy kérdés körül kerekedett

vita. Ki írja alá a felkérő levelet? Szakasits csak abban az esetben írhatná alá, ha teljesen biztosra mehetnénk. A főszerkesztő kérésének visszautasítása protokolláris gondot és kellemetlenséget okozna Szekfűnek is, Szakasitsnak is. Ezért úgy döntöttünk, hogy a levelet Millok Sándor felelős szerkesztő lássa el – ahogy a diplomácia nyelvén mondják – kézjegyével. Ez lényegesen kisebb erkölcsi kötelezettséget jelent mindkét fél számára.

A felkérő levélre Szekfű néhány nap múlva cikke elküldésével válaszolt. Nagy meglepetésünkre s igaz örömünkre.

Hátra van még, hogy Móricz Zsigmonddal való beszélgetésemről mondjak néhány szót.

Kapcsolatom a huszadik század e nagy klasszikusával érdekesen alakult. Mindjárt helyesbítek is. Kapcsolatról igazán nem is beszélhetek, hiszen az tervszerű, folyamatos együttműködést tételez fel. Ilyesmi pedig közöttünk sohasem alakult ki. Maradjunk meg tehát az egyszerű ismeretségnél, ami sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint ritka időközönkénti találkozást valami konkrét kérdés megbeszélésére, intézésére.

Az első találkozóm vele a harmincas évek elején volt, mégpedig Ady védelmében. Történt ugyanis, hogy a Petőfi Társaság ülésén, az elvetélt magyar írók e testületének az elnöke, Pekár Gyula kultuszminisztériumi államtitkár, országgyűlési képviselő és néhány nacionalista ízű giccsregény szerzője, förtelmes kirohanást intézett Ady ellen. Mindennek elmondta, ami szennyet és sarat csak rákenhetett. Költészetét nép- és nemzetellenesnek, erkölcstelennek, őt magát egyház- és istentagadónak, dekadensnek minősítette.

Kirohanása nemrég felfedezett és megismert költőbálványom ellen mélyen felháborított. Nem is hagytam annyiban a dolgot. Cikket írtam, amelynek a fő mondanivalója az volt: hogyan próbálja a „keresztény nemzeti kurzus" két nagy forradalmár költőnket egymás ellen kijátszani. Ezúttal Petőfit

Adyval szemben, holott Ady a huszadik század elején ugyanazt tette, amit Petőfi a múlt század negyedik, ötödik évtizedében. Természetesen az a Petőfi, akire Pekár Gyula hivatkozott, szintén nem az igazi, hanem az ellenforradalmi rendszer által agyonkozmetikázott, simára fésült Petőfi volt. Ady e nagy forradalmár költő meggyalázását látva, írta a *Petőfi nem alkuszik* című felháborodott hangú, s egyben megrendítő tanulmányát.

Most én vállalkoztam rá, hogy megvédem Adyt, s a fenti szembeállítás miatt Petőfit is. De hát mire nem vállalkozik az ember húsz-egynéhány éves korában! Remekművemet, mert hát annak tartottam, elvittem Móricznak a *Nyugat*hoz. Kísérőm is volt, Lovas Gábor egykori hajdúböszörményi diáktársam személyében, akinek irodalmi ambíciói sokat ígérő költői tehetséggel párosultak. Verseit nyolcadikos diák korában Kosztolányi Dezső méltatta figyelmére, kézzel és lila tintával írott levelében. Nemrég pedig *Ostor* című novelláját Móricz közölte a *Nyugat*ban. Lovas Gáborral együtt állítottunk be a Vilmos császár (jelenleg Bajcsy-Zsilinszky) úti szerkesztőségbe.

Móricz, átvéve a kéziratot, beleolvasott, s megbocsátó, atyaian meleg hangon jegyezte meg:

– Nagy feladatra vállalkoztál. Ezt többen megtették már előtted. Falra hányt borsó az egész! Különben a társaságnak én is tagja vagyok. 1910 körül választottak be. Akkor még örültem is neki. Azt hittem, csupa Petőfi közé kerülök. De azóta alaposan megismertem őket. Ezek valamennyiünket széjjeltépnek.

Néhány hét múlva Lovas közölte: Móricz érdekesnek találta az írásomat, de közölni nem tudja, mert szerinte elkoboznák a *Nyugat*ot miatta. Túl messzire mentem el benne a rendszer bírálatában: a fennálló világ megváltoztatását követeltem.

Másodízben szintén a harmincas évek elején találkoztam

vele. A szlovákiai írók – Balogh Edgár, Győry Dezső, Vozári Dezső, Szalatnai Rezső, Fábri Zoltán – meghívására Pozsonyba, Kassára, Érsekújvárra és Prágába látogatott és előadásokat tartott. Megismerkedett a Sarlós-mozgalommal. Hazajövet megírta élményeit, tapasztalatait. Szlovákiában új arcú magyarok vannak felnövekedőben, csodálatos új nemzedék. A szlovák „elnyomatásban" élő szórvány magyarok szabadabbak, mint az itthoni anyanemzet fiai. „A magyar nemzetnek új igékre, új eszmékre és új erőkre van szüksége" – mondotta a *Pesti Napló* riporterének.

Nyilatkozatait óriási felhördülés követte. Tombolt a honi nacionalizmus. A megyei törvényhatóságok rendre-sorra elítélték, kiátkozták. Egyszerre tizenkilenc megye akasztotta belé agyarát. Volt olyan törvényhatósági bizottsági tag, aki kutyakorbáccsal akarta kikergetni a Parnasszusról. Válaszcikkét még a *Pesti Napló* sem merte közölni, amelynek pedig rendszeres vasárnapi cikkírója volt. Maradt a védekezés egyetlen területe, a *Nyugat*, de ez csak néhány irodalmárhoz jutott el. Még a belemet is kitaposnák, ha hagynám – írta Móricz keserűen. Végül mégis a megbékélést választotta. Bocsánatot kért azoktól, akiket esetleg megbántott, ha ők is bocsánatot kérnek tőle.

Az egyetem haladó diákjai, látva a nagy író ellen folyó kíméletlen hajszát, elhatározták, hogy Móriczot előadás tartására kérik fel. Kisebb küldöttség kereste fel az írót, amelynek magam is tagja voltam. Elmondottuk, hogy cikke a diákság körében nagy érdeklődést és visszhangot keltett. Örülnénk, ha élményeiről közvetlenül is beszámolna. Bár meggyőződésünk, hogy Móricz Zsigmond nem szorul a mi védelmünkre, felkérésünket kiállásnak is tekintjük nézetei mellett.

Mórícznak láthatóan jólesett a szimpátianyilvánítás, és meghatott szavakkal mondott köszönetet. Ám még akkor sem csak magára gondolt.

– Nézzétek, nekem már nem sokat árthatnak, de utána ellenetek fordul az egész falka. Gondoljátok meg!

Megnyugtattuk, nekünk sem sokat árthatnak. Ő is tudta, milyen helyzetben volt akkor az értelmiségi fiatalság. Örültek, ha diplomával a zsebükben újságárusok, vásárcsarnoki árukihordók vagy éjszakai hólapátolók lehettek. Nem volt mit veszíteni!

– Mi épp azt várjuk, hogy végre valaki utat mutasson nekünk.

– Akkor más valakit keressetek. Én nem vagyok vezérnek való.

– Mi csak a tapasztalataira, útmutatásaira vagyunk kíváncsiak. Aztán megyünk mi magunktól is.

Végül mégiscsak vállalta felkérésünket.

A Britannia Kávéház (mai Béke Szálló) pincehelyiségében zsúfolt ház előtt tartotta meg előadását. Nem is előadás volt ez, mint inkább közvetlen hangú csevegés, mely néha elakadt, aztán újra megeredt, de mindvégig feszült érdeklődést és figyelmet keltve bilincselte le hallgatóit.

A következő élményem már nem közvetlenül, hanem közös szerelmünkön, a Hortobágyon keresztül kapcsolódott hozzá.

A harmincas évek elején és közepén gyakran járt ki a Hortobágyra. Nagyon megigézte a puszta. De nemcsak a páratlan természeti tünemény érdekelte. A végtelen látóhatárban nem elsősorban a délibábok, hanem az ott élő emberek érdekelték. A látszólag egyhangú, mozdulatlan életükben feneketlen mélységű tragédiákat fedezett fel. Gondoljunk csak a *Barbárok*ra. Nemhiába írta róla Kosztolányi: kevés ilyen remeke van a világirodalomnak. A *Komor lób*an is mély emberi érzelmeket szólaltat meg. Tehette, mert keskeny vágású, mongolos szeme, mint a röntgensugár, áthatolt mindenen. Hallatlan érzéke volt ahhoz, hogy az élet legszürkébb jelenségeiben is meg-

lássa – amire szintén Kosztolányi figyelmeztetett – a nagyságot és az egységet.

A harmincas évek közepén több riportot írt a Hortobágyról. Készült a puszta nagy eposzának, a Rózsa Sándor trilógiának a megírására. Még a délibábot is leírta. Csodálatos fénnyel és tisztasággal. A városi olvasó is úgy látta, ott lebeg a szeme előtt.

Riportjai hatására Zöld Sándor barátommal mi is felkerekedtünk s kirándultunk a Hortobágyra. Este érkeztünk, a csárdában vacsoráztunk. Megkérdeztük a pincért:

– Hány napig volt itt, és mit csinált Móricz Zsigmond?

– Nem volt az tovább, csak egy fél napig.

– Hogy tudta egy fél nap alatt bejárni a pusztát és megnézni mindazt, amit leírt?

– Nem járt az be, kérem, semmit.

– Ne mondja már, hiszen mindent leírt, a pásztorokkal való beszélgetésektől a délibábig.

– Pedig higgyék el, ki sem tette a lábát a csárdából. Aznap megállás nélkül zuhogott az eső. A délelőtti vonattal jött, a délutánival már ment is vissza. Éppen csak megebédelt.

Ez az eset is nagyon jellemző Móricz művészi érzékenységére és teremtő erejére. Alkotóműhelyében az élet legapróbb részletei: a pontok, a vonások, a szavak, a hangok és a félhangok is csodálatos egységbe rendeződtek, mindegyikük megtalálta a maga helyét az élet, a társadalom és a történelem nagy egészében.

1941. december első napjaiban Kelemen János, a *Kelet Népe* munkatársa révén jelentkeztem nála, s majd a megbeszélt időpontban megjelentem a folyóirat Eötvös utcai szerkesztőségében. Kelemen János társaságában fogadott. Önéletrajzi regénye szerint Balogh Edgár is részt vett ezen a találkozón. Dél felé járt az idő. Zsiga bácsi azt javasolta, menjünk le az Oktogon kávéház teraszára egy feketére, ott nyugodtabban

tudunk beszélgetni. Így is történt. Itt adtam elő jövetelem célját.

Ezzel rövidesen végeztünk is. Elfoglaltsága és egészségi állapota miatt új cikket írni nem tud - mondotta -, ellenben a vigadói „Egy ezredévnyi szenvedés" című előadássorozata számára írt Petőfi-tanulmányát tetszés szerint közölhetjük. Ez az írása már Darvasnál van, ő fogja felolvasni, s utána tőle megkaphatom. Ő majd szól Darvasnak.

Látogatásom céljával gyorsan végezvén, a fekete elfogyasztása lehetőséget adott egy kis beszélgetésre is. Móricz egy fáradt, megtört, betegeskedő ember benyomását keltette. Pedig még alig múlt 60 éves. Arcvonásainál is megtörtebbnek látszott szellemi állapota. Mintha az akkori világ szörnyű dolgaiban már nem tudott volna eligazodni. Mintha már csak békességre vágyna! Ahogy hallgattam és néztem, kezdtem megérteni, miért lett a *Kelet Népe* jelszava: *Dolgozz és ne politizálj!* Ez a jelszó nemcsak a folyóirat címlapján díszelgett, hanem a cenzúratörlések helyein is. Ám ennél is meglepőbb volt az egyik kérdése. Minthogy a nyilas pártközpont, az úgynevezett Hűség Háza, az Andrássy út 60. számú házban volt, kávéházi teraszunk előtt elég sok zöldinges-karszalagos nyilas jött és ment. Észrevéve őket, Zsiga bácsi megkérdezte:

- Mondjátok, miféle emberek ezek a nyilasok?

Megdöbbenten néztünk rá.

- Ezek annak a Hitlernek a szövetségesei, akinek a hordái fél Európát már romba döntötték.

- És ti - fordult felém -, mit tudtok tenni ellenük?

- Épp ezt akarjuk, Zsiga bácsi. Ezért akarjuk a dolgozó osztályok, az értelmiség s a nemzet összes haladó erőit összefogni.

- Nem nagyon hiszek a magyarok összefogásában - pusmogta sűrű bajusza alá. - Kossuthnak sem sikerült, pedig ő

nagy ember volt. De hát próbáljátok meg! Fiatalok vagytok. Lehet, ha én is az volnék, veletek tartanék.

Elmondta még, fiatal korában ő is nagy bizalommal nézett a szervezett munkásságra. Első nagy feltűnést keltő novelláját, a *Hét krajcárt* a *Népszavá*nak szánta. A szerkesztőség felé közeledve azonban a Rákóczi úton összetalálkozott Osvát Ernővel, aki elolvasva írását, azonnal elkérte a *Nyugat* számára.

Ezt csak azért mondom el, mert a *Népszava* karácsonyi számának megjelenése után a Móricz-cikk körül kialakult vitában ezeknek a mozzanatoknak fontos szerepük volt.

A Népszava karácsonyi száma

A *Népszava* karácsonyi száma végül is összeállt. Nem azoknak lett igazuk, akik szerint vállalkozásunk eleve kudarcra volt ítélve. A karácsonyi szám sikerét és jelentőségét azóta történetírásunk is számon tartja.

Ilyen neves írógárda egy-egy napilap ünnepi számában nemigen sorakozott még fel. A párt vezetői és publicistái közül Szakasits Árpád, Ács Tamás (Mónus Illés), Kéthly Anna, Várnai Dániel, Révész Mihály, Szerdahelyi Sándor és fiatal munkatársak: Gosztonyi Lajos, Erdődy János, Földes Mihály, Kasztel András nevével – közöttük az enyémmel is – találkozott az olvasó. Az igazi meglepetést azonban mégsem ezek a nevek okozták. Hiszen ők, ha nem is ilyen ünnepi felvonulásban, de elég gyakran szerepeltek a lap hasábjain. A meglepetés azzal kezdődött, amit Szakasits Árpád szép, okos, lendületes vezércikkének első soraiban így fogalmazott meg: „Kitártuk ezt az ünnepi számunkat a nemzeti önállóság, függetlenség nagy gondolata, a népszabadság örök eszméje és a szociális haladás történelmi szükségességének követelő hangja számára."

A munkásosztály az ilyen hangokra mindig fogékony volt. A független, szabad, demokratikus Magyarországról szólva, azért írhatta Szakasits: „A mi számunkra az ország szabadsága és függetlensége nem csupán a jelen kérdése, hanem a jövőé is... Nagy átalakulások lázában él a világ és ilyen időkben kell, hogy világosan lássuk históriai feladatainkat. Ezért is adjuk közre ebben a számunkban azt a történelmi sorozatot,

amelyből a napnál világosabban kiderül, hogy valahányszor ez a mi országunk nagy történelmi sorsforduló elé érkezett, szinte önkéntelenül emelkedett fel a mélyből a nemzeti függetlenség és a népszabadság gondolata és fonódott össze széttéphetetlenül a szociális haladás követelményével... Sorsunkat, jövőnket hozzá kell kötnünk országunk legfényesebb s legáldozatteljesebb küzdelmeinek hagyományaihoz."

Az igazi meglepetés azonban még számunkra is az volt, hogy hívó szavunkra mennyien vállalták a közös kiállást a nemzetietlennek s magyartalannak kikiáltott szervezett munkássággal. Sokak számára elképzelhetetlennek tűnt Szekfű Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Móricz Zsigmond, Benedek Marcell, valamint Szabó Zoltán cikke a *Népszava* hasábjain. Kovács Imre csupán egy rövid nyilatkozattal szerepelt, de csak azért, mert cikkét a cenzúra teljes egészében törölte. Egyetértését a lap politikai céljával ezért a szerkesztőhöz írt néhány mondatban fejezte ki.

A *Szabadság és nép* című történelmi tablót István király önálló államalapításáról az én írásom nyitotta meg. Szabadságharcos múltunk egyes fejezeteit többek között Darvas József, Földes Ferenc, Markos György és Mód Aladár írásai elevenítették meg. Az erdélyi írókat, a betiltott *Korunk* gárdáját Balogh Edgár, Jordáky Lajos és Nagy István képviselték.

A cikkek más és más társadalmi alapállásból, különböző világnézeti felfogásból és történelemszemléletből indultak ki, de végkövetkeztetésük egybecsengett: a nemzeti-demokratikus összefogást sürgették a fenyegető veszedelemmel és a rendszer nemzetvesztő politikájával szemben. Ez az egyetértés sűrítve a legtöbb cikkben csak egy-két mondatban fogalmazódott meg, jóllehet egészében véve ez volt minden cikk lényege. Ezért íródtak, ezért volt érdemes közölni őket. Figyeljük csak Szekfű Gyula emelkedett hangú, szemléletesen szép érvelését: „Nagy elemi csapások idején, felhőszakadás után, árvízveszedelemben

senki sem tud négy fala között maradni, mindenki az utcára tódul és fölfedezi, hogy emberek közt van helye... mert ilyen veszedelmek idején senki sem segíthet önmagán, mindenki másokra, a többiekre van utalva... Ilyen viharban élünk ma is, s már nem arról van szó, hogy milyen négy fal közül lépünk ki és térünk vissza, hanem bizonyos lényeges dolgokban meg kell értenünk egymást, mert különben egyenként, különállva még könnyebb az elpusztulás, mint ha sokan, nagyon sokan megértik egymás szavát." Aztán a keresztény természetjogról fejtette ki véleményét, hozzátéve: „A szabadság dolgában megérthetjük egymást, még ha különböző pontokról indultunk is el."

Ugyanezt látjuk Bajcsy-Zsilinszky *Kossuth és a magyar külpolitika* című írásában. Hivatkozik Kossuth életmentő nagy merészségére, a lángeszű ihletre, „amely megérezte, hogy bármennyire is bizonytalan a harc kimenetele, de nem hozhat bukást egy nagylelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkel szemben is, egy évezredes nagy nemzeti küldetésért és az emberi szabadságért".

Azt hiszem, ezeket a sorokat – nem a cenzúra, hanem az osztályerők szempontjából – az akkori Magyarországon másutt, mint a munkásosztály lapjában, nem is lehetett volna megfogalmazni.

A *Szabadság és nép* című cikksorozat többségükben kommunista szerzői egy lépéssel tovább mennek: a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás elválaszthatatlan egységét hangsúlyozzák. A sorozat első cikkében, *Az önálló államalapítás*ban, ezt így foglaltam össze: „István király országalapításá-nak, amellett, hogy műve feltétlenül haladó irányzatú volt, van egy vitathatatlanul mély eszmei tartalma is, amelyet a kései utódok sohasem téveszthetnek szem elől. Ez pedig az, hogy egy magasabb gazdasági és politikai rendszerbe sohasem lehet

beilleszkedni az ország függetlenségének és szabadságának feladása árán, helyesebben: csak az ország legteljesebb függetlensége biztosíthatja a társadalom haladó irányú átalakítását. Ebben az értelemben a szentistváni gondolat minden időkre útmutatás és intő jel..."

A többi cikk szerzője is ugyanezt a tanulságot vonta le.

Karácsony este valamennyien bent maradtunk a szerkesztőségben. Nem mondhatnám, hogy túl sok dolgunk lett volna. A lap tulajdonképpen ekkorára már elkészült. Hasábokban, kolumnákban várta megszületését. A cenzúra is a szokásosnál korábban elvégezte a maga sintérmunkáját. Nem azért, hogy a lapok munkáját megkönnyítsék, hanem mert a karácsony estét a cenzúrabizottság tagjai is otthon akarták tölteni, meghitt családi körben.

A szerkesztőség minden tagja buzgólkodott, hogy a készülő lapon az utolsó simításokat idejében elvégezze. Negyvenoldalas lapot készítettünk, külön 18 oldalas melléklettel, kisebb könyvnek beillő terjedelemben. Ezt a nagy anyagot kellett még egyszer átnézni. Mindenki levonatokat olvasott, ellenőrizte a cenzúra törléseit, s azt, hogy a törléseknél nem csúszik-e be valami hiba.

Még a külpolitikai munkatársaknak, Gergely Győzőnek és Kasztel Andrásnak is viszonylag kevesebb dolguk akadt.

A háborúk történetében az ilyenkor szokásos kötelező karácsonyi fegyverszünetről szó sem volt. A diplomácia és a hadszíntér frontjairól ezen a napon mégis gyérebben érkeztek a hírek, s ezek is mennyire jellemzőek voltak a nemzetközi helyzetre, amely a fasiszták Szovjetunió elleni orvtámadása után fél esztendővel kialakult. Két nyilatkozat volt a nap külpolitikai eseménye. Ribbentrop német birodalmi külügyminiszteré és XII. Pius pápáé.

Ribbentrop külügyminiszter a spanyol távirati iroda munkatársának adott nyilatkozatában határozottan cáfolta azokat a

híreket, amelyek Németország állítólagos moszkvai béketapogatózásaira vonatkoztak. „Most nincs itt az ideje, hogy békéről beszéljünk. Most harcról és ismét csak harcról van szó. Németország, Olaszország, Japán és szövetségesei páratlan hősiességgel és fanatizmussal folytatják ezt a háborút, a végső győzelemig." A határozott szavak, az erős fogadkozások mögött mennyire érződik a Moszkva alatt elszenvedett vereség hangulata.

És a pápa? XII. Pius, aki szerette volna az emberiséget megmenteni a bolsevista mételytől, karácsonyi rádiószózatában már arról beszélt, hogy tiszteletben kell tartani a nemzetek szabadságát, sérthetetlenségét és biztonságát. Nincs helye a további totális háborúnak és a gátlás nélküli fegyverkezésnek. Istenem! – hogy én is a pápai szózat nyelvén fejezzem ki magam –, milyen gyorsan változtak a frontok, az álláspontok, a diplomáciai hangsúlyok.

A Moszkva és Leningrád körüli harcokban a Blitzkrieg és a totális győzelem hitleri felfuvalkodottsága halálos sebet kapott. A német hadijelentések is gyászos hangulatúak. A karácsonyra nagy garral beharangozott moszkvai győzelmi bevonuló helyett a német távirati iroda a fasiszta csapatok hősiességét már nem az előrenyomulásban, hanem az ellentámadások elhárításában látta. Tula és Orel körül – kürtölték világgá a győzelmi hírt – a megerősített német utóvédek rendkívül szívós ellenállást fejtenek ki. Sőt: az egyes helyi jellegű betöréseket ellentámadással elhárítottuk – mondták –, hogy az igazi győzelem se hiányozzék.

Ezek a jelentések megérdemelték, hogy a nyomdászok és a tördelő szerkesztők is elmondják róluk a véleményüket. Úgy, ahogy ők tehették. A második oldalon „Ribbentrop a német béketapogatódzások álhíréről és a kelet-európai háborúról" háromhasábos főcímmel egy vonalban, a negyedik hasábon, fekete alapon fehér betűkkel FERENC JÓZSEF KESERŰ-

VÍZ, míg a rendkívül szívós ellenállásról szóló jelentés közepére az ARTIN ENYHE, BIZTOS HASHAJTÓ hirdetés került.

A nyomdászok, a műszakiak egészséges politikai ösztöne és törhetetlen humora így nyilvánított véleményt a német főparancsnokság szemérmetlenül kérkedő jelentéseiről.

Éjfél körül a földszinti gépterembe vonultunk. Indult a rotációs. A kihulló első példányokat izgatottan vettük a kezünkbe. *A mi földünk: a mi életünk* – hirdette az első oldal. A Kommunisták Magyarországi Pártjának antifasiszta népfrontpolitikája a véresen súlyos időkben felszínre tört és sokak nyíltan hirdetett hitvallásává lett.

A gép csattogása közben észre sem vettük, hogy valaki pezsgőt bontott. Kicsorduló könnyek közt koccintottunk.

Móricz, Szekfű, Zsilinszky

Karácsony után két nappal, december 28-án, vasárnap jelentek meg újból a reggeli lapok. A *Magyar Nemzet*ben kis cikk üdvözölte a jól sikerült ankétot. Ez volt az első reagálás. De még ez sem értékelés vagy méltatás. Olyan volt ez a kis cikk, mint egy üdvözlő távirat. Vettük a hírt, egyetértünk, baráti üdvözletünket küldjük. Örültünk neki. Mindannyiunknak jólesett.

Nem szándékozom itt a karácsonyi szám politikai jelentőségét méltatni. Erről már több ízben írtam és nyilatkoztam. Először az 1948 januárjában megjelent *A magyar függetlenségi mozgalom* című könyvemben, azután a lap megjelenésének huszonötödik és harmincadik évfordulóján. Előbb a *Népszabadság*ban, majd a *Népszavá*ban foglaltam össze mondanivalómat. E két cikkben tulajdonképpen ki is fejtettem, miben látom politikai jelentőségét. Az ott elmondottakhoz sok kiegészítenivalóm ma sincs.

A népfrontmozgalom résztvevői, sőt kutatói közül is többen hajlamosak arra, hogy a magyarországi népfrontmozgalom kialakulását e sikeres akcióval fémjelezzék. Megítélésem szerint csak a magunk hiúságának hízelegnénk, ha e dátumhoz ragaszkodnánk. A valóság ugyanis mást mutat. Korábban már vitatkoztam azokkal, akik a magyarországi népfrontmozgalom kialakulását, bizonyos eseményekre hivatkozva, legszívesebben a harmincas évek elejére tennék.

Teremtsünk itt is tiszta helyzetet! Mint az életben mindennek, a *Népszava* karácsonyi számának is megvannak a maga

történelmi előzményei. Ezek közé tartozik a Kommunisták Magyarországi Pártjának harca a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán kidolgozott, a fasizmus és a háború elleni egységfront, az úgynevezett népfrontpolitika elfogadtatásáért a párton és a munkásmozgalmon belül. Ennek volt része a harmincas évek második felében a munkásegység és a munkásparaszt szövetség megteremtéséért folyó harc. E törekvések a munkásmozgalmon kívül, a társadalmi és a politikai élet legális területein is kezdték a népfrontpolitika útjait egyengetni.

A népi íróknak 1937-ben a kommunisták kezdeményezésére és részvételével megalakult Márciusi Front-mozgalma már népfront jellegű volt. De azt hiszem, egy kicsit ugyanilyen „beütés" jellemezte Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Hont Ferenc, Baróti Dezső, Buday György, Tolnai Gábor és Radnóti Miklós „Szegedi Fiatalok" mozgalmát is, függetlenül attól, hogy résztvevői közül ki mennyire volt ekkor ennek tudatában.

És mégis: ha a *Népszava* karácsonyi száma nem is tekinthető kezdetnek, jelentősége a nemzeti-demokratikus egységfront megteremtésében valóban történelmi. Ekkor léptek fel hazánkban először nyilvánosan a fasizmus és a háború ellen a különböző pártállású és világnézetű közéleti személyiségek, a legális pártok, szervezetek, intézmények, művészeti ágazatok és irányzatok képviselői a független, szabad, demokratikus Magyarország jelszavával, közös politikai program alapján. Ez további nagy lendületet adott az egész függetlenségi mozgalomnak.

A kormánypárti és a szélsőjobboldali lapok napokig dermedten hallgattak. Erre úgy látszik, nem voltak felkészülve. Ki gondolhatta, ki hihette volna, hogy a Szovjetunió ellen folyó háború hatodik hónapjában ilyen közös tiltakozás alakulhat ki a fasiszták népirtó háborúja ellen. Idő kellett, míg

a hirtelen támadt sokk veszít az erejéből. A túlzottan magabiztos, felfuvalkodott háborús köröknek magukhoz kellett térniük.

Pár nap múlva aztán annál inkább igyekeztek pótolni, amit az idegsokkos állapot miatt veszítettek. Mocskolódásig menő hajsza indult a lapokban, a parlamentben a karácsonyi kezdeményezés és mindazok ellen, akik ebben részt vettek. Természetesen minél jelentősebb személyiség volt valaki, annál bővebben kenték rá a gyalázatot. Az ő esetükben a váratlansági tényező is szerepet játszott. Senki sem számított rá, hogy a szervezett munkásosztállyal szolidaritást vállalva, sőt szövetséget kötve, „judeo-marxista lap"-jukban fellépjenek. Tettüket nyílt kihívásnak tekintették.

A *Népszava*-ankétnak különösen három személyiségére irányították a pergőtüzet. Zsilinszkyre, Szekfűre és Móricz Zsigmondra. Az első kettő sok vihart látott, harcedzett ember volt. A vita, a hadakozás szinte életelemükké vált. Ők maguk is derekasan szabdalták az ellenséget, külső segítség nélkül is.

Móricz Zsigmond viszont, mint említettem, ebben az időben már sokat veszített harci kedvéből és erejéből. Megtört, fáradt, beteg ember volt. A támadásokkal szemben védekezni is alig tudott. Tehetetlenül hagyta magát olyan helyzetbe sodorni, ami – gondolom – számára is roppant kellemetlen lehetett.

Féja Géza lelke rajta!

Ő volt az, aki a délutáni kormánylap, a *Magyarország* hasábjain azt merészelte írni, hogy Móricztól nem kértek, s ő nem is adott cikket a *Népszavá*nak. Ezt a provokációt nem hagyhattuk válasz nélkül. Pontosan, pontokba foglalva megírtuk, hogyan zajlott le az Oktogon teraszán a beszélgetés, hiteles szem- és fültanúkra hivatkozva.

Akkor is fájt, azóta talán még inkább, hogy a nagy íróval ilyen méltatlan módon kellett vitába keveredni. Ám a politikai

harcnak is megvannak a maga kérlelhetetlen szabályai, melyek alól – a Móricz iránt érzett nagy tiszteletem és megbecsülésem ellenére – én magam sem térhettem ki, ezért írtam cikket a *Népszava* 1942. január 6-i számába:

„Néhány kérdés Móricz Zsigmondhoz.

A *Magyarország* szerdai száma közli Móricz Zsigmondnak »Népszava-ügyről« a szerkesztőséghez intézett levelét. Ez a levél az, amelyre Féja Géza a *Magyarország* hétfői számában hivatkozott, és amelynek alapján minősíthetetlen hangú, minden tárgyi alapot nélkülöző támadást intézett ellenünk. Minthogy Móricz levele nem változtat Féja Gézának azon az állításán, hogy Móricz Zsigmond a *Népszavá*nak »karácsonyi cikket nem adott, s nem is kért tőle kéziratot a *Népszava*«, most már közvetlenül Móricz Zsigmondhoz intézünk néhány kérdést. Válaszoljon igaz lelkiismeretére hallgatva arra, hogy:

1. Felkereste-e őt 1941. december 6-án a *Kelet Népe* szerkesztőségében Kállai Gyula, a *Népszava* belső munkatársa?

2. A találkozás céljának érintése után javasolta-e Móricz Zsigmond, hogy a részletes megbeszélés végett vonuljanak le az Oktogon kávéházba?

3. Igaz-e, hogy ezen a megbeszélésen a *Népszava* munkatársa megkérte Móricz Zsigmondot arra, hogy írásával járuljon hozzá a népi íróknak a *Népszava* karácsonyi számában történő kiállításához?

4. Igaz-e, hogy erre a kérdésre az volt a válasza, hogy új cikket – betegsége és elfoglaltsága miatt – nem ír, ellenben régi írásaiból nyugodtan közölhetünk, vagy ha úgy tetszik, a december 13-án a Petőfi-esten elhangzó előadásának vegyük át egy részét?

5. Igaz-e az, hogy ezen a megbeszélésen elejétől végig részt vett Kelemen János, a *Kelet Népe* munkatársa is?

Egyelőre ezekre a kérdésekre akarunk választ kapni. Móricz Zsigmond levelében a szocializmusra és a munkásmozgalomra

vonatkozó állításaival és megállapításaival nem foglalkozunk. Hogy írt-e vagy akart-e valaha írni a *Népszavába*, az nem tartozik ide. Nem veszi rossz néven, ha emlékeztetjük arra, amit ugyanezen a beszélgetésen mondott el, hogy egyik fiatalkori, legnagyobb sikerű novelláját, a *Hét krajcárt* a *Népszavának* szánta. Éppen úton volt a *Népszava* szerkesztősége felé, amikor találkozott Osvát Ernővel, aki elolvasván írását, azonnal lecsapott rá, és elkérte a *Nyugat* számára. Ugyanezen a megbeszélésen kérte meg Móricz Zsigmond munkatársunkat – s ezt szintén nem a *Népszavával* való esetleges kapcsolatra, csupán a beszélgetés egyes részleteinek felelevenítésére hozzuk fel –, hogy a *Népszava* közgazdasági rovatvezetője még aznap délután hívja fel őt a *Kelet Népe* szerkesztőségében, mert fontos szakkérdéseket szeretne vele megbeszélni.

Ami a *Magyarország*nak a Féja cikke alapján ellenünk intézett alantas piszkálódását illeti, arra mindössze annyi a válaszunk: a lap ellen a peres eljárást folyamatba tettük."

Erre már sem Féja, sem Móricz nem tudott mit válaszolni. Ám hiába sürgettük Móriczot, hogy teremtsen tiszta helyzetet, a válasz végképp elmaradt. A nagy író, úgy látszik, magára is érvényesnek tartotta a *Kelet Népe* jelszavát: Dolgozz és ne politizálj! Félreállt és igyekezett Rózsa Sándorról szóló regényét befejezni. A sajtóaffért a reggeli kormánylap karikatúrája zárta le, amely azt a jelenetet örökítette meg, amikor egy szőrös kéz – szerintük egy kommunista keze nem is lehetett másmilyen – hátulról kilopja a sétáló Móricz Zsigmond zsebéből a Petőfi-tanulmány kéziratát. Ez a kéz az én kezem volt.

Ezzel a karikatúrával le is zárult a Móricz-ügy. Zsilinszky és Szekfű körül azonban tovább kavargott a vihar.

Akkor is, azóta is, sokszor és sokan tették fel a kérdést: mi hozta az ellenforradalmi korszak e két kiemelkedő személyiségét ily közel a kommunista párthoz, a népfrontmozgalomhoz

és egymáshoz is. Sokan megkérdezték ezt tőlem is, aki a háború esztendejében együtt dolgoztam velük. A *Magyar Nemzet* hasonló kérdésére 1975 karácsonyán próbáltam válaszolni, s az akkor és ott elmondottakat ma is változatlanul fenntartom.

Nevük a második világháború időszakában gyakran jelent meg a különböző lapok hasábjain. Rendszerint nem így, egymás után sorakozva, hanem külön-külön, jelentős publicisztikai írások szerzőiként. Mindketten történelmi múltunk alapvető tanulságainak általánosításával, nemzeti fejlődésünk útjainak vizsgálatával, hazánk és népünk sorskérdéseivel viaskodtak.

Milyen legyen népünk jövője?

Milyen társadalmi erők biztosíthatják nemzeti felemelkedésünket?

Milyen legyen Magyarország helye Európában és a világban?

Ezekről a kérdésekről a szellemi megbecsülés hangján ugyan, de egymással is szenvedélyesen vitatkoztak. Nézeteik, indulataik különböző lapok hasábjain, vitairatok és memorandumok soraiban csaptak össze. Olykor elítélő szavak, súlyos minősítések is elhangzottak. „Hol én haragudtam meg rá, hol ő énrám" – így jellemzi Bajcsy-Zsilinszky a korszak legismertebb történészéhez fűződő viszonyát. És mégis: a nézeteltérések, az indulatok, sőt a harag ellenére kapcsolatuk egyre erősödött, életútjuk egy irányba futott, közös pályára került. Életüket, pályafutásukat ma már egy lezárt történelmi korszak eligazító tanulságai helyezik elválaszthatatlanul egymás mellé.

Közös pályafutásuk magyarázata, hogy mindketten küzdöttek a fasizmus, a háború, a Horthy-rendszer katasztrófapolitikája ellen, és keresve a kibontakozást, megtalálták az utat a társadalmi haladás fő erőihez, a munkásosztályhoz, a

Kommunisták Magyarországi Pártjához s az antifasiszta függetlenségi mozgalomhoz. Megértették a párt erőfeszítésének jelentőségét a nemzeti összefogás megteremtésére, s maguk is vallották, hogy ilyen veszedelmek idején – Szekfű szavai szerint – bizonyos lényeges dolgokban feltétlenül meg kell értenünk egymást.

Ebben az időben létfontosságú kérdés volt, hogy a munkásosztály, a kommunista párt antifasiszta egységfront-politikáját még szélesebb alapra helyezzük, és kiszabadítsuk az illegalitás mélységéből. A független, szabad, demokratikus Magyarország jelszavának vállalásával a közélet, a tudomány, a művészet kiváló képviselői csatlakoztak a függetlenségi mozgalomhoz. Kiállásukkal segítették a kommunisták nemzeti egységfront-politikáját a fasizmus és a háború elleni harc legálisan is képviselhető politikai irányvonalává tenni. Politikai súlyával és tekintélyével nagy szerepe volt ebben Bajcsy-Zsilinszky Endrének és Szekfű Gyulának.

A magyar függetlenségi mozgalom e két kiemelkedő polgári képviselőjének pályafutása hosszú és változatos. Az ilyen életutak megítélésénél azonban nem is az a legfontosabb, ki honnan indult, hanem hogy hová jutott el.

Bajcsy-Zsilinszky a húszas évek elején az ellenforradalmi rendszert támogatta. Később szakított, a háború alatt pedig szembefordult vele, sőt harcolt ellene. E negyedszázad alatt a fajvédők és az ébredő magyarok gyászos gyülekezetéből kilépve, eljutott a kommunistákkal való együttműködésig. Igaza van Illyés Gyulának: Zsilinszky a háború alatti években érkezett fel pályafutásának legmagasabb pontjára. „Ennek végső lépcsőfoka valóságos lépcsőfok volt, amelyre a sopronkőhidai hóhérok közt felállt."

Sokan megkérdezték már tőlem, hogyan lehet az, hogy eddig kimerítő módon még se nem írtam, se nem nyilatkoztam Bajcsy-Zsilinszkyről, pedig a háború alatt a legszorosabban

együttműködtünk. Ellentmondásnak tűnik, de eddig éppen *ezért* nem írtam és nyilatkoztam róla. Egy ilyen bonyolult, ellentmondásokkal teli életút pontos felmérése vagy akár csak felidézése, a főszereplő belső eszmei, politikai és erkölcsi vívódása, szembefordulása egykori barátaival, harcostársaival és önmagával is, kézfogása és közös mártíromsága azokkal, akik ellen korábban maga is küzdött – mindezt hitelesen ábrázolni nagy feladat és nagy felelősség. Megírását, ha lehetne, legszívesebben az ókori görög tragédiaírók feladatkörébe utalnám. Arról már nem is beszélve, hogy Zsilinszkyről akár csak egy politikai esszé megírása az ellenforradalmi korszak és a második világháború háttértablójának felvázolása nélkül aligha képzelhető el. Ezért éreztem méltatlannak, hogy e nagy témát napi újságcikkrögtönzések vagy -nyilatkozatok formájában darabokra tördeljem. Ezzel természetesen nem akarom magamtól elhárítani annak a munkának az elvégzését, amelyre közös harcunk és közös gyötrődéseink kötelezenek. Azt hiszem, adósságomból e könyvvel is törlesztek valamit.

Itt csak néhány olyan dolgot szeretnék megemlíteni, ami hűen tükrözi emberi és politikai nagyságát.

Zsilinszky az idők folyamán eljutott bizonyos nagyon fontos felismerésekig, s ennek megfelelően nagy szenvedéllyel és meg nem alkuvó bátorsággal cselekedett.

A német–magyar barátsági egyezményről már korábban az volt a véleménye, hogy megkötésével „rothadt hullához kötöttük sorsunkat". Meggyőződése szerint a magyar nemzeti függetlenséget nem a Szovjetunió, hanem a fasiszta Németország fenyegeti. Nem kevés erkölcsi és politikai bátorság kellett ahhoz, hogy közvetlenül a Szovjetunió elleni fasiszta orvtámadás előtt a *Független Magyarország* hasábjain nyíltan feltegye a kérdést: „Vajon történelmi kényszer-e, hogy nekünk, oroszoknak és magyaroknak, ellenfeleknek kell lennünk?" S mindjárt meg is adja rá a választ: „Szovjet-Oroszország

vezetőinek és a szovjet-orosz népnek nincsenek ellenséges szándékai Magyarországgal és a magyar néppel szemben."

Zsilinszky ellenezte a hadbalépést a Szovjetunió ellen. 1941 júliusában Bárdossy Lászlóhoz írt levelében ezt ki is fejezte. Elítélte, hogy a magyar kormány hivatalosan hadba lépett a Szovjetunió ellen, nem véve figyelembe, hogy ennek következtében Angliával is hadiállapotba kerül az ország. Szerinte Magyarországnak csak olyan formában kellett volna részt venni a szovjetellenes háborúban, ahogy azt a spanyolok tették. Két hadosztályt küldtek a frontra, de nem üzentek háborút. Zsilinszky ekkor még az angolokban reménykedett, tőlük várta a segítséget. Álláspontjában hamarosan pozitív változás történt, s ebben nyilván a fronthelyzet változása, a moszkvai csata kimenetele s a villámháború meghiúsulása játszotta a döntő szerepet. Mindenesetre a *Népszava* karácsonyi számában való közreműködése – júliusi álláspontjával szemben – már lényeges változás. Érlelődik benne a kommunistákkal való együttműködés szükségessége, megértése és vállalása.

Nagy jelentősége volt annak, hogy felismerte a munkásosztály nagy társadalmi és politikai szerepét. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy ő, aki a munkásmozgalomtól távol, a marxizmussal pedig szemben állt, elismerte volna a munkásosztály társadalmi vezető szerepét. De a korábbi állásfoglalásával szemben tudatára ébredt: nem a parasztság az egyetlen út, az ipari munkásságnak „hatalmas szerepe" lesz az új, szabad, független Magyarország felépítésében. Ezért vállalta a cikkírást a *Népszava* híres karácsonyi számába. Kossuthra hivatkozva hirdette, hogy a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás elválaszthatatlanul összefügg egymással. Külső és belső problémáink helyesen és jól, „a magyar történelem szellemében", csak úgy oldhatók meg, ha társadalmi életünk három fő tényezője, a magyar parasztság, az ipari munkásság és

a haladó értelmiség – az ő kifejezésével élve – „egy nagy történelmi feladat ihletében" találkozik.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, akinek „forradalmi tömegbázisát" eddig egy-egy község, Derecske és Tarpa s a haladó értelmiség szűk baráti asztaltársasága képezte, a munkásmozgalommal való találkozás után már nem volt többé a politikai élet magányos harcosa. Érezte, tudta, hogy az ország politikailag leghaladóbb, legiskolázottabb, legszervezettebb, a társadalmi és politikai küzdelemben legtapasztaltabb erői állnak mellette. 1942-ben a kommunistaellenes perekben, a hadbíróság előtt tett tanúvallomásában már arról beszélt, hogy e politika a nemzet igazi érdekeit szolgálja. Vallomásával önként vállalta, hogy erkölcsileg őt is a vádlottak padjára ültessék. 1944 őszén, a Horthy-proklamáció elhangzása után, vidéki rejtekhelyéről Budapestre érkezve, első találkozásunkkor a legtermészetesebben fogadta, hogy most már nyíltan, a kommunista párt nevében tárgyaltunk vele azokról a kérdésekről, amelyekről eddig a párt megnevezése vagy említése nélkül folytattunk megbeszélést. Amikor felkértük a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vezetésére, tudta, hogy közös fegyveres akcióra vállalkozik a kommunistákkal. Emberi nagyságát, erkölcsi bátorságát mutatja, hogy habozás nélkül mondta ki az igent. Mindez együttesen emelte Zsilinszkyt a fasizmus és a háború elleni harc kiemelkedő alakjává, történelmi személyiséggé, a kommunistákkal vállalt küzdelem mártír hősévé.

A visszafelé számlálás alapján – ahhoz képest, hogy hová jutott el – Szekfű Gyula is nagyon messziről indult el és nagy utat tett meg. A Horthy-rendszer hivatalos történésze volt, a *Magyar Szemle* szerkesztője, a *Három nemzedék* és sok más nagy vihart kavaró mű szerzője. Hóman Bálinttal, Horthy későbbi háborús kormányának vallás- és közoktatásügyi miniszterével együtt megírta a *Magyar történet* című több kötetes

művet. Ezek a könyvek az ellenforradalmi rendszer eszmei támogatását szolgálták.

A háború kitörése után Szekfűnek a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkei azonban már sejtetni engedték, amit később ugyanennek a lapnak hasábjain cikksorozatban fogalmazott meg: *Valahol utat tévesztettünk*. Szekfűt ilyen bátor és merész lépések megtételében mindenekelőtt mély intelligenciája segítette. Az élet gyakran merész fordulatokat idéz elő az emberek életében. Mi elsősorban erre gondoltunk, amikor 1941 karácsonya előtt cikkírásra kértük fel. És nem csalódtunk.

A *Magyar történet* szerzőinek útja egyre inkább eltávolodott egymástól. A felszabadulás után a fasiszta Hóman Bálint háborús bűnösként fejezte be életét. Szekfű Gyula pedig a magyar népi demokrácia első követeként képviselte hazánkat a világ első szocialista államának fővárosában, Moszkvában.

Zsilinszkynek nem adatott meg, hogy az új Magyarország megszületésének, a dolgozó nép talpraállásának akár csak első lépéseit is láthassa. Szekfűnek igen. Mint történész, fürkésző szemmel vizsgálta a felszabadulás után kibontakozó történelmi folyamatokat. Népünket és nemzetünket évszázadok óta nyomorító eszméket és illúziókat rombolt szét, tömegeket igyekezett kiábrándítani az „ócska képzetekből". De mindez még nem tette volna őt igazán Szekfű Gyulává. Nemcsak történész volt – politikus is. Képes volt a nép, a nemzet sorsát érintő alapvető kérdések feltárására s nagy történelmi összefüggések felismerésére.

Az 1947-ben megjelent *Forradalom után* című szintetizáló tanulmányában az 1945 utáni fejlődésünk bel- és külpolitikai kérdéseivel foglalkozik. A háború alatti állásfoglalásai után, az új körülmények között ekkor vizsgázik újból politikai előrelátásból és bölcsességből. Ezúttal is kitűnően. Hitet tesz a népi demokratikus forradalmi átalakulás mellett, hirdetvén, hogy százesztendős késéssel nálunk a polgári demokrácia időszaka

végképp elmúlt, s a nyugati demokráciákat sem tekinthetjük példaképnek. Ebben az összefüggésben beszél a szovjet demokrácia magasabbrendűségéről.

A felszabadulás után nem marxista szerző tollából elsőként az ő könyvében kaptunk hiteles képet a Szovjetunió fejlődéséről, politikájáról, sőt a Szovjetunió népeinek mindennapi életéről. S mindezt abban az időpontban, amikor még a koalíción belül is éles harc folyt annak eldöntéséért, hogyan fejlődjünk tovább: a polgári vagy a szocialista demokrácia irányában-e? Szekfű szavai kijózanítóan hatottak. Nem álmodozhatunk többé a híd szerepéről Kelet és Nyugat között – mondta. „A hidat is odadobhatjuk az ócskavas közé, ahol már örökre pihen politikai múltunk sok értelmetlen, nagyzásból született, meg nem valósítható frázisa. Az egyedüli következtetés, amely lehetséges, nem egyéb, mint őszintén elfogadni a helyzetet és megtalálni azt a magatartást, amellyel szomszédaink, elsősorban keleti nagy szomszédunk bizalmát megnyerve, az új és nézetem szerint változhatatlan viszonyok között Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk."

A népfront a munkásosztály, a kommunista párt szövetségi politikája alapján, az összes haladó erők összefogásának, harci-politikai egységének állandó erősítése útján valósul meg. Lényegéhez – és most már hagyományaihoz is – hozzátartozik, hogy kimagasló szellemi értékeket képviselő polgári, párton kívüli, más világnézetet valló emberek is részt vesznek benne. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szekfű Gyula életútja jó példa erre.

Vannak ilyen emberek!

Az 1941-es esztendő belpolitikai és osztályharcai azt eredményezték, hogy sajátos folyamatok indultak el a magyar társadalomban.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának antifasiszta, nemzeti-demokratikus egységfront-politikája több évi megfeszített munka eredményeként kitört a föld alól. Központi jelszava – a Független, szabad, demokratikus Magyarországot! – legalizálódott, s széles tömegeket mozgósított.

A szervezett munkásság, amelyet politikai tevékenységének marxista elméleti alapjai miatt a reakció nemzetellenesnek és hazátlannak kiáltott ki, kezdte visszaszerezni társadalmi rangját és nemzeti becsületét. Ha még nem is tartottunk ott, hogy őt tekintsék az ország vezető erejének, de odáig már eljutottunk, hogy nélküle a magyar nép, a magyar nemzet újjászületése elképzelhetetlen. És már ez is nagy eredménynek tekinthető.

Kiléptünk elszigeteltségünkből. Ezt mondva, természetesen nem arra gondolok, mintha a magyar kommunisták az ipari munkásság és szegényparasztság sorain belül lettek volna elszigetelve. Hanem arra, hogy a dolgozó osztályokon kívül most a polgári demokratikus és liberális körök jelentős részével is sikerült nemcsak kapcsolatba lépni, hanem bizonyos együttműködést is teremteni. A kommunista párt népfrontpolitikája alapján kialakuló és szerveződő baloldal fellépésére gondolok, mely mozgásba hozta a magyar politikai életet. Ez elől most már nem lehetett senkinek sem kitérnie. Főleg azok-

nak, akik élethivatásuk vagy lelkiismeretük parancsára a nép nevében tevékenykedtek. Akár szervező és agitációs munkával, akár tollal és szerszámmal, akár vésővel és ecsettel, akár zenével és énekszóval. És ez fontos dolog! Kezdtük újra megtalálni – igaz, egyelőre csak hajszálereken keresztül – a világ haladó mozgalmaival is a kapcsolatot.

A Conti utca 4., s ezen belül a *Népszava* szerkesztősége kezdett a politikai élet egyik centrumává lenni. Egy kicsit divatba jöttünk. Kezdtünk büszkék lenni arra, hogy ennek a lapnak a munkatársai lehetünk.

A *Népszava* szerepe a háború alatt megnövekedett, a magyar sajtó vezető orgánumává fejlődött. A gleichschaltolt szürke, színtelen pártközlönyből újból igazi tömeglap lett, kitűnő agitátor és organizátor. Egy-egy számát, főleg a vasárnapit, kézről kézre adták, tömegesen olvasták, cikkeit és állásfoglalásait megvitatták. A munkások vasárnapi túráin, kiránduló- és üdülőhelyein – a budai hegyekben, a Római-parton és Gödön – a sport és szórakozás mellett a *Népszava* cikkeinek csoportos olvasása és megvitatása volt az egyik legfontosabb program.

Minek köszönhető mindez? Mindenekelőtt az általa képviselt politikának. Annak, hogy a magyar nép életének legsúlyosabb éveiben, a cenzúra nyomorító hatalma, a reakció börtönei és internáló táborai ellenére a nemzeti érdekek képviselőjévé és kifejezőjévé tudott emelkedni.

A háború súlyos éveiben a munkástömegek, a haladó emberek elsősorban ettől a laptól várták az útmutatást. De még a velünk szemben álló ellenséges érzületű emberek is abból indultak ki, mit ír erről vagy arról a kérdésről a *Népszava*. Ez biztosította egyre növekvő befolyását és rangját, s jelölte ki történelmi szerepét és helyét a magyar sajtó küzdelmes és dicsőséges históriájának legszebb fejezetei között.

A *Népszava* tömeglap jellegét mutatja az is, hogy rendkívül

megnőtt a munkáslevelezők gárdája. Napi postánk nagy része ilyen levelekből állott.

A munkáslevelezők ösztönzésében és bátorításában a kommunista pártnak nagy szerepe volt. Ekkori találkozóinkon Rózsa Ferenc arra kért, hogy ezekből minél többet közöljünk a lapban.

A munkások állásfoglalásainak nagy szerepük volt annak megértetésében és elfogadtatásában, hogy a „marxista munkásosztály" nem idegen anyag, nem valami fertőző góc vagy kóros daganat a nemzet testében. E politikai megnyilatkozások meggyőzően bizonyították, hogy a kiátkozott, a nemzetietlennek rágalmazott munkásosztály képes a nemzet igazi érdekeinek képviseletére, felkészült az ország életének vezetésére és irányítására.

Igen sok levél nem postán érkezett, hanem íróik személyesen hozták be a szerkesztőségbe. Erre a párttól közvetve vagy közvetlenül kaptak utasítást. Kettős meggondolásból. Egyrészt, hogy így a szerkesztőség és a munkásszervezetek között közelebbi, személyes kapcsolat alakul, másrészt pedig, hogy ily módon a levelek közvetlenül azoknak a kezébe kerülnek, akik gondoskodnak közlésükről.

A *Népszava* karácsonyi száma után ugrásszerűen megnőtt a fejünk feletti toronyszobában szinte állandóan ülésező Országos Ifjúsági Bizottság levéltermelése. Bekapcsolódtak az akcióba a Györffy Kollégium parasztszármazású diákjai is. Munkások, parasztok, diákok küldték-hozták írásaikat, mi pedig, ami a cenzúra szűrőjén átjutott, készséggel közöltük.

E levelekről, a bennük megfogalmazott nézetekről és állásfoglalásokról más pártbeli, más politikai felfogást és világnézetet valló barátaink is az elismerés, sőt nemegyszer az őszinte elragadtatás hangján beszéltek. Bajcsy-Zsilinszky e levelekben a munkásosztály józan ítélőképességének, a magyar dolgozók államférfiúi bölcsességének megnyilvánulását látta.

Kérésére több olyan levél kefelevonatát is megmutattam neki, melyeknek közlését a cenzúra nem engedélyezte. Így, e leveleken keresztül, kezdett ismerkedni a munkásosztállyal, amelylyel eddig semmiféle kapcsolata nem volt.

A szociáldemokrata vezetők közül Zsilinszky személyesen jóformán csak azokat ismerte, akik egyben országgyűlési képviselők is voltak. Ez sem volt több egyszerű folyosói ismeretségnél. Már csak azért sem, mert szociáldemokrata képviselőtársait nem sokra becsülte. Nem pártállásuk, hanem szellemi képességeik miatt. Még Peyer Károly és Kéthly Anna iránt tanúsított bizonyos tiszteletet. De az is lehet, hogy az utóbbi esetben a tiszteletadás inkább a nőnek szólt.

Ebben az időben megszaporodtak találkozásaink. *Népszava*-beli cikke és annak visszhangja, a munkások és a parasztok levelei, a fronthelyzet, az újvidéki tömegmészárlás, a szerveződő Történelmi Emlékbizottság és a március 15-i tüntetés szükségessé tették a gyakoribb találkozásokat.

Egyik alkalommal – 1942 első hónapjaiban – felvetette, hogy szeretne Szakasitscsal találkozni. Megörültem neki. Szívesen vállalkoztam a közvetítésre. Szakasits is örült a személyes találkozás és eszmecsere lehetőségének, s a maga végletes módján hozzátette: – Épp itt az ideje! Ha ma jönnénk össze, már akkor is késő volna.

Szakasits bárhol kész volt a találkozóra. Örömmel közöltem ezt Zsilinszkyvel, aki kijelentette, ha látogatása nem inkommodálja Szakasitsot, ő szeretné tiszteletét tenni nála. Az volt az érzésem, Zsilinszky előzékenységében nemcsak lovagias neveltetése, hanem a munkásosztály és a több mint fél évszázada küzdő Szociáldemokrata Párt iránti tisztelet is kifejezésre jutott. Szakasits akkor nemcsak főszerkesztő, hanem egyben a párt főtitkára is volt.

Egy délelőtti találkozóban állapodtak meg. Őszintén örültem annak, hogy e nagy tekintélyű politikus, neves közíró,

puritán, tiszta ember az országot fenyegető veszedelem idején szövetséges társakat keres. Nem opportunizmusból, hanem gyötrődések és szenvedések árán kialakított meggyőződésből. Felfedező útra indul a munkásosztály felé...

A Szakasits–Zsilinszky találkozó létre is jött. Mindketten örültek neki. Jó benyomás alakult ki bennük egymásról. Legközelebbi találkozónkkor Zsilinszky vissza is tért rá:

– Szakasits jó magyar ember és lelkes hazafi benyomását tette rám.

– Az is.

De azért a gond még ott ült az arcán:

– Szakasits erős, zömök kőfaragó. Mintha őt magát is kőből faragták volna! De vajon ki tud-e lépni a Conti utca 4. kapuján, s lesz-e ereje végigmenni ezen az úton? Nézd csak meg, kik vannak körülötte. Kikből áll az egész pártvezetés? Buchinger, Büchler és Mónus. Nem a fajgyűlölet beszél belőlem! De most a magyar népről van szó, s neki is vannak kiváló, igaz hús-vérbeli vezetői. És mi mégis ezekkel akarjuk egységfrontba hívni a magyar népet? Ezekkel akarunk rohamra indulni?

A megfogalmazás, a hangvétel tipikusan Zsilinszkyé. Hát még a hangsúly, a szavak akusztikai izzása, amit a párbeszéd sem tud visszaadni.

– Én azt hiszem, Bandi bácsi, hogy helyes úton indultunk el. Szakasits már kilépett azon a bizonyos kapun. Sőt ő maga tárta ki a kaput, nemcsak azért, hogy ő kiléphessen, hanem azért, hogy ti is beléphessetek rajta. Először cikkeitekkel, most pedig személyesen is. Ezért dühöng a kormánypárt és az egész nyilastábor.

Zsilinszky, mint egy muszáj-Herkules, megint felfortyant:

– Ezek számára nincs kímélet! Magam is hiszem: minden jó ügynek megszületnek a maga áldozatkész harcosai. S már vannak is ilyenek!

A következő hónapok megmutatták: igen, voltak ilyen emberek!

Tűzvonalban a művészet fegyvereivel

A Peyer-féle szakszervezeti tájékoztatóról szólva említettem már, hogy később több ízben megfordultam a vasas székházban, de akkor már örömmel és boldogan.

Mindjárt meg is mondom, hogy miért.

A Vas- és Fémmunkások Szövetsége több mint 30 000 könyvvel rendelkezett. Ebből a hatalmas könyvállományból 4000–5000 kötet a szövetség központi könyvtárában volt. A Magdolna utcai székházban kézikönyvtárral felszerelt olvasóterem állt a tagság rendelkezésére.

A szakszervezetek a könyvtárhálózat és az oktatás fejlesztésére tetemes összegeket fordítottak. Az új könyvek beszerzése mellett arról is gondoskodtak, hogy a szakmunkások német, francia és angol nyelvű lapokat és folyóiratokat is olvashassanak. A könyvtárakat nemcsak vásárlások, hanem adományozások útján is gyarapították. A híres jelszót: *A tudás–hatalom*, a múlt század végén Karl Liebknecht röpítette világgá. Idők során csaknem olyan ismert jelszava lett a nemzetközi munkásmozgalomnak, mint amilyen a *Kommunista Kiáltvány* zárómondata. Ami érthető is!

Az új társadalmi rend, a szocializmus csak művelt, politikailag iskolázott munkásosztállyal valósítható meg. A munkásmozgalomban ezért fonódott össze a munkáért és a művelődésért folyó harc. A szakszervezeti kongresszusokon, a küldöttközgyűléseken mindig jelentős helyet foglalt el a kulturális tevékenységről szóló jelentés és vita. A mozgalom fejlődésével

párhuzamosan ezért gyarapodtak a szakszervezeti könyvtárak, népkönyvtárak, kulturális egyletek és egyesületek.

A könyvtáraknak óriási szerepük volt a munkásság művelődésében. A könyvet nagy becsben tartották. Aki beszennyezte vagy megrongálta, kártérítést fizetett érte. Az értékesebb könyveket, ritkaságokat csak óvadék ellenében kölcsönözték ki. A marxista képzés is a könyvtárakba helyeződött át. Itt biztosítva voltak a marxista elmélet elsajátításának legkedvezőbb feltételei. A kultúrának, a tudásnak az anyagi élet körülményeivel való egyenjogúsága fejeződött ki később, a felszabadulás után, a „kultúrkalóriá"-ról folytatott vitában. Ahogy az élelmiszer-kalória elválaszthatatlan része a munkabérnek, úgy a kultúrkalória is legyen a fizetés szerves tartozéka – mondották.

A munkásosztály művelődésért folyó harca sem volt sima, zökkenőmentes folyamat. Az osztályharc a kultúra területén is javában folyt. A tőkésosztály, látva a munkások művelődési tevékenységét, ezt „helyes" irányba akarta terelni. A munkába készséggel kapcsolódtak be a különböző hivatásszervezetek, az állam és az egyházak. A munkásosztály nagy erővel jelentkező kulturális igényét – természetesen a maguk javára – ők akarták kielégíteni. A Gyáriparosok Országos Szövetsége keretében létrehozott szabadidő-mozgalom például szellemi-politikai neveléssel is foglalkozott. Eszköztárába tartoztak a nacionalizmus, a klerikalizmus, s később még az ezeknél is veszedelmesebb izmusok: az antiszemitizmus, sovinizmus és fasizmus.

Gondolható, milyen örömmel fedeztem fel ezt a könyvtárat. És mi mindenre akadtam a polcokon. Sok olyan könyvre is, amelyekről eddig csak hallottam, de még nem volt alkalmam kézbe venni őket. Lehetetlen még csak a legnevesebb szerzőket is felsorolni. Mégis néhány név! Az oroszok közül: Lev Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij, Kropotkin, Csehov, Alekszej

Tolsztoj, Ilja Ehrenburg, Katajev, valamint Ilf és Petrov. A franciák közül: Victor Hugo, Balzac, Zola, Anatole France, Barbusse és Aragon. Az angolok és amerikaiak közül: Jack London, Upton Sinclair és H. G. Wells. A németek közül: Thomas Mann, Arnold Zweig, Remarque, Hans Fallada és mások.

A magyar irodalom is méltó képviselettel rendelkezett. Különösen a legújabb kori. A falukutató írók művei, bár elsősorban a parasztságról és a parasztságnak szóltak, a legszélesebb olvasótáborra a munkásság körében találtak. Ez is mutatja a népért, a nemzetért érzett felelősségüket.

Itt említek meg egy érdekes jelenséget. A fenti névsor is mutatja: a munkásolvasók a prózairodalom igazi értékei között meglehetős biztonsággal tudtak eligazodni. Nem így a költői művek között. Pedig a magyar irodalom épp a forradalmi költészetben ért el igazi himalájai csúcsokat. És mégis: a Csizmadia Sándorok, Gyagyovszky Emilek, Farkas Antalok és Tuba Károlyok egyszerű kis versikéi nagy népszerűségnek örvendtek. Egyszerűen azért, mert „osztályharcosok" voltak. Sokszor még Adyt és József Attilát is lekörözték.

A háború alatti irodalmi matinéknak egyik nagy eredménye, hogy a munkásművelődésben biztosította a megfelelő értékrendet, s a munkásosztály szellemi fegyvertárában méltó helyet kaptak Balassi, Csokonai, Vörösmarty, Kölcsey, Arany, Petőfi, Ady és József Attila művei.

A vasasszakszervezetben külön részleg volt a Központi Ifjúmunkás Könyvtár. Az ifjúsági könyvtárak létrehozására azért volt szükség, mert a horthysta kormányzat megtiltotta, hogy tanoncok és általában 18 évnél fiatalabbak szakszervezeti tagok lehessenek. Könyvtártagok azonban ők is lehettek. Később a szakszervezeti tagságba az ifjúmunkás könyvtári tagságot is beszámították.

A könyvtárakban nagy számban szerepeltek társadalom-

tudományi, történelmi, közgazdasági, műszaki, pedagógiai, filozófiai művek és útleírások. Az ifjúmunkások között erős volt a kommunista befolyás. Nem csoda, hogy könyvtárukban több illegális kiadvány is volt. Lenin *Állam és forradalom* című munkája, valamint az *Új Március* és a *Sarló és Kalapács* számai kézről kézre jártak. A könyvtárat rendőrségi utasításra állandóan ellenőrizték, tisztogatták, de nem sokra mentek vele. A kommunista kiadványok mindenféle könyvüldözést átvészeltek. Néha egyszerűen azzal, hogy címlapot változtattak. A marxista klasszikusok alapvető művei ismeretlen közgazdászok nevét vagy éppenséggel közismert bestsellerek címét vették fel. A német megszállás idején a Gestapo elrendelte, hogy a zsidó szerzők, a marxista és antifasiszta írók műveit szolgáltassák be. Eredmény nélkül. A könyvek a polcokról eltűntek ugyan, de a felszabadulás után mindjárt vissza is kerültek.

Hogyne jártam volna hát szorgalmasan ebbe a könyvtárba, amely a középiskolánál és az egyetemnél is különb iskola volt számomra. Minthogy a szerkesztőségi munka délután fél négykor kezdődött, elegendő szabad idővel rendelkeztem, hogy a délelőttjeim nagy részét itt töltsem. Igyekeztem is minden percet jól kihasználni. Szerencsére kölcsönözni is lehetett, s így odahaza is el voltam látva olvasnivalóval. A középiskola és az egyetem után életem harmadik nagy tanulókorszaka következett. Most azonban már én döntöttem el, mit olvasok, mivel foglalkozom.

Erre nagy szükség is volt. Nem elsősorban magamnak, hanem a mozgalomnak. A politikai munka korlátok közé szorítása, a mozgalmi munka visszafojtása korábban is arra kényszerítette a munkásszervezeteket, hogy új utakat keressenek. A harmincas évek végén a munkásszervezetekben újból pezsgő kulturális élet bontakozott ki. Az irodalom, a zene, a képzőművészet, a kórusművészet, a munkásszínjátszás olyan erővel

tört elő a mélyből, hogy vele szemben a legvadabb rendőri önkény is tehetetlennek bizonyult. Mit lehetett csinálni a *Himnusz*, a *Nemzeti dal* és a *Szózat* költőjével, de ekkor már Adyval és József Attilával is. És mit lehetett tenni Erkel, Mozart, Beethoven zenéjével, Shakespeare-rel és Molière-rel. Őket nem lehetett betiltani. Ez kultúrbotrány lett volna! Ha nem lehet politikai gyűléseket tartani, ha belénk fojtják a politikai mondanivalót, akkor majd verseket mondunk, Csokonait, Katonát és Fazekas Mihályt játszunk, Bartókot és Kodályt énekelünk. E nemzeti és világirodalmi nagyságok előtt – ha kényszeredetten is – a magyar reakció szellemi sivárságának meg kellett hajolnia.

A háború alatt főleg a vasipari, bőripari, építőipari és édesipari munkások szakszervezetében, s néhány kommunista befolyás alatt álló szociáldemokrata pártszervezetben folyt élénk kulturális tevékenység.

Ez még a haladó magyar irodalom olyan nagy alakja számára is meglepetés volt, mint Móricz Zsigmond. Egy példa ennek illusztrálására.

1942-ben meghívtuk Móriczot a Magdolna utcai vasas székházba, hogy nézze meg az általa dramatizált Lúdas Matyi előadását. A nagy író számára lélegzetelállító pillanatok következtek. Nemcsak a munkásszínjátszók teljesítménye, hanem az előadás fogadtatása miatt is. Az előadás végén, helyéről felállva, Móricz zömök termete hosszú ideig forgott a saját tengelye körül, hogy a mindenfelől záporozó tetszésnyilvánítást és üdvözlést megköszönje. E vastapsnak igazi érzelmi töltete, hitele volt.

De ugyanígy meglepődhettek volna mások is, ha a munkásművelődés valódi tartalmával megismerkedhettek volna. Bartók és Kodály dalai, amelyeket a paraszti élet mélységeiből tártak fel, a forradalmi munkásmozgalom szellemi ébresztői lettek. Ehhez járult a nagyszerű Szalmás- és Vándor-kórus

tevékenysége. Győrött és más vidéki városokban kitűnő munkáskórusok működtek. A magyar irodalom – legszebb hagyományait követve – különösen nagy szerepet játszott a forradalmi szellem élesztésében.

A művelődésnek ez a láza sokunkat magával ragadott. Jómagam Petőfiről, Adyról és József Attiláról tartott előadásokkal jártam rendszeresen a kerületeket, a Pest környéki városokat, valamint Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely és Szentes munkásotthonait. Rendszerint nem is egyedül, hanem egy-két előadóművésszel.

Kezdetben Horváth Ferenc színművész volt a partnerem. Évtizedek múltán a Madách Színház tagjaként, a Kiváló Művész cím kitüntetettjeként ment nyugdíjba. Még debreceni színész korából ismertem. Az ottani ismeretség Budapesten mozgalmi kapcsolattá és baráti viszonnyá fejlődött. Nagyszerű előadóképessége engem is megragadott. Különösen József Attilát kedvelte. Ha vele voltam párban, ez már el is döntötte, hogy kiről tartsak előadást.

Sajátos előadói módszerünk volt. Én a költőről, koráról s költészetéről beszélve, mindinkább a jelen nagy társadalmi kérdései felé kanyarodtam el. A munkásosztály, a parasztság s az értelmiség helyzetével foglalkozva vontam le a költő szavaival a végső következtetést.

Előadás közben Horváth Ferenc elmondta József Attila 8–10 nagy versét. Amikor a munkásosztályról beszéltem, felkértem, mondja el a *Mondd, mit érlel*, a *Külvárosi éj* és a *Favágó* című verseket. Amikor a parasztságról beszéltem, elszavalta a *Holt vidék*et. A szűk kis előadóteremben egymás után hangzottak el *A város peremén*, *A Dunánál* pattanásig feszülő sorai. És micsoda országos méretű börtönfalakat döngettek a *Levegőt!* és a *Hazám* fájdalmas felkiáltásai: „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet" és a „Föl kéne szabadulni már!"

Nagy élmények voltak ezek számomra. Magam is ekkor tanultam meg, hogy a költészet igaz, tiszta és hiteles szavai milyen emóciókat tudnak kelteni az emberekben. Az a 80–100 ember, aki a teremben szorongott, képes lett volna azon nyomban elindulni, hogy rendbe tegyék az ország ügyeit, dolgait.

A felszabadulás után szintén több ízben tapasztaltam: a magyar költészet hívó szavára milyen jól lehet történelmi tetteket végrehajtani. 1946 februárjában, közvetlenül a köztársaság kikiáltása után, az Aranybika nagytermében tartottam gyűlést. Az államforma megváltozását méltató, valóban forró hangulatú nagygyűlés végén a Csokonai Színház egyik művésze elszavalta Petőfi *Itt a nyilam! mibe lőjjem?* kezdetű versét, amelynek a strófái a következő refrénnel végződnek:

„Éljen,
Éljen a köztársaság!"

Több se kellett! E rövid két sort az első strófától az utolsóig a színésszel együtt, esküre emelt kézzel zúgta-zengte a teremben, a folyosókon és az utcán összesereglett több ezer főnyi tömeg. A hangulat az utolsó versszak végére úgy átforrósodott, hogy ha még nem lett volna törvénybe iktatva a köztársaság, bizony senki se tudta volna visszatartani őket, hogy e százados követelésnek bármi áron érvényt szerezzenek.

Kitűnő partnerem volt Baló Elemér is. Ez a világéletében epizodista színész nagyszerű ember és kitűnő előadóművész volt. Nem azért szólok elismerően emberi és előadói mivoltáról, mintha színésznek nem lett volna szintén kitűnő. Az volt! Epizodista alakításai a művészi megformálásban felülmúlták sok ünnepelt, divatos sztár teljesítményét. Ez a csendes, megjelenésében is egyszerű művész ritkaságszámba menő szép forradalmi utat tett meg. A század elején tagja a Thália Színháznak, mely a színházkultúra megújhodását, a társadalmi, forradalmi haladás előmozdítását tűzte zászlajára. Aktív részese a Tanácsköztársaság kulturális politikájának. Az ellen-

forradalom győzelme után ezzel a tehertétellel a vállán végezte munkáját. A művészit is, a munkásmozgalmit is. Nem csoda, hogy negyvenéves korára már görnyedt, öreg embernek látszott. De csak külsőleg. Hite, akaratereje, munkabírása töretlen. Vele több olyan munkásszervezetben megfordultam, ahol engedélyt sem kértek az előadás megtartására. Ezeket kisebb csoportok előtt tartottuk. De az igazi színtere neki is a vasasszakszervezet nagyterme volt, amelynek majdnem minden rendezvényén fellépett.

Külön kell még szólnom egy harmadik előadóművészről, akivel mindjárt Pestre kerülésem után több helyen együtt léptünk fel. Bár a magam szereplését kissé furcsa fellépésnek tekinteni. Én mindenkor előadó voltam, ő viszont valóban fellépett. Gyors, ruganyos léptekkel termett az előadói dobogó szélén. Hirtelen megállt, mintha odacövekelték volna. Közepes, sovány alakja a reflektorfényben prófétai külsőt öltött. S beszélni kezdett. Végtelen mennyiségben és szépségben ontotta magából a magyar irodalom remekeit. Nem szavalt. A verset is, a prózát is – csak mondta. De olyan hőfokon, olyan mély érzelmi átéléssel, hogy a szemüvege is szikrázott bele.

Ascher Oszkár állt a dobogón.

Kosztolányi a *Nyugat*ban azt írta róla, hogy ha verset mond, festett, könyv alakú fadarabokat vesz a kezébe. Azért fadarabokat, mert az igazi könyvet szavalás közben darabokra tépné. A fadarab az ő villámhárítója. Nos, amikor én megismerkedtem vele, már nem láttam a kezében ezt a fadarabot. Igaz, ekkor már nem 1930-at, hanem 1940-et írtunk. A fasizmus és a háború réme itt állt a kapunk előtt. Ez Ascher Oszkárt is eltiprással fenyegette. Egyre ritkábban léphetett fel. Már nem a könyv alakú fadarab, hanem a két erősen összeszorított ökle volt a villámhárító.

Ebben az időben kezdődtek a Magdolna utcában a Vasas

Matinék. Külön tanulmányt érdemelne ennek a méltatása. Rendezésükben magam is részt vettem. Az egyiken részvételre kértem fel Major Tamást, a Nemzeti Színház tagját. Elvállalta. Amit első versmondói szerepléséről elárulok, nyugodtan tehetem, mert ő ezt már sokszor és sok helyen elmondotta. Major addig versmondással nem foglalkozott. A felkérést nem vette valami komolyan. József Attila-verseket kellett volna mondania, de nem tanulta meg őket. Az elsőbe már-már belesült, amikor farzsebéből előhúzta a gépelt szöveget és olvasni kezdte. Csúfos bukás lett a vége.

Major ezen elgondolkozott. Most döbbent rá, hogy a munkásság elé nem lehet csak úgy, felkészületlenül kiállnia. A versmondást is, mint igen nehéz műfajt, el kell sajátítania. Ettől kezdve tanult, készült, igen nagy lelkiismeretességgel és felelősséggel. Rövid időn belül az egyik legnagyobb hatású előadóművésszé fejlődött.

Magas, szikár alakja mint egy felkiáltójel magasodott a dobogóról a nézőtér fölé. Legtöbbször ő is ökölbe szorította a kezét. Hosszú karjai csak a vers végén nyíltak szét, s emelkedtek a magasba, amikor már az utolsó szavakat, a „százszor szent égi szabadság"-ot zengte. *A város peremén*t, a *Munkásokat*, *A XIX. század költőit*, a *Levél Arany Jánoshoz*, s Csokonai az *Estve* című versét mindig dübörgő tapssal fogadta a közönség. A már korábbi, de még elég rövid ideje tartó ismeretség után e félresikerült vasas szerepléssel kezdődött a mi közös munkánk és harcunk a munkásmozgalomban s a nemzeti egységfront megteremtésében.

Major Tamás személyét azért is említem külön, mert vele együtt – ki előbb, ki később – a tehetséges fiatal színészek egész sora kapcsolódott be a munkásosztály kulturális tevékenységébe, a függetlenségi mozgalomba, a népi-nemzeti egység, a népfrontmozgalom megteremtésébe. Lelkesen jöttek a tűzvonalba.

Büszkén gondolok rá: ilyen nagyszerű előadógárdával nálunk politikai mozgalom eddig még nem dicsekedhetett. A szervező-és rendező: Hont Ferenc és Szendrő Ferenc mellett ott találjuk Ascher Oszkárt, Baló Elemért, Basilides Máriát, Gábor Miklóst, Gellért Endrét, Gobbi Hildát, Bánki Zsuzsát, Görög Ilonát, Hont Erzsit, Horváth Ferencet, Ilosvai Katalint, Major Tamást, Neményi Lilit, Olty Magdát, Pásztor Jánost, Szendrő Józsefet, Török Erzsébetet és Várkonyi Zoltánt.

A felszabadulás után is ott találtuk őket – társaikat is magukkal ragadva – a romeltakarítás, az újjáépítés, a földosztás, a közlekedés helyreállítása nagy történelmi feladatainak végrehajtásában. Esőben, sárban, hóban, fagyban járták az országot. Sokszor gyalulatlan deszkákon, egyszerű ponyvasátor alatt játszottak, és mégis nagyszerűt alkottak. Akkor nem kellett törni a fejünket a magyar színjátszás megújhodásán.

Ezekről az irodalmi estekről, a hallgatóságra gyakorolt hatásukról a róluk készült rendőrségi jelentések adják a legérzékletesebb jellemzést. 1940 áprilisában a debreceni munkásotthonban, a híres Margitban „Ady és kora" címmel tartottam előadást. Erről az ügyeletes, dr. Végvári József rendőrtanácsos, dr. Lám Dezső főkapitánynak adott írásos jelentésében a következőket állapította meg: „...a párt ezekkel az ún. irodalmi délutánokkal igen hatékony propagandafegyverre tett szert. Ez az előadás, megítélésem szerint, a hallgatóság nagy részét szinte felvillanyozta... Véleményem szerint egy-egy ilyen irodalmi délután jobb propagandaeszköz, mint tíz szakszervezeti gyűlés, ahol az előadók verkliszerűen ismétlik a témát, amelyet a hallgatóság kívülről tud."

Bizonyos, ugyanezt jelentették az ügyeletes rendőrtisztek a Magdolna utcai vasas székházban, más szakszervezetben, majd pedig a Vigadóban tartott előadásokról is.

És a magyar irodalom?

Ebben a fejezetben egy kis eszmefuttatás következik a magyar irodalom háború alatti helyzetéről és szerepéről.

A magyar írók háború alatti helytállásáról akkor sem, azóta sem tudok olyan örvendező, felszabadult lélekkel nyilatkozni, mint más művészeti ágak képviselőiről. Gondoljunk csak arra, hogy a színészek és előadóművészek mellett milyen demonstratív kiállításokon és rendezvényeken foglaltak állást a nép és a szabadság mellett a képzőművészek, a zenészek, a munkáskórusok. Állandó közelharcban a rendőrséggel, vállalva a betiltásokkal együtt járó zaklatásokat. Pedig de szívesen gondolnék ugyanilyen boldogan az írókra is, ha közben e negyven esztendő alatt rájöttem volna, hogy annak idején rosszul ítéltem meg a helyzetet.

A háború alatt az írók, akik már valóban annak számítottak, sajnos nemigen léptek a tűzvonalba. Ez annál feltűnőbb volt, mert a magyar irodalom, főleg költészetünk – ez már közhely! – kimagaslóan fényes szerepet játszott társadalmi harcainkban. Időnként nagyobbat, mint a politika. Költő fogalmazta meg a legszentebb parancsot is: A néppel tűzön-vízen át!

A magyar irodalom fényes szerepet játszott a fasizmus és a háború elleni harcban is. De sajnos, nem az élő irodalom. Mi, akik az irodalmat fegyverként használtuk, elsősorban a múlt nagy költőinek és íróinak műveihez folyamodtunk. Különösképpen Csokonaihoz, Kölcseyhez, Vörösmartyhoz, Petőfihez,

Adyhoz és József Attilához. Műveik az általunk szervezett rendezvényeken is gyújtottak, lázítottak, mozgósítottak.

Az a különös helyzet állt elő, hogy csatasorba rendeződve a reformkor, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc s a századforduló és századelő irodalmának messzehordó ágyúit kellett felvonultatnunk. Nemcsak azért, mert vállaltuk e történelmi hagyatékot, s nemcsak azért, mert nagy költőink művei a fasizmus elleni harcban is hatékony fegyvernek bizonyultak, hanem főleg azért, mert kortárs költőink, sajnos, mintha beszüntették volna a korszerű eszmei fegyvergyártást. Ők kevés ilyen fegyvert adtak a kezünkbe.

Pedig micsoda példák állottak előttük!

Március 15-e előtt Petőfinek nem kellett átböngésznie a magyar irodalom kincsestárát, hogy a másnapra tervezett tüntetéshez méltó, gyújtó szavú poémát keressen. Megalkotta azt ő maga, egy szuszra megírva a *Nemzeti dalt*. A későbbiekben sem a nagy költőelődök műveit vette kölcsön, hanem ő maga gyártotta a forradalom és a szabadságharc gyorstüzelő fegyvereit és messzehordó ágyúit.

Avagy miféle Petőfi lett volna különben? Hiszen ő maga volt a forradalom. *A XIX. század költőiben* világosan megírta ars poeticáját, s rövid életében – vaskövetkezetességgel – ehhez tartotta magát. Megírta az *Egy gondolat bánt engemet*, *A nép nevében* s az *Akasszátok föl a királyokat!*, és minden körülmények között e szerint cselekedett. Ezt tette a segesvári döntő roham előtt született *Csatadal*ában is, egészen a végkifulladásig.

De nemcsak ő! A szabadságharc leverése után a *Szózat* költője pesszimizmusba borult aggyal és szívvel ugyan, de rendületlen hittel hirdeti: „Lesz még egyszer ünnep a világon!" A magyar történelem – ha kellett! – kényszerű erővel tanította a magyar írókat az aesopusi nyelvre. Jól megtanultak jelképekben, allegóriákban beszélni. Olyannyira, hogy e jelképes

beszéd a magyar írók ajkán nyíltabb, nyersebb és szókimondóbb, mint más országbeli kortársaik forradalmi realizmusának a nyelve.

De elsősorban nem is erről akarok beszélni. Hanem arról, amit a háború alatt több cikkben is kifejtettem. Főleg *A megvádolt irodalom kérdésében*, illetve *Az írók az eresz alatt* című írásaimban. Mi fájt nekem már akkor is? Mibe nem tudtam egy percre sem belenyugodni?

A magyar irodalom nép- és nemzetmentő hivatására gondoltam. Arra, hogy nagy költőink a „csillagoltó sötétségben" is virrasztottak, mindenkor ott voltak a strázsán. Ady költészete és publicisztikája világraszólóan szép költői hadüzenet a háború, a tömegmészárlás, a gyújtogatók – nevén nevezve –: a geszti bolondok ellen. S Ady mellett az írók, költők és publicisták egész sora fújta a riadót. Olyan bőségben, olyan erkölcsi, művészi, sőt fizikai bátorsággal ontották koruk kérdéseire a válaszokat, hogy a leghaladóbb elmék is alig tudták követni őket. Koruk igazi lángoszlopai voltak!

Nos, a háború alatt éppen ezek a lángoszlopok hiányoztak. Pedig lehettek volna ilyenek! Igazi tehetségekben akkor sem volt hiány. József Attila, Radnóti Miklós és mások példája bizonyítja, hogy a harmincas években a háborús veszély jelzésében a magyar irodalom erősebb volt, mint a ránk zúdult veszedelem elleni küzdelemben. A politikai égtájak végzetesen összekeveredtek. Kiváló költőink között is akadtak, akik valósággal megszédültek a Führer teutón szellemétől. A *Tücsökzene* világirodalmi mércével mérhető költője is ezt tette, amikor 1938-ban Horthy Miklós kíséretében, az *Est*-lapok szerkesztőjeként, németországi látogatáson vett részt. Pedig a Hitlerek és Mussolinik ellen ebben az időben már csatadalok is születhettek volna.

Ez volt, ez maradt az én problémám a kortárs irodalommal kapcsolatban. Ezért írtam: „A magyar dolgozók mai nagy

harcukban sajnálatosan nélkülözik az írók határozott útmutatásait... Volt idő, nem is olyan régen, amikor népi íróink valóban egyek voltak a néppel. Amikor a népi irodalom a társadalmi problémák legmélyebb gyökeréhez nyúlt, s elsősorban a munkásság és szegényparasztság kiáltó tragédiájának ismertető jegyeit hozta felszínre. Ebben a nagy életmegmutatásban az irodalom élesztő és ébresztő munkát végzett: találkozott a tömegek feltörekvő vágyával, a társadalmi valóságot, az életet mutatta meg, s a haladást szolgálta... Íróink társadalomrajza és életszemlélete akkor sem nyugodott mindenkor a kritikai követelmények legmagasabb fokán, azzal azonban, hogy bátran szembenéztek a problémákkal, pezsgést és életet hoztak szellemi életünkbe, vitáztak és vitára adtak alkalmat, legfontosabb kérdéseinket a többoldalú megvilágítás középpontjába állították, s egészen testi közelségbe hozták. Egy új irodalmi megújhodás korszaka volt ez...

A jobboldali és a szélsőjobboldali kritika azért magasztalja el hűtlenségben az irodalmat és azért teszi felelőssé íróinkat, ami az utóbbi 20—25 év irodalmi termésében érték, építő erő, útmutató szándék és akarat volt. A haladó irodalomnak ezt a népi, helyesebben erősen szociális jellegét a túloldal régebben is kifogásolta, de akkor az írók szilárdabb frontja rendületlenül állt a támadókkal szemben. Íróink maguk mellett tudták a népet, a dolgozó osztályokat, s együttes harcukkal nagyobb veszteség nélkül kivédték a támadók ütéseit. Később azonban a haladó írók tábora szétszóródott, s képviselői ma magános harcot folytatnak. Az írók elszakadtak társaiktól, elszakadtak a nép jelenlegi törekvéseitől, s most a magános harcos végzete fenyegeti őket... Tárgyilagosan meg kell állapítanunk azt is, hogy mai íróink a dolgozó osztályok jelenlegi küzdelmeiben nem vesznek olyan mértékben részt, ahogyan azt írói múltjuk, elhivatottságuk s a dolgozó osztályoknak irántuk megnyilvánult bizalma és érdeklődése megkí-

ványa, sőt parancsolja... Jogos a kérdés: hol van a Petőfiékhez hasonló példa napjainkban? A néphez csak úgy lehetünk hűek, ha nem kívülről és távolról szemléljük küzdelmeiket, nem a fizetett drukkerek módjára biztatjuk őket, hanem részt veszünk mindennapos küzdelmeikben, a közös harc felemelő élményével termékenyítjük meg a nép, de önmagunk életét is."

Miután elmondtam rövid történelemfilozófiai filippikámat a magyar irodalomról, hadd adjam át a szót ismét a hűvösebb hangú, de talán gazdagabb palettájú életrajzírónak.

A második világháború kirobbantása után nagy erőfeszítéseket tettünk, hogy a magyar irodalom színe-javát megszólaltassuk.

A Nyugat-nemzedék nagyjai ekkorára már vagy kihullottak a sorból, vagy megtörten és betegen azért hajszolták magukat, hogy irodalmi végrendeletüket befejezhessék. Babits a *Jónás könyvét*, Móricz a *Rózsa Sándor*t.

Illyés már ekkor a magyar irodalom egyik legmarkánsabb alakja. Nagy tehetségű költő és prózaíró. A népi írók közül a parasztság és általában a nép legmélyebb rétegeibe ő ásott le. Amit feltárt, több volt mint népi, paraszti ügy. Soraiból a nemzetért érzett felelősség áradt. A *Puszták népét*, a *Petőfi*t s nagy verseit, a *Hősökről beszélek*, az *Ifjúság* című poémáit és az Oroszországról szóló riportjait a kommunisták igen nagyra értékelték. Ezeket a műveit már a második világháború kitörése előtt megírta.

Illyés a második világháború alatt a *Magyar Csillag*ot szerkesztette. Folyóiratával a magyar irodalom és szellemiség szekértáborát szerette volna megvalósítani. A *Magyar Csillag* jó eszmei háttér volt ugyan, az élet napi küzdelmeitől mégis távol esett.

Illyésnek a háború alatt mindössze kétszer jelent meg a neve a *Népszavá*ban, a saját írása alatt. Amikor a nyilasok piszkolódására válaszként valamelyik lapban megjelent a *Tüzes trón*

című verse, mi másodközlésben azonnal átvettük. A másik írása a *Népszava* 1942. évi karácsonyi számának körkérdésére adott válasz volt.

Zilahy Lajostól senki sem várta, hogy irodalmunkban vezető szerepet töltsön be. Hogy mégis megpróbáltuk a népfront mellett aktivizálni, annak nagyon is érthető, de az újabb generáció előtt már szinte teljesen ismeretlen okai voltak.

Zilahy az első világháborúról s fontos társadalmi kérdésekről nagyon népszerű, bestseller jellegű regényeket írt. A *Halálos tavasz*, a *Két fogoly*, *A lélek kialszik* s a *Valamit visz a víz* a korszak egyik legnépszerűbb írójává tette. Írásai különösen az úri középosztályra gyakoroltak nagy hatást. Mint a kormány félhivatalos délutáni lapjának, a *Magyarország*nak a főszerkesztője, szoros kapcsolatot tartott fenn a népi írókkal. Közölte írásaikat. Illyés oroszországi beszámolója és Féja Géza *Viharsarok* című szociográfiai műve itt jelent meg folytatásokban. A lap publicistái közé tartozott Bajcsy-Zsilinszky Endre.

Zilahyt népmentő, nemzetjobbító tervek foglalkoztatták. A parasztfőiskolák sokat hangoztatott, de eddig még meg nem valósított tervei után a „Kitűnőek Iskolája" elképzeléssel állt elő. Amint az iskola nevéből kitűnik, ő már nem kizárólag a tehetséges parasztgyerekekre gondolt. A dolgozó osztályokat úgy akarta a nemzeti lét szintjére emelni, hogy legtehetségesebb fiait és lányait kiemeli soraikból. Úgy, mintha valaki cseppenként akarná az óceánt kimeríteni. E tervek mind becsületes szándékból születtek, ám egytől egyig illúziók voltak. Zilahynak mégis kivételes társadalmi rangot és szerepet biztosítottak. Gömbös Gyula az ő segítségével akarta létrehozni az írók szellemi frontját. Ami nem lett volna más, mint az írók nyílt csatasorba állítása a kormányzatnak a totális fasizmus megteremtésére irányuló törekvései szolgálatában. Ugyanilyen szerepre vállalkozott Zilahy 1942-ben. Ekkor Szombathelyi

Ferenc vezérkari főnökkel hozta össze az írókat. Zilahy befolyásolása a nemzeti-demokratikus egységfront szempontjából nagy jelentőségűnek ígérkezett.

Sajnos, Zilahynak a rendszer iránti elkötelezettsége erősebbnek bizonyult. Több ízben tárgyaltam vele. Ahelyett, hogy az antifasiszta egységfront akcióiban szerepet vállalt volna, felajánlotta folyóiratának, a *Híd*nak a hasábjait. Írjunk mi neki cikkeket. Nem akarván jó szándékát mereven visszautasítani, első felkérésére a *Munkásosztály és írói* címmel egész oldalas cikket írtam. Ő ezt nagyon szép, reprezentatív formában közölte is, egy újabb oldalt szentelve a munkásírók arcképeinek. A cikkben hangsúlyoztam: „Az ipari munkásságnak nemcsak osztályöntudata van, hanem nemzeti tudata is. Írói tehát nemcsak osztályukért tartoznak felelősséggel, hanem az egész dolgozó népért, a nemzetért."

Persze, a *Népszavá*nak így is megvolt a maga író- és költőgárdája. Köztük a három legismertebb név a Fodor Józsefé, Kassák Lajosé és Radnóti Miklósé.

Fodor volt a legtermékenyebb. Verseinek nagy része a *Népszavá*ban jelent meg. De bármilyen költői erényekkel is ékeskedett ez a makulátlan költő, a szinte vasbeton elemekből felépített versei nemhogy lángot, de még szikrát is alig vetettek.

Kassák versei is jobban fénylenek ma, mint akkor. A fegyverek pusztító világában keményebb szóra s erősebb fényszóróra lett volna szükség.

És a többiek? Déry Tibor a Szabadság téri Florence kávéházban ült, írt, fordított, kártyázott és társalgott, de a *Népszavá*val nem tartott semmiféle kapcsolatot. Ezt a jeles írót ekkor még nem is tartottuk irodalmunk számottevő egyéniségének. Nagy műve: *A befejezetlen mondat*, regényként is befejezetlenül hevert fiókjában.

Tersánszky Józsi Jenő csak nagy ritkán írt, s ebből néha egy-egy tárca jutott a *Népszavá*nak is. Megfejthetetlen rejtély

volt előttem: miből él? Igaz, népzenei tevékenységének ez volt a legtündöklőbb korszaka. Háromágú sípjával csodálatos dallamokat improvizált. A Zeneakadémián is fellépett. Magam is sokat gyönyörködtem játékában.

És Radnóti? Ő persze írt, és nem is keveset. Remekül formált versekben fejezte ki szabadságvágyát. Őt viszont a cenzúra igyekezett elnémítani. A *Száll a tavasz*, a *Téli napsütés* és sok más verse kéziratára kíméletlenül ütötte rá a „Nem engedélyezem" pecsétet. Kiadatlan naplójában keserű szavakkal írja: „Hiába biztat Kállai Gyula a *Népszavá*tól, hogy mindez ne szegje kedvem, küldjek újabb írásaimból." A cenzúra megállította a tollat a kezében.

De Radnóti mégsem hallgatott. Az egymást követő munkatábori behívások közben Vas Istvánnal együtt a világirodalom nagy értékeit ültette át magyar nyelvre. S a végső stációban, a bori haláltáborban, majd a menetelés közben viharkabátja zsebébe dugott kézzel araszolta azokat a sorokat, amelyek költészetét világirodalmi rangra emelték.

És jöttek a fiatalok hosszú, szinte végeláthatatlan sorban. Örömmel fogadtuk őket, s egyengettük útjukat az irodalmi élet felé. Valamennyiüknek szól, amit a *Hét hang* című antológiához írott előszavamban mondottam: „Ezek a költők nem a nyugalmas tavasz, nem a kényelmes nyár gyermekei. Életüket a fagyos szél és a metsző, sűrű zápor érlelte; gondban, szegénységben, megpróbáltatások között éltek és élnek, mint azok, akiknek lelkével rokon, sőt egy a költészetük. A társadalomban nem is a tunya nap, hanem épp a zimankó az, ami keménnyé, széppé és naggyá edzi az embereket. Ezt a költészetet is viharok edzették."

Úgy éreztük, hogy Benjámin László, Berkó Sándor, Édes István, Forgács Antal, Földeák János, Lukács Imre, Lukács László, Pásztor Béla, Rajcsányi Károly, Szentkirályi János, Vaád Ferenc, Vető Miklós és Vészi Endre jelentkezésében a

szocialista magyar irodalom József Attila utáni második nemzedéke bontogatja szárnyait.

Nem vagyok benne bizonyos, kellőképpen tisztáztuk-e már, milyen törést jelentett a magyar irodalom évszázados életfolyamatában, hogy az antifasiszta, szocialista magyar irodalom középkorú és fiatal tehetségeinek jó része a háború alatt a fasizmus barbárságának esett áldozatul. Ki tudja, hány „Bori notesz" rejtőzködik még a föld alatt, ha nem is olyan hőfokú tiltakozásokkal, de ugyanolyan hitvalló szóval és vérpecséttel, mint a Radnótié. Abda nemcsak a tragikus sorsú költő emlékhelye. Sajnos, kegyetlenül több annál. Jelképesen a szocialista magyar irodalom tömegsírja.

Sok kérdést csak tényszerűen érintettem, ám egyike-másika megérdemelné, hogy mélyebben elemezzük őket.

Felkészülés a tömegek mozgósítására

1942 januárjában és februárjában szokatlanul kemény téli időjárás köszöntött Európára. Még márciusban is hó és fagy borított mindent. A német hadvezetőség a természetnek ezt a szigorát igyekezett a maga kudarcainak leplezésére felhasználni. Ha már Európa nyugati felén is ilyen kemény tél van, nyilvánvaló, hogy a front- és utánpótlási vonalakkal keresztülkasul szabdalt belorusz és ukrajnai sztyeppéken ezért fagyott mozdulatlanná minden. A tél, a félelmetes orosz tél miatt. Nem a szovjet tüzérség, nem a szovjet tankok és gyalogosok, hanem a fagy és a hóvihar tartóztatta fel a németek további előnyomulását. Igen, mindennek az átkozott orosz tél, a mindent elnyelő hó és a mindent csonttá dermesztő fagy az oka. Megszületett a fasiszta hadviselés új katonai doktrínája: Oroszország ellen sikeresen harcolni csak tavasszal, nyáron és ősszel lehet. Ekkor lehet és kell előretörni, a stratégiai célpontokat elfoglalni. A tél az állóháború időszaka.

Igen ám, de a valóság nem ismerte ezeket a doktrínákat. Az 1942-es esztendő bizakodással köszöntött ránk.

A szovjet haderő 1942 márciusában befejezte Moszkva alatti ellentámadását, s a középső frontszakaszon mintegy 150–400 kilométerre vetette vissza a fasisztákat. A frontvonalak átmenetileg megmerevedtek ugyan, de a nemzetközi életben olyan események játszódtak le, amelyekkel a német hadvezetőség nem számolhatott.

1941. december 7-én, a Pearl Harbor elleni japán orvtámadás után az Egyesült Államok is hadba lépett a fasiszta ten-

gelyhatalmak ellen. 1942 januárjában hivatalosan is megalakult Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Kína és a Szovjetunió politikai harci szövetsége a tengelyhatalmak ellen. Létrejött az antifasiszta világkoalíció.

A nagy nemzetközi hatalmaknak ez a szövetsége azonban még nem bontakoztatta ki erőit: a második front létrejötte távoli reménység volt. A háború legnagyobb terheit változatlanul a Szovjetunió viselte. A hitleri Németország az egész kontinentális Európa erőforrásaival rendelkezett; Japán pedig 1942 nyarára – India kivételével – lényegében leigázta egész Ázsiát.

A döntő és fő fronton pedig 1942 márciusától kezdetét vette a német hadigépezet hatalmas déli-délkeleti irányú, stratégiai jelentőségű támadása Sztálingrád és a Kaukázus felé. Blokád alatt állt Leningrád, s a főváros alatt egyszer már megvert fasiszták sem voltak túlságosan távol Moszkvától.

Ezek az események Magyarországot is érintették.

Január hónapban Magyarországra érkezett Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter, majd Keitel vezérkari főnök. Jövetelük célja összefüggött az előbb vázolt kérdésekkel. A keleti fronton kialakult helyzet szükségessé tette, hogy Magyarország fokozottabb mértékben tegyen eleget szövetségi kötelezettségének s sürgősen küldjön újabb haderőket a keleti frontra a németek segítségére.

A magyar hatóságok a két német fasiszta vezető védelmére széles körű biztonsági intézkedéseket léptettek életbe. Ennek a Horthy-rendszer egész ideje alatt elengedhetetlen része volt, hogy a kommunistagyanús embereket preventív intézkedésként egy időre őrizetbe vették.

Most is ez történt. A német küldöttség megérkezése, sőt már érkezésük nyilvánosságra hozatala előtt, munkásvezetők és értelmiségiek őrizetbe vételéről érkeztek hírek. Azt hittük, hogy a letartóztatások a múlt év őszi tüntetésekkel és az antifasiszta

egységfront karácsonyi demonstrációjával vannak összefüggésben. E hiedelmet megerősítette, hogy egy napon – meglehetősen izgatott lelkiállapotban – felkeresett a szerkesztőségben Mód Aladárné és közölte, hogy férjét hajnalban letartóztatták.

Nehéz helyzetbe kerültem. A konspiráció szabályai szerint erről azonnal értesítenem kellett Rózsát és Földes Ferencet. Igen ám, de Rózsával csak egy hét múlva volt találkozóm. Földesnek a *Kis Újság*on, Darvason keresztül üzentem, hogy tűnjön el hazulról. Mily nagy volt a meglepetésem, amikor másnap Földes a legnagyobb lelki nyugalomban megjelent a szerkesztőségben. Kiderült, hogy üzenetem sajnos nem jutott el hozzá, s így csak most, tőlem értesül Mód Aladár letartóztatásáról.

A hír őt is meglepte. Kértem Földest: ne tartózkodjék odahaza. Biztonságos helyen várja meg, amíg felsőbb utasítást hozok számára.

Kerekes a megbeszélt időpontban jelentkezett telefonon. Arra kértem, hogy néhány nappal előbb hozza be a cikket, mert különben nem tudjuk a vasárnapi számban közölni.

– Annyira sürgős? – kérdezte a félreértés elkerülése végett.

– Igen, a cenzúra előbb kéri a kéziratokat.

Megegyeztünk. Ismét Budán találkoztunk, de a találkozó színhelyéről, amilyen gyorsan csak tudtunk, egy távolabbi csendes utcába mentünk át. Itt mindenről beszámoltam. Mód letartóztatása Rózsát is meglepte, de ennek okát és körülményeit együttes erővel sem tudtuk kibogozni.

Rózsa a legnagyobb elővigyázatosságra figyelmeztetett. Földest is, engem is. Arra, hogy kapcsolataink nagy részét szakítsuk meg, s régi baráti körünk tagjaival se érintkezzünk.

– Nem hiszem, hogy téged közvetlen veszély fenyegetne – mondotta. – Végezd a munkádat, ahogy eddig is tetted. Ebben

a helyzetben minden ellenkező irányú lépés dekonspirálhatna. Azt a gyanút kelthetné, hogy okod van a meghátrálásra.

Megállapodtunk, hogy nemsokára újból találkozunk, de most már a város más kerületében.

Ribbentrop, majd Keitel csak néhány napig tartózkodott Magyarországon. Tárgyalásaikat Bárdossy László miniszterelnökkel a legnagyobb titokban folytatták. Fogadta őket Horthy is. A tárgyalások anyaga azonban a zárt ajtók mögül is kiszivárgott. Lehet, hogy kiszivárogtatták.

A suttogó propaganda a távirati irodákat megszégyenítő gyorsasággal működött. A város tele volt ellenőrizhetetlen, kósza hírekkel. Katonák adásáról volt szó, élő emberanyagról, amellyel a háború szörnyetegét táplálni lehetett. S a németek miért ne szedték volna áldozataikat még fokozottabban a csatlós államokból? A hírt mindenki igaznak vélte. Horthy és Bárdossy, „szövetségi hűségüknek" eleget téve, ismét vállalták, hogy teljesítik a németek követeléseit.

Alig gördült ki a németek különvonata a Keleti pályaudvarról, Módné ismét felhívott telefonon. Már a kagylóban felcsendülő hangjának – Szervusz, Gyufa! – derűs árnyalata jelezte, hogy most jobb hangulatban van. Örömmel jelentette, hogy Aladárt kiengedték. Másokról is hasonló információt kaptunk. Kiderült, hogy letartóztatásuk preventív intézkedés volt. Miután Ribbentropot és Keitelt budapesti tartózkodásuk alatt nem lőtte agyon, nem mérgezte meg, nem robbantotta fel senki, szabadlábra helyezték őket.

Mód Aladár hosszabb ideig nem jött be a szerkesztőségbe. A párttól utasítást kapott, hogy ne nagyon mozogjon a munkahelyén és a lakásán kívül semerre, mert ha ki is engedték, nyilván megfigyelés alatt tartják. Mód, mint tapasztalt és fegyelmezett kommunista, ehhez tartotta magát. Egy ideig nem

jelentkezett Földes sem. A háromtagú propagandabizottságból egyedül maradtam a helyemen.

Amennyire tehettem: álltam a vártán.

*

Legutóbb olyan találkozóban egyeztünk meg Rózsával, amelyet nem utcán, hanem lakásban tartunk.

Télen nehezebb volt illegális utcai találkozókat tartani, mint az év más szakaiban. Januárban, februárban két komolyan beszélgető, vitatkozó fiatalembernek hosszabb időn át – utcán fel, utcán le – taposni a havat, egymagában is gyanút keltő körülmény. Még ha az egyik sétáló partner csinos fiatal lány lett volna! De így? Mindenképpen figyelmet keltő jelenség, különösen egy jó szimatú rendőrkopó szemében, akivel a véletlen találkozás lehetőségét sohasem lehetett kizártnak tekinteni.

Újabb találkozónk színhelyéül a Horthy Miklós (ma Móricz Zsigmond) körtér egyik első emeleti lakásában állapodtunk meg. Máig sem tudom, kinek a bérleménye volt ez a szép, kényelmesen berendezett, modern lakás. Ezt akkor jobb is volt nem tudni. A találkozóra délelőtti időpontban került sor. Nemcsak azért, mert én ekkor voltam szabad, hanem azért is, mert a tulajdonosok ilyenkor nem voltak odahaza. Rózsával két rövid, két hosszú csengetésben állapodtunk meg, egyszeri ismétléssel. Ő fog ajtót nyitni, miután a kukucskálón meggyőződik arról, valóban én csöngetek-e.

Legfőbb témakörünk: az illegális pártlap megindítása és a propagandabizottság helyzete.

Beszámoltam Mód szabadon bocsátásáról. Rózsának az őrizetbe vételekről az volt a véleménye, hogy azt Ribbentrop és Keitel budapesti látogatása egymagában még nem indokolja. Ez inkább csak ürügy volt. Az igazi ok: nyilván a politikai rendőrség puhatolózó, felderítő tevékenysége volt. Még nem

rendelkezett elegendő adattal a kommunistáknak a függetlenségi mozgalomban végzett tevékenységéről, még nem látta elérkezettnek az időt, hogy lecsapjon rájuk, de már tájékozódni akart. Ez nagyobb elővigyázatosságra figyelmeztet bennünket.

Én ezt nem tudtam volna ilyen pontosan megfogalmazni, de úgy éreztem, igaza van. Rózsa nagy illegális tapasztalattal rendelkezett. Kitűnően ismerte a rendőrség munkáját, módszereit, taktikai tevékenységét. Az illegális pártmunkát művészi színvonalra emelte. Több mint tíz éve vett részt a vezetésben, néhány éve a legszűkebb vezetés tagjaként. A rendőrség a sorozatos lebukások folytán már sokat tudott róla, de még nem sikerült a nyomára bukkanni.

A pártnak az volt az álláspontja, hogy bizonyos illegális szervekbe olyan embereket kell bevonni, akik a rendőrség előtt ismeretlenek még, nincsenek „befeketítve". Ezt az elvet és gyakorlatot fokozott mértékben alkalmazta a legális munka területein, a politikai és szellemi élet haladó képviselőivel való szövetségi kapcsolataiban. Ebből következett, hogy Mód Aladár a történtek után nem lehetett tovább a propagandabizottság tagja. Módot kevéssé exponált helyen más munkával bízták meg.

De hát ki lépjen a helyére? Sorra vettünk minden lehetőséget. Ismert és tekintélyes polgári szövetségeseink nem jöhettek számításba. Nagyra becsültük Ortutay Gyulát, Erdei Ferencet, Mihályfi Ernőt és másokat, mint antifasisztákat, mint szövetséges társakat, egy sor körülmény mégis ellentmondott annak, hogy az ő bevonásukra gondoljunk.

Mit lehetett tenni?

Maradtunk a *Népszava* szerkesztőségének tagjainál. Sorra vettük a munkatársakat. Az idősebbekkel, kizárásos alapon, gyorsan végeztünk. Nem koruk, hanem politikai meggyőződésük és magatartásuk miatt.

A fiatalok közül tevékenységénél és felkészültségénél fogva

Losonczy Géza látszott a legalkalmasabbnak. Debrecenben részt vett a Márciusi Front-mozgalomban, cikkei jelentek meg a *Tovább*-ban, ösztöndíjas egyetemi hallgatóként Franciaországban járva, a Kommunisták Magyarországi Pártja megbízásából felvette a kapcsolatot ott élő magyar kommunistákkal, és most a *Népszava* sokat ígérő munkatársa. Igen ám, de ezt a szép mozgalmi tevékenységet már fekete foltok tarkították. 1940-ben Donáth Ferenccel és Újhelyi Szilárddal együtt rövid időre őrizetbe vették, majd pedig rendőri felügyelet alá helyezték.

Latolgattuk Gosztonyi Lajos bevonását is. Közülünk legkésőbb ő került a *Népszavá*hoz. Gyakorlott, rutinos újságíró volt. Szimpatizált velünk, de arra még nem láttunk garanciát, hogy a párt tagjaként is megállná a helyét.

Kovai Lőrinc mindig kommunistának vallotta magát. Leningrádi származású édesanyja révén kitűnően beszélte az orosz nyelvet. Ő más okból nem jöhetett számításba. Anarchista volt. Lelke mélyén együtt foglalt helyet Bakunyin, Trockij és Sztálin. A német orvtámadás után Sztálin első beszédéről ő készített feljegyzéseket. Az éter hullámain a Conti utcába érkező hangfoszlányokból elképesztő anarchista „okmányt" varázsolt.

Eljutottunk Kasztel Andráshoz. Akár vele is kezdhettük volna! Fiatal, nagy tudású, angolul és németül kitűnően beszélő külpolitikus volt. Egész fiatalon került a szerkesztőségbe, s kezdettől baloldali szociáldemokrataként ismerték. A függetlenségi mozgalmat, a baloldali antifasiszta egységfrontot teljes meggyőződéssel támogatta. Kissé raccsolt, de beszédhibája ellenére lebilincselő szónok volt. Pártnapi előadásait, felszólalásait magvas mondanivalójukért mindenütt nagy figyelemmel hallgatták. Az ő személyében meg is állapodtunk.

Ilyeténképp bizottságunk reorganizálódott. Rózsa közölte

velem, hogy a párt mostantól engem bíz meg a bizottság vezetésével. Ezentúl rendszeresen én tartom vele a kapcsolatot.

*

A párt életében sorsdöntő időszak következett. Rózsa mindjárt rátért az egyik ilyen nagy jelentőségű elhatározás ismertetésére. A párt újból megindítja lapját, természetesen nem a korábbi időszakban megjelent *Kommunista* elnevezéssel, hanem új, az antifasiszta egységfront politikáját hűen kifejező címmel és tartalommal.

Kifejtette, miért van erre szükség éppen olyan időpontban, amikor a demokratikus nemzeti egységfront politikája legálisan országos visszhangot keltett, s az egész magyar sajtó foglalkozik vele. Egyik része támogatta, másik része hevesen támadta és denunciálta.

Az a körülmény, hogy a párt politikai irányvonalát lényegében legalizáltuk, sőt elég széles tömegek országos visszhangot keltő állásfoglalásává tettük, nem szabad, hogy mindez megtévesszen bennünket – mondotta Rózsa. Ezzel még korántsincs minden rendben. Ellenkezőleg: az igazi harc még csak ezután kezdődik. Valóban, máris javában folyt a megtévesztés és a félrevezetés. A demokratikus nemzeti egységfront politikáját mindenki igyekezett kisajátítani és a maga érdekei szolgálatába állítani. Ezt tette a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja. Ezt tették a különböző színárnyalatú szélsőjobboldali pártok és csoportok. És ezt tették a magyarországi egyházak is.

A kommunista pártnak, legális lehetőség híján, olyan sajtóorgánumra volt szüksége, ahol nyíltan kifejthette nézeteit. Erre annál is inkább szükség volt, mert az illegális kommunista párt az elnyomás súlyos körülményei közepette szervezetileg el-

maradt politikai befolyása és jelentősége mögött. Az országos visszhang ellenére nem volt elegendő számú és felkészültségű kádere ahhoz, hogy politikáját a munkásszervezetekben, a szakszervezetekben, a sport- és kulturális egyesületekben megfelelően képviselje.

A másik igen fontos szempont, ami a pártot a lap megindításakor vezette: programjának ismertetése és népszerűsítése. A kommunista párt sohasem mondott le – és az akkori nagyon súlyos helyzetben sem mondhatott le – önálló programjának, politikájának kidolgozásáról és propagálásáról. A nemzeti egységfront megteremtésére irányuló politika nem jelentette az önálló program feladását. A harc törvényei épp ellenkező magatartást követeltek. Minél szélesebb alapokon bontakozott ki az együttműködés, annál inkább szükség volt arra, hogy a párt világosan megfogalmazza a maga stratégiai és taktikai programját, és ezt a munkásosztállyal is elfogadtassa.

De nemcsak a munkásosztályról volt szó.

A velünk szövetséges polgári politikusok soraiban is bővebben mutatkoztak a jelei annak, hogy politikánkat helytelenül értelmezik és magyarázzák. Mi nem mondhattunk le más politikai pártok és irányzatok megtévesztő, az együttműködést akadályozó állásfoglalásainak folyamatos bírálatáról. Ezt mutatta később a Bajcsy-Zsilinszkyvel, Szekfű Gyulával, Móricz Zsigmonddal és a népi írókkal való kapcsolatunk példája. Lankadatlanul kerestük velük az együttműködés lehetőségét, ugyanakkor bíráltuk is felemás és következetlen állásfoglalásaikat. Kiderült, hogy a bírálat sohasem gyengítette, hanem a felesleges ballasztoktól megszabadítva, még magasabb szintre emelte együttműködésünket. Bármennyire ellentmondásosnak tűnik is: e kritikai magatartás nélkül a velük való kapcsolat aligha fejlődhetett volna pozitív irányba, egészen odáig, hogy közülük sokan eljutottak a párt álláspontjának elfogadásáig.

Röviden szólva, a Kommunisták Magyarországi Pártja a

lap megindításával meg akarta szilárdítani a nemzeti egységfront elvi-politikai alapjait, fel akarta készíteni a párttagságot és a dolgozó népet a következő időszak még nagyobb harci feladataira: a valóban tömegeket átfogó népfront megteremtésére, valamint a háborúellenes tömegmozgalmak, tüntetések és a fegyveres akciók szervezésére. A lap egyben hivatva volt segíteni a Kommunisták Magyarországi Pártjának politikai és szervezeti megerősítését. Az adott körülmények között ennek különös jelentősége volt.

Íme: ezekről a kérdésekről beszélgettünk a Horthy Miklós körtéri lakásban. Olyan csendben, mintha a külső világgal nem is lett volna semmi kapcsolatunk. Pedig épp olyan kérdésekről tárgyaltunk, amelyekkel a világ dolgaiba akartunk minden eddiginél hatékonyabban beleszólni.

Rózsa már másodszor gyújtotta meg a kávéfőző lángját. Szerette az erős feketét. Tudta, hogy a szerkesztőségben mi is rendszeres kávéfogyasztók vagyunk. S munka után gyakran még valamelyik közeli kávéházba is beülünk. Gondosan készítette és szervírozta hát a csodálatos aromájú italt.

– Na, mi a véleményed? – kérdezte elém helyezve a második csésze kávét. – Hogy fogadja ezt a párttagság? S ami talán még fontosabb: nem hat-e az illegális lap riasztóan polgári szövetségeseinkre?

Rózsa nem véletlenül kérdezte ezeket. Olyasmire kért választ, amire a mozgalom több évtizedes tapasztalatai alapján sem lehetett megnyugtató módon válaszolni.

A kommunista sajtó nálunk a munkásmozgalom fejlődésében, az osztályharc kibontakozásában és fejlődésében mindig nagy szerepet játszott. Tanított, szervezett, agitált. A párttagság sorain túl is irányította, befolyásolta a közvélemény jelentős részét. Nem véletlen, hogy a rendőrség elsősorban az illegális sajtótermékekre: a lapokra, sokszorosított tájékoztatókra s röpcédulákra irányította figyelmét. A legélesebb rendőri haj-

tóvadászat mindig a párt nyomdája, a lap szerkesztői és terjesztői, a röpcédulák szórói és ragasztói ellen indult. A sajtó veszélyes terület. A lebukások gyakran a sajtó munkásainál kezdődtek.

Most azonban, úgy éreztem, lényegesen más a helyzet. Nem a kommunisták és az ellenforradalmi rendszer egymáshoz való viszonyában, hanem a párt politikáját és az egész nemzetközi helyzetet tekintve. Ami ez utóbbit illeti: nyakig benne vagyunk egy szörnyű, igazságtalan, nemzeti érdekeinkkel szöges ellentétben álló háborúban. Mi e nemzetvesztő politika ellen lépünk fel s követeljük a független, szabad, demokratikus Magyarországot. Hangsúlyozom: a demokratikus Magyarországot! Ebben sokkal többen egyetértenek velünk, mint a második Tanácsköztársaság megteremtéséért vívandó harcban. E meggondolás diktálta válaszomat.

– A párttagság nyilván szívesen fogadja, ha ilyen fontos kérdések tisztázásában segítségükre sietünk. Említettem már, hogy a *Népszava* karácsonyi száma körül tovább folytak a viták. Az antifasiszta nemzeti egységfront politikáját nemcsak jobbról támadták, hanem „balról" is. Ilyen álradikális nézeteket hangoztattak Peyerék is, mondván, hogy a népfrontpolitika a dolgozó nép érdekeinek kiárusítása. Ezt tették a különböző frakciósok, főleg a deményisták, akik „radikális" szólamaikkal ugyancsak „balról" támadták a Kommunisták Magyarországi Pártjának függetlenségi politikáját. Szükségesnek tartom, hogy világosan feltárjuk a függetlenségi politika belső tartalmát, összefüggését az ellenforradalmi rendszer elleni harccal s a szocializmusért folyó küzdelemmel. Ezek feltárása és megértése nélkül a párt nem lehet az antifasiszta népfront szervezője és vezetője.

Néhány kortyot ittunk a párolgó feketéből.

– Ami pedig a kommunistaellenes terrorakciókat illeti – folytattam –, azok a Horthy-rendszer egész időszakában vál-

tozatlan drasztikussággal folytak. Minden jel azt mutatja, a rendőrség előtt már most sem kétséges, hogy a sajtóban legálisan folyó vita és demonstratív megmozdulások mögött a kommunisták állanak. Ez megmutatkozott már 1941 őszén, a Kossuth-, Táncsics- és Batthyány-emlékműveknél lezajlott tüntetések idején. Az ellenforradalmi rendszert nem téveszti meg, hogy a párt milyen politikát folytat. Ők mindenféle politikát elutasítanak, amit a kommunisták képviselnek. Aminek kommunista íze, szaga van, az az ő gyomrukat már felkavarja. Bármit csinálunk, céljuk a kommunisták likvidálása.

Rózsa vette át a szót:

– Ez kétségtelen. Ebben valóban nincs változás. Egy dologban azonban mégis van! És ennek ma különösen nagy a jelentősége. Politikánk, annak iránya és célja nagy visszhangra talált az országban. Társadalmi bázisa egyre nő. Nemcsak a munkásosztály és a dolgozó nép, hanem más társadalmi rétegek soraiban is. Az uralkodó osztály tagjai között is találunk olyanokat, akik szimpatizálnak vele. Ilyen körülmények között nehezebb fellépni e politika kezdeményezői és képviselői ellen. S ha mégis megteszik, az kihívás mindazokkal szemben, akik meg vannak győződve a Hitler-ellenes nemzeti összefogás szükségességéről. Márpedig ezek sokan vannak. Közöttük olyan nevek találhatók, akik a rendszer mércéje szerint is nemzeti értékek. A kommunista pártot már nem lehet a tömegektől börtönfalakkal elválasztani. Polgári szövetségeseinknek meg kell tanulniuk, hogy az ország életének bizonyos veszélyes pillanataiban nemcsak lehetséges, de feltétlenül szükséges, hogy a politikai és világnézeti különbségek ellenére is megtalálják a közös cselekvés útját. Úgy, ahogy Szekfű karácsonyi cikkében írta. Az ő megfogalmazásába beleértendő: még a kommunistákkal is.

Nemcsak a lap megindításáról, tartalmi kérdéseiről beszélgettünk. Még a címéről is. Az a nézet alakult ki közöttünk:

legmegfelelőbb lenne a lapot *Szabad Nép* címmel megjelentetni. Így is történt!

Nem kívánok itt a *Szabad Nép* jelentőségéről értékelést adni. Megjelenésének indítékait, hátterét próbáltam csupán némileg megvilágítani, ahogyan ezt a Rózsával való beszélgetés és mozgalmi munkám alapján tehettem.

Megható az az őszinte hang, amellyel a lap a párttagsághoz szólt. Ez is forradalmi bátorságra vallott. Nincs elegendő számú és felkészültségű káderünk ahhoz, hogy az antifasiszta nemzeti egységfront-politikánkat a munkásszervezetekben, a politikai, társadalmi, irodalmi és művészeti élet fórumain megfelelő hatékonysággal képviseljük. Éppen ezért a lap minden sorát a párttagok eszmei-politikai nevelésének s a demokratikus nemzeti egységfront-politika helyes értelmezésének szentelte. Tanulni, tanulni, tanulni! – csengtek vissza minden cikkéből a jól ismert szavak.

Rózsa Ferenc megfogalmazásában jutott el a kommunistákhoz az a nagyszerű, bátorító felismerés, hogy egy illegális párt számára a legjobb konspiráció, ha politikáját minél nagyobb nyilvánossággal, minél szélesebb tömegekkel tudja elfogadtatni. A milliók kenyerévé vált politika a legbiztosabb védelem az üldözött kommunisták számára. Bizony, ez máig érvényes felismerés!

A *Szabad Nép* nyíltan leleplezte Horthyék háborús politikáját, méltatta a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának jelentőségét, követelte a háborúból való kilépésünket, demokratikus nemzeti kormány alakítását, az alapvető politikai jogok biztosítását, az ország életének demokratikus átszervezését. Ezzel a *Szabad Nép* útján is erősítettük a legális szövetségeseinkkel való együttműködés elvi-politikai alapjait.

A lapnak 1942 tavaszán mindössze négy száma jelent meg, de így is történelmi missziót teljesített. A *Szabad Nép*re is vonatkozott, ami akkor az egész pártot jellemezte: politikai

befolyása és jelentősége lényegesen nagyobb volt szervezeti erejénél.

Ami ezután következett, a párt fasizmus és háború elleni harcának legszebb lapjaira kívánkozik.

Volt ebben öröm és szépség, de volt könny és vér is bőven!

Az út kikövezése reánk várt

A Rózsával való találkozó után nem könnyen szántam rá magam, hogy Kasztel Andrással beszéljek. Pár napig csak úgy kerülgettem. Neki is feltűnhetett, hogy amikor egyedül volt a szobájában, gyakrabban benyitottam hozzá, leültem vele szemben, érdeklődtem a nemzetközi helyzet hírei után, s közben szokatlan módon mustrálgattam. Többször ott tartottam már, hogy kimondom, amit akarok, de mindannyiszor torkomon akadt a szó. Helyesen cselekedtem, amikor azt javasoltam, hogy vonjuk be a pártba, de bizonyos lélektani és érzelmi mozzanatokkal nem számoltam. S ezek a finom, de mindent átható lelki tényezők mindig előtérbe kerültek, valahányszor erről a kérdésről akartam vele beszélni.

– No és ha nem vállalja? – tolakodott elém a kijózanító kérdés. Ezzel is számolni kell, hisz a játék nem babra megy. Politikailag tökéletesen egyetérthet velünk, mégis ezer oka lehet rá, hogy ne vállalja. S mi lesz akkor? Természetesen továbbra is együttműködhetünk, jó barátok lehetünk, de úgy éreztem, ez az együttműködés és barátság már nem lenne a régi. Valami megszakadna közöttünk. Bennem óhatatlanul a csalódottság, benne a szégyen érzetét keltené.

– Mégsem az, akinek hittem – gyötörne engem a kínzó gondolat. – A kommunisták gyávának vélnek – törne-zúzna Kasztel lelke mélyén a kegyetlen érzés. A visszautasítás tehát nehezen elviselhető trauma lenne további kapcsolatunkban. Még az elmúlt két esztendő barátságát is valami lassan ölő méreggel itatná át.

Aggódtam Kasztel Andrásért, aggódtam barátságunkért. Napokig kínoztak ezek a sejtések. Egyszer mégis el kellett szánni magam a döntő lépésre. Már csak a lelki gyötrelmek miatt is, amelyek nemcsak engem kínoztak. Úgy láttam, az utóbbi napokban vele szemben elkövetett ügyetlenkedéseim miatt ő is érzi, hogy valamit mondani akarok neki, de nem tudom rászánni magamat.

Egyik este mégis kibuggyant a számon az ijesztő szó:

– Bandi, szeretnék veled beszélni!

Kasztel valóban megdermedt egy pillanatra:

– Miért? Mi baj?

– Nincs semmi! Főleg, ami bajnak nevezhető.

– Akkor miért vagy ilyen hivatalos, vagy ha tetszik: ünnepélyes?

– Nem vagyok az, de komoly dologról van szó.

– No, ki vele! Szoktunk mi komoly dolgokról is beszélgetni.

– De most ne itt.

Még jobban meglepődött.

– Kíváncsivá teszel. A tetejében még az éjszaka nem is fogok aludni.

– Aludj csak nyugodtan. Majd Éva elaltat.

Másnap délelőtt a Városligetben találkoztunk. Mind a ketten azon a környéken laktunk. A tél végi napsütés kellemes sétát ígért. Sok beszédre nem volt szükség. Mindjárt a tárgyra térhettem.

– Bandi, a kommunista párt szeretne bevonni a tagjai közé.

Megállt, meglepődve a szemembe nézett, de egy pillanat múlva szokásos mosolya már ott vibrált az arcán:

– Na, ne hülyéskedj!

– Nem hülyéskedem.

– Ez komolyabb dolog annál, semhogy tréfát lehetne belőle űzni.

– Eszem ágában sincs.

Megint fürkésző szemmel néztünk egymásra.

Hirtelen belém csapott a napok óta sajgó kérdés: hátha nem vállalja. Elrontjuk azt is, ami eddig jó volt. Egy kitűnő szociáldemokrata szimpatizánssal megkeserítjük a viszonyunkat. Esetleg – ki tudja, melyik a rosszabb! – az eddigi jó harcostárs helyett egy kényszeredett kommunistát nyerünk.

Szegény Kasztel a levegő után kapkodott.

– Nem tudom, ismertek-e ti engem?

– Ismerünk.

– Engem Mónus hozott a laphoz.

– Engem is.

– Én polgári családból származom.

– Ebben a marxizmus megalapítói közül többen megelőztek. Engelsnek még gyára is volt.

– De én nem vagyok Engels.

– De gyárad sincs!

– Jó, jó! Ne gyötörjük egymást! Beszélj értelmesen. Hallottalak én már ennél világosabban is érvelni.

– Szerintem itt nem érvelésre van szükség, hanem elhatározásra. Mi ismerünk téged, te is ismersz minket. A párt elhatározásában, hogy lépj be a pártba, az összes politikai mérlegelés kifejezésre jut. Ismerünk és bízunk benned. Itt csak olyan érvek jöhetnek számításba, amelyek szubjektív vagy objektív okokból mégsem tennék lehetővé, hogy vállald a párt tagságával járó kötelezettségeket.

– Úgy látszik, mégsem bíztok eléggé bennem.

– Dehogynem! Akkor nem csúszkálnék itt veled a jeges havon.

– De akkor olyasmit se mondanál, hogy vállalom-e a párt tagságával együtt járó kötelezettségeket.

– Ez nem bizalmatlanság. De ilyesmi előfordulhat. Ettől viszont továbbra is jó küzdőtársak lehetünk és maradhatunk.

Igyekeztem az esetleges visszavonulás útját járhatóbbá

tenni számára. Ezt azonnal észrevette és derűs mosollyal reagált rá:

– Arra nem gondoltatok, milyen nehéz és gyötrelmes valakinek úgy élni és dolgozni, hogy nem tartozhat azok közé, akiknek a politikájával és harcával egyetért. Engem azért lepett meg, amit mondtál, mert már régen vártam ezt a pillanatot. Köszönöm, hogy gondoltatok rám.

Szeme sarkában mintha könnycsepp csillant volna meg. Hangja is fátyolosabb lett. Talpunk alatt érdesen hersegett a hó. Isten tudja, hol járt a gondolatunk. Lehetséges, hogy egy pillanat alatt az ukrajnai hómezőktől a francia partizánokig, a norvég fegyveres ellenállástól az afrikai sivatagig s az ázsiai dzsungelháborúig minden harcmezőn végigszáguldott, látva, érezve kicsiségünket e mérhetetlen erővel szemben. De éreztük azt is: mi éppen azért dolgozunk, hogy ne maradjunk ily kicsinyek, s a velünk szemben álló erők oly mérhetetlenül nagyok.

A Vajdahunyad vára körül tartottunk. Megbeszéltük a konspirációs szabályokat. A párthoz való tartozásról soha senkinek egy szót sem! Egyébként ugyanúgy élni és dolgozni, mint eddig! Csak azokkal kell a kapcsolatot leépíteni vagy véglegesen megszakítani, akik a kommunista párthoz való tartozás gyanújába keverhetnének.

Bandi derűs lénye már megint sugárzott.

– De ugye Évára ez nem vonatkozik?

– Bolond vagy! Éva nélkül nem is lennél jó kommunista.

Együtt ebédeltünk a szokott helyünkön, egy jó és olcsó kis étteremben, a Rákóczi út és a Luther utca sarkán. Délután derűs hangulatban kezdtük el munkánkat a szerkesztőségben.

*

Kasztelnek a propagandabizottságba való bevonása után első ízben jöttünk össze Rózsa Ferenccel. A bizottság mindhárom tagja jelen volt a találkozón. A színhely ismét a Horthy Miklós körtéri lakás. Szükség is volt rá, hogy valamennyien együtt legyünk, mert nem akármilyen kérdéseket kellett megvitatni.

A párt március 15-e méltó megünneplésére készült.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának az volt a véleménye, hogy március 15-ét a munkásság, a parasztság és a demokratikus értelmiség közös ünnepévé kell tenni. Meg kell találni a módját, hogy az ország demokratikus erői végre saját maguk, közösen készíthessék elő a századik évfordulója felé közeledő forradalom és szabadságharc méltó megünneplését. Március 15-e zászlaját ki kellett ragadni a reakció kezéből, s ezt a napot újból a dolgozó nép igazi ünnepévé kellett tenni.

Hogy mi következett ezután, azt már *A magyar függetlenségi mozgalom* című, első ízben 1948-ban megjelent könyvemben részletesen leírtam. Ehhez történelmi szempontból ma sincs különösebb hozzátennivalóm. De ha a történésznek nincs is, az életrajz- vagy korrajzírónak még mindig van és lehet, úgy gondolom, elég lényeges kiegészítenivalója.

A Horthy Miklós körtéri lakásban elsősorban azt vizsgáltuk, hogy a jelenlegi konkrét helyzetben milyen irányban volna helyes és jó előrelépni.

A párt által megfogalmazott cél, Rózsa Ferenc tolmácsolásában, konkrét és határozott volt: az évfordulón fejezzük ki, hogy március 15-e – eredeti, csorbítatlan szellemének megfelelően – a nemzeti függetlenségért és szabadságért, valamint a társadalmi haladásért folytatott harc évfordulója. Az ipari munkásság, a parasztság és a demokratikus értelmiség közös ünnepe. A függetlenségi mozgalomba tömörült különböző németellenes erők politikai-cselekvési egységének, közös harci fellépésének a napja. Amit a *Népszava* karácsonyi számában meghirdettünk, vigyük ki az utcára. Erre kell az ipari munkás-

ságnak, a parasztságnak s a velünk szimpatizáló értelmiségieknek felkészülniük. Március 15-én mindezt együttes erővel, közösen szervezett és irányított demonstrációval kell kifejezésre juttatni. Nem egyszerű koszorúzási ünnepséggel, hanem közös politikai fellépéssel, utcai felvonulással és tüntetéssel.

A párt vezető, irányító szerepének módját és stílusát nagyon jónak és szerencsésnek találtuk. Nyilván hozzájárult ehhez Rózsa Ferenc személyisége is. Találkozóinkon – így most is – feladatát abban látta, hogy részletesen felvázolja, politikailag érthetővé és világossá tegye előttünk a párt elgondolásait, azt, hogy kikkel és hova akarunk eljutni. Sohasem állított bennünket konkrét cselekvési program elé, amivel esetleg kezünket, lábunkat megkötötte volna. Ezzel lehetővé tette, hogy a propagandabizottság tagjai is részt vegyenek a közös gondolkodásban, s a végrehajtás, a megvalósítás során – a pártvezetőség által – előre nem látott lehetőségek feltárásában. Az út kikövezése, járhatóvá tétele tehát reánk várt. Szép példa erre az 1942 tavaszán egymást követő eseménysorozat.

Érdekes, hogy Rózsa ezen az illegális találkozón többet foglalkozott a nemzetközi, mint a belpolitikai helyzettel. Pedig ekkor Magyarországon is jelentős események történtek. Ekkor bukott meg a Bárdossy-kormány s lépett színre Kállay Miklós kormánya. Mind a hármunknak, akik Rózsát hallgattuk, mégis az volt az érzésünk, hogy a hadihelyzetről szólva mindvégig rólunk, Magyarországról, a magyar népről, harcunkról és feladatainkról beszél. Erősítette bennünk a hitet, hogy sorsdöntő napok következnek. Cselekedni kell!

Kasztel András, akinek ez volt az első illegális találkozója, utána napokig emlegette, milyen mély hatással volt rá Rózsa Ferenc személyisége.

– Ilyen okos fickóval még nem találkoztam. Jól jött nekem ez a kis külpolitikai szeminárium – mondta mindjárt a lépcsőházban, ahogy az első emeletről jöttünk lefelé.

Mindannyian megtáltosodva távoztunk az illegális találkozóról.

Kulacs

Itt a helye és ideje, hogy az illegális összejövetelek után egy nyilvános találkozóhelyet is bemutassak. Olyan intim összejövetelek színhelyére gondolok, amelynek politikai jelentősége az illegális találkozókéval vetekedett.

Budapest közepén, a Nagykörúttól nagyven-ötven lépésnyire, a Dohány utca és a Miksa utca sarkán van egy kisvendéglő, akkori és mai nevén: a Kulacs. Pontosan nem is tudtuk, nem is kutattuk, kinek a tulajdona. Ezt a kis vendéglőt írók, újságírók, színészek, festők úgyszólván örökölték.

Szinte méterekben kifejezhető közelségben volt a Nemzeti Színháztól és a *Népszava* szerkesztőségétől. Végiglátogatva és kipróbálva a környékbeli kisvendéglőket, a Rökk Szilárd utcai Rapossát, a Rókus Kórház mögötti Hullamosót, végül is ez nyerte meg a tetszésünket. Itt kötöttünk ki. Nem utolsósorban azért, mert a Kulacs már a mi megjelenésünk előtt is vonzotta a vékonypénzű művészeket és újságírókat. Kitűnő konyhája, szolid árai, józan kispolgári közönsége volt.

Hamarosan összebarátkoztunk a tulajdonossal, a pincérekkel, akik egy díszesen faragott bokszban külön asztalt biztosítottak számunkra. Erre a sarokasztalra minden este ki volt téve a „Foglalt" tábla. Itt csak a törzsgárda tagjai s az általuk meghívott vendégek foglalhattak helyet. Mint minden asztaltársaság, egykettőre ez is nevet kapott: a Közvélemény Asztala.

A Kulacs-beli baráti összejövetel több dologban különbö-

zött az akkoriban eléggé elterjedt, sőt burjánzó politikai, irodalmi és művészeti kluboktól, köröktől, társaságoktól és klikkektől. Ezek elsősorban valamiféle konvencionális társadalmi igényt elégítettek ki.

Ismeretes, hogy ilyesmiknek még Horthy Miklós is hódolt. A Vadászkürt Kék Szalonjában megrendezett vacsoráin rendszeresen találkozott a vidéki földbirtokosság képviselőivel. A hasonszőrű középnemesekkel, az úgynevezett kenderesiekkel.

Kevésbé a társadalmi konvenció követelményeinek, sokkal inkább a tudományos, a szellemi élet igényeinek tett eleget Szekfű Gyula asztaltársasága a Belvárosi kávéházban. Hasonló igénnyel vonzotta Bajcsy-Zsilinszky a Pannónia kávéház asztalához politikai híveit és barátait.

Ezek meghatározott időben – rendszerint hetenként – összejövő baráti társaságok voltak. Azt mondhatnám: zárt, exkluzív összejövetelek. Fő jellemzőjük, hogy egy nagy vagy annak hitt egyéniség köré tömörültek. Tulajdonképpen az ő kedvéért, mondhatnám, tiszteletére jöttek össze. Volt bennük valami a bálványimádásból. A beszélgetések is ennek megfelelően zajlottak le. Az asztaltársaság, a baráti összejövetel főnöke inkább kinyilatkoztatásokat tett, mint beszélgetett. Környezete áhítattal hallgatta. Nyelte, falta a szavakat, a tudományos és politikai hittételeket, s aztán elkezdtek rajta csámcsogni. Pár nap múlva városszerte tudomást szereztek róla.

A mi összejöveteleink más jellegűek voltak. Először is minden társadalmi konvenció idegen volt tőlük. Valójában még asztaltársaságnak sem lehetett nevezni őket. Nem volt sem főnöke, sem összejöveteli rendje és ideje. Teljesen nyitott fórum lévén, jöhetett bárki, amikor akart. Akár minden este. Tudtuk, hogy a szerkesztőségi munka végén, a színházi előadás után itt mindenkor érdekes és izgalmas baráti körre talál az ember. Vacsorázóhely volt, ahol a szakácsok vékony, de

remek sültjei mellé mi szolgáltattuk a szellemi és politikai garnírungot. A mai világ értekezleteinek dzsungelében az ilyesfajta összejöveteleket munkaebédnek, munkavacsorának hívják.

Kik találkoztak itt szinte estéről estére? A Nemzeti és több más színház fiatal művészei, de olyan színészek is, akik a faji törvények miatt nem juthattak álláshoz. A törzsgárdát kétségkívül újságírók és színészek képezték. Elsősorban a *Népszava* munkatársai és a Nemzeti Színház tagjai.

Akkoriban fel sem tűnt, de most elég különösnek és a háború alatti helyzetre jellemzőnek látszik, hogy a munkásosztály legális és illegális pártjának a képviselői és a drága állami pénzen fenntartott és dédelgetett, az igazi nemzeti eszme élesztgetését hivatott Nemzeti Színház tagjai találkoztak itt szinte estéről estére. E fiatal művészek mintha megérezték, sőt felismerték volna, hogy az igazi nemzeti eszme szolgálatát a munkásosztállyal, a kommunista párttal való szövetségben kell keresniük.

S ez valóban így is volt! A nemzet első színháza, mely hosszú évtizedeken át Vörösmarty, Madách, Katona műveinek színrevitelével valóban kimagaslóan szolgálta a társadalmi haladás, a közművelődés, a szellemi ébredés ügyét, fiatal művészein keresztül hű maradt nagy hagyományaihoz. Igaz, nem elsősorban a színház falain belül folytatott tevékenységükkel. Nem úgy, mint Nagy Imre, Egressy Gábor, Lendvay Márton, Laborfalvi Róza és Jászai Mari, akik tetszhalott álmából örök életre ébresztették a *Csongor és Tündét*, *Az ember tragédiáját* és a *Bánk bánt*. Sokkal inkább Kelemen László és Déryné példáját követve. Ha nem is ekhós szekéren, de gyalog és villamoson járták a munkásotthonokat, a szakszervezeti székházakat. Oda vitték a kultúrát, ahova kellett, ahol arra igazán szomjaztak. Ahol az sokkal jobb talajra talált, mint amilyenre ebben az időben a Nemzeti Színház színpadáról talált volna.

Szerintem a Nemzeti fiatal művészei ezzel és így mentették meg nagynevű színházuk régi hírnevét, becsületét, a nemzeti kultúra ápolásában betöltött szerepét.

A Kulacsban ezekben a napokban pezsgett és forrott az élet. Nemcsak általános véleménycserék folytak itt. Nem is csak a gazdagon áramló napi eseményekről tájékoztattuk egymást. A Kulacs vitafórum, demokratikus parlament, az antifasiszta nemzeti egységfront megteremtésének egyik műhelye, a tennivalók kidolgozásának egyik színhelye volt. Szerves egységben azzal a tevékenységgel, mely a munkásság szervezeteiben és más haladó testületekben folyt. A bennünket foglalkoztató legfontosabb kérdésekben itt döntöttünk, tervezett lépéseink végrehajtásáról itt számoltunk be.

A történelmi események egyszeriek és megismételhetetlenek. Nehéz és kockázatos dolog egymással összehasonlítani őket. Mi nem is gondoltunk erre. De ha Németh László Debrecenben Pilvax-asztalkákat vélt felfedezni, ne csodálkozzunk azon, hogy más történelmi helyzetben s más társadalmi célokkal ugyan, de a Kulacs afféle XX. századbeli Pilvaxszá szépült emlékezetünkben.

Érthető tehát, hogy március 15-e megünneplésére készülve e kis vendéglő légköre is átforrósodott. Bokszunk falai kitágultak. Az emberi testek melegétől, az ételszagtól, a cigarettafüsttől és a rozzant zongora slágerzenéjétől kavargó levegő szinte sistergett körülöttünk.

E vendéglő intim hangulatához egyébként elválaszthatatlanul hozzá tartozott ez a kopott fekete zongora. De nemcsak ez az ócska zeneszerszám, hanem mestere is, aki Ady vízióját követve, e bolond hangszert valósággal tépte, cibálta.

A fekete zongora ifjúkorom óta – amióta Ady versében megismerkedtem vele – félelmetesen szép szimbóluma az életemnek. Nem is tudnám megmondani, hogy miért. Most azon-

ban valósággal életre kelt és mennybe emelkedett előttem. Diadalmasan uralkodott az egész étterem felett.

Mestere egy sápadt, vékony, picinyke kis ember. Még a zsokék testsúlyát sem érte el. Seres Rezsőnek hívták. A háború előtti időszak egyik legismertebb slágerszerzője, a máig ismert *Szeressük egymást, gyerekek*, *Ha visszajönnél egyszer hozzám*, *Én úgy szeretnék boldog lenni* című dalok komponistája. Több szerzeménye, köztük a *Szomorú vasárnap*, világsikert aratott. Műve világhódító útját nem azon mérte, hogy hány országban vették hanglemezre, hanem azon, hogy hányan lettek miatta öngyilkosok. Goethe Werthere óta ezt csalhatatlan értékmérőnek tekintették. Mintha kompjúterek számlálták volna össze, pontosan tudta, hogy Amerikában, Angliában, Franciaországban, Németországban hány szerelmében csalódott lány nyelte le a *Szomorú vasárnap* halálba andalító dallamára a pusztító mérget.

Seres Rezső jó barátunk lett. Alig lehetett észrevenni, hogy ott ül a klaviatúra előtt. Kopott, fekete zsakettjével beleolvadt a hatalmas hangszekrénybe. Nemcsak göcsörtös ujjaival, hanem izzadt homlokával is verte a billentyűket. Csak akkor vettük észre, hogy nem valami önműködő zeneszerszám recsegi a slágereket, amikor a húrok zengését csapongó énekszó is kísérte. Ám Seres éneke a hangszer recsegését nem tompította, inkább még erősítette. A zongorista hangszálai a vendéglői füstben éppúgy megrozsdásodtak, éppúgy hangolásra szorultak, mint a zongora húrjai. Évtizedek állandó használatában mindketten megtépázódtak, berekedtek. Inkább az étterem zajszintjét növelték, mint hangulatát.

E kopott zongora, Seres játéka és éneke, összejöveteleinken fontos politikai szerepet játszott. Az öreg zeneszerszám asztalunk közelében állt. Seres olyan erővel verte a billentyűket, hogy néha már húrok és deszkaszilánkok is pattogtak a levegőben. Megbeszéléseinken ez a zenei produkció kitűnő hang-

szigetelőnek bizonyult. Nyugodtan beszélgethettünk, akár a legbizalmasabb dolgokról is. Seres zenei tevékenysége áttörhetetlen hangfüggönyt vont vacsorázóasztalunk köré. Egyetlen szavunk sem juthatott el még a legközelebbi szomszéd asztalhoz sem.

Seres tudatában volt politikai küldetésének. Származását tekintve az üldözöttekhez, a kiirtásra ítéltekhez tartozott. Hogy végzete mégsem érte utol, azt hiszem, egyedül annak köszönhette, hogy hóhérai is látták, ilyen fizikai állapotban ő is képtelen lett volna arra, hogy a Vörös Hadsereg előnyomulását feltartóztassa.

Egymás után érkeztünk a Kulacsba. Volt, aki előre megbeszélt időpontban és konkrét programmal. Volt, aki kedve és ideje szerint. A *Népszavá*tól gyakori vendég volt itt Kasztel András, Erdődy János, Losonczy Géza, időnként eljött Gosztonyi Lajos is. Legtöbben feleségükkel vagy barátnőjükkel jöttek. Ha nem játszottak, korábban, ha játszottak, 10–11 óra tájban kezdtek megjelenni színész barátaink.

A leggyakoribb vendég Major Tamás volt. Szikár alakja, hosszú, lelógó karja, ideges, mozgékony nyaka mintha villamos árammal lett volna telítve. Akkor legfeljebb két-három szállal volt több haja, mint ma. Lángoló agya hajának még a gyökereit is kiégette. Dús szemöldökéből kiindulva, fényesre perzselt koponyája merészen ívelt hátra s futott bele a tarkóján és a füle tövén ugyancsak dúsan tenyésző hajcsomóba.

Major megjelenésében mégsem ez a klasszikusan szép kopasz fej keltette fel érdeklődésünket. Sohasem jött egyedül. Vele érkezett egy kreolos szépségű, vibráló egyéniségű kollegina, ugyancsak a Nemzeti Színház tagja, Olty Magda, Major barátnője. Sugárzó szépségével nem tudtunk betelni. Középmagas, rendkívül formás, a nőiesség minden bájával megáldott, fekete szemekkel ékeskedő remeke volt a női nemnek.

Jött az örökmozgó Gobbi Hilda, aki minden kezdeményezést

habozás nélkül magára vállalt. Még alig fogalmaztuk meg szándékunkat, már közölte is a végrehajtás tervét. Várkonyi Zoltán, Gellért Endre inkább figyelték az eseményeket, de mindig a helyükön voltak, ha szükség volt rájuk.

A Közvélemény Asztalának egyik legaktívabb tagja Hont Ferenc volt. Ez a kiváló színházi szakember és rendező művészi körökben nagy tekintélynek örvendett. Sovány, vézna, beesett arcú emberke volt. De ha megszólalt, szép baritonja búgott, mint az orgona. Ez a hang tökéletes ellentétben volt alakjával, külső megjelenésével. Aki csak a hangját hallotta, azt hihette, egy óriás mellkasából törnek elő e feneketlen mélységű hangok.

A harmincas évek legelején tagja volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, amelynek cselekvési programját főként ő dolgozta ki. A Horthy-korszak kellős közepén ő kezdeményezte a Szegedi Szabadtéri Játékokat. Fiatal fővel a Dóm téren ő rendezte Az *ember tragédiáját*. Később *Független Színpad* címmel folyóiratot indított, mely a haladó magyar színjátszás kibontakozását segítette. A háború alatt a fasizmus elleni harc kulturális akcióit szervezte, irányította. Volt, amikor a munkatáborból, volt, amikor a kórházi ágyból.

A tűz csiholásában Hontnak kitűnő segítőtársa volt: Szendrő Ferenc. Ha nevüket említem, lehetetlen nem gondolni arra, milyen gazdagok voltunk áldozatkész emberekben. Szendrő több szakszervezet kulturális munkáját irányította. A bőrösökét, a vasasokét, a cukrászokét. Kitűnően és magas színvonalon. Oroszlánrésze volt abban, hogy a munkás színjátszók olyan nagy vállalkozásba kezdtek, mint a *Bánk bán* és a *Lúdas Matyi* előadása. Később a vigadói estek szervezésében Hont Ferenc jobb keze volt.

Nehéz, sőt lehetetlen lenne mindenkit felsorolni, aki Kulacsbeli asztalunknál több-kevesebb rendszerességgel helyet foglalt. Megemlíthetném Bánki Zsuzsa, Görög Ilona, Ilosfalvi Katalin

állás nélküli színésznőket, Szendrő József, Ungvári László színészeket, Schubert Ernő és Breznay József festőművészeket, József Jolán és Gál György újságírókat, a *Független Magyarország* hetilap munkatársait és Barcs Sándort, az *Újság* című napilap sportrovatvezetőjét, aki publicistaként jelentősen segítette mozgalmunkat.

Társaságunk egy tagjáról azonban még külön is meg akarok emlékezni. Szántó Juditra, József Attila élettársára gondolok. Ez a csöndes, szótlan asszony, aki már akkor megérdemelte volna, hogy mint irodalomtörténeti személyiségre tekintsünk fel rá, majdnem minden este ott ült közöttünk, sokak által azt sem tudva, hogy élete a legnagyobb magyar költők egyikének sorsával fonódott elválaszthatatlanul egybe. Igen, ott ült, néma hallgatással figyelve tervezgetésünket, lángolásainkat, nem lankadó optimizmusunkat. Sohasem bocsátom meg magamnak, hogy a nagy költő tragikus halála felett érzett fájdalmát, látható és érezhető lelki konfliktusát nem tudtuk és talán nem is igyekeztünk feloldani.

A Kulacs mellett volt egy másik állandó összejöveteli helyünk is. Olty Magda lakása, a Népszínház utca 11. szám alatt. A *Népszava* szerkesztőségétől, a Nemzeti Színháztól és a Kulacs vendéglőtől körülbelül egyenlő távolságra. Kétszobás, hangulatos kis otthon, Magda igazán kiváló ízlése szerint berendezve. A falakon szentendrei festők néhány képe s a sarokban itt is egy fekete zongora.

A Kulacs, mint minden vendéglő és szórakozóhely, éjfélkor zárt.

Gyakran előfordult, hogy nekünk ilyenkor még nem volt kedvünk hazamenni. Jólesett, ha még együtt maradhattunk, beszélgethettünk, tréfálkozhattunk, zenét hallgathattunk.

Ilyenkor felmentünk Magda lakására. No, nem valamennyien. Ide már csak Major Tamásnak, Kasztel Andrásnak, Erdődy Jánosnak, Losonczy Gézának és jómagamnak volt

szabad bejárása. Hónunk alá csaptunk néhány üveg bort, s ha a Kulacsban Magda nem volt velünk, becsöngettünk hozzá. Mindig örömmel fogadott bennünket. Olykor még valami egyszerű vacsorát is készített, lévén a rakott krumpli, a rakott kel és karfiol készítésének kiváló mestere.

Micsoda szellemi erőpróbák, igazi vetélkedők folytak ebben a meghitt hangulatú kis lakásban. Kártya sohasem volt a kezünkben. Politikai, irodalmi és művészeti kérdésekről vitatkoztunk. Major rajtunk próbálta ki egy-egy készülő irodalmi estjének a műsorát. No és a zene! Magdának kitűnő lemezei voltak. Az egyik Paul Robeson dalait örökítette meg, köztük a Mississippi dalát: a *Zúg a folyót*. Itt hallottam először ezt a csodálatosan nagy énekest. Lemezét Magda Párizsból hozta, s azt hiszem, ezen kívül nem sok példány lehetett belőle egész Magyarországon.

Társaságunk időnként kiegészült. Eljött Otto Klemperer, az Operaházunkhoz szerződött világhírű német karmester is. Amilyen csontvázfigura volt, olyannyira vérbő lelki és szellemi élet áradt belőle. Kifogyhatatlan volt a kulisszák világának nyitogatásában. Szatirikus alkata önmagát sem kímélte. Amikor kiment vezényelni, a cipőjét levetette, hogy semmi se zavarja munkájában. A zenekari árokban úgysem látta senki, hogy zokniban van.

Gyakran megjelent társaságunkban Reinitz Béla is. Remekül társalgott, de ha meglátott egy zongorát, menten nekiesett és kegyetlenül verni kezdte. Mindig csodáltam, vaskos ujjai hogyan férnek el a keskeny billentyűkön. Nem is az ujjaival, sokkal inkább az ökleivel dögönyözte a zeneszerzőmet.

Petőfi, Ady és József Attila verseire írott szerzeményeit adta elő. Még énekelt is hozzá, olyan féktelen hangerővel, hogy az egész ház zengett-rengett belé. Az éjszakázást kitűnően bírta. A Három Hollóban, Ady társaságában, ebben nagy gyakorlatra tett szert. Ám kiderült, csak azért tudott nap mint nap

virradatig fent maradni, mert félig-meddig folyton szundikált. Megvolt az a csodálatos képessége, hogy állva is tudott aludni, és alva is tudott zongorázni, énekelni. Ezt már Krúdy is feljegyezte róla: „Reinitz Béla addig bömbölt, agitált, asztalverdesett, míg hirtelen, egy másodperc alatt a legmélyebb álomba merült, akár ülőhelyében, akár álltában."

De a társaság összefogó ereje, hangulatának ébresztője mégis maga a háziasszony volt. Úgy cikázott a lakásban, egyik vendégtől a másikig, mint egy tündér a gyermekmesékben. Hangja, ringó járása, szoknyája suhogása mindnyájunkat megigézett.

Készülődés március 15-re

Az ipari munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség gondosan készült március 15-e méltó megünneplésére. A Kommunisták Magyarországi Pártjának felhívására a szociáldemokrata pártszervezetek és a szakszervezetek egy része proletár harci centrumokká vált, megkezdődött a március 15-i tüntetésre való felkészülés. Mi a Kulacs-beli összejöveteleken vitattuk, hogyan lehetne a demonstrációnak legális jelleget, legális kereteket biztosítani.

A hangulati, érzelmi, eszmei és politikai előkészítés már javában folyt. A Zeneakadémián és a Vigadóban rendezett irodalmi estekkel kiléptünk a munkásszervezetek szűk, csak a munkásság részvételére korlátozódó keretei közül. Ezek az irodalmi estek már nem csupán munkásmozgalmi, hanem nyílt társadalmi és politikai demonstrációk voltak. Erre vallott az előadók: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Darvas József, Kovács Imre, Móricz Zsigmond, Parragi György és jómagam neve, politikai pártállása, az előadóművészek széles és színes köre, de még inkább a termet mindig zsúfolásig megtöltő közönség összetétele. Ezeknek a rendezvényeknek körülbelül az volt a rendeltetésük, mint a tüzérségi tűznek a roham megindítása előtt.

Azt már eldöntöttük, hogy március 15-e előestéjén a Vigadó nagytermében én tartom az ünnepi megemlékezést. Ezek az előadások tulajdonképpen nem is megemlékezések voltak, hanem azok ürügyén nagyon is a jelen kérdéseivel foglalkozó agitációs és propagandabeszédek.

Most azokról a kérdésekről kellett döntenünk, amelyek március megünneplését a száz évvel azelőtti és a mostani nagy időhöz is méltóvá teszik. Valaki felvetette:

– Csináltassunk kokárdákat!

Szinte kórusban hurrogtuk le a javaslatot.

Elég volt a kokárdákból! Száz esztendeje viselik a hatalom urai, minden március 15-én, de mi köze már ennek Petőfi, Jókai, Vasvári, Irinyi és a márciusi fiatalok szűzi lelkesedéséhez és forradalmi hitéhez.

– Úgy van! Nem elég a régi márciusra emlékezni – gyújtott a kazán alá Hont Ferenc baritonja.

– És semmiképpen sem a régi, megszokott, agyoncsépelt módon – élesztgette tovább a tüzet Major fújtatószerű torokhangja.

Ebbe az ötletcsiholásba én is belesisteregtem a magam véleményét.

– Igen, másként kell ünnepelni. Nem az eddigi sablonok szerint. A nemzetiszínű kokárdát a fehérterror évei elkoptatták. A *Nemzedi dalt*, amely Jókait az első hallásra még sírásra fakasztotta, a toroköblögetés nacionalista ízű szóhalmazává változtatták.

– Csináltassunk jelvényt! – vetette közbe valaki.

– De mifélét?

– Petőfi-jelvényt.

Hogy ki mondta ki elsőnek e szót, nem tudnám megmondani. A kollektív gondolkodásnak ezekben a napjaiban ezt nem is tartottuk számon. Fő az, hogy megszületett egy javaslat, amellyel mindenki egyetértett.

– Éljen Petőfi! – kiáltotta el magát Major, elhatározásunkra ráütve a szóbeli pecsétet. A kis Seres, hallván a nagy költő nevét, azt hitte, hogy Petőfi-dalokat akarunk hallgatni. Nosza, mindjárt a billentyűk közé csapott s elkezdte a *Rózsabokor a domboldalon*t játszani és énekelni. Mire az utolsó sorokig:

„Pedig mostan is imádkozom... Szíved dobogását hallgatom"-ig jutott, azt is elhatároztuk, hogy másnap a jelvény elkészítését megbeszélem Mihályfi Ernővel, a *Független Magyarország* főszerkesztőjével, aki a képzőművészek világában széles körű ismeretséggel rendelkezett.

Mihályfi maga is helyeselte elképzelésünket s készséggel ajánlotta fel közreműködését, segítségét. A feladat megoldására Pátzay Pál szobrászművészt vélte a legalkalmasabbnak. A kiváló mestert én ekkor még személyesen nem ismertem, de több klasszicizáló műve alapján magam is örömmel fogadtam Mihályfi javaslatát. Megkértem, hogy Földes Ferenc barátunkkal keresse fel Pátzayt s kérje fel a jelvény elkészítésére.

A Petőfi-jelvénynek izgalmas története van. Pátzay egyik napról a másikra elkészítette a szép kis reliefet, amelyet aztán jelvény formájában sokszorosítottunk. Három centiméter hosszú, két centiméter széles bádoglemez nemigen futott még be ilyen jelentős történelmi pályát. Szerepét semmiképpen sem túlzás történelmi pályafutásnak minősítani. A társadalmi haladás jelképévé vált, mint 1848-ban a nemzetiszínű kokárda, s 1918-ban az őszirózsa.

Mi adta e néhány grammnyi fémdarab varázsát? Mindenekelőtt az, hogy préselés által Petőfi arcképe domborodott ki belőle, alatta egy évszámmal: 1848. Az arckép is, az évszám is égetően aktuális volt. Program és cselekvésre késztető felhívás. Kissé még abban az értelemben is, hogy a Petőfi-portréban sokan Lenin arcképét vélték felfedezni. S bizony, a művészi ábrázolásban nem sok változtatás, talán csak némivel kevesebb haj kellett volna ahhoz, hogy valóban Lenin-portrénak tekinthessék.

A szélsőjobboldaliak – szándékosan és rosszindulatúan – úgyis ezt a hírt terjesztették róla. Így akarták a jelvényt kompromittálni, sokakat a viselésétől elriasztani, no meg a rendőrség figyelmét felhívni rá. Mindez azonban semmiképp sem

csökkentette népszerűségét. Az ipari munkások, a fasizmus elleni harc meggyőződéses hívei, mindkét minőségben büszkén viselték, hiszen a fasizmus elleni harc fő ereje Lenin hazája, a Szovjetunió volt. A jelvény lenini értelmezése szimpátiatüntetés volt a Szovjetunió népeinek honvédő háborúja mellett.

A jelvényeket egy kisipari vállalat készítette. Jócskán keresett is rajta. Az első megrendelés csak néhány ezer példányra szólt. Ez a szerény készlet jó szervezéssel azonnal eljutott a pártszervezetekbe, a szakszervezetekbe, a kulturális és sportegyesületekbe, és tüstént el is fogyott.

A szerkesztőségben és párttitkárságon egész nap csöngött a telefon. Mindenhonnan újabb megrendelések érkeztek. Érdekes – és a helyzet fonákságát mutatja –, hogy a sürgető telefonokra a jelvények újabb és újabb, most már tízezres nagyságrendű megrendelését és elosztását a Szociáldemokrata Párt községpolitikai osztálya vállalta magára, amelynek Büchler volt a vezetője. Jellemző, hogy Büchlert csak az érdekelte, hogy e tranzakcióból hány ezer pengő csorog a pártkasszába. Ezekre a pengőkre a kommunista pártnak is nagy szüksége lett volna, de terjesztő apparátusunk nem lévén, a politikai cél érdekében kénytelenek voltunk lemondani róla.

A jelvényt a március 15-i demonstrációra készítettük, a politikailag kifakult, elszíntelenedett kokárda helyett. Az első készlet, nem számítva a terjesztés meglepően gyors sikerére, hetekkel előbb elkészült és aki hozzájutott, mindjárt viselte is. Kabátja hajtókájára tűzte. A *Népszavá*ban, a *Magyar Nemzet*ben, a *Független Magyarország*ban s több más lapban közölt fénykép és hirdetés mellett ez volt a jelvény leghatásosabb propagandája. Egy-egy viselője húsz-harminc igénylőt toborzott, minden agitáció nélkül, pusztán azzal, hogy ő már viseli! Az egyre növekvő sorozatgyártásnak végül a rendőrség vetett véget. Megjelentek a kis fémnyomó és vésnöki műhelyben, az ott levő készletet elkobozták s további gyártását betiltották.

A SZABADSÁG SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGA

Ára 40 fillér

SZABADSÁG

I. évfolyam, 7. szám — DEMOKRATIKUS NAPILAP — 1945 január 27. szombat

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
Darvas József, Kállai Gyula, Zilahy Lajos

Irtóháborút

Budapest, az ősszakös romváros még vacog a dermesztő hidegben, most még [illegible] az enyhe hullaszag. Szétrombolt tűzhelyek körül még sorvasztó pincéikban a szenvedés szabbasztó csendjében gubbasztunk, mint viharvert madarak. Arcunk még a tabok arca: sápadt, fénytelen, meggyötört. Szemünkben még ott bujkál a félelem, fülünkben ott zsong az ostrom szörnyű halálmuzsikája. Szívünk még nehéz. De az élet parancsára már új ritmusra ver: a szabadság ritmusára, mely bűvös varázslóként a [illegible] évszázados álmából egy boldog szabad országot elvarázsol.

A város romjai között azonban

Hat fontos polgármesteri rendelet Budapest lakosságához

Törmelékeltakarítás, fasiszta falragaszok eltávolítása, holttestek, állati hullák eltemetése, üvegtörmelék összegyűjtése és a fedőanyagok felhasználása tárgyában

I.

Az utcákon, utakon és köztereken levő törmeléket a legrövidebb időn belül olyképpen kell eltakarítani, hogy a járdákon és az úttesten a közlekedés szabaddá váljék.

A törmelék [illegible]

Nagy tömegű törmelékek eltakarításában a közvetlen szomszédos házak, valamint a szemben levő ház vagy házak lakói is tartoznak az [illegible] megállapított feltételek mellett résztvenni.

A munka elvégzését szakkoze-

utcákon lévő katonai holttestekre is kiterjesztem a ezért elrendelem, hogy az ilyen halottakat a polgári halottakkal egyenlő módon kell elhantolni. Be nem épített és külső [illegible] az elhantolás kötelezettsége a 200 [illegible] körzetben fekvő

V.

A lakásokban összegyűlt mindennemű üvegtörmeléket különválogatva kell összegyűjteni, mert az üveggyártás nyersanyagául szolgál. E rendelet végrehajtására a ház-

UJDEST

AZ ELSŐ SZABAD MÁJUS ELSEJE DEBRECENBEN

Népgyűlés az egyetem előtt

A leleplezési ünnepségek után az impozáns tömeg végigkisérte *Hitler*, *Mussolini* és *Szálasi* fegyencruhás bábuját és a feudális Magyarország koporsóját és az egyetem előtti térre vonult, végig a városon, fegyelmezett gyönyörű menetben. Az egyetem központi épületének feldiszitett homlokzata előtt helyezték el a népgyűlés szónoki emelvényét, amelyről *Szabó István* népjóléti minisztériumi államtitkár mondott megnyitót.

A gyűlés első szónoka *Marosán György* elvtárs, a Szociáldemokrata Párt képviselője volt. Hangoztatta, hogy kezet kell fognia a munkásságnak, parasztságnak és a katonaságnak, mert csak igy indulhatnak el egy olyan világ felé, ahol nincs szenvedés, ahol érdemes az embernek élni.

— *Közös erővel kell küzdenie a parasztságnak a munkássággal, közös céljaik eléréséért* — hangoztatta *Kovács Gyula*, a Nemzeti Parasztpárt szónoka. — *A magyar parasztság mindig küzdött szabadságáért, 1434, 1514, 1711 és 1849 a magyar parasztság vesztett csatáinak emlékével. A mai május elseje hirdeti végre a munka jogát. Bizonyitja azt, hogy a munka többé nemcsak kizsákmányolást jelent. A termelési eszközök, a föld, eddig a kizsákmányolók kezében voltak, a mai napon ünnepli először a parasztság évszázados küzdelmének első eredményes lépését, a földreform megvalósitását.*

A gyűlés harmadik szónoka *Kállai Gyula* elvtárs beszélt a Magyar Kommunista Párt nevében.

Reakció elleni harcról és munkásegységről beszélt Kállai Gyula

— Felvonultunk május elsejére — mondotta Kállai — hogy hitet tegyünk a szabad, demokratikus Magyarország meltása ma Európaszerte rövid idő kérdése. Megfogadjuk mi is, hogy méltók leszünk a szabadságszerető európai népek-

FÖLDOSZTÁS ÚJPESTEN

A GYŐZELEM NAPJA, 1945. MÁJUS 9-ÉN A BUDAPESTI SZABADSÁG TÉREN

NAGYGYŰLÉS A TISZA KÁLMÁN (A MAI KÖZTÁRSASÁG) TÉREN
A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT SZÉKHÁZA ELŐTT. 1945. MÁJUS

KÖNYVNAP CSERÉPFALVI IMRÉVEL. 1945. JÚLIUS 12.

MEGBESZÉLÉS A PÁRTKÖZPONTBAN. BALRÓL JOBBRA: KRISTÓF ISTVÁN TOLNAI GÁBOR, RAJK LÁSZLÓ, KÁLLAI GYULA, MAJOR TAMÁS ÉS RÉVAI JÓZSEF

AUGUSZTUS 20-I NAGYGYŰLÉS BERETTYÓÚJFALUBAN. 1957

A Kulacsban tárgyaltuk meg a Történelmi Emlékbizottság létrehozásának részletes tervét is.

Az elképzelés, a javaslat a Rózsával való legutóbbi illegális találkozón született meg. Helyes lenne ismert politikusokból, tudósokból, írókból, művészekből, a munkásság és parasztság képviselőiből vezető testületet létrehozni, mely vállalná a március 15-i ünnepség megrendezését, Petőfi és Kossuth szobrának megkoszorúzását. Egy ilyen szervezet létrehozása szép folytatása lehetne a *Népszava* karácsonyi számában testet öltött eszmei és politikai tömörülésnek, a demokratikus egységfront esedékes szervezeti formája megteremtésének.

Erre ösztönzött bennünket kolozsvári barátaink példája is, akik akkor már megalakították a 48-as Ereklyebizottságot, sőt nagyszabású emlékkiállítást is rendeztek. Ez a helyi kezdeményezés egybeesett a mi elképzeléseinkkel. Országos jelentőségű központi vezető testületet kívántunk létrehozni.

A létrehozandó testület formájának, jellegének, összetételének, működési elveinek meghatározása reánk, a propagandabizottságra hárult. Ma már köztudomású, hogy a tervezett tüntetés vezérkaraként ez a testület Történelmi Emlékbizottság névvel alakult meg. Azt viszont már kevesebben tudják, hogy mi a bizottságot eredetileg 48-as Emlékbizottság névvel akartuk létrehozni. A Párttörténeti Intézet ma is őrzi azoknak a teljes névsorát, akikkel a tervezett 48-as Emlékbizottság felhívását kívántuk aláíratni. E bizottsággal még szélesebbre akartuk tárni a kapukat az antifasiszta nemzeti együttműködés előtt. Demonstrálni kívántuk, hogy a 48-as szabadságharcos hagyományokra támaszkodva, dolgozó osztályainkat, népünk legjobbjait új, németellenes szabadságharcra szólítjuk fel.

Egy ilyen vezető szerv létrehozásának már a gondolata is széles körű visszhangot keltett. Latolgattuk, kikkel és hol lehetne az első megbeszélésre összejönni. Az Oktogon téri (ma November 7. tér) Savoy Kávéház mellett döntöttünk.

Jól szeparált félemeleti galériája nagyon is alkalmasnak látszott erre.

Az alakuló ülésre meglepően sokan összejöttek. Ott volt Szakasits Árpád, Kovács Imre, Joó Tibor, Ortutay Gyula, Hont Ferenc, Barcs Sándor és a Kulacs társaság jelentős része. A szóvivői szerepre Szakasitsot kértük fel. Ő nyitotta meg az összejövetelt s vázolta elgondolásainkat. A hozzászólók valamennyien helyeselték, hogy a márciusi ünnepségek szervezésére hozzuk létre a 48-as Emlékbizottságot. A munkák irányítására egy szűkebb szervező bizottságot küldtek ki, mely Földes Ferencből, Ortutay Gyulából, Kovács Imréből és belőlem állott.

Ez volt a terv. Megvalósítása azonban roppant akadályokba ütközött. A kormány számára már a karácsonyi népfrontos kiállás is figyelmeztető jel volt. Hát most még egy szervezet létrehozása! Ehhez különben is hatósági engedély kellett, aminek a megszerzéséhez politikai garanciák kellettek volna. De honnan vegyük ezeket a biztosítékokat? Kik azok, akik személyükben garantálják, hogy egy ily testület valóban a nemzeti szellem ébresztője, s nem a felforgató elemek fedőszerve lesz. A heteken át folyó viták hátterében ezek a nyíltan ki nem mondott, de állandóan kísértő gondolatok húzódtak meg.

A Kulacs-beli társaságot én úgy tekintettem, mint a mi háromtagú propagandabizottságunknak szimpatizánsok által körülvett gyűrűjét, lelkes aktívahálózatát. Egyiküknek-másikuknak pártunk tagjaival külön is volt – ha nem is illegális jellegű – kapcsolata. Ám kimondatlanul valamennyien érezték, tudták, hogy a kommunista párt politikájának végrehajtásában vesznek részt. Nagy lelkesedéssel, fegyelemmel önként vállaltak minden feladatot, megbízatást. Az Emlékbizottságban való részvételre egymással versengve végezték a felkéréseket. Ment is a dolog szépen. Én Ortutay Gyulával több nagynevű értelmiségit, tudóst, írót, művészt kerestem fel, köztük

Kodály Zoltánt és Szekfű Gyulát. Legtöbbjük fenntartás nélkül vállalta a bizottságban való részvételt.

A legnagyobb erőfeszítéseket a Független Kisgazdapárt vezetőinél kellett kifejteni. Főleg Nagy Ferenc bizonyult makacs partnernek. Kevéssel előbb kapott megbízást a módos parasztokat tömörítő Parasztszövetség megszervezésére. Az inspirációt erre Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől kapta. Érthető tehát, hogy minden fontosabb politikai döntésnél kikérte magas patrónusa véleményét.

E magatartásával nem állt egyedül. Ugyanezt tette Szekfű Gyula is. Tárgyalásaikról tudomásunkra jutott, hogy a belügyminiszter nem járult hozzá egy 48-as Emlékbizottság megalakításához. Szerinte ez kifejezetten politikai jellegű tömörülés lett volna. Bár Nagy Ferenc és Szekfű támogatásukról biztosítottak bennünket, a hatalmi szó mégis ingadozóvá tette őket. Magatartásuk másokra is kedvezőtlenül hatott. Hiába agitáltuk Szekfűt és Nagy Ferencet, hogy próbálják a belügyminisztert jobb belátásra bírni – mindhiába! Be kellett látni, hogy eredeti tervünket, a 48-as Emlékbizottság létrehozását, nem tudjuk megvalósítani. A belügyminiszter által engedélyezett Történelmi Emlékbizottságban viszont mindketten részt vettek, Szekfű az elnöki tisztet is szívesen vállalta.

Némi magyarázatra szorul, mi tette lehetővé, hogy egy ilyen kifejezetten Hitler-ellenes testület létrehozását a belügyminiszter még így is engedélyezze.

Keresztes-Fischer Ferenc a horthysta körök ama szárnyához tartozott, amely a Németországgal való szövetséget kettős jellegűnek tekintette. Egyrészt hasznosítani kívánták azt – mégpedig túlzott reményekkel – a magyar imperialista törekvések javára, másrészt féltek tőle, féltek a vazallusi sors egyre súlyosabbá válásától. Féltek az antifasiszta koalíció esetleges felülkerekedésétől is. A moszkvai csata után ez a félelmük növekedett. A függetlenségi mozgalmat bizonyos keretek között

– legalábbis az angolszász orientáció jegyében – célszerűnek tartották hivatalosan is engedélyezni. Bármilyen bizonytalanság közepette tették is ezt, de mégis megtették.

A hosszúra nyúlt tárgyalások miatt az Emlékbizottság megalakításában az idő nagyon sürgetett. Cselekedni kellett! Gyorsan megfogalmaztuk hát a felhívást, s aláírattuk azokkal, akik ebben a formában vállalták a bizottsági tagságot.

A múlt évi viták, a *Népszava* karácsonyi száma után mindenki tudta, hogy a rövid felhívásban többről van szó, mint a történelmi hagyományok ápolásáról. Bizonyította ezt a 28 aláírás is. Ereklyék gyűjtéséhez nem lett volna szükség olyan vezető garnitúrára, akik között az ország politikai, társadalmi és kulturális életének legrangosabb képviselői szerepeltek.

És a névsor még szélesebb körű is lehetett volna!

A magyar szellemi életnek olyan nagy alakját, mint Kodály Zoltán, már korábban felkértük a részvételre. Ő ezt vállalta is. Az Emlékbizottság felhívását viszont már nem volt idő aláíratni vele. Sajnos, nem ő volt az egyedüli, akinek a neve ezért nem szerepel az aláírók között. És voltak olyan barátaink is – mint például Ortutay Gyula –, akik a bizottság szervezésében aktívan részt vettek, de a felhívást mégsem írhatták alá. Hivatali beosztásuk ezt nem tette lehetővé.

A Történelmi Emlékbizottság felhívásának megjelenése után újabb csapás érte a propagandabizottságot. Földes Ferenc SAS-behívót kapott. Negyvennyolc órán belül a nagykátai gyülekező- és elosztóhelyen kell jelentkeznie kisegítő munkaszolgálatra.

Földest arra kértem: ne tartózkodjék odahaza, biztonságos helyen várja meg, amíg felsőbb pártutasítást hozok számára. Ebben maradtunk.

Földes Ferenc behívójával kapcsolatban Rózsának is az volt a véleménye, hogy inkább illegalitásba kell mennie, mint bevonulnia. A kisegítő munkaszolgálat lövészárokásásból, akna-

szedésből és más veszélyes munkákból állott. Az áldozatok nagy száma miatt találóan mozgó vesztőhelynek nevezték őket.

És mégis: nemcsak Földes Ferenc, hanem az elvtársak egész sora inkább bevonult Nagykátára vagy más gyülekezőhelyre, semhogy illegalitásba ment volna. Ezt tette később Kasztel András és Gosztonyi Lajos is. Mindannyian e mozgó vesztőhelyen végezték az életüket.

Mi volt ennek az oka?

Sokan nem hittek abban, hogy Magyarországon hosszabb ideig illegalitásban lehet élni és dolgozni. A behívóparancsnak való engedelmességben az a lélektani sokk játszotta a főszerepet, amelyet az keltett, hogy a katonaszökevényekre minden körülmények között haditörvényszék és főbelövés vár. Azt már szinte mindenki tudta, hogy e mozgó vesztőhelyekről alig térnek haza néhányan, de a nagy számok törvénye alapján mégis mindenki abban reménykedett, hátha éppen neki sikerül elkerülni a biztos pusztulást. Később persze kiderült, hogy többségükben mégis azok maradtak életben, akik illegalitásba vonulva védelmezték önmaguk és társaik életét.

A Történelmi Emlékbizottság megalakulása a fasizmus és a háború elleni harcban, a nemzeti-demokratikus egységfront létrehozásában igen nagy jelentőségű.

A *Népszava* karácsonyi számában először léptek fel hazánkban a kommunistákkal közös politikai platform alapján a különböző pártállású és világnézetű közéleti személyiségek, a legális pártok, szervezetek, intézmények, művészeti ágazatok és irányzatok képviselői a független, szabad, demokratikus Magyarország jelszavával. A közös politikai fellépést most közös szervezeti együttműködés követte.

A Történelmi Emlékbizottság létrejötte szerves folytatása volt a *Népszava* karácsonyi számának. Ezen mit sem változtat az a körülmény, hogy az Emlékbizottság a Horthy-fasizmus nyomásával szemben nem bizonyult tartós szervezeti formá-

nak. Közvetlen történelmi feladatát teljesítve, március 15-e megünneplését segítve, nemsokára megszűnt ugyan, de rövid ideig tartó tevékenységével is hozzájárult ahhoz, hogy a *Népszavá*ban megfogalmazott elveket és politikai célokat többé már nem lehetett levenni a napirendről. Azok továbbra is éltek, hatottak, s még nagyobb tömegekhez jutottak el szervezeti keretek nélkül is. Ez tette lehetővé, hogy 1944-ben, a német megszállás időszakában, a Békepárt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt s majd a Nemzeti Parasztpárt részvételével, e pártok politikai szövetségeként, még határozottabb politikai arculattal és még magasabb fokú szervezettséggel létrejöjjön a Magyar Front. Az a politikai koalíció, a dolgozó osztályoknak az a szövetséges, mely a felszabadulás után népfrontmozgalommá szélesedve, az ország újjáépítésében, az új demokratikus társadalmi és állami rend kialakításában, a szocialista alapok lerakásában és megszilárdításában, majd napjainkban a fejlett szocialista társadalmi rend építésében nélkülözhetetlen szerepet játszott és játszik.

Március 15-e megünneplésére készülve nemcsak a tervezett tüntetést kellett megszervezni, hanem – a nálunk hiányzó polgári demokratikus fórumok híján – annak összes politikai, szervezeti feltételeit is meg kellett teremteni. A Történelmi Emlékbizottság létrehozásával, a Petőfi-jelvény megjelentetésével, a vigadói estek szervezésével az előkészületek sora még nem fejeződött be. Március első napjaiban az én szerkesztésemben és felelős kiadásomban a *Petőfi útján* címmel publicisztikai kötet jelent meg.

A könyv megjelentetésével az volt a célunk, hogy a *Népszava* karácsonyi számánál tovább lépjünk. Itt már nemcsak az összefogás helyességéről és szükségességéről akartunk beszélni, hanem a nemzeti összefogás programját is le akartuk fektetni.

Minthogy a belügyminiszter nem engedélyezte a 48-as Emlékbizottság létrehozását, úgy gondoltam, egy ilyen könyv

megjelentetésével a szerényebb elnevezésű és korlátozottabb célokkal megalakult Történelmi Emlékbizottság mégiscsak visszakanyarodik a 48-as forradalom és szabadságharc követendő útjára. Ha az Emlékbizottság célját a politikai hatalom csak az emléktárgyak gyűjtésére korlátozta, akkor a politikai programról majd külön beszélünk, egész könyvnyi terjedelemben. Változatlanul az antifasiszta, Hitler-ellenes nemzeti egységfront szellemében, és sokkal részletesebben, mint ahogy azt egy felhívásban megtehettük volna.

A kötetben szereplő politikusok, írók, publicisták valamennyien programadó cikket írtak. A résztvevők köre széles: olyan neveket ölelt magába, mint Szakasits, Szekfű, Zsilinszky, Kárpáti Aurél, Parragi György, Kovács Imre és mások.

1848 mai tanulságait ki-ki más és más szemszögből próbálta összesíteni. Ezek végső kicsengése mégis meglehetősen egybehangzott egymással. Szekfű szavaival: „az ipari és agrármunkásság a függetlenségi harcban a nemzeti hagyományok követője lesz, olyan nagy magyarokat utánozand, akik valamikor koruk társadalmi berendezkedésétől forradalmi hévvel fordultak el, de sohasem tagadták meg az ezeréves nemzetet, s annak függetlenségéért harcoló vitézi múltját!" Íme, rövid néhány hónap alatt milyen nagy utat tett meg e kiváló történész, amikor e sorokat leírta. Szavai mennyire egybecsengenek az illegális *Szabad Nép* márciusi számában megjelent cikk megállapításával: „Az 1848-as szabadságkövetelések zászlaját, amelyet az uralkodó osztály kapitulánsai elárultak és megbecstelenítettek, a munkásosztály emeli újból magasba. *A munkásosztály, a 48-as szabadságeszmék igazi örököse.*"

Jómagam is történelmi feladatainkat próbáltam meghatározni: „Megadni a gazdasági és politikai jogokat azoknak a tömegeknek, amelyek a magyar függetlenség és szabadság biztosítékai... A megoldatlan történelmi kérdések sürgetik a

megoldást – s ha a munkássággal szövetkezett parasztság együtt küzd érte – ez meghozhatja az új márciust."

Így kapcsolódott egybe a Történelmi Emlékbizottság létrehozása és a *Petőfi útján* megjelenése. A kötet megjelentetése tulajdonképpen a bizottság politikai programjának részét képezte.

Gyors munkára volt szükség, hogy a kötet idejében megjelenhessék. Akinek kész vagy készülő kézirata volt, mindjárt rendelkezésemre bocsátotta. Mások napok alatt megírták. A kiadást egy kis Ó utcai nyomda vállalta. Ugyanaz, mely az 1935–1937-es években a párt legális folyóiratát, a *Gondolat*ot kiadta. Az itt dolgozó két-három nyomdász szívügyének tekintette, s ingyen és túlórában vállalta a kötet megjelenését. Pár nap alatt megszületett a formás, szép kiállítású kötet. Ilyen rövid idő alatt nemigen került még ki könyv nyomdából Magyarországon.

Újra az utcán

A március 15-e előtti napokat lázas készülődés jellemezte. A kerületi pártszerveket, szakszervezeteket, munkás kultúr- és sportegyesületeket elkapta a forradalmi március heve. Az üzemekben már hetekkel előbb gyűjtést indítottak a Petőfi-szobron elhelyezendő koszorúk vásárlására. A kommunisták tüntetésre és harcra toboroztak. A munkások zászlókat, transzparenseket és jelszavas táblákat, a szocialista képzőművészcsoport tagjai Kossuth-, Petőfi-, Táncsics-, Ady- és József Attila-képeket készítettek.

A készülődés heve azonban nemcsak a munkásokat hatotta át. A magyar politikai élet levegőjében is érezni lehetett, hogy most más március következik. A sajtó egy része tele volt Petőfi forradalmi örökségét idéző cikkekkel. Március 15-én az antifasiszták Petőfi-jelvénnyel a gomblyukukban akartak kilépni az utcára. Március 15-e előtt néhány nappal Bajcsy-Zsilinszky Endre ezzel a jelvénnyel jelent meg a képviselőházban.

Persze, a március 15-e előtti napokat nemcsak a függetlenségi mozgalom résztvevőinek lázas készülődése jellemezte, hanem a provokáció és árulás számos megnyilvánulása is. Az utcákon, villamosokon, kirándulóhelyeken és sétatereken kínos jelenetek játszódtak le. Nyilas pártszolgálatosok, fasiszta katonatisztek és Horthy rendőrkopói lecibálták a magyar hazafiak gomblyukából a Petőfi-jelvényt, miközben nemegyszer verekedésre és előállításokra került sor.

A polgári ellenzéki pártok már ekkor észrevették, hogy a

készülő március 15-i tüntetés más lesz, mint amivel ők ez ideig találkoztak. A munkásszervezetekből a spiclik és frakciósok útján érkező hírek, a kommunisták felhívásai és az utcai verekedések már jelezték, hogy a mostani készülődés viharmagvakat rejt magában. A jobboldali elemek úgy érezték, hogy választaniuk kell a fasiszta rendszer és a háborús politikája ellen most kibontakozó harc között.

És választottak. Peyer, Nagy Ferenc és társaik nyíltan szembefordultak a készülő tüntetéssel. A Történelmi Emlékbizottság tagjai közül többen azzal a gondolattal foglalkoztak, ne vonják-e vissza a bizottság kiáltványa alól névaláírásukat.

A legsúlyosabb a jobboldali szociáldemokraták árulása volt.

A március 15-i tüntetésen való részvétel kérdésében a Szociáldemokrata Párt vezetőségén belül is ellentétek merültek fel. A munkásság nagy része az akció mellett volt, s nyomásukra a párt a március 9-i elnöki-titkári értekezleten határozatot hozott: hozzájárul ahhoz, hogy szervezetei a március 15-i ünnepségen részt vegyenek. A rendőrség azonban közölte a pártvezetőséggel, hogy megengedhetetlennek tartja a kommunistákkal való közös fellépést. Peyer a rendőrség közbelépése után megtámadta a párt titkárságát, s a pártválasztmányban olyan döntést provokált ki, amely szerint a Szociáldemokrata Párt és Szakszervezeti Tanács vezetősége megtiltja, hogy a szervezett munkásság a tervezett március 15-i tüntetésen részt vegyen.

A *Népszava* március 14-i száma a pártválasztmánynak ezt a határozatát le is közölte, a következő indokolással: „...több oldalról kapott értesülés szerint szélsőjobboldali elemek arra készülnek, hogy ezt a szép és kegyeletes ünnepséget provokációval és rendbontással megzavarják. Március 15-ének, a magyar szabadság ünnepének tiszta képét meg kell óvni, és ezért a szabadság egyetlen híve, egyetlen szervezett munkás sem engedheti meg és magatartásával nem is járulhat hozzá ahhoz, hogy a március 15-ét megszentségtelenítő terv sikerüljön."

A jobboldali szociáldemokraták árulása komoly zavart okozott. Mindenekelőtt magában a szerkesztőségben. A *Népszava* hetek óta részt vett a tüntetés eszmei-politikai előkészítésében. Sorozatosan közölte és propagálta a Petőfi-jelvényt, a készülő demonstráció jelképét. Többen készültünk arra – így Szakasits is –, hogy az ünnepségen személyesen részt veszünk. Ebben állapodtunk meg a Történelmi Emlékbizottság tagjaival is. Az ő meggyőzésükben a fő érvünk az volt, hogy ez évben a munkásság, a dolgozó tömegek ünnepe lesz ez a nap. És most mégis – az utolsó pillanatban – éppen a munkáspárt vezetősége torpedózza meg tervünket.

De a tüntetést megakadályozni már nem tudták. A munkásság nem rájuk, hanem a kommunistákra hallgatott, akik kiadták a jelszót: *És mégis tüntetünk!* Március 14-én este a Vigadóban *Talpra magyar* címmel forró hangulatú Petőfi-est volt, amely előjátékul szolgált a másnapi tüntetéshez.

A szerkesztőség élete is felbolydult. Első meglepetésünkben Szakasits Árpádot arra akartuk rábeszélni, hogy a *Népszava* ne közölje a határozatot. Hamarosan rájöttünk azonban, hogy ez képtelenség. Szakasits ezt nem tehette meg, hiszen nemcsak főszerkesztő volt, hanem a párt főtitkára is. A pártválasztmány határozatát mindkét tisztségében végre kellett hajtania. Azután arról akartuk meggyőzni, hogy a tüntetésen nem pártbeli tisztségében, hanem a rendező szerv, a Történelmi Emlékbizottság tagjaként mégis vegyen részt. Érveink itt is gyengéknek bizonyultak. Maradt a végső megoldás: a szerkesztőség néhány tagja újságírói minőségben részt vehet, s ezt Szakasits főszerkesztői tekintélyével fedezi.

Erdődy Jánosra és reám esett a választás. Nekem persze minden körülmények között részt kellett volna vennem a tüntetésen, hiszen az előkészítésében is exponált szerepet játszottam. Ezt tudva, az én „kiküldetésemet" Szakasits minden erejével támogatta. Erdődy viszont az Emlékbizottságnak sem

volt tagja, s így nagyobb volt a hihetősége annak, hogy mi valóban csak tudósítói minőségben figyeljük az eseményeket.

Március 15-én kora délután a Történelmi Emlékbizottság tagjai a Modern Kávéház előtt gyülekeztek. A munkások szervezeteikből kisebb csoportokban vonultak a Petőfi tér körüli utcákba. A tüntetésen megjelentek a parasztság képviselői és egy székely küldöttség is, Józsa Béla vezetésével. Pontosan három órakor indultak el kettős sorokban a Történelmi Emlékbizottság tagjai – köztük én is – a Petőfi-szobor felé. A tömeg a szomszédos utcákból a térre zúdult. A szobor talapzatára az ipari munkásság nevében Katona János bőripari munkás és Somogyi Miklós építőmunkás, a Független Kisgazdapárt nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Nemzeti Parasztpárt nevében Kovács Imre, az értelmiség képviseletében Bernáth Aurél festőművész helyezett koszorút. A Szociáldemokrata Párt koszorúja elmaradt.

Az eredeti terv az volt, hogy a Petőfi-szobornál lezajlott néma tüntetés után a tömeg a Kossuth-szoborhoz vonul, a transzparenseket, jelszavas táblákat, képeket és zászlókat csak ott bontják ki, s tüntetést rendeznek a háború ellen. Az izzó hangulat miatt azonban ezt nem lehetett kivárni. Valaki elkiáltotta magát: Le a háborúval! Elemi erejű, hangos tüntetés robbant ki. A kabátok alól előkerültek a jelszavas táblák, a transzparensek és a magyar szabadságharc nagy hőseinek arcképei. Jelszavas táblák, transzparensek, képek és zászlók borították a teret, majdnem úgy, mint a felszabadulás utáni népgyűléseinken. A tömeg a háború ellen tüntetett, s németellenes jelszavakat hangoztatott: Vesszen Hitler! Vesszen a háború! Különbékét! Munkásegység! Munkás-paraszt szövetség! Független, szabad, demokratikus Magyarország! Szovjet–magyar barátság! Ezeket a jelszavakat hangoztatták a hirtelen megalakult szavalókórusok.

Aztán megindult a tüntető menet a Kossuth-szobor felé.

A Történelmi Emlékbizottság konzervatív és ingadozó tagjai, gróf Dessewffy Gyula és Kovács Imre a tüntetéstől megijedve, azt javasolták, hogy a bizottság tagjai menjenek be a Carlton Kávéházba egy feketére. Így is történt. Igazi márciusi tüntetés nincs kávéház nélkül – gondolták –, de elfelejtették, hogy Petőfiék számára a Pilvax a forradalom előkészítésének főhadiszállása volt, nem pedig búvóhely. Ezért történt, hogy a forrongó, a szabadságharc tüzétől fűtött, hangosan tüntető tömeget egyedül a kommunisták vezették, mikor elindult a Mária Valéria utcán a Kossuth-szobor felé. Szipka Józseffel, a Vegyipari Szakszervezet titkárával magam is az első sorban meneteltem.

A tömeg menet közben egyre nőtt. Az elemi erejű tüntetés magával ragadta az utcai járókelőket. A jelszavak egymást követték: Le a háborúval! Le Hitlerrel! Éljen a független, szabad, demokratikus Magyarország! A tömeg hangulatát csak hevítette, hogy a Duna-parti luxusszállodák ablakaiból rémült arccal hitlerista katonatisztek bámultak a tüntetőkre.

A Ferenc József térre érve már körülbelül nyolc-tízezer főnyi tömeg tüntetett. A főkapitányság épülete előtt a tüntetőket riadóautón követő rendőrök a menet elé vágtak, s a főkapitányság épületéből is gumibotos rendőrök rohantak elő. A rendőrattak nyomására a tömeg a mellékutcába tódult. Több száz tüntetőt – közöttük volt Erdődy János és jómagam is – a főkapitányság épületébe tereltek, ahol késő éjszakáig folytak az igazoltatások és kihallgatások.

A rendőrség a Kommunisták Magyarországi Pártját kereste. Mindenkinek följegyezték a személyi adatait, azután a priuszosok kivételével elbocsátották őket. De vajon elbocsátották-e? Ettől az időtől kezdve rendőrkopók szegődtek a nyomukba. A jobboldali szociáldemokraták újabb árulása ezt nagymértékben elősegítette.

1942. március 15-e a függetlenségi mozgalom történetének

nevezetes dátuma. Ez a nap a magyar antifasiszta erők ünnepe és lelkesítő demonstrációja volt. Azoknak az igazi magyaroknak a seregszemléje, akik égtek a vágytól, hogy minél előbb lerázzák a nemzet testéről az élősködő fasiszta tetveket.

A március 15-i tüntetés igen fontos tanulsága, hogy a magyar nép szabadságharcos szellemét Horthy negyedszázados uralma sem tudta megtörni. A magyar népben a csaknem 25 éves ellenforradalmi korszak ellenére is elevenen élt a nemzeti függetlenség szelleme és a demokratikus átalakulás soha nem lankadó tüze. Magyarország szociális viszonyai: a végletekig kizsákmányolt egymillió ipari munkás és a rabszolgasorban tartott hárommilliós agrárproletariátus kiapadhatatlan erőforrása volt haladó nemzeti törekvéseinknek. Ezt a hatalmas tömegerőt csak össze kellett fogni, formába kellett önteni, s forradalmi lendületének irányt kellett szabni. A nemzeti szabadságharc széles tömegeit szervezni és vezetni kellett!

Ezt vállalta magára és ezt tette a munkásosztály és az egész magyar nép forradalmi élcsapata: a Kommunisták Magyarországi Pártja.

Március 15-én kiderült, hogy a néptömegeket Horthy negyedszázadon keresztül kifejtett verejtékes erőfeszítése, gyalázkodó és hazug propagandája sem tudta szembeállítani a Kommunisták Magyarországi Pártjával. Ez a magyarázata, hogy tudott a kis taglétszámú, mélyen föld alá szorított és a legkíméletlenebb terrorral üldözött kommunista párt a tömegek nemzeti harcának élére állni, s annak vezetője lenni. 1942. március 15-e bebizonyította a Kommunisták Magyarországi Pártjának erejét és vezető szerepét a függetlenségi mozgalomban, s azt is, hogy az illegális kommunista párt és a legális ellenzéki pártok közti különbség sem lehet akadálya annak, hogy a szabadságharcos népi erők jelentős része a harc közös frontján egymásra találjon.

Aki békét akar: hazaáruló

Ezt a fejezetet két idézettel kezdem.

Az egyik a *Szabad Nép* 1942. február 1-i számából, Schönherz Zoltán vezércikkéből való: „Pártunk jelenleg még sem szervezetileg, sem ideológiailag nem elég erős ahhoz, hogy vezető szerepet vigyen a politikai életben. A *Szabad Nép* ezért arra fordítja munkásságát, hogy a párttagság politikai színvonalát emelje és ideológiailag felkészítse vezető szerepére."

A másikat Rózsa Ferenc írta, ugyancsak a *Szabad Nép*ben. Konspirációnk alapelvéről szólva azt mondta: „Ne a politikánkat rejtsük el, hanem szervezeteinket."

Mind a két megállapítás igaz. Helyes értelmezésük mégis némi magyarázatot kíván.

A Schönherz cikke egy hónappal a *Népszava* karácsonyi száma után jelent meg. Akkor, amikor az antifasiszta népfrontpolitika országos visszhangot keltett, s minden jel, a március 15-ére való készülődés is azt mutatta, hogy tovább lehet menni a megkezdett úton. A pártnak a nemzeti egységfront megteremtését célzó irányvonala jelentősen befolyásolta az ország közhangulatát, a belpolitika alakulását. Az a sajátos helyzet állt elő, hogy egy törvényen kívül helyezett s agyonrágalmazott párt politikája az élet felszínén sokkal szélesebb hullámokat vetett, mint azt szervezeti ereje és ideológiai felkészültsége után várni lehetett.

Jelszavunk, politikánk széles körű visszhangra talált, de ezzel a befolyással a párt ideológiai és szervezeti fejlődése nem tartott lépést. Ez egyben azt is jelentette, hogy a párt szervezeti

és ideológiai munkája elmaradt a legális lehetőségek mögött. Ezért van az, hogy a párttagság politikai színvonalának emelését s vezető szerepére való felkészítését elsősorban a propaganda, az agitációs munka erősítésében látta. Az antifasiszta egységfront-politika, különösen azokban az országokban, ahol a kommunista pártok csak illegálisan tevékenykedhettek, megkövetelte a legális és illegális munka kombinációját. A kommunista pártoknak legális bázisra volt szükségük. Az egységfront-politika megkövetelte a legális lehetőségek kihasználását. Enélkül nem is lehetett volna folytatni.

Ezt csinálta a mi pártunk is. Beilleszkedtünk a legális munkásszervezetekbe. Ez már korábban is így volt, de a háború idején a Szociáldemokrata Párt központi vezető szerveibe is beépültünk, sőt sok helyen mi diktáltuk a tempót. A pártsejteket mindenütt a szimpatizánsok széles gyűrűje vette körül. A párt politikája földlökésszerűen tört felszínre, s nagy tömegeket hódított meg.

Ennek a helyzetnek persze előbb-utóbb jelentkeztek a maga árnyoldalai. A legális munkásszervezetekben folyó munka erőnk, ugyanakkor gyengeségünk forrása is volt. Az illegális pártszervek tagjai a legális mozgalomból személyesen ismerték egymást. Tudták egymás nevét, lakcímét, ismerték foglalkozását. Gyakran közös baráti társaságot képeztek. A jobboldali szociáldemokraták, a frakciósok, a rendőrség beépített emberei viszonylag hatékonyan folytathatták felderítő tevékenységüket. Könnyen megállapíthatták, kik a kommunista párt politikájának legkövetkezetesebb képviselői.

1942 májusában nagy letartóztatások kezdődtek. Úgy látszik, a rendfenntartó erők megelégelték a kommunisták tevékenységét. Hónapokon keresztül több mint 400 kommunistát tartóztattak le, köztük a Központi Bizottság két titkárát s a területi bizottság több tagját. Sok olyan mozgalmi embert is letartóztattak, akik nem voltak a párt tagjai, de részt vettek

az antifasiszta mozgalomban vagy az antifasizmus politikáját hirdették.

Miért került sor e nagyarányú letartóztatásokra? Hiszen Bárdossy menesztésével s Kállay Miklós kormányelnöki kinevezésével a rendszer azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy a magyar uralkodó osztály nem a német érdekek feltétlen kiszolgálója. Bárdossy kormányelnöki tevékenysége a villámháború vak hiedelmére alapozódott. Kállay Miklós már számolt azzal, hogy a háború elhúzódik, s nem úgy fejeződik be, ahogy a Hitler-fasiszták elképzelték. Márpedig a magyar uralkodó osztálynak élnie kell! Érdekeit mindenképpen meg kell védeni! A rendszer fennmaradásáról, átmentéséről mindenképpen gondoskodni kell!

Ha jobban meggondoljuk, ez a fennmaradásra, a rendszer átmentésére irányuló magyar taktika az angolszász hatalmak háborús stratégiájából kölcsönözte erejét. Annak majdnem hogy valamiféle magyar változata volt. Az ő elképzelésük az volt, hogy a szovjet állammal kialakított nemzetközi koalíciós szövetségi viszony és hadviselés alapján a második világháborúban elpusztul Hitler fasiszta rendszere, de rendkívül meggyengül a Szovjetunió is és vele a szocializmus bázisa. Az angolszász hatalmaknak érett gyümölcsként hull majd ölébe a győzelem. A kapitalista világhatalmak vezetői e stratégiai elképzelésükben éppúgy tévedtek, mint Hitlerék és Mussoliniék a fasiszta fegyverek villámgyors győzelmében. De ez akkor még nem volt ilyen nyilvánvaló. A világon rengetegen hittek hol az egyik, hol a másik tábornak. A magyar uralkodó osztály horthysta vezető körei viszont mindkét variánsra tettek. Erre szolgált a hírhedt hintapolitika. A Horthy-rendszer kényes volt arra, hogy kicsinyes, szűk látókörű manővereit ne zavarja senki.

A március 15-i megmozdulásra Hitlerék is reagáltak, nem kis nyomást gyakorolva a Kállay-kormányra, hogy lépjen fel

a függetlenségi mozgalom ellen. Szükségessé tette ezt a 2. magyar hadsereg frontra küldése miatt előállott feszült belpolitikai helyzet is. Bizonyítani kellett, hogy Horthyék a „magyar érdekek" védelmében teljesítik Hitlerék újabb és újabb követeléseit. Ugyanakkor a Kállay-kormány a függetlenségi front elleni fellépésével vigyázott arra, hogy a terrorhadjárat az angolszász orientáció híveit ne, vagy csak kevéssé érintse, s azt a kommunisták ellen összpontosítsák.

Kállay Miklós kormányának megalakulása egybeesett a 2. magyar hadsereg szervezésével és frontra küldésével. Ez a szabolcsi dzsentri miniszterelnöki tevékenységének első hónapjaiban a vasúti pályaudvarokat látogatta, s a frontra induló katonákat búcsúztatta. Azokat, akiket Ribbentrop és Keitel januári látogatásakor a német hadigépezet felerősítésére Hitleréknek megígértek. A miniszterelnök minden búcsúbeszédében hírhedt tételét ismételgette: – Ez a háború a mi háborúnk. A háború magyar érdekeket szolgál. Vérben, vasban, búzában minden áldozatot meghozunk a végső győzelemért.

S erre jön a kommunisták vakmerő kihívása, szintén hármas jelszó formájában: – A háború idegen érdekekért folyik, Horthyék háborús politikája katasztrófapolitika. Egy katonát se Hitlernek!

Ez a kihívás már több volt a soknál. Horthy, Kállay, Keresztes-Fischer ezt már nem hagyhatta szó nélkül.

A nyilas tábor egy dologban mindig jól összehangolt kórust képezett. Most is hatalmas hangorkánnal követelte, hogy az ellenforradalmi rendszer vezetői végre cselekedjenek. Csapjanak le keményen a kommunistákra! Azokra, akik Európának a bolsevizmus ellen vívott szent kereszteshábórúja idején a hadiállapot megszüntetéséről, a béke helyreállításáról, nemzeti függetlenségünk és szabadságunk biztosításáról s olyan nemzeti kormány alakításáról beszélnek, mely fegyverszünetet köt, s kivezeti az országot a háború szakadékából. Szerintük, aki

ilyesmiket követel, hátbatámadja a dicsőségesen küzdő magyar hadsereget. Aki békét akar: hazaáruló. A bolsevista hordákat segíti.

Ezért kellett most a kommunistákra lecsapni.

A hóhérmunkát az ellenforradalmi rendszer három erőszakszervezete végezte. A fővárosban és a megyei jogú városokban a politikai rendőrség. Az ország többi városaiban, községeiben és falvaiban a csendőrség és fokozatosan az egész országot behálózó hatáskörrel a Honvéd Vezérkari Főnökség második osztálya, rövidítve VKF/2.

1932-ig, a Gömbös-kormány megalakulásáig, az erőszakszervezetek között a politikai rendőrség játszotta a főszerepet. A másik kettő csak kisegítő szolgálatot teljesített. A fehérterror hírhedt alakja, Gömbös Gyula vezérkari százados, később honvédelmi miniszter, ezen a helyzeten változtatott. A fehérterror idején született és garázdálkodó tiszti különítmények, a Prónayak és Héjjas Iványok példáján felbuzdulva, a népelnyomás első számú tényezőjévé a honvéd vezérkar apparátusát léptette elő. Vezetője Sztójay Döme volt, a későbbi berlini követ, majd a német megszállás után az ország miniszterelnöke. Ettől az időtől kezdve a kommunistákkal való véres leszámolás munkáját a rendőrség politikai osztályával és a csendőrséggel karöltve a honvéd vezérkar végezte.

Magyarországon is volt jogszabály arra, hogy bármilyen ügyben csak az ügyészség rendelhet el nyomozást. Tudjuk azonban, hogy a Tanácsköztársaság leverése után a terrorkülönítmények szabadon garázdálkodhattak. Ha kommunistákról volt szó, senkinek sem tartoztak felelősséggel. Ezt a „jogot" később a kommunistákkal szemben szép csendben kiterjesztették a csendőrség és a rendőrség munkájára is.

A második világháború kitörése előtt ezt a gyakorlatot „törvényes alapokra" helyezték. A honvédelemről szóló törvényben a vezérkart minden elnyomó hatalmi szerv – így a

rendőrség és a csendőrség felett is – abszolút irányítási joggal ruházták fel.

A VKF-nek különbírósága volt. A vádlottaktól a defenzív osztályon, a hírhedt „Def"-en erőszakkal kicsikart vallomások alapján ítélkeztek. A tárgyalások szigorúan zárt ajtók mögött folytak. Oda legfeljebb a vallató pribékeket hívták meg, akik szemrebbenés nélkül, s ha kellett, eskü alatt is vallották, hogy a vádlottakat egy ujjal sem bántalmazták, azok „minden fizikai és erkölcsi kényszer alkalmazása nélkül, önként tették meg vallomásukat". A VKF különbíróságának ítélete ellen a vezérkar főnökéhez lehetett fellebbezni, de a kommunisták esetében alig volt rá példa, hogy a fellebbezésnek helyt adtak volna.

A VKF/2 hírszerző és felderítő feladatokat is teljesített. A fő feladat itt is a kommunisták tevékenységének felderítése volt.

A bécsi döntések után a visszacsatolt területeken a VKF/2 már a csendőrség és rendőrség megbízható embereivel karöltve kezdte meg a rendcsinálást és a tisztogatást. A Felvidéken, Kárpát-Ukrajnában, Észak-Erdélyben és a Délvidéken szörnyű munkát végeztek. Véres szadizmusával ezek közül is messze kiemelkedett az a párját ritkító vérfürdő, amelyet 1942 januárjában Újvidéken és környékén rendeztek. Néhány nap alatt több mint ötezer embert, köztük gyermekeket és öregeket gyilkoltak halomra, olyan körülmények között és módszerekkel, amelyek mellett a dzsungel törvényei az erkölcs és az emberiesség magasiskolái. A meglékelt Duna jege alá százával dobálták élve az embereket, a víz alól felbukkanó és levegő után kapkodó fejekre golyószórók okádták halálos lövéseiket.

S mintha nyulakra vadásztak volna, a hóhérok állati gyönyörűséggel nézték szerencsétlen áldozataik haláltusájának tragikus jeleneteit.

Pokol az Andrássy-laktanyában

A VKF/2 vezetője a háború alatt Újszászy István vezérőrnagy volt. Ő irányította 1942-ben a kommunisták és a függetlenségi mozgalom tagjai ellen a felderítő, felgöngyölítő és megtorló intézkedéseket. Mindezt két segítőtársával, Sombor-Schweinitzer Józseffel, a rendőrség politikai osztályának vezetőjével és Ridegh Rajmunddal, a csendőrség központi parancsnokságának vezetőjével végezte.

Az első letartóztatottakat még a főkapitányság Vigyázó Ferenc utcai épületébe hurcolták. Több kommunista társával együtt ide került az újpesti és szakmaközi bizottság egyik tagja: Rezi Károly szövőmunkás. Gyors vallomásra akarták kényszeríteni. Meg akartak tudni tőle mindent, mielőtt még szabadlábon levő társai a szükséges biztonsági intézkedéseket megtehették volna. Minthogy azonban nem vallott, olyan embertelen tortúrának vetették alá, hogy azt már erős szervezete sem bírta elviselni. Pár napi kegyetlen kínzás után végeztek vele. Fiatal életének már csak percei voltak hátra. Hogy a gyilkosság ódiumától megszabaduljanak, az eszméletlen s már alig lélegző embert a második emeleti kínzókamra ablakából az udvarra dobták. Azt hitték, ezzel minden el is van intézve. Gaztettük leplezésére jelentést készítettek: Rezi Károly kihallgatás közben, egy óvatlan pillanatban, öngyilkossági szándékból kiugrott az ablakon és meghalt.

A rendőrség tudta, hogy a haláleset hírét nem lehet eltitkolni. Jó pszichológusok lévén, úgy vélték: számukra sokkal jobb, ha a hír nem suttogópropaganda formájában terjed, hanem

valamilyen úton-módon ők hozzák nyilvánosságra. Így is cselekedtek. A tragikus hírt az öngyilkosság megszépítő meséjébe csomagolva kiszivárogtatták. Ezt ugyan csak nagyon kevesen hitték el, mégis a közvélemény megdolgozásában bizonyos taktikai előnyökre tettek szert.

A hír valóban mindkét változatában nagyon sokakat megdöbbentett. Nem is akarták elhinni. Különösképpen azt a variánst nem, hogy Rezi öngyilkosságot követett el.

A főkapitányság Vigyázó Ferenc utcai öreg épületének börtöncellái és kínzókamrái hamarosan szűknek bizonyultak a tömegesen őrizetbe vettek „kihallgatására". Nagyobb, megfelelőbb épületről kellett gondoskodni.

A honvédvezérkar itt is bizonyította s biztosította törvényben lefektetett jogait. Ő maga gondoskodott az őrizetbe vettek nyugodt kihallgatását biztosító helyiségről.

A Hungária körúton levő Andrássy-laktanya egyik belső, az utcától távol eső hatalmas tömbjét kiürítették. A katonákat más épületbe helyezték át, ezt pedig a kihallgatások céljára megfelelő kínzókamrákká alakították át. Az épület két végében levő gyalogsági hálótermeket szorosan egymás mellé a földre helyezett szalmazsákokkal „rendezték" be. Ezeknek a szélén ültek a fal felé fordulva, szótlanul és mozdulatlanul a letartóztatottak, reggel hat órától este kilencig. Fejüket se jobbra, se balra nem fordíthatták. A harminc–negyven centiméterre levő fal egyetlen pontját nézhették egész nap. A nagy hőség miatt egy szál alsónadrágban ültek, ám e lenge viselet nem valami kedvezmény, még kevésbé a humanizmus megnyilvánulása. Az összetört, véraláfutásos testű, puffadtra dagadt kezű és lábú embereket ellepték a legyek. Mohó étvággyal falták fel a sebekből kicsorduló vért. Szívókáikat a dagadt testrészekre tapasztva, a bőr alól is próbálták kiszivattyúzni a gennyes vérsavót. Lakoma után a lecsorgó izzadtságcseppeket is különleges élvezettel felszippantották.

Nemcsak a gyors körforgásba, a mozdulatlanságba is bele lehet szédülni. Sokan ettől vesztették el idegeik fölött az uralmat, s elájulva, hatalmas koppanással verték fejüket a falba, s élettelen testként gurultak le a szalmazsákról. A terem közepén őrködő csendőrök puskatussal térítették őket magukhoz.

A laktanyának így is ez volt a legkomfortosabb része. E hatalmas szálláskörletek között a kisebb szobákat vallatóhelyiségekké alakították át. Itt voltak a deszkapadok, amelyeken a letartóztatottakat hasra fektetve, lábukat térdben a mennyezet felé tartva, a talpukat gumibottal verték.

A kihallgatások rendszerint ezzel kezdődtek. Ez volt az „önkéntes vallomástétel" legenyhébb kényszerítő eszköze. A páciensek egy-egy ilyen kezelés után nem tudtak talpra állni. Talpuk csupa véraláfutás volt, bőrük gyakran felrepedt s vérezni kezdett. Ám a gyógymódról is mindjárt gondoskodtak. A megkínzott embert a fekvőpadról felállítva, táncoltatni kezdték, hogy a lába meg ne dagadjon.

De ezekben a szobákban voltak azok a kínzóeszközök is, amelyek segítségével az „önkéntes vallomás" meghiúsulása után a kihallgatásokat folytatták. Padok, amelyhez mozdulatlanul odakötözve, tetőtől talpig verhették áldozataikat. Csigák, amelyeken gúzsba kötve addig lógattak valakit, míg nem vallott, vagy míg teljesen el nem veszítette eszméletét. Voltak itt tormászsákok, amelyeket a kihallgatottak fejére húztak, s villanyozó készülékek, amelyekkel a nemi szervüket égették. Kéjelgő szadizmusukra vall, hogy gumibotjukkal a nőknek nem annyira a talpát verték szét, hanem a nemi szervét roncsolták össze.

A pribékek gondoskodtak arról is, hogy a kihallgatások a környékbeli lakók nyugalmát ne zavarják. A megkínzottak jajkiáltása a nagy távolság miatt a zárt ajtók és ablakok mögül alig hallatszott ki az utcára, s a nappali forgalom zajában kü-

lönben is elenyészett. Éjszaka pedig az elnéptelenedett utcán alig hallhatta valaki. A szörnyű jajkiáltások közben az egyik csendőrnyomozó, Koncz Elek, operaáriákat énekelt.

Az Andrássy-laktanyában működő nyomozócsoport parancsnoka dr. Bánki László csendőrszázados volt. Mellette a nyomozás irányításában, a kihallgatásokban a legfontosabb szerepet dr. Wajand Tibor, a rendőrség politikai osztályának helyettes vezetője, Sombor-Schweinitzernek a kommunista ügyekben legképzettebb és legtapasztaltabb munkatársa játszotta.

Máté György és Vida Ferenc *Hűség és hűtlenség* című könyvükben megírják, hogy e három csoport a látszólagos együttműködés ellenére önállóan dolgozott. Sőt, rivalizáltak egymással: ki tud többet és értékesebb vallomást kicsikarni a letartóztatottakból. E rivalizálás is hozzájárult ahhoz, hogy a kihallgatások vadállati kegyetlenséggel folytak. Ha az egyik csoport nem tudott eredményt elérni, akcióba lépett a másik. A vallomás kicsikarásának „csakazértis" elérése érdekében az előzőnél is válogatottabb eszközökkel. A rivalizálás megmutatkozott abban is, ha valami „műhiba" történt, az egyik csoport menten a másikra hárította a felelősséget. Így volt ez már az újvidéki tömegmészárlás idején is.

Mindez persze a laktanya vastag falai közül is kiszivárgott. A letartóztatottak hozzátartozói kétségbeesésükben futkostak fűhöz-fához, hozták-vitték a legfrissebb híreket. A rendőrség ezt maga is elősegítette. Sokakat azzal próbáltak szóra bírni, hogy pár napra bevitték feleségüket, öreg édesanyjukat, édesapjukat, azzal fenyegetőzve, hogy őket is halálra kínozzák. Több olyan antifasisztát vettek őrizetbe, akik nem voltak tagjai a kommunista pártnak, de a felderítés teljessége kedvéért szükségesnek tartották az ő kihallgatásukat is.

Ezeket persze hosszabb-rövidebb idő múlva kénytelenek voltak kiengedni. Hiába figyelmeztették őket, hogy a bent lá-

tottakról és hallottakról egy szót sem szólhatnak senkinek, a szabadlábra helyezettek pontos leírással szolgáltak a laktanya belső életéről.

A párt történetében nemigen volt még példa arra, hogy a kommunisták letartóztatásának ilyen széles körű visszhangja lett volna. Híre terjedt, hogy bent azért kínozzák az embereket, mert részt vettek az antifasiszta, demokratikus egységfront-mozgalomban. Még azt is hozzátették, mindenkit letartóztatnak, akinek bármilyen mértékben köze volt hozzá. Márpedig a rendőrségnek széles körű értesülései voltak, nemcsak a munkásszervezetekben és a sajtóban tevékenykedőkről, hanem a Kerepesi temetői, majd a március 15-i tüntetés résztvevőiről is.

Sokan fordultak a Szociáldemokrata Párt vezetőihez, a *Népszava* szerkesztőségéhez, segítségüket kérve őrizetbe vett hozzátartozóik, vagy az őket fenyegető veszély elhárítása ügyében. Hiszen a nemzeti-demokratikus egységfront-politika a *Népszava* hasábjain kovácsolódott ki. Hasonló tömeges segítségkéréssel fordultak a polgári politikusokhoz is, Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, a Kisgazdapárt vezetőihez, a Történelmi Emlékbizottság neves közéleti személyiségeihez.

A letartóztatások a társasági összejöveteleknek is legfőbb témakörei voltak. Erről beszélgettünk a Kulacsban, Olty Magda lakásán s más baráti összejöveteleinken. A hangulatunk nem volt ugyan rózsás, de munkánkat változatlan buzgalommal, s ha lehet, még nagyobb nyomatékkal végeztük.

A letartóztatások megkezdése után, május vége felé, a szokásos módon illegális találkozóm volt Rózsával.

Rózsa tájékoztatott arról, hogy a letartóztatások veszélyes méreteket öltenek, s úgy látszik, tovább folytatódnak. A pártvezetőség több tagja a rendőrség kezére került. Neveket természetesen nem mondott.

– Nem lehet tudni – mondotta –, hol lehet ezt a folyamatot

megállítani. Ezt elősegítendő, utasították a párttagságot, hogy szüneteltessenek minden illegális találkozót. Egyelőre nekünk is ez lesz az utolsó találkozónk. Az ő kézre kerítésére nagy hajsza folyik. De bármi történjék, ő szigorúan tartja magát ahhoz a fogadalmához, amit a *Szabad Nép* harmadik számában fogalmazott meg: „Inkább halj meg, de az osztályellenségnek ne árulj el semmit!"

Kemény elszántsággal ejtette ki ezeket a szavakat. Hangjának meggyőző erejű csengése volt.

– Milyen a letartóztatások visszhangja? Hogy reagálnak rá a szociáldemokrata és polgári politikusok? – kérdezte.

Elmondtam, amit eddig tapasztaltam.

– A letartóztatások és kínvallatások a szociáldemokrata és a polgári politikusok körében nagy megdöbbenést keltettek. Arról beszélnek, hogy nyíltan a fehérterror időszaka tért vissza. És éppen akkor, amikor a kommunista párt a nép, a nemzet alapvető érdekeiért szállt síkra. A független, szabad, demokratikus Magyarország követelésével a kommunistákon kívül, pártállásra és világnézetre való tekintet nélkül nemcsak a munkásosztály, a parasztság és a haladó értelmiség ért egyet, hanem az ország politikai, irodalmi és művészeti életének sok kiemelkedő személyisége. A kommunistákra mért csapás közvetlenül őket is fenyegeti. Így akarják őket megfélemlíteni.

A baloldali szociáldemokraták s polgári politikusok szimpátiáját Rózsa igen nagyra értékelte. Szerinte ez rendkívül fontos dolog. Most, a letartóztatások idején még inkább ki kell tartanunk amellett, hogy nem a politikánkat, hanem szervezeteinket kell elrejteni. Szövetségeseink szimpátiáját kihasználva, minél több tiltakozó akciót kell szervezni a letartóztatottakért. El kell érni, hogy a függetlenségi mozgalomnak azok a harcosai, akik a *Népszava* 1941-es vitáiban, a *Népszava* karácsonyi számában, a Történelmi Emlékbizottság szervezésében és a március 15-i tüntetésen együtt léptek fel,

most a letartóztatások idején is vállalják a sorsközösséget a kommunista párttal, annak nemzeti egységfront-politikájával. E politika nyílt vállalásával tudjuk a legnagyobb segítséget nyújtani a letartóztatott kommunistáknak. Ha ezt nem tudnánk elérni, a kommunista párt újból elszigetelődne s letartóztatott tagjait kiszolgáltatnánk a reakció kénye-kedvének.

Rózsa Ferenc halála és nekrológja

A letartóztatások tovább folytatódtak. Meleg napok következtek. Európát szokatlan hőség árasztotta el. Egész Budapest fuldokolt a rekkenő kánikulában. A hőség mindenhová behatolt. Vad rohamainak még az olyan erődítményszerű épületek sem tudtak ellenállni, mint a Conti utca 4. A vastag falak azt a hőséget, amit az egész napi izzásban magukba szívtak, az újabb külső hőhullámoktól szorongatva befelé sugározták.

A kánikula ellen sajátos módon védekeztünk. Este, amikor már látogatókra nem számítottunk, derékig meztelenre vetkőzve végeztük a munkánkat. De csak mi, a szerkesztőség fiatal munkatársai. S ezen nem tudott változtatni éjszakai szerkesztőnk, a derék Révész Mihály szigorúsága sem, aki állandóan korholt bennünket.

– Negyven éve dolgozom a *Népszava* szerkesztőségében, de ilyen szőrös majmokkal még nem csináltam lapot.

El kellett ismerni, hogy igaza van. Különösen, ha szegény Kasztel Bandira gondolt az ember. Ennek a szép szál, kisportolt, erőtől duzzadó fiatalembernek a mellkasát, a karját és a hátát olyan sűrű fekete szőrzet borította, mintha bárány-bőr bekecset öltött volna magára. Mi is sokat hecceltük:

– Bandi, miért nem veted le a bekecsedet?

– Ezt szeretik a lányok.

Ezek a csipkelődések Révész Mihály füle számára végképp elviselhetetlenek voltak. Nem találkoztam még emberrel, aki egyszerre így tudott dorgálni és szeretni, mint ő.

Ezek voltak a mi kis nyári örömeink.

Június első napjaiban azonban újabb meglepő hír érkezett. Szakasits a szerkesztőségi értekezleten eléggé izgatott lelkiállapotban elmondta, hogy letartóztatták a Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik titkárát, Rózsa Ferencet. Szakasits tudott arról is, hogy vele együtt, vagy közvetlenül utána bevitték édesapját is, az idős, nyugdíjas vasútépítő mérnököt. A meglepetések sorát Mónus azzal a bejelentéssel tetézte, hogy Rózsa Ferenc testvérbátyja már régi ismerőse a magyar politikai rendőrségnek. A harmincas évek elején több kommunista perben indult ellene eljárás, s most kint él a Szovjetunióban.

Amikor először meghallottam Rózsa Ferenc nevét, mindjárt gyanítottam, sőt, a vele kapcsolatos néhány információ alapján meg voltam győződve arról: ez az az elvtárs, aki velem másfél éven át tartotta a kapcsolatot.

Sok elképesztő hírt hallottunk már a letartóztatásokról és kínvallatásokról, de ennyire egyik sem rendített meg bennünket. Rózsa több mint egy évtizede vett részt az illegális munkában, 1939-től pedig ő irányította a kommunista párt tevékenységét. Ha nem is a saját nevén, a munkásmozgalomban nagyon sokan ismerték őt, s akik ismerték, őszintén szerették és becsülték. Ez idő alatt sok szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezető az ő irányításával harcolt a munkásegység, a demokratikus nemzeti egységfront megteremtéséért, a fasizmus és a háború ellen. Mindazért, amiért cikkeinkkel, a *Népszava* karácsonyi számával, majd a Történelmi Emlékbizottság létrehozásával magunk is síkraszálltunk. Mindenki érezte: itt bizony már Ucalegon háza ég. Csapkod a mennykő körülöttünk.

S valóban! Alig telt el pár nap, június 4-én a Hadik-laktanyába, a magyar kémelhárítás központjába beidézték és kihallgatták Szakasits Árpádot, Mónus Illést és Büchler Józsefet. Azokat a szociáldemokrata vezetőket, akiknek az utóbbi év

nemzeti egységfront-akcióihoz ilyen vagy olyan módon bárminémű közvetlen kapcsolatuk volt. Még ha csak abban a formában is, mint Büchler Józsefnek, aki a pártkasszát igyekezett feltölteni a Petőfi-jelvényekből befolyó fillérekből.

Mónust és Büchlert 24 órán belül, s pár nap múlva Szakasitsot is kiengedték. Már-már azt hittük: a fenyegető veszély elmúlt. De nem! Újabb meglepetések következtek.

A nyomozó szervek a letartóztatottakkal azt csináltak, amit akartak. Az 1942-es letartóztatások idején ezt az egyik legkegyetlenebb pribék, Juhász Antal csendőrnyomozó így fogalmazta meg: „A kommunisták bőrével nem kell elszámolni."

Évek óta mindent megtettek Rózsa kézre kerítésére. Most határtalanul felbőszítette őket, hogy nem vall be, nem ismer be semmit. Sértette a pribékek hiúságát, hogy nem tudják szólásra bírni. Külön bőszítette őket, hogy a kínzópadon is a pártot éltette. Olyan tortúrának vetették tehát alá, amellyel makacsságát, akaraterejét akarták megtörni. De hiába! Két hét alatt végeztek vele.

A látszatra azért mégis kényesek voltak. Elrendelték felboncolását. Így akarták bizonyítani, hogy Rózsa nem a kínzások következtében halt meg. A Törvényszéki Bonctani Intézet orvosa azonban ezt a megalázó szerepet nem vállalta. Intézkedtek, hogy ez az utolsó tortúra a budapesti Honvéd Helyőrségi Kórházban végeztessék el rajta. Haláláról olyan jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben egy szó említés sem történt arról, hogy bántalmazások következtében halt meg. Hiába: a Horthy-rendszer vigyázott a formaságokra, a látszatra. Ügyelt arra, hogy továbbra is a rend, a béke, az alkotmányosság és a parlamentarizmus egyedülálló szigeteként tetszeleghessen Európában.

Rózsa Ferenc személyében a magyar munkásmozgalom egyik tehetséges képviselőjét veszítette el. Fájdalom, nagyon korán. Megemlékezni róla – ha csak vázlatosan is – a három

Rózsa testvér életútjának felvázolása nélkül szinte lehetetlen. Richárd volt a legidősebb, ő jutott el legkorábban a kommunista mozgalomhoz, ő nevelte kommunistává testvéreit, Ferencet és Irént is. De hamarosan eljött az az időszak, amikor már egyenrangú harcostársként álltak egymás mellett, kölcsönösen nevelték, segítették egymást.

Rózsa Ferencről szólva elsősorban azt szeretném elmondani, ami róla kevésbé ismeretes. Elvtársaira elsősorban mély marxista műveltsége hatott. Valóban: azok az évek, amelyeket 1925–1931 között Németországban töltött, a marxizmus–leninizmus elsajátítása, a kommunistává érlelődés, a munkásmozgalom, a forradalmi osztályharc megismerése és tapasztalatainak elsajátítása szempontjából döntő jelentőségűek voltak életében.

Már akkor alaposan megismerte a fasizmust. Felismerte azt a roppant veszélyt, amelyet a náci mozgalom további terjeszkedése a német nép, a nemzetközi munkásmozgalom és a Szovjetunió számára jelentett. A húszas évek végén mint a drezdai egyetem hallgatója a szocialista diákok lapjában már sorozatosan fellépett a nácizmus ellen. Nem csoda, ha idehaza az antifasiszta egységfront megteremtésének mindvégig következetes harcosa lett.

Bár értelmiségi családból származott, kitűnően ismerte a munkások és a parasztok életét. Hosszú ideig fizikai munkásként dolgozott, de a mérnöki diploma megszerzése után is minden munkahelyén együtt élt a dolgozókkal. Nem főnökük volt, hanem munkatársuk: eszmei és politikai nevelőjük. Munkahelyei – bár a család anyagi helyzete mindig szűkös volt – nem a pénzszerzés szempontjából érdekelték, sokkal inkább azért, hogy megismerje a dolgozókat, tanuljon tőlük és tanítsa őket.

Egyik levelében ezt írta: „Megint vidéken dolgozom. A feladatom, hogy az utolsó három év csapadékát felmérjem. Bará-

taim azzal ugratnak, hogy a »tavalyi hó«-t keresem. Helységről helységre megyek. A Nagy-Alföld egész vidékét bejárom egy parasztszekéren. Körülbelül 18 000 katasztrális földet jártam be és jobban ismerem a környéket és embereit, mint a legtudósabb geográfusok és etnográfusok."

Sokoldalúságáról, színes egyéniségéről, széles körű műveltségéről sokat lehetne beszélni. Ezt 1941–1942-ben, személyes találkozásaink során, magam is tapasztaltam. Számára a marxizmus–leninizmus nem pusztán a munkásosztály forradalmi elméletét jelentette, hanem azt az eszmét, amellyel a múlt és jelen minden tudományos értékét, minden igazi művészeti alkotását birtokba lehet venni és az osztályharc szolgálatába lehet állítani.

Az illegális utcai találkozások – veszélyességük miatt – általában rövidek voltak, mindig csak a legszükségesebb megbeszélésekre szorítkoztak. Annál inkább csodálkoztam, hogy Rózsa Ferencnek minden találkozónkon volt egy-két kérdése írókkal, képző- és zeneművészekkel, irodalmi és művészeti életünkkel kapcsolatban. Először azt hittem, hogy mindezt konspirációs okokból teszi, azért, hogy a mellettünk jövő-menő emberek ne hallják: politikai kérdésekről tárgyalunk. De nem erről volt szó! Valóban érdekelték a Műcsarnok és a Nemzeti Szalon tárlatai, a Zeneakadémia koncertjei és az is, hogy valóban olyan kitűnő előadóművész-e Ascher Oszkár.

Csak jóval később, a felszabadulás után jöttem rá, mi volt e kérdések alapja. A Rózsa testvéreknél családi vonás volt az irodalom, a zene, általában a művészetek szeretete. Richárd amellett, hogy mérnök volt, zeneesztétikát és zeneszerzést is tanult. Ferencet az irodalmi és művészeti élet minden eseménye érdekelte. A húszas évek második felében a Németországból szüleihez és testvéreihez írott levelei valóságos kulturális beszámolók.

Megírja például, hogy nemrégiben olvasta Franz Werfel

novelláját, *A kispolgár halálát*. „Werfel ebben saját magát múlta felül. Egyszerűen mesteri!" Beszámol Moissi németországi vendégszerepléséről is. „Nem hangosan szavalja a verseket, hanem megrázza a hallgatót a halk, hangsúlyozott előadásmódjával." Ezt olvasva értettem meg őszinte érdeklődését Ascher Oszkár iránt.

Pulcinella szvitjében Sztravinszkij szerinte „a melódia groteszkségét azzal emeli ki, hogy a legnehezebb hangszerek játsszák a legfinomabb zenét". Amit a *Borisz Godunov* előadásáról írt, azt hiszem, bármelyik hivatásos zenekritikus megirigyelhetné. „A múlt héten hallottam Muszorgszkij *Borisz Godunov*ját, Franz Schulterrel, akit Te Leporellóként hallottál. Olyan szép volt, hogy nem is tudok róla írni. Muszorgszkijnak olyan kifejezőkészsége van, hogy elképzelni is nehéz. Ha kegyetlen, akkor hamuszürkén ül az ember a közönség soraiban, ha lírai, olyan meleget és odaadást érez, hogy legszívesebben magához ölelné szép szomszédnőjét, ha patetikus, akkor az ember úgy érzi, hogy a hatalom szárnyán az égbe repül. A nép dalainál a legszívesebben tapsolna az ember... A tömegjelenetek magukkal ragadók: a remek rendezés, a tömegek a darab második főszereplői."

A tömegek szerepét emeli ki Hauptmann *Takácsok* című drámája filmbemutatójával kapcsolatban is. „A színészek visszavonulnak, a cselekvő emberek: a nép... Ha nálatok adják, el ne mulaszd megnézni. Csak attól tartok, Münchenben ilyen darabot betiltanak." Ezt írja a bajor fővárosban élő húgának, Rózsa Irénnek.

Majd a fasizmus fellegvárára gondolva keserűen jegyzi meg: „Münchenben minden jó és értelmes dolog be van tiltva. Elég volt nekem otthon a sok tilalom."

Bizony, elég volt! 1931-ben mégis hazajött, hogy nagy felkészültségével a magyar munkásosztály, a dolgozó nép harcát segítse. Hivatásos forradalmár lett. A magyarországi osztály-

harc konkrét tartalmát, formáit és módszereit kitűnően ismerte és értette. Úgyszintén a fasizmus természetét, céljait, módszereit és eszközeit is. A Párttörténeti Intézet anyagai között őrzi egyik 1939-ből való nemzetközi helyzetelemzését, amely ritka tudományos előrelátásról tanúskodik.

Mindehhez járult, hogy nagyszerűen tudott az emberekkel bánni. Egy kérdés tárgyalását sem zárta le úgy, egy javaslatot sem vetett fel anélkül, hogy ki ne kérte volna elvtársai véleményét. Említettem már a *Szabad Nép* megindításáról folytatott beszélgetésünket. Lehetett vele vitatkozni is. Nem szavaiban volt kemény és szilárd, hanem tetteiben, jellemében és magatartásában. Ezt bizonyítja mártírhalála is.

Feszítő gondjaink

Zsilinszky meglepően pontosan volt tájékozódva az Andrássy-laktanyában történtekről.

Azt már eddig is tapasztaltam, hogy nagyon gyors és pontos hírszolgálattal rendelkezik. De azt nem hittem volna, hogy kommunista ügyekben is ilyen jók az információi. Csak később tudtam meg, honnan szerzi értesüléseit. Több vezérkari tiszttel, így Babós József hadbíró alezredessel, Nagy Jenő vezérkari ezredessel, s több más magas rangú tiszttel meghitt baráti viszonyban volt. Sőt: Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel, ha nem is baráti, de közeli kapcsolatot tartott.

Sok mindent én magam is tőle tudtam meg. Többek között azt is, hogy a kommunista párt másik letartóztatott titkára, Schönherz Zoltán – ezt a nevet tőle hallottam először – 1940-ben a Szovjetunióból illegális úton jött Magyarországra. Szerinte az ott kapott instrukciók alapján ő kezdeményezte és indította meg a függetlenségi mozgalmat.

Zsilinszky maga is elítélte az Andrássy-laktanya rémtetteit, mégis feltette a kérdést:

– Mennyiben a magyar munkásság, parasztság és értelmiség politikája a nemzeti-demokratikus egységfront, és mennyiben a Moszkvából hazajött kommunistáké?

Ami a választ illeti, nem volt könnyű a helyzetem. Mint mondtam, a Moszkvából hazajött kommunistákról – az illegalitás körülményei között – én semmit sem tudtam. Ezt azonban nem árulhattam el neki. Ha ezt teszem, joggal keletkezhetett volna benne az az érzés, hogy nem vagyok hozzá

őszinte, valamit el akarok hallgatni előtte, félre akarom vezetni.

De politikailag sem lett volna helyes információi hitelességét kétségbe vonni, vagy tagadni. Ez óhatatlanul abba az irányba hatott volna, hogy a kommunista mozgalmat politikailag és szervezetileg a moszkvai és az itthoni szárnyra osztjuk. Mi, magunk adtunk volna tápot olyan feltételezésekre, hogy a magyarországi kommunista mozgalom nem egységes. Polgári szövetségeseink közül egyébként ez a kérdés sokakat élénken foglalkoztatott.

Hirtelenjében a következő válasz fogalmazódott meg bennem.

– Igaz, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártjának több vezetője emigrációban él. Okait jól ismerjük. Az antifasiszta nemzeti egységfront azonban nem néhány kommunista vezető politikája. Ezer tény bizonyítja, hogy a dolgozó osztályoknak a nemzet érdekeiért folytatott harcából fakad, s nem valami importált politikai koncepció. Nemzeti politika úgy is, hogy a magyar nép alapvető érdekeit fejezi ki, de úgy is, hogy a nemzet legszentebb ügyét: népi-nemzeti felemelkedésünket szolgálja. Megvalósításukért az ország legnagyobb dolgozó osztályai állnak csatasorba. Ez határozza meg a vezetők magatartását is.

Ez a válasz ma kissé sablonosnak tűnik, de akkor és azok számára, akik előtt elhangzott, semmiképpen sem volt az. Főleg, miután kiegészítettem a következőkkel:

– A munkásosztály harca a fasizmus és a háború ellen, a nemzet függetlenségéért és szabadságáért nem 1940 őszén, nem Schönherz Zoltánék Magyarországra jövetelével, hanem már jóval előbb elkezdődött. A magyar munkásosztály évek óta állhatatosan küzd az antifasiszta egységfront megteremtéséért. Schönherz Zoltánék már ebbe a történelmi folyamatba kapcsolódtak bele. Hogy a Szovjetunióból hazajött s az ott élő

kommunisták is küzdenek érte, csak azt mutatja, hogy megvalósítása teljes összhangban van a Szovjetuniónak és a nemzetközi koalíciónak a fasizmus ellen vívott háborújával. S ugyanakkor ez a politika nemcsak magyar jelenség. Bizonyítja a norvég, a dán, a holland, a belga, a francia, a bolgár és a jugoszláv ellenállási mozgalom. A nemzeti függetlenségükben fenyegetett népek mindenütt széles demokratikus egységfrontba tömörülve veszik fel a harcot a német betolakodókkal szemben. Mi sem tehettünk mást, nekünk is ezt az utat kell követnünk.

Ám kiderült, hogy Zsilinszky legsúlyosabb aggályai nem is ezek voltak. Hanem a következők:

– A fasizmus ellen valóban harcolni kell, ez nem vitás. A háborúnak egyszer valóban vége lesz. De mi lesz azután? Mi lesz akkor, ha a Vörös Hadsereg csapatai határainkhoz érkeznek? Akkor ki ellen fogunk harcolni? Én elfogadtam, nyíltan meg is írtam, amit a Szovjetunió vezetői a háború kitörése előtt mondtak, hogy a magyar néppel szemben nincsenek ellenséges szándékaik, nincsenek területi követeléseik. Örültem, amikor óva intettek attól, hogy Hitler oldalán részt vegyünk a Szovjetunió elleni rablóháborúban. De az események másként alakultak. Bárdossy belevitte az országot a háborúba, s már nyakig benne is vagyunk. A németek összes gazságának cinkostársai lettünk. Ma más a helyzet, mint 1941 tavaszán, amikor a 48-as zászlókat visszaadták. És elsősorban a mi politikánk miatt más. Érvényesek-e most, ezek után is a szovjet vezetők lojális kijelentései. A háború, az háború. Szigorú törvényei vannak. A Szovjetunió nemcsak a Harmadik Birodalom ellen harcol, hanem ellenünk, Hitler magyar szövetségese ellen is. Márpedig nekünk nemzeti függetlenségünket bárkivel szemben meg kell védenünk.

Tudom, hogy Bajcsy-Zsilinszky ezt az aggodalmát mások előtt is felvetette. Balogh Edgár több ízben elmesélte, hogy

ebben az időszakban Nagy Istvánnal találkoztak vele. Előttük is kifejtette: – Helyes az egységfront a fasizmus ellen. De mi lesz, ha a szovjet csapatok megjelennek határainkon. Márpedig nemzeti függetlenségünket és szabadságunkat mindenkivel szemben meg kell védeni!

– S itt van a másik nagy probléma – folytatta –, a demokratikus erők összefogásának a kérdése. Mi ennek a jövője? A történelmi szerepe? Jó, most a fasizmus és a háború elleni harcban szükség van rá, de egy orosz invázió esetén ki garantálja a fennmaradását?

Zsilinszky félt attól, hogy a szovjet csapatok Magyarországra érkezésének egyik következménye az lesz, hogy mindjárt felszámolják a tőkés rendszert és proletárdiktatúrát teremtenek. Zsilinszkynek ezt az aggályát kellett akkor eloszlatni, magyarázván, hogy nem szocialista forradalom van napirenden, és ezt a szovjet hadsereg sem kényszeríti rá a magyar népre.

Nem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy nekem Bajcsy-Zsilinszky politikai szemléletének alakításában különleges szerepem volt. Szerepemet még csak jelentősnek sem mondanám. Igazán sohasem éreztem magam egyenrangú vitapartnerének. Nemcsak azért, mert a hivatásos történészekével vetekedő alapos történelmi ismeretekkel, nagy politikai tapasztalatokkal, széles körű közéleti kapcsolatokkal rendelkezett, hanem vitatkozó módszere miatt sem.

Említettem már: a legegyszerűbb kérdésről sem tudott nyugodtan és higgadtan beszélni. Arca kipirult, hangja mély fekvésből magas fekvésbe csapott át. Közelében nem ülhetett senki, mert karjai kétméteres körzetben, széles gesztusokban, mint a villámok csapkodtak mindenfelé. Hát még ha vitatkozott! Ez már valóságos égiháború volt.

Találkozásaink első időszakában az én rendületlen nyugalmam e nagy háborgásban valósággal megbénult. Később

jöttem rá, hogy talán mégsem teljesen. Először csak a villámhárító szerepét töltöttem be mellette. Aztán észrevettem azt is, hogy az én nyugalmam és higgadt szavaim jól kiegészítik, összefogják, s bizonyos irányba terelik az ő szertelen értelmi, érzelmi és gondolati csapongásait. Amit felvetettem előtte, ahogy gondolataira reagáltam, ha nem is mindjárt, elkezdett érlelődni, munkálkodni benne. Az ő érzelmi és gondolati viharait is lehetett befolyásolni.

Bizony, nagy szükségem volt a megtanult leckére: a marxizmus tanításaira. Természetesen volt már bizonyos élet- és mozgalmi tapasztalatom nekem is. Talán némi politikai érzékkel is rendelkeztem. Ezek együttvéve nagy segítségemre voltak.

– Bandi bácsi, meggyőződésem, hogy a Szovjetunió a magyar népet sohasem azonosítja jelenlegi vezetőivel. Az ellenük folyó háborúért nem a magyar munkásosztályt és a parasztságot teszi majd felelőssé. Még csak nem is az értelmiséget. A Szovjetunióban jól tudják, hogy a magyar nép nagy része baráti érzelmekkel viseltetik irántuk. Ha valahol, akkor Moszkvában jól ismerik a háborús uszítókat, a magyar tőkés és földbirtokos osztályokat s ellenforradalmi rendszerüket. Ha a szovjet csapatok elérik, s esetleg át is lépik határainkat, nem a magyar nép, hanem e háborús kalandorok ellen fognak harcolni. Meggyőződésem az is, hogy a fasizmus veresége után senkire sem kényszerítik rá a bolsevizmust. A Vörös Hadsereg a Wehrmacht és a hitleri Harmadik Birodalom ellen küzd, ám az elnyomott népeknek visszaadja nemzeti függetlenségüket, s rájuk bízza, hogyan s miképpen akarnak élni. Ezt teszi a német néppel is.

Mindehhez hozzátettem még:

– Nemzeti egységfront-politikánk nem alkalmi, időleges, csak egy konkrét szituációra érvényes elképzelés. Távlatai vannak. A sok történelmi torzó után ez a politika most válik

igazán élő és ható erővé. Nem egy történelmi katasztrófánk oka, hogy eddig nem tudtuk megvalósítani. A dolgozó osztályok most erre törekszenek. A nemzetközi helyzet, az antifasiszta koalíció is ezt sugallja. Miért mondanánk hát le róla? Mi ezt hosszú távú politikának tartjuk. Sőt, az új, népi demokratikus Magyarország megteremtésében alapvető követelménynek.

Nyugodtan beszélhettem erről Zsilinszkynek, hiszen az osztályok szövetsége, a népi arcvonal mint függetlenségi harcunk tömegbázisa, s a népi demokrácia mint az eljövendő Magyarország államrendszere, írásaimban már a második világháború kitörése előtt megfogalmazódott. A Berettyóújfaluban és Debrecenben bennem kialakult politikai koncepció azóta lényegesen gazdagodott. Három esztendeje, hogy a *Népszava* szerkesztőségében s a munkásszervezetekben dolgoztam, s ennek révén meglehetősen a politikai élet középpontjába kerültem. Ez a három év nagy iskola volt. Növelte biztonságérzetemet olyan közéleti személyiségekkel folyó tárgyalásokon is, akik már évtizedek óta a politikai élet ismert vagy éppenséggel kiemelkedő alakjai voltak.

Persze, amit én itt most összefoglaltam mint saját nézeteimet, Zsilinszkynek nem tudtam egy szuszra elmondani. Éles hangja, megjegyzései és közbeszólásai minduntalan kettévágták mondataimat, néha gondolatmenetemet is. Olykor akkorát csapott az asztalra, hogy a jó öreg Tripartitum is a levegőbe repült. Ezeket a beszélgetéseket, főleg ha ilyen nagy kérdésekről volt szó, legfeljebb egy gyorsírói jegyzőkönyv adhatná csalhatatlanul vissza.

Odakint már szürkült. A János tér fái a melegtől eltikkadva fogták fel a lebukó nap sugarait. Zsilinszky a villanykapcsoló után nyúlt, felkattintotta, majd benyitott a szomszéd szobába, megkérve Mickót, gépírónő élettársát, későbbi feleségét, főzzön még egy feketét.

Tovább folytattuk a vitát. Visszakanyarodtunk oda, ahonnan kiindultunk. Az Andrássy laktanyában letartóztatottakhoz.

– De mit tehetek én értük? Semmit!

– Nagyon sokat.

– Az nem számít.

– Az embertelen eljárás ellen kell tiltakozni, az ügyet kell védeni.

– De hogy tegyem, ha nem tudom, kikért emelek szót.

– Lehet, hogy személyesen nem, de mégis ismered őket. Ugyanolyan emberek, mint mi. Annak a politikának a képviselői, amelyet névaláírásoddal te is hitelesítettél. Ha szó nélkül hagyjuk, amit csinálnak, felbátorodnak, s egyik Újvidék követi a másikat. A kötelet egyik hazafi nyakáról a másikra szorítják.

Azt hiszem, többet mondtam a kelletténél. A beszélgetés magával hozta, hogy már-már csaknem teljesen lelepleztem magam. Amit mondtam, szinte nyílt beismerése volt annak, hogy én is kommunista vagyok. Már vártam, mikor vágja Zsilinszky az arcomba:

– Szóval, te is közéjük tartozol?

Ebben nem is azt éreztem nyomasztónak, hogy esetleg engem is kommunistának tart, hanem azt, hogy idetartozásomat eddig elhallgattam előtte. Tudtam róla, az őszinteség hiányát nehezen tudja elviselni. Engem, úgy látszik, még e gyanúval beárnyékolva is, elfogadható partnernek tekintett.

A beszélgetés most is úgy végződött, mint más esetekben. Nem foglaltunk össze, nem zártunk le semmit. Szavakban valóban nem. De úgy keltünk fel az üres kávéscsészék mellől, hogy belülről robbanásig feszítettek bennünket életünk gondjai.

Hagyni kellett, hogy kissé leülepedjenek.

A letartóztatások stratégiája

Rózsa Ferenc tragédiája annyira megrendített bennünket, hogy a magunk sorsával foglalkozni sem tudtunk. Pedig látható volt, hogy a szörnyűségeknek ezzel még koránt sincs vége. Akik ilyen gazságot elkövetnek, mindenre képesek. Ha másért nem, csupán azért, hogy az egyikről a másikkal próbálják elterelni a figyelmet.

Már eddig is több olyan munkásmozgalmi vezetőt vettek őrizetbe, aki nem volt tagja a kommunista pártnak. Elegendő volt, ha valami vékony szállal összeköttetésbe kerültek a függetlenségi mozgalommal. Ilyen volt Marosán György, az Élelmezési Munkások Országos Szövetségének titkára. De nem ő volt az egyedüli. Szakasitsot természetesen nem lehetett Büchlerrel és Mónussal azonosítani, közös nevezőre hozni, kihallgatásukat mégis úgy értékeltük, hogy az nem elsősorban ellenük, hanem ellenünk irányul. Nemcsak az ő szerepük tisztázására, hanem a mi kapcsolataink felderítésére. Ilyen körülmények között, mi, a *Népszava* munkatársai, akik a mozgalom egész sor akcióját kezdeményeztük és szerveztük, bizonyosra vettük, hogy előbb-utóbb sorra kerülünk.

Akik tehették, vagy erre utasítást kaptak, illegalitásban kerestek menedéket. Ezt tette Losonczy Géza is. A szociáldemokrata vezetők kihallgatása közben valahonnan telefonon beteget jelentett, s azután nem is látták a szerkesztőségben.

Illegalitásba vonulása közvetlenül érintett engem is. Losonczyt én hoztam a *Népszava* szerkesztőségébe, s eltűnésével, ezzel a tipikusan illegális módszerrel, maga szolgáltatott érvet,

talán még bizonyítékot is arra, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártjának a tagja.

Mások is hasonlóképpen jártak el. Nyilván a párt utasítására. Az újpesti kommunisták letartóztatásakor Mód Aladárnak nyoma veszett. Dunántúli ismerőseinél keresett menedéket.

Földes Ferenc barátunkat, mint már jeleztem, ez év tavaszán munkaszolgálatra hívták be. A letartóztatások idején határainktól messze, valahol Ukrajna mezőin teljesített szolgálatot. A munkaszolgálat megmentette ugyan a letartóztatástól, de nem a biztos haláltól. Azokat az elvtársakat, akik a messzi frontokon „álltak helyt a haza és a civilizáció védelmében", a nyomozók nem is keresték. Tudták, hogy „jó helyen" vannak. Onnan nemigen fognak visszatérni.

Más volt azoknak a helyzete, akik hazai földön teljesítettek szolgálatot. Akikről meg tudták állapítani, melyik állománytestnél szolgálnak. Mozgó alakulataikból gyorsan kiemelték, s az Andrássy-laktanya biztonságos falai közé szállították őket. A még szélesebb körű felgöngyölítés érdekében tőlük is vallomásokat akartak kicsikarni. Több elvtársunk munkaszolgálatosként vagy katonaként a magyar királyi honvédség egyenruhájában üldögélt a szalmazsákok szélén. Például az 1956-ban mártírhalált halt Asztalos János.

Bevallom, nem kis gondot okozott: ezek után mitévő legyek. Rózsa Ferenc meghalt. A párttal megszakadt a közvetlen kapcsolatom. Abban a kérdésben, hogy ki menjen illegalitásba és ki maradjon a helyén, ameddig csak lehet, általában a párt vezető szervei döntöttek. Az illegális élet feltételeiről a párt gondoskodott. Erre én nem voltam felkészülve. Se lakással, se hamis papírokkal, se megélhetésemet biztosító jövedelemmel nem rendelkeztem. Hogy ilyen esetben mit csináljunk, azt csak gondos politikai mérlegelés alapján lehetett eldönteni. Hosszas töprengés után úgy éreztem, s a körülöttem kialakult

helyzet is azt diktálta, hogy nem szabad eltűnni. A helyemen kell maradni!

Mire építettem ezt a számításomat?

A *Népszavá*ban kezdeményezője voltam annak a cikksorozatnak, mely a munkásosztály akcióegységét, a munkás-paraszt szövetséget, a haladó értelmiség szerepét, a parasztság egységét vitatta meg a demokratikus egységfrontban. A *Népszava* karácsonyi számára és a Történelmi Emlékbizottság megteremtésére készülve, nekem jutott az a feladat, hogy a felkérendő polgári politikusok, írók és művészek nagy részével tárgyaljak. Fülemben csengtek Rózsának a legutóbbi találkozónkon elhangzott szavai: – A letartóztatások ellenére következetesen ki kell tartani politikánk mellett!

Helyzetemre lefordítva ez azt jelentette: a *Népszava* szerkesztősége nagyon fontos politikai poszt, de itt dolgozni csak legálisan lehet. Ha illegalitásba megyek, feladni kényszerülök az ottani mozgalmi pozíciót. Nagyon fontos volt, hogy ezt megtartsam, ameddig csak lehetséges.

Fülemben csengtek Zsilinszky kétkedő szavai is: a kommunisták valóban a nemzet érdekeiért szállnak síkra? A jövőben is kitartanak a nemzeti összefogás politikája mellett? Ő kiállna most is az üldözöttek mellett, de ki mellett álljon ki, ha nem is ismeri őket.

Engem évek óta ismert. Úgy éreztem, becsül is. Sohasem kérdezte meg, s én sohasem közöltem vele: kommunista vagyok-e vagy sem. De valószínűleg sejtette, hogy az vagyok, legalábbis valamiféle kapcsolatban állok velük. Főleg a legutóbbi beszélgetésünk után. Amikor azt bizonygattam előtte, hogy a kommunisták következetesen kitartanak politikájuk mellett. Így próbáltam a kommunistákkal szemben táplált aggályait eloszlatni. Politikus, író, művész, újságíró barátaim nagy része is az én érveléseimre állt csatasorba. Politikánkat velük és általuk akartuk legalizáltatni. Bevontuk őket akció-

inkba. E pillanatban is azt kívánjuk tőlük, álljanak ki a letartóztatottak mellett, amikor azt sem tudjuk: a rendőrség nem csap-e le rájuk is.

Úgy éreztem, nem lehet megtenni, hogy most, amikor jön a helytállás és felelősségrevonás órája, én egyszerűen eltűnjek, nem törődve azzal, mi lesz velük. Nos, hát ezt valóban nem lehetett megtenni! Az én helyzetem ezt nem engedte meg.

Tétova napok következtek. A letartóztatások barátaink körében is megrendülést, sőt riadalmat keltettek. Esténként a Közvélemény Asztalánál a törzsgárda tagjai közül ezekben a napokban nagyon kevesen foglaltak helyet. A kábító meleg tovább tartott. A szerkesztőségben mégis kezdett megfagyni körülöttem a levegő. Szeder, Büchler, Kéthly tekintete szinte minden találkozásunkkor keresztüldöfött. Harag és gyűlölet tükröződött benne. A letartóztatások felfedték – ami régen gyanítható volt –, hogy a *Népszava*, a munkásszervezetek, a Történelmi Emlékbizottság a „kommunisták aknamunkájának fedőszervei". S Kállai, aki mindezekért nagyrészt felelős, mintha mi sem történt volna, még mindig itt jön-megy a folyosókon, kéziratokat olvas és ad le a nyomdának, nem akarja észrevenni, hogy mi történik körülötte.

Valóban ezt tettem. Végeztem a munkámat, úgy, mint korábban. De nem sokáig. Július vége felé egyik hajnali órában két nyomozó rontott be albérleti szobámba. Nem is kopogtattak.

– Államrendőrség. Öltözzön fel. Velünk jön! – harsogták parancsszerűen utasításaikat.

A fürdőszoba felé indultam.

– Hová megy? – állt elém az egyik.

– Borotválkozni!

– Nem szükséges. Jól van így is! – indulatoskodott a másik.

– Mit vihetek magammal?

– Pár zsebkendőt, egy váltás fehérneműt!

Mindez úgy hangzott, mintha az életben soha többé más valamire már nem is lenne szükségem.

Ugyanezen a hajnalon tartóztatták le a szerkesztőség másik két munkatársát, Kasztel Andrást és Kovai Lőrincet. Keresték Losonczy Gézát is, de ő már korábban illegalitásba vonult. Ez volt a hónapokig tartó őrizetbevételek utolsó hulláma. Letartóztatásunkkal azt akarták bizonyítani – miként a Szakasitséval, Büchlerével és Mónuséval is –, hogy mi a Kommunisták Magyarországi Pártjának utasításai alapján végeztük munkánkat.

A vallatások úgy folytak, ahogyan azt *A magyar függetlenségi mozgalom* című könyvemben már 1948-ban feltártam, s azt azóta mások is részletesen leírták. Engem is ugyanilyen fogadtatásban részesítettek. Először természetesen közölték velem, hogy kár tagadni, ők már úgyis pontosan tudnak mindent. Még sajnálkozásukat is kifejezték, hogy „tehetséges újságíró létemre ilyen piszkos dologba keveredtem". Tagadó válaszomra azonban menten megfeledkeztek az elismerő szavakról s megkezdődtek a menetrendszerű tortúrák. Amikor ez sem használt, annak elérésére, hogy „jöjjön meg az eszem", ők valóban „már mindent tudnak", nagy pontossággal ismertették a párt szervezeti felépítését, stratégiáját és taktikáját, a legális és illegális munka politikai és szervezeti kombinációját, s a szimpatizánsok körét. Közöttük azoknak a polgári politikusoknak, íróknak és művészeknek a listáját is, akikhez eljutottunk, akiket a függetlenségi mozgalomba bekapcsoltunk.

Ez utóbbit nem is próbáltam tagadni, hiszen ez nyilvánvaló volt. Azt sem, hogy milyen szerepem volt a *Népszava* karácsonyi számának, a Történelmi Emlékbizottságnak a létrehozásában.

– Na, ugye?! – diadalmaskodtak a nyomozók. – Mindez a kommunista párt fedőszerve. – És kitől kapta az utasításokat?

– Senkitől!

– Ne tréfáljon, hiszen számos vallomás bizonyítja a pártnak azt az utasítását, hogy forduljanak csak magához.

– Én ilyen utasításokról nem tudok, s amit csináltam, nem utasításokra tettem.

– Hanem?

– Bizonyítani tudom, hogy a harmincas évek második felétől legális fórumokon, legális eszközökkel, szóban és írásban hirdettem a demokratikus nemzeti összefogás szükségességét. Nemzeti függetlenségünk védelmében a *Tovább* című lapban már 1938 tavaszán, tehát több mint négy évvel ezelőtt, a népi-nemzeti egységfront megteremtését sürgettem.

– És a *Népszava* karácsonyi számát és a Történelmi Emlékbizottságot ki sugalmazta?

– Én semmiféle sugalmazásról nem tudok. Azt viszont tudom, hogy a *Népszava* karácsonyi száma a kormány cenzúrabizottságainak jóváhagyásával, a Történelmi Emlékbizottság pedig a belügyminiszter úr engedélye alapján született meg.

– Maga nagyon magabiztos. De téved, ha azt hiszi, hogy befolyásos pártfogói majd megmentik. A katonai törvényszék előtt úgyis minden kiderül.

A rendőrtiszt – úgy látszik – elszólta magát. Én semmiféle befolyásos pártfogó közbelépéséről nem tudtam. Nem tudtam, de nem is tudhattam, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre azon nyomban levélben tiltakozott Kállay Miklós miniszterelnöknél letartóztatásom ellen.

A Tanácsköztársaság leverése óta ez volt a kommunista pártra mért legsúlyosabb csapás. A röpcédulaszóróktól a szakszervezetekben és a kulturális szervezetekben dolgozó elvtársakon keresztül a területi bizottságok és a Központi Bizottság több titkáráig a párt szervezeti felépítésének számos régióját érintették. Ez semmiképp sem magyarázható azzal, mintha a párt tagjai nem állták volna meg a helyüket. A párt

erkölcsi állapota semmivel sem volt gyöngébb, mint korábban bármikor. Néhány ember lehet gyenge, a kínzások hatása alatt megtörhet. De 500–600 emberrel ez már nem fordulhat elő. A letartóztatottak embertelen kínzásokat viseltek el, a rendőrségi atrocitások továbbterjedését mégsem tudták megállítani.

Mi volt ennek az oka?

Én már a Margit körúti katonai fegyházban, ahová nemsokára átszállítottak bennünket, hallottam olyan magyarázatot, hogy pártunknak sok fiatal, kevés tapasztalattal rendelkező tagja volt, akik az antifasiszta egységfront szervezésekor lettek pártunk tagjaivá. Ez igaz! E politika kibontakoztatása, a legális munkásszervezetekben való propagálása megkívánta, hogy képviselői rendőrségi priusszal ne rendelkezzenek. Lehetőleg tiszta lappal induljanak. Olyan elvtársak legyenek, akik a jobboldali szociáldemokratákat, a mindenütt jelenlevő besúgókat s a rendőrség embereit nem vezetik azonnal nyomra. Mondom: ez igaz, de én mégsem ezt tartom a legfőbb oknak.

Véleményem szerint közelebb járunk az igazsághoz, ha az okokat a következőkben keressük.

Mint már említettem, a háború első éveiben a párt tagjai a munkásszervezetekből közvetlenül ismerték egymást. Tudták, kit hogyan hívnak, ki hol lakik, hol dolgozik. Az illegális párttagok közül sokan együtt jártak mozgalmi túrára, vasárnaponként együtt mentek a Dunára evezni, vagy a gödi Dunapartra fürödni, szórakozni.

A másik oka, hogy az egységfront-politika viszonylag gyors sikere és visszhangja sokakban legális illúziókat szült. Azt a hiedelmet keltette, hogy az a politika, amelyet Zsilinszky, Szekfű, Móricz, Kodály, a népi írók, kiváló művészek és közéleti személyiségek nevükkel fémjeleztek, nem is járhat komolyabb veszélyekkel. Mintha ezek a nevek védettséget biztosítottak volna a mozgalom munkás és paraszt képviselői, a moz-

galmat kezdeményező kommunisták számára is. A párt tagjai nem vették elég komolyan Rózsa Ferenc figyelmeztetését: ne politikánkat, hanem szervezeteinket rejtsük el! Az új helyzetnek megfelelően, ezekkel jobban számolva, ezek fokozottabb figyelembevételével kellett volna alkalmazni a párt konspirációs szabályait.

Egy párt életében a letartóztatások sohasem csupán rendőri intézkedések. Mindig valamilyen politikai elképzelés megnyilvánulásai. Miként a háború, az osztályharc ilyen vagy olyan fordulata is valamilyen politika folytatása. Már ebben az időben kezdtek kirajzolódni a hintapolitika körvonalai, s ebbe a stratégiába nagyon is belefért a jobboldali szociáldemokratákkal, a polgári ellenzékkel való egységfront gondolata. Az osztályharc szempontjából ez azt jelentette: a mozgalom fő erejét, kezdeményezőjét, szervezőjét és irányítóját, a kommunistákat fel kell számolni. A szövetségeseket, a független kisgazdapártiakat, a nemzeti parasztpártiakat, a polgári radikálisokat, a népi írókat és más haladó személyiségeket megfélemlítve, le kell választani, el kell távolítani a kommunistákkal való szövetségtől. Számoltak vele, hogy az antifasiszta koalíció győzelme esetén a tőkés-földbirtokos rendszer átmentésében a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt támogatására nagy szükségük lesz, s ezt olyan politikai-kormányzati körök tudják majd könnyebben hasznosítani, akik legalábbis a háttérből már ekkor kapcsolatot tartottak velük.

Ennek az ellenforradalmi osztálystratégiának az érvényesülését mutatja a Szociáldemokrata Párt szerepének megítélése a letartóztatások időszakában.

Több ízben említettem már, de most ismét hangsúlyozom: a nemzeti egységfront megteremtéséhez a kommunista pártnak feltétlenül legális bázisra volt szüksége. Enélkül ezt a politikát nem lehetett folytatni. A legalitás legkedvezőbb terepe

viszont a Szociáldemokrata Párt és a munkásság más szervezetei voltak. A kommunisták elsősorban itt építették ki szervezeteiket, s növelték befolyásukat. Ezért vetődött fel az 1942-es letartóztatások idején és hasonló helyzetekben mindig az a kérdés, mi jobb: feloszlatni a legális munkásszervezeteket, vagy továbbra is biztosítani működésüket. A kérdést természetesen nem mi és nem a szociáldemokraták vetették fel. A kommunisták és a szociáldemokraták véleménye ebben a kérdésben egyértelmű és egységes volt: a munkásszervezetek legalitását minden körülmények között biztosítani kell.

Ám a szélsőjobboldali táborban a szociáldemokrácia szerepéről eltérő vélemények uralkodtak. Az egyik vélemény szerint a kommunisták tevékenysége elengedhetetlenül szükségessé teszi a Szociáldemokrata Pártnak és a szakszervezeteknek mint a „bolsevista aknamunka melegágyának" a felszámolását. Vajna Gábor nyilas képviselő a kormányhoz intézett interpellációját e szavakkal kezdte: „Bebizonyosodott, hogy nálunk a bolsevista tevékenység elsősorban a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kebelén belül burjánzik." A catói következtetés: a kormány azonnal oszlassa fel a legális munkásszervezeteket. A nyilasok általában ezt követelték.

De a kormány azért kormány, hogy több szempontból mérlegelje a helyzetet. Ne indulataitól, hanem a helyzet realitásaitól vezettesse magát, s e kérdés megoldásában is a józanabb álláspontot keresse. A miniszteri válasz lényege a következő volt: Magyarországon a termelés viszonylag zavartalanul folyik. Számottevő szabotázs- és forradalmi akciók nincsenek. Ebben is különbözünk Európa nagyon sok országától. Mindez elsősorban annak köszönhető, hogy Magyarországon a Szociáldemokrata Párt megfelelően vezeti, fegyelmezi és kézben tartja a munkásságot. A párt feloszlatásával ellenkező hatást érnénk el. A központi szervezett irányítás nélkül maradt mun-

kásság a felelőtlen kommunista elemek könnyű és szabad prédája lenne.

De nemcsak erről volt itt szó. A horthysta vezető körök nagyon jól tudták, hogy a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek legalitását a kommunista párt is fel tudja használni legális bázisok teremtésére. Ezt igyekeztek terrorral gátolni, de teljesen meghiúsítani nem tudták. E gondjaik ellenére reménykedtek a Szociáldemokrata Párt felhasználásában, mégpedig a kivárási politika terjesztésében s a fasiszta blokk bukása esetén az angolszász kapcsolataik hasznosításában. A kormány sanda szándékai szerint a Szociáldemokrata Párt olyan ütőkártya, amelyre a jövőben még nagyon nagy szükség lehet. Bár ezt akkor nyíltan és hangosan nem mondották ki. Vagyis azt, hogy a rendszer a szociáldemokráciát tartalékerőnek szánja. Mégpedig a fasizmus veresége esetére. Ez lenne az a legfőbb segítő erő, amely támogatná őket abban, hogy átbillenjenek – ha a helyzet úgy alakul – az angolszász erők oldalára. S ez bizony óriási tét! Jöhet idő, amikor a szociáldemokráciának ebből a szempontból nagyobb lesz a szerepe, mint most az ország totális kiszolgáltatásában a nyilas sereghajtóknak. Jelentősége meghaladja a parasztpártokét, a polgári radikálisokét, a liberális ellenzékiekét és az egyházakét is.

Ennek volt a következménye, hogy 1942 második felében a pártválasztmányban Szakasits körül a bizalmatlanság légköre kezdett kialakulni. A jobboldaliak szerint túl messzire ment. Kétségbe vonták annak a helyességét is, hogy egy személyben töltse be a főtitkári és a főszerkesztői tisztet. Végül is Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel konzultálva, 1942 augusztusában a Szociáldemokrata Párt főtitkári tisztségéből leváltották. Helyébe Szeder Ferencet választották meg.

Nagyjából ez a politikai-stratégiai tevékenység érvényesült a letartóztatások idején. Ebből kellett a Kommunisták Magyarországi Pártjának megtalálnia a kivezető utat.

A Margit körúton

A Margit körúti katonai fegyház, ahova a kihallgatások befejezése után átszállítottak bennünket, a budai városrész közepén, a Margit-híd és a Széna tér között, a főváros egyik legforgalmasabb utcáján terpeszkedett. Kopott, öreg épület volt. Utcai homlokzatát tekintve jellegtelen bérháznak gondolhatta az ember. Két emelet magas, nem nagy, de elég tágas ablakokkal. Középen a szokásosnál szélesebb, erősen vasalt tölgyfa kapuval.

Az utcai ablakok nem árultak el semmit az épület különös rendeltetéséről. Mögöttük igazgatói, hivatali irodák húzódtak meg. Még a széles kapu is csak akkor tárult ki, amikor egy-egy fekete, koporsószerű autó ki- vagy befordult rajta. Ezt azonban csak kevesen láthatták. Az ilyen autók, mint a svábbogarak, szerették a jótékony, mindent leplező homályt, a sötétséget, s rendszerint éjszaka közlekedtek. Nem csoda: rabszállító autók voltak.

De annak, aki egy ilyen kocsival az épület udvarára érkezett, félelmetes látvány tárult a szeme elé.

Az épület mélyen behatolt a körülötte sorakozó házak közé. Magas belső falai, hatalmas kőkerítése az égnek csak egy tenyérnyi darabját hagyták szabadon. A zárkák kicsiny, négyszögletű ablakai a magasból az udvarra néztek, s a sűrű vasrács miatt inkább csak hunyorogtak, mint a dús szemöldök alól kikandikáló szempár.

Az irodai épületek és a hatalmas zárkasorok találkozási pontjában volt a vesztőhely. Kettő is. Közvetlenül a sarokban

homokzsákokból emelt fal előtt kivégzőoszlop, amelyhez a golyó általi halálraítélteket kötözték. Beljebb, a földbe négyzetes alakú betonkockát építettek. Alkalom szerint ebbe állították fel a bitófát. Az ötletes szerkezet gyors és tiszta munkát biztosított. Ha az ítéletet végrehajtották, az akasztófát pár perc alatt kiszerelték betonalapzatából, s az udvart tisztára söpörték. Mintha mi sem történt volna!

A mi szállítmányunk délután érkezett ide. Később hallottam, hogy az Andrássy-laktanya nyomozócsoportjának vezetői parancsot kaptak, számolják már fel a hosszúra nyúlt s a kaszárnya életét és rendjét zavaró vendégeskedést. A mi csoportunk átszállításával tehát az éjszaka beálltát sem várták már meg.

A Margit körúti épület katonai börtönnek épült. Az emeleteken hatalmas tömegzárkák voltak. Hosszúak, tágasak, mint a laktanyák legénységi szobái. Annyi különbséggel, hogy ezeknek a szobáknak páncélozott ajtaja és egyetlen egy, magasban nyíló, kis, rácsos ablaka volt, hogy ne lehessen se az udvarra, se az utcára kilátni. A szobákat eredetileg tizenhat személyre méretezték. A háború előtt ennyi vaságy volt bennük, ami viszonylag kényelmes elhelyezést biztosított.

Most alaposan megváltozott a helyzet. A bevonulási parancsot megtagadó, a dezertáló katonákon kívül mindenki ide került, aki vétett a honvédelem érdekei ellen. A gazdasági bűnözők, a síberek, a feketézők, az árurejtegetők, a szabotőrök, az ellenség foglyul ejtett katonái, a partizánok és természetesen a politikai bűnözők: a kommunisták, az antifasiszták, a kormányzósértők, a destruálók és a rémhírterjesztők. A mi több száz főnyi kommunista csoportunkkal egy csapásra ugrásszerűen felduzzadt a fegyház lakóinak létszáma. Mi már mint utolsó szállítmány, ilyen helyzetben érkeztünk oda.

Több vasrácsos ajtón keresztül a második emeletre vittek bennünket. A folyosó közepén, arccal a fal felé fordulva, sorba

állítottak bennünket. Hátunk mögött egy idősebb tiszthelyettes hosszú listáról neveket olvasott fel. Aki a nevét hallotta, el kellett indulnia abba az irányba, amerre a tiszthelyettes mutatott. A név hallatára egy fiatal őrmester kinyitotta egyik vagy másik zárka ajtaját. Történetesen azét, ahová már előre besoroltak bennünket. Mire az elszállásolással végeztek, a tiszthelyettes érces hangja jóvoltából az egész emelet tudta, kik érkeztek az újabb transzporttal, s ki melyik zárkába került.

Nekem az 70-es zárka jutott. Amikor kitárult előttem az ajtó, megdöbbentő látványban volt részem. Egymás hegyénhátán csaknem teljesen meztelen emberek hevertek a padlón és a szalmazsákokon. Az ágyaknak már se hírük, se hamvuk. Hogy a tizenhat személyre méretezett zárkában hatvan-hetven foglyot elhelyezhessenek, minden négyzetcentiméter helyet ki kellett használni. De még így sem jutott fekvőhely mindenkinek. Pedig a raboknak legyengült szervezetük miatt erre igen nagy szükségük lett volna. Sokan a fal tövében kuporogtak, álltak, vagy támaszkodtak, de ehhez nem sokáig volt erejük. Ha fényképet csináltak volna róluk, nem sokban különböztek volna azoktól a felvételektől, amelyek a koncentrációs táborokban készültek, a gázkamrai fürdetés után.

Amikor rám zárták az ajtót, a sok meztelen kéz és láb megmozdult, a magasba emelkedett, s mint valami polipkarok kígyóztak a levegőben. Hirtelen nem is tudtam mire vélni ezt a különös kar- és lábtáncot, mely a földön heverő törzseket és fejeket teljesen eltakarta. Nem is lehetett tudni, hogy a végtagoknak ez a kavalkádja haláltusa-e, vagy az öröm kifejezése. Dermedtségemből az riasztott fel, hogy innen is, onnan is a nevemet hallottam: – Gyufa. De úgy, mintha a földből, a föld alól törnének elő ezek a hangok.

Nemsokára magam is a terem közepén, a földön kuporogtam, a rettentő hőség miatt szintén derékig levetkőzve. A karok és a lábak erdejéből rendre-sorra ismerős arcok tűntek

elém. Földes Lászlóé, Asztalos Jánosé, Prieszol Józsefé, Orosz Dezsőé és sok más elvtársé, akikkel pártnapokon, kulturális rendezvényeken, kirándulásokon ismerkedtem meg. Örültek, hogy az ő zárkájukba kerültem. Tudták, hogy csak nemrég tartóztattak le. Hírekre kiéhezve, a kinti élet eseményeiről faggattak. Ők viszont a börtönéletről tájékoztattak. Kiderült, a kommunisták pár hét alatt alaposan megismerték a börtönviszonyokat, a zárkarendet, a rabok mindennapi elfoglaltságát. Tudták, ki melyik zárkában tartózkodik, kik járnak munkára. Ismerték a smasszerek szokásait és magatartásukat. Tájékoztattak az 59-es zárka lakóiról is. Ezt a kéz-láb egyveleget négy csoportba sorolták. Az Andrássy-laktanyabeliekre, az erdélyi kommunistákra, a délvidéki és jugoszláv partizánokra, valamint kárpát-ukrajnai feketézőkre. Ez utóbbiakra mindjárt felhívták a figyelmemet. A feketézők gyűlölik a politikai foglyokat. Itt a börtönben is „feketéznek": besúgói szolgálatot teljesítenek.

*

Megtudtam, hogy a börtönben élénk pártélet folyik. Sőt, még szigorúbb szabályok szerint, mint a kinti munkásmozgalomban. A külvilággal és a zárkák között a kapcsolatot elsősorban azok az elvtársak tartották fenn, akik már hét esztendeje itt éltek e fegyház falai között. Őket, egy viszonylag kis zárkában, bizonyos tekintetben kivételezett helyzetben tartják fogva. Olyan elvtársak raboskodtak itt, mint Weil Emil orvos, Kis Zsigmond közgazdász, Pikler György matematikus, Sebes István kárpitos munkás s velük együtt egy békési parasztgyerek, Dékány András.

Ők alkották, ahogy itt nevezték, a népbiztosok zárkáját.

Hét év alatt jól beépültek a börtön mindennapos életébe. Weil Emil a börtönkórházban orvosi szolgálatot teljesített.

Kis Zsigmond és Pikler György az irodai adminisztrációban segédkezett, Sebes István a börtönműhelyek munkáját szervezte. Mindez szabadabb mozgást biztosított számukra. Sebes már a második nap, a folyosókon reggeli sétára gyülekezve, odajött hozzám s bemutatkozott:

– Én vagyok a zárkák között az összekötő. Ha sétára megyünk, bárkivel találkozhatsz. Akivel beszélni akarsz, sorakozókor álljatok egymás háta mögé, s az udvaron séta közben beszélgethettek.

Sebes Istvánnal – a séta előtt – majdnem minden reggel váltottunk néhány szót. Egyik nap a fülembe súgta:

– Itt jön Bálint György és Cserépfalvi Imre. Állja a hátuk mögé!

Az egyik zárkából kígyózó hosszú sorból két ismerős kopasz fej villant felém. Beesett arcuk széles koponyájukat még jobban kiemelte. Ők is megismertek. Próbáltunk helyezkedni. Bálint György elém, Cserépfalvi mögém somfordált. Ez jó is volt így, hisz Cserépfalvi volt a közlékenyebb. Az udvaron aztán a hátam mögött pusmogni kezdett.

– Lehet, hogy kiengednek bennünket. Nincs semmi bizonyítékuk. Mit üzensz?

– Mondd meg Zsilinszkynek, Majornak, Ortutaynak, hogy mindent mozgassanak meg. Beszéljenek Hebelt Edével és Ries Istvánnal, hogy vállalják a védelmet. A legnagyobb segítség mégis, ha odakint folytatják az egységfront-politikát.

Amit én mondtam, az inkább Bálint György fülébe jutott el, aki előttem baktatott. Nem baj! A mondottakat, hallottakat a zárkában majd úgyis egyeztetik.

Az első néhány nap ismerkedéssel telt el. Mindenekelőtt a zárka lakóival. A jugoszláv partizánokat Délvidéken fogták el. Jól beszéltek magyarul, s kitűnő elvtársaknak bizonyultak. Tőlük hallottam az első tájékoztatást a jugoszláv partizánmozgalomról. Sok mindent szerettem volna megtudni róluk,

vezetőikről, a már akkor legendás hírű Titóról. Sajnos, róla nem sokat tudtak mondani. Josip Broz Tito azelőtt illegálisan dolgozott, s ezért addigi tevékenységét ők sem nagyon ismerték. Elbeszéléseik szerint, mint valami mesebeli hős, alakja váratlanul emelkedett ki a szerbiai hegyek közül.

Jó kapcsolataink alakultak ki az erdélyi kommunistákkal is. Kolozsvári útjaim során valamennyire már megismerkedtem az ottani helyzettel, a kommunisták munkájával. Sok közös témám volt velük.

A síberekkel, a feketézőkkel valóban nehéz volt szót érteni. Őket csak a háborús nyerészkedés érdekelte, éppúgy, mint Kurázsi mamát a harmincéves háborúban. Még a zárkában, a félmeztelen emberek között is állandóan csencselni akartak. Ugyanakkor megkövetelték, hogy reggeli rituális szertartásaikat mindenki tartsa tiszteletben. Ami nem is világnézeti, hanem technikai okok miatt ütközött nehézségbe.

Ők ugyanis az ajtó mellett helyezkedtek el. Két okból. Így ők kapták elsőként a zupát, azonkívül közel voltak a sarokban levő küblihez, amelynek a kapacitása – ahogy ma mondanánk – ennyi ember számára rendkívül szűknek bizonyult. Valóságos harc folyt azért, ki mikor kuporoghat rá. A feketézők ebben a sarokban, a párolgó kübli, mint valami áldozati oltár körül végezték a reggeli istentiszteletet. S ez bizony gátolta a zárkalakók reggeli szükségletének elvégzését.

Ha már a szükségletek elvégzése ennyi gondot okozott, azt képzelhetné az ember, hogy e folyamat kezdeti funkciója, legalább az étkezés a legnagyobb rendben ment. Természetes, hogy ez sem így történt.

A fegyház csak napi kétszeri étkezést biztosított. A reggelit és az ebédet. Az előbbi egy merőkanál rántott levesből, és tizenöt-húsz deka korpakenyérből állott. Ez volt az egész napi kenyérfejadagunk. Gondosan be kellett tehát osztani. Ebédre szintén egy kanál levest kaptunk, amely – aszerint, hogy mi-

lyen zöldségféléből úszkált benne néhány szem – bab-, borsó-, krumpli- vagy karalábélevesnek minősült. A második fogás valamiféle üres főzelék, csajkatetőben.

Vacsorára nem kaptunk semmit. A börtönigazgatóság viszont megengedte, hogy a rabok hetenként egyszer spájzoljanak. Akinek volt pénze, egy bizonyos összeg erejéig vásárolhatott valami olcsó fogyasztási cikket. Legkiadósabbnak a lókolbász bizonyult. Amit vásároltunk, az egyenlő elosztás elve alapján közösen fogyasztottuk el. Így azoknak is jutott némi élelmiszer-kiegészítés, akiknek spájzolásra egy krajcárjuk sem volt.

Így érthető, hogy a fizikai szükséglet túlnyomórészt folyadéktermelésből állott. Az étkezésen kívül egy bádog tartályból különben is egész nap vedeltük a poshadt, langyos vizet. Hol a hőség, hol az éhség, de általában mindkettő miatt. Szilárdabb halmazállapotú ürülék csak nagyon vékonyan került a küblibe.

Ez a kátrányos hordó alakú illemhely nagyon megkeserítette az életünket. Először is bűzlött. Kövér legyek rajai dongtak körülötte. Kenyerünket, s a kübli tartalmát váltogatva, egyaránt jó étvággyal fogyasztották. Természetesen bennünket sem kíméltek.

E nemes edényt naponta csak egyszer lehetett kiüríteni. Reggel. Akkorra viszont már csordulásig megtelt. Kivitele nagy ügyességet kívánt. Nálunk az egyik küblivivő egy pincér volt, a leveses, szószos, mártásos és tartáros tálak egyensúlyozó művésze. Egyik reggel az edény mégis kicsordult, s föle a padlóra loccsant. Az ügyeletes őrmestert ez rettentően felbőszítette. Büntetésként még a délelőtt folyamán helyet cseréltünk egy sokkal kisebb zárka lakójával.

Ez nagyon komoly megtorlás volt. A zárkák így is annyira túlzsúfoltak voltak, hogy a padlóra fektetett szalmazsákokon, még ha fahasábok módjára feküdtünk is egymás mellett, nem

jutott hely mindenkinek. Sokan a fal, a kübli tövébe szorulva, ülő helyzetben szundikálták végig az éjszakát. Ezeknek jutott a feladat, hogy a zárka egyetlen, de örökösen égő villanykörtéjének halvány fényénél a falon egymás után nyomkodják agyon a mennyezet repedéseiből lefelé igyekvő poloskákat.

*

A börtön a kommunisták számára a tanulás időszaka. Egyetem. Mennyire jellemző a régi társadalomra, hogy benne a munkásosztály, a dolgozó ember számára a börtön biztosította a tanulás legfőbb lehetőségét. Pillanatok alatt csodálatos oktatási és közművelődési hálózat alakult ki a zárkákban. Szinte szervezni sem kellett. Harmati József cipészmunkás eszperantó tanfolyamot vezetett, Orosz Dezső az angol nyelv fonetikai szabályaival gyötörte hallgatóit, Prieszol József pesterzsébeti építőmunkás Honti Rezső nyelvkönyvéből a cirill betűk szálkás világával ismerkedett. De volt, aki szimultán módon a német, a francia, vagy a spanyol nyelv elsajátításával bíbelődött. A nyelvtanulás ugyanis fakultatív volt.

Más volt a helyzet a világnézeti és társadalomtudományi tárgyaknál. Ezeken a foglalkozásokon gyakorlatilag mindenki részt vett, még az érdeklődő pártonkívüliek is. A foglalkozásoknak nagy volt a becsülete. Büntetésnek számított, ha valakit a szemináriumi kollektívából kizártak. Az előadót körülvevő embergyűrűben még egy-két feketéző arca is feltűnt. Ha másért nem, csupán azért, hogy legyen miről jelenteniök.

A délelőtti séták után Orosz Dezső tartott szemináriumot az imperializmusról. Épp letartóztatása előtt tanulmányozta Leninnek *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című munkáját, s ezt most meglehetősen pontosan ismertette. Közgazdászi ismeretekkel felvértezett ember lévén, Lenin téziseit bőven illusztrálta hazai példákkal. Tulajdonképpe-

ni mondanivalóját álcázva, világgazdasági folyamatokba rejtve, a magyar kapitalizmus rothadtságát s végső vonaglását igyekezett bemutatni. A feketézők borzongva kotródtak a sarokba, s magukat a bűzlő kübli oltalmába helyezve, buzgón imádkoztak. A kapitalizmus szükségszerű pusztulására vonatkozó szodomai jóslatokon kívül egyébként az egész előadásból nem értettek egy szót sem.

Volt még egy másik kötelező tantárgy is: a magyar parasztság helyzete és a földkérdés. E délutáni foglalkozásoknak én voltam az előadója. Az érdeklődés meglepően nagy volt. Sokkal nagyobb, mint az imperializmus, a monopóliumok, a kartellek és a trösztök iránt. Most érzékeltem csak igazán, mit jelentett az, hogy a Bethlen—Peyer kézfogás nemcsak természetes szövetségesétől fosztotta meg a munkásosztályt, hanem a földkérdés megoldását mint a szocialista átalakulás alapvető feltételét, gyakorlatilag két évtizedre levette a napirendről. A szemünk előtt tengődött hárommillió magyar paraszt, mégis újból fel kellett fedezni őket. A fiatal munkásgeneráció ezért falta a népi írók faluszociográfiáit. Előkerültek a könyvtárakból Acsády Ignác és Márki Sándor klasszikus művei, s az olyan tudományos igényű felmérések, mint Matolcsy Mátyás és Kerék Mihály földkérdésről szóló munkái sem kerülték el a figyelmüket.

A zárkában valaki megkapta Stolte István Miklós *A magyar jobbágyság keletkezése és a Dózsa-féle forradalom* című munkáját. A szerző a harmincas évek elején részt vett a kommunista diákmozgalomban, de letartóztatásakor a rendőrség szolgálatába szegődött. Áruló lett. Könyvét a Canossa-járás szándékával írta, s vele a munkásmozgalomtól szeretett volna penitenciát kapni. Könyvének nem volt semmi tudományos értéke, de mint ismeretterjesztő, kétségtelenül ügyes munka volt. Jól foglalta össze témakörét.

Azért foglalkozom vele ennyit, mert előadásaimhoz ez szol-

gáltatta a „kézikönyvet". A zárkában ugyanis politikai előadást tartani tilos volt, olvasni viszont lehetett. Ezt a börtönszabályt úgy játszottuk ki, hogy a börtönigazgatóság által ellenőrzött könyvet tartottuk a kezünkben, és az „olvasottakat" ismertettük. Erre volt jó nekem Stolte munkája. A könyvet kezemben szorongatva, elmondhattam, hogyan lehet a feudális nagybirtokrendszert megszüntetni.

*

Hamarosan sor került a Schönherzzel való beszélgetésre is. Ezt már nem lehetett egy sétára korlátozni, sem technikailag, sem tartalmilag. A foglyokkal ugyanis egy ilyen sétán legfeljebb néhány szót lehetett csak váltani, de komolyan megbeszélni nem lehetett semmit. Márpedig vele volt mit megbeszélni.

A különböző zárkák lakói a munkatermekben, elsősorban a szőnyegszövőben találkozhattak. Persze, ez különleges szervező munkát kívánt. De hisz épp ennek volt különleges mestere Sebes István. Az előző napokban tudatta velünk, hogy ezen és ezen a napon menjünk munkára a szőnyegszövőbe, mely szintén az első emeleten volt. Ennek a technikája az volt, hogy amikor sétáról visszatérőben az első emeletre érkeztünk, s az őr elkiáltotta magát: – Szőnyegszövőbe, munkára! – azok, akik munkára mentek, kiváltak a sorból és Sebes István vezetésével elindultak a műhelyek felé.

Én Schönherz Zoltánt azelőtt egyszer láttam életemben, az Andrássy-laktanya folyosóján. Akkor vitték kihallgatásra őt is, amikor engem. A folyosón szembekerültünk egymással. A keze és a lába össze volt láncolva. A fején hatalmas kötés, az arcán véraláfutások. Siralmas látványt nyújtott. A nyomozók tudták, hogy én Schönherzzel sohasem találkoztam, mégis

megrendezték ezt a „véletlen" néma szembesítést. Utána még meg is kérdezték mindkettőnktől: ismerjük-e egymást?

Én most sem ismertem volna meg. Ahogy becsapódott az ajtó, odajött hozzám, s mosolyogva mondta: – Jobban ismerem a fizimiskádat, mint te magad. A nyomozók annyit mutogatták a fényképedet.

Kettesben az egyik félreeső szövőszék mellé ültünk. A beszélgetés úgy volt megszervezve, hogy az előttünk álló szövőszék széles állványkerete előtt többen „dolgoztak" egyszerre, hogy bennünket eltakarjanak. Schönherz még itt is fontosnak tartotta, hogy betartsuk a konspiráció szabályait. Villamosmérnök volt, de sok mindenhez értett. Az első öt perc azzal telt el, hogy a fonalak minőségét, feszítő erejét, a szövés technikáját magyarázta.

– Ha jön az ellenőrzés, azt mondjuk, most vezetlek be a szőnyegszövés művészetébe – mondta, s arcát újra kedves mosoly ragyogta be, de mintha ez már fáradtabb lett volna az előbbinél.

Beszélgetésünket megpróbálom hűen visszaadni.

– Egészséges vagy?

– Igen.

– Hogy bírod a börtönéletet?

– Köszönöm. Egészen jól!

– Spájzoltok?

– Amennyit engedélyeznek.

– Hallom, jól felhasználjátok az időtöket. Tanultok.

– Van mit pótolni.

– Helyes, hogy a parasztkérdést megvitatjátok.

– Nagyon érdekli az elvtársakat.

– A munkás–paraszt szövetség nélkül nem tehetünk egy lépést sem. A földkérdés megoldása nélkül nincs szocializmus.

– Magam is ezt vallom. A munkásosztály csak a földreformmal állíthatja a maga oldalára a parasztságot. Mi segí-

tünk neki a nagybirtokrendszer felszámolásában, ő majd segít a munkásosztálynak a nagyipar kisajátításában.

– Meglátszik, hogy tollforgató vagy. S mit gondolsz, Zsilinszkyék velünk jönnek, annak ellenére, hogy mi börtönben vagyunk, vagy leszakadnak rólunk?

– A helyzet olyan, hogy nem szakadhatnak le.

– Igen, olyan, de nem elegendő egymagában a helyzetre hivatkozni. Cselekedni kell!

– Mire gondolsz?

– Arra, hogy ne tudjanak bennünket elszigetelni. A pártra mért súlyos csapás ne jelentse politikai elszigetelődésünket. Meg kell mutatni, hogy a demokratikus összefogás, az egységfront valóban nemzeti ügy. Nemcsak a kommunistáké. Ezt kell megértetni Szakasits Árpáddal, Zsilinszkyvel, Szekfűvel, Kovács Imrével, Tildy Zoltánnal, Parragi Györggyel, Mihályfi Ernővel. Én ezt fogom hangoztatni a tárgyaláson is.

– Úgy hallom, Zsilinszky máris mozgolódik. Az érdekünkben – mondtam.

– Igen, ezt én is hallottam. Levelet írt a miniszterelnöknek, amelyben a letartóztatásod ellen tiltakozik.

– Ezt én is hallottam. De most nem az én személyem a legfontosabb.

– Intervenció a te ügyedben mindannyionknak szól.

– Lehet, de csak közvetett formában. Azt kellene elérni, amit az előbb mondtál. Ne csak egy-két emberrel, politikánkkal legyenek szolidárisak. Emellett álljanak ki, mint ahogy karácsonykor és március 15-én tették.

– Mit szólnál hozzá, ha kérném, hogy a tárgyalásomon tanúként hallgassák ki őket. Eljönnének?

– Merész lépés, de meg kell tenni. Nincs veszteni való!

– Azt gondolom, ha jól dolgozunk, el is jönnek.

– Ez nagy dolog lenne!

– Az. Polgári politikusok, tudósok, írók tanúkénti szerep-

lése a kommunisták ellen indított hadbírósági hűtlenségi perben.

– Feltétlenül kérd a kihallgatásukat. Én pedig innen bentről próbálok üzenni, hogy jöjjenek is el.

A beszélgetés természetesen nem ment olyan simán, zavartalanul, mint ahogy azt itt leírtam. Mi sem ülhettünk ott a szövőszék mellett mozdulatlanul. Néha imitálni kellett, hogy dolgozunk is. Schönherz, ha valami gyanús körülményt észlelt, hirtelen felemelte a hangját:

– Mielőtt a befűzött szálakat csévézni kezdenénk, meg kell győződni arról, hogy hibátlanok-e, nincsenek-e rajtuk csomók, vagy fordítva, rendelkeznek-e a szükséges szilárdsági fokkal.

Néha egész kis kerek szakmai előadást tartott, folytatva beavatásomat a szőnyegszövés művészetébe.

Beszélgetésünk végén visszatért oda, ahonnan kiindultunk. Egyéni problémáinkra.

– Vigyázzatok nagyon magatokra. Spájzoljatok, amennyit csak lehet. Nem szabad legyengülni. A tárgyalás nagy fizikai és szellemi erőpróba. Üdvözlöm zárkatársaidat.

Dél volt. A műhelyekben csak délelőtt lehetett dolgozni. Ebédosztás előtt mindenkit a zárkájába vezettek. Belépvén a 70-es számú ajtón, az elvtársak tekintete kíváncsian szegeződött rám. A legtöbben nem is tudták, hogy hol voltam. Arra gyanakodtak, hogy pótkihallgatásra vittek. De a folyosón megkondult a hatalmas kondér, amelyben a rántottlevest hozták.

Nem volt semmi, ami ennél jobban lekötötte volna a zárka lakóinak a figyelmét.

Borkanyuk szalmazsákja

A Margit körúton egyik napról a másikra éltük a börtönlakók siralmas életét.

A zsúfoltság, az éhezés, a kiszolgáltatottság nem tett rám különösebb hatást. Tudomásul vettem, hogy börtönben vagyok, s a börtön – ilyen. Akik ezt nem tudták magukban tudatosítani, s ennek megfelelő lelki, tudati reflexeket kifejleszteni, depresszióba estek, s hamarosan összeroppantak. Ezekben mi tartottuk a lelket.

A börtön mindennapi életéhez tartoztak a kivégzések. Ezzel persze nem akarom azt mondani, hogy valóban mindennap agyonlőttek vagy felakasztottak valakit. De azt igen, hogy a sorozatos kivégzések a rabok legsúlyosabb börtönélményei közé tartoztak. Akik itt raboskodtak, valamennyien a halál árnyékában, vagy legalábbis a siralom völgyében jártak.

A halálos ítéleteket általában a hajnali órákban hajtották végre. Nem vagyok az efféle kérdések szakértője, de úgy tudom, hogy ez a világ minden táján ősrégi szokás. Nem tudom, miért. Lehet azért, hogy az utolsó éjszakán minden halálraítéltnek legyen alkalma szép csöndben elbúcsúznia az élettől, a világtól. Rendszerint ezért teljesítik a halálraítéltek utolsó kívánságát is, ami viszont – szerintem – már visszataszító kigúnyolása az életnek. Azt hiszem ugyanis, hogy csak az utolsó rabló-, kéj- vagy tömeggyilkos örülhet annak, hogy a kivégzés előtti éjszakán még felfalhat egy tál paprikáscsirkét, s megihat rá egy fél liter bort. Így talán még az akasztófát is szebbnek látják. De hát ezek olyan emberek, akik az életet eddig

sem becsülték sokra, ezért loptak, csaltak, raboltak és gyilkoltak. Nekik az élettől való búcsúzkodáshoz elég egy jó vacsora. Mint ahogy sokszor ezért is gyilkoltak. Egy nőért, néhány jó falatért, egy-két pohár italért.

De itt másfajta emberekről van szó. Olyanokról, akik mérhetetlenül szeretik és becsülik az életet. Olyannyira, hogy még szebbé, jobbá, boldogabbá akarják tenni. S főleg – mások számára. Ez életük célja és tartalma.

Ezeknek valóban szükségük van az utolsó éjszakára. Néhány órára, amikor az ember még egyszer és utoljára végiggondolja az életét s néhány soros levélben, vagy csak gondolatban elbúcsúzik azoktól, akik különösképpen közel álltak hozzá, akiket igazán szeretett. Ilyenkor születnek a legegyszerűbb szavak, s a legtisztább érzelmek és gondolatok. A halál közelsége megszabadít minden felesleges szótól, minden sallangtól. Búcsúzni az élettől csak tisztán és őszintén lehet. Ilyenkor néha még a rablógyilkos is magába száll. Ha a bírónak nem is, de az utolsó pillanatban a papnak vallja meg bűnét. Talán innen a hajnali kivégzések ősrégi szokása. Talán! Nem tudom.

A Margit körúti gyilkosságoknak törvényes látszatot igyekeztek adni. Miután azonban a kivégzések maguk is gyilkossággá váltak, miután a legaljasabb szándékból elkövetett gyilkosságokat „törvényes alapokra helyezték", a gyilkosok rejtegetni kezdték tettüket. Titokban öltek. Lehetőleg senki ne tudjon róla semmit. Tettük nyomát is igyekeztek eltüntetni.

Aki mögött a Margit körúti fegyház kapuja egyszer becsapódott, nem ember volt többé, hanem kartotékadat. Ha valakit halálra ítéltek és kivégeztek, nem tudta róla senki, hol, mikor, miért fejezte be az életét.

Ó, ezek a gyilkos hajnalok! Ó, ezek a hajnali gyilkosságok. A lényegen nem változtat semmit, ha kivégzéseknek nevezzük őket.

Hányszor és hányszor ébredtünk arra, hogy ablakunk alatt nagy a sürgés-forgás. Utasítások, vezényszavak, menetelő katonák lábdobogása, dobpergés, újabb vezényszó, sortűz.

Az első élmény mindenben meghatározó. Így vagyok az első kivégzéssel is.

Fiatal katonát állítottak a homokzsákok elé. Amikor szembetalálta magát katonatársai puskacsövével, elvesztette idegei fölött az uralmat. Sírni, kiabálni kezdett. Hátrakötött kezével ki akarta tépni a földből a kivégzőoszlopot. Társuk vergődését látva, lehet, hogy a kivégzőosztag tagjainak a szeme is elhomályosult, és a kezük remegni kezdett. A cél: négy golyó az agyba, négy golyó a szívbe. Eldördült a sortűz. A mozgó célpontot több helyen súlyosan megsebesítették, de az agyra és a szívre irányított golyók nem ütöttek mindjárt halálos sebet, az elítéltet nem némították el. Még fájdalmasabb, most már haláltusába átmenő kiabálás és hörgés csapódott fel az ablakunkhoz, szinte fokozódó hangerővel. Percekig tartó újabb sürgés-forgás, újabb vezényszó, sortűz, kegyelemlövés.

Zárkánkban felállva hallgattuk végig a fiatal katona tragédiáját. Ez az első élmény rettentően megdöbbentett. Nem is kivégzés volt ez, hanem sintérmunka, mészárlás. Nevén nevezve: gyilkosság.

A következő kivégzési készülődésekre már előre borzongás fogott el: micsoda mészárlás következik megint odalent. E borzalmak közepette eljut az ember odáig, hogy már nem az életért aggódik, hanem a biztos halálért. Jaj, csak most sikerülne! Ne tévedjenek megint a golyók! Találjanak a szív és az agy közepébe! Ha az életet nem tudjuk megmenteni, legalább a halál legyen irgalmas.

Az első kötél általi kivégzés is megdöbbentő élményem maradt. Kommunistát végeztek ki, Borkanyuk Olekszát akasztották.

Ez a kiváló kárpátukrán kommunista, Csehszlovákia Kom-

munista Pártja Központi Bizottságának tagja, a Csehszlovák Köztársaság nemzetgyűlési képviselője, a háború elején Moszkvából hazajőve, repülőgépből ejtőernyővel ugrott ki, hogy a front mögöttes területén partizánmozgalmat szervezzen. Kárpát-Ukrajna területén azonban a magyar tábori csendőrök elfogták és Budapestre hozták. A népbiztosok zárkájában helyezték el. Amikor mi a Margit körútra kerültünk, ügyében már ki volt tűzve a tárgyalás. Weil Emiléken keresztül pontosan értesültünk az előkészület minden stádiumáról.

Rossz előérzeteink voltak. Borkanyukot nem tekintették hadifogolynak, minthogy nem egy reguláris hadsereg tagjaként fogták el. Mint kommunista, a mögöttes területen a Szovjetunió ellen harcoló erők hátbatámadására szervezett fegyveres akciót. Mi más ez, ha nem hazaárulás. Ennek pedig megvolt az előre kiszabott büntetése. A halál.

Borkanyuk Oleksza ügyét a honvédvezérkar különbírósága szeptember 25-én tárgyalta. Az egész bírósági komédia rövid ideig tartott. Délben, ebédosztáskor már tudtuk: Borkanyukot halálra ítélték.

A tehetetlen düh érzése fogott el valamennyiünket. Mit lehet itt tenni? Megtudtuk, kinek lesz legközelebb látogatója, s azon keresztül üzentünk Zsilinszkynek, Zilahynak, Illyésnek: beszéljenek Szombathelyi vezérkari főnökkel, hogy a halálos ítéletet változtassa életfogytiglani börtönre. Zsilinszky később elmondta: ebben az időben őt egy asszony valóban felhívta telefonon, s izgatott hangon közölte: a kommunisták kérik, mentse meg egy halálra ítélt társuk életét. De még a nevét sem tudta pontosan megmondani, kiről van szó. Nem is csoda, hisz Borkanyuk neve teljesen ismeretlen volt a hazai közvélemény előtt. Mi is akkor ismerkedtünk meg vele.

Az idő rettenetesen sürgetett. A tárgyalás után az ítéletet pár napon belül végre kellett hajtani. Ez idő alatt az elítélt kegyelmi kérelme megjárhatta a honvédvezérkar főnökének

legmagasabb fellebbezési fórumát. Most erre sem volt szükség, mert Borkanyuk a bíróság ítéletére büszkén azzal válaszolt, hogy nem kér kegyelmet. Engem különösen az lepett meg, amit az ítélethirdetés után zárkájába visszatérve Weil Emiléknek mondott: – Szerettem volna még élni és dolgozni. De tudom, hogy az ítéletet nem a tárgyalást vezető hadbíró százados, hanem a honvédvezérkar főnöke, Szombathelyi Ferenc vezérezredes mondta ki. Kizárt dolog, hogy most a saját ítéletét megváltoztassa. Ne csináljatok lelkiismereti kérdést belőle. Én, amikor vállalkoztam a harcra, számoltam ezzel.

Úgy hangzott ez, mint egy hűvös, tárgyilagos beszámoló. Mintha nem is az ő életéről lett volna szó. Borkanyuk zömök alakja hirtelen óriásira nőtt előttem.

Már a tárgyalási nap délutánján zárkájából a siralomházba vezették. A népbiztosok zárkájában egy hely megüresedett. Estefelé megcsikordult az ajtónk zárja, s a fegyőr bekiáltott:

– Kállai Gyula, szedje össze a holmiját!

Se többet, se kevesebbet. És ránk csapta az ajtót.

Én éppen délutáni szemináriumomat tartottam a nagybirtokrendszer felszámolásáról. A tanulást az ilyen megdöbbentő események közepette sem hagytuk abba. Hirtelen azt gondoltam, ez a smasszeri felszólítás a latifundiumok, a feudális nagybirtokrendszer védelmével függ össze. Megneszelték, hogy miről beszélek. De minek kell ehhez összeszednem a holmimat? Javában tanakodtunk, mi húzódhat meg a dolog mögött, amikor újból kinyílt az ajtó, s az őr mérgesen rámmordult:

– Még mindig nincs kész? Mozogni! Mozogni!

A nagybirtokrendszer felszámolása abbamaradt. Még társaimtól sem tudtam elköszönni. Szappanommal, fogkefémmel, zsebkendőmmel megindultam az ajtó felé. De alig tettem a folyosón néhány lépést, az őr kinyitotta a szemközti zárkasor egyik ajtaját, és betessékelt. És már rám is zárta. Nagy meglepetésemre a népbiztosok zárkájában találtam magam. Dél-

után 6–7 óra közötti időpont lévén, mindenki a zárkában tartózkodott. Egy ember, Borkanyuk Oleksza kivételével.

Kiderült, engem hoztak át az ő helyére. Megmutatták az ágyát – mert ebben a zárkában otthagyták a régi vaságyakat. Ez a helyem, itt fogok aludni. Kiderült az is, hogy az „irodisták" mesterkedték ki, hogy a halálraítélt Borkanyuk helyére én kerüljek.

Ezt több okból is fontosnak tartották. Azonnal tanakodni kezdtünk, mi lehetne még az a szalmaszál, amelybe Borkanyuk megmentése érdekében belekapaszkodhatnánk. Nekem nem volt senkim, akit beszélőre hívhattam volna. Egyébként is, ezt ilyen rövid idő alatt nem lehetett megszervezni. Tehetetlenségünkben a legképtelenebb ötleteket vetettük fel.

– Meg kellene szöktetni. Más mód nincs!

A javaslat teljesen irreális volt, mi mégis komolyan foglalkoztunk vele.

– De hogyan?

– Szerezzünk katonaruhát, öltöztessük be, s hamis igazolvánnyal sétáltassuk ki a kapun.

Nem akartunk rájönni, hogy mindez lázálom.

– Ki szerezzen katonaruhát?

– Az irodisták: Kiss Zsigmond és Pikler György.

– És aztán?

– Weil mint orvos, beviszi a siralomházba.

– Hogyan? Hisz annak az ajtaja előtt állandóan őr áll. El sem mozdulhat onnan.

– Meg kell vesztegetni.

– Kit?

– Az őrt.

Így folyt a mentés művelete. Lázálmainkba annyira belegabalyodtunk, hogy már magam előtt láttam Borkanyukot egyenruhába öltözve, amint Horthy Miklós katonájaként kisétál a kapun.

De hogyan lehetne a siralomházból a Margit körútra kisétálni? Legalább tíz–tizenkét vasrácsos kapunak kellene előtte kinyílnia. Ezeket is mind fegyőrök zárják-nyitják.

Ha eleinte a szöktetés gondolatát azon az alapon helyeseltük, mert az képtelenség, a végén rá kellett jönnünk: ennyi képtelenség csak a képzeletben tűnhet valóságnak. Nem mondtuk ki, de mindannyian éreztük: csak önmagunkat ámítjuk. Borkanyuk jobban látja a valóságot, mint mi.

Eljött a takarodó ideje. Mindenki fáradt volt. A napi izgalmak nagyon megviseltek bennünket. Most láttam csak, hogy a hétesztendei börtönélet mivé teszi az embereket. Beesett arc, horpadt mellkas, görbe hátgerinc, lelógó vézna karok. A zárka régi tagjai már az ágyban, a kopott, horpadt szalmazsákon feküdtek. Mindenki a maga megszokott helyén.

– Miért nem fekszel le? – kérdezte Weil a maga csendes, szokott módján. Tekintetem ösztönösen az egyetlen üres ágyra vetődött, és megborzongtam. De hisz ez Borkanyuk Oleksza ágya! Hónapokig itt aludt, a mára virradó éjszakát is itt töltötte.

Hét esztendő nemcsak a testet őrli fel, az idegeket is. A rabokban kialakul a börtönpszichózis, amely mindent másként lát, hall és érez. Ezek a magas képzettségű és nagy intelligenciájú emberek semmi lelki problémát, kataklizmát nem láttak és éreztek abban, hogy egy ma halálra ítélt elvtársuk ágyába térjenek nyugovóra. Nem akartam én sem érzelgősnek látszani. Végre lefeküdtem, de alattam a szalmaszálak mint egy máglya tüzes drótszálai, egész éjszaka égették a testemet.

Borkanyuk Olekszát október 3-án kivégezték. A szokásos hajnali időpontban. Mindannyian ébren voltunk. Halálos csendben, állva éltük végig az ítéletvégrehajtás minden mozzanatát.

Amikor az elítélt az épületből az udvarra lépett, megperdültek a dobok. Ez is ősi szokás, de a kommunisták kivégzésekor

speciális szerepük is volt. Ezzel akarták elnyomni az elítélt utolsó szavait. De erre a dobok sem voltak képesek. Borkanyuk az épületből ki sem lépett, s a dobpergést megelőzve, magyar nyelven harsogni kezdte jelszavait:

– Le a háborúval!

– Le Hitlerrel!

– Le a fasizmussal!

– Éljen a Szovjetunió!

– Éljen a szovjet–magyar barátság!

– Éljen a független, szabad...

A hangja megcsuklott. Elhallgatott.

– Most kiabálj! – hangzott alulról egy dühtől tajtékzó, gunyoros hang.

Fél óra múlva elcsendesült az udvar.

A gyönyörű kora reggeli napsütésben mehettek a rabok sétálni

Felkészülés a tárgyalásokra

Borkanyuk kivégzése sok mindenre megtanított bennünket. Mindenekelőtt arra, hogy ne legyenek illúzióink.

A második világháború kitörése után ő volt az első kommunista, akit a hadbíróság ítélete alapján kivégeztek. Bár „bűncselekményének" a minősítése más, a mienkénél súlyosabb volt, mégis arra figyelmeztetett, jó lesz vigyázni, idejében megtenni minden preventív intézkedést.

Amikor Borkanyuk tragédiájából valamennyire felocsúdtunk, megtudtam, hogy Weilék engem két okból csempésztek át a maguk zárkájába.

Először is rettenetesen ki voltak éhezve a kinti világ híreire. Vagy talán nem is annyira a hírekre, hiszen azok ide is behatoltak. Akik irodákban dolgoztak, nagyon sok információt szereztek. Híreket pedig a népbiztosok zárkájában is lehetett hallani.

Az elvtársak hozzátartozói csomagokban kis detektoros rádiót csempésztek be, s azt szépen beépítették Weil Emil szalmazsákjába. Orvos lévén, betegségére hivatkozva engedélyeztette, hogy a zárkában napközben is lefeküdhessen. Fülét a szalmazsákra tapasztva, alvást színlelve, hallgatta a híreket.

Néha az irodákból egy-egy újságot is elcsentek az elvtársak.

Úgy látszik, ez a zárka tisztek számára épült. Kivételesen angol vécé volt benne, elöl ponyvával lefüggönyözve. Újságolvasásra ennél kényelmesebb sajtópáholyt képzelni sem lehetett. Utána a lapot a helyszínen darabokra tépve, mindjárt

le is lehetett húzni, a csatornákban hemzsegő patkányok nem kis gyönyörűségére.

A mi zárkánk élete sokban különbözött a többiekétől. Rajtam kívül itt mindenkinek megvolt a napi elfoglaltsága. Kinek az orvosi rendelőben, kinek az irodákban, kinek a műhelyekben. Nálunk este, munka végeztével kezdődött az élet. Ekkor együtt voltunk valamennyien.

Amiről tőlem hallani akartak: hogyan alakult a helyzet odakint? Milyen változások mentek végbe a politikai életben, a társadalmi és politikai erőviszonyokban? Változott-e a pártok álláspontja a háborúval, a rendszerrel kapcsolatban? Tartósnak tekinthető-e nemzeti függetlenségi frontban való részvételük? Szolidárisak-e politikánkkal a letartóztatások ellenére is? Tudjuk-e aktivizálni őket a letartóztatottak érdekében?

Tehát nem elsősorban a napi hírek, hanem a bekövetkezett változások, az alapvető fejlődési folyamatok érdekelték őket.

Ezek azok a nagy kérdések, amelyeket meg akartak velem beszélni.

Hírek keringtek arról – s a kezdődő ügyészi kihallgatások is ezt bizonyították –, hogy készül a vádirat, s nemsokára több csoportban megkezdődnek a hadbírósági tárgyalások. Egyelőre azonban még nem tudtuk, mi a vád ellenünk. Úgy látszik, számukra sem volt könnyű, hogy ezt eldöntsék.

A Tanácsköztársaság leverése után, 1919-ben és 1920-ban a kommunisták elleni halálos ítéletek legtöbbjét a gyorsított tanácsok hozták. Ezt követően – több mint két évtizeden keresztül – a kommunistákat mindig a fennálló társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló bűncselekmények miatt állították törvényszék elé. Ebben az esetben a törvényességi eljárást az 1921. évi III. tc. hírhedt 2. §-a alapján folytatták le. Ez a paragrafus alkalmas volt arra, hogy az

ellenforradalmi rendszerben a kommunisták egész sora ellen hozzanak halálos ítéletet.

Ám a párt most nem a fennálló társadalmi rend megdöntésére, nem a hatalom átvételére s a proletárdiktatúra megteremtésére törekedett. A *Szabad Nép* sem ezekről a kérdésekről írt. Nem ezek kiharcolására akarta felkészíteni a párttagságot.

Ellenkezőleg: a hadiállapot megszüntetését, a béke helyreállítását, nemzeti függetlenségünk biztosítását, s olyan nemzeti kormány megalakítását követelte, mely széles demokratikus egységfrontra támaszkodva küzd mindezek megvalósításáért. Az állami és a fennálló társadalmi rend erőszakos megdöntésének a vádját tehát nem lehetett a nyakunkba varrni, hiszen mi nem azért, hanem a szabad, független, demokratikus Magyarországért harcoltunk. Erre pedig a régi, kipróbált ügyészi formula már semmiképpen sem volt alkalmazható. Más paragrafus után kellett nézni!

Akadt ilyen is.

Nem vagyok jogász, nem vállalkozhatom arra, hogy „bűncselekményünk" teljes jogi felépítését ismertessem. Az ellenforradalmi jogrendszer erre is, arra is csavarható labirintusából a hadbíróság megtalálta a kivezető utat.

A kommunisták tevékenységét úgy kellett minősíteni, hogy az, az állami rend felforgatásával összefüggésben – mert erről nem szerettek volna lemondani – tulajdonképpen valamilyen katonai bűncselekménynek minősüljön. Erre volt jó az 1930-ban hozott törvény hűtlenségről szóló szakasza. Erre volt jó a Honvédvezérkar Főnökének Bírósága, amely 1941 végén alakult meg, s saját bevallása szerint „1942. január 1-ig már több mint száz főre mondott ki halálos ítéletet, s több ezer évi büntetést szabott ki".

Eszerint tehát a képlet a következőképpen alakult.

A kommunisták a függetlenségi mozgalom kezdeményezésével, a független, szabad, demokratikus Magyarországért

küzdő politikájukkal *hűtlenséget* követtek el. Hátba támadták a dicsőségesen harcoló magyar honvédeket és szövetségeseinket. A hadban álló Szovjetuniót segítették és tehermentesítették. Ugyanakkor a Szovjetunió iránt szimpátiát, a Háromhatalmi Egyezményben vállalt kötelezettségek teljesítésével szemben ellenszenvet kívántak kelteni a tömegekben. Kiadták a jelszót: Egy katonát se Hitlernek! Sőt, követelték, hogy vonják ki a magyar csapatokat a Szovjetunió elleni háborúból. Mindezzel a tömegeket a fasizmus és a háború ellen hangolták és mozgósították. Szóval, a honvédelmi törvény paragrafusai szerint hűtlenséget követtek el, amiért halálos büntetés is kiszabható.

Persze, a nyomozó hatóságok, a vezérkari főnökség ügyészei és bírái nem bújhattak ki a bőrükből. Nem tudtak szabadulni a kommunistákkal szemben évtizedek alatt kialakult kényszerképzeteiktől.

Hűtlenséget bármelyik közönséges halandó elkövethet. De ha ezt egy kommunista teszi, szerintük semmiképpen sem teheti ilyen steril formában. Agyukba mélyen bevésődött a jól megtanult lecke: a kommunisták „Moszkva ügynökei". A kommunista elképzelhetetlen az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatásának szándéka nélkül. Ez a szándék jelen van a független, szabad, demokratikus Magyarország politikájában is. Mégpedig rendkívül rafinált módon. A nemzeti egység politikájával felforgatást akarnak előidézni az országban, ezzel a hitleri Németország haderejét arra akarják kényszeríteni, hogy rendcsinálás címén az országban jelentős katonai erőket kössön le, s így tehermentesítsék a keleti fronton a szovjet csapatokat.

Ez szintén a Szovjetunió katonai helyzetének jelentős segítése.

Végül következett a kommunisták ellen indított perek refrénje, amit mindenkor elénekeltek, bármiről szólt a nóta. Még

ha a nemzeti függetlenségről is. Ez a refrén így hangzott: mindez kommunista trükk, kommunista propaganda. A kommunisták a független, szabad, demokratikus Magyarország jelszavát a saját céljaikra akarják kihasználni. Be akarják csapni a munkásságot, a parasztságot, az értelmiséget. Nemzeti egység-politikájukkal félre akarják vezetni a közéleti embereket. Így akarják ismét romlásba dönteni az országot.

Így lett az ellenünk tervezett bírósági eljárás fő vádpontja a hűtlenség, második, harmadik helyen megőrizve a kommunisták ellen mindenkor felhozható vádakat és rágalmakat. Megtudtuk azt is, hogy ügyünket a Honvédvezérkar Főnökének Bírósága tárgyalja, amelyet 1941 őszén külön erre a célra állítottak fel.

Tehát: minden stimmelt.

Háborús bűncselekmény, katonai bíróság.

Amikor nagy vonalaiban mindez kirajzolódott előttünk, és amikor a kósza hír, amely a legtöbb esetben igaznak bizonyult, már azt rebesgette, hogy a tárgyalások nemsokára megkezdődnek, komoly munkába kezdtünk.

A tét nagy volt. A katonai bíróság különleges, de mégsem statáriális bíróság volt. A függetlenségi mozgalom olyan széles körű hullámokat vert, hogy már maguk a letartóztatások is nagy felháborodást keltettek. A törvényesség látszatát tehát mindenképpen biztosítani kellett. Főleg Újvidék után. A körülmények még azt a feltételezést is megengedték, hogy ezúttal halálos ítéletre talán nem kerül sor. Borkanyuk esete azonban komoly figyelmeztetés. Vigyázat, a Horthy-fasizmus nem ismer kíméletet!

*

A börtön élte a maga megszokott életét.
Ezekben a szeptember végi napokban legfontosabb beszédtémánk a közelgő tárgyalásokra való felkészülés volt.

Miután áthelyeztek Weil Emilék zárkájába, velük is végiggondoltuk, mit lehetne tenni. A vádpontot megváltoztatni nem tudjuk. Marad a hűtlenség. Egyetlen út látszott járhatónak. Az, amelyről Schönherzzel is beszéltem. Folytatni odakint a függetlenségi harcot. Tudtuk, hogy a szabadon maradt elvtársak ezt teszik. Mi a börtönből igyekeztünk elősegíteni, hogy akik eddig velünk együtt léptek fel, a letartóztatások után is vállalják a kommunistákkal kötött szövetséget. Sőt, a nemsokára megkezdődő tárgyalásokon, itt a hadbíróság előtt is tegyenek hitet szövetségünk helyessége és szükségessége mellett.

Felosztottuk egymás között, hogy látogatóink útján ki kinek üzenjen. Major Tamást, Hont Ferencet, Mihályfi Ernőt, Ortutay Gyulát arra kértük, hogy a *Népszava* karácsonyi cikkírói és a Történelmi Emlékbizottság tagjai közül szervezzék és mozgósítsák a kihallgatandó tanúkat.

Ugyanezen a csatornán kintről különböző, egymásnak ellentmondó hírek érkeztek, amelyekből az általános helyzetre is következtetni lehetett.

Velem kapcsolatban két hír szivárgott be.

Az egyik: a Szociáldemokrata Párt választmánya úgy döntött, hogy engem a rendőrségtől kapott információk alapján, miszerint én kommunista vagyok, azonnali hatállyal elbocsátanak a *Népszava* szerkesztőségéből. A másik hír kedvező volt. Bajcsy-Zsilinszky mindjárt a letartóztatásom után levelet intézett Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Határozottan kiállt mellettem, s követelte szabadonbocsátásomat.

Mindkét hír igaznak bizonyult, s mutatta, hogy odakint folyik a harc a kommunisták és politikájuk megítélésében.

Folyt a harc a *Népszava* szerkesztőségében is. Többen nem

értettek egyet a pártválasztmány határozatával. Felháborítónak tartották, hogy a vezetőség a rendőrség titkos jelentései alapján dönt ilyen fontos kérdésekben. Legalább várnák meg a tárgyalást! A bíróság ítéletét! Ez volt a többség véleménye. Ezzel el lehetett érni, hogy a szerkesztőség semmiféle döntést nem hozott, a pártválasztmány határozatát ad acta tette azzal, hogy majd a tárgyalás után visszatér rá.

Zsilinszky Kállay Miklós miniszterelnökhöz intézett levele nagyon reményt keltő volt. E levél szerencsére fennmaradt. Azt mutatja, hogy a letartóztatottak iránt élt a szolidaritás, s bizonyos mentőakciók is történnek. Emellett a levél Zsilinszky akkori politikai fejlődése és szemléletének alakulása szempontjából is nagyon tanulságos. Ebben a nehéz időszakban kirajzolódik belőle Bajcsy-Zsilinszky teljes politikai arcéle. Érdemes hát a levelet ide iktatni.

1942. július 27.

„Igen tisztelt Barátom!

Méltóztassál megengedni, hogy egy igen súlyos és nemzetünk sorsának alakulására és társadalmunk belső szilárdságára, biztonságára rendkívül káros hatást gyakorló jelenségre hívjam fel nagybecsű figyelmedet.

Alig hangzott el Popovits L. Milán képviselő interpellációjára adott válaszod, melyben megállapítottad, hogy Újvidéken és a zsablyai és titeli járásban igen sajnálatos események során ezerszámra pusztultak el ártatlan emberek, köztük igen nagy számban asszonyok és gyermekek is és hogy valóban történtek túlkapások, a bűnösök ellen pedig folyik a büntető eljárás: más természetű túlkapásokról s azok szaporodásáról kapunk értesüléseket. Pár héttel ezelőtt Szakasits Árpád, a Népszava felelős szerkesztője került a Hadik-laktanyában letartóztatásra s egy hétig volt fogva. Vele kb. egy időben Kállai Gyula a hajdúsági származású színmagyar fiatal újságíró, a Népszava

belső munkatársa, majd még néhány, tudtommal négy munkatársa a Népszavának a legutóbbi időben. Kovács Imre, az én főszerkesztésemben megjelenő tisztességes, magyar szellemű paraszt hetilapnak, a Szabad Szónak kifogástalan magyar gondolkodású és érdemes írói, szociológiai és írói múltra tekintő szerkesztője három és fél hónapig volt fogva és csak a napokban szabadult meg. És általában szaporodni látszanak az esetek, hogy miközben a magyarságot, sőt gyakran a m. kir. kormányt is idegen hatalmak felé denunciáló szélső jobboldali elemek szabadon garázdálkodhatnak, az úgynevezett baloldalnak épen magyar szempontból, hazafiság tekintetében kifogástalan értékei kerülnek internáltságba. Málnási Ödön igazán alávaló nemzetgyalázásai s a magyar kormányzatot a Foreign Office szolgálatában való állással vádoló rágalmai után is rendes bíróság elé kerül legrosszabb esetben, míg annak a Kállai Gyulának, kinek fiatal kora mellett is komoly érdeme van abban, hogy a szociáldemokrata párt nagyjelentőségű napilapja a Népszava erős és tiszta magyar szellemű áthangolódáson ment át, internáltságban kell sínylődnie.

Minden jó magyar ember és törvénytisztelő polgár belátja, hogy háborúban fokozottabb ellenőrzésre van szükség s a nemzet érdekeit érintő bűncselekményekért természetes a fokozott erélyű megtorlás, de rendkívül veszedelmeket rejt az internálási eljárásnak mai gyakorlata a katonai nemzetvédelmi szervek részéről éspedig két irányban. Először megrendíti a belső jogrend biztonságát és e jogrendben való hitet, másodszor megbolygatja társadalmunk belső békéjét és esetleg valósággal sárkányfogait vetheti el forradalmi szervezkedéseknek, miközben épen forradalmi erők mozgolódását kívánja megelőzni vagy megakadályozni.

Korántsem kívánom kétségbevonni e katonai nemzetvédelmi szervek jóhiszeműségét és hazafias szándékát. De bármennyire is a honvédelmi törvények és a rendkívüli hatalomról

rendelkező törvények szakaszaiban gyökeredzik a katonai szolgálatot nem teljesítő polgári személyek katonai ellenőrzése és a katonai internálások rendszere, felsőfokon, politikailag, a kormány felelős az annak gyakorlása közben történő ballépésekért, túlkapásokért, káros következményekért. Nehéz az ilyen dolgokat az országgyűlés elé vinni és épen ezért teszem szóvá ebben a formában.

Mivel Kovács Imre már szerencsésen kiszabadult, méltóztassál megengedni, hogy az előbb említett Kállai Gyula személyét és esetét emeljem ki, mint egyik legjellemzőbbet. Kállai Gyulát évek óta ismerem, többször beszéltem vele magyar közéleti dolgokról, a munkáskérdésről és nagy figyelemmel kísértem munkásságát a Népszavánál s mindig az volt az érzésem, hogy a magyar szociáldemokrata munkásság szellemi vezetésére ilyen értékes és gyökeres magyar vérségű, gondolkodású, széles és magyar kultúrájú ifjúságot kellene a jövő számára mind nagyobb számban nevelni és kitenyészteni. Ehelyett épen ez a Kállai Gyula került katonai fogságba. Mivel vádolják közelebbről, nem tudom, csak sejtem, hogy talán a Petőfi emlékbizottság szervezése terelte rá a gyanút, pedig az egy igen tisztességes célú eszmei tömörülésnek indult, vagy pedig valami szélső baloldali szervezkedésben való részvétel a vád ellene. Tegyük fel, hogy igaz az, amit hallottam, hogy Kállai Gyula szélső baloldali vagy épen kommunista gondolkodásra hajló ifjak előtt tartott valami előadást. Arról szentül meg vagyok győződve a vele való beszélgetések alapján, hogy lelkileg távol van minden kommunizmustól, sőt ellenkezőleg: mint a szociáldemokraták legjobb elemei, Peyer Károlytól és a többi képviselőtől kezdve, Kállai Gyula is sokkal inkább az angol munkáspártban látja a szociális haladás mértékét, semmint a bolsevizmusban. Előttem is kifejtette, hogy a magyar szociáldemokráciának a Bevin brit munkásminiszter józan és szabad szellemű szocializmusa felé kell tájékozódnia és sem-

miesetre sem a bolsevisták felé. Ha tehát forrongó gondolkodású s még meg nem állapodott ifjak előtt ez a Kállai Gyula előadást tartott, bizonnyal ott is a maga józan és erősen magyar fölfogását ismertethette. Kérdem Tőled, Magyarország miniszterelnökétől: vajjon ebben az országban valóban olyan hiánytalanul egészséges, egyöntetű és kifogástalanul magyar különböző társadalmi rétegeink világszemlélete és hazafisága, hogy épen azokat a Kállai Gyulákat hagyjuk kiütni a sorból, nyilván csak túlbuzgóság balfogásaként, akik egyfelől a magyar munkásságot erősen magyar, erősen nemzeti szellemben, józan és mérsékelt irányban s amellett a többi osztályokkal való minél teljesebb harmónia felé igyekeznek vinni? Hiszen ez a Kállai Gyula egyik leglelkesebb előharcosa annak a gondolatnak, hogy a munkásságnak merev osztálypolitika helyett bensőségesen összefognia és összehangolódnia kell a polgársággal és a parasztsággal. És most épen ez a típus állíttassék félre és bénuljon meg akciójában, amelyet valósággal kitenyészteni kellene? S az ilyen gyökeresen magyar szellemű ifjú értékek sorból való kiütése nem épen a szélső baloldalra való fordulás útját készíti elő tömegeink számára?

Nagyon kérlek, méltóztassál megvizsgálni és megfontolni alaposan ezeket a dolgokat. És kérve-kérlek, ne engedd, hogy nyakló nélkül s a legnagyobb jóhiszeműség mellett is a nemzet, a belső társadalmi béke rovására rendszer váljék ezekből a jelenségekből, a katonai letartóztatásoknak és internálásoknak ezekből a sajnálatos eseteiből. Kállai Gyulára különösen fölhívom szíves figyelmedet, kérve, hogy esetét és a többi hasonló eseteket fölülvizsgálni vagy fölülvizsgáltatni méltóztassál. Őt is, s a hasonló jófajta magyarokat visszaadni a szabad életnek és hivatásuknak. Eltekintve a szabadságjogok és az emberi igazságosság szempontjaitól és érdekeitől, semmi esetre sem volna bölcs dolog az u. n. baloldalon gyöngíteni a magyar szellemű erőket, melyeknek egykor még igen jelentős szerepük

lehet nemzetünk jóirányban tartása és forradalmaktól való távoltartása, esetleg megmentése körül.

Ismételten kérve ez ügyben szíves jóakaratodat és intézkedésedet, maradtam őszinte tiszteletem kifejezésével

legkészségesebb híved:
Bajcsy-Zsilinszky Endre"

Eddig szól a levél.

Én a levelet megírása után csak jó negyedszázaddal később ismertem meg. Érdemes néhány politikai vonását kiemelni.

Zsilinszky levelében határozottan megmutatkozik angolszász orientációja. 1942 nyarán még nem volt túl azon a nézeten, hogy a hitlerista blokk szétverésében az angolszászoké lesz a döntő szerep. Ezzel kapcsolatos az a számítás, hogy a tengelyhatalmak bukása után a magyarországi tőkés-földbirtokos uralmat az uralkodó osztályok kénytelenek lesznek bizonyos formában liberalizálni. Erre törekedett ő is. Ekkor már határozott nézete volt, hogy az esedékes demokratizálódáshoz szükség lesz nemcsak a Független Kisgazdapárt, hanem a Szociáldemokrata Párt közreműködésére is. Ezt főleg azok a politikusok biztosíthatják, akik megfelelő kapcsolatokat létesítenek a Szociáldemokrata Párt számba jöhető vezetőivel.

Zsilinszky már ekkor felismerte, hogy a szervezett munkásság mozgósítása a Hitler-ellenes függetlenségi mozgalom kibontakozásának nélkülözhetetlen követelménye. Ez biztosíthatja azt a tömegerőt, amit semmi más nem pótolhat, s ami a Hitler-ellenes értelmiségi köröket is bátrabb fellépésekre ösztönözheti.

Zsilinszky politikai értelemben nem volt antiszemita, de szemléletében a faji kérdés fontos szerepet játszott. Azt kívánta hogy a Szociáldemokrata Párt vezetői „tősgyökeres magyar

emberek" legyenek, közéjük sorolva engem is, akinek az érdekében a szóban forgó levelet megírta.

Zsilinszky „szentül meg volt győződve", hogy én nem vagyok kommunista, ellenkezőleg: a „szociáldemokraták legjobbjaihoz" tartozom. Jellemző, hogy a nemzeti-demokratikus egységfront-politika alapján – nem találván jobb példát – engem az angol munkáspárt Bevin-féle irányzatával azonosított. Nem tartom lehetetlennek, hogy Zsilinszkyt ezzel az eszmei rokonítással az a szándék vezette, hogy a miniszterelnöknél nagyobb hatást érjen el, a kormányzat már akkor rebesgetett angolszász orientációját próbálván megnyergelni. De szerintem mégsem ez volt a legfőbb ok. Zsilinszky sejtette, hogy én kommunista vagyok. Ekkor már nyilván tudta, hogy a függetlenségi mozgalom propagálásában a kommunistákkal azonos politikai vonalat követek. Mégis fenntartotta magának azt a jogot, hogy kételkedjék kommunista mivoltomban. Tehette ezt azért, mert én nem az ipari munkásság „merev osztálypolitikáját", hanem a nemzeti-demokratikus egységfront politikáját, s nem a proletárdiktatúra, hanem a népi demokratikus átalakulás szükségességét hangoztattam. Márpedig, ha valaki a rendszer háborús veresége és összeomlása után nem a proletárdiktatúrát, hanem a demokratikus átalakulást tűzi ki célul, bizonyára nem lehet kommunista. Ez felelt meg a kommunistákról kialakított korábbi elképzelésének. Ám hamarosan tudomásul kellett vennie, hogy a baloldali szociáldemokraták a kommunistákkal együtt lépnek fel a nemzeti függetlenségért és az ország demokratikus átalakításáért folyó harcban. A mellettem való fellépését nyomon követte nyílt kiállása Schönherz mellett is.

A zárkába érkező hírekből azt a következtetést vontuk le, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja a súlyos veszteségek ellenére is folytatja tevékenységét. A központi vezetőségnek és a pártszervezeteknek azok a tagjai, akiket a letar-

tóztatások nem érintettek, mindent megtettek, hogy rendezzék soraikat és segítsék a lebukottakat. Elsősorban ennek köszönhető, hogy a demokratikus erők frontja a rendőrségi brutalitások hatására sem tört darabokra. Kiderült, hogy barátainkra, szövetséges társainkra nemcsak szükséges, de lehet is támaszkodni. Egymás után érkeztek a visszajelentések, hogy beszéltek Szakasitscsal, Zsilinszkyvel, Szekfűvel, Kodállyal, Illyéssel, Tildyvel, Nagy Ferenccel és még sok más politikussal, íróval, tudóssal és művésszel. Többen kijelentették, ha tanúként megidézik őket, meg fognak jelenni a tárgyaláson, hogy politikánk népi-nemzeti jellege mellett hitet tegyenek. Ezt jó jelnek tekintettük, s némi bizakodással töltött el bennünket. Összeállítottuk azoknak a névsorát, akiknek a megjelenésére leginkább számítottunk. Ezeknek tanúkénti kihallgatását kérte Schönherz Zoltán.

Schönherz utolsó szavai

Az első csoport tárgyalását szeptember 29–30-ra tűzték ki. Tíz vezető kommunistát ültettek egyszerre a vádlottak padjára, köztük Schönherz Zoltánt, az egész hadbírósági eljárás fővádlottját. Megtudtuk azt is, hogy a tárgyalást egy Tapolay nevű hadbíró százados vezeti, aki a kommunistákkal szemben mindig a legszigorúbb mércét alkalmazza. Nagy szükség volt tehát a neves tanúk támogatására.

Egyéb mentőakciók és intézkedések is történtek.

A Központi Vezetőségtől a beszélőkön keresztül a letartóztatottak azt az utasítást kapták, hogy akik csak tehetik, vonják vissza az Andrássy-laktanyában tett vallomásukat. Ezzel megkönnyíthetik a fővádlottak helyzetét, s elősegíthetik, hogy többen szabadlábra kerüljenek.

A törvényszéki procedúra a földszinti tárgyalóteremben folyt. Nem is annyira terem, mint közepes méretű szoba volt ez. A tíz vádlott, a kihallgatásukat végző nyomozókkal és a megidézett tanúkkal meg is töltötte.

De még ebben a szobában is, a bírói tekintély kellő kihangsúlyozására, a hadbírók, az ügyész és a hivatalból kirendelt védők számára asztalnyi magasságú emelvényt építettek. Úgy képzelték, ebből a szintkülönbségből a szavak is másképpen csengenek.

A tárgyalási procedúra során különösnek tűnt az az intézkedés, hogy a vádlottak legközelebbi hozzátartozói a szomszédos szobában tartózkodhattak, a tárgyalás szünetében a vádlottakkal találkozhattak, s átadhatták nekik kis élelmiszer-

csomagjaikat. Ezt nem valamiféle humanitárius intézkedésnek, sokkal inkább a lélektani hadviselés egyik megnyilvánulásának lehetett tekinteni. Úgy gondolták, ez talán még a vádlottak kedélyállapotát is befolyásolja.

Szeptember 29-én izgalommal eltelve néztünk a nap eseményei elé. Ezen a napon sok mindenre fény derül. Hogy állják meg az elvtársak a helyüket a bíróság előtt? Kik jönnek el a megidézett tanúk közül és milyen vallomást tesznek? És végül: milyen ítéletek várhatók?

Megannyi kérdés!

A hadbírósági tárgyalások rövid ideig tartottak. Ismertették a vádiratot, kihallgatták a vádlottakat, elhangzottak a vád- és védőbeszédek. Mindezek katonás rövidséggel. Ami a vádlottak megnyilatkozásait illeti, azok a rövidnél is rövidebbek voltak. Egyedül Schönherz számára tették lehetővé, hogy részletesebben kifejtse álláspontját. A tárgyalást vezető hadbíró százados, s a két idős hadbiró ezredes így is minduntalan beléjük fojtotta a szót:

– Kérem, itt nem lehet kommunista agitációt folytatni!

A tárgyalás két napig tartott, de másnap délre már be is fejeződött. A bejelentett tanúk mind megjelentek, s nagy erkölcsi bátorságról tanúskodó vallomásokat tettek. Többségük szolidaritást vállalt a kommunisták nemzeti egységfront-politikájával. Szerintük a vádlottak nem vétettek az ország érdekei ellen, ellenkezőleg, azt képviselték. S ennek ellenére mi történt? A bíróság Szakasits, Szekfű, Zsilinszky és mások tanúvallomását semmibe véve percek alatt hozta meg ítéletét. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy az ítéletek mértéke előre el volt döntve. Vagyis: a fővádlottra kiszabandó ítélet már megvolt, a vádlottak és a tanúk vallomásaitól függetlenül most csak ki kellett hirdetni. És az ítélet: halál! A következő négy vádlott életfogytiglani börtönbüntetést kapott.

Az ember életének vannak olyan súlyos, váratlan eseményei,

amelyek épp rendkívüliségük miatt már túlhaladják az érzékelés határait. Úgy jönnek, mint a villámcsapás. Gyorsan, váratlanul, megsemmisítő módon. Igazán még emóciókat sem tudnak kelteni az emberben. Dermedten, fásultan fogadjuk őket. Még arra sem vagyunk képesek, hogy gondolkodjunk rajtuk.

Így jártunk Schönherz halálra ítélésével is. Már délben végigfutott a zárkákon a dermesztő hír. Egy embert újra halálra ítéltek! Egy kommunistát. A párt vezetőjét, aki népének tragikus helyzetében bátran kiállt, cselekedett, kockára tette életét.

De még ha csak egy emberről lett volna szó! Dúlt a háború. Milliók pusztultak, kíméletlenül és embertelenül, mások osztályérdekeinek a védelmében. Hova vezet ez? A Schönherzre kimondott halálos ítélet tízezreknek szólt, itthon és a frontokon. Idő kérdése, kin mikor teljesedik be a kiszabott ítélet.

Hozták az ebédet. Durrantak a kondérok, ahogy a fogdmegek a padlóra dobták őket. Az üres folyosók, hangos visszhangot verve, szinte beleremegtek. Nyíltak az ajtók, csörögtek a csajkák, s az éhes szájak állati mohósággal habzsolták a szürkés, zavaros levet. Az élet, a maga törvényszerinti útján, kérlelhetetlenül ment tovább.

A váratlan villámütéstől egészen kábák voltunk. A sokk feloldhatatlan görcsbe szorította szívünket, agyunkat, megbénította egész idegrendszerünket. Teltek az órák, s mi egymással is alig váltottunk néhány szót. Este dermedten rogytunk szalmazsákunkra, s ki ébren, ki félálomban, ki lidérces kábulatban töltötte az éjszakát.

Kora reggel viszont már azon tanakodtunk, mit lehetne tenni. Igen, tenni! Haladéktalanul! Némi reménysugarat nyújtott a tanúk vallomása. A tárgyaláson ugyan ezt figyelmen kívül hagyták, s a bíróságnak az előzetesen elhatározott ítélet megváltoztatására nem is volt kompetenciája. Mi nagy biza-

kodásunkban mégis abban reménykedtünk, hátha a fellebbezési eljárás során mindezt mérlegelni fogják!

Minden erőfeszítés Szombathelyi vezérkari főnök meggyőzésére irányult.

A kommunista párt vezetői s kérésükre a haladó közéleti emberek mindent megtehettek Schönherz megmentésére. Mi is onnan bentről, a rácsok mögül. Felmerült megint a szöktetés gondolata, de már nem is gondoltuk végig azt a képtelen kombinációsorozatot, amelyet Borkanyuk esetében még reálisnak véltünk. Az egyedüli lehetőség megint Zsilinszky. Arra kértük, haladéktalanul keresse fel Szombathelyit, s vegye rá az ítélet megváltoztatására. Zsilinszky vállalta a nehéz missziót. Szerepe már-már kezdett az ámokfutókéhoz hasonlítani. Hiába fejtette ki, hogy Schönherz kivégzése végzetes rövidlátás, jóvátehetetlen bűn. Nem tudjuk majd soha megmagyarázni – se magunknak, se a nagyvilágnak –, hogy a magyar függetlenség harcosait ezúttal nem egy idegen hatalom, hanem az ország felelős vezetői juttatták bitófára. Levéllel fordult nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszterhez is.

Schönherz számára azonban nem volt irgalom. Kegyelmi kérvényét – ide írom a teljes nevét – Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a magyar honvédség vezérkari főnöke elutasította. Tudjuk, nemcsak a maga, hanem a Horthy-fasizmus nevében.

Különös, hogy Szombathelyit, a magyar tisztikarnak ezt a tehetséges tagját németellenesnek tartották. Széles körű műveltsége lehetővé tette számára, hogy a magyar irodalom sok korabeli kiválóságával baráti kapcsolatot tartson fenn. Ő ezt arra igyekezett felhasználni, hogy Gömbös Gyula próbálkozásait követve, a legbefolyásosabb írókat a rendszer szolgálatába állítsa. Ennek köszönhette, hogy amikor mint háborús bűnöst felelősségre vonták, az írók között is akadt, aki szerepét mentegetni akarta, s bűnös lelkét tisztára akarta mosni.

A tárgyalás után Schönherz Zoltán és Weil Emil többször

találkoztak. Schönherz egészségi állapota nagyon megromlott. Ám elsősorban mégsem ezért kérte, hogy egészségügyi ellátásban részesüljön. Az orvosi rendelőben alkalma nyílt Weil Emillel találkozni, és néha szót váltani. Weiltől tudtuk, hogy halálra ítélését nagy erkölcsi erővel s emberi méltósággal viselte. Mindvégig bizakodott. Elvtársait kitartásra és a harc folytatására buzdította. Megható volt, hogy a bitófa árnyékában is sokkal inkább az elvtársai, mint a maga sorsa foglalkoztatta. Úgy látszik, magában számított rá, de felkészült a legkegyetlenebb megpróbáltatás elviselésére is.

A népbiztosok zárkájában Schönherz hátralevő rövid életének minden mozzanatáról tudtunk.

A kegyelmi kérvény elutasítása után magánzárkába helyezték, amelyet siralomházzá alakítottak át. Rendületlenül viselte el ezt is. Még innen is kérte, hogy az orvosi rendelőbe mehessen. Emberek közt akart lenni, legalábbis embereket akart látni. Az életét már milliószor átgondolta. Szép, tiszta és tartalmas volt: nem volt mit megbánnia, nem volt miért szégyenkeznie. Búcsúlevelei megírására elég volt neki az utolsó éjszaka. A feleségének és a kisfiának írt. Így köszöntött rá a hajnal, s ő így búcsúzott az élettől.

Október 9-én hajnalban zárkánk ajtaja felpattant. A fegyőr Weil Emilt szólította. A siralomházba kísérte. Schönherz utolsó kívánsága volt, hogy még egyszer találkozhassék vele. A fegyőr beengedte, s rájuk csukta az ajtót. Öt percig beszélgettek kettesben. Schönherz elmondta: tiszta lelkiismerettel hal meg, nem fél a haláltól. Amikor Magyarországra jött, számolt azzal, hogy előbb-utóbb a rendőrség kezére kerül. S ha lebukik, ez a sors vár majd rá. Ha újból kezdhetné, újból vállalná mindazt, amit eddig tett. Tudja, hogy nemes célért küzdött, s a győzelem már nincs is olyan messze. Ő ezt már nem érheti meg, de a mozgalom bizonyára megőrzi emlékét. Kérte Weilt, adja át üdvözletét és jókívánságait az elvtársaknak.

Kérte azt is, hogy tolmácsolják köszönetét Zsilinszkynek mindazért, amit érte tett. Csókkal, könnyek között búcsúztak egymástól.

Weil alig tért vissza zárkánkba, ablakunk alatt megperdültek a dobok. Ugyanaz a jelenet játszódott le, mint Borkanyuk kivégzésekor. A dobok pergését túlharsogva felcsendült Schönherz hangja. Megdöbbenve hallgattuk kiáltását, mint egy üzenetet az életben maradókhoz:

– Le a fasizmussal!

Egyik jelszó a másikat követte. Ő is a független, szabad, demokratikus Magyarországot éltette. A hóhér kötele fojtotta belé a szót.

Zárkánkban néma csendben hallgattuk e tragédia minden percenetét. Csend, döbbenet és üresség vett körül valamennyiünket. A gondolatok árja csak lassan indult meg, hogy annál több kérdést hagyjon válasz nélkül. Elveszett Rózsa, Borkanyuk, Schönherz. Mi lesz most? Mi lesz a sorsunk, az életben maradottak sorsa? Minket hogyan akarnak elnémítani? Meddig mernek elmenni a megtorlásban? Olyan időpontban, amikor már érezni lehet, hogy a Keleti Fronton most roppan össze a német hadigépezet gerince – tankjaival, ágyúival, repülőgépeivel együtt.

Schönherz elnémítása után mi vettük át a szólamot.

Az első és a második emelet foglyai felállva tisztelegtek a párt vezetőjének hősies helytállása előtt.

Előbb lassan, majd egyre nagyobb erővel minden zárkában felcsendült az Internacionálé!

Bizonyítékok hiányában

Napok kellettek, míg a kábulatból magunkhoz tértünk. Ilyenkor minden apróság jelentősége megsokszorozódott. Levelet kaptam Vitró Verától, a szerkesztőség nemrég odekerült gépírónőjétől. 18 éves volt, szilaj és szertelen. Szépségével, fiatalságával és boszorkányos gyorsaságú írni tudásával mindenkit megbabonázott. Egykettőre a szerkesztőség kedvence lett. Az apja régi vasas, párt- és szakszervezeti tag, a Hofherr és Schrantz gépgyár vasöntője. Kispesten, a híres Wekerle-telepen laktak, e tipikus munkáskörnyezetben.

Levele ezekben a napokban a legjobbkor érkezett. Valóságos gyógyírként hatott. Nemcsak azért, amit írt, hanem azért is, mert ez volt az első levél, amelyet letartóztatásom óta kaptam. Háromsoros levele négy kurta mondatból s kilencven kusza betűből állott. Ó, hányszor és hányszor elolvastam! Kívülről tudtam, láttam, ismertem minden sorát és betűjét: „Öcsi megérkezett, már dolgozik. Remélem, Te is hamarosan köztünk leszel. Gyere, gyere, gyere! Szeretlek! Szeretlek! Várlak!"

Vera levele némi magyarázatra szorul. Minden mondatának külön jelentősége volt. Öcsinek Kasztel Andrást neveztük, aki Schönherz Zoltán csoportjában állt a hadbíróság elé. A párt utasítása szerint az ügyészi kihallgatás, majd a tárgyalás során tagadta, hogy újságírói tevékenységében a kommunisták utasításainak megfelelően járt volna el. A hadbíróság „bizonyítékok hiányában" felmentette és szabadlábra helyezte. Az is jó jel, hogy „már dolgozik". Szóval: nem dobták ki. Sőt, Verá-

nak azt a reményét, hogy hamarosan én is köztük leszek, csak egyféleképpen értékelhettem. Úgy látszik, ha szabadulok, én is visszatérhetek a szerkesztőségbe. Tehát mégsem eszik oly forrón a kását, ahogyan azt Peyerék szeretnék. A hármas hívó szó, s az őszinte vallomás pedig egyenesen meghatott. Eddig sem voltunk közömbösek egymás iránt, de most ezt a „Szeretlek!"-et és „Várlak"-ot nem lehetett félreérteni.

Esténként hosszan értékeltük az első tárgyalás tanulságait. Igazolva láttuk azt a korábbi megállapításunkat, hogy Horthyék, Szombathelyiék a tárgyalásokon nem általában a függetlenségi mozgalomra, hanem annak fő erejére, a kommunista pártra akarnak csapást mérni. Rendszerük megmentése érdekében a kommunista pártról le akarják a függetlenségi mozgalom jobbszárnyát választani, megtisztítva őket a „bolsevista métely" fertőzetétől.

Más a helyzet a kommunistákkal. Őket, függetlenül attól, hogy milyen politikát képviselnek, likvidálni kell, pusztán azon az alapon, hogy kommunisták. Számukra nincs mentség. Nincs se irgalom, se kegyelem!

Helyesnek és reálisnak bizonyult az a törekvésünk is, hogy meg kell akadályozni a kommunisták elszigetelését. A szövetséget, mely az előző esztendőben a kommunisták és a Hitler-ellenes polgári elemek, demokraták, liberálisok, sőt konzervatívok között létrejött, a letartóztatások ellenére is fenn lehet és fenn kell tartani. A tárgyalásokon az addigi hallgatólagos együttműködés a kommunista és polgári politikusok között nyílt, tudatosan vállalt kapcsolattá fejlődött. Bebizonyosodott, hogy a közös érdekek alapján nemzeti egységfront alakulhat ki a legális polgári pártok és az illegális kommunista párt között.

Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a következő csoport tárgyalására is helyes lesz tanúkat megidézni. Szakasits, Szekfű, s főleg Zsilinszky tanúvallomásának széles körű

politikai visszhangja támadt. A munkásmozgalomban és más haladó körökben melegen üdvözölték, a nyilasok és kormánytényezők viszont kommunista bérenceknek titulálták őket. Ami azt jelezte: éleződik a harc a belpolitikában, s a függetlenségi mozgalmon belül egészséges polarizálódás kezdődik.

Helyesnek bizonyult az az instrukció is, hogy aki csak teheti, vonja vissza a rendőrségen tett tanúvallomását. Íme, Kasztel Andrást kénytelenek voltak felmenteni. Az első csoport tárgyalása után abban reménykedtünk, hogy halálos ítéletek már nem lesznek. Fő törekvésünk arra irányult, hogy minél több elvtárs kerüljön szabadlábra és folytassa munkáját.

A népbiztosok zárkájának politikai jelentősége megnövekedett. Amíg Schönherz élt, főleg az ő zárkája volt a politikai centrum. Most az ő szerepét nekünk kellett vállalnunk. Értékeléseinket, elképzeléseinket közöltük a többi zárka foglyaival. Így készültünk a következő tárgyalásra.

Ebbe a csoportba soroltak be engem is. Körülbelül harmincan voltunk. Vádlott-társaim főleg ipari munkások voltak. Velem együtt került a vádlottak padjára az építőipari munkások két ismert vezetője: Kenéz István és Reszegi Ferenc. Mindketten szakszervezeti vezetők s már az 1935-ös nagy építőipari sztrájkban jelentős szerepet játszottak. És a március 15-i tüntetés megszervezésében is!

Egyik nap beszélőre hívtak.

Nem a dróthálóval kettéválasztott nagy terembe vittek, ahol fegyőr jelenlétében rokonaikkal találkozhattak a letartóztatottak. A földszint egyik kis szobájában Ries István ügyvéd, régi ismerősöm, a Szociáldemokrata Párt egyik ismert vezetője fogadott, nagyon szívélyesen és barátságosan. Megörültem a találkozásnak. Nemcsak azért, mert hónapok óta nem láttam igazán derűs, mosolygó arcot. Legfeljebb magunk között, akiknek kedélyvilágát semmi nem tudta megtörni.

– Engem bíztak meg a védelmeddel – mondta Ries mosolyogva.

– Köszönöm, hogy elvállaltad. Jobb hírt nem is közölhetnél.

– Olvastam a vádiratot. Tagadod, hogy tagja lettél volna a kommunista pártnak és azt is, hogy a párt utasítására kezdeményezted a *Népszava* múlt évi vitáit, s vettél részt a népfrontos karácsonyi számnak és a Történelmi Emlékbizottságnak a szervezésében.

– Természetesen!

– Mire alapozod ezt?

– Arra, hogy én ezt a politikát nem a múlt évben és nem is a *Népszavá*ban, hanem már 1938 elején, az Anschluss napjaiban, a debreceni *Tovább* című lap hasábjain kezdeményeztem. Azóta is ezt képviselem. A bizonyítási eljárás során kérem az ott megjelent cikkeimet bemutatni.

– Úgy beszélsz, mint egy védőügyvéd.

– Egyébként ezt a politikát meg kell védeni, bárki képviseli is.

– De terhelő vallomások vannak ellened.

– Azokat is visszavonták. A fő dolog: nincs bizonyíték arra, hogy én Moszkva, vagy a magyar kommunista párt utasítására cselekedtem volna. Arra viszont igen, hogy már öt–hat esztendeje ezt képviselem. Írásos dokumentumok, cikkeim bizonyítják. Más dolog, hogy a nemzeti demokratikus egységfront kérdésében álláspontom megegyezik a kommunistákéval. Ezt ma sem tagadom.

Ebben maradunk – mondta mosolyogva. – A tárgyaláson majd ezt képviseljük. Együtt. Tudod, ki vezeti a tárgyalást?

– Nem.

– Piri Gábor hadbíró százados.

– Sose hallottam róla.

– Lehet rá számítani.

– Az a kérdés, kinek?

– Ne légy rosszmájú. A tárgyaláson majd kiderül. Üdvözölnek szerkesztőségi barátaid.

Az én optimista fülem ezt úgy értelmezte, hogy addig is, a szabadulásomig. Én is üdvözletemet küldtem. Bizakodással, reménykedéssel eltelve váltunk el.

Minden ilyen beszélgetés híre zárkáról zárkára szállt. Ez tartotta bennünk a lelket. Szükség is volt rá, mert közülünk többen fizikailag szánalmasan megfogyatkoztak. A „fogyókúrás" koszt pusztító hatását mi még azzal is súlyosbítottuk, hogy az étkezésben bevezettük az egyenlősdi rendszerét. Ha valakinek a csajkájába nagyobb rántásdarab, vagy egy-két szemmel több krumpli vagy borsó került, azt is igazságosan elosztottuk. Hadd jusson mindenkinek!

Nem gondoltunk arra, hogy az étkezésben is nagyon különbözőek az igények, helyesebben a szükségletek. Az a fűtőanyag, melytől hajtva én vígan körülfutottam a börtönudvart, másoknak alig tette lehetővé, hogy a szalmazsákról felálljanak. De azt is tapasztaltam, hogy a jó hír mindenki számára valóságos gyógyír. Ettől még a félholtak is felébredtek.

Bár az első csoport tárgyalása – Schönherz halálra ítélése miatt – nagyon megrendített bennünket, mégis nehezen vártuk a másodikat. Annál is inkább, mert igaznak bizonyult az a hír, hogy az elítélteket más börtönbe viszik, ahol jobb a koszt, jobbak a börtönviszonyok, lehet dolgozni, rendszeresen lehet látogatókat fogadni. Az első csoportban elítélteket pár nap múlva valóban elszállították. Hogy hová? Nem tudtuk. De mindegy, csak innen kerüljünk el végre.

A tárgyalás előtti nap a fizikai felkészülés napja volt. A bíróság elé csak testben-lélekben megtisztulva lehet járulni. Főleg akkor, ha idegenek, vagyis a tanúk is jelen vannak. Kettesével-hármasával vittek a pincébe bennünket. Egy betonvályúban állva, ócska, rozsdás zuhanyozó alatt nyolc–tíz percig

csutakolhattuk magunkat. Megszabadulván a testünket borító szenny egy részétől, délelőtt folyamán még az ábrázatunkat is rendbe szedték. A folyosó végén egy alakulatától dezertált borbély, immár hetek óta a fegyház „hivatásos" figarója, megnyírt s megborotvált bennünket. Hetenként ismétlődően már többször elvégezte rajtam ezt a szépészeti műveletet, de még ilyen lehangolt lelkiállapotban sohasem láttam. Meg is kérdeztem, mi történt?

– Még nem történt semmi – mondta –, de a jövő héten már történni fog.

– Micsoda?

– Tárgyalásom lesz.

– No, és?

– Agyonlőnek vagy felakasztanak.

– Kit? Téged?

– Nem is a váci püspököt.

– Ne beszélj bolondokat.

– Az a bolond, aki hitegeti magát. Itt kisebb dolgokért is kinyiffantják az embert.

Ez az eset megint mélyen felkavart. Mi még csak tudjuk, miért vagyunk itt, de miért van itt ő? Bennünket még csak számon tartanak, de ki törődik övele? Miért kell meghalnia? Úgy látszik, ezeknek a közkatonáknak a sorsa mindenképpen meg van írva. Pusztulniok kell! Vagy a lövészárokban, vagy a fegyház udvarán.

Reggel 9 órakor vezettek be bennünket a tárgyalóterembe. Belépve mindjárt észrevettem, a hátulsó sorokban ülnek a kihallgatást végző csendőrnyomozók. Szándékosan rendezték úgy, hogy észrevegyük őket. A pszichológiai nyomásnak ez is egyik eszköze. De megjelenésüknek volt olyan funkciója is, hogy szükség esetén a vádlottak szemébe mondják: a kihallgatás során semmiféle fizikai és erkölcsi kényszert nem alkalmaztak.

Bevonult a bíróság. Középen egy fiatal hadbíró százados, Piri Gábor, a tárgyalás vezetője. Mellette jobbról és balról egy-egy idősebb, magasabb rendfokozatú ítélőbíró, az asztal végén a katonai ügyész. Másik oldalon a védőügyvédek, köztük Ries István, néhányunk védőügyvédje.

Piri Gábor gyorsan, ügyesen vezette a tárgyalást. Hagyta, hogy a vádlottak elmondják védekezésüket. A két öreg hadbíró kissé magába roskadva ült s fáradtan, inkább a mennyezetet kémlelve figyelt. Csak az ügyész meresztette ránk szúrós tekintetét, jelezvén, hogy ő itt a hatalom legfőbb képviselője.

Az én kihallgatásom is elég gyorsan lezajlott. A bíró kérdéseire lényegében azt válaszoltam, amiről Ries Istvánnal néhány nappal ezelőtt beszélgettünk. Ezeket ő ellenvetés nélkül hallgatta végig. Majd hirtelen témát váltott. Mintha a tárgyalást szándékosan könnyedebb terepre igyekezne irányítani.

– Mondja, mióta ismeri Ön személyesen Bajcsy-Zsilinszky Endrét?

– A harmincas évek közepétől.

– Ki hozta össze vele, és milyen körülmények között?

– Először Debrecenben találkoztunk, egyik előadása után. Odamentem hozzá és bemutatkoztam.

– És a népi írókkal?

– Azokat is fellépésük időpontjától ismerem.

– S tevékenységüket nem tartja károsnak a nemzet érdekeire?

– Akkor nem dolgoztam volna velük együtt.

– Ha jól értem, a saját tevékenységét sem tartja károsnak.

– Egy ember tévedhet. Követhet el hibát, sőt bűnt is. De a társadalom különböző osztályainak képviselői – munkások, parasztok, politikusok, tudósok, írók és művészek – egyszerre, egyidőben, egymással összhangban, ilyen hibát nem követhetnek el.

Az ügyész felkapta a fejét. Mondani akart valamit. De a bíró

mintha meg akarná őt előzni, máris a következő vádlottat szólította. A tárgyalás a továbbiakban is minden különösebb emóció nélkül zajlott le. Piri Gábor tartózkodott attól, hogy a vádlottakat akár egymással, akár a nyomozókkal szembesítse.

Szünet következett. A szomszéd szobába mentünk, ahol már vártak a hozzátartozók, az ismerősök. Nagy meglepetésemre nekem is volt látogatóm. Főbérlőm, dr. Nagy Antal Kálmánné, a társadalombiztosító intézet egyik orvosának a felesége várt rám, a maga kis csomagjával.

Pedagógus volt, a főváros egyik iskolájában tanított, de származása miatt elbocsátották. Soha politikával nem foglalkozott. Sem ő, sem a férje, sem a szülei, akikkel együtt laktak. Albérlőként már második esztendeje náluk laktam, s megismervén baráti körömet, szimpatizálni kezdtek mindazzal, amit csináltunk.

Letartóztatásom végképp kimozdította őket tartózkodó álláspontjukról. Már azon a hajnalon, amikor a nyomozók elvittek, minden tilalom ellenére végigtelefonálták ismerőseimet, közölvén, hogy mi történt velem. Utóbb tudtam meg, hogy sokat tettek a letartóztatottak és a börtönben levők megsegítésére. Híreket vittek, üzeneteket továbbítottak. És most a fiatalasszony eljött ide is. Kis csomagját átadva, a fülembe súgta:

– Remélem, estére már együtt vacsorázunk. A mama már süt-főz odahaza.

– Editke! Csak nyugtával dicsérjük a napot!

– Megnyugtató, hogy Zsilinszky újabb levelet írt a miniszterelnökhöz. Többedmagával eljött tanúskodni is. Beszéltem velük, nagyon bizakodók. Várják a szerkesztőségben is.

Ez a pár baráti szó jobban esett, mint a kis csomagban levő rántott hús. De azért azt sem dobtam el örömömben. A hely, a körülmények azt sugallták, hogy mégse ringassam magam valami túlzó hangulatba. Megtanultam már, hogy ennek az

épületnek a küszöbét átlépve fel kell hagyni – ha nem is minden reménnyel, de – minden túlzott optimizmussal. A hír, hogy Zsilinszky, Ortutay és Joó Tibor eljöttek tanúvallomást tenni, őt – úgy látszik – jobban megnyugtatta, mint engem. Schönherz példája nyomán nem voltam meggyőződve róla, hogy a bíróság figyelembe veszi-e tanúvallomásaikat.

Folytatódott a tárgyalás. Piri Gábor elrendelte a megidézett tanúk kihallgatását.

– Kérem, vezessék a tanúkat a terembe – mondta.

A tanúk a terem hátsó ajtaján jöttek be, nem láthattam őket. A bírák és az ügyész arcát figyeltem. Rá volt azokra írva ninden, le lehetett olvasni róluk, mi történik a hátsó sorokban. Fejemet kissé félrefordítottam, hogy hátulról könnyebben felismerhessenek. A síri csendben ismét a bíró hangja csendült fel:

– A hűtlenség elkövetésével vádolt és a honvédvezérkar főnökének különbírósága elé állított Kállai Gyula újságíró kérésére tanúként megidéztük Bajcsy-Zsilinszky Endre főszerkesztőt, nemzetgyűlési képviselőt, dr. Ortutay Gyula egyetemi magántanárt, a Magyar Rádió főmunkatársát és dr. Joó Tibor történészt, egyetemi tanárt. Bejelentem, hogy a tanúk a tárgyaláson megjelentek. Kérdem Önöket, kívánnak-e Kállai Gyula ügyében tanúvallomást tenni?

Külön-külön, név szerint is válaszadásra szólította őket. Az igenek elhangzása után a szokásos szöveg következett:

– Figyelmeztetem Önöket, hogy csakis az igazat, a színtiszta igazságot vallják, mert...

– Felkérem Bajcsy-Zsilinszky képviselő urat, tegye meg tanúvallomását.

Zsilinszky a bírói emelvény elé lépett, szemtől-szembe a tárgyalást vezető bíróval. Mi csak a háta közepét láthattuk. Fekete ruhát viselt. Tudta, hogyan kell megjelenni az államhata-

lom színe előtt. Nyugalmat erőltetve magára, halkan és csendben beszélni kezdett.

Kár, hogy a beszéd szó szerinti szövege nem áll rendelkezésre: újabb jelentős adalék lenne Bajcsy-Zsilinszky politikai fejlődéséhez.

A magyar nép évszázados hősi szabadságharcáról beszélt, amelyet napjainkban a parasztság, az ipari munkásság és az értelmiség együttes erővel vív. A háborúnak egyszer vége lesz, de nekünk meg kell menteni ősi örökségünket. Szent István, Mátyás király, Bocskai, Rákóczi és Kossuth életmentő hagyatékát, s gondoskodni kell a nemzet fennmaradásáról. Ezt teszik azok, akik nemzeti egységfrontba szólították népünket a független, szabad, demokratikus Magyarországért. Ezt tette a vádlott is.

Amikor ide ért, a hangját kissé felemelte. Fejét abba az irányba fordította, amerre ültem. Ökölbe szorított kezei kinyíltak, karjai a magasba lendültek, úgy, ahogy a parlamenti padsorokban már annyiszor láttam. Feltörő indulataival küzdött. Széles gesztusai előbb születtek meg, mint a szavak, amelyeket velük illusztrálni akart. Ilyenkor kissé még dadogott is. Így állt ott előrenyújtott karral, a híres Mucius Scaevola pózában, amikor kiszakadt belőle az utolsó mondat: - Tűzbe merném tenni a kezem Kállai Gyuláért!

Akik eddig visszafojtott lélegzettel hallgattuk vallomását, most egy kissé magunk is fellélegeztünk. A bíró Ortutayt, majd Joó Tibort szólította. Az ő tanúvallomásuk is ugyanabban a szellemben fogant, mint Zsilinszkyé. Ugyanazokat a gondolatokat variálták. A néprajzos Ortutay egy kicsit többet adott hozzá a parasztság életéből, a szellemtörténész Joó Tibor a szentistváni gondolatból. Tevékenységemet ők is a nép, a nemzet érdekében valónak tekintették.

Az ügyész és a védők beszédei nagyon elütöttek egymástól. A vád képviselője ezek után már nem mert nyíltan a politikai

harc mezejére lépni. Úgy látszik, nem tudott lépést tartani a fejlődéssel. Nem tudta a kommunista párt politikai irányvonalában és a vele kapcsolatban kialakult változásokat nyomon követni. Politikai érvek híján az összes tudománya kimerült abban, hogy a kommunistákat a megszokott módon szidalmazta és rágalmazta. Igyekezetében odáig merészkedett, hogy az egyik erős pofacsontú, mongoloid típusú vádlottra mutogatva kijelentette: ilyen őserdei figurák akarják a magyar nemzetet megmenteni. Ez durva hiba volt. Szemmel láthatóan a bírákban is visszatetszést keltett. A védők közül többen, így Ries István is visszautasította ezt az „érvelést".

Újabb szünet, majd az ítélethirdetés izgalmas percei következtek. A csoport tagjainak nagy részét a hűtlenség vádjában bűnösnek találták, s ezért két évtől tíz évig terjedő börtönbüntetést szabtak ki rájuk. Az ítélethirdetésben már a névsor vége felé tartottak, de az én nevemet és két társamét még mindig nem említették. Nemsokára kiderült, miért kerültünk a sor végére.

Piri Gábor rám és a tanúkra jelentős pillantásokat vetve, az ítélet utolsó sorait kezdte olvasni: – A honvédvezérkar különbírósága Kállai Gyula újságírót, Kenéz István és Reszegi Ferenc építőmunkásokat a hűtlenség vádja alól bizonyítékok hiányában felmenti s azonnali szabadlábra helyezésüket elrendeli.

Védekezési taktikám tükröződött az ítélet indokolásában. „Kállai azzal védekezett, hogy a *Népszavá*ban megjelent cikkeit, valamint a Történelmi Emlékbizottságban való részvételét nem törvényellenes cél, hanem a magyar munkásságnak nemzeti alapokra és a régi hagyományokra való nevelése okából írta, illetve fejtette ki, soha törvényellenes propagandát nem terjesztett és cikkei mindig hazafias hangúak és magyar célt szolgálóak voltak."

Az ítélethirdetés után nem volt alkalmam Zsilinszkyvel ta-

lálkozni. Sorakoztattak s már vittek is vissza a zárkákba bennünket. A kijárati ajtóból csak főhajtással fejezhettem ki köszönetemet, amit ő kedves mosollyal nyugtázott.

A délután a szabadulás előkészületeivel telt el. Holmim alig volt, csomagolásra nem kellett sok idő. Annál többet beszélgettünk arról: hogyan tovább. Az elvtársak különböző megbízatásokat adtak, kinek milyen üzenetet továbbítsak. Búcsúzkodtunk. Este 7 órakor csapódott be mögöttem a fegyház kapuja. Küszöbét együtt léptem át Kenéz Istvánnal és Reszegi Ferenccel.

Amit még erről a napról mondhatok, azt másnap tudtam meg a szerkesztőségben. Zsilinszky a tárgyalás után haza sem ment, egy utcai telefonfülkéből felhívta Szakasitsot, s közölte vele felmentésemet. Szakasits, mintha megfeledkezett volna arról, hogy engem két hónappal azelőtt a pártválasztmány felmentett szerkesztőségi tagságom alól, kiállt a folyosó közepére s jó hangosan elkiáltotta magát:

– Gyufát fölmentették!

Ez volt az én második felvételem a *Népszava* szerkesztőségébe. Másnap már folytattam is a munkámat.

Újra munkában

Október közepén szabadultam a Margit körúti fegyház falai közül.

Másnap már jelentkeztem a szerkesztőségben. Szívélyesen fogadtak. Még egy kissé feszélyezve is éreztem magam. Úgy tűnt, mintha kissé büszkék lennének rám. Pedig ezt semmiképpen sem éreztem indokoltnak. Amit tettem, annyi volt csupán, hogy a letartóztatások és hadbírósági perek szörnyen összegubancolódott hálójából igyekeztem valahogy kikecmeregni.

S most az első szerkesztőségi értekezleten Szakasits mégis meleg hangon üdvözölt, hogy újra köztük lehetek. Se az arcokon, se a szavakban, se a hangsúlyokon semmi nyoma annak, hogy nekem a pártválasztmány két hónappal ezelőtt felmondott. Ezzel szemben az öreg Szerdahelyi Sándor, szemüvege fölött jóságos tekintettel nézve rám, mosolyogva jegyezte meg:

– Jól van Gyufa, széttépted láncaidat.

E megjegyzés sokkal inkább szégyenérzettel töltött el, mint büszkeséggel. Nem éreztem magam lánctépő, bilincstörő, börtönajtókat nyitogató hősnek. A tragikus emberi sorsok képe még nagyon elevenen élt bennem: hogyan verték agyon vagy félholtra legjobb elvtársainkat. S a kivégzések: Borkanyuké, Schönherzé, a kiskatonáké. Érettük is éreztem a felelősséget. Mint mindenért, ami körülöttem történt.

Másnap már ténylegesen megkezdtem a munkát. Ki akartam próbálni az erőmet. Több szerkesztőségi cikket írtam.

Szó ami szó: jó volt újra itt lenni a szerkesztőségben, kollégáim között.

Kiszabadulásom után – még aznap este – telefonon felhívtam Zsilinszkyt, hogy megköszönjem, amit a bebörtönzöttekért és személyesen értem tett. Az első kérdése ez volt:

– Hogy vagy egészségileg?

– Köszönöm. Semmi bajom.

– Nagyszerű! Szeretnénk, ha valamelyik nap nálunk ebédelnél.

– Bandi bácsi, nagyon megtisztelsz.

Két-három nap múlva a találkozó létre is jött.

Nem tagadom, nagy izgalommal készültem rá. Zsilinszkyvel az elmúlt évek során sokszor és sok helyen találkoztam. A Parlamentben, a Pannónia kávéházban, szűkebb baráti körben, vagy éppen kettesben ebédelve, a Százéves belvárosi kisvendéglőben. Ám ezek mégsem keltettek bennem annyi emóciót, mint a lakásán folytatott beszélgetések. Ezekre mindig készülni kellett.

Most különösképpen éreztem ennek a szükségességét. A letartóztatások, a perek, a súlyos ítéletek, a kivégzések, a nemzeti egységfront-politika folytatása – nagyon sok kérdést hoztak felszínre.

Még az is felmerült bennem, ezek után hogyan látja ő a velem való személyes kapcsolat, az együttműködés lehetőségét.

Amikor az egyetemi templom harangja a delet kongatta, már nyomtam is a Zsilinszky-lakás csengőjét. Bandi bácsi nyitott ajtót. A találkozó jól kezdődött. Amit azelőtt soha nem tett meg, most baráti melegséggel szorosan átölelt. A csók kimaradt az üdvözlésből, férfias tartózkodása visszatartotta ettől. E baráti kézfogás és ölelés egy pillanat alatt sok feszültséget feloldott bennem.

Dolgozószobájába vezetett. Nem is mehettünk máshová, hiszen a lakás minden más helyiségébe ezen keresztül vezetett

az út. Beszólította Mickót, de csak azért, hogy üdvözölhessük egymást, s Mickó már ment is, hogy a konyhabeli hadműveleteket irányítsa.

Kettesben maradtunk. Ő a megszokott bőrdíványon, én az egyik fotelben foglaltam helyet. A szobát szikrázó őszi napfény árasztotta el.

– Valóban nem látszik meg rajtad, hogy honnan jöttél. Egy kicsit lefogytál, de aki régebben nem ismert, észre sem veszi a változást.

Vártam, hogy a konvencionális kérdéseket kényesebbek követik. Követték is, de nem velem kapcsolatban. Megkérdezte, igaz-e, hogy a kihallgatások során Schönherzcel, Rózsával és másokkal szemben bestiális kegyetlenséggel jártak el. Milyen volt az élet, a bánásmód a Margit körúton?

– Aljasság! – fakadt ki, amikor megerősítettem, hogy mindaz, amit ezekről hallott, megfelel a valóságnak. – Ezért még felelni fognak! – tette hozzá, nem csökkenő érzelmi kitöréssel.

Őszinte felháborodásában már hallani véltem a következő kérdéseket: – És veled mi történt, téged miért tartóztattak le? Tagja voltál te is a kommunista pártnak? Téged is megkínoztak? Tömegzárkában tartottak?

Egyik kérdés sem hangzott el. Zsilinszky kifinomult tapintata és lovagiassága egy szóval sem érintette, még kevésbé feszegette: milyen megszégyenítő tortúráknak lehettem kitéve.

– Megmondtam a miniszterelnöknek – folytatta –: jóvátehetetlen hibát követnek el, főleg a kivégzésekkel. Schönherz halálra ítélése és kivégzése végzetes bűn, amit semmivel sem tudnak indokolni, még kevésbé jóvátenni. Ezt még számon kérik tőlük. Ilyen kis koncepciójú embereket az ország élén én még nem láttam. Nem államférfiak ezek, hanem szánalmas percemberkék. Az események, a történelem el fogja söpörni őket. De addig, sajnos, még mérhetetlen károkat okoznak.

Hosszú ideig füstölgött így. A miniszterelnök után a kor-

mánytagokra, a fasiszta vezérekre, majd Hitlerre, erre az „őrült terrorra" szórta átkait. Egy személlyel tett csak kivételt: Horthy Miklóssal, a kormányzó úr őfőméltóságával. Neki e lávaözönből csak ennyi jutott: – Nem tudom, meddig tűri még e rothadt banda garázdálkodását.

Ebédig már nem sok idő állt rendelkezésünkre. Zsilinszky megkérdezte, hogy fogadták visszatérésemet a szerkesztőségben.

– Nagyon korrektül, mondhatnám: barátian.

– Ennek nagyon örülök. Csak azt nem tudom, mit lehet ott ezek után csinálni. A letartóztatások óta észrevehetően megtorpant a lap politikája. Megint verkliszerűen ismétlik ugyanazt, amit évtizedek óta. Lesz erőtök újrakezdeni?

– Folytatni kell, s nem újrakezdeni. Azt, ami eddig történt, semmissé tenni már nem lehet. De folytatni lehet, sőt: kell!

Meg is feledkeztünk arról, hogy rajtunk kívül mások is vannak a lakásban. Szinte meglepődtünk, amikor felpattant az ebédlőbe nyíló ajtó, s Mickó igazi háziasszonyi kedvességgel invitált asztalhoz.

Zsilinszky lakásából eddig csak a dolgozószobát ismertem. Ennél beljebb még nem hatoltam. Most egy fafaragásos, színes motívumokkal festett, úgynevezett „magyaros" ebédlő ajtaja nyílt meg előttem. Az ilyenfajta festett, faragott bútorokat már akkor sem nagyon kedveltem. Olybá tűnt, mint ruhák között a kivarrt lajbi, vagy a hímzett alsónemű. Emellett a magyaros ebédlőgarnitúráknak nemcsak mű-népi, hanem nacionalista stichjük is volt. Ebben az időben minden giccses fafaragás és festés székely népművészetté nemesedett.

A szoba hangulata általában mégis kellemes volt. A bútorokon kalocsai és kalotaszegi hímzés. Az asztalon virág. A szőttesek, a bútorok s a virágok színeinek az ide is besütő napfény különös ragyogást kölcsönzött. E szoba hangulata végül is úgy

maradt meg emlékezetemben, mint a színeknek valami csodálatos őszi orgiája.

Az ebéd halászlé és rántott hal volt. Mindkettőt nagyon szerettem. Mesterien voltak elkészítve. A jó ebéd s a villányi vörös oldottabbá tette a hangulatot. Dicsértem a háziasszony mesterművét.

– Tőlem tanulta – kezdte az évődést Zsilinszky a feleségével.

– De a jó tanítvány felülmúlja mesterét – szólalt meg bennem a nők iránti lovagi erény.

– Ezt csak azért mondod, mert még nem kóstoltad, amit én Balatonrendesen szoktam főzni. Pedig megígérted, hogy lerándulsz egyszer – virtuskodott tovább Zsilinszky.

– Gyula inkább becsukatja magát, de kitart az asszonyok főztje mellett – viszonozta a bókot Zsilinszkyné.

A találkozó nyílt, baráti volt, mégis sok mindent nem mondhattunk ki. Olyan dolgokat, amelyeket ugyan mind a ketten tudtunk, de nevén nevezését mégis kerültük. Én konspirációs okokból, pártfegyelemből. Ő politikai tapintatból, vagy talán azért, hogy ne hozzon kényelmetlen helyzetbe egyikőnket sem.

S ez így volt helyes! A kommunista párt politikájáról viszonylag nyíltan beszélhettem előtte, éppen csak azt nem vallottam be neki, hogy magam is kommunista vagyok. Ez az ő helyzetét is megkönnyítette. Más dolog ugyanis a honvédvezérkar főnökének különbírósága előtt kommunisták ügyében tanúvallomást tenni, s megint más valakivel rendszeres politikai kapcsolatot fenntartani, akiről expressis verbis tudja, hogy az illegális kommunista párt tagja.

Szakasitsnak beszámoltam a Zsilinszkyvel való találkozóról és beszélgetésről. Jól esett neki. Szerette, ha figyelmesek iránta, s ezt ő is gyakran hasonló gesztussal viszonozta. Úgy éreztem, barátságunkat e rohadt börtönélet is tovább mélyítette.

– De most már tűnj el, két hétig ne is lássalak! Szedd össze egy kicsit magad!

Talán nyersen hangzott ez, de sok jóindulat és figyelmesség rejlett benne.

Odahaza

A szüleimhez készültem, Berettyóújfaluba. A sógoromtól, Szöllősi Balázstól hallottam, aki egyszer a Margit körúton meglátogatott, hogy édesanyámat nagyon megviselte a letartóztatásom.

Az első világháború alatt én voltam a reménysége. Bennem látta támaszát. Később is büszke volt rám, eminens gimnazista és egyetemista fiára. Azt gondolta, az én életem már könnyebb lesz. De mit ad isten! Egy szép napon azt hallja, hogy börtönbe kerültem! Mi lesz velem? Mi lesz velük? Börtöntöltelék fiukban elveszítve utolsó öregkori reménységüket is.

Látogatásommal nagy örömet szereztem szüleimnek.

Édesapámmal, aki kijött elém az állomásra, nem a főutcán, hanem a faluvégi sikátorokon ballagtunk hazafelé. Megtehettük, mert mi is a falu végén laktunk, igaz, az állomástól elég nagy távolságra. Azért választottuk ezt az útvonalat, mert nem tudtuk, a helyi hatóságok értesültek-e letartóztatásomról. Azt tudták, hogy a *Népszava* munkatársa vagyok, s ez egymagában is épp elegendő volt ahhoz, hogy a faluban minden lépésemet figyeltessék. Hátha most még azt is tudják, hogy katonai törvényszék elé állítottak. Igaz, a bíróság ítéletét nekik is respektálniuk kellett. Zaklatásaikkal mégis megkeseríthették volna azt a néhány napot, melyet szüleim és testvéreim körében akartam tölteni.

Édesanyámat e pár nap alatt új oldaláról ismertem meg. Szüleim közül ő állt hozzám közelebb. Ennek oka nyilvánvalóan gyermekkori élményeimben rejlett. Édesapámat tulaj-

donképpen tízéves koromtól ismertem, amikor az első világháború végén hazajött a hadifogságból. Ettől az időtől kezdve is csak úgy, hogy sokkal többet voltam a szülői háztól távol, mint odahaza.

Édesanyám kifinomult tapintatára vallott, hogy a közelmúlt eseményeiről egy zokszót sem ejtett előttem. Letartóztatásom felől sem érdeklődött. Mintha természetesnek, magától értetődőnek tekintette volna az egészet. Sőt, az volt az érzésem, egy kicsit büszke is volt a fiára.

Hogyan kérdezgetett volna a börtönélet felől, amikor a saját sorsán, tapasztalatán keresztül tudta, hogy az emberi méltóság meggyalázása mily fájdalmas és megszégyenítő, még akkor is, ha csak beszélünk róla.

Megbotozását a Tanácsköztársaság leverése után ő sem említette soha senkinek, még édesapámnak sem. Megszégyenítőnek tartotta volna. Hadifogságból hazatérve apám is másoktól tudta meg, milyen kegyetlenül bántak vele.

Nagyra értékeltem édesanyámnak ezt a tapintatát.

Nem tudom, hogy az ő hatására-e, édesapám is hasonlóképpen viselkedett.

Kellemesen teltek napjaim. Egész nap kint voltam parányi kis udvarunkon. A bőven áradó őszi napsütésből minél többet magamba akartam szívni. Délben és esténként szüleimmel nagy beszélgetésbe merültünk. Velük nem volt nehéz szót érteni.

Nem az egyéni sorsokban vájkáltunk, inkább a politikai és a hadihelyzetről beszélgettünk. Szüleim gyűlölték az ellenforradalmi rendszert, s ezen keresztül szövetségeseit is, a német és az olasz fasizmust. A diktátorok közül apámnak különösen Hitler volt ellenszenves. Gyűlölte nagyképűségéért, pökhendiségéért, szovjetellenességéért, a fegyverkezésért és a háborús uszításért.

Édesapám szovjetbarát volt. Pusztán azon az alapon, hogy

Oroszországban elkergették a cárt, a gyárosokat és a földesurakat. Itt is azt kellene csinálni – vallották a szüleim –, Horthyval, a főhercegekkel, a hercegekkel, az őrgrófokkal, a grófokkal és a bárókkal együtt.

Apám büszke volt katonai tudományára, pedig az első világháború nagy részét hadifogságban töltötte, s még csak egy krumplivirágot sem szerzett. De az a néhány hónap, melyet Szerbia hegyei között a tűzvonalban töltött, elegendő volt neki arra, hogy magabiztosan kijelentse:

– Ha volna egy század katonaságom, én kikergetném az összes urakat az országból.

Ilyenkor még mutatta is, hogyan fejlődnének csatárláncba, hogyan hajtanák a grófokat és bárókat maguk előtt. Az osztályharcot úgy képzelte el, mint egy közeli domb elfoglalását. A társadalom forradalmi átalakulásáról alig voltak elképzelései, tapasztalatai pedig teljességgel hiányoztak. Apám még azt sem láthatta, mi történt idehaza 1919-ben. Pedig ez nagy lecke volt!

E pár nap alatt jóformán nem mentem sehova. Estefelé csak a bátyámékhoz látogattam el, akik a közelünkben laktak. Sándor bátyám szintén csizmadia volt, s az ipartestület könyvtárának vezetője. Ő látott el könyvekkel. Évek óta együtt gyarapítottuk ezt a kis könyvtárat, lehetőleg a magyar és a világirodalom klasszikusainak a műveivel. E pár nap alatt olvastam el Arisztophanész vígjátékait, Arany János fordításában. A nagy görög író természetes szókimondása, szellemének sziporkázása s az Arany János szemérmes arcát is lángba borító vaskossága nagy lelki felüdülést jelentett számomra. A csiklandósabb részeket felolvastam szüleimnek is. Például azt, ahol e csúfondáros költő elmeséli, hogyan keletkezik az eső. Ők is nagyokat nevettek rajta. Ám édesanyámból azonnal kitört a debreceni patrióta.

– Mért vagy úgy elájulva ettől a nagyszájú görögtől. Csokonai különbeket mondott.

Nálunk, a debreceni csizmadia famíliában Csokonai házi poétának számított. Versei ott voltak a Biblia mellett.

És már kezdte citálni a dámák diadalának szaftosabb kifejezéseit:

Dorottyának fara úgy domborodék ki:
mintha birsalmából harapták volna ki.

Vagy:

Ó, hát én csak azért születtem
hogy férfi sohase feküdjék mellettem?

Nem pontos, szó szerinti idézetek ezek, de nem is lehettek. Csokonai versei úgy éltek a debreceniek ajkán, mint általában a népdalok. Nem könyvből tanulták, hanem szájról szájra adták. Közben csiszoltak, alakítottak is rajtuk. Hiszem, hogy nem rossz irányban.

Édesanyám ezúttal azt is bebizonyította, hogy nemcsak Csokonai-rajongó, hanem kitűnő konyhaművész is. Háromszáz négyszögöles konyhakertünkben még volt nyári vetésű zöldbab, főzőtök, krumpli, káposzta s ezekből felséges ízű leveseket készített. E zöldségféléket, miként gyermekkorunkban, most sem főzeléknek készítette el, hanem a hosszabb lére eresztett, kiadósabb levesnek. Két tányér levest egy darab kenyérrel bekanalazva, úgy érezte az ember, hogy pukkadásig teleette magát.

De édesanyám most különösképpen igyekezett kitenni magáért. Nem elégedett meg csak a levessel. Egyik nap csirkét vágott, másik nap hozott egy kis húst, főleg belsőséget, az ismerős hentes és mészárostól, s kitűnő pörkölteket csinált. A napfénytől s a jó hazai koszttól pár nap alatt kezdtem visszanyerni régi színemet és súlyomat.

*

Ellátogattam nővéremékhez, Rózsikáékhoz is, Biharnagybajomba. Férje, Szöllősi Balázs, szintén cipész és csizmadia. Kitűnő, csupa szív és lélek ember. Egy ideig Pesten is dolgozott, s tagja lett a bőrösök szakszervezetének. E pár esztendei szervezettség örökre beléoltotta a szocializmus eszméit. Ezeket odahaza a falujában is hirdette. Évek óta én láttam el olvasnivalóval. Odaadtam neki a *Társadalmi Szemle* számait, Kautsky *Marx gazdasági tanait*, Horrabin *Gazdasági földrajzát* és Beer–Migray *Az osztályharcok története* című könyvét. Öröm volt vele beszélgetni. Sohasem azt mondta fel, amit éppen olvasott, hanem amit ennek fényében az akkori világból meglátott. Az olvasottakat kitűnően tudta értékesíteni. A jelen körülményeire valóban alkotó módon alkalmazta. Magam is sokat tanultam tőle.

Szöllősiéknél esténként nagy összejövetelek voltak. A résztvevők arról faggattak, hogyan látom a dolgokat, milyenek a hadihelyzet kilátásai, s főleg, mi lesz velünk, a háborúba merült Magyarországgal? Hogy fogunk ebből kikecmeregni? A háború végén újból proletárdiktatúra lesz-e, vagy pedig valami más úton indulunk el a népi uralom felé?

Érdekes, hogy szegényparaszti hallgatóim nagyon egyetértettek azzal, hogy az új élet építését csak demokratikus összefogás alapján lehet megkezdeni. A felszabadulás után ezeken a helyeken a nemzeti bizottságok úgy nőttek ki a földből, mint az őszi vagy tavaszi búzavetések.

Szöllősi Balázzsal átrándultunk Sárrétudvariba, hogy Nagy Imre parasztköltőt meglátogassuk. Többször írtam már róla a *Tovább*-ban és a *Népszavá*ban. Leírtam első találkozásunkat, amikor ott ült keresztbe tett lábbal a kemencepadkán, mint egy Dózsa a tüzes trónon. Nem mintha a kemence melegített volna, hanem mert csupasz lábait a padkán maga alá húzhatta s nem kellett a hideg, nyirkos földre lelógatnia. A költő ugyanis a Földnélküli Jánosok hárommilliós koldus-

csapatához tartozott. Összes vagyonkája: egy kis ház, egy kis kert, személyi ingósága pedig: a feleség, az anyós és négy angolkóros gyermek.

Versei rettenetes világról beszéltek. Proletárviskókról, ahol „tízen is köhögnek egyszerre s egész éjszaka hangos a ház". Vacsorákról, amelyeken egy fej vereshagyma négyfelé szeletelve került az asztalra. Gyermekekről, akiket megölt az éhség, s akiknek lelke fekete szárnyakon szállt a törött ablakú, sopánkodó égbe. A siralmas munkaviszonyokról, s embertelen bérekről. A jelen és a múlt fájdalma, a földmunkásság sok száz éves szenvedése egyszerre zsongott, sírt és panaszkodott idegeiben és verseiben. Hallgassuk csak:

„Izzó mezőn tövissé fogant
az éhenhalt jobbágyok átka,
s az utódok tövisbe lépnek,
most egy lánynak vérzik a lába."

S milyen megdöbbentő színekkel állítja szembe egymással a hodály sivár világát az éjszaka csendes nyugalmával.

„Itt az ökörhodályban, hol a
nyolcvan filléres élet alszik
rút patkányok siratják sorsom
s az éjszakám kinban vonaglik.
Kint az éjben ökrök kérődznek,
dús jászolnál, csendben és lomhán,
Hodály fölött csillag lobban el,
bagoly gubbaszt a kastély tornyán."

Nagy Imrét most is odahaza találtuk. Vége a nyári mezőgazdasági munkának, vége az aratásnak, az ősz és a tél legfeljebb néhány filléres keresettel egészíti ki az aratással és cséplléssel

szerzett részesedést. Spórolni kellett! Most is Ady és Baudelaire volt a reggelije és vacsorája, egy kis darab kenyérrel.

Nagy Imrét elég régen nem láttam. Legutóbb a debreceni törvényszék előtt találkoztunk, amikor a *Tovább*-ban megjelent írásainkért vontak felelősségre bennünket. Mindig vézna, sovány, már fiatal korában elnyűtt ember volt, de most különösen rossz állapotban találtuk. A nyarat alig tudta végigdolgozni. Nemsokára bekerült a berettyóújfalui megyei kórházba, ahol Zöld Sándor barátunk vette gondjaiba. De segíteni már nem tudtak rajta. A kórismét sem lehetett pontosan megállapítani. Nyomorban született, nyomorban nőtt fel, így élte le az életét. Vézna szervezete néhány évtized alatt feladta a harcot. Elkopott, felőrlődött. Nem gondoltam, hogy ez az utolsó találkozásunk. Rövid idő múlva kaptam a hírt, hogy 46 esztendős korában elhunyt.

Őt is a falu küldte. A Veres Péterek, Szabó Pálok, Sinka Istvánok sorába tartozott, az ő világukat szólaltatta meg a népdalok egyszerű, tiszta hangján.

Amikor a *Népszavá*ban bemutattam, azt írtam róla, hogy költészete sok vonatkozásban átmenet a népdal és a műköltészet között, Nagy Imre egész írói tevékenysége csupa közvetlen közlés, érzelmeknek és gondolatoknak szóbeli átadása. Ha valakivel találkozik, verset mond neki. Ha társaságban jelenik meg, az ő rigmusai emelik a kedvet magasra. Ha egy legény szerelmi lázban szenved, epedő versért hozzá szalad. Ha valakit elragad a kaszás, az ő siratóversei csendülnek fel a vénasszonyok ajkán. Ha kint dolgoznak a pernyési vagy a hosszúháti uradalomban, este tőle kérik számon a nap eseményeit. Kapálás vagy répaegyelés közben ki kell alakítani a verset a fárasztó munkáról, valamelyik társuk nevezetes cselekedetéről, vagy éppen a goromba intézőről. Este aztán boldogan hallgatják a hodályban. Ez a napi munka fűszere és csemegéje.

Illés Endréé az érdem, hogy a felszabadulás után a Szép-

irodalmi Könyvkiadó két ízben is megjelentette összegyűjtött verseit. Először *Álmatlan éj*, majd *Tücsök a máglyán* címmel. E köteteken kívül öt verse szerepel a *Hét évszázad magyar versei* című reprezentatív gyűjteményben, végérvényesen beírva nevét irodalmunk történetébe.

*

Néhány nap múlva visszajöttem Budapestre.

Szabadságomból mindössze négy-öt nap volt még hátra. Kivillamosoztam a Wekerle-telepre. Verát kerestem.

Édesanyja nagy örömmel fogadott, mindjárt meg is vendégelt, de sajnálatomra közölte, hogy Vera tíz nap szabadságra ment. Egy szakszervezeti üdülőbe utalták be Balatonlellére.

Először szörnyen bánkódtam, mert nagyon szerettem volna már látni. Borús hangulatomat azonban gyorsan elűzte egy felvillanó gondolat: utána megyek, s a hátralevő négy-öt napot én is ott töltöm. Azonnal feladtam egy táviratot: a délutáni vonattal érkezem.

Ekkor láttam harmadszor a Balatont. A pasztellszínekben játszó hatalmas tó, vízből kiemelkedő hegyeivel s a víz felett lebegő fátyolfelhőivel, most is csodálatosnak tűnt. Tengert még sohasem láttam s így érthető, hogy lenyűgözött a tó vizének végtelenbe vesző messzesége. Megejtően szép volt. Már az első látogatásomkor megbabonázott. De olyasmit is láttam, ami elszomorított.

Láttam, mi történik a Balaton környéki hegyekkel, főleg Badacsonnyal. „Aki az utóbbi években látta ezt a szép, koporsó alakú hegyet, megdöbbenve állapította meg, hogy oldalában üregek tátonganak. Igen, a Badacsonyban nagy pusztítás folyik. Északi oldalán a badacsonytomaji bányatulajdonosok, a délin a tördemici bánya bérlői fúrják, robbantják s koptatják a hegyet. S ha munkájukat továbbra is ily buzgón és kitartóan

folytatják, nem telik bele egy-két évtized, a Balaton legszebb természeti ékessége, a Badacsony, silány kőtörmelékké válik" – írtam a *Népszava* 1939. július 22-i számában. Már ekkor megvolt az a rossz szokásom, ha valami rendellenességet észrevettem, igyekeztem megtalálni rá az orvosságot. Most is ezt tettem, mindjárt megírva a receptet: „Az igazi megoldás az volna, ha a vállalatokat rákényszerítenék, hogy a Balatonmelléki hegyekről elvonuljanak a Dunántúl belsejébe. Az állam ezt nagyon könnyen megtehetné, hiszen a kitermelt bazalt nagy részét ő veszi át. Mindaddig, amíg a vállalatok félbe nem hagyják a Badacsony pusztítását, az államnak nem kellene átvenni tőlük egy kőkockát sem."

A börtöncella szűk falai után milyen jó volt a szemnek újra messzire tekinteni, védencemig, a távolban kéklő Badacsonyig. Határtalanul élveztem a szabadságot. Felszabadult izgalmamban végigjártam a szerelvényt, minden ablakon kitekintettem, hátha onnan még tündéribb látvány tárul a szemem elé. Azzal játszadoztam, hogy Vera alakját képzeletben belerajzoltam a víz csillogó tükrébe s a hegyek lágy hajlataiba. De minél jobban sikerült ez a játék, annál inkább kedvemet szegte. Milyen messze van az a Balatonlelle! Mintha futna, menekülne előlünk. Azért nem érjük utol soha.

Az egyik állomáson azonban hirtelen feltűnt a kedves ismerős arc. Igen, ő az, Vera. Úgy pattantam le a lépcsőről, hogy egyetlen öleléssel magamhoz szorítottam. Mint a mai fiatalok, mit sem törődtünk azzal, mennyien rajzanak körülöttünk. Önfeledten, a szerelem tiszta érzéseivel üdvözöltük egymást.

Csodálatos négy-öt nap következett. Az időjárás is kegyes volt hozzánk. Ilyen hosszan tartó őszre még a legöregebb emberek sem emlékeztek. A nap kimeríthetetlen bőségben ontotta sugarait. Közel az üdülőhöz szobát béreltem s megegyeztünk, hogy másnap nagy csónakkirándulást rendezünk.

Délelőtt tíz órakor szálltunk vízre. Külön-külön, két csónakban, hogy napc .ni is tudjunk. Jó messzire eleveztünk, s a nádastól védve bevontuk evezőinket, s a csónakban elterülve élveztük a napsugarak kései ajándékait.

Talán ekkor, ebben az éterien tiszta lebegésben éreztem először, milyen tiszta dolog a szerelem. De azt is, hogy micsoda álszent és szemérmetlen dolog, ha valaki nem tudja szeretni az élet egyik legszebb adományát.

A szerelmet tagadni, vagy letagadni, vagy éppen megszégyenítő cselekménynek tartani, farizeus szemforgatás. Akkor még nem ismertem Engels szavait a nemi erkölcsről, a természetes, robusztus érzékiség és testi gyönyör kifejezéséről, amelyről Georg Weerthre, a *Neue Rheinische Zeitung* tárcaírója emlékezve beszél. „Legfőbb ideje már – folytatja Engels –, hogy legalább a német munkások megszokják, hogy dolgokról, amelyeket naponként vagy éjenként ők is gyakorolnak, természetes, nélkülözhetetlen és igen kellemetes dolgokról ugyanúgy elfogódottság nélkül beszéljenek, mint a latin népek, mint Homérosz és Platon, mint Horatius és Juvenalis, mint az ótestamentum és a *Neue Rheinische Zeitung*."

Ehhez valóban nem kell kommentár. És nem is azért időztem hosszasabban Engels megállapításánál, hogy ebből erőt merítve, legyen bátorságom elmondani, milyen szép napokat töltöttünk Lellén. Vera gyönyörű volt. Akár a parton állt, akár a csónakban feküdt, fiatal teste káprázatóan szikrázott a fényben. Kiéhezve a szabadságra és a szerelemre, a vízre és a napfényre s a kristálytiszta levegőre, nem csoda, hogy egész nap sodortattuk és ringattattuk magunkat a hullámokkal, vigyenek, amerre kedvük tartja. Még este, vacsora után is sokáig üldögéltünk a móló kövein. Lábunk előtt emelkedő, majd lassan szétomló hullámaival egész éjszaka kéjesen hánykolódott a Balaton.

A börtön és a Balaton megpecsételte sorsomat Verával. A háború hátralevő éveiben egymás társává szegődtünk.

A kivárás erősödése

1942. október végén újból megkezdtem munkámat a szerkesztőségben. A vastag falak között mintha minden elcsendesedett volna. Újságot írtunk, lapot szerkesztettünk. Lehetőleg jó lapot, amennyiben a pro domok és a piros ceruzák erre lehetőséget adtak. S mi gondoskodtunk arról, hogy megteremtsük ennek a feltételeit.

Idehaza, a belpolitikában viszonylag nyugalom honolt. Csendben vitték a magyar katonákat a frontokra. Csendben hajszolták az ipari munkásokat a hadiipari termelés növelésére. Csendben rekvirálták a parasztoktól a búzát és minden más szemesterményt. Csendben pusztultak az emberek a fasiszta hadigépezet őrlőmalmaiban, és látszólag csendben tűrtük ezt a gyalázatot valamennyien.

Pedig a Keleti Fronton és ezzel az egész nemzetközi helyzetben nagy események érlelődtek.

1942 nyarán – pontosabban májusától – a német hadigépezet a Keleti Front déli-délnyugati szakaszára összpontosította erőit. Rövid idő alatt elfoglalta a Don medencéit, s Sztálingrád falaihoz és a Kaukázus lábaihoz ért. Változatlanul fenyegette Moszkvát, s blokád alatt tartotta Leningrádot.

A fasiszta hódítás 1942 kora őszére a legnagyobb sikereit érte el. Leigázta csaknem az egész kontinentális Európát s olyan hatalmas szovjet területeket kebelezett be, amelyeken korábban csaknem 50 millió ember élt. A szovjet szén- és vasérckészletek fele, Ukrajna gabonamezői átmenetileg a fasiszta hódítók birtokába kerültek.

Az angol és amerikai szövetségesek – ünnepélyes és hivatalos ígéreteik ellenére – 1942-ben nem teremtették meg a nyugat-európai második frontot, sőt, éppen ezekben a legnehezebb nyári és kora őszi hónapokban csökkentették a katonai szállításokat is. A villámháború meghiúsult ugyan, a hitleri fasizmus mégis a közeli teljes győzelem mámorában élt. A Szovjetunió ekkor lényegében egyedül vívta élethalálharcát az emberiség jövőjéért, amelynek fókuszává a sztálingrádi csata vált. Itt pedig 1942. szeptember közepétől már utcai harcok folytak.

Nem tudtuk, mi lesz – de bíztunk a Szovjetunióban, a szovjet népben s hadseregében.

1942 ősze az antifasiszta ellenállás legnehezebb ideje volt. Különösen a sajtóban, amikor a hitlerista „győzelmi mámort" kellett valahogyan ellensúlyozni – felfigyelve a diadalittas sajtóügynökségi jelentések legkisebb ellentmondására is –, s felhasználva őket arra, hogy ébren tartsuk az emberekben a reményt arra, ami országunk, népünk elemi – de sajnos, a tömegek által ekkor még kellőképpen fel nem ismert – érdeke volt: ebben a háborúban a fasizmus nem arathat győzelmet.

A *Népszavá*nál arra törekedtünk, hogy az emberek ne fáguljanak bele a hitleri propagandagépezet bőven ontott hazugságaiba. Ha egy háború évekig elhúzódik, a tömegek előbb-utóbb hajlamossá válnak erre. Aki belefárad az embertelenség ilyen vérlázító eseményeinek még a figyelemmelkísérésébe is, könnyen közömbössé válik. A közömbösség pedig a kapitulációt készíti elő. Ez veszélyes játék!

Ezekben a napokban többször is végiggondoltam: mit is csináltunk mi eddig, milyen eredményeket értünk el, s hogyan haladhatnánk tovább előre.

A *Népszava* külpolitikai tájékoztatója a háború alatt a magyar sajtóban a legjobbak közé tartozott. Az sem lehetetlen, hogy éppen az övé volt a legtartalmasabb. Főleg az 1941–

1942-es időszakban. A hadihelyzetről színvonalas összefoglalókat közölt a *Magyar Nemzet* is, Tombor Jenő vezérkari ezredes intelligenciájának és elemző képességének köszönhetően. Jó volt a Nemzeti Parasztpárt lapjának, a hetenként megjelenő *Szabad Szó*nak a külpolitikai rovata is. Ezt a szerkesztőségben dolgozó kommunisták, Donáth Ferenc, Mód Aladár és Fehér Lajos biztosították.

A *Népszava* – ha időnként mutatkoztak is jelentős visszaesések – mindvégig ébren tudta tartani olvasói érdeklődését a külpolitika kérdései iránt. Említettem már, hogy ez elsősorban Gergely Győzőnek, ennek a nagy műveltségű, széles látókörű, gazdag tapasztalatokkal rendelkező idős újságírónak és műfordítónak köszönhető. Több mint négy esztendőn keresztül mindennap egymaga írta a lap külpolitikai összefoglalóit.

Nagy szintetizáló képessége mellett két körülmény biztosította összefoglalói iránt az állandó érdeklődést és a nem lankadó figyelmet. Mestere volt a távirati anyagok tendenciózus csoportosításának. Annak, hogyan lehet a fasiszta távirati irodák egyik hazugságát ugyanezeknek a hírügynökségeknek egy másik jelentésével azonnal megcáfolni. Kitűnően értett a távirati jelentések olyan kommentálásához is, amelyből az olvasó pont az ellenkezőjét érthette annak, ami az újságban betű szerint le volt írva. Ez volt a háború alatt híressé vált sorok közötti olvasás.

Érthető, hogy ez a munka nagy fizikai és szellemi koncentrációt követelt. Gergely Győző a háború kitörésétől kezdve, főleg a Szovjetunió megtámadása után, nagy felelősséggel és lelkiismeretességgel készült feladata megoldására. Úgy élt, mint egy sportoló. Délelőttönként sétált, gőzfürdőbe járt, a többi idejét edzésekre és versenyekre, vagyis a felkészülésre fordította. Elolvasta az újságokat, meghallgatta a rádió nemzetközi híreit, ezekről még a szerkesztőségi munka megkezdése előtt jegyzeteket készített, majd délután a szerkesztőség-

ben folytatva a munkát, az újonnan érkezett anyagokkal együtt megkezdte feldolgozásukat. A második világháború időszakát egy tüsszentés nélkül dolgozta végig.

Azaz, hogy mégsem! Ismeretes, hogy az erre hajlamos embereknél bizonyos izgalmi állapot hasmenést idézhet elő. Nos, Gergely Győzőt a fasiszta vezetők, Hitler, Mussolini, Göring, Goebbels beszédeitől mindig elfogta ez a kellemetlen élettani jelenség. S bizony, az ezzel járó utat lapzártáig többször is meg kellett tennie.

Bármilyen kitűnően is végezte Gergely Győző a munkáját, 1942 elején mégis változtattunk valamit a külpolitikai anyag feldolgozásának rendszerén. A nemzetközi politikán belül a hadihelyzet, a katonai erőviszonyok olyan jelentőségre tettek szert, hogy célszerűnek látszott ezeket, ha nem is napról napra, de bizonyos időközökben is összefoglalni és kommentálni.

Külpolitikával a lapnál Gergely Győzőn kívül csak Kasztel András foglalkozott. De hát ő nem volt szakember, katonai stratéga, annyira nem, hogy még katonai szolgálatot sem teljesített. A szerkesztőség mégis őt bízta meg ezzel a feladattal.

Nem telt bele néhány hét, a *Népszava* katonai összefoglalóira a katona szakértők, az újságok és az olvasók is felfigyeltek.

Új hang ütötte meg a fülüket.

Minthogy az összefoglalók névaláírás nélkül jelentek meg, sokan arra gyanakodtak, hogy ezt a munkát nálunk hivatásos, jól képzett és jól informált vezérkari tiszt végzi. De hogy kicsoda, ennek tisztázására még bizonyos felderítő munkát is folytattak.

A rejtély magyarázata egyszerű. A legtöbb lapnál, s ugyanúgy a vezérkari főnökségen, rendszerint első világháborús öreg katonák végezték a fronthelyzet, a katonai erőviszonyok értékelését. Képzettségüket, tudásukat az első világháború előtti időszakban szerezték. Hadi, harcászati tapasztalataik ebből az

időből valók. A zárdugattyús puskák, a gépfegyverek, az igaerővel vontatható ágyúk és az akkor óriási szenzációt jelentő messzehordó ágyú, a Kövér Berta időszakából. A fejlett haditechnikának megfelelő hadviselés felismeréséig el sem jutottak.

Kasztel Andrásnak semmiféle ilyen tapasztalatai nem voltak. Katonai-közírói tevékenységét tiszta lappal kezdte. Igyekezett a kor haditechnikájával s az erre épülő hadviseléssel megismerkedni. Tudta, hogy ebben a háborúban a szárazföldön a gyorsan mozgó páncélosok, a levegőben a minél nagyobb hatósugarú bombázó és vadászrepülőgépek döntenek el mindent. Ennek a fejlődését igyekezett figyelemmel kísérni, ebből vonta le következtetéseit. Katonai helyzetelemzéseiben nagyban segítette, hogy a háború időszakában is helyesen nyomon tudta követni a nemzeti és nemzetközi osztályviszonyok alakulását.

Tudta, hogy a háború is osztályharc, mely nemzeti és nemzetközi méretekben folyik. Ez a körülmény figyelmét az európai népek mind erőteljesebben kibontakozó szabadságharcára, a jugoszláv, a bolgár, a francia, a belga és a norvég nép antifasiszta akcióira, nemzeti függetlenségükért vívott küzdelmeire irányította. A Keleti Front eseményeinek alakulásába mindig belekalkulálta a fasizmus európai hinterlandjában végbemenő változásokat is.

Nagy vonásaiban ezeknek tulajdonítható, hogy a *Népszava*, s ezen keresztül a kommunista párt háborúellenes propagandáját mindvégig ébren tudta tartani.

Kiszabadulásom után röviddel újra felvettem a kapcsolatot a kommunista párttal. Gosztonyi Lajos, akivel már csaknem két esztendeje dolgoztam együtt, közölte velem, hogy mialatt Kasztel András és én letartóztatásban voltunk, ő maga is tagja lett a kommunista pártnak. Az illegalitásban levő Losonczy Géza vonta be, s most ő tartja vele a kapcsolatot.

– Losonczy szeretne veled találkozni – mondta. Őszintén

örültem a hírnek. Gosztonyival együtt az Ajtósi Dürer sor és egyik mellékutcájának a sarkán levő kisebb magánszanatóriumba mentünk, ahol Losonczy gyomorfekélyével kezeltette magát. Álnéven, hamis iratokkal tartózkodott itt. Csöndes, nyugodt kis szanatórium volt, orvost és beteget alig láttunk benne.

Losonczy tájékoztatott a közben eltelt idő párteseményeiről, majd átadta a pártvezetés üdvözletét. Közölte azt is, hogy egyelőre hárman alkotjuk a propagandabizottságot. A nemzeti egységfront-politikát folytatnunk kell! Fel kell venni a kapcsolatot azokkal a közéleti emberekkel, írókkal, tudósokkal és művészekkel, akikkel eddig is együtt dolgoztam.

Idáig mindez nagyon szépen hangzott.

– Igen, de hogyan? – kérdeztem.

– Ahogy eddig csináltuk.

– Amit eddig csináltunk, kifutotta magát.

– Folytatni kell a propagandát!

– Ez egymagában kevés. A kormánypárt, sőt a nyilasok is folytatják, mégpedig a nemzeti egység jelszavával. Nekünk tovább kell lépnünk.

Losonczy általánosságokban válaszolt.

Igen, nagy általánosságban lehetett propagandamunkát végezni, de ennek a letartóztatásokkal a kormány egyelőre kihúzta a rájuk nézve veszedelmes méregfogát.

Politikailag mintha megrekedtünk volna!

Kissé lehangoltan távoztam a szanatóriumból.

Rendben van. Nekünk, a szerkesztőség tagjainak viszonylag kedvezőek a feltételeink a munka folytatására. Cikkeket írhatunk. Pártnapi előadók vagyunk. Sokfelé hívnak bennünket előadások tartására. Közéleti emberekkel jöhetünk össze, tárgyalhatunk, vitatkozgathatunk. De hogy lesz ebből nemzeti-demokratikus egységfront? Mozgalom, mely maga mellé állítja a társadalom progresszív erőit?

Nehéz kérdés, de egyelőre nincs rá felelet.

Kezdtem újból a Kulacsba járogatni. Ebben nem akadályozott az sem, hogy szabad estéim és vasárnapjaim egy részét most már Verával töltöttem.

A Kulacsban a régi társaság szinte hiánytalanul együtt volt. Legalábbis a törzsgárda. Mi tagadás, a régi lángolás kissé lelohadt, de még így is jó volt ismét a régi baráti körben lenni.

Itt jöttem rá, hogy a múlt milyen gyorsan válik megszépítő emlékképpé.

Én ebben az esztendőben már másodszor voltam a börtönök lakója. 1942. április végén–május elején a Debrecenben kiszabott börtönbüntetésemet töltöttem a Markóban. Művészbarátaim ez idő alatt Moliere Dandin Györgyét Duda Gyurira magyarosítva és korszerűsítve, a színjátszás régi hagyományait követve kivitték a Népliget sátraiba, a tisztelt „gyülevész nép" szórakoztatására.

Alig telt el egy fél év, s máris milyen jókat derültünk azon, ahogyan Major, Gobbi, Olty, Várkonyi elmesélték, hogyan készültek az előadásra, hogy zajlottak le a próbák, s kezdetben hogyan jártak túl a rendőrök eszén.

Minthogy nem vagyok az eseményeket naptári értelemben követő krónikaíró, sőt írásomat sokkal inkább tartom korrajznak vagy életrajzi vázlatnak, mint krónikának, sok mindent mellőzve, ebben az esztendőben még egy dologról kívánok megemlékezni. A *Népszava* 1942-es karácsonyi számáról. Mert ilyen is volt. Sajnos azonban már nem olyan értelemben, mint egy esztendővel korábban.

A kommunistákra mért vereség hangulata a Conti utca 4. falai közé is behatolt. A katonai helyzet alakulása, a hitlerista seregek előrenyomulása a Volgáig nyilvánvalóan tovább fokozta a bizonytalanságot. A *Népszava* szerkesztőségében a helyzet és a hangulat az 1942-es karácsonyi szám előkészítése idején az előző évivel szemben jelentősen megváltozott.

Elősegítette ezt az a körülmény is, hogy az angolszászok afrikai sikerei után sokak szemében felcsillant a balkáni partraszállás reménye és lehetősége. A Szociáldemokrata Pártban az eddig háttérbe szorult jobboldali vezetők ismét előtérbe kerültek.

A párt jobboldali vezetői látható megkönnyebbüléssel vették tudomásul, hogy vége a szerintük meggondolatlan nekirugaszkodásnak, az oktalan ugrándozásnak, a hiábavaló próbálkozásnak. Végre újra csend és békesség honol a szociáldemokrácia háza táján. Még némi káröröm is sugárzott az arcukról: kellett ez nektek? Nem megmondtuk jóelőre, hogy ez lesz a vége!

A jobboldal nyomására a pártválasztmány maga is a kivárási politika álláspontjára kezdett helyezkedni. Nem abban az értelemben és formában, ahogyan ezt a miniszterelnök csinálta. Hiszen az ő „kivárási" politikája a hitleristák háborús érdekeit szolgálta. Amit a miniszterelnök felülről, az uralkodó osztályok politikájának kétszínűségével akart eljátszani, ugyanezt a kétszínű politikát folytatták a jobboldali szociáldemokraták a munkásosztály körében. S e kétféle taktikázgatás csodálatosan egybevágott. Erősítették egymást. Ebben rejlett veszélyességük.

A jobboldali vezetők a munkásosztály aktív politikai fellépését a háború időszakában feleslegesnek, sőt egyenesen károsnak tartották. Nem mondva le szociális demagógiájukról, üres frázispufogtatásukról, igyekeztek a párt, a munkásosztály önálló, aktív politikai tevékenységét felfüggeszteni. Maradjanak csak az apró-cseprő ügyekre kiterjedő szociálpolitikai és szakszervezeti tevékenység mellett. Szerintük a legfőbb teendő nem a munkásosztály mozgósítása az uralkodó osztály háborús politikája ellen, hanem a munkásosztály szervezeteinek átmentése a háború utáni időszakra.

Ez a politikai vélemény és hangulat beszivárgott a szerkesz-

tőségi folyosókra és szobákba is. Azt nem mondhatnám, hogy uralkodóvá vált. Mindenesetre a kivárási politika hívei és képviselői kezdtek feléledni és aktivizálódni. Úgy érezték, eljött az ő idejük. És nem is nagyon tévedtek.

Megmutatkozott ez a lap karácsonyi számának tervezgetésében. Az egy évvel ezelőtti bravúrt megismételni nem lehetett. Erre csak akkor lettünk volna képesek, ha nem egyszerű ismétlésről, hanem továbblépésről lett volna szó. Erre pedig a helyzet, az erőviszonyok nem voltak alkalmasak. Viszont a nemzeti egységfront látszatát sem lehetett feladni. Maradt tehát a formális összefogás, előrevivő, ösztönző tartalom nélkül.

A szerkesztőség jobboldali elemei nagy fontoskodva semmitmondó körkérdést fogalmaztak. E körkérdést egyébként jó kollégánk, Száva István segédszerkesztő öntötte formába s küldte meg körülbelül száz úgynevezett közéleti embernek. A válaszadásra felkértek köre rendkívül vegyes összetételű volt. Többségük az országgyűlés két házának, a képviselőháznak és a felsőháznak a tagja. Közöttük a Felvidékről, Kárpát-Ukrajnából, Észak-Erdélyből és Délvidékről behívott képviselők. Társadalmi helyzetük különbözőségét is jóval felülmúlta politikai nézeteik tarkasága. Mit lehetett ezeknek az embereknek egy körkérdésre adott válaszától várni. Főleg, ha meggondoljuk: amilyen a kérdés, olyan a válasz is.

A kérdés pedig csapnivaló volt: „Milyen felkészülésre, összefogásra és társadalmi munkára van szükség ahhoz, hogy a háború után Magyarország újra a gazdasági, politikai és kulturális fejlődés útjára léphessen a nemzeti önállóság és függetlenség biztosítékaival?"

Erre a kérdésre nehezen lehetett értelmes, bármire is használható választ adni. Ezzel a kérdéssel semmit sem tisztáztunk, hanem mindent összekevertünk. Nem azt kérdeztük, hogy mit kell tenni ma, hanem azt, hogyan őrizzük meg erőinket. A kérdés nem a harc, hanem a kivárás szellemét sugallta.

Nyilván ezt érezték a címzettek is, s igen nagy számban küldték el egy-másfél-kétflekkes zavaros, sablonos válaszaikat.

Az egy évvel azelőtti akcióval tanulságos az összehasonlítás más szempontból is. Akkor a polgári szerzők állásfoglalásainak igazi alaphangját a kommunista cikkírók adták meg, a függetlenségi demokratikus nemzeti egységfront-politika kifejtésével. Most szintén voltak, akik a karácsonyi szám politikai alaphangját megadták. De ezeket Szeder Ferenceknek, Kéthly Annáknak, Peyer Károlyoknak hívták. S amit ők hirdettek: a mai nehéz helyzetben jobb nem csinálni semmit, csak kivárni, kivárni, kivárni! A munkásosztály sok évtizedes szervezeteit így lehet és így kell átmenteni a jövőre. Akkor pedig? Lényegében marad minden a régiben, egy minden időre és alkalomra megfelelő demokratikus generálszósszal leöntve.

Nehezen, helyesebben sehogyan sem tudtam belenyugodni ebbe. De nemcsak én. Gosztonyi Lajos, Kasztel András és Erdődy János sem. A múlt évben mi csináltunk, most a jobboldaliak csinálnak karácsonyi számot. Igaz, a múlt évi karácsonyi szám nélkül ez a mostani korcsszülött sem jöhetett volna létre. Persze, ez kevés vigasz! Amennyire lehetett, megpróbáltunk valamit szépíteni rajta.

Látogatás Szent-Györgyinél

1942 szeptemberében Szegedre utaztam. Látszólag más ügyben, mint rendszerint szoktam. Tudtam, hogy ott él és dolgozik Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós, a C-vitamin felfedezője.

Szent-Györgyi nagy hírnévnek örvendett, nemcsak a C-vitamin felfedezése s a Nobel-díj, hanem haladó nézetei miatt is. Elhatároztam, hogy karácsonyra cikket vagy interjút tőle kérek. Ez már egy évvel előbb is eszembe juthatott volna: Szent-Györgyinek sokkal inkább a múlt évi szám szerzői között lett volna a helye, mint most e szecskarágók között. Ám ő olyan fajsúlyú személyiség, hogy megszólaltatása sohasem késő.

Szent-Györgyi családjának egyik tagjával már itt Budapesten megismerkedtem. Leánya, Nelly, Ferenczy Béni tanítványa volt, tőle tanulta a szobrászatot. Ő is bekerült abba a baráti körbe, amely hol a Kulacsban, hol Hont Ferenc és Hont Erzsi, hol Major Tamás és Beck Judit lakásán találkozott.

Termetre inkább az édesanyjára hasonlított. Filigrán, kreolosan barna, villogó szemű fiatal lány volt, édesapja életszeretetével és bővérű humorával megáldva. Szent-Györgyit mégsem az ő útján közelítettem meg. Már akkor sem szerettem személyi kapcsolataimat ilyen célokra felhasználni.

Felhívtam telefonon Papdi Györgyöt, a Szociáldemokrata Párt szegedi választmányának titkárát, őt kérve meg arra, tudja meg, hajlandó-e Szent-Györgyi ebben az ügyben engem fogadni. Hamarosan megérkezett a válasz: igen. Nellyvel csak

ezután közöltem, hogy ekkor és ekkor, ilyen és ilyen ügyben meglátogatom az édesapját.

Szent-Györgyi Új-Szegeden, a Tisza-parttól nem messze fekvő, japán stílusú kis villájában fogadott. Ezt a villát 1937-ben a Nobel-díjjal való kitüntetése után kapta Szeged városától, nemzeti ajándékként. De nemcsak ezt kapta. Az egyetem díszdoktorává avatta, a város díszpolgárává választotta, neves szobrászok portrét és érmet készítettek róla, a teret, ahol lakott, a nevére keresztelték át. A város igazán kitett magáért. Szeged a legteljesebb nacionalista díszben ünnepelte valóban kiváló fiát.

Már a villa előterében megismerhettem a nagy tudós garabonciás természetét. Közvetlenül a bejárati ajtó mellett a falon függött a Nobel-díj aranyérme. Nekem is feltűnt, s mindjárt meg is mutatta. Észrevette azt is, kissé csodálkozom, hogy e ritka és páratlan értékű kitüntetést ennyire nyilvános helyen tartja. Meg is jegyeztem:

– Gyönyörű, de innen bárki könnyen leakaszthatja.

Határtalanul nagyot kacagott.

– Hát, csak vigye!

– Kár lenne érte.

– Pedig azért tettem ide.

Nem értettem. Úgy látszik, nem akarta, hogy ilyen rejtéllyel terhelve kezdjük a beszélgetést. Ezért hozzátette:

– Ha megígéred, hogy nem írod meg, elárulom a titkot.

– Megígérem, s ha kell, eskü alatt fogadom – mondtam, már sejtvén, hogy itt valami huncutságról van szó.

– Nézd, akik hozzám jönnek, valamennyien látni akarják ezt a kis fémkorongot. Én már halálosan unom, hogy állandóan keresgéljem. Sokszor azt sem tudva, hogy utoljára hova rejtettem el. Ezért csináltattam róla egy másolatot, no, nem tiszta aranyból, hanem csak aranyozott bevonattal, és kifüg-

gesztettem ide. Tudod, mennyi fáradságtól kíméltem meg már eddig is magam?

Jót derültem ezen az egyszerű bölcsességen.

Bementünk a földszinti fogadóba. Itt újabb meglepetés várt rám. Még le sem ültünk, valószínűleg a konyha felől, belibbent hozzánk Nelly. Azt mondta, a nagy hírre ő is hazalátogatott. Szent-Györgyi jókedvéhez nyilván Nelly jelenléte is hozzájárult. Ő látta el a háziasszonyi teendőket.

Végigbeszélgettük a délelőttöt, de nem a tervezett interjú témakörében. Előszedtük a belpolitika és a nemzetközi élet minden izgalmasabb kérdését. Érdekelte, hogyan gondoljuk mi az antifasiszta egységfrontot ütőképessé tenni, főleg a letartóztatások után.

Úgy látszik, a lányától már sokat hallott rólunk, elgondolásainkról és baráti körünkről. Büszke volt, hogy a hajdani Szegedi Fiatalok most is a helyükön vannak, minden antifasiszta akcióból derekasan kiveszik a részüket. A háborúval és a fasizmussal kapcsolatban, ahogyan a mostani elkoptatott diplomáciai szóhasználat mondja: nézeteink vagy teljesen megegyeztek, vagy nagyon közel állottak egymáshoz. Hogy antifasiszta, ezt addig is tudtam róla. Azt viszont nem, hogy milyen elképzelései vannak a jövőről.

Amikor 1943 tavaszán – tehát a sztálingrádi csata után, amely fordulatot hozott a háború menetében – Kállay Miklós miniszterelnök tudtával Isztambulba ment, hogy a háborúból való kiválásunk kérdéséről az angolszászok ottani képviselőivel tárgyaljon, az angol levéltárak dokumentumai szerint elmondotta, hogy elutazása előtt a miniszterelnökön kívül a demokratikus pártok képviselőivel: Tildy Zoltánnal, Nagy Ferenccel, Kovács Imrével, Peyer Károllyal, Szakasits Árpáddal és velem folytatott tárgyalásokat. Azt hiszem, Szent-Györgyi erre a beszélgetésünkre gondolhatott, mert ez volt az az alka-

lom, amikor a hazai és a nemzetközi helyzetet valóban alaposan végigtárgyaltuk.

Beszélgetésünkből két dolgot szeretnék kiemelni. Az egyik: a magyar és a nemzetközi helyzet további alakulása.

Abban teljesen egyetértettünk, hogy a németek elveszítik a háborút. Mi is ezt akarjuk, ezért harcolunk. De mi jön ezután? Kifejtettem, hogy a németek veresége feltétlenül maga után vonja a magyar uralkodó osztály bukását. Nem egyszerűen háborús vereségét, hanem osztályuralmuk végét.

– Éppen ez az, ami érdekel. És ki lép a helyükbe?

– A munkásosztály, a parasztság és a haladó értelmiség – válaszoltam az akkoriban még nagyon is új, ma talán már sablonossá vált formulával.

– Nekem ezek ellen a kategóriák ellen nincs semmi kifogásom. De mit fognak ők csinálni, milyen rendszert alakítanak ki?

– A társadalmi erők összefogásával előbb népi demokratikus forradalom megy végbe az országban, s bizonyos idő múlva ezt követi majd a szocialista átalakulás.

– Úgy, mint 1919-ben? – kérdezte.

– Valószínűleg nem pontosan úgy, de a lényegét tekintve igen. Ma mások a körülmények. Ma a belső és a nemzetközi helyzet különbözősége miatt más úton indulunk el a szocializmus megteremtésére, mint 1919-ben.

– Rendben van – adta rá a jóváhagyását. – Nekem a szocializmus ellen semmi kifogásom. Számomra nagyon is megfelelő rendszer. A tudományra ott is szükség lesz. Hallom, a Szovjetunióban is milyen nagy szerepe van. Csak jól csináljátok!

Megint elnevette magát. Úgy látszik, a *Kommunista Kiáltvány* szavai jutottak eszébe.

– Én csak nyerhetek, anélkül, hogy bármit is veszítenék. Ha ugyan nem az aranyérmemet.

– Akkor azt még a ház külső falára is ki lehet függeszteni.

Kértem Szent-Györgyit, hogy nagy tekintélyével segítsen bennünket ebben a munkában. Rá most is, a jövőben is nagy feladatok várnak.

– Csak valami elnöknek meg ne tegyetek. Semmi kedvem, hogy én nyissam meg a tenyészbika-kiállításokat.

Dél felé járt az idő, de az interjúból még egy betű sem született meg. Észrevéve mozgolódásomat, mosolyogva jegyezte meg:

– Csak semmi izgalom! Én készültem erre a találkozóra. Legépeltem pár oldalnyi szöveget, odaadom, nézd meg, s kerekítsd ki gusztusod szerint.

Megegyeztünk, hogy estére visszatérek, s az interjút jóváhagyásra bemutatom. Nem sok dolgom akadt vele. Tulajdonképpen csak annyi, hogy a megfelelő helyre egy-két kérdőmondatot illesztettem.

Az interjúval este is nagyon gyorsan végeztünk. Egy pillantást vetve az újonnan legépelt, most már a kérdés-felelet formájában összefüggő szövegre, megkérdezte:

– Rendben van?

– Nagyon jó és nagyon köszönöm.

– Én is köszönöm, s Nelly nevében is meghívlak, vacsorázz velünk.

Nelly már tálalta is a kitűnő szegedi disznótorost.

A Szent-Györgyivel készített interjú az 1942-es karácsonyi lapok egyik meglepetése lett.

Harcban a szegedi gondolattal

A Szent-Györgyi Albertnél tett látogatásomnak a Szeged várossal való kapcsolataimban voltak előzményei, de volt folytatása is.

1940 óta többször jártam a városban. Kezdetben árvíz ügyben. A negyvenes évek elején a természet nagyon mostohán bánt a várossal. Nem a féktelen Tisza fenyegetett és pusztított, mint a múlt század végén, hanem az alattomosan terjeszkedő belvíz, mely elrothasztva a házak alépítményét s felszívódva a házak vályogfalaiba, egész utcasorokat döntött romokba. Siralmas látvány volt végigmenni a munkások lakta Somogyi-telepen. Alig volt ház, amelyiknek valamelyik fala meg ne repedt, vagy ki ne dőlt volna.

Megtetszett ez a nagy Tisza-parti város. Több szempontból is. Sokban hasonlított Debrecenhez, amelyet már akkor otthonomnak, nevelő dajkámnak éreztem. Lapos, sík területen fekvő, óriási kiterjedésű város volt ez is. Tetszett benne az is, hogy amit a természet Debrecentől megtagadott, Szegedet egy örökké csillogó, szilaj folyóval ajándékozott meg.

Sok mindent szerettem ebben a városban.

Tisza-parti fekvését, művészien kiépített főterét, Dóm téri panteonját, múzaumait, országos hírű könyvtárát, íróit: Tömörkényt, Mórát, Juhász Gyulát, s az innen indulókat: József Attilát, Radnótit, a Szegedi Fiatalokat, valamint festőit: Károlyi Lajost és Nyilassy Sándort. Az egyetem boltíves bejáratán többször megnéztem Aba-Novák freskóit, amelyeket a jeles festő az ellenforradalomnak, a Tanácsköztársaságon

győzedelmeskedő Horthy Miklósnak szentelt, aki az antant kiválasztottjaként a fehérgárdista különítményesek, majd az ellenforradalmi hadsereg vezéreként került a kormányzói székbe. Csodálkoztam is, hogy került ez a freskó ide. S nem tudtam megfejteni: Horthyt dicsőíti-e inkább, vagy a háború borzalmait ábrázolja.

De más ellentmondással is találkoztam!

Az ellenforradalmi Horthy-rendszer időszakában az uralkodó osztályok fontos szerepet szántak Szegednek irredenta, revizionista politikájuk megvalósításában. A húszas évek elejétől ugyanis a vezető körökben az az álláspont alakult ki, hogy a magyar faj kulturális felsőbbrendűségét bizonyítva kell jogot formálni a Duna-medence népei feletti magyar hegemóniára. Elsőként Teleki Pál fejtette ki e gondolatot 1920-ban a *Szeged* című napilap hasábjain: „A magyar kultúrfölény előkészítésében Szegednek eminens feladata lesz." Szerinte ennek a városnak kell „bevilágítani a balkáni homályba". Gróf Klebelsberg Kunó, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter a Szegedre vonatkozó szélsőségesen nacionalista terveket a „kultúra decentralizációjának" gondolatával egészítette ki. Néhány fejlett nyugati ország mintájára, amelyekben az idők folyamán fontos vidéki kulturális centrumok jöttek létre, mint például London mellett Oxford és Cambridge, Berlin mellett Weimar és Heidelberg, Róma mellett Bologna és Padova, Budapest mellett Szegedet akarta kiépíteni fejlett kulturális központtá. Ezt szolgálták a húszas évek nagy beruházásai: a kolozsvári egyetem áthelyezése, a klinikák és a Fogadalmi-templom építésének befejezése, a Panteon és a Hősök Kapuja megépítése.

Én a város másik arculatával ismerkedtem meg. Kitűnő elvtársakkal, s rajtuk keresztül a város szellemi és kulturális életének igazi képviselőivel és vezetőivel. Tetszett nekem, hogy

a város szellemi életének képviselői többet járnak a Munkásotthonba, mint a városi kaszinóba.

Csak később állt össze véglegesen a lista, hogy a magyar tudományos, irodalmi és művészeti életnek milyen kiválóságai tartottak itt előadásokat, több-kevesebb rendszerességgel. Juhász Gyula már 1919-ben megírta *A munkásotthon homlokára* című versében:

„Hirdessük: itt nem boldogul más,
Csak aki alkot, aki munkás!"

Ezzel el is kötelezte magát, hogy ide mindenkor mint egy szentélybe lép be. Fogadalmához mindig híven tartotta magát. Rajta kívül előadóként Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Veres Péter, Szent-Györgyi Albert és sokan mások megfordultak itt.

De volt még egy tényező, ami nagymértékben elősegítette a kulturális előadások tartását a szegedi Munkásotthonban. A város munkásmozgalma maga is jelentős kulturális tevékenységet fejtett ki. A Munkásotthonban magas színvonalú műkedvelő csoportok működtek. Az irodalmi esteken nagy költőink műveit fiatal műkedvelő munkások – Bucsezán Ilona, Boda József, Dáni Mária, Dáni Mihály, Komócsin Zoltán, Lengyel Mária, Lengyel Gusztáv, Nagygyörgy Mária, Üveges Rózsi és mások – tolmácsolták igen magas színvonalon.

Engem is felkértek előadások tartására. Szívesen vállaltam. Azt hiszem, minden esztendőben tartottam legalább egy előadást a Hétvezér utcai Munkásotthonban. Ady és József Attila költészete volt napirenden. Nemcsak irodalmi érdeklődésem miatt, hanem azért is, mert e két nagy forradalmár költőre emlékezve lehetett leginkább aktuális politikai tartalommal megtölteni előadásaimat.

Ady már kivívta a halhatatlanságot, József Attila még nem egészen. Engem még könnyen elhallgattathatott a rendőri cenzúra, Adyt azonban már nehezebben. Az ő oltalmazásában olyan kérdésekről is beszélhettem – nemzeti függetlenség, földreform, munkás–paraszt szövetség –, amelyek miatt egyébként feltétlenül belém fojtották volna a szót.

József Attila elismertetéséért viszont még küzdeni kellett. Ezt tette Cserépfalvi Imre és Bálint György, amikor elsőként kiadták a nagy proletárköltő összes verseit. Ezt tettük mi is, amikor 1942 tavaszán bizottságot alakítottunk, amelynek az volt a feladata, hogy József Attila holttestét a nagy magyar írók temetkezési helyén, a Kerepesi temetőben helyezze örök nyugalomra. 1942. május 3-án, a temetés napján írtam a *Népszavá*ban: „Most, hogy az ipari munkásság és néhány fiatal író kezdeményezésére hazajött József Attila, még inkább azon leszünk, hogy ne csak sokat szenvedett teste lelje meg hazáját a temető földjében, hanem szelleme is – itt az élők között."

Előadásaimmal ezt próbáltam elősegíteni magam is.

A Hétvezér utcai Munkásotthonban rátaláltam arra a szilárd talajra, amelyen állva létrejöhetett kapcsolatom a szegedi munkásmozgalommal. Itt ismerkedtem meg Papdi Györgygyel, Tombácz Imrével, Komócsin Mihállyal és fiaival, Zoltánnal és Mihállyal, Dénes Leóval és a munkásmozgalom sok más kiváló vezetőjével.

Látva a Munkásotthonban pezsgő életet, 1943 tavaszán javasoltam Papdi Györgynek, Dénes Leónak, hogy próbáljanak kilépni a munkásmozgalom zárt keretei közül. Elmondottam, hogy Pesten mit csinálunk, mire készülünk. A *Bánk bán*t, a *Lúdas Matyi*t bevittük a munkásszervezetekbe, a szakszervezeti matinékat pedig kivittük a Vigadó és a Zeneakadémia nagytermébe. Az ipari munkások és a haladó értelmiségiek olyan színielőadásokat látogatnak, ahol klasszikus

értékű magyar és világirodalmi drámai alkotásokat mutatnak be, akkora sikerrel, amilyenekre a magyar színjátszás történetében még nemigen volt példa. Az egyik ilyen nagysikerű színmű Pirandello *IV. Henrik*je volt, Várkonyi Zoltán főszereplésével.

Úgy látszik, tanácsomat megszívlelték. A Szegedi Nemzeti Színház is bemutatta Pirandello darabját, az akkor végzett fiatal színész, Horváth Tivadar főszereplésével. Az előadásra engem is meghívtak. Boldogan vettem részt az ünnepi előadáson, s írtam róla a *Népszavá*ban: „A szegedi munkásság dicséretes kulturális törekvésről tett tanúságot, amikor munkás-előadás sorozatát megkezdte. Szeged jelenlegi szellemi életében nagy esemény ez. Azt mutatja, hogy Tömörkény István, Móra Ferenc és Juhász Gyula emlékedett szelleme nem pusztult el a jeltelen sírokban és a le nem leplezett szobrokban. De egyben azt is mutatja, hogy a válsággal küzdő szegedi színjátszásnak kultúra-átmentő és kultúra-teremtő munkájában van kire számítania."

Sikerült Szegeden megtenni az első lépéseket arra is, hogy a Munkásotthonban rendezett irodalmi előadásokat is kivigyük a Hétvezér utca mégis csak zárt világából a még nagyobb nyilvánosság elé, s az addigi munkáselőadásokat a város lakosságának demonstratív antifasiszta kiállásává változtassuk.

1943 májusában József Attila irodalmi matinét rendeztünk Szeged legelőkelőbb előadó helyiségében, a Tisza Szálló nagytermében.

A szegediek nagy lelkesedéssel készültek az előadásra. Szervező és agitációs munkára nemigen volt szükség, a jegyeket pillanatok alatt szétkapkodták. Annál nagyobb munkát jelentett a szervezőknek az előadás engedélyeztetése. A rendőrség mindenre kíváncsi volt. Kik az előadók, miről akarnak

beszélni, az előadóművészek milyen verseket fognak elmondani.

József Jolán és én azt mondottuk, hogy szabadon beszélünk, s így nem áll módunkban előadásunkat előre bemutatni. Nagy nehezen megelégedtek a téma megnevezésével és tartalmi körülírásával.

Ám ez a módszer nem volt alkalmazható az irodalmi illusztrációkra. Pontosan be kellett mutatni, milyen verseket akar elmondani Ascher Oszkár, Gerő Ilona, s melyeket akarja elénekelni Hont Erzsi. Végül is szegény József Attilán csattant az ostor, több versét most is eltanácsolták.

A matinénak nagy sikere volt. Dénes Leó mesélte el, milyen különös jelenetek játszódtak le előadás közben. Ő és néhány kommunista társa az erkély oszlopsora mögött húzódott meg, s onnan figyelte, mi történik a teremben. Egy-egy súlyosabb megállapítás elhangzásakor az ügyeletes rendőrtiszt felugrott a helyéről, de az előadót nem tudta figyelmeztetni, mert olyan tapsvihar tört ki, hogy meg sem tudott szólalni. Jobbnak látta, ha hallgat. Az előadást minden rendőri figyelmeztetés nélkül megúsztuk.

Az előadásom szövege nem maradt fenn, csupán a matinéról szóló tudósításában a *Népszava* közölt belőle rövid részleteket. Ezekből az derül ki, hogy nagyon el lehettem keseredve az írók magatartása, hitszegése, megalkuvása s egymás közötti viszálykodása miatt. Indulatos szavaimhoz ma sincs hozzátennivalóm: „Ha József Attila vállalta a lassú halált s végül vállalta a halált a síneken azért, hogy egyéni tisztességét, írói becsületét és eszméinek fényét töretlenül hagyhassa ránk, nekünk is vállalnunk kell érte a harcot, hogy tisztán kapott nevét tisztán megőrizhessük." József Attila életművének e programszerű vállalása mondatta velem: „...megnyugtathatjuk az írókat, hogy a független, szabad és demokra-

tikus Magyarország az ő gyávaságuk és árulásuk következtében sem bukik el".

Nem voltak ezek prófétai szavak, mégis hűen kifejezték pártunk törhetetlen hitét dolgozó népünk győzelmében.

A Tisza Szálló nagytermében elindított irodalmi matiné folytatódott. Ősszel Szakasits Árpád Adyról szóló előadása következett. Ennek azonban már nem lett folytatása. Dr. Buócz főkapitány-helyettes a belügyminiszterhez küldött jelentésében az irodalmi esteket így méltatta: „A propagandának olyan módja ez, melyet a jelenlegi törvényes rendelkezésekkel megakadályozni nem lehet, de nagyon hatásos eszköze annak, hogy a hallgatóság gondolkodásmódját országosan elismert költőink tudatosan kiválogatott versein keresztül a nekik megfelelő irányba tereljék, és megérleljék bennük azt a meggyőződést, hogy szellemi nagyjaink ugyanazt a világnézetet vallották, amelyet ők hirdetnek."

A válasz nem lehetett kétséges!

A belügyminiszter az irodalmi előadásokat betiltotta.

Politikánk védelmében

1942–1943 telén a Keleti Fronton sorsdöntő események zajlottak le.

A Szovjetunió Vörös Hadserege Sztálingrád alatt megállította a fasiszta fenevadat. 1942. november 20-án ellentámadásba lendült, s a hadtörténelemben páratlan művészettel rövid idő alatt gyűrűbe zárta a 6. német hadsereget és csatlósait – több százezer embert, majd miután Hitler személyes parancsára a gyűrűbe zárt ellenség főparancsnoka, von Paulus a kapitulációt visszautasította, a szovjet erők 1943. február 2-án befejezték a körbezárt egységek katonai megsemmisítését – közben foglyul ejtve magát von Paulust is.

E hatalmas hadművelet részeként a szovjet erők 1943. január 13–27-e között Voronyezs térségében, a Don-kanyarnál megsemmisítették a 2. magyar hadsereget – azt a magyar „elit" hadsereget, amelynek felállítását, felszerelését és a frontra irányítását Ribbentrop és Keitel 1942. januári, egymást követő budapesti látogatása idején követelték ki.

Sem a német, sem a magyar hadigépezet nem szenvedett korábban ekkora veréseget. Hitler több napos birodalmi gyászt rendelt el a „sztálingrádi hősök" emlékére. A magyar propaganda és a háborús hírverés a 2. magyar hadsereget „a helytállás és dicsőség hadseregének" titulálta. Életben maradt töredékének, főként pedig vérszomjas parancsnokának, a ténylegesen háborús bűnös „vitéz" Jány Gusztávnak a Köröndön (mai Kodály Zoltán körönd) nagy díszszemlét

rendeztek, s a katonák ezreit halálba kergető „hős tábornokot" kitüntették.

Amíg azonban a propagandában a katasztrofális vereség a magyar hadsereg soha nem látott-hallott hőstettévé inkarnálódott, a valóságban egyre többen szereztek tudomást katonáink szörnyű pusztulásáról. Ezer csatornán keresztül szivárogtak haza a hírek a Don-kanyarból. Az életben maradt katonák levelei, a szabadságon levők, az államapparátus józanabb elemei, a sajtó munkatársai, s főleg a Szovjetunióban élő magyar kommunisták által megszervezett Kossuth Rádió, valamint az angol rádió híradásai az egész magyar társadalom tudomására hozták a megrendítő vereség hírét.

A hír valóban megrendítő volt. A Horthy-rendszer kormánya és vezető körei számára azért, mert a bolsevisták alig kiheverhető csapást mértek hadseregükre. A mi számunkra azért, mert idegen célokért kellett feláldozni a magyar katonák tízezreit. A veszteség híre, a német katonák brutalitása, amelyet különösen az utóvéd harcra kényszerített magyar szövetséges társaikkal szemben elkövettek, hosszú ideig valami bénító sokk állapotában tartotta az országot.

A német fasizmus a sztálingrádi vereségből nem gyógyulhatott többé ki. Ettől az időtől kezdve stratégiai jellegű védekezésre kényszerült – egészen a teljes összeroppanásig.

A 2. magyar hadsereg pusztulása rendkívül érzékeny csapást mért a Horthy-rendszerre. Nemcsak abban az értelemben, hogy csökkentek a reménytelen háború továbbfolytatásának eszközei és lehetőségei. Megfogyatkozott az az erő is, amelyet az ellenforradalmi rendszer a maga védelmében a kormány kezdődő nemzetközi manipulációi során – szavai hitelének alátámasztására – felhasználhatott volna.

A magyar uralkodó osztályok soraiban növekedett a zavar. Stratégiájuk, amely az „országgyarapítást", Trianon megszüntetését, továbbá a hazai kommunista és demokratikus

mozgalom felszámolását írta elő a német fasizmus segítségével, s a vele közösen vívott „győztes" háborúban, csődöt mondott. A magyar uralkodó osztály a maga egészében szovjetellenes volt, ám korántsem volt egységes abban, hogy kinek a győzelmében reménykedjen. A sztálingrádi és voronyezsi csaták kimenetele az angol-orientáció híveit erősítette és meggyengítette a németpárti szárnyat. Abban azonban a magyar uralkodó osztály mindkét szárnya továbbra is egyetértett: elveszhet a rendszer, sőt, elveszhet az „ország" is, ha a háború kegyetlen törvényei értelmében a szocialista Szovjetunió seregei az ország területén is harcolni lesznek kénytelenek a hitleri fasizmus és segédcsapatai ellen. Ezt a veszélyt el kell kerülni! E félelmükből eredt: 1943 elején még az angolszászok győzelmében reménykedők is rettegve gondoltak arra, hogy a Vörös Hadsereg nemcsak Sztálingrád alatt veri meg a fasiszta seregeket, hanem esetleg csapást mér rájuk Debrecen alatt, Budapest körzetében, a Dunántúlon, Bécs és Berlin falai alatt is.

Ebből a kétségtelenül jogos félelemből eredt a már említett hírhedt „hintapolitika", amelynek szellemi atyja minden valószínűség szerint Bethlen István gróf, a Tanácsköztársaság utáni hírhedt „konszolidáció" vezető politikusa, s Horthy Miklós „őfőméltóságának" mindvégig legbensőbb titkos tanácsosa volt. Megvalósítására viszont Kállay Miklós, ez a szabolcsi parvenű, a magyar földbirtokos arisztokrácia egyik legkorlátoltabb figurája vállalkozott. A hintapolitika róla kapta a Kállay-kettős gúnynevet.

Ez a koncepció nem a realitásokra, hanem a féktelen osztálygyűlölet táplálta vágyálmokra épült. Számításon kívül hagyta, hogy – Sztálingrád és főleg Kurszk után – a fasizmusra a legnagyobb csapást a Szovjetunió mérte. A hintapolitika „ragyogó terve" arra az elképzelésre épült, hogy Magyarország lényegesen nem csökkenti, sőt, változatlanul tovább folytatja

a Szovjetunió elleni háborút, s majd adott pillanatban megadja magát az angolszász katonai erőknek, akik – nem tudni honnan – a Balkánról, vagy 1943 szeptembere után Olaszországból, vagy esetleg az égből határaink közelébe, vagy éppen hazánk földjére pottyannak.

Az angolokkal 1943 tavaszától folytatott tárgyalásokon támasztott konkrét igényeknek – csökkenteni és teljesen megszüntetni a hadicselekményeket a Szovjetunió ellen és adott esetben szembeszállni a német megszállási kísérletekkel – a Kállay-kormány csak részben tett eleget, de mégis bízott abban, hogy a hintapolitika eredményes lesz. Ebben még az antifasiszta koalíciónak 1943 októberében Moszkvában megtartott külügyminiszteri értekezlete után is bizakodott. Sőt, elvakultságában még az 1943. november 28–december 1. között Sztálin, Churchill és Roosevelt részvételével megtartott teheráni konferencia után is abban reménykedett, hogy a felek közötti megállapodás ellenére az ellentétek továbbra is fennmaradnak. Ezek az „illúziók" olyan szívósan tartották magukat, hogy 1944 őszén Horthy személyes megbízottai az angoloknál előszobáztak még akkor is, amikor már onnan is egyértelmű válasz érkezett: a magyaroknak mindennemű fegyverszüneti kérelemmel az antifasiszta koalíció tagjához, a Szovjetunióhoz kell fordulniuk, mivel a közös megállapodások alapján Magyarországon a hadműveleteket a Szovjetunió folytatja majd.

Hogy a magyar uralkodó osztályok mennyire elvakultak a nép s a Szovjetunió iránti osztálygyűlöletükben, mutatja, hogy a Horthynál „korlátoltabbnak" tartott Mihály, román király, s a magyar uraknál „alsóbbrendűnek" számító román bojár burzsoázia, ha 12 előtt 5 perccel is, de felismerte a realitásokat. Miután a szovjet csapatok átlépték a román határt, a kommunista párt vezette demokratikus erők fellépéséhez csatlakoz-

va átálltak az antifasiszta koalíció oldalára. Ez biztosította a román hadsereg részvételét a Vörös Hadsereg oldalán a további Hitler-ellenes hadműveletekben is.

*

A kommunista párt változatlanul addigi politikai stratégiájából, az antifasiszta, nemzeti-demokratikus egységfront-politikájából indult ki. Mi ezt a politikai irányvonalat változatlanul helyesnek tartottuk és képviseltük. Meggyőződéssel vallottuk, hogy e politika kezdeményező, mozgató és előrevivő tényezője a kommunista párt, társadalmi tömegereje pedig a munkásság és a parasztság szövetsége. A mi számunkra ez tiszta és világos politikai képlet volt, ám a dolgozó osztályoknak a függetlenségi harcban eddig betöltött szerepe sem volt képes csökkenteni a polgári erőknek azt a félelmét: mi lesz akkor, ha a Vörös Hadsereg szabadítja fel az országot? Ez a lehetőség az ő képzeletükben rögtön a proletárdiktatúra fogalmával társult. Egy újabb forradalmi átalakulás gondolata rémlett fel előttük. S azt gondolták, hogy ezzel az ő szerepüknek vége. Két éven keresztül nemhiába hajtogatta a miniszterelnök: „Nem lesz még egyszer 1919!"

Sajnos, a nemzeti ellenállási mozgalom polgári és szociáldemokrata szárnyának vezetői könnyen engedtek a csábításnak. Számukra is szirénhangoknak bizonyultak az „angolszász orientáció" hamis akkordjai. Ők is „felültek" a Kállay-féle hintára. S ennek az ellenállási mozgalom szempontjából 1943-ban igen súlyos következményei lettek: illúziók, megosztottság, akcióképtelenség. Mintha mindent elölről kellett volna kezdeni...

Nem beszélek most a Kisgazdapárt olyan politikai vezetőiről, mint Tildy Zoltán és Nagy Ferenc, akiket már akkor perspektíva nélküli politikusoknak ismertem meg, valamint

Kovács Imréről, aki állásfoglalásai megvalósításánál mindig a „történelmi öt perc"-re várt, akinek a kivárási politika valósággal a vérében volt. Felkészülni és kivárni! – ez volt a jelszava. Olyan személyiségekről akarok szólni, mint például Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szekfű Gyula, Veres Péter és sokan mások.

Érezni lehetett, hogy a Szovjetunió győzelmei a Keleti Fronton polgári szövetségeseink jó részében az angolszász orientációt erősítik. Számukra a Szovjetunió baráti gesztusai országunk és népünk iránt csak abból a szempontból értékelendő, hogy értelmetlen és indokolatlan dolog a németek oldalán hadiállapotba kerülni a szovjet néppel. A háromhatalmi szövetség tagjaira végzetes csapásokat mérő szovjet nép számukra új problémákat vetett fel. Szerintük a Vörös Hadsereg előrenyomulásával bekövetkezett helyzet az antifasiszta egységfrontot is új feladatok elé állítja. Kimondva-kimondatlanul, ha a szovjet csapatok elérik a Kárpátok vonulatát – szerintük –, nekünk velük szemben is védekeznünk kell.

Ha rajzban próbálnám ábrázolni az 1943-ban kialakult belső erővonalakat, akkor egy közös pontból kiinduló két egyenes vonalat húznék, amelyeket minél inkább meghosszabbítok, annál távolabb kerülnek egymástól. A közös pont a nemzeti egységfront, a fasizmus és a háború elleni harc, ám minél kedvezőtlenebbül alakulnak a német fasiszták és magyar csatlósaik háborús esélyei, polgári szövetségeseink egyre inkább távolodnak tőlünk, kommunistáktól és az ellenforradalmi rendszer elleni harctól. Olyan nemzeti egység körvonalai kezdtek kirajzolódni, amelyben szerintük a kommunisták szerepe – enyhén szólva! – elhanyagolható tényező. Céljuk a tőkésnagybirtokos rendszer átmentése a háború utáni időszakra, egy liberális polgári demokrácia formájában. Ez pedig – szerintük – kommunisták nélkül is megteremthető és fenntartható.

Belpolitikai életünkben ilyen irányú mozgások voltak megfigyelhetők.

1943. március 30-án Horthy kihallgatáson fogadta Peyer Károlyt, a szervezett munkásság nagyhatalmú vezetőjét. A Peidl-kormányban folytatott belügyminiszteri tevékenysége óta Peyernek ez volt az első találkozója az ellenforradalom vezérével. A jobboldali szociáldemokraták ennyi idő után melegen üdvözölték az újabb kézfogást. Központi sillabusz alapján pártnapi előadásokon számoltak be róla.

Sajátos szemléletet és fejlődést tükröztek Bajcsy-Zsilinszky akkor megjelent cikkei, s a parlamentben és másutt elhangzott felszólalásai. Az 1943-as esztendő publicisztikai tevékenységének egyik leggazdagabb korszaka. Azokat a nézeteit, amelyeket cikkekben nem fejthetett ki, levelekben és memorandumokban közölte a kormánnyal.

A német fasiszták oldalán vívott háborút végzetesnek tartja, s nem tud szabadulni Kossuth Cassandra-szerű jóslatainak igézetétől. „A magyar nemzet egyéniségéből, a szentistváni állam egész felépítéséből, s a magyar szellem szuverenitásából csak az következhetett, ami szerencsére történt: az önvédelem és bátor harc nyugat felé is, kelet fel is... Csak az önvédelemben mehetünk el az utolsó emberig és az utolsó golyóig." Nagy bizakodással szól a magyar ipari munkásság állásfoglalásáról, amellyel „bátran és fölényesen a históriai szellem és az örök magyar célok igézetében a maga hőseinek vallja Bocskai Istvánt és Bethlen Gábort, Rákóczi Ferencet és Kossuth Lajost... s felfogja a magyar történelem folytonosságának gyönyörű és halhatatlan valóságát." Ám, miután a magyar munkásság szervesen beilleszkedett politikai látókörébe, a példakép, vagy ha tetszik, az eszménykép az ő szemében a polgári demokratikus államok – a finnek, dánok, svédek, svájciak és mindenekelőtt az angolok – szociáldemokráciája lett. Szerinte mi sohasem tekinthetjük mértékadónak Moszk-

vát, sem más diktatórikus rendszereket, nekünk a szabad népek szabad szocializmusát kell követnünk. Zsilinszky azzal számol, hogy mi a fegyverletétel után is megőrizzük nemzeti függetlenségünket, nem tartozunk majd a szovjet övezetbe, de számol azzal is, hogy Közép-Európában a háború után a szovjet befolyás erősödni fog. Ennek ellensúlyozásában élvezhetjük az angolszászok szimpátiáját, de ez nem jelenti azt, hogy mi tovább folytathatjuk szovjetellenes politikánkat. Zsilinszky egy ilyen alapokon nyugvó nemzeti egységbe akarta bevonni a magyar ipari munkásságot. Ennek a sikerét azonban ő nem a kivárásban, hanem a cselekvésben látta. Abban, ha elébe megyünk az eseményeknek.

Sok kérdésben elismerve nézeteinek haladó voltát, mégis bántott bennünket ez az állásfoglalás. Nemcsak az ő személye, hanem a Kisgazdapártra és az egész magyar politikai életre gyakorolt befolyása miatt is. Nem nyugodhatunk bele. A propaganda bizottságban is megtárgyaltuk a kérdést. Kerestük a lehetőséget, hogy őszintén beszélhessünk vele. Erre kávéházi vagy éttermi összejövetel nem volt alkalmas. Politikai barátaink körében Ortutay Gyulának volt a Horánszky utcában olyan lakása, amely egy ilyen találkozó színhelye lehetett. Megkértük Ortutayt, hívja meg baráti beszélgetésre Zsilinszkyt. Így történt, hogy egy tavaszi estén elég nagy társaság népesítette be Ortutayék lakását. *Szép, fényes tiszta arcok* című tanulmánykötetében Ortutay meglehetős pontossággal írja le ezt az összejövetelt. Ehhez nincs is érdemi hozzátenni valóm.

Őszintén és nyíltan beszéltünk Zsilinszkyvel. Nemcsak arról, hogy bátor kiállásaival milyen nagy szolgálatot tett a magyar progresszió ügyének, hanem arról is, hogy a megkezdett útról nem lehetett letérni. Végig kell rajta menni! Az előzmények után sokat vártunk tőle a jövőben is. Amit a haditörvényszék előtt a kommunistákról s az egységfront-politiká-

ról mondott, őt is kötelezi. A németek az utolsó emberig ellenállnak, mégis látnivaló, hogy elveszítették a háborút. A Vörös Hadseregnek el kell érnie Berlint, ahova rajtunk keresztül vezet az út. Magyarországot a Szovjetunió fogja felszabadítani. Meggyőződésünk azonban, hogy hazánk földjére a Vörös Hadsereg katonái nem ellenségként, nem hódítóként, hanem barátokként és felszabadítókként lépnek.

– Mit kívántok még tőlem ezek után? – fakadt ki, olyan érzelmi kitöréssel, ami mindnyájunkat meghatott. – Írtam a *Népszavá*ba, elmentem a tárgyalásotokra, tanúvallomást tettem politikátok mellett. Egy szál egyedül vagyok. Nincs lapom, nincs pártom, a parlamentben belém fojtják a szót. És most még ti is rámtámadtok.

– Nem támadunk rád, segíteni akarunk! Szeretnénk, ha létrejönne a Független Kisgazdapártban a baloldali erők tömörülése, a Polgári Tagozat, s vállalnád ennek az irányítását. Segítened kellene abban is, hogy a Parasztszövetség keretein belül megalakulna a Földmunkás Tagozat, s ezzel erősíthednéd a szegényparasztság befolyását a pártban, s magát a munkás-paraszt szövetséget is.

A beszélgetés heves összecsapások között folyt. Volt olyan pillanata, amikor úgy éreztük, Zsilinszky felugrik a helyéről és becsapja maga után az ajtót. De ő is uralkodott magán. A végén Major Tamás mentette meg a helyzetet, aki egy-két, nem egészen diplomatikus megjegyzésével a szinte robbanásig izzó feszültséget is előidézte. A síri csendben felállt, s elkezdett verseket mondani. Halkan, visszafojtottan, maga is robbanásig feszült lelkiállapotban. *Levél Arany Jánoshoz* – suttogta a címet. Az évődő kezdő sorokat annyi humoros kedvességgel mondta, mintha csak rögtönözné, mintha e szavak akkor születtek volna a nyelve hegyén. Mire a százszor szent égi szabadsághoz ért, minket is elkapott a szélvész. De a csöndet nem törte meg senki. Hagytuk, hadd beszéljen Petőfi.

Legalább egy félóráig záporoztak ránk a magyar és a világszabadság szent szavai, bizonyítva azt is, hogy a költő nem alkuszik. Mikor a *A XIX. század költői* nagy próféciája elhangzott, már úgy ültünk egymás mellett, mintha kicseréltek volna bennünket. Mindannyian feloldódtunk. Heveskedő indulataink lecsitultak, s valami nagy, erős érzéssé fokozódtak. Zsilinszky szólalt meg, de ő is alig hallhatóan:

– Köszönöm ezt az estét. Petőfinek és talán nektek van igazatok. Nincs megállás! De hova, merre megyünk?

Baráti kézfogással távozott.

*

A népi írók táborában is nagy volt a zavar. Képviselői közül ki itt, ki ott próbálta megvetni a lábát, de úgy látszik, sehol sem érezték jól magukat. Élesen szembekerültek egymással. Mutatja ezt a Soli Deo Glóriának 1943 augusztusában Balatonszárszón tartott konferenciája, ahol Darvas József, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Nagy István, Németh László, Veres Péter s a konferencia többi résztvevője éles eszmei harcot vívott egymással. Hogyan tovább? – ez volt a kérdés, de a válaszok nagyon különböztek egymástól.

Én a szárszói konferencián nem vettem részt, de ugyanazokkal a problémákkal találkoztam Budapesten, csaknem ugyanazoknak az íróknak a tolmácsolásában.

Egy napon telefonált Kovács Imre s közölte, hogy Budapesten tartózkodik Veres Péter, s szeretné, ha részt vennék a szerkesztőségi beszélgetésükön. Már másnap délelőtt összejöttünk: Kovács Imre, Farkas Ferenc, a *Szabad Szó* felelős szerkesztője és gazdasági igazgatója, Veres Péter és én. Péter bácsi, mint mindig, most is nagyon magabiztos volt, legnagyobb kétségeit és lelki válságait is meglepő határozottsággal tudta előadni. Balmazújvárosról jött, hozta a csendőrsza-

got, de nem ám a friss falusi levegőt. Amit ő politikai elképzelésként előadott, mindennek tekinthető, csak friss politikai fuvallatnak nem.

Arról beszélt, hogy az antifasiszta nemzeti egységfront-politika megbukott. Szalmaláng volt, s már el is lobbant. Kár volt elkezdeni. Magyarországon a politika a jó szellemi kezdeményezéseket mindig beszennyezi. Ez történt most is. A Márciusi Frontot is ez buktatta meg. Ráadásul a kommunisták bekapcsolódása csak kompromittálta az ügyet. Ő már harminchét-harmincnyolcban megmondta: csak semmi politika! A népi írók kezdeményezése maradjon szellemi mozgalom. Így őrizheti meg intaktságát. A Márciusi Front ne legyen pártszerű, de még csak politikai mozgalomszerű tömörülés sem, maradjon meg szellemi hatóerőnek. Akkor sokan nem hallgattak rá, pedig mennyire igaza volt. Az idő bebizonyította. Mi a teendő most, a háború kellős közepén? Vissza kell térni a régi eszmei alapokra. A szétvert nemzeti egységfront helyett új életre kell kelteni a Márciusi Frontot, mely különben sem halt meg, csak várja a jerikói kürt szavát.

Tanácsait, javaslatait félreérthetetlen módon nekem, s rajtam keresztül a kommunistáknak adresszálta. Kovács Imrét az elmondottakról nem kellett meggyőzni. Bár ő maga 1943 januárjától Dobi István, Iliás Ferenc és Varjú Ákos mellett a Parasztszövetség Földmunkás Szakosztályának megalakítása mellett agitált, állásfoglalását összhangba tudta hozni a Márciusi Front felélesztésének gondolatával.

Vita alakult ki közöttünk. Kénytelen voltam néhány alapvető dolgot Péter bácsi figyelmébe ajánlani. Mindenekelőtt azt, hogy a fasizmus, a hitleri hadigépezet tankjai, páncéltörői és zuhanóbombázói, de még a mi ellenforradalmi rendszerünk ellen sem lehet csupán eszmei fegyverekkel küzdeni. Világos politikai irányvonalra, széles körű tömegmozgalomra, erős szervezettségre van szükség. A kommunisták letartóztatásából

helytelen arra a következtetésre jutni, hogy az egységfront-politika helytelen. Még kevésbé, hogy megbukott. A kíméletlen rendőri intézkedések ennek épp az ellenkezőjét bizonyítják. Azért sújtottak le a kommunistákra, mert politikájuk nagy tömegeket mozgósított s széles körű visszhangot keltett. A Márciusi Front felélesztése nem előre, hátrafelé tett lépés lenne. Ezt az időszakot az élet, a fejlődés régen túlhaladta.

Vitatkoztunk, de nem sokra jutottunk. Veres Péter nem egykönnyen engedett a negyvennyolcból. Paraszti származásánál fogva minden népi mozgalom tevékenységének meghatározásában önmagát tartotta a legilletékesebbnek. Ő volt a mérce. Úgy látszik, azt sem tudta elfelejteni, hogy a Márciusi Front megalakulásakor nagyon sokan elítélték álláspontját, Darvas József, Erdei Ferenc s még Kovács Imre is parasztpártot akartak szervezni. Az ő „csak szellemi mozgalom" koncepciójával szemben a kommunisták szintén politikai megoldásokra törekedtek. Ezt a sérelmet az elmúlt öt-hat év sem tudta feledtetni. Maga Veres tehetett róla, hogy „sebei" száma azóta csak szaporodott. Egyes írásai a fajelmélet határmezsgyéit súrolták, s ezért a kommunisták kénytelenek voltak kritizálni. Most önmagát akarta igazolni. Veres Péter álláspontja széles körben kezdett hatni.

Ez a körülmény késztetett engem arra, hogy Révai József tanulmányát a magyar népiesekről megjelentessem.

Mint már említettem, ez a tanulmány 1939 óta „kézirat gyanánt" közkézen forgott. Losonczy Géza hozta haza Párizsból, s idehaza illegálisan terjesztettük. Szerzőjének Vörös Sándor volt feltüntetve, de hogy ki rejlik e név mögött, a legtöbben nem tudták. Én magam sem.

A tanulmány nagy segítséget nyújtott az itthon dolgozó kommunistáknak és baloldali erőknek a népi mozgalom helyes megítélésében, a velük való együttműködés megteremtésében, a nemzeti egységfront erősítésében. A tanulmány, minthogy

TÁRSADALMI KÖNYVTÁR

KÁLLAI GYULA

NÉPISÉG DEMOKRÁCIA SZOCIALIZMUS

TANULMÁNY A NÉPI ÍRÓKRÓL

csak egy kéziratos példány volt belőle, nagyon szűk körben válhatott ismertté. Úgy éreztem, szükség van rá, hogy széles körben megismerjék, s ezzel ellengőzt adjunk a Veres Péterféle elképzeléseknek. Különösen nagy szükség volt erre a munkásszervezetekben és a Györffy-kollégisták körében. Rövid idő alatt némi változtatást hajtottam végre a szövegen. A külföldön, Prágában és Párizsban készült tanulmány egyes fejezeteit közvetlenebb kapcsolatba hoztam az itthon lefolytatott viták megállapításaival, s előszavában összefoglaltam itthoni harcunk tapasztalatait és feladatait:

„A helyes történelmi és társadalmi látás szempontjai mellett azonban még igen fontos gyakorlati követelmények is sürgetik e társadalmi mozgalom lehetőleg pontos mérlegének elkészítését. Ezek között első helyen áll az ipari munkásság és parasztság együttműködésének kérdése. Az ipari munkásság kezdeményezése, hogy a mai idők fergetegében egy széles demokratikus, népi frontot építsen ki, tudjuk, kedvező visszhangot keltett a parasztság soraiban is. A parasztság, ahol csak tudomást szerzett erről a kézfogásról, igyekezett beállni a sorba, s igazán nem rajta múlott, ha mégis kívülrekedt. Az összefogás azonban még így is, a rendkívüli háborús viszonyok ellenére is, erős, bátor és hitvalló tömegeket hozott össze, s ma már nyugodtan mondhatjuk: az ipari munkásság, parasztság és szabad értelmiség közös frontja az az egyetlen szilárd politikai alap, amelyen felépülhet jövő társadalmi életünk. A magyar koalíció útja megnyílt, megnyitották azok a tömegek, amelyek eddig a paraszt nyár és az álmodó nyomor gyermekei voltak. Új nép van kialakulóban, tudatos, bátor és szilárd, új nép, mely ismeri az életet, látja az utat és építi a jövőt. Új nép, mely új honfoglalásra áll készen: a népi Magyarország megteremtésére.

Nagy feladat ez, új nemzetteremtés s valóban csak új néppel lehet megvalósítani: a magyar demokrácia népeivel."

A könyvet a Világosság Nyomda, a saját nevem alatt, *Népiség, demokrácia, szocializmus* címmel gyorsan meg is jelentette. Megjelenését Nagy István a *Népszavá*ban így üdvözölte: egy könyv, amelyet régóta vártunk.

A Horthy-korszakban az ilyesfajta politikai kiadói manőverek nem voltak ismeretlenek. Sok könyv, brosúra s más kiadvány jelent meg álnéven. Ez is összefüggött a párt illegális helyzetével. Kommunista szerzők négy-öt illegális nevet is használtak. Ma már kevesen tudják, hogy például Molnár Erik, a kiváló marxista teoretikus és történész tanulmányai felváltva Szentmiklósi Lajos, Jeszenszky Erik és más álnéven jelentek meg. Még Sztálinnak *A dialektikus és történelmi materializmusról* szóló tanulmánya is így jelent meg a háború alatt, Botos Vince álnévvel.

Révai 1943 szeptemberében legálisan megjelent könyvének nagy hatása volt, bár jelentőségét sokan bagatellizálni akarták. A *Népszavá*ban Takács József, a földmunkásmozgalom veterán harcosa és történész kutatója elítélő recenziót írt róla. Szerinte a könyv túlhaladott álláspontot képviselt. Tudomásom szerint Mónusnak is hasonló volt az álláspontja. Velük szemben, ugyancsak a *Népszavá*ban Mód Aladár és Nagy István tárta fel a tanulmány nagyon is aktuális politikai mondanivalóit. Darvas József is hasonló szellemben foglalt állást. Veres Péter a *Magyar Csillag*ban hosszú cikkben vitatkozott a könyv megállapításaival. Mit tehet ma az író, az íráson kívül? – tette fel a kérdést. S a válasz? „Politikai mozgalmat nem kezdhet, még ha lehetne sem, mert bizonyára a mai baloldali pártok vezetői is azt mondanák, hogy mit dilettánskodnak itt az írók. Vannak a tömegeknek szervezeteik s vezetőik, majd elvégzik azok történelmi feladataikat." S nem bízott Veres Péter ekkor már az ifjúságban sem. „Még egy lehetőség volna – írta. – Íróknak a történelmi cselekvésben egyedüli segédcsapatuk mindenkor és mindenhol a még párt-

kereteken kívül álló értelmiségi ifjúság. Ezt mi meg is próbáltuk (ezt is rosszallották!). S Kállai Gyula mint a Márciusi Front mozgalmi törzsének egyik vezetője, jól tudja, milyen kevés sikerrel. Az értelmiségi ifjúság ma nem a Petőfiek gyermetegül lelkes ifjúsága, hanem osztályifjúság."

A szélsőjobboldal érthetően haladó, forradalmi koncepciója miatt támadta a könyvet.

Megjelentetése feltétlenül helyes volt. Révai a felszabadulás utáni első kiadásának előszavában meleg hangon mondott érte köszönetet. Elértük vele, hogy a népi írók helyét és szerepét, a demokratikus nemzeti egységfront kérdését, a munkás-paraszt szövetség megteremtésének szükségességét újból az érdeklődés középpontjába állíthattuk. Főleg olyan időpontban, amikor a kormánykörök, az egyházak és más társadalmi szervezetek a népi írókat és a nemzeti egységfront gondolatát a maguk jobboldali céljaik szolgálatába igyekeztek állítani.

Konfliktus önmagammal

Bizony, az ember életében előfordul, hogy olykor önmagával is konfliktusba keveredik. Ez rendszerint akkor következik be, ha akaratunk ellenére az események úgy alakulnak körülöttünk, hogy sok mindennel nem tudunk egyetérteni, s ugyanakkor nem is tudunk tenni ellenük semmit. Ilyenkor csak tépelődünk, viaskodunk önmagunkkal, ezerszer feltéve az önmarcangoló kérdést: nem mi tévedtünk, nem bennünk rejlik a hiba? Akiben van lelkiismeret és felelősségérzet, mások tévedéseiért is hajlamos önmagát vonni kérdőre. Ha másért nem, azért, mert nem tett ellene semmit.

Az 1943-as év nagy eseménye: az olaszok kiugrása a háborúból. Mussolini letartóztatása idehaza is nagy belpolitikai mozgást idézett elő. Sokan úgy látták, hogy az angolszász orientáció esélyei megnőttek, s elérkezett az idő a Hitlerrel való szakításra s a rendszer átmentésére a háború utáni időszakra. Ennek tulajdonítható, hogy az olasz front összeomlása után pillanatok alatt megszületett a Szociáldemokrata és a Független Kisgazdapárt szövetsége.

Jó szándékú szövetséges társaink közül is sokakat megtévesztett, s a könnyebb ellenállás irányába csábított ez a nagy fontosságú nemzetközi esemény. Azt hitték: íme, most feloldható az a dilemma, amelyet eddig oly nyomasztónak éreztek. Kommunisták nélkül is lehet nemzeti egységfrontot teremteni. Mennyi tehertételtől szabadítja meg őket ez a lehetőség. Nem kell cinkosságot vállalni a kommunistákkal, együttműködni a föld alatti párttal, nem kell többé az illegalitás határmezsgyé-

jén táncolni, s ami a legfontosabb: nem kell a fennálló rendszerrel szembefordulni. A Horthy-rendszer talaján, annak védelmében is lehet valaki ellenálló. És mennyivel jobb, könnyebb, megnyugtatóbb, alkotmányosabb így harcolni a hitleri fasizmus ellen.

Polgári szövetséges társaink eme helytelen szemléletét két körülmény még külön is erősítette. Olyan eseményekről van szó, amelyek a nemzetközi és a belpolitikának nem a jobboldali, hanem a baloldali szféráiban következtek be. Világosabban: a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetében.

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának Elnöksége 1943. május 15-én tartott ülésén nagy jelentőségű határozatot hozott. Megállapította, hogy a Kommunista Internacionálé szervezeti formája, amely a munkásmozgalom újjászületésének kezdeti időszakában megfelelt a követelményeknek, egyre jobban túlélte magát, ez a szervezeti forma a nemzeti munkáspártok további erősödésének akadályává vált. Ennek megfelelően: „Fel kell oszlatni a Kommunista Internacionálét, mint a nemzetközi munkásmozgalom vezető központját, ezzel egyidőben felmentve a Kommunista Internacionálé szekcióit azok alól a kötelezettségek alól, amelyek a Kommunista Internacionálé szervezeti szabályzatából és kongresszusaink határozataiból erednek."

A határozat megerősítette az 1935. évi VII. kongresszus megállapítását, mely az Internacionálé szekcióitól az előttük álló feladatok megoldásához nagy rugalmasságot és önállóságot követelve hangsúlyozta, hogy a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága a munkásmozgalom valamennyi kérdésének megoldásánál „az egyes országok konkrét viszonyaiból és sajátosságaiból induljon ki, s lehetőleg kerülje a közvetlen beavatkozást a kommunista pártok belső szervezeti ügyeibe".

Végül: „A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizott-

ságának Elnöksége felhívja a Kommunista Internacionálé valamennyi hívét, hogy összpontosítsák erejüket a Hitler-ellenes koalíció népeinek és államainak felszabadító háborújában való aktív részvételre és annak minden módon való támogatására, hogy minél gyorsabban szétzúzhassák a dolgozók halálos ellenségét – a német fasizmust, valamint szövetségeseit és csatlósait."

1943-ban a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága határozatának pontos szövege nem állt a magyar pártvezetés rendelkezésére. A hírközlő szervek tudósításaiból ismertük csupán, ami mindig magában rejti a torzítás és a félremagyarázás lehetőségét. Ez igaz. Ám e határozat nálunk – nem is minden vita nélkül – olyan megoldást sugallt, ami a Kominternállásfoglalásából egyáltalán nem következett.

Ilyen helyzetben ült össze a párt Központi Bizottsága 1943 júniusának elején, hogy a párt súlyos helyzetéből kiutat keressen, s a függetlenségi mozgalmat kilendítse a pillanatnyi megtorpanás állapotából. Kádár János a következőket írta visszaemlékezésében a Központi Bizottság határozatáról:

„*a)* Kimondjuk a párt feloszlatását, és elterjesztjük ennek hírét;

b) A pártot ténylegesen nem oszlatjuk fel, hanem egy, e célból összehívandó vezetőségi ülésen elhatározott új elnevezés alatt a párt folytatja működését;

c) a párt akcióit néhány hétig szüneteltetjük, ezalatt gondos és fokozott előkészítés után alaposan kiszélesítjük a szervező munkát (új tagok toborzása, kapcsolatok kiépítése stb.)."

A Központi Bizottság azt is elhatározta, hogy röpiratot ad ki a Kommunisták Magyarországi Pártjának feloszlatásáról. „A párt formális feloszlatása... taktikai lépés, melynek az volt a célja, hogy a párt kommunista jellegének elrejtésével megkönnyítse más Hitler-ellenes pártok és csoportok együttműködését a kommunistákkal, és könnyebbé tegye a rendőri

üldözéssel szembeni védekezést is." A pártfeloszlatás hírének elterjesztésével a vezetők a pártot kettős illegalitásba akarták vinni, hogy jobban elrejtsék a rendőrség üldözése elől. A Központi Bizottság ülésén részt vett elvtársakon kívül több elvtárssal azonnal közölték (Orbán László, Donáth Ferenc, Ságvári Endre, Fehér Lajos stb.), hogy a röpiratban ismertetteken kívül más határozat is született.

1943. júniusban újra összeült a Központi Bizottság, hogy eldöntse: mi legyen a párt új neve. Az ülésen a Békepárt elnevezést fogadták el. Így a kommunisták pártja hazánkban 1943 júniusától 1944 szeptemberéig Békepárt néven működött. Ez a párt kommunista volt. Szervezetei, az illegális harc követelményeinek megfelelő, centralizált kommunista szervezetek voltak. Ideológiáját változatlanul a marxizmus–leninizmus képezte. Politikája a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának határozatain nyugodott, s a legszélesebb körű nemzeti összefogást hirdette a német és magyar fasizmus ellen, a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtéséért.

A párttagságot a Központi Bizottság külön tájékoztatta: milyen elgondolás alapján született meg ez az elhatározás. A párt feloszlatását bejelentő röpirat átmenetileg mégis zavart okozott a kommunisták és a rokonszenvezők körében – állapítja meg *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című kiadvány. És ez valóban így is volt!

Engem Donáth Ferenc tájékoztatott. Pollner György kommunista orvosbarátunk édesanyjának a lakásán jöttünk össze a Horthy Miklós (ma Bartók Béla) úton. Donáthot szigorú koponyájú embernek ismertem. Logikájával, érveinek szikárságával, s nem érzelmi töltetével hatott. Azt hiszem, most is pontosan közvetítette a pártvezetés argumentumait. De csak szavakban. Mindannak, amit elmondott, mintha ezúttal nem lett volna elegendő hitele, meggyőző ereje.

A tájékoztató után beszélgettünk. Kiderült, egyikőnk sincs ünnepi hangulatban. Nem csoda, hiszen a határozatnak csak a párt feloszlatására vonatkozó részét ismertük. Kételyeink voltak, hogyan tudjuk párt nélkül politikánkat, az antifasiszta egységfrontot működésben tartani és továbbfejleszteni. A párt feloszlatása nem könnyíti meg a szövetséget a legális demokratikus erőkkel. Nem nagyon hittünk abban sem, hogy ezzel félrevezethetjük a rendőrséget s szabad mozgást biztosíthatunk a magunk számára. A nyomozó hatóságok nem ma született csecsemők: jól ismertek bennünket s bármikor lecsaphattak ránk.

– Most én mit csináljak? Hova épüljek be? – kérdeztem Donáthot.

– Te vagy a legkönnyebb helyzetben. Neked már régen megvan a magad munkaterülete. Dolgozz tovább a szerkesztőségben és a Szociáldemokrata Pártban. Másokat, akik ilyen munkára szalonképesek, beküldünk a Kisgazdapártba és a Nemzeti Parasztpártba. Jó fórumok erre a *Szabad Szó* szerkesztősége, a Kisgazdapárt Polgári Tagozata és a Parasztszövetség Földmunkás Szakosztálya.

– Mindez nagyon jól hangzik. Az elvtársakat viszont össze kell fogni. Irányítani kell őket, ki mit csináljon. Minél inkább szétszóródunk, annál inkább szükség van erre. Különben nagy zavar lesz az egészből.

Donáthnak is ez volt a véleménye.

– Igen, ezt feltétlenül biztosítani kell. Akkor pedig igencsak ott tartunk, ahonnét kiindultunk: a pártnál.

Azzal váltunk el, hogy ezekről a kérdésekről az elvtársakkal ő még tárgyalni fog s legközelebb majd visszatérünk rájuk.

Kóválygó fejjel távoztam Pollner Györgyék szép budai lakásából. A Verpeléti úton a Duna felé kanyarodtam. Csöndre, levegőre volt szükségem.

A Duna-part lépcsőjére kuporodtam, hogy végiggondoljam

munkánkat. Előttem bölcs nyugalommal folydogált a Duna. József Attilán is így hömpölyöghettek át hullámai, de bennem, sajnos, nem tudtak olyan csodálatos gondolatokat ébreszteni.

Csaknem egy évtizede minden erőmmel arra törekedtem, hogy a kommunista párt nemzeti egységfront-politikája legálisan is képviselhető, minél nagyobb tömegek által elfogadott és támogatott politikai irányvonallá váljék. Felléptem minden olyan törekvés ellen, ami bármiféle más, korábbi vagy újsütetű zavaros, vagy jószándékú elképzelést a mi népfrontpolitikánkkal szemben próbált kijátszani, esetleg azzal szembeállítani. Hosszú idő óta, s talán nem minden eredmény nélkül foglalkoztatott az a kérdés is, hogyan lehetne a szociáldemokrata és más baloldali párttal és vezetőikkel, a szellemi élet képviselőivel, a kommunista párt partneri viszonyát elfogadhatóvá tenni, a legalitásból és illegalitásból eredő szakadékokat áthidalni. Ezek az erőfeszítések most mintha kárba vesztek volna. Vagy talán mégsem? Önmagammal vitatkoztam, de kételyeimre sajnos, egyelőre nem tudtam megnyugtató választ adni.

Tartottam magam a párt utasításához. Kapcsolataimat tájékoztattam a bekövetkezett változásról. A szerkesztőségben egyedül Gosztonyival kellett beszélnem. Őt különösebben nem lepte meg a dolog. Tiszta politikai gondolkozása hozta a pártba, de mozgalmi gyakorlata és tapasztalata nem lévén, a párt- és az osztályharcok bonyolult szövevényében még nehezen tudott eligazodni. Azt gondolta, itt is minden olyan tiszta és világos, mint ahogy ő azt elképzelte.

Nem volt ilyen könnyű dolog erdélyi kapcsolataim tájékoztatása. Kolozsvári barátaim kritikus szellemű, kezdeményező elvtársak voltak. Mindig kitartóan keresték, kutatták a jövő útjait. Bizonyság erre Balogh Edgár önéletrajzi írása. Az előzményekről (az 1942–1943-as időszak politikai elképzeléseiről ebben így ír:

„Az írók és kormányférfiak lillafüredi eszmecseréje után

világossá vált, hogy a Kállay-kettős számunkra nem hasznosítható, sőt, ez a megtévesztő kormánymanőver sorainkba is bomlást hoz: a németellenes polgári erők leválását lépésről lépésre a közös ügy következetes szolgálatáról, egy »harmadik út« megnyitását német vereség esetére a népi mozgalommal szemben. Józsa Béla jól eltalálta: most megint rajtunk a sor, Kolozsvárt kell megismételnünk a Történelmi Emlékbizottság immár foszladozó kezdeményezéseit. A Budapesten, tavasszal Kállai Gyula felelős kiadásában megjelent *Petőfi útján* című röpiratot vette alapul, s ezzel a javaslattal fordult a Korunk-csoporthoz (a lap már nem jelent meg, de írói közössége élt), hogy 1943 márciusára hozzunk ki hasonló kiadványt, egységbe szólítva Erdély antifasiszta eszmei képviselőit."

Eddig Balogh Edgár! De ugyanezt mondja a másik koronatanú, Nagy István is, feleleventve, miképp szerkesztették Józsa Béla irányításával a *48-as Erdély* című kötetet. Nagy Istvánnak azonban most nem ezek, hanem a párt feloszlatására vonatkozó megjegyzései érdemelnek figyelmet. Amit erről mond, azt hiszem, hűen tükrözi mindkettőnk tépelődését és kusza lelkiállapotát. Önéletrajzi regényében erről a következő sorok olvashatók:

„Az egyik előkészítő megbeszélésre felutaztam a fővárosba. Mielőtt Püski Sándor könyvesboltjába mentem volna, fölszaladtam a *Népszava* szerkesztőségébe, hogy a Kállai Gyula tanácsát kérjem. Ám ő a budai oldal egyik néptelen sétányán adott találkát. Négyszemközt kívánt beszélni velem, s a szerkesztőség nem volt alkalmas erre. Kora délután a sétány legelhagyatottabb felében várt reám. Jó ideig szótlanul, töprengő arckifejezéssel haladt az oldalamon. Majd nagyon komolyan tudomásomra hozta, hogy nagy horderejű taktikai fordulat végrehajtása előtt állunk. Még elhagyatottabb részébe értünk a napsütötte sétánynak... Előbb a Kommunista Internacionálé önfeloszlatását s annak indokait tárta elém, aztán a Ko-

mintern határozatából kiindulva tudomásomra hozta, hogy a magyar kommunista párt ugyancsak elhatározta önfeloszlatását. Az teszi ezt szükségessé, hogy véget érjenek a folyton kiújuló konspirációs válságok. Továbbá felmerült annak szüksége is, hogy egy Békepárt alakulhasson, amelynek a tengelyében a kommunisták állanak. A feloszlatással összekuszáljuk a kommunista párt sarkába szegődött Horthy-ügynökök hálózatát, amely addig a legkiválóbb elvtársak lebukását is elérte. A Békepártba való tömörüléssel lehetővé válik a Szociáldemokrata Párt ellenállásra vállalkozó balszárnyával és a Kisgazdapárt, meg a Parasztszövetség radikálisabb csoportjaival a szorosabb együttműködés is. A Békepárt felölelheti mindazokat, akik készek határozottabb cselekvésre annak érdekében, hogy Magyarország szembeforduljon a Hitler-cinkos Kállay-kormánnyal s az imrédysta, szálasista fullajtárokkal.

– Mi a véleményed erre nézve?

Az első hallásra megdöbbentett az önfeloszlatás híre. Én nemrég csak több elővigyázatosságra figyelmeztettem Józsa Bélát, azt is beleértve, hogy tartsák magukat távol tőlem, de arra álmomban sem gondoltam volna, hogy éppen ennyire válságos a helyzet, miszerint a párt feloszlatására is sor kerülhet. Már nem emlékszem pontosan, mit feleltem Kállai Gyula kérdésére. Valami afféle lehetett a válaszom, ha úgy sikerül létrehívnunk a Békepártot, hogy a kommunisták megőrizhessék kezdeményező készségüket s a csendőrügynökök nyomunkat tévesszék, ésszerűnek találom a határozatot, de ha nem sikerül, és azoknak is a nyakára visszük a kopókat, akiknek eddig még nem vetődtek fel a kommunista kapcsolataik...

– Az ügy érdekében vállalnunk kell ezt a kockázatot – felelte Kállai Gyula –, más lehetőség nem kínálkozik a holtpontról való kimozdulásra...

Azzal váltunk el, hogy az újabb fejleményekről majd értesít. A párttagok szabad elhatározásuk szerint választhatják meg,

hogy melyik felszínen mozgó, velünk egyetértő pártban vagy mozgalomban kívánják tovább vinni a szovjetellenes háborúból való kiugrást és a demokratikus átalakulásért vállalt küzdelmet. Ez most a legfontosabb, elérni ezt a közvetlen célt."

Tudomásom szerint hasonló volt a helyzet a budapesti elvtársak körében is. Kérdőjelek merültek fel: Hogyan tovább? Szerencsére a Békepárt tevékenysége hamarosan nagyon sok kérdőjelet feloldott.

De ekkor már más tényezők is közrejátszottak abban, hogy polgári szövetségeseink körében a kommunisták nélküli egységfront illúziója erősödött. Ezt magam is tapasztaltam. Több ízben felderítő körútra indultam. Néhányszor elmentem a Pannónia Kávéházba is, ahova hetenként Bajcsy-Zsilinszky személye vonzott elég népes asztaltársaságot.

Zsilinszky ekkor dolgozott a kormányhoz intézendő memorandumán, amelyet Tildy Zoltánnal együtt 1943. július 31-én adott át Kállay Miklós miniszterelnöknek. A memorandum fő gondolata a háborúból való kilépés volt, amely egy esetleges német megszállás kockázatát is vállalta volna. Ekkor már nagyon a levegőben lógott a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt szövetsége, amely az olasz kiugrás után, augusztus 7-én azonnal létrejött, egy jelentéktelen kis polgári pártot is magához szippantva.

Zsilinszky a memorandumot több politikai barátjának átadta véleményezésre. Engem is megtisztelt vele. Jómagam két alapvető megjegyzést fűztem hozzá. Az egyik: a nemzeti demokratikus egységfront gondolatát ne szűkítse le két-három párt szövetségére, hanem próbálja azt az ipari munkásság, parasztság és haladó értelmiség osztályalapjaira helyezni. A pártok koalícióját a társadalmi osztályok és rétegek összefogására kell építeni, amit a laza pártkereteknél sokkal szilárdabb talapzatnak éreztem. Úgy gondoltam, ez esetben a Béke-

pártnak is helyet biztosíthatunk a kialakuló szövetségi rendszerben.

A másik megjegyzésem Zsilinszky külpolitikai orientációjával függött össze. Ő változatlanul az angolszász orientáció híve volt, s mint ilyen, hosszú időn át bízott az angolszász erők balkáni előrenyomulásában. 1943 nyarára ez a hite ugyan megfogyatkozott, de a Szovjetunió felszabadító szerepével még ekkor sem tudott megbarátkozni. Külpolitikai helyzetelemzésében vákuum keletkezett. „Nekünk magyaroknak csak a magunk eredeti, igazi, hagyományainkkal jobban összehangolódó politikát kell összeegyeztetnünk a világ újjászervezésének immár kialakult angolszász alapelveivel." Mit tudhatott ilyen körülmények között a kormánynak, a miniszterelnöknek javasolni? A Hitler-fasisztákkal való szakítást.

Az olasz front összeomlása, a szociáldemokraták és kisgazdák szövetségének létrejötte után a politikai összejövetelek résztvevőinek száma ugrásszerűen megnövekedett. De még ha csak ez történt volna! Azoknak, akik addig csendben kuksoltak a hosszú asztalok mellett, kezdett a hangjuk megjönni. Jelentős részük mindjárt hangot is váltott.

A Békepárt ezekben a hetekben – az olasz kiugrás, a Szociáldemokrata Párt és Kisgazdapárt szövetségének deklarálása után – nagy röpcédulakampányba kezdett. Üdvözölve a nemzetközi és a hazai változásokat, röpcédulákon követelte: Hozzák haza honvédeinket! Különbékét! Alakuljon nemzeti kormány! Ezeknek a röpcéduláknak a tartalma és hangneme azonos volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának követeléseivel. Csaknem minden példányuk eljutott a Pannónia Kávéház asztalára is.

Nem vitatva a röpcédulák tartalmát, csípős megjegyzések hangzottak el.

– A Békepárt, úgy látszik, nem más, mint a kommunista párt.

– A kommunisták, ha feloszlottak, minek adnak ki röpcédulákat.

– Ezzel csak nehezítik a helyzetet!

– Kompromittálják az ügyet!

Ezekre a nézetekre és törekvésekre válaszolt a Békepárt 1943 végén a közéleti személyekhez eljuttatott emlékirata. Úgy éreztük, már nem elegendő a néhány mondatos röpcédula. Összefüggő módon ki kell fejteni politikai platformunkat. Az emlékirat megállapította: a jobboldali nemzeti egység, amelyet a miniszterelnök a Szovjetunióval szemben hirdet, a kollektív öngyilkosság programja. A memorandum figyelmeztet: A kormány Hitler kiszolgálásában bűntársává igyekszik tenni az ellenzéket. „A béke és a demokrácia kivívásának alapvető feltétele: a munkásság, parasztság és polgárság szoros harci szövetsége." A Békepárt vezetősége emlékiratát nem is az ország reakciós vezetőinek, hanem „a magyar nép hűséges és igaz fiainak" szánta. Ezeknek a világos, tömör politikai iratoknak is elsősorban a dolgozó tömegekre volt jelentős hatásuk: az ipari munkásságra és parasztságra.

Közelgett az az idő, amikor a súlyosbodó helyzet egyre inkább az ő helytállásukat követelte.

Szemben a német megszállókkal

1943 végén behívtak katonának. Állomáshelyünk a Ferenc József-laktanya volt.

A háború legsúlyosabb éveiben állandóan fejem felett lógott a veszély, hogy egy reggelen bekopogtat hozzám a postás a rettegett SAS-behívóval. Csodák csodája, hogy ez mindeddig nem következett be. Sem nálam, sem a szerkesztőség hadviselésre kötelezett korú tagjainál.

Ebben az időben már azt is tudtuk, minek köszönhetjük ezt a kedvező bánásmódot.

A Sajtókamara tagjait a Szovjetunió ellen indított háború kezdeti időszakában kikérték régi csapattestüktől s haditudósítókká nyilvánították őket. Akiket ezek közül katonai szolgálatra behívtak, haditudósítói minőségben küldték ki a frontra. Ami azt jelenti, hogy a törzskarokhoz osztották be őket. A puskaport csak nagy messziről szagolták, s e viszonylag védett állásokból küldték a tűzvonal eseményeiről szóló jelentéseiket.

A vezérkarnak és a Sajtókamarának nem volt nehéz rájönnie arra, hogy ilyen szolgálatra a kormánypárti és szélsőjobboldali lapok munkatársai sokkal alkalmasabbak, mint az ellenzéki lapoké. Főleg, amikor megkezdődött a „rugalmas elszakadás", az „aktív visszavonulás", a „frontok kiegyenesítése". A háborút ellenző tudósítók előtt ezt sokkal inkább szerették volna eltitkolni, semmint szem- és fültanúivá tenni őket. A *Népszava* munkatársai így tartalékállományban maradtak.

1943 vége felé azonban már ezt a helyzetet nem lehetett

fenntartani. A tartalékok hadianyagban, élelmiszerekben és hadra fogható katonákban erősen megcsappantak. Minden puskára, minden szem gabonára és minden katonára szükség volt. Bizonyítja az én esetem is. Szükség volt még rám is.

Mert hát miféle katona voltam én?

Öt évvel azelőtt képeztek ki, vagyis tanítottak meg „Jobbra át!"-ot, „Balra át!"-ot és „Hátra arc!"-ot csinálni. No, meg a puskafogásokra. De ilyen hosszú idő alatt nagyrészt még ezt is elfelejtettem. Amikor beléptem a laktanya kapuján, elölről kellett kezdenem mindent. Az 1939-es tavaszi behívóm után csak az akkor kapott tizedesi rangom maradt változatlan. E sarzsimat azóta is őrzöm.

De nemcsak én voltam ilyen helyzetben.

A Ferenc József-laktanyában csodálatos társaság gyűlt össze. Katonai kiképzése szinte mindenkinek csak annyiból állott, mint az enyém. Még azoké is, akik a Keleti Frontot már megjárták. Parancsnokaink sem törekedtek arra, hogy a harcászat, a hadviselés rejtelmeibe beavassanak. Terepfoglalkozásainkon pontosan azt csináltuk, amit öt évvel azelőtt Debrecenben. Pedig azóta negyedik esztendeje folyt a világtörténelem legszörnyűbb háborúja.

A német megszállás idejéig szolgáltam itt, egészen elfogadható körülmények között. Rendkívül érdekes összetételű századot kotortak össze belőlünk.

Volt közöttünk három újságíró. Egyikük, Koroda Miklós, a *8 órai Újság* munkatársa, a felszabadulás után több történelmi regény szerzője. Ő és két társa haditudósítóként már megjárták a Keleti Frontot. Mindegyiküknek, még a kormánypárti *Függetlenség* című lap munkatársának is, az volt a véleménye, hogy a németek elvesztették a háborút. Meggyőződésüket katonatársaik előtt nyíltan hangoztatták.

Velünk szolgált egy kisebb textilgyár tulajdonosa, aki minden adandó alkalmat felhasznált, hogy az újságírók közelébe

kerüljön, kifürkészendő: szovjet győzelem esetén milyen sors vár a „szociális érzésű" kis gyártulajdonosokra. Merthogy ő a munkásaival a legjobb baráti viszonyban van: az ő üzemében bérkövetelés, pláne sztrájk soha nem fordult elő.

Velünk szolgált az Asbóth–Magyar teniszpáros. Asbóth József akkor már bejárta a világot és nemzetközi hírnévnek örvendett. Sportteljesítményeikért a tisztek és katonatársaik is nagy respektusban részesítették őket. A két kiváló sportember ezt arra használta fel, hogy edzésekre és versenyekre hivatkozva, minden héten kétszer-háromszor eltávozási engedélyt kért.

Századunkban szolgált Szabó Iván szobrászművész és Sőtér István író, irodalomtörténész. Az előbbi, mihelyt pihenőt kaptunk, vagy vége volt a foglalkozásnak, zsebéből azonnal kihúzott egy kis fadarabot, s bicskájával faragni kezdte. Sőtér zubbonyának a zsebében viszont mindig ott volt valamelyik francia szerző műve, s a pihenő idején állandóan azt böngészte. Századunknak rajtuk kívül voltak tanár, mérnök, zenész, énekes, banktisztviselő és az isten tudja, még miféle tagjai.

Katonai szolgálatunkat megkönnyítette, hogy a délelőtti kivonulás és kiképzés után másnap reggelig állandó kimaradási engedélyt kaptunk. Estéink szabadok voltak, s az éjszakát odahaza tölthettük. Ezt a „kedvezményt" elsősorban annak köszönhettük, hogy a laktanyában már úgysem tudtak elszállásolni bennünket. Ez lehetővé tette számomra, hogy délutánonként és esténként bejárjak a szerkesztőségbe, s szinte ugyanúgy végezzem a munkámat, mint a behívás előtt. A Kulacsba is gyakran ellátogattam.

Akkor nem tudtam, a magas hadvezetésnek mi volt a terve velünk, de kiképzésünket afféle operettkatonáskodásnak tekintettük. Még a tisztjeinkkel s a kiképzést végző altisztekkel való viszonyunkat is ez jellemezte. Ma már tudom, hogy kiképzésünk a tartalékos tiszti előléptetés feltétele volt.

Egy héten kétszer tantermi foglalkozást tartottunk. Ismer-

kedtünk a hadviselés, a harcászat alapelemeivel, a modern harcászati fegyverekkel. De csak rajzokban és képekben. Emellett fontos feladatunk volt a Tiszti Becsületügyi Szabályzat elsajátítása. Tiszti ranggal ugyan nem rendelkeztünk, tisztesek s legfeljebb altisztek voltunk, de parancsnokaink úgy gondolták, hogy a leendő tartalékos tisztek számára ezek nélkülözhetetlen ismeretek. Kimerítő részletességgel foglalkoztunk a lovagias ügyekkel: a derék angol katona, Clair Vilmos *Párbaj Codex* című könyve alapján a párbajra való kihívással és az elégtételadással.

Ebben én mintapéldaként szolgáltam.

Történt ugyanis, hogy a nevemmel jelzett *Népiség, demokrácia, szocializmus* című könyvről Rajniss Ferenc hetilapja, az *Egyedül Vagyunk* mérges hangú cikket írt. Engem nyíltan hazaárulás vádjával illetett. A vasárnap késő délután megjelenő *Független Magyarország* című lap viszont védelmébe vett. A cikket Fodor József költő írta. Akik őt ismerték, elképzelhetik, hogy cikke milyen fulmináns hangú lehetett. Rajnissékkal szemben Fodor nagy hazafinak titulált, s az általam képviselt politikát nemzeti érdeknek, a nép igaz ügye szolgálatának nevezte.

E cikkek nem kerülték el századparancsnokunk, Veres János százados figyelmét sem. A tantermi foglalkozáson szóvá is tette. Felszólított, magyaráznám meg, mit értek én a demokratikus nemzeti egység politikája alatt. Röviden kifejtettem, mi e politikai koncepció lényege. Figyelmesen végighallgatott, nem téve egyetlen közbevetett szót és ellenvetést sem. Pillanatnyi csend, ideges feszültség nehezedett a teremre. Katonatársaim, akik közül sokan szimpatizáltak nézeteimmel, lélegzet-visszafojtva várták, mi következik ezután. Mennydörgésre, villámcsapásokra számítottak. De a feszült csend tovább tartott. Végre Veres János mégis csak megszólalt. Ugyanazon a nyugodt hangon, ahogyan a foglalkozást megkezdte:

– Most legalább a lovagias kihívásnak és elégtételadásnak megvannak a főszereplői – mondotta, s kiszólította a padból Kárász Józsefet, az *Egyedül Vagyunk* velünk szolgáló szerkesztőhelyettesét és engemet.

– Önök kölcsönösen becsületsértést követtek el. Most hívják ki egymást és vegyenek a sértésért lovagias úton elégtételt.

Ezzel megkezdődött a lovagi erények középkori gyakorlatának modern színpadi változata. Két főhőse: egy kommunista és egy nyilas újságíró. A becsületsértést mindketten azzal követték el, hogy kölcsönösen lehazaárulózták egymást. Ezért elégtételt kérnek. Elküldik segédeiket, s ellenfelüket párbajra hívják ki. Ebben is, mint minden színjátékban a legfontosabb a pontos szövegtudás volt: a Párbaj-kódex paragrafusainak betű szerinti bemagolása, s előírásainak pontos betartása.

Az osztályharcnak ez a lovagi tornává való modernizálása, helyesebben karikírozása a tanfolyam minden résztvevőjét nevetésre ingerelte. Egy-egy szavunk és elszólásunk fékezhetetlen kacajt fakasztott.

Történt pedig mindez 1943 őszén, a fasiszta hadigépezet sztálingrádi, voronyezsi és kurszki veresége után. Elképzelhető: sokan kételkednek majd szavaim hitelességében. Ha nem velem történik meg, lehet, hogy én is ezt tenném. Így csak azt ajánlhatom, ha valaki mindezt az írói fantázia szüleményének tartja, kérdezze meg sorstársaimat, Kárász József írót és Sőtér István Kossuth-díjas akadémikust.

Ezekben a napokban de sokszor eszembe jutott Švejk, a derék katona. Nem azért, mintha hasonló lettem volna őhozzá. A helyzet, a körülmények, amelyek között mindez lejátszódott, juttatták eszembe az első világháború e felülmúlhatatlan szatirikus hősét.

*

Míg mi ilyen dolgokkal foglalkoztunk, a Német Birodalom hadereje megszállta Magyarországot.

A német megszállás időpontjában, vagyis abban a pillanatban, amikor én ezt érzékelni tudtam – 1944. március 19-e hajnali 3 óra 20 perckor –, éppen szolgálatban voltam.

Nem tudom, ma is így van-e, de akkor az éjszakai szolgálat azt jelentette, hogy kétóránként váltva egymást, sisakkal a fejünkön, csőre töltött puskával a vállunkon sétáltunk előre-hátra a laktanyakerítés kijelölt külső szakaszán.

Én éppen a Ferenc József-laktanya Népliget felé néző fő frontját védelmeztem. Ha valaki az Üllői útnak ezen az oldalán közeledett, rá kellett kiáltani.

– Állj, ki vagy?

Ha nem tudta a jelszót, vissza kellett fordítani, vagy hasra kellett fektetni. Ha nem engedelmeskedett, lőni kellett.

Több ízben voltam már laktanyaőrségen, s pontosan tudtam teendőimet. Azt is tudtam, hogy az ügyeletes parancsnok gyakran ellenőrzi az őrség munkáját, s ha valami szabálytalanságot észlel, több napi laktanyafogság a büntetés.

A március 19-re virradó éjszaka meglehetősen hideg és szeles volt. A Népliget öreg fái a kavargó szélben jobbra-balra hajladoztak, s fájdalmasan ropogtatták ágaikat. Ez megnehezítette a szolgálatot. Egy egész erdő nagyságú liget recsegése-ropogása közepette nem nagyon lehetett észrevenni azt sem, ha valaki az utca laktanya felőli oldalán közeledik.

Hajnaltájt mégis különös neszek ütötték meg a fülemet. Mintha ez már nem is a szélcibálta fák zúgása lenne. Annál keményebben, egyenletesebben, s ugyanakkor másodpercről másodpercre erősebben zúgott, morajlott valami. Motorok búgására emlékeztetett. Néhány pillanat, s már fel is hördültek a főbejárat előtt.

Az első páncélkocsiból egy magyarul beszélő katona ugrott ki. Szigorúan tartottam magam az előíráshoz:

– Állj, ki vagy! – kiáltottam, amekkorát csak tudtam, hogy a motorok zúgását is túlharsogjam. Meglepő választ kaptam:

– Ne ordítozz, hanem nyittasd ki a kaput! Nem látod, hogy a szövetséges haderők páncélosai érkeztek meg?

Én valóban nem láttam, hogy kik érkeztek az általam őrzött kapu elé, de azt igen, hogy nagyon sokan vannak. Az éjszakai félhomályban egyik páncélkocsi szinte a másikra torlódott. Úgy láttam, tankok is vannak közöttük.

Az ország tervezett német megszállásáról természetesen semmit sem tudtam. Horthy ugyan a klessheimi kastélyban Hitlernél volt látogatóban, de ebből sokkal inkább lehetett arra következtetni, hogy a fasiszta diktátor újabb anyagi és katonai erőket próbál kicsikarni belőlünk, mint arra, hogy formálisan is megszállja Magyarországot. Nem sejthettem hát, milyen történelmi pillanat résztvevője vagyok.

Azóta gyakran megelevenedtek emlékezetemben ezek a tragikus pillanatok. Képtelen dolgok is felötlöttek bennem. Gyakran játszadoztam a gondolattal: mi lett volna, ha az egyszál kapuőr tűzharcba bocsátkozik a megszálló német páncélosokkal.

Ma már tudjuk, milyen történelmi rangra emelkedett Bajcsy-Zsilinszky pisztolylövése, az egyetlen méltó válasz a német fasiszták galád merényletére. Pedig ő csak néhány Gestapo-legénnyel vette fel a harcot, én viszont egy páncélos ezreddel szállhattam volna szembe. Micsoda történelmi pillanatot szalasztottam el: egy ócska Manlicherrel tüzet nyitni a német tankokra, öt golyóval szétlőni az egész Wehrmachtot. Helytállásom túlszárnyalta volna pompeji katonáét. És ugyanakkor hasonlóan reménytelen vállalkozás lett volna! Az első golyót talán még kilőhettem volna, de mire zárdugattyús puskámban a másodikat a csőbe irányítom, a németek gyorstüzelő géppisztolyaikkal engem már rég szitává lőttek volna. Helytállásomnak még erkölcsi értéke sem maradt volna: testemmel

együtt híre-hamva is eltűnt volna az éjszaka mindent elnyelő sötétségében.

Nem ezt tettem!

A meglepetéstől még magamhoz sem tértem, amikor a magyarul beszélő tisztet követő német katonák kiragadták kezemből a puskát, engem pedig bedobtak a laktanya kapuján. Az őrséget ők maguk vették át. A megszállók percek alatt elárasztották a laktanya udvarát, behatoltak a parancsnoki épületbe, a legénységi körletekbe, a katonákat kikergették ágyaikból, s kezdtek otthonosan berendezkedni. Mire megvirradt, egyrészük már jóízűen aludt, mi pedig az udvaron ácsorogva vártuk: mi következik, milyen sors vár ránk?

Menekülés a Gestapo karmai közül

Azok a barátaink, akik az állandó kimaradás birtokában odahaza tölthették az éjszakát, reggel a szokásos időpontban megjelentek a laktanyában.

A legtöbbjük nem tudott semmiről semmit. A város úgy ébredt, úgy kezdte az életét, mintha mi sem történt volna. Hitler ezt az akcióját is vasárnapra virradó éjjel hajtotta végre. Minthogy a megszállás az éjszaka leple alatt ellenállás nélkül zajlott le, senki sem látta-hallotta, hogy német csapatok özönlötték el a várost. Mire pedig megvirradt, az előre kiszemelt szálláskörletek nyomtalanul elnyelték őket.

Mindössze azok a barátaink értesültek az eseményekről, akik a Magyar Távirati Irodával, a Rádióval vagy a Külügyminisztérium sajtóosztályával jó összeköttetéssel rendelkeztek. Elsősorban Koroda Miklós és Pogány György. Ők már a részletekről is tudtak. Tőlük hallottam, hogy a megszállással egyidőben a Gestapo nagyarányú letartóztatásokat hajtott végre. Amikor ők erről értesültek, azonnal távoztak a lakásukról, nehogy hasonló sorsra jussanak. Egy ideig a városban kóboroltak, majd ide-oda villamosoztak, végül bejöttek a laktanyába, ahol – úgy gondolták – viszonylagos biztonságban érezhetik magukat. Számításuk pillanatnyilag bevált.

Engem is a laktanya mentett meg a letartóztatástól.

Este ugyan még bosszankodtam, amiért szombaton laktanyai szolgálatra osztottak be. Milyen jó lett volna az estét barátaimmal a Kulacsban, esetleg Verával kettesben tölteni. Még a szolgálat teljesítése közben is ezen járt az eszem. Gon-

dolataimból a páncélkocsik dübörgése ébresztett fel. Most pedig már annak örültem, hogy a fagyos reggeli szélben a laktanyaudvar közepén diderghetek. Ha álmaim beteljesedtek volna, e pillanatban már a Gestapo foglya lennék.

Erről nemsokára bizonyosságot is szereztem.

A laktanyaudvaron volt egy nyilvános telefonfülke. Amikor Koroda Miklós és Pogány György elmondotta, hogy városszerte nagy letartóztatások vannak, felhívtam főbérlőm, dr. Nagy Antal Kálmán lakását. Ezt a derék röntgenes segédorvost 1942-ben az egyik mozgó vesztőhellyel Ukrajnába vezényelték, hogy kiváló szakmai ismereteit az aknamezők eltávolításában hasznosítsa. A felesége egy év múlva értesítést kapott, hogy férje a visszavonulás során nem bírva az éhséget, a kimerültséget, a végtelen menetelést, a derékig érő hóban egy hóbuckára ült és kővé fagyott. Feleségét a szörnyű hír megrendítette, de nem törte meg, sőt tovább edzette. Ő vette fel a telefonkagylót. Kérdésemre csak ennyit válaszolt.

– Gyufa, vigyázzon! Vendégei voltak.

Azt hiszem, az öreg nyilvános laktanyai telefonnak akkora forgalma, mint ezen a napon, még nem volt. Mindenki fel akarta hívni otthonát, hozzátartozóit. A laktanyában senkitől semmiféle eligazítást nem kaptunk. Se a századparancsnokunk, se a kiképző őrmesterünk nem mutatkozott. Annyit tudtunk csupán, hogy a laktanya körletét senki sem hagyhatja el. Erről a német őrség gondoskodott.

A laktanyaudvar pillanatok alatt megtelt hírekkel, híresztelésekkel, és ami az ilyen helyzetekben szinte törvényszerű: rémhírekkel. A legtöbbet természetesen mi, újságírók telefonáltunk. Ezt a többiek is méltányolták, hiszen tőlünk várták a megbízható információkat. A lakásomon kívül megpróbáltam a szerkesztőséget is felhívni, de hiába. A készülék csöngött, de nem vette fel senki. Korodáék a Magyar Távirati Irodával próbálkoztak, de ott sem vállalta senki az információ-

adás felelősségét. – Várjátok meg a hivatalos közleményt! – elégítettek ki bennünket. Végül újságíró barátainkat tárcsáztuk, azokat, akik elég biztonságban érezhették magukat ahhoz, hogy odahaza maradjanak.

A tőlük kapott információk alapján kezdett összeállni a nap eseményeinek valóságos képe.

A németek az ország megszállását a legnagyobb titokban készítették elő. Erről a magyar kormány, a vezető politikusok s a hírközlő szervek sem tudtak előre semmit. A már megszállt határ menti városok sem értesíthették a központi kormányzati és hírközlő szerveket, mert a bevonuló német katonák minden községben és városban elsősorban a közigazgatási és hírközlő központokat szállták meg, s vették ellenőrzésük alá. Akik a fővárosban mégis tudomást szereztek róla, azok a külön, főleg katonai rádió leadóállomások útján kapták értesüléseiket.

A laktanya udvarán tudtuk meg, hogy a Gestapo a magyar nyilasok segédletével előre elkészített listák alapján az éjfél utáni órákban rajtaütésszerűen nagyarányú letartóztatásokat hajtott végre. A hajtóvadászat kiterjedt az ellenzéki pártok vezetőire, az antifasiszta demokratikus egységfront szervezőire, haladó írókra és publicisztákra. Az egyik telefonáló közölte, hogy Tildy Zoltánnak és Szakasits Árpádnak sikerült lakásukról az utolsó pillanatban megszökniök. Egy másik telefonáló közölte, hogy Zsilinszky ágyából kiugorva pisztollyal fogadta a Gestapo-legényeket, akik aztán – az első hírek szerint – a saját hálószobájában, felesége szeme láttára szitává lőtték.

A nap az ilyen és ehhez hasonló hírek idegtépő kavargásában telt el. Mindent tudtunk és úgy éreztük, mégsem tudunk semmit. Mi ebből az igaz, mi a zavaros idők torzító tükrének a terméke, s mi a szándékos rémhírterjesztés?

Tehetetleneknek éreztük magunkat.

És még inkább annak éreztük, amikor délután sorakoztattak

bennünket, s Veres János százados rövid parancsot olvasott fel. A lényege az volt, hogy a Német Birodalom, szövetségi hűségének eleget téve, fegyverbaráti kötelezettségét teljesítve, a közelgő nehéz időszakban az ország, a magyar nép segítségére siet, hogy elhárítsa a vörös rém határainkhoz való közeledésével fenyegető katasztrófát. A német Wehrmacht egységei iránt tanúsítsunk messzemenő figyelmet, s velük igaz szövetségeseinkhez méltó bajtársi viszonyt létesítsünk. Áldozatvállalásukat messzemenően viszonozzuk. A laktanyaparancsnokság a további intézkedésig összetartást rendel el. A kiadott kimaradási engedélyek a parancs kihirdetésétől kezdve érvénytelenek. A laktanya körletét senki el nem hagyhatja.

A parancs szíven ütött bennünket. Engem különösképpen. Karpaszományos bajtársaim között én voltam az egyedüli, aki a letartóztatandók listájára már Berlinben felkerült, s akit március 19-én hajnalban el akartak hurcolni.

A laktanya ettől a veszélytől megmentett. De meddig? Lehet, hogy csak pillanatokig. Az is lehetséges, hogy a Gestapo máris tudja, melyik alakulatnál szolgálok, s bármelyik pillanatban elhurcolhatnak. Lehet, hogy a laktanya számomra máris börtönné változott. Ahonnan se ki, se be!

Kegyetlenül éreztem magamat.

Így köszöntött ránk az este, a takarodó ideje. A legénységi szobákba tereltek bennünket, minden ágyba két embert osztva be. Képzelhető, milyen kényelmes fekvést biztosított két katona számára az amúgy is keskeny vaságy. Mindketten félig az ágy szélső vasrúdján feküdtünk. A napi események izgalmai után legfeljebb csak percekre ragadt le a szemünk.

Három napig a laktanya foglyai voltunk. Ki se vonultunk, a gyakorlatokat az udvaron végeztük. Ennyi „Jobbra át!"-ot és „Balra át!"-ot még nem csináltam, mint ez alatt a három nap alatt. Parancsnokaink nyilván arra gondoltak, hadd lássa

a német, milyen kemény kiképzésben részesülnek magyar szövetségesei.

Ugyanakkor bőven volt időnk megfigyelni nagy német fegyverbarátainkat. Sokat nem láttunk belőlük, de ez is épp elegendő volt. A laktanyán belül sem igen mutatkoztak. Délelőttönként szabad foglalkozást biztosítottak számukra, s ezt a legtöbben alvásra használták fel. Legnagyobb számban akkor láttuk őket, amikor ebédért sorakoztak. Jó kosztjuk volt. A mi menázsink minősége viszont egyik napról a másikra megváltozott: ugrásszerűen romlott.

A német katonák erőteljes férfiak voltak. Sok volt közöttük az idősebb és az egészen fiatal. Voltak olyan testes, hízásnak indult katonák, akiken majd szétrepedt a német plundra. Egyiküknek-másikuknak akkora ülepe volt, hogy ha ráirányították volna egy golyószóró egész lövedéktárát, azt is elnyelte volna. Egyébként velünk, magyar bajtársaikkal mit sem törődtek.

Március 19-én Horthy is hazaérkezett Klessheimből. Azonnal összehívatta a miniszter- és a koronatanácsot. Kállay Miklóst, a németek követelésére, mint megbízhatatlan politikust, kormányelnöki tisztéből felmentették. Utóda Sztójay Döme, Magyarország berlini követe, a magyar kémelhárítás korábbi főnöke lett. Kállay Miklós érezve, hogy leváltása után teljesen ki van szolgáltatva a németeknek, a Sándor-palotából egyenesen a Török Köztársaságnak ugyancsak a Várban levő követi rezidenciájára sietett, ott keresve menedéket.

Harmadik nap este feloldották az összetartást. Újból kimehettünk a városba, engedélyezve, hogy odahaza aludhassunk. Rendkívül megörültem ennek. Kiterveltem, ezt az alkalmat használom fel arra, hogy végképp búcsút mondjak a hadi életnek.

A télies időjárás tovább tartott, sőt a német megszállás éjszakájához képest rosszabbodott. Erős szél fújt, havas eső

esett. Az utcákon alig egy lélek. Mindenki örült, ha minél előbb otthonába térhetett. Ez a nagy csend, a komisz időjárás felbátorított, hogy hazamenjek, civilbe vágjam magam s végképp illegalitásba vonuljak. De mindjárt kiderült, hogy ostobaságot követtem el.

Taxival érkeztem, s a sofőrt megkértem, a kapu előtt várjon rám, azonnal jövök. Alig léptem azonban a lakásba, főbérlőim nagy meglepetésére újból megszólalt a csengő, s félretolva őket két detektív rontott albérleti szobámba. Épp a civil ruhámat emeltem ki a szekrényből.

– Tegye csak vissza a ruháját! Velünk jön! – mondták.

– Dehogy megyek. Nem látják, hogy katona vagyok?

– Látjuk, mégis velünk jön. Parancs van rá!

– Mint katona, a honvéd vezérkar illetőségi körébe tartozom. Önöknek nincs joguk letartóztatni.

Mintha kissé meginogtak volna. Elővették szokásos módszerüket. Nem veszélyes a dolog, mondották, csupán néhány apróságot szeretnének tisztázni.

– Azt lehet itt is – válaszoltam.

– Nem, nem, az itt nem lehetséges. Jegyzőkönyvet kell felvenni.

Több mint negyedóráig vitatkoztunk. Miután nem jutottunk ötről a hatra, az egyik detektív a szomszéd szobából telefonon felhívta dr. Wajand Tibort, a főkapitányság politikai osztályának helyettes vezetőjét, aki engem az 1942-es letartóztatások idejéből ismert. A beszűrődő válaszokból megértettem, Wajand azt az utasítást adta, ha nem engedelmeskedem, alkalmazzanak erőszakot.

A telefonáló detektív ezt közölte velem.

– Nem tehetik meg, katona vagyok – hangsúlyoztam újból.

– Akkor menjen a telefonhoz. dr. Wajand Tibor főfelügyelő úr kíván magával beszélni.

A telefonkagyló a készülék mellett feküdt az asztalon, s a szélvihar kavargását követve, recsegett-ropogott.

Fülemhez szorítottam. Rekedtes hang búgott bele, Wajand Tibor hangja:

– Kérem, engedelmeskedjék a rendőrség parancsainak. Valóban csak formális dolgokról van szó. De, ha ellenkezik, kénytelen vagyok bilincsbe veretni.

A detektívek nem tágítottak. Láttam, a parancs komoly, s ők mindenre el vannak szánva.

Elindultunk a lépcsőn lefelé. A bejárati folyosóra érve, az egyik detektív kicsöngette a házmestert. Keze oly magabiztosan nyúlt a csengő gombja után, mintha napok óta gyakorolta volna az eligazodást a nagy bérházban. A házmester lehajtott fővel és földre sütött szemmel jött ki, kerülve a tekintetemet. Az előbb, mikor jöttem, szintén ő nyitott kaput.

A havas eső változatlanul kavargott, talán még erősödött is. A taxi a kapu előtt várt. A detektívek nyilván már órák hosszat várakoztak rám, s kocsijukat régen elengedték. Miért ne legyek nagyvonalú? – gondoltam. Elegánsan, szinte főúri gesztussal felajánlottam nekik a rám várakozó taxit. Örömmel fogadták. Így legalább nem kell villamosra várakozni, kétszer is átszállni, s a városon keresztül szép lassan bumlizgatni.

A főkapitányság épületében óriási sürgés-forgás. Detektívek futkostak a folyosókon le és fel, egyik szobából a másikba.

Egy kisebb szobába vittek. Elvették a derékszíjamat, a bakancsfűzőmet, s az egyik sarokban egy rozoga irodai székre ültettek, arccal a fal felé. Rajtam kívül már hárman ültek ugyanígy a szobában.

Ez a szituáció nem nagyon tetszett. Nem úgy festett, mintha csak valami formális dologról lenne szó. Kísérőim eltűntek, s ezzel mintha meg is feledkeztek volna rólam.

A szoba közepén egy rendőr vigyázott ránk, de mi őt nem láttuk, csak vakkanásszerű hortyogását hallottuk néha. Az

édes álom e fülsértő megnyilvánulásától ő maga is felébredt. Utána hosszabb ideig zavartan köszörülgette a torkát, még krákogott is, ezzel akarta kiverni szeméből az álmot.

Fáradt voltam. A laktanyában már három éjszaka alig aludtam valamit. Ültömben gyakran elszenderedtem, s csak az ajtók csapkodására riadtam fel. A szobában egy poros villanykörte pislákolt, olyan nyomorúságos fényt árasztva, hogy az óra mutatóit is alig tudtam megkülönböztetni egymástól.

Éjfél felé járhatott az idő. Az ajtócsapkodás szaporodott. Nem tudtam elképzelni, miért nyitogatják negyedóránként az ajtókat, amikor egyikőnket sem szólítják kihallgatásra. Úgy látszik, csak ellenőrizték, megvagyunk-e valamennyien.

Eddigi letartóztatási és börtönélményeim alapján megtanultam, hogy az éjszakai kihallgatások a legszörnyűbbek. Nemcsak azért, mert a foglyok szellemi, idegi és fizikai állapota ilyenkor a legernyedtebb, hanem azért is, mert a kihallgatók ilyenkor a legkegyetlenebbek. Még azért is szerencsétlen áldozatukon akarnak bosszút állni, hogy aznap éjszaka nem maradhattak odahaza, nem mehettek el barátaikkal egy kiskocsmába, esetleg éppen emiatt hiúsult meg egy kellemes kalandot ígérő randevú. Igaz, a mai napok az ilyen esti-éjszakai kiruccanásoknak sem nagyon kedveztek, legfeljebb csendes otthoni pihenésre csábítottak.

Az ajtó nyitogatásakor már többször fel akartam ugrani a helyemről, hogy kérjem: tisztázzuk azt az egy-két jelentéktelen dolgot, de a székhez cövekelve továbbra is ülve maradtam. Részint eddigi kellemetlen élményeim miatt, részint azért, mert reggelig úgyis itt kellene maradnom, hiszen éjnek idején nem kívánatos az utcára merészkedni. Már a következő utcasaroknál elfoghatnának, talán egyenesen a Gestapo karjai közé futnék.

Vártam hát türelmesen, s közben a ránk ügyelő rendőrrel s három fogolytársammal versenyben szundikáltam.

Hajnal felé kezdett megélénkülni a folyosón az élet. Szobánk ajtaja is az eddigi ritmikus, már-már andalító csapódásoktól eltérően sokkal gyakrabban nyitódott-csukódott. Olykor akkorát dörrenve, mint egy kisebb égiháború.

Ilyenkor az ember idegállapota mindennek különös jelentőséget tulajdonít. A nagy ajtócsapkodást rossz jelnek tekintettem. Mi lesz itt, ha ez az öreg, ócska épület teljesen felébred gyötrő éjszakai álmából. Ha a főkapitány és helyettesei, az osztályvezetők, a főfelügyelők és felügyelők szobái benépesednek, s megkezdődik a nappali műszak. Ha megnyílnak a kínzókamrák ajtajai.

Mint életem nehéz pillanataiban mindenkor, most is az élet kellemesebb oldalaira próbáltam gondolni.

Eszembe jutott eddigi szabadulásaim pillanata. Íme, most is! Hogyha ennek az épületnek a kapuján kilépnék, a világ egyik legszebb városképének kellős közepén találnám magam. Előttem a Vár, a csodálatos budai panoráma a Citadellától a János-hegyig. Szemközt a Duna felett lebegő Lánchíd, lábainál Deák Ferenc és Széchenyi István szobrával, s tőszomszédságában a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek ifjúkoromban hányszor vágytam átlépni szentnek hitt küszöbét. De én tudományos foglalkozás helyett a politikai tevékenységet választottam, abban az erős meggyőződésben, hogy előbb a társadalmi viszonyokat kell megváltoztatni. A tudomány fejlődése előtt is ez nyitja meg igazán az utat.

S íme, most ide jutottam. Nem az Akadémiának a nemzet felemelkedését, hanem a főkapitányság épületének a nép elnyomását szolgáló falai közé.

Szennyes, szürke derengés töltötte meg a szobát, s egy kicsit a lelkemet is. Egy újabb ajtócsapódás után valaki megállt a hátam mögött és megkérdezte:

– Maga hogy került ide?

Fejemet oldalt fordítva válaszoltam:

– Az este előállítottak. Azt mondták, néhány jelentéktelen dolgot akarnak tisztázni. Wajand főfelügyelő úr azt mondta, utána távozhatom.

Szó nélkül távozott. Az 1942-es letartóztatások idejéből ismerhetett. Most zavartnak, tétovának látszott. Alig egy félóra múlva azonban visszatért. Azt hittem, a jelentéktelen dolgokat akarja tisztázni. De nem! Mentegetődző hangon kért, legyek türelemmel. Majd hozzátette:

– Nem tudom, mi lesz. Sombor-Schweinitzer őméltóságát is letartóztatták.

A közlés meglepett. Ez nem olyan dolog, amit a foglyoknak el szokás mondani. Meglepett letartóztatásának ténye is. Kiderült, hogy Schweinitzert a németek angolszász ügynöknek tekintették. Ezért csaptak le rá. Wajand Tibor, Schweinitzer helyettese, még a helyén volt, de a politikai osztály okos, művelt, agyafúrt vezetőjének letartóztatása a főkapitányságon nagy kavarodást idézett elő s mindenkiben a bizonytalanság érzését keltette.

Közben odakint is peregtek az események. Háziasszonyom még az este, közvetlenül elhurcolásom után, felhívta Koroda Miklós újságíró barátomat, s közölte vele a történteket. Koroda azonnal több helyre telefonált, de érthető, hogy ügyemben épp azok nem tehettek semmit, akik egyébként szívügyüknek tekintették volna. Mindenkinek elég gondot okozott, hogy saját magát biztonságba helyezze. Olyan helyzet alakult ki, amikor a legképtelenebb út bizonyult a legjárhatóbbnak.

Koroda Miklós és a század újságíró tagjai reggel magánkihallgatást kértek a századparancsnoktól. Elmondták neki, hogy mi történt velem. A Gestapo parancsára, minthogy 19-én hajnalban nem találtak otthon, a főkapitányság emberei tegnap este a lakásomon őrizetbe vettek. Háziasszonyom közlése alapján elmondották azt is, hogy én tiltakoztam az eljárás ellen, mondván, hogy reám csak a honvéd vezérkar s közvetlen

feletteseim parancsai kötelezőek, s nem a rendőrség intézkedései.

Koroda Miklósék meggyőzően érvelhettek. Veres János százados azonnal felkapta a telefonkagylót s a főkapitányságot tárcsázta. A laktanya-parancsnokság nevében jelentést kért letartóztatásomról. Erre csak azt a választ kapta, hogy a rendőrség a Gestapo parancsára járt el. Veres Jánost, bár Ludovika Akadémiát végzett hivatásos tiszt volt, az ország megszállása és a laktanyába betört német katonák dölyfös magatartása őszintén felháborította. Nem csoda, hogy ebben a hangulatban gyors intézkedésre szánta el magát. Katonai járőrt állított össze, azzal az írásbeli paranccsal, hogy engem a főkapitányságról kísérjenek be a laktanyába.

Dél tájban lehetett, amikor egy detektív nevemen szólított. A folyosó végén egy nagyobb szobába kísért, ahol nagy meglepetésemre Koroda Miklós karpaszományos őrmester vezetésével hat feltűzött szuronyú ismerős katona várt rám. A szobában tartózkodó rendőrtiszt rövid jegyzőkönyvet vett fel arról, hogy engem a honvéd vezérkar parancsára illetékes katonai alakulatomnak kiadtak. Ezt a tényt Koroda Miklós az írásbeli parancs átadásával s a jegyzőkönyv aláírásával hitelesítette.

Jó hangulatban tértünk vissza a laktanyába. Patrujjal való kísértetésem az utcán semmi különösebb érdeklődést nem keltett, az ilyen jelenségek annyira mindennaposak voltak. A járőr egyenesen a századparancsnok elé vezetett. A kihallgatás rövid ideig tartott.

– Miért tartóztatták le?

– Alázatosan jelentem, nem tudom. A Gestapo számos közéleti embert, írót, tudóst tartóztatott le. Március 19-én hajnalban engem is kerestek. Most azt mondták, néhány jelentéktelen dolgot akarnak tisztázni, de erre sem került sor. Nem kérdeztek semmit.

Csodálkozó arckifejezéssel hallgatott végig. Hogy e helyzet képtelenségét még inkább érzékeltessem, elmondottam friss értesülésemet.

– Sombor-Schweinitzer főkapitány-helyettes urat is letartóztatták.

– Az lehetetlen!

– Az egyik felügyelőtől hallottam.

– Disznóság! – robbant ki belőle a felháborodás. – Néhány napig ne hagyja el a laktanyát! A saját biztonsága érdekében.

Néhány napig a parancs szerint jártam el.

Ettől az időtől kezdve azonban végképp búcsút mondtam kedves albérleti szobámnak, amelyben a háború négy esztendeje alatt laktam. Amikor újból kimerészkedtem a városba, éjszakáimat ismerőseimnél, hol itt, hol ott töltöttem. Háziasszonyomat azért időnként felhívtam. Megkértem arra, hogy ruháimat egyik ismerősömhöz vitesse el. Úgy gondoltam, hamarosan szükségem lesz rájuk.

Búcsú a katonaélettől

A laktanya már kétszer mentett ki a Gestapo karmaiból. Ám minden jel arra mutatott, hogy a harmadik alkalomra várni istenkísértés lenne. Ezt nem szabad bevárni!

A városban lázasan folyt a hajsza a haladó emberek kézrekerítésére. Tovább kutattak azok után is, akik március 19-én hajnalban kicsúsztak a kezeik közül.

A megszállók kezdtek berendezkedni a városban. Az uralkodó körök szolgai behódolása láttán bátorságuk kezdett megjönni, s önérzetük a szemtelenségig növekedett. Pár nap múlva már nem is megszállóknak, hanem őslakóknak érezték magukat. A főváros villalakásaiban, a legszebb hotelekben, a Dunaparti szállodákban rendezkedtek be. Úgy jártak-keltek bennük, mintha ott születtek s egész életükben ott éltek volna.

Nem volt alaptalan az a feltételezésem, hogy hamarosan rájönnek, hol teljesítek szolgálatot. Akkor pedig már sem a véletlen, sem a kezdeti zűrzavar mentőkörülményei nem segíthettek volna rajtam. Tovább kísérletezni bűn lett volna! Nem is próbálkoztam vele.

A főkapitányságról való kiszabadításom után pár nappal az esti eltávozásra úgy jöttem el a laktanyából, hogy én oda többé nem térek vissza. Legfeljebb ismét szuronyok között, de ez esetben már a katonaszökevényekre váró főbelövés biztos tudatában.

Amikor utoljára kiléptem a laktanya kapuján, villamosra szálltam, majd néhány szakasz megtétele után az Üllői úton taxit fogtam, s a Róbert Károly körút egyik mellékutcájába

hajtattam. Ebbe a kis utcába konspirációs okokból mentem. Innen már nem volt messze a Róbert Károly körúti elmegyógyintézet. Itt volt kezdő orvos egyik debreceni barátom, a Márciusi Front-mozgalom résztvevője, dr. Tariska István, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet mai igazgató főorvosa, egyetemi tanár.

Tariskának az elmegyógyintézetbeli szolgálati lakása, helyesebben szobácskája szerencsés elhelyezésű volt. Az előtér maga is szobányi nagyságú lévén, több ember számára nyújthatott éjszakai szállást. Tariskának szüksége is volt minden talpalatnyi helyre.

Amikor beállítottam hozzá, a kis apartman akkor sem vesztegelt üresen. Már egy hete Major Tamást látta vendégül, aki a német megszállás napján vonult be ide, s azóta ki sem mozdult. Alig ismertem rá. Szőrös volt, mint egy orángután. Készült az illegális életre. Tariskától kapott egy közönséges ablaküvegből metszett pápaszemet. Most a szőrzetét növesztette, nem tudva még, mit is formál belőle: bajuszt-e vagy szakállt, esetleg mind a kettőt.

– Ne hülyéskedj – mondtam neki, amikor ismertette külső átlényegülésének a koreográfiáját. – Le akarsz bukni?

– Dehogy akarok, épp ezért növesztem férfias díszeimet.

– Igen, de ez nem felel meg korunk jellegének. Akinek ma szakálla van, azt mindjárt handlés zsidónak nézik. Még ha öreg arisztokrata lehetnél! A bajusz, az igen! Vagy a rövid Hitler-bajusz, vagy a hosszú, lelógó turáni magyar bajusz. Ez a mai kor ízlése és divatja.

Major a német megszállás időszakát valóban a szemöldökéhez hasonló, dús, tömött, lelógó bajusszal bujkálta végig.

Major mindenről jól volt tájékozódva. Nemcsak Tariska útján. Telefonon az egész várossal tartotta a kapcsolatot. Egymaga akkora forgalmat bonyolított le, mint egy telefonközpont. Hívta azokat, akik nem tartották szükségesnek, hogy el-

tűnjenek hazulról. Felderítette azok tartózkodási helyét is, akik most vonultak illegalitásba. Mindenről és mindenkiről pontos információt kaptam tőle.

Pár éjszakát én is Tariska lakásán töltöttem. Illegalitásba vonulásom fokozatosan történt. Egyik nap Tariska közölte, hogy Donáth Ferenc szeretne velem találkozni. Az Üllői út egyik mellékutcájában beszéltünk meg találkozót. Minthogy illegális irataim még nem voltak, katonaruhában mentem el a találkozóra, természetesen megfelelő távozási engedéllyel. Az egyenruha még mindig biztonságosabb volt, mint a civil ruha – megfelelő papírok nélkül.

A találkozóra Donáth másodmagával jött: vékony, sovány, hosszúkás arcú, középmagas fiatalember lépkedett mellette. Kádár János, a párt titkára, akit ekkor láttam életemben először. Megbeszélve a konspirációs szabályokat, a Kőfejtő utcában beültünk egy kis kifőzdébe ebédelni. Itt beszélgetni is jobban lehetett, mintha az utcán kóboroltunk volna.

Ebéd közben arról tájékoztattak, hogy a párt teljes illegalitásba vonul, s ezt teszik az ellenzéki pártok vezetői is. Ez óriási terhet ró ránk. Elvtársainkat nagyon nehéz ilyen gyorsan lakáshoz és személyi igazolványokhoz juttatni. Pedig most ez a legfőbb feladat. Szövetséges társainkról is nekünk kell gondoskodni. Szakasits, Tildy, Kovács Imre biztonságos helyen vannak, de róluk továbbra is gondoskodnunk kell. Az illegális munkában nincs kellő gyakorlatuk és tapasztalatuk.

– Neked pedig azt javasoljuk – mondta Kádár –, hogy egy időre tűnj el Budapestről. Téged személy szerint sokan ismernek, s Budapesten egyelőre a teljes illegalitás feltételeit nem tudjuk számodra biztosítani. Hogy hová mégy, azt már neked kell eldöntened, legjobb belátásod szerint. Csak az a fontos, hogy tudjuk, hol vagy, s mihelyt visszatérésed lehetséges, üzenünk érted.

Bizony, nem kis gondot okozott, hová is tűnhetnék el. Haza

nem mehettem, rokonaimhoz sem, a biztos lebukás veszélye nélkül. Ezeken a helyeken még többen ismertek, mint Budapesten. Máshova menni szintén veszélyesnek látszott, hiszen egy idegen ember megjelenése mindenütt azonnal feltűnést keltett. Ezúttal is a látszólag legkockázatosabb vállalkozás bizonyult a legbiztonságosabbnak.

Velem szolgált Pogány György, a Német Távirati Iroda budapesti kirendeltségének tudósítója. Negyvenhárom elején ő is kint járt a fronton, s nagyon keserű tapasztalatokkal tért haza. Előttem több ízben kijelentette: a németek elveszítették a háborút. E vereséghangulat arra ösztökélte, hogy keresse velem a kapcsolatot. Figyelemmel kísérte helyzetemet, s ahol lehetett, segített. A főkapitányságról való kiszabadításomban Koroda Miklós mellett ő játszotta a fő szerepet. Gyakran tette fel a kérdést: Mi lesz a háború után? No, és a másik kérdést: – Mi lesz velünk, akik hosszú ideig hittünk a németek győzelmében? A német megszállás után még súlyosabbnak látta a helyzetet. Okos ember volt, s nagyra értékelte, hogy őszintén beszélek vele.

– Mondd meg, mit csináljak. Segíteni szeretnék nektek – jelentette ki több ízben.

Azon a néhány éjszakán, amíg végképp el nem hagytam a laktanyát, náluk aludtam. Kicsi, de szépen berendezett lakásuk volt a Szerzetes utcában. Budának e csöndes, forgalomtól távol eső részét mintha kimondottan illegális célokra építették volna. Felesége is nagyon kedvesen fogadott. Felajánlották, legyek a vendégük. Hozzájuk nem jár senki, náluk biztonságban lehetek. Elfogadtam meghívásukat. Esténként végtelenbe nyúló beszélgetéseket folytattunk, amelyeket csak a meg-megismétlődő légiriadók szakítottak félbe. Itt tudtam meg, hogy Pogányéknak a Fejér megyei Csép községben falusi kúriájuk van, több holdas gyümölcsös- és veteményeskerttel. A ház egyedüli lakója Pogány György német származású édesanyja.

Megegyeztünk, hogy mint „szabadságos katona", néhány hétre oda utazom pihenni. Pogánynak megtetszett az ötlet, s vezérkari ismerősei útján kieszközölte, hogy ő is kapjon pár heti szabadságot. Ekkor már én is el voltam látva szabadságos levéllel. Tariska István felesége az egyik vezérkari tiszt mellett titkárnősködött, s több üres, de pecséttel és aláírással ellátott blankettát csempészett ki hivatalából. Ezekből én is kaptam néhányat, amelyekkel ügyesen gazdálkodtam. Egyelőre az eredeti nevemre állítottuk ki, minthogy illegális irataim még nem voltak. A célnak egyelőre ez is megfelelt.

Pogányékkal tehát Csépre utaztam. A parányi kis község alig látszott ki a földből. Nem volt itt jóformán semmi. Se vasútállomás, se posta, se üzlet, se kocsma, se orvos, se katonaság, se csendőrség. Az emberek ügyeit – születésüktől halálukig – egy jegyző intézte. No, meg Pogány György hatvanöt-hetven év körüli édesanyja, aki – mintha a matriarhátus korszakából maradt volna vissza –, kerékbetört magyar beszédével a község apraját-nagyját eligazította az élet útjain. Az égi és földi hatalom elismert képviselőjeként. Egyaránt csalhatatlan érzékkel végezte az orvos, a lelkipásztor, a lelki klinikus, a bankár és a munkaközvetítő nélkülözhetetlen teendőit.

Leutazásunknak rendkívül megörült, mert rengeteg elfoglaltsága közepette is egyedül érezte magát. Főleg esténként. A nappalok elég mozgalmasak voltak, de a háborúval sújtott éjszakák nagyon meggyötörték. Minden este, éjszaka két-három légiriadó. Azt ugyan tudta, hogy Csép nem stratégiai célpont. Hadászati szempontból egy gyutacsot is kár lett volna pazarolni rá. A község azonban a Budapest–Komárom–Győr légifolyosó középpontjába esett, s az ott elhúzó repülőkötelékek idegtépő zúgása nagyon megviselte. Nem tudott aludni. Ha beállt a szürkület, máris ideges rettegés fogta el. A légiriadó egész ideje alatt nem a pincében, hanem a vécén kuporgott,

mert már a sziréna megszólalása is azonnali hasmenést idézett elő nála. Közben németül imádkozott.

Mi, ennek ellenére, a községben teljes biztonságban érezhettük magunkat. Biztonságérzetünket növelni akartuk azzal is, hogy annak rendje-módja szerint leviziteltünk a jegyzőnél, a község egyetlen állami vezetőjénél. Meghatódottan fogadta a hadviselt, s most a megérdemelt szabadságukat élvező vendégeket. Majdnem olyan megtiszteltetésben részesített bennünket, mint Örkény István tűzoltóparancsnoka a szabadságon levő őrnagyot. Csakhogy mi nem idéztünk elő idegsokkos állapotot a községben. Igazi úriemberként viselkedtünk. Mint akiknek a legnagyobb rendben van a szénájuk. A jegyzővel még őzvadászatra is kimentünk, s elfogadtuk vacsorameghívását. Szinte a védnöksége alá helyeztük magunkat. Ez a nyíltság és magabiztosság volt akkor a legjobb konspiráció.

Három-négy hetet töltöttem ott. Napjaink egyébként kellemesen teltek. Különösen azóta, amióta Pogány György Verát is lehozta Csépre. Veráék Kispesten a Wekerle-telepen laktak, s fölöttük több ezer méter magasban húzódott az angolszász légierő támadásainak fő útvonala. Az első nagy támadás is ezen a légifolyosón érte Budapestet: Csepel, Kispest, az Üllői út, a László Kórház, s a Ferenc József-laktanya vonalán. Érthető, hogy aggódtam Veráért.

Egy szép fiatal nő megjelenése a parányi községben még csak növelte ott-tartózkodásunk legalitását, hitelét. Feleségemként szerepelt. Nemcsak azért, mert lényegében az is volt, hanem azért is, mert a községbeliek el sem tudták volna képzelni, hogy egy fiatal nő házassági kötelék nélkül éljen együtt egy férfival, s így vendégeskedjék valakinél.

A háborút, a vergődő világ szörnyű problémáit rövid időre igyekeztünk kikapcsolni az életünkből.

A rádió hírein kívül semmit nem tudtunk abból, ami a nagyvilágban történik. Ez pedig édeskevés volt. Minél súlyosabbak

voltak a németek vereségei és veszteségei a Keleti Fronton, propagandájuk annál nagyobbakat hazudott. Nem lehetett hinni egyetlen szavuknak sem. Mi viszont már annyira ismertük ezt a propagandanyelvet, hogy majdnem százszázalékos pontossággal következtetni tudtunk belőle a tényleges helyzetre.

Csépi életünk kezdett normalizálódni. Megszoktuk, hogy nemcsak esténként, hanem délelőttönként is megszólaltak a szirénák. Azok a repülőkötelékek, amelyek a Balaton hosszán hatoltak be az ország légterébe, Kisbér, Csép és Bábolna fölött húztak el Komárom–Győr felé.

Mi a kert bokrai közé bújva néztük végig vonulásukat. Egy kötelék tizenöt bombázóból állott. Harci alakzatuk a háromszögéhez hasonlított. Minden köteléket két-három vadászgép kísért, amelyeknek a szerepe az én falusi szememben olybá tűnt, mint a nyájat terelő pulikutyáké. Keringtek a kötelékek körül, hol jobbra, hol balra tettek szélesebb kitérőt, alámerültek vagy a gépek fölé emelkedtek, szóval vigyáztak arra, hogy a nyáj együtt maradjon, és semerről se érhesse támadás. Ez az égi kavalkád a májusi napfényben félelmetesen szép látványt nyújtott.

Két hét múltán azonban különös izgalom kezdett eluralkodni rajtam. Mi van Budapesten? Mi maradt meg belőle a nagy szőnyegbombázások után? Mi van az elvtársakkal? Kik akadtak fenn a Gestapo s a velük együttműködő magyar elhárító szervek, a vezérkari főnökség és a csendőrség sűrű fonatú hálójában? Lehet-e, szabad-e nekem e gyönyörű, üdülőhelynek beillő környezetben gondtalanul és látszólag a legnagyobb biztonságban tölteni napjaimat, csak azért, mert engem a fővárosban sokan ismernek?

De vajon gondtalan napok voltak-e ezek valóban?

Ahogy telt az idő, annál kevésbé. Amikor ideutaztam, megbeszéltem Donáthékkal, hogy hol és kinél leszek. Ha úgy lát-

ják, hogy visszatérhetek, üzennek. Az üzenetet már napok óta várom. De semmi hír. Rossz sejtéseim voltak. Felső kapcsolataim talán lebuktak, s magukkal vitték tartózkodásom titkát? Ezt gyanítva, már arra gondoltam, hogy hívás nélkül is visszatérek Pestre. Ezt az elhatározást érlelve magamban, Pogány édesanyja egy délután jelentette, hogy egy férfi keres Budapestről. A közlés meglepett. Nem tudtam, kire gondoljak. Barátra, ellenségre?

Először azt üzentem vissza, hogy épp most utaztam el. De a vendég csak nem tágított. A közvetítő szerepét Pogány György vette át, aki kérte az ismeretlent, hogy igazolja magát. Kiderült, hogy a látogató régi jó ismerősöm és barátom, Dávid Gyula zeneszerző. Ő vállalkozott arra, hogy Bartók Béla és Kodály Zoltán példáját követve, egy rossz fonográffal és más zeneszerszámmal leutazzék ebbe az isten háta mögötti községbe „népdalt" gyűjteni. Azaz, hogy engem felderítsen és az elvtársak üzenetét átadja.

Már csak egy éjszakát töltöttem Csépen. De azt sem annyira alvással. Volt beszélgetnivaló bőven. Egyik téma követte a másikat. Dávid megnyugtatott, hogy az elvtársak viszonylag biztonságban vannak. Sikerült megfelelő lakásokat és papírokat biztosítani számukra. S ami a legfőbb: működik a „vezérkari vonal", katonai igazolványokkal és szabadságos levelekkel is el tudják látni az elvtársakat. Tőle tudtam meg, hogy megtörténtek az első lépések a demokratikus pártok vezetőivel a kapcsolatok felvételére.

Mindez megnyugvással töltött el, s egyben jóleső izgalommal, hogy újból folytathatom a munkámat. Vera még Csépen maradt. Abban egyeztünk meg, hogy Pogány szabadságának letelte után velük együtt tér vissza Budapestre.

Másnap délután már Pesten voltam. A Nyugati pályaudvarról taxival a Ponty utcába mentünk, ahol egy előttem ismeretlen lakásban Donáth Ferenc és Losonczy Géza várt rám. Az

egész délutánt végigbeszélgettük. Az éjszakát is itt akartuk tölteni, de egy gyanús telefonáló meghiúsította számításunkat. Jobbnak láttuk, ha más éjszakai szállás után nézünk. Ripszropszra összekaptuk magunkat és szinte menekülve hagytuk el e kis utca környékét, ahol Rózsa Ferenccel is több ízben találkoztam. A Duna-partra érve kezdtünk el tanakodni azon, merre is vegyük az irányt. Telefonon felhívtuk Somogyi Erzsi és Pásztor János színművészek lakását. Az ő Hársfa utcai kis lakásuk állandó éjjeli menedékhely volt. Aki az elsötétítés, a korán leállított közlekedés vagy bármi más okból nem tudott „hazamenni", náluk mindig meghúzhatta magát. Ha másutt nem, a padlóra terített takarókon kitűnő fekvőhelyet talált.

Visszatérésem után, mindjárt az első este ízelítőt kaptam abból, milyen hetek és hónapok várnak ránk Budapesten.

Teljes illegalitásban

Életem következő hét-nyolc hónapja teljes illegalitásban telt el. Meg is volt rá minden okom. A német megszállástól kezdve kettős minőségben üldöztek: mint kommunistát és mint katonaszökevényt. A kötél vagy a golyó mindkét esetben biztosítva volt számomra.

Akkor mindannyian mély illegalitásban éltünk. Nemcsak mi, kommunisták, hanem szövetséges társaink is. Megváltoztattuk a nevünket, gyakorta a külsőnket is. Az álcázás legáltalánosabb eszköze a bajusz és a szemüveg. 1944-ben egyszerre benépesült az ország harcsabajuszú és szemüveges emberekkel. Voltak, akik szerzetesi csuhát, mások – jó igazoló okmányok birtokában – tiszti egyenruhát, esetleg nyilas pártszolgálatos külsőt öltöttek magukra.

Én dr. Tóth Károly személyi adataival éltem. Erre a névre szóltak az összes irataim. Ezek között a legfontosabb a születési bizonyítvány volt. Máig sem tudom, ki volt eredeti tulajdonosa. Bemagoltam minden adatát. Igazoltatáskor ugyanis folyékonyan kellett válaszolni minden kérdésre: hol és mikor születtem, hogy hívták szüleimet.

De ez csak az alapokmány volt. Mint valami talapzatra, erre épültek többi irataim. Mi a foglalkozásom, hol dolgozom, hol lakom, voltam-e katona. A rendszeressé vált utcai igazoltatásokon a nyomozó hatóságokat elsősorban ezek érdekelték.

A Tóth Károly-féle személyi okmányok birtokában további metamorfózisom már viszonylag egyszerű volt. Hiteles irataimat kellett csupán az új névre átkeresztelni. Ezt a munkát némi

vegyszer segítségével Kmetty János festőművész mesterien végezte el. S igazolványaim nem is akármilyenek voltak. Közülük legértékesebbnek bizonyult a keresztsávos, nemzetiszínű újságírói igazolvány, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály, a Sajtókamara elnökének aláírásával. Rangban és hatékonyságban szinte vetekedett vele elsőosztályú vasúti szabadjegyem. Ezen Imrédy névaláírása díszelgett. Nem a miniszterelnöké, hanem a testvéröccséé, a MÁV vezérigazgatójáé. De aki e nevet látta, hallotta, vagy olvasta, senki sem a derék vasutasra, hanem a rendszer nagy hírű „pénzügyi zsenijére" gondolt. Ehhez járult még egy hosszabb időre szóló katonai szabadságos levél, a honvéd vezérkar pecsétjével hitelesítve.

Iratokkal tehát viszonylag jól el voltam látva. Lehetséges, ez is hozzájárult ahhoz, hogy küllememen semmiféle maszkírozást nem hajtottam végre. Még az akkor részben divatos, nacionalista jellegű, részben álcázásra szolgáló bajusznövesztésről is lemondtam. Úgy gondoltam, ha olyan pribékek bukkannak rám, akik már úgyis találkoztak velem, eléggé jellegzetes arcvonásaimat a harcsabajusz alatt is felismerik.

Az illegális életre való berendezkedésben a legnagyobb problémát a lakás biztosítása jelentette. Sokat tudna mesélni erről Major Tamás, akinek az értelmiségiek és művészek közötti széles körű ismeretsége folytán ez volt az egyik fő feladata, nyugodtan mondhatjuk: életbevágó pártmunkája. Nehezítette a helyzetet, hogy személyünk felfedése nélkül egy-egy lakásban legfeljebb csak napokig maradhattunk. Major és mások segítségével hosszabb-rövidebb ideig éltem Bornemissza Éva, Somogyi Erzsi, Pásztor János, Tassy András színészek, Dávid Gyula zeneszerző, Babits Antal és Zoltán Imre orvosok, Ferenczy Béni szobrászművész, Fodor József költő s József Attila nővéreinek, Jolánnak és Etának a lakásán.

Az illegális élettel együtt járt, hogy 1944-ben, amikor az angolszász légierő szinte naponta bombázta Budapestet, én soha

nem mentem le az óvóhelyre. A légóparancsnok, a beszervezett házmester, s a mindenütt jelenlevő nyilas pártszolgálatos a ház minden lakóját személy szerint ismerte. Ilyen körülmények között az óvóhely nagyon könnyen vesztőhellyé válhatott volna. Nem maradt más választás, mint a bérházak emeleti lakásainak ablakaiból hallgatni az eget szaggató szirénázásokat, s figyelni a városrészeket romba döntő szőnyegbombázások robaját. E néhány hónap alatt szemem előtt játszódott le az a pokoli színjáték, mely romhalmazzá, kiégett tűzfalakká változtatta Budapest nagy részét.

A főváros élete teljesen megváltozott. Bár még nem volt kijárási tilalom, az utcák este ötkor elnéptelenedtek. A házak ablakai az elsötétítés miatt vakon meredtek az éjszakába. A szintén elsötétített villamosok, mint valami kísértetek, egy-két utassal rohangáltak a főbb útvonalakon.

Minden lakásban ideges, nyomasztó hangulat uralkodott. Mindenki készen állott arra, hogy legféltettebb holmijaival együtt az első szirénaszóra a pincébe rohanjon. A riadó egy-egy este többször is megismétlődött, s gyakran csak éjfél után ért véget. A támadás már nemcsak a stratégiai célpontok, hanem a főváros lakóházai, közlekedése, víz- és villanyszolgáltatása és a polgári lakosság élete ellen is irányult. A totális hadviselés a stratégiai célpontok megsemmisítésétől a lélektani hadviselésig mindenre kiterjedt.

A főváros lakosságának éjszakai kálváriája a szirénák elhallgatásával sem ért véget. 1944 nyarán megkezdődtek azok a monstre-razziák, amelyek egy-egy éjszaka egész városrészt fésültek át és tartottak rettegésben. A csendőrnyomozók házról házra járva, minden lakásba becsöngettek. Az álmukból felriasztott embereket igazoltatták, s közülük bárkit a legkisebb gyanú alapján elhurcolhattak. Minthogy a legnagyobb méretű razziákat hét végén, szombaton és vasárnap éjszaka rendezték, mi ezek elől Pest környéki ismerőseinkhez menekültünk.

Gyakran rándultunk ki Visegrádra, Dávid Gyula zeneszerző, illetve Dávid Ferenc építészmérnök nyaralójába.

A város nappali élete is különleges volt. Mintha egész lakossága kétkerekű kordékon töltené az életét. Mindenki költözködött. Vagy a bombázások miatt, vagy azért, hogy lakásberendezésüket s értéktárgyaikat strohmanoknak adják át, akik majd sajátjukként őrzik azokat a háború végéig. A batyuzók száma megszaporodott. Budapest ellátása az ország élelmiszer-készleteinek elrablása miatt erősen akadozott. A jegyrendszerre már nem tudták kiszolgáltatni az előírányzott fejadagokat. A batyuzós a város megszokott mindennapi életéhez tartozott. A feketepiac s a tőle elválaszthatatlan árdrágítás félelmetes méreteket öltött.

A város lelki egyensúlya felbomlott. Mintha minden embernek volna valami takargatnivalója. Mindenki félt a másiktól, nem is tudva, hogy miért. A bűn, a kegyetlenség, az oktalan pusztítás, az alaptalan gyanúsítás, a rettegés annyira eluralkodott a lelkeken, hogy egy percre sem tudtak szabadulni tőle.

Major Tamással kettesben többször mentem illegális találkozóra. Bajuszt és vastag keretű szemüveget viselt, kopasz fejét kemény fekete kalap födte, s jobb kezében jókora görbe bottal próbált még nagyobb tekintélyt biztosítani magának. Ismerőseink, akik így együtt láttak bennünket, azt hitték, hogy Major az én személyi testőröm.

Villamosra várva, gyakran ácsorogtunk egy-egy megállóhelyen. Bizony, a ritkán jövő villamosok miatt ezeken a helyeken nagyobb csoportosulások keletkeztek. Ez elég veszélyes volt ránk nézve: ki tudja, a tömegből nem ismernek-e fel bennünket. Védekezésként Major megjátszotta a mesterdetektívet. Szemüvege mögül hol jobbra, hol balra vetett szúrós pillantásokat a körülöttünk álló emberekre. És mit tapasztaltunk? A csoport hirtelen fogyni kezdett. A várakozók nagy része, mintha megunta volna a hasztalan ácsorgást, gyorsan

kereket oldott, csakhogy elkerüljék a „detektívfelügyelő" szúrós tekintetét. Mire a villamos megérkezett, a megállónál alig maradtunk néhányan.

1944 nyarán, főleg őszén, a főváros életének legszívfacsaróbb látványa azonban a zsidók sorozatos elhurcolása volt. A német megszállás után nyilvánosan megbélyegezték őket, elrendelve a sárga csillag viselését, majd külön épületekbe s gettókba való költöztetésüket.

Később gyalogos menetekben elindították őket az ausztriai, a lengyel- és a németországi haláltáborokba. Hosszú menetoszlopok vonultak végig a Nagykörúton, a Rákóczi úton, az Andrássy úton és más főútvonalakon. Vitték kis cókmókjukat is, ki tudja, miért. Legtöbbjük már az életbenmaradásban sem reménykedett, de az életösztön, úgy látszik, mégsem halt ki belőlük teljesen.

Német és magyar katonák terelték őket kifelé a fővárosból, Bécs irányába. A terhes anyáktól, a ma született csecsemőktől, a járni már alig tudó öregekig minden korosztály tagjai ott vánszorogtak ezekben a halálmenetekben. Joggal nevezték így ezt a szerencsétlen embertömeget. Útjuk végén, akik keserves szenvedések árán mégis eljutottak oda, Auschwitz, Dachau, Mauthausen gázkamrái várták őket.

Ezekben a szörnyű hónapokban sokszor közel éreztem magamhoz azt a pillanatot, amikor örökre búcsút kell mondanom minden szépnek és jónak, munkának és szerelemnek, ételnek és italnak, örömnek és bánatnak, ennek az egész egyszeri és megismételhetetlen életnek.

És mégis: a szinte bizonyosnak tűnő pusztulás közepette hallatlanul erősen élt bennem a vágy: túl kell élni a fenyegető veszélyt, győzedelmeskedni kell a halálon. Ám ez az élniakarás nem arra sarkallt, hogy kitérjek a feladatok elől, elbújjak valamilyen láthatatlan egérlyukba, hanem arra, hogy erőmhöz képest szembenézzek és szembeszálljak a ránk zúduló ese-

ményekkel. Ekkor tanultam meg: nem az a bátor ember, aki veszélyes körülmények között sem fél, hanem aki a halálos veszély ellenére azt teszi, amit tennie kell. Azt cselekszi, amit a helyzet megkövetel.

Ezt a nyolc-tíz hónapot úgy éltem végig, hogy el voltam készülve arra: bármelyik pillanatban elfoghatnak, megkínozhatnak, felakaszthatnak vagy agyonlőhetnek. Az ellenünk irányuló elfogatóparancs s a személyi azonosságunkat bizonyító fénykép ott volt a csendőrnyomozók s a nyilas számonkérő szék tagjainak a zsebében. Ott foghattak el bennünket, ahol éppen ránk találtak, s mindegy volt, hogy történik a kézrekerítésünk: élve-e vagy halva. Ezt bizonyítja Ságvári Endre példája. És nem ő volt az egyetlen, akire hasonló sors várt.

Sajnos nekem, miként a párttagok nagy részének, még fegyverem sem volt. Azonkívül olyan túlerővel álltunk szemben, hogy akinek még volt is fegyvere, nem minden körülmények között tudta a sorsát elkerülni. A katonai ellenállás vezetői, a magas rangú aktív vezérkari tisztek rendelkeztek önvédelmi fegyverekkel, de letartóztatásuk pillanatában ezek is érintetlenül a pisztolytáskában maradtak. Nyilván nem gyávaságuk miatt.

A felszabadulás után gyakran vettem részt olyan emléktábla leleplezésén, amely az ellenállás hőseinek áldozatvállalását örökítette meg. Amíg az ünnepi beszédet hallgattam, tekintetem többször is végigfutotta a márványba vésett neveket. Különös érzés vett rajtam erőt. Sokszor a saját nevemet is ott láttam a falba illesztett táblán. Talán csak a szemem káprázott? Nem hiszem. A német megszállás napjainak beidegzettsége egészítette ki a névsort, véste oda az én nevemet is. Ekkor értettem meg: túlélő vagyok. Nem az élet törvénye, hanem a sors szeszélye folytán.

Olyan időket éltünk, amikor az emberirtás mérete és mélysége miatt a fasizmus és a háború ellen tudatosan küzdő haza-

fiak jelentős részének feltétlenül áldozatul kellett esniök. Ez törvényszerű áldozatvállalás volt. De, hogy e kérlelhetetlen arányszám személy szerint kiknek az életét és vérét követelte, az már a véletlen kiszámíthatatlan játéka volt. Lehetséges, hogyha Ságvári Endre tíz perccel előbb távozik a Nagy-féle cukrászdából, ma is közöttünk volna. És fordítva: lehetséges, ha én tíz perccel előbb érkeztem volna valahová, ma legjobb esetben csak egy név jelezné, hogy valamikor én is jártam e gyönyörű földgolyón. Egyszer azt kérdezték tőlem: melyik volt életem legveszélyesebb pillanata? – Az, amelyikről nem is tudok – válaszoltam. Az emléktáblák leleplezésekor ezért nem tudtam szabadulni attól a gondolattól: fordítva is történhetett volna. Nevem ott lehetne a táblán, s ők állhatnának itt az én helyemen.

Mi azonban az embertelenségnek és pusztulásnak eme rémképei között is igyekeztünk végezni a munkánkat. Olyan új világ alapjait igyekeztünk lerakni, amely már nem ismeri az elnyomást, az erőszakot, az emberi méltóság meggyalázását, a háborút, az embertelenséget.

Találkozásom Szakasitscsal

Budapestre való visszatérésem után Donáth Ferenc részletesen tájékoztatott az antifasiszta egységfront újjászervezésére irányuló törekvésekről s az addig elért eredményekről. A Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt néhány vezetőjével sikerült felvenniük a kapcsolatot, s megállapodtak velük abban, hogy a demokratikus pártokkal és erőkkel közös antifasiszta egységfrontot kell létrehozni, s a dolgozó tömegeket harcba kell hívni a német megszállók és cinkosaik ellen. A magyar szabadságharc széles harci egységének a neve: Magyar Front. Programja: „a német hódítók és cinkosaik kiverése, béke a szövetségesekkel, s a minden ízében demokratikus, szabad Magyarország alapjainak lerakása." A Magyar Front megalakulását kiáltványban jelentették be. Aláírói: a Békepárt, a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Kettős Kereszt Szövetség (a legitimisták pártja). Alapjai féligmeddig már megvannak, de teljes kiépítése a jövő feladata. A párt engem delegál a Magyar Frontba.

Donáth meg is mutatta az elég hosszú, két oldalnyi röpcédulát, amely *A demokratikus pártok kiáltványa a magyar nemzethez* címet viselte. A kiáltványt tartalmas, szenvedélyes hangú iratnak találtam, ami miatt a politikai irodalomnak nem kell szégyenkeznie. Csak egyet nem értettem: az aláírók listáját. Kinek a pártja és miféle párt az a Kettős Kereszt? Eddig hírét sem hallottam! És hol van Darvas József, Erdei Ferenc, Kovács Imre és Veres Péter pártja: a Nemzeti Parasztpárt?

Donáth elmosolyodott.

A DEMOKRATIKUS PÁRTOK KIÁLTVÁNYA

A

MAGYAR NEMZETHEZ

Történelmünk legsúlyosabb órájában szólunk a nemzethez. Német hódító tört országunkra. Életünk és szabadságunk, nemzetünk öre, eljövendő magyar nemzedékek sorsa van kockára vetve.

Börtön, halál és bujdosás sem tarthat vissza attól, hogy feltárjuk a való helyzetet nemzetünk előtt:

A szabadságért harcoló népek befejezték előkészületeiket hogy együttes, halálos csapást mérjenek a hitleri rémuralomra. A vörös hadsereg felszabadította csaknem az egész Szovjetuniót és készen áll, hogy a nyugati támadással egyidőben a megszállott országokon át folytassa a német ragadozó üldözését. A német ipari termelést és közlekedést bénító angolszász légioffenzíva mellett már sikeresen folynak az általános támadást bevezető olaszországi hadműveletek. A fasiszta propaganda maga is elkerülhetetlennek tartja az inváziót. Ugyanakkor belülről a leigázott nemzetek szabadságharca puskaporos hordóvá változtatta Európát a hódítók lába alatt.

A németek elvesztették a háborút. Ezt ma már nemcsak a fasizmus ellenségei, hanem barátai is tudják. Ezért vált megbizhatatlanná gazdái szemében a németeket régebben mindig kiszolgáló Kállay is.

Hazánk megszállása nem a németek erejének hanem gyengeségének a következménye.

Azért törtek az országra, hogy megbizhatatlanná vált szolgáik helyére a Sztójay-Jaross féle politikai banditákat ültessék.

Azért törtek az országra, hogy a magyar munkások és parasztok robotmunkájával, a zsidók kirablásával hosszabbitsák meg létüket — és a mi rabságunkat.

Azért törtek az országra, hogy a Kárpátok vonalán felsorakozott és Romániába benyomult vöröshadsereget a mi vérünk, vagyonunk, városaink feláldozásával tartsák távol a német határoktól.

A megszállás első következményei már mutatkoznak. Százezrével küldik honvédeinket a vöröshadsereg ellen, a biztos pusztulásba. Városainkra szabadították a szörnyű légitámadásokat. Börtönnel szorítják munkásainkat a hadi kényszermunkára, hogy ne menekülhessenek a rombadőlő gyárak és lakóházak alól, kirabolják az országot, felzabálják a magyar nép szűkös élelmét. Leányainkat kényszermunkára osztják, [illegible] csinálnak, diákjainkat munkatáborokba hajtják. S hogy senki se merjen szót emelni, a Gestapo német és „magyar" pribékjei napnap után hurcolják el a munkásság, parasztság, polgárság vezetőit. A jó magyarok ezrei kinzókamrákban, internálótáborokban, vagy bujdosásban gyötrődnek.

Az ország kirablását a zsidókon kezdték, s csak természetes, hogy az elkobzott millió hold zsidóbirtokból a paraszt egy kapavágásnyit sem kaphat. De talán kap-e valamit a kisajátított zsidó gyárból, házból, üzletből, lakásból a keresztény magyar munkás, iparos, kereskedő? Még igéretet sem. Minden a németé. A szabad rablással kecsegtetett Jaross-Baky-Endre féle hiénák is csak a zsákmány morzsáin marakodhatnak.

Mindez csak kezdet, ha tűrjük az idegen uralmat, országunk csatatér, népünk ágyútöltelék, nemzetünk üldözött kisebbség lesz saját hazájában.

Hová fordulhatunk a veszély órájában? A 25 éves ellenforradalmi reakció minden árnyalata nemzeti érdekeink árulója lett. Ez a banda 25 év előtt a románt, most a németet csődítette a nyakunkba. A fasiszta pártok és csoportok féltékenyen versenyeznek egymással, hogy melyikük szállít több magyar vért, verejtéket, kenyeret s melyikük kapja meg érte a vérdíjat a hódítótól.

Nem nézhetjük tétlenül, ölbetett kézzel, hogyan sodor bennünket végső romlásba a németek oldalán néhány elvakult kalandor és megvásárolt renegát. Nem tűrhetjük, hogy Magyarország az eljövendő béketárgyalásokon a népek szégyenpadjára kerüljön és a nemzetet új még rosszabb Trianon sujtsa. Az idő sürget. Néhány hetünk, legfeljebb hónapunk van arra, hogy együtt harcolhassunk szabadságunkért a jugoszláv, lengyel, francia és a többi leigázott néppel. A küszöbön álló németellenes támadás megadja az utolsó alkalmat hazánk megmentésére.

Érezzük azt a súlyos felelősséget, melyet országunk sorsáért nemzetünk megtartásáért a történelem s a szabad Európa színe előtt minden magyarnak viselni kell. Éppen ezért mi, e galádul elárult és idegenek prédájának vetett ország föld alá kényszerült demokratikus pártjai,

új szabadságharcot, új népháborút hirdetünk.

Megteremtjük a magyar szabadságharc széles harci egységét

a Magyar Frontot.

A Magyar Front programja: a német hódítók és cinkosaik kiverése, béke a szövetségesekkel s a minden izében demokratikus, szabad Magyarország alapjainak lerakása.

A törvényes szervezeteitől megfosztott és fegyveres megszállás alatt nyögő magyar nép egyedül talán gyenge erre a feladatra. De nem vagyunk egyedül. Határainktól északra a vöröshadsereg, délre Tito néphadserege áll támadásra készen. Harcunkban velünk van a demokratikus népek nagy világkoalíciója, Amerikával, Angliával és a Szovjetunióval az élén.

Sztójay-Sztojakovicsek a bolsevizmus elleni harc ürügyével indokolják árulásukat. A Szovjetunió azonban hivatalosan kinyilatkoztatta, hogy hódító szándékai nincsenek; hogy a feltétel nélküli megadás elvét az egyes államok és népek magatartásától teszi függővé; hogy az államok társadalmi rendszerét megváltoztatni nem akarja, ezt a népek demokratikus döntésére bizza.

A Szovjetunió nem veszélyezteti, hanem megvédi függetlenségünket.

A szövetségesek minden órában várható egyesült rohama lehetővé teszi, hogy az offenzíva kibontakozásakor nyiltan szembe forduljunk a németekkel, hogy kilépjünk a háborúból. Ebben bennünket sem Sztójay marokayi terrorista bandája, sem a német megszállás nem akadályozhat meg.

– Eddig én sem tudtam, ki fia-borja a Kettős Kereszt Szövetség. Most már tudom. Őrgróf Pallavicini Györgyé és hasonszőrű társaié, akikkel a párt részéről Markos György tartja a kapcsolatot.

– De hol találtatok rájuk?

– A Nemzeti Kaszinóban.

Azt hittem, viccel. Valóban így volt. A Kisgazdapárt két oszlopos tagja, gróf Dessewffy Gyula főszerkesztő és Pfeiffer Zoltán ügyvéd, Markos György közvetítésével hozták össze vele, s első megbeszélésüket a Nemzeti Kaszinó biztonságos és meghitt hangulatú falai között tartották. A kiáltvány szövegének megtárgyalására és aláírására is Pallavicini őrgróf biztosította a megfelelő helyszínt a saját villájában.

– Ha te kaszinókba és főúri villákba jársz, akkor nem csoda, ha hiányzik az aláírók közül a szegényparasztok pártja.

Maga is jót derülve a dolgon, Donáth elmondotta, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetői, úgy látszik, úgy szerteszóródtak az országban, hogy a Kiáltvány megjelentetésekor senkit sem lehetett megtalálni közülük. Kovács Imre is most került elő valahonnan. Engem összehoz vele, s kért, hogy az ő révén vegyem fel a kapcsolatot Szakasits Árpáddal.

Kovács Imrével a német megszállás óta nem találkoztam. Most hallottam, hogy jól és biztonságban van, már amennyire ezt ilyen körülmények között el lehet mondani. Örültem, hogy ismét láthatom.

A Duna budai sétányán, a Kölcsey-szobornál találkoztunk, s a Batthyány-lépcsőn kapaszkodtunk felfelé a Halászbástya irányába. Fele úton lehettünk, amikor egy szélesebb és hosszabb keresztutcához érkeztünk. A házak falán, a kapubejáróknál tábla hirdette: Ilona utca. Bal felé vettük az irányt, s nemsokára megálltunk egy ódon ház előtt, ahol Kovács Imre valamilyen rejtelmes kód szerint elkezdte a csengőt nyomogatni. A műveletet kétszer megismételte. Mire a titkos jeladás be-

fejeződött, belülről, a vastag tölgyfa kapu kukucskálóján át egy rekedtes férfihang megkérdezte, kik vagyunk.

– Mennyből az angyalok – válaszolta az ismerős hangnak Kovács, hiszen ő és a házigazda már ismerték egymást.

Csikordult a kulcs, kinyílt a kapu, s mi egy homályos folyosón találtuk magunkat. Előttünk egy szikár, magas, hetven év körüli, elegáns, idős férfi. Kovács bemutatott, egyelőre név nélkül.

– Régi újságíróbarátom. Árpád barátunkkal szeretnénk beszélni.

A házigazda óvatoskodott.

– Nem is tudom, idehaza van-e. Mindjárt megnézem.

Kovács hozzátette:

– Pongrác bácsi, mondd meg neki, hogy Gyufa keresi.

Az öreg nemsokára fordult:

– Gyertek, kerüljetek beljebb.

Szép, antik bútorokkal berendezett polgári lakásba léptünk. Könyvszekrények, szőnyegek, képek, vadásztrófeák emelték a lakás hangulatát. A nagy ebédlőasztal jelezte, hogy időnként nem hiányzott a baráti társaság sem. De most más időket éltünk. Már a tágas konyhába is benyitottunk, de eddig a házigazdán kívül egy árva lélekkel sem találkoztunk. Nem tudtam elképzelni, hol lehet itt a vendég. De Pongrác bácsi kinyitotta a konyha szemközti falának ajtaját, s a cselédszobába lépve Szakasits Árpád ölelt át, s baráti csókkal üdvözölt.

– Csakhogy látlak. Sokat izgultam érted, bár már régebben közölték velem, hogy neked is sikerült a Gestapo hálójából kimenekülni.

Alig ismertem rá. Ha nem hallom vidám, kellemes hangját, idő kellett volna, míg rájövök, ki a kis cselédszoba lakója. Az elmúlt három-négy hónap nagyon megviselte. Ő is dús bajuszt növesztett. Jövevény szőrzete sötétebb volt, mint enyhén deresedő, dús haja. Széles vállai között zömök törzsén úgy ült ez a

kerek, bozontos hajkoronás fő, mintha valamelyik olimposzi istené volna.

Kovács Imre befejezte küldetését, s nemsokára távozott. Pongrác bácsi is magunkra hagyott bennünket.

Szakasitscsal mindenekelőtt a konspirációs ügyeket beszéltük meg. A továbbiakban Szakasits Árpád illegalitásának körülményeiről beszélt.

– Képzeld, erdélyi földbirtokos lettem. Itt vagyok Kenessey Pongrácnál rokoni látogatóban. A háborús események, Szolnok, Püspökladány pályaudvarainak lebombázása miatt nem tudok hazautazni.

Hosszú beszélgetést folytattunk. Szakasits a világ legtermészetesebb dolgának vette, hogy én a kommunista párt képviseletében jelentkezem nála. Sőt, hozzátette: – Tudtam én ezt eddig is, s mondhatom, elég sok kellemetlenségem volt miattad.

Elmesélte eddigi kálváriáját. Sok közös ismerősünk sorsáról tájékoztatott. Elmondta, több kommunista vezetővel találkozott, akikkel megbeszélést folytatott a további együttműködésről, a demokratikus egységfront megteremtésének s a tömegek mozgósításának kérdéséről. De hogy kikkel tárgyalt, nem tudta megmondani. Később tudtam meg, hogy vejének, a kommunista szimpatizáns Schiffer Pálnak a közvetítésével Kádár János vette fel vele a kapcsolatot.

Illegális alakváltozásomban én is bemutatkoztam, majd elmeséltem neki életveszélyes kalandjaimat. Rettenetes jókat nevetett, amikor felidéztem a német megszállás éjszakájának izgalmas emlékeit. Hogyan álltam szemben egy szál puskával a német páncélkocsikkal és tankokkal. Hogyan fegyvereztek le, hogy az öt töltényt tartalmazó fegyveremmel meg ne semmisítsem a német Wehrmachtot. Jókat derült a főkapitányságról való kiszabadításom történetén is.

– Jó dolog, hogy már nevetni is tudunk – mondta. – Persze,

fel kell készülni arra, hogy még nagyon nehéz napok következnek. A vadállat akkor a legveszedelmesebb, ha sarokba szorítják, s érzi, hogy már nincs menekvés. Én itt viszonylag biztonságban, jó körülmények között vagyok, de ki tudja, meddig. Biztonságomról a németek is gondoskodnak. Nem messze innen, a Ferenc József Fiúnevelő Intézetben SS-alakulatot szállásoltak el, s őket még őrzik is. Ez a védelem ide is kisugárzik. A házigazdám gyanún felül álló, tiszteletreméltó személyiség. Nyugalmazott főispán. Valóságos Jókai-figura. Megrögzött Kossuth-párti s ilyen alapon németellenes. Nem enged a 48-ból, még ha kettéhasítják sem.

Beszélgetésünk vége felé megkértük Pongrác bácsit, hogy tiszteljen meg bennünket jelenlétével. Kérdéseinkre, megjegyzéseinkre tőmondatokban válaszolt. Ennyire szófukar embert még nem láttam. Beszéde éppolyan szikár volt, mint testi, fizikai állapota.

Közöltük vele, ha nincs kifogása ellene, Kunfalvi Kázmért több ízben meg fogom látogatni.

– Ahányszor csak akarjátok! – mondotta.

Velem is megbeszélte a csengetés rejtjeles kódját. Az épületnek van hátsó bejárata is – mondotta. Felváltva azt is használhatom. Ő mindig idehaza van, ő fog kaput nyitni.

Ezzel megkezdődött a munkám a Magyar Front Intéző Bizottságában.

A Magyar Front szervezeti és politikai kialakulása

A Magyar Front teljes szervezeti és politikai kiépítéséről *A magyar függetlenségi mozgalom* című könyvemben már részletesen szóltam.

Itt röviden csak annyit, mi kommunisták, ezt a politikai tömörülést az akkori négy legbefolyásosabb párt: a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt szövetségeként képzeltük el. De idő és nem kevés erőfeszítés kellett hozzá, amíg így, ebben az összetételben kialakult.

Az első három párt szövetségi rendszerével mindenki egyetértett.

A Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt már 1943 szeptemberében, az olasz összeomlás után, szövetséget kötött egymással. Azóta több mint fél esztendő telt el. Ez egymagában véve is döntő tényező. Még akkor is, ha e szövetség valójában nem működött, ha inkább a tartózkodást, mint a harcot sugallta, s csupán tartalékerőt képviselt a közelgő háború utáni időszakra – a rendszer átmentése érdekében.

Közben azonban sorsfordító események történtek. A németek megszállták az országot. Ezek a pártok is illegalitásba kényszerültek. Olyan új helyzet alakult ki, amelyben a „szövetséget" aktivizálni kellett. Mi most e két párt szövetségét egy szélesebb demokratikus egységfront keretében a Horthy-rendszer tartalékerejéből egy mélyreható demokratikus fejlő-

dés hajtóerejévé kívántuk tenni. S ez bizony nem ment könnyen.

E szövetség megteremtésének vezető ereje a kommunista párt és a munkásosztály volt. Ezt maguk is látták, érezték, de nyíltan elismerni nem merték, s főleg attól vonakodtak, hogy a szükséges konzekvenciákat is levonják belőle. Sokan a Magyar Front kiáltványával szemben is tartózkodó magatartást tanúsítottak. Zsilinszkynek, akihez a Fő utcai börtönbe eljutott a felhívás, szintén voltak fenntartásai. Főleg a kommunisták részvétele és az aláírók között az első hely illetékessége miatt.

A kormány hírhedt kivárási politikája változatlanul hatott, s a polgári politikusok kitartóan ingadoztak – hol jobbra, hol balra. Még mindig olyan illúziókban ringatták magukat, hogy vitéz nagybányai Horthy Miklós valóban az ország kormányzója, akiben most is lehet bízni, akinek a kezében jó helyen van hazánk és népünk sorsa. Szívük és meggyőződésük szerint a legszívesebben azt szerették volna, ha az egyre fenyegetőbb veszélyből az ő bölcsessége vezeti ki az országot.

De az események ekkor már drasztikusan kijózanítóak voltak.

Az ország német megszállása felszámolta a parlament összes liberális és félliberális illúzióit, föld alá kényszerítette a polgári ellenzék valamennyi pártját, s Sztójay Döme kormányán keresztül teljes mértékben kiszolgáltatta az országot a hitleri fasisztáknak. Ezt a helyzetet szentesítette kormányzói tekintélyével a Legfőbb Hadúr. Távollétében, de tudtával, sőt szolgai tudomásulvételével szállták meg a németek az országot. Nehéz volt erre már szépségflastromot ragasztani.

A nemzetközi égbolt is kezdett végképp beborulni felettük. A szovjet csapatok felszabadították a Baltikumot, Belorusszián és Ukrajnán keresztül gyors iramban közeledtek a fasisz-

ták által elnyomott közép-európai államok: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és Románia határai felé.

De nemcsak keletről, most már nyugatról is erőteljes csapásokat mértek a fasizmusra. 1944. június 6-án az egyesített angol-amerikai csapatok végre partra szálltak Normandiában; 1944. augusztus 19–25-e között végbement a győztes párizsi felkelés: Párizs felszabadult.

1944 júliusában a szovjet csapatok átlépték a lengyel határt. Megkezdődött Lengyelország felszabadítása; 1944. július 24-én a felszabadított Lublinban megalakul a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság – az új, demokratikus lengyel nemzeti hatalom első központi szerve.

Augusztus 23-án befejeződött a iași-kisinyovi csata. A szovjet seregek felmorzsolták a német-román katonai erőket. Augusztus 23-án Bukarestben – Mihály király hallgatólagos hozzájárulásával – kitört és győzött a román nemzeti felkelés. Augusztus 29-én kitört a szlovák nemzeti felkelés, s szeptember 1-én megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács.

A fasizmus súlyos válságát mutatja, hogy 1944. július 20-án a német monopoltőke vezérlő alakjai, jelentős Wehrmacht-tábornokok, sikertelen merényletet követnek el Hitler ellen.

Románia kiugrása a németek háborújából széles körű visszhangot keltett. Miért ne követhetnénk a példát, miért ne tudnánk ugyanezt mi is megcsinálni. Főleg, miután a román példát gyors iramban követték a bolgárok, majd pedig a finnek. A város tele volt a kiugrásra vonatkozó híreszteléssekkel. Jellemző, hogy már a humoristák is ezzel foglalkoztak. A *Pesti Posta* című vicclapban, amelyet egy Váci utcai fogorvos szerkesztett, az első oldalon nagyméretű karikatúra jelent meg. Egy magas bérház legfelső emeletéről valaki az utcára veti magát. A zuhanó embert a járda széléről nagy tömeg figyeli. Aláírás: Már megint kiugrott valaki.

Sajnos azonban ezt a magyar ellenállás, erő híján, képtelen volt végrehajtani.

A magyar uralkodó osztályokra, a kormány s a hadsereg vezetőire és személyesen Horthyra sem a román, sem a bolgár, sem a finn példa nem hatott. Sőt, éppen ellenkező irányú cselekedetek bontakoztak ki, még súlyosabbá téve Magyarország, a magyar nép háborús és háború utáni helyzetét.

Horthy kormányzó 1944. augusztus 29-én – miután a román nemzeti felkelés győzött, s miután az új román kormány hadat üzent a hitleri Németországnak – menesztette a németbérenc Sztójay-Sztojakovich Döme kormányát. Lakatos Géza vezérezredes, a kormányzóhoz hű katonatisztek egyike alakított kormányt.

S mit tett ez a kormány? Börtöneiből kiengedte azokat a baloldali politikusokat, akiket a német megszállás kezdeti napjaiban a Gestapo tartóztatott le, igazolandó: ez a kormány már nem a Gestapo eszköze. S pár napi várakozás után, 1944. szeptember 5-én parancsot adott a sebtében összeszedett 3. magyar hadseregnek, hogy foglalja el és védje meg Dél-Erdélyt az előretörő, felszabadító szovjet hadsereg, valamint a vele s ezzel az antifasiszta koalíció oldalán harcoló demokratikus román hadsereggel szemben.

A fasiszta katonai és politikai gépezet halálra ítélten is tovább folytatta a harcot. Nincs az a botor illúzió, amelyet ne rendítettek volna meg ezek az események. Világossá vált: a fasizmus leverése elkerülhetetlenné teszi, hogy a mi országunk is hadszíntérré váljék, hiszen a fasiszta fenevadat véglegesen csak Berlin falai között lehet elpusztítani.

Szövetséges társaink előtt felrémlett a kérdés: mi lesz, ha a Vörös Hadsereg katonái Magyarország földjére lépnek. Ez a lehetőség, amelytől – mint valami rémképtől – féltek, egyre valószínűbbnek látszott, s már-már a bizonyosság erejével hatott. A helyzetnek ez a forgandósága váratlanul megnövelte

szemükben a kommunista párt szerepét. Kétségtelen – gondolták ők igen helyesen –, ebben az esetben a kommunista pártnak döntő szava lesz majd az ország életében. Ennek tulajdonítható, hogy fenntartásaik és aggodalmaik ellenére sem léptek fel az ellen, hogy a kommunista párt tagja legyen a készülő politikai szövetségnek. Ellenkezés, tiltakozás helyett inkább vállalták az együttműködést s annak drukkoltak, hogy ez a szövetség tartós legyen.

Ez év őszén igen érdekes jelenségnek lehettem a tanúja. Olyasminek, ami jól jellemezte a helyzetet. A kommunista párt ázsiója megnőtt. Ennek egyik torz megnyilvánulása, hogy a fővárosban és az ország nagyobb városaiban kommunista frakciók kezdték meg működésüket. Ugyanakkor több vezető politikus, így Tildy Zoltán, Kovács Imre, Dessewffy Gyula, Kabók Lajos egymástól függetlenül afelől faggattak: mi vagyunk-e az igazi kommunista párt?

Meg akartak győződni arról, valóban jó lóra tesznek-e? Amint később, a Kabókkal folytatott beszélgetésről szólva elmondom, szövetséges társainknak ezekre a kérdéseire mi félreérthetetlen válaszokat adtunk.

A másik, őket izgató kérdés: van-e közvetlen kapcsolatunk Moszkvával? Ez viszont azért érdekelte őket, hogy megtudják, politikánk találkozik-e a Szovjetunió vezetőinek s az ott élő kommunista emigrációnak, a Moszkvai Bizottságnak az elképzeléseivel.

*

A helyzet mindenképpen érdekesen kezdett alakulni. Összejöveteleinket Szakasits Árpád búvóhelyén, Kenessey Pongrác lakásán tartottuk. Szakasits eléggé el volt szigetelve. Schiffer Pálon, Száva Istvánon és Egger Lajoson kívül alig támaszkodhatott valakire. Üléseinken mindig egymaga képvi-

selte a Szociáldemokrata Pártot. A Magyar Front munkáját nehezítette, hogy tárgyalásain kezdetben nem a Független Kisgazdapárt tényleges vezetői vettek részt. Tildy Zoltán a Vörösmarty utcai Skót Misszió épületében tartózkodott, s nem vállalta azt a kockázatot, hogy kimozduljon onnan. Pártját a Magyar Frontban gróf Dessewffy Gyula, a *Kis Újság* főszerkesztője és Pfeiffer Zoltán ügyvéd képviselte. Mindketten a Kisgazdapárt jobbszárnyához tartoztak. Ez a két szerencselovag úgy futkározott a városban, híreket és rémhíreket közvetítve, mintha politikai boyszolgálatot teljesítettek volna. Igazi tevékenységük mégis abban merült ki, hogy a Magyar Front összejövetelein Tildy „képviseletében" minden javaslatunkat igyekeztek elgáncsolni.

Leghevesebb vitáink velük a Magyar Front végleges szervezeti formájának kialakítása körül folytak. Kovács Imre, a velünk való előzetes megbeszélés alapján, egyik ülésünkön bejelentette, hogy a Nemzeti Parasztpárt testületileg is csatlakozni kíván a Fronthoz. A Magyar Kommunista Párt nevében én ezt a javaslatot támogattam. Heves vita kerekedett. Dessewffy és Pfeiffer hallani sem akartak róla. Azzal érveltek: nincs szükség külön parasztpártra, elégedjünk meg a kisgazdapárttal. Két azonos érdekeltségű párt részvétele a Magyar Frontban nem erősítené, hanem gyengítené a parasztság politikai mozgósítását.

– Mit akartok még? – tették fel a kérdést. – A Kisgazdapártnak van szegényparaszti tagozata, s azonkívül működik a Parasztszövetség is.

Ezzel el is árulták, mi rejlik gondolataik mélyén. Meg akarták akadályozni, hogy a föld nélküli és szegényparasztok, valamint a törpebirtokosok önálló erőt képviseljenek a magyar politikai életben. Ők megelégedtek volna azzal, hogy a hárommillió magyar koldus a jómódú közép- és kulákparasztok, az ügyvédek és lecsúszott dzsentrik pártjában – erős kantárok

közé fogva – csak egy szerény tagozatot vagy szakosztályt képezzenek.

E magatartásukat természetesen már a jövő követelményei diktálták. Tudták, hogy a munkásosztály a parasztsággal való szövetségben elsősorban az agrárproletárokra támaszkodik. Ez viszont döntően meghatározza a fejlődés irányát. Ha ez a szövetség erős, szó sem lehet az ellenforradalmi rendszer, a feudális nagybirtok átmentéséről. Ellenkezőleg, megnyílik az út a népi demokratikus fejlődés előtt, ami a feudális nagybirtokrendszert darabokra tördeli. Erre pedig mindketten irtózattal gondoltak.

Nem is tudtunk dűlőre jutni velük. Mit tehetünk? Üzentünk Tildynek. Kértük, hogy a Magyar Front legközelebbi ülésére feltétlenül jöjjön el. Dicséretére legyen mondva, eleget tett kérésünknek. Két fiatal pap, afféle bibliás testőrök kíséretében, megjelent az Ilona utca 16. számú házban. Ez volt az első részvétele a Magyar Front tanácskozásán. De kiderült, hogy Tildy is kemény dió. Sokáig kellett kopácsolni, amíg végre megtört. Kifogyván az érvekből, kenetteljes hangját az államférfiúi bölcsesség rangjára emelve ünnepélyesen jelentette ki:

– Lehet, hogy igazatok van. Ne zárjunk ki senkit a nemzet jóakaratú közösségéből.

Az volt az érzésem, végül is azért fogadta el javallatunkat, mert úgy gondolta, ha a kommunisták ennyire ragaszkodnak hozzá, úgyis keresztülviszik. Jobb, ha mindjárt az első találkozásunkkor nem feszíti pattanásig a húrt.

Szeptember eleje lehetett. A Magyar Front szervezeti megerősítésére s munkájának elvi, politikai és operatív irányítására megalakult vezető testülete: az Intéző Bizottság. Tagjai voltak: Tildy Zoltán, Kovács Imre, Kállai Gyula és az elnöki tisztet is betöltő Szakasits Árpád.

A Kommunista Párt újjáalakulása

1944 szeptemberében a Békepárt újból felvette a Kommunista Párt nevet.

A Békepárt egy esztendő alatt nagy munkát végzett: tovább szervezte a kommunisták harcát, a két munkáspárt akcióegységét, s elősegítette a szövetségesek körének kibővítését. Sok felhívást és röpiratot jelentetett meg. Kiadta a *Béke és Szabadság* című lapot. Szabotázsakciókra, a munka lassítására, a bevonulások megtagadására szólította fel a munkásokat. Röpcédulái és felhívásai népes lista alapján, postai küldeményként, eljutottak az ország szinte minden részébe. „Egy katonát se Hitlernek!", „Egy szem búzát se a németeknek!", „Le a Jurcsek-tervvel!" – ezek voltak a falvakba küldött röpcédulák fő jelszavai. E propagandaakcióknak természetesen megvolt a maguk hatása. Segített kinyitni a parasztság szemét.

A Békepárt, bár megalakítása nem valamiféle politikai diverzió műve volt – mint ahogy azt Rákosi Mátyás és Farkas Mihály igyekezett elhitetni –, ebben az időben már nem tudott megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket vártak tőle. 1944 őszén politikai zavarokat keltett, hogy pártunk nem saját nevével folytatja harcát, s szervezi a demokratikus erők egységfrontját. A Magyar Front létrehozása és munkája is megkövetelte, hogy a párt ne burkolóddzék kétszeres illegalitásba. Említettem már, a fronthelyzet alakulása folytán polgári baloldali szövetségeseink is keresni kezdték, hol a kommunista párt, amellyel ők a kapcsolatot felvehetnék. Azok a barátaink viszont, akik már korábban is szolidaritást vállaltak

velünk, most gyanakodva néztek ránk: őszinte, nyílt politika helyett nem akarjuk-e őket lépre csalni? Ismertetni kellett előttük a kommunista párt politikáját. Megmondani szövetségeseinknek azt is, amiről a Békepárt nevében esetleg nem beszélhettünk.

Nem igazolódtak azok az elképzelések sem, amelyeket a párt kettős illegalitásához fűztünk. A kommunista párt feloszlatásának és a Békepárt megalakításának szinte egyidejű deklarálása megkönnyítette a Békepárt azonosítását a kommunista párttal. A nyomozó testületeket egy percre sem tévesztette meg a párt színeváltozása, az, hogy a kommunisták vörös lobogóját a béke kék zászlajával cseréltük fel. A Békepárt harcosait 1943 nyarán ugyanúgy letartóztatták, Csillaghegyen és Soroksáron ugyanúgy megkínozták, mint 1942-ben az Andrássy-laktanyában. Sőt, még halálos ítéleteket is hoztak.

1944. szeptember 12-én a párt Központi Bizottsága röpcédulán jelentette be, hogy újjáalakul a Kommunista Párt. Amint látjuk, nem a Kommunisták Magyarországi Pártja régi elnevezéssel. Ez felelt meg a Komintern feloszlatásáról szóló határozat szellemének.

A döntés a párt újjáalakítására már megtörtént, elkészült a röpcédula is, mely ezt az eseményt a párttagsággal közölte, amikor több évi raboskodás után 1944. szeptember 10-én kiszabadult a Margit körúti fegyházból Rajk László, pártunk kiváló, tehetséges vezetője. Szabadulását azoknak a kommunistáknak, elsősorban Nonn Györgynek köszönhette, akik a fegyházban irodai munkát végeztek, s így alkalmuk volt a rendőrségi visszakérőt megsemmisíteni, s olyan papírokat hamisítani, melyek szerint Rajk kitöltötte büntetését s elrendelik szabadlábra helyezését.

A Központi Bizottság határozata alapján Rajk azonnal átvette a párt vezetését, mint a Központi Bizottság titkára. Kádár János, aki 1943 nyarától ezt a funkciót betöltötte, a Conti

utcai katonai börtönben volt. A déli határon tartóztatták le, amikor a párt megbízásából fel akarta venni a kapcsolatot a jugoszláv partizánokkal.

Rajk bekapcsolódását a munkába az elvtársak nagy örömmel fogadták. Az illegális mozgalomban sokan ismerték, bár a konspirációs viszonyoknak megfelelően kevesen tudták, ki ez a magas, jó megjelenésű, kitűnő szónok hírében álló fiatalember.

Hírnevét és tekintélyét elsősorban két dolognak köszönhette. 1935-ben – maga is mint betonozó munkás – egyik vezetője volt annak az építőipari sztrájknak, amelyet a legnagyobbak között jegyez fel a magyar munkásmozgalom története. Utána emigrálnia kellett. A spanyol polgárháború kitörésekor önként jelentkezett, hogy Zalka Mátéval, Münnich Ferenccel és sok más magyar hazafival együtt küzdjön a spanyol nép szabadságáért.

Mindezt széles körben tudták róla, tisztelték és becsülték érte.

Nekem a nagy építőipari sztrájk előtt szakadt meg a kapcsolatom vele. Azt persze tudtam, hogy ő a sztrájk egyik vezetője, s később azt is, hogy Spanyolországban harcol. A polgárháború leverése után azonban nagyon keveset tudtam róla. Egyetmást hallottam ugyan felőle, de azok is inkább találgatások voltak. Némelyek úgy tudták, hogy Franciaországban, mások, hogy a Szovjetunióban, és ismét mások, hogy idehaza tevékenykedik. Az 1942-es letartóztatások azután tisztázták a kérdést. Már ami a tartózkodását illeti.

Kihallgatásra kísértek. Feltűnt, hogy a folyosó másik vége felől szintén kihallgatásra kísérnek valakit. Amikor egymás közelébe értünk, Rajk Lászlót ismertem fel benne. Borotválatlan arcán is átsütött derűs lénye, s szeme egyetlen villanásával jelezte, ő is megismert engem. Némán, jóformán csak idegeink rezdülésével üdvözöltük egymást.

Nem tudtam, hogy került ide. A függetlenségi mozgalom kibontakozásának időszakában semmit sem tudtam róla. Nem tudtam, hol van, mit csinál. S íme, a több évi ismeretlenség homályából most egyszerre felbukkant. Később tudtam meg, hogy a spanyol polgárháború leverése után Franciaországban, majd hazatérve, itthon is internálták. Az 1942-es letartóztatások idején a nagykanizsai internálótáborból hozták Budapestre, hogy kihallgassák.

1943-tól – Rajk 1944-es kiszabadulásáig – Donáth Ferenc volt a rendszeres kapcsolatom. Egy alkalommal – szeptember közepe táján lehetett – Donáth közölte velem, hogy fontos találkozóra visz. Budára mentünk, a Rózsadomb Pest felé néző oldalán egy nagyon szép, modern kertes villába, Fischer József építészmérnök lakására.

Meglepő társaságot találtam ott együtt. Rajk Lászlót, Horváth Mártont, Péter Gábort, Orbán Lászlót, Kiss Károlyt, Bartha Bertalant és másokat, akiknek nagy részét még látásból sem ismertem. Kiderült, hogy a Központi Bizottság ülésén vagyunk. Én nem tudtam arról, hogy a Központi Bizottság tagja lettem volna. Ezt sohasem közölték velem, s úgy látszik, most Rajk javaslatára hívtak meg.

Az ülés szóvivője természetesen Rajk volt. Fő téma: a párt újjászervezése utáni feladatok. Rajk teljes mértékben egyetértett a párt újjáalakításával, amelyre már az ő kiszabadulása előtt döntés született. Mesterien indokolta, milyen nagy politikai jelentősége van ennek napjainkban.

Gondolatmenete a következő volt: A Békepárt főleg propagandatevékenységet folytatott. Ez napjainkban már nem elegendő. A Békepárt már nem nyújt megfelelő perspektívát sem a fasizmus elleni harchoz, sem a háborúból való kiválásra, sem a felszabadulás utáni időkre. Többek között ennek tulajdonítható, hogy a polgári politikusok a Magyar Front munkáját is bizonytalanná igyekeztek tenni. A névváltoztatás nem

jelenti a párt politikai irányvonalának megváltoztatását, de a helyzet olyan, hogy pártunknak ismét önálló politikai arculattal kell megjelennie a küzdőtéren. Megköveteli ezt a szovjet csapatok gyors előretörése s az a magunkkal szemben támasztott követelmény, hogy minden erőnkkel hozzájárulhassunk hazánk felszabadításához. Az eddigi, főként propaganda- és agitációs munkáról át kell térni a németek és magyar csatlósaik elleni aktív harcra. Tömegmozgalmakra, sztrájkokra, szabotázsakciókra, partizánharcra, fegyveres felkelésre van szükség, mert csak így lehet kiűzni a megszállókat, határozott állásfoglalásra és cselekvésre kényszeríteni az ellenzéki erőket és magát a kormányt is.

A további feladatokról szólva kifejtette, hogy közvetlen feladatunk a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtése, amelynek alapja a munkásság és a parasztság szövetsége s e két nagy dolgozó osztály mélyen demokratikus állami és társadalmi rendszere. E közvetlen cél megvalósítására törekedve, természetesen nem mondunk le végső célunk, a szocialista Magyarország megteremtéséről sem. Minél mélyebb a demokratikus átalakulás, annál nagyobb a lehetősége és a valószínűsége annak, hogy békés fejlődés útján jussunk el a szocializmushoz.

A Központi Bizottság ülése után Rajkkal ismét közvetlen kapcsolatba kerültem. Találkozásaink rendszeresek voltak, de megbeszéléseinket – veszélyességük miatt – most már nem annyira utcai sétákon, mint inkább lakásokon folytattuk. Alkalmasnak látszott erre Somogyi Erzsi és Bornemissza Éva, nemzeti színházbeli művészek egymáshoz közel fekvő Hársfa, illetve Barát utcai lakása. Többször találkoztunk Babits Antal urológus Bécsi utcai lakásán, de olyan lakásokban is, ahova Rajk vitt el, s akiknek bérlőit nem ismertem.

Az újjáalakult Kommunista Pártra nagy feladatok vártak! Mindenekelőtt szükségesnek éreztük, hogy kidolgozzuk a

Magyar Front programját a felszabadulás utáni helyzetre. A Fronton belül polgári szövetségeseink a szociáldemokraták és kisgazdák 1943 augusztusában létrejött szövetségét tekintették alapvetőnek. Korábbi programját mindkét párt változatlanul fenntartotta, de közös politikai, társadalmi és gazdasági platformmal egyik sem rendelkezett. A Kommunista Párt jó érzékkel ismerte fel ezt a helyzetet. Tervezetet készített, amelyet a Magyar Front Intéző Bizottsága elé kívánt terjeszteni, hogy azt a népi demokratikus Magyarország újjáépítésének közös programjaként elfogadtassa.

Rajkkal napokon át dolgoztunk a tervezeten. Újraolvasva a programnyilatkozatot, talán nem túlzás azt mondani: helyesen és jól ragadtuk meg a legfontosabb kérdéseket. Csak egy rövid áttekintés: mit kíván a magyar nép a háború befejezése után?

- A Népköztársaság, a magyar dolgozók demokratikus államának azonnali kikiáltását;
- minden 18. életévet betöltött magyar állampolgár számára az általános, titkos választójog bevezetését;
- teljes szólás- és sajtószabadságot;
- az országgyűlés felsőházának, a magyar reakció e legerősebb bástyájának megszüntetését;
- a néphadsereg felállítását;
- a tőke, a magántulajdon olyan gyökeres megreformálását, mely véget vet a kizsákmányolásnak és a spekulációnak;
- a munkához való jog alkotmányba iktatását;
- az egyházi és világi nagybirtokok 200 holdon felüli kisajátítását és kártalanítás nélküli szétosztását a parasztság között;
- a népoktatás nemzeti üggyé nyilvánítását;
- a nemzetiségek egyenjogúvá nyilvánítását;
- az államhatalom és az egyház teljes mértékű kettéválasztását.

Hogy milyen reális mérlegelést végeztünk, mutatja, hogy ter-

vezetünk minden lényeges pontja egybeesik a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. december 3-án Szegeden elfogadott programjával.

Akik ennek az időszaknak a dokumentumait áttanulmányozzák, átfogó stratégiai terv bontakozik ki előttük. Ez munkám további fejezeteiből is kitűnik. Jó, reális érzékre valló feladatmeghatározások voltak ezek, de kissé későn születvén, teljes realizálásukra, sajnos, a rendelkezésre álló idő már nem volt elegendő.

Memorandumok a kormányzóhoz

A románok kiugrásának nagy jelentősége volt. Katonailag is, erkölcsileg is.

A közép-európai országok reakciós vezetői korábban még el tudták hitetni a világgal, hogy a fasiszta hatalmak olyan nyomást gyakorolnak rájuk, amelynek ellenállni semmiképpen sem tudnak. 1944 őszén ezt az „érvet" már nehéz volt védeni. A román, a bolgár és finn kiugrás bizony már erősen megingatta érveiket, hogy csak kényszerűségből folytatják a harcot.

A szembefordulás a németekkel minden csatlós országban megrövidítette a szenvedések, a további pusztítások időszakát. Elkerülhették, hogy országuk az esztelen vérontás színtere legyen, jelentősen csökkenthették országuk anyagi veszteségeit, hozzájárulhattak a fasizmus végleges vereségéhez, erkölcsileg visszaadhatták népük önbecsülését, hogy – ha csak rövid időre is – részt vehettek a zsarnokság ellen, a hazájuk függetlenségéért folyó küzdelemben. Sőt, ezzel még bizonyos erkölcsi tőkét is szerezhettek maguknak a háborút követő béketárgyalásokra.

A Horthy-rendszer nem élt ezzel a lehetőséggel. Pedig Magyarországon jelentős demokratikus erők álltak készen arra, hogy ezt a fordulatot belülről elősegítsék. A kommunisták minden erejükkel erre törekedtek. Széles volt azoknak a köre is, akik ebben támogatták őket.

Szeptember közepén egyik találkozónkon Rajkkal és Donáth Ferenccel hármasban erről beszélgettünk. A Magyar

Front pártjai nevében fel kell szólítani Horthyt – mondta Rajk –, hogy vessen véget a további vérontásnak. Adjon ki parancsot, hogy a harcoló magyar egységek álljanak át a Szovjetunió oldalára, s velük együtt kezdjék meg a fasiszták kiűzését, hazánk felszabadítását. Ki kell fejteni és a kormányzó elé kell tárni, melyek ennek az összefogásnak a politikai feltételei. Abban maradtunk, hogy a nagyobb nyomaték kedvéért a memorandumot aláíratjuk a Magyar Front Intéző Bizottságának tagjaival.

Másnap Babits Antal lakásán találkoztam Donáth Ferenccel, hogy formába öntsük a kormányzóhoz eljuttatandó memorandumot. Életemben sok mindent írtam már, de ilyen magas rangú címzetthez és ilyen, az egész nemzet sorsát érintő kérdésben még soha senkinek. Egy ideig huzakodtunk is: ki írja, ki diktálja.

– Írd te – mondta Donáth –, neked szebb az írásod.

– Mit számít az? – kérdeztem. – Úgysem kézírással küldjük el.

– No, de mégis! Nekem nehezebb a kezem. Azonnal görcs áll bele, ha államfővel kell leveleznem.

– Miért, már olyan sokszor írtál nekik?

– Horthyhoz igen. A röpcédulákon: Halál az árulókra! Vesszen Horthy!

– Akkor most még inkább begörcsölne a kezed, mivel most meg akarunk kegyelmezni neki. Természetesen, ha teljesíti követeléseinket.

Végre elkezdtük az írást. Donáth diktált: vitéz nagybányai Horthy Miklós őfőméltóságának.

Most meg én makacsoltam meg magamat.

– Nekem ez a gyilkos nem vitéz, nem nagybányai és nem őfőméltósága.

– Hát mi a fene? Most nem röpcédulát írunk, hanem dip-

lomáciai okmányt. Újságíró vagy. Nem hallottál még a diplomácia illemszabályairól?

Végül is a Főméltóságú Kormányzó Úr! megszólításnál maradtunk.

A memorandumot Verával még aznap délután legépeltettem két vagy három példányban. Hátravolt a legnehezebb feladat, aláíratása és eljuttatása a kormányzóhoz.

Pár nap múlva esedékes volt a Magyar Front Intéző Bizottságának ülése. Az összejövetel színhelye a szokásos. A Vár biztonságos csendje, gyanún felül álló arisztokratikus légköre mintha bátorságomat és biztonságérzésemet is növelte volna. És mégis, majdnem itt kerültem kopóim hálójába.

Az Intéző Bizottság legutóbbi ülésén kértük Tildyt, hogy a jövőben személyesen vegyen részt összejöveteleinken, hiszen Dessewffyt és Pfeiffert nem tekinthetjük a Kisgazdapárt képviselőinek. Nem tudom, mi volt Tildynek róluk a véleménye. Úgy vettem azonban észre: most már ő is szükségesnek tartja, hogy közvetlenül bekapcsolódjék a munkába. Ha másért nem, csupán azért, hogy ki ne maradjon valamiből.

Budáról, a Farkasréti temető mögötti Tállya utca egyik családi házából indultam el a Várba. A konspirációs szabályokhoz tartozott, hogy ne mindig ugyanazon az útvonalon közlekedjünk. Most a Vérmező felől igyekeztem a Várba, hogy onnan a Bécsi kapun át az Ilona utcába menjek. A Bástya sétányra a Logodi utcából vezető fedett falépcsőn kapaszkodtam fel. Mikor onnan a sétány betonjára léptem, a kijárat mindkét oldalán egy-egy rendőrt pillantottam meg. Mereven, szinte ünnepélyes díszben álltak ott, mintha tiszteletadásra vezényelték volna ki őket. De azt mindjárt tudtam, hogy nem az én tiszteletemre.

Megállítottak, s igazolásra szólítottak fel. Nyugalmam már az első pillanatban sokat segített. Nem először tapasztaltam, hogy drótidegeimnek milyen életmentő szerepük van.

– Nem tudom, miért kell igazolni magam – mondtam nagyon udvariasan, mégis kissé szemrehányó hangon, hogy valami lélektani fölényre tegyek szert. – Egyébként viszont nagyon helyes, hogy védik és ellenőrzik ennek a területnek a biztonságát.

Ezzel kabátom zsebébe nyúltam, s elővettem onnan a két legfontosabb személyi iratomat: a sajtókamarai igazolványt s az első osztályú vasúti szabadjegyet. Az egyiket az egyik, a másikat a másik rendőr kezébe nyomtam. Figyelmesen megnézték, majd kicserélték egymással. Ekkor tapasztaltam először, milyen nagy rangja, becse, tiszteletet prancsoló értéke van az úri osztályhoz való tartozást tanúsító iratoknak. Igazolványaimat visszaadva, a rendőrök még tisztelegtek is. Aztán udvariasan megkérdezték, hová óhajtok menni. Szerencsére a válasz kéznél volt.

– Gróf Dessewffy Gyula főszerkesztő úrhoz, az Úri utcába.

Dessewffy valóban ott lakott, korábban jártam is a lakásán, s ez a körülmény most nagyon kapóra jött. Nem tudom, hogy a rendőrök mit tudtak erről az agárvékony, eléggé deklasszálódott arisztokratáról. A neve mindenesetre kellő hatást gyakorolt rájuk. Bocsánatkérő mentegetődzéssel elmondták: parancsot kaptak, hogy itt ne engedjenek fel a Várba senkit. Bizalmasan azonban közölték velem, hogy visszamenve a Logodi utcába, a Hadtörténeti Múzeum felől eljuthatok az Úri utcába, ott nincs ellenőrzés. Így is cselekedtem. Már ami az utam első szakaszát illeti. Visszafordultam a lépcsőn, le a Logodi utcára, viszont onnan a Bécsi kapun át – egy kis kitérővel – nem az Úri, hanem tervemnek megfelelően az Ilona utcába kanyarodtam. Megkönnyebbültem, amikor Pongrác bácsi becsukta utánam kaput.

Az Intéző Bizottság már együtt volt. Kalandomról nem szóltam senkinek. Minek is borzoltam volna a kedélyeket. Előző ülésünkön Tildybe így is alig tudtunk lelket önteni, hogy végre

mozduljon már ki politikai bunkeréből. Szakasits mozgási körlete is rendkívül szűk volt, ő is csak néha – biztonsági okokból mindössze egy-két éjszakára – változtatott szállás-helyén.

Hogy is ijesztgettem volna hát őket! Pedig inkább nekünk lett volna okunk a nagyobb elővigyázatosságra. Akik akkor a Kommunista Párt munkájában részt vettünk, túlnyomó többségében katonaköteles korban voltunk. A fronton lett volna a helyünk, nem pedig a pesti utcákon. De érdekes, mi könnyebben dacoltunk a veszélyekkel, mint a körülbelül egy generációval előttünk járó barátaink.

A Magyar Front ülésén ismertettem elképzelésünket a Horthyhoz intézendő memorandummal kapcsolatban. Aztán felolvastam magát az okmányt, amelynek főbb pontjai a következők: Azonnali fegyverszünet. Szakítás a németekkel, és hadüzenet a fasiszta Németországnak. A demokratikus pártok működésének engedélyezése. Koalíciós nemzeti kormány alakítása. A politikai foglyok szabadon bocsátása.

Ha ilyen alapon Horthy hajlandó velünk együttműködni, ha segít az ország és a nép megmentésében, a demokratikus erők a kormányzó szerepének megítélésében ezt méltányolni fogják. Ezzel félreérthetetlenül Mihály román király példájára céloztunk.

Nagy meglepetésemre az Intéző Bizottság tagjai javaslatunkat egyöntetű helyesléssel fogadták. Egyetlen ellenvetést, de még komolyan vehető észrevételt sem tettek. Tetszett nekik, hogy nagy felelősségérzetről és bölcsességről teszünk tanúbizonyságot. A nagy egyetértésben nyilván szerepe volt annak, hogy mi a haza megmentése érdekében még a kormányzóval is keressük az összefogás lehetőségét. Ez teljesen megfelelt az ő, még akkor is élő illúzióiknak, annak, hogy a katasztrófából csak Horthy vezetheti ki az országot. Különösen Tildy jeleskedett a címünkre adresszált dicséretekkel.

– Nagy bölcsességről tesz tanúbizonyságot pártotok. Csak így lehet az országot megmenteni!

Szavai annyira gyanúsan csengtek, hogy az elismerésnek ezt a fokát már nem is lehetett szó nélkül hagyni. Tildy hevét nekem kellett egy kicsit lehűteni.

– Mi ezt komolyan vesszük és álljuk is a szavunkat. A helyzet olyan, hogy mindent meg kell próbálni. Még a lehetetlent is! Nekünk ne tegyen majd senki szemrehányást, hogy elmulasztottunk valamit megtenni, ami kötelességünk lett volna. Illúzióink azonban nincsenek és másoknak se legyenek. Horthy mélyebbre süllyedt a fasizmus és a háború mocsarában, semhogy egykönnyen elfogadhatná feléje nyújtott kezünket. Mi azért ezt is megpróbáljuk. Most minden rajta múlik. A harcot azonban tovább kell folytatni. A memorandum nem jelentheti azt, hogy mi is a kivárás álláspontjára helyezkedünk.

Ezek a szavak már nem voltak egészen Tildy kedvére valók. De mit tehetett? Szólni sem igen tudott, mert a helyzet valóban súlyos volt.

Persze, a helyzet súlyosságát különbözőképpen értelmeztük. Szerinte azért volt súlyos, mert a szovjet csapatok már átlépték az ország határát. Mi viszont ezt nem súlyos, hanem örvendetes eseménynek tekintettük. Szerintünk a kialakult helyzetben a valóban súlyos az volt, hogy a német fasiszták Magyarország területén védelemre rendezkedtek be, hogy esztelen pusztításaikkal tönkretegyék az országot, kifosszák a gyárakat, felrobbantsák a hidakat, Németországba vigyék vasúti és gépjárműparkunkat, elhajtsák állatállományunkat, s ami még ezeknél is súlyosabb: irtsák-pusztítsák népünket.

Mégis: a felfogásbeli különbségek ellenére megegyeztünk, a memorandumot elfogadtuk, s az Intéző Bizottság tagjai pártjuk nevében aláírták. Kovács Imre neve erről az okmányról még hiányzik, mert a Nemzeti Parasztpárt felvételéről a Magyar Frontba épp ezekben a napokban vitatkoztunk.

Tildy vállalta, hogy a memorandumot eljuttatja a kormányzóhoz. Barátja és lelkésztársa, a Pozsonyi úti református egyházközség lelkipásztora, Bereczky Albert útján, aki viszont Horthy kabinetfőnökének volt közeli ismerőse. A memorandum igy jutott el a kormányzóhoz.

*

Ilyen időkben minden nap – örökkévalóság. Vártuk Horthy válaszát, de hiába. Egyik nap telt a másik után. Rajtunk is türelmetlen várakozás vett erőt. A szervezett munkások székházaik körül gyülekeztek s vártak a hívó szóra. A feszült várakozás perceiben Kovács Imre hozta a hírt, hogy Újszászy tábornok tárgyalni akar a kommunistákkal a munkásság felfegyverzéséről. Somogyi Erzsi lakásán jöttünk össze. Körülbelül azok voltak jelen, akik a párt újjáalakítása után Fischer József villájában megtartott Központi Bizottság ülésén is részt vettek. No, és Kovács Imre, aki a közvetítő szerepét vállalta.

A Központi Bizottság úgy döntött, hogy Újszászyval a tárgyalást Rajk László folytassa. Ez nem volt veszélytelen játék. Hátha Rajkot tőrbe csalják és elhurcolják. Kovács váltig bizonygatta, hogy a találkozó semleges helyen történik. De az ördög nem alszik, s Horthyék ravasz ördögök voltak, viszont Újszászy angolbarát érzelmű tisztnek számított. Mégis meggyőződésem: Rajk részvételével ezt az összejövetelt egy-két hónappal korábban nem lehetett volna megkockáztatni, hiszen Újszászy sem tagadhatta meg magát, horthysta neveltetését. A tárgyaláson is megmutatta ravaszságát, agyafúrtságát. Megígérte, hogy adnak fegyvereket, de ezeket nem a Kommunista Párton keresztül, hanem közvetlenül akarják a munkásság kezébe adni. Csupán azt kérik, mondjuk meg, hol vannak a munkások gyülekezőhelyei.

A készülő politikai csapdát Rajk azonnal észrevette. Látta, mire megy a játék. A gyülekezőhelyek kiszolgáltatásával Horthyéknak lehetőséget adtunk volna arra, hogy az utolsó pillanatban lecsapjanak a kommunistákra, a munkásosztályra. A maga nagyszerű érvelő- és meggyőzőképességével igyekezett rávenni Újszászyt álláspontunk elfogadására, de erőfeszítései hiábavalóak voltak. Úgy látszik, e beszélgetéssel Újszászy sem akarta véglegesen lezárni az ügyet. Azzal vált el Rajktól, hogy amikor szükségét látják a munkásosztály felfegyverzésének, újból jelentkeznek.

Míg Rajk a tárgyaláson volt, a Központi Bizottság tagjai Somogyi Erzsi lakásán várakoztak. Ez sem volt veszélytelen játék. De nem lehetett mást tenni! Együtt kellett maradni, hiszen eredményes tárgyalás esetén azonnali intézkedésekre lett volna szükség. A Központi Bizottságot pedig újból összehívni nem könnyű és nem egyszerű dolog. A kockázatot tehát vállalni kellett! A veszélyt azzal a konspirációs megállapodással próbáltuk enyhíteni, hogy a művésznő valamilyen alkalomból babgulyás ebédre hívott meg bennünket. Konspirációs érvnek ez rendkívül sovány volt, s nincs is az a bárgyú nyomozó, aki elhitte volna. Arra mindenesetre jó volt, hogy eljátszadoztunk a gondolattal. Ezzel is gyorsabban telt az idő.

Még szerencse, hogy Rajk viszonylag gyorsan visszatért. Somogyi Erzsi, akit színházi becenevén mi is csak Bogyónak szólítottunk, éppen csak elkészült konyhaművészeti remeklésével. És ha már elkészült, gondoskodtunk róla, hogy ne menjen veszendőbe. Mindenkinek jutott egy csordultig teli tányér bableves, jókora szelet kenyérrel. 1944 őszén ennél különb ebédet senki sem kívánhatott.

Horthy válasza a memorandumra továbbra is késett. Nem tudtuk mire vélni a dolgot. Két, egymásnak ellentmondó oka is lehetséges, gondoltuk. Vagy hallani sem akarnak róla,

vagy komolyan fontolgatják. Mind a két variáns elképzelhető.

Rajknak az volt a véleménye, hogy ki kell ugratni a nyulat a bokorból. De hogyan? Hát úgy, hogy küldünk még egy memorandumot. A második is az első követeléseit tartalmazta, csak jóval nagyobb nyomatékkal. Ezt már Rajk fogalmazta. A keményebb hangnem teljesen indokolt volt. Az Újszászyval való tárgyalás változatlanul Horthyék álnokságát és csalárdságát bizonyította. Az Intéző Bizottság tagjai ezt a memorandumot szintén változtatás nélkül elfogadták és aláírták. Úgy látszik, könnyebben elviselték a keményebb hangot, mint a kivezető út keresésében a kormányzóról való végleges lemondást. Ezen az okmányon már ott volt Kovács Imre neve is.

*

A második memorandum ugyanazon az úton jutott el a Várba, a kormányzó kabinetirodájába, mint az előbbi. A Pozsonyi úti református lelkészi hivatal közvetítésével. Pedig milyen rövid lett volna az út az aláírás helyszínétől, az Ilona utcától, a címzettig. Egy gyors lábú futár tíz perc alatt kézbesíthette volna. De nem is ezzel volt a baj, hanem megint a válasszal, amely most is veszedelmesen késett. Míg egy napon Vörös János vezérkari főnök tanácskozásra jött össze Tildyvel és Szakasitscsal, majd Ambrózy Gyula kabinetfőnök közölte Bereczky Alberttel, hogy a kormányzó is tanácskozni kíván a két politikussal. Megjelölte a kormányzói audiencia időpontját is: október 11-én este.

A hírt meglepetéssel vettük tudomásul. Mindenekelőtt azért, mert a meghívás csak Szakasitsnak és Tildynek szólt, holott a memorandumot négyen, a négy párt nevében írtuk alá. Az is kérdéses volt: a meghívás a memorandumnak tulajdonítható-e? Horthyékra jellemző, hogy ezt sem mondták meg világ-

gosan. Így nem annyira tudni, mint inkább csak sejteni lehetett a kettő között az összefüggést.

Az Intéző Bizottságban nagy vita kerekedett, milyen álláspontra helyezkedjünk a különös meghívással kapcsolatban. Hisz ez diszkrimináció! Nyílt beismerése annak, hogy a várbeli urak a Magyar Fronttal nem akarnak számolni, sőt megosztására törekszenek. A kommunistákkal és a parasztpártiakkal ma sem akarnak szóba állni. Nekik, céljaik eléréséhez, csak a két hagyományosan kipróbált pártra, a szociáldemokratákra és a kisgazdákra van szükségük. Ezek egyébként is már 1943-ban szövetségre léptek egymással. Szilárd lépcsőt jelentenek tehát a hatalom átmentésére.

Igen ám, de a Magyar Front négy pártból tevődött össze, nem pedig kettőből. A memorandumban a négy párt egységes állásfoglalásáról volt szó. Márpedig feldarabolni nem engedjük magunkat, főleg úgy nem, hogy az egyik fele jobbra, a másik fele balra húzzon.

Mit lehetett ezek után tenni?

Persze, az is lehetséges, hogy a meghívást visszautasítjuk. Az igazi, következetes állásfoglalás ez lett volna. Így még valami halvány remény lehetett volna arra is, hogy a kormányzó mind a négy párt képviselőit fogadja.

Ám fordult a kocka! Ha a két memorandum elküldésekor nem is volt vita közöttünk, most annál inkább fellángoltak a szenvedélyek. Tildy vitte a prímet. Most nem a kommunisták bölcsességét dicsőítette, hanem a kormányzóét, aki meg akarja osztani gondjait az ellenzék vezetőivel. Szerinte a meghívást bűn lenne visszautasítani. Sajnos, Szakasits és Kovács Imre is hajlott arra, hogy tárgyalni kell: minden körülmények között. Ismernünk kell a kormányzó elképzeléseit! Több volt ez, mint ingadozás. Akarva-akaratlanul Tildy álláspontját erősítették. Ismét felrémlett a Kommunista Párt politikai elszigetelésének a veszélye.

A Magyar Frontnak ezen az ülésén részt vett Rajk László is. De nemcsak mi jelentünk meg kettesben. Szakasits mellett ott volt Száva István, Tildy mellett Csorba János kisgazdapárti képviselő, a felszabadulás után Budapest első polgármestere. Kovácsnak nem volt partnere, ő mindent egymagában döntött el és intézett.

A vita azzal végződött: fogadjuk el a kormányzó javaslatát, Szakasits és Tildy vegyen részt a kormányzói audiencián, de csak egy feltétellel: mindenben a négy párt képviselőinek tekintik magukat, s a Magyar Front állásfoglalásának megfelelően járnak el. Ezt mindjárt a tárgyalásuk kezdetén hozzák a kormányzó tudomására.

A vita kissé hosszúra nyúlt, kezdett besötétedni. Ideje volt, hogy minél előbb szétoszoljunk. Sötétedés után sokkal veszélyesebb volt az utcai járás-kelés, nem beszélve arról, hogy bármikor megszólalhattak a légvédelmi szirénák. Ilyenkor jobb és biztonságosabb otthon lenni, már amennyire rejtekhelyünket annak lehetett nevezni. Így már nem tudtunk megállapodni abban, hogy a Magyar Front küldöttei – most már így nevezem őket – milyen álláspontot képviseljenek a királyi várban.

Abban azonban még megegyeztünk, hogy közvetlenül a kormányzóhoz való menetel előtt találkozunk, s véglegesen összegezzük követeléseinket. Erre két nap múlva került sor, a délutáni órákban. A Dísz tér 16. számú házban, Bohdanetzky Edvinnek, a Magyar Vasúti Forgalmi Rt. igazgatója lakásában gyülekeztünk.

Erről a minisztériumi főtisztviselőről feltétlenül kell néhány szót szólnom. Gondolom, korábban éppoly köztitisztviselő volt, mint amilyeneket százával, ezrével lehetett találni az állami apparátusban. Beosztása gondtalan életet biztosított számára. Megengedhette magának, hogy a Vár egyik legszebb helyén nem nagy, de nagyon szép háromszobás lakást

tartson fenn. Ez a tartalékos főhadnagyi rangban levő tisztviselő is rájött arra, hogy nekünk ehhez a háborúhoz semmi közünk. Illetve van, de mi ennek csak kárvallottjai vagyunk. Akár győznek a németek, akár veszítenek. Győzelemről azonban most már szó sem lehet. A szovjetek úgy aprítják a németeket, mint a répát.

Bohdanetzky Edvin mint katona a Közlekedésügyi Minisztériumnak azt a bizottságát vezette, amely a hadsereg számára üzemanyagok beszerzésével és szállításával foglalkozott. Ezzel már el is árultam: nagy erő és nagy hatalom összpontosult a kezében. A mi szempontunkból ez azért volt felbecsülhetetlen értékű, mert biztonságos, a vezérkari főnökség állományába tartozó kivételes rendszámú, szabadon közlekedő járművekkel rendelkezett, s ezt veszélyesebb vállalkozásokkor rendelkezésünkre bocsátotta. Most is ezt tette. Ő szállított fel a lakására bennünket, ahol csak az Intéző Bizottság tagjai voltak jelen.

Itt beszéltük meg, hogy a két küldött hogyan lépjen fel, milyen álláspontot képviseljen. Nagyon fontosnak tartottuk, hogy követeléseinket – amelyek megegyeztek a memorandumokban kifejtettekkel – kellő megvilágításba helyezzék. Arra kértük őket, legyenek határozottak és következetesek, tanúsítsanak szilárdságot és kellő erélyt.

Szakasits és Tildy fogadkozott: így lesz minden! Megkezdődött a protokolláris felkészülés a kormányzói fogadásra. Két küldöttünk a szomszéd szobában szmokingszerű fekete öltönybe vágta magát, amelyet valamelyik úri kelléktárból készítettek elő számukra. Hisz a kormányzóhoz mégsem lehet utcai ruhában beállítani! Fekete öltönyükben, csokornyakkendőjükkel úgy festettek, mint egy külvárosi étterem fizetőpincérei. Nem tudtuk megállni nevetés nélkül. A tükörbe pillantva, az izgalomtól zavarodottan még ők is elmosolyodtak.

A Vár egyik pontján Hadácsy Rezső százados várakozott rájuk páncélkocsijával. Küldötteink távozása után mi is be-

szálltunk a vezérkari rendszámú kocsiba, s házigazdánk a város különböző helyein kivagonírozott bennünket.

Két nap múlva találkoztam Szakasitscsal. Beszámolójából semmi új és bátorító dolog nem derült ki. A kormányzó elmondotta: őt is nyugtalanítja a helyzet. – Na, tessék! – A németek alighanem elvesztették a háborút. Alighanem! – Óriási felismerés! – Szükség van az összes nemzeti erő összefogására. Két évvel ezelőtt ezért gyilkolták meg Rózsát és Schönherzet! Horthy számít a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt támogatására. Ezt eddig is tudtuk!

– S mi van a Magyar Front követeléseivel? – kérdeztem.

– Mi elmondtuk neki, erre azonban nem reagált. A kihallgatás negyven–ötven percét majdnem teljesen ő beszélte végig. Gondterhelt és nagyon izgatott volt. Felhívta Szakasits és Tildy figyelmét arra, hogy a Magyar Front az október 15-ét követő héten legyen készenlétben, mert esetleg az ipari munkásság támogatására is szükség lehet. Azt mondta, ha bármilyen elhatározásra jut, értesíteni fog bennünket.

Már megint ez az értesítés! Akkor is, ha fegyverekről van szó, akkor is, ha politikai cselekvésről.

Szakasitsot hallgatva, az volt a meggyőződésem, hogy Horthy a kialakult helyzetben teljesen félreértette szerepét, s küldötteink ezt nem tárták fel nyíltan előtte. Ezt meg is mondtam Szakasitsnak. Sajnos, a kihallgatásról csak Szakasits és Tildy későbbi ismertetői maradtak fenn, hiteles dokumentumok nem.

Mi volt ez a félreértés? Horthy formálisan az ország kormányzója volt ugyan, de katonailag, politikailag és erkölcsileg már régen megbukott. Államfő, aki kiheverhetetlen vereségeket szenvedett. A helyzet legsúlyosabb félreértése mégis abban rejlett, hogy olyan időpontban, amikor a Vörös Hadsereg csapatai megkezdték Dél- és Kelet-Magyarország falvainak és városainak a felszabadítását, ő még mindig nem volt

képes rászánni magát a demokratikus népi erőkkel és a Szovjetunióval való politikai és katonai együttműködésre. Nem volt képes kibújni fasiszta bőréből. Pedig épp ebben akartunk segíteni neki. Nem személyére való tekintettel, hanem azért, mert meg akartuk rövidíteni országunk és népünk szenvedéseit.

A memorandumok elküldése így is feltétlenül helyes volt. Még akkor is, ha nem lehettek illúzióink. Kötelességünk volt, hogy az utolsó pillanatban megpróbáljuk a lehetetlent is. Az ország rendkívül kritikus helyzetében együttműködést ajánlottunk a horthysta vezető köröknek, a magyar fasizmus legfőbb képviselőinek, de megfelelő követelések támasztásával. Ezek lényege: a rendszer fasiszta jellegének feladása s nyílt szembefordulás a hitlerista megszállókkal. Erre azonban – mint később látni fogjuk – a horthysta vezető körök a maguk egészében képtelennek bizonyultak.

A két munkáspárt akcióegységéről és egyesüléséről

A Kommunista Párt újjászervezését hamarosan újabb nagy jelentőségű politikai lépések követték. Magától értetődő, hogy a két munkáspárt szorosabb együttműködésére és későbbi egyesülésére vonatkozó javaslatot szintén a kommunisták vetették fel. Ezt, mint látni fogjuk, még sok olyan fontos kezdeményezés, akció követte, amelyek politikai lemaradásukat kívánták kiküszöbölni. Sietni kellett, az idő sürgetett! Most kezdtünk olyan lényeges politikai, harci kérdéseket felvetni, amelyek megoldásához külön-külön is hosszabb időre lett volna szükség. Így realizálásukra szinte csak a kezdő lépéseket tehettük meg.

Szeptember végén megint ott ültem Kenessey Pongrác Ilona utcai lakásának cselédszobájában. Szakasits, karosszékét az ablak elé húzva, szőrös arcát boldogan fürösztötte meg a bársonyos őszi napsütésben.

– Unom már a szobafogságot. Ti legalább jöttök-mentek!

– Míg el nem kapnak, vagy agyon nem durrantanak bennünket.

Ságvári tragikus esetére gondoltam, de nem ejtettem ki a nevét. A célzás bántó lehetett volna.

– No, ez sem éppen védett terület. Itt is rajtam üthetnek. Az ablak közelében még egy ócska bádogcsatorna sincs, amelyen e rohadt zárkából az utcára ereszkedhetnék.

Nem akarván tovább feszíteni a húrt, témát változtattam. De úgy, hogy az érzelmi feszültséget is megpróbáljam feloldani.

– Mielőtt rajtunk ütnének, akár itt, akár az utcán, volna egy javaslatom.

– Hallgatlak! – mondta Szakasits, olyan hangsúllyal, amiben még érezhető volt a belső feszültség némi utórezgése.

– Amit mondok, döntésre csak a két munkáspártra tartozik, politikai jelentősége viszont kihat a Magyar Frontba tömörült pártokra, a háborúellenes harcunkra, s egész további fejlődésünkre.

Könnyebb fajsúlyú témára számított.

– Ne kertelj, ki vele!

– Dehogy kertelek! Csak azt szeretném, ha világos és érthető lenne, amit mondani akarok.

– Indokolni ráérsz azután is.

– A Kommunista Párt azt javasolja, hogy a két munkáspárt akcióegységéről, valamint szervezeti és politikai egyesüléséről kössünk megállapodást.

Szakasits arca elkomorult, több dioptriás szemüvege nagyot villant.

– Jól hallottam? A Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséről? – kérdezte vissza.

– Igen, arról.

A meglepetés további kérdéseket diktált.

– Mi az, ti fel akarjátok adni a nemzeti egységfront-politikát?

– Eszünk ágában sincs.

– Akkor mire való ez a komédia? Az egyesülés!

– Épp akcióegységünk és a demokratikus egységfront erősítésére.

– Gyufa, 1919-ben te még pendelyes gyerek voltál. Amit javasolsz, erősen tizenkilences ízű, tulajdonképpen tanácsköztársasági modell. Egyesülés, proletárdiktatúra. Jó, most nem a Gyűjtőfogház egyik zárkájában, hanem egy nyugal-

mazott főispán lakásának cselédszobájában vagyunk. Ám nem kevésbé kényszerhelyzetben. Mire való ez?

– Mi sem a Tanácsköztársaságra gondolunk, bár annak a hatalmi szervezete, a proletárdiktatúra annak idején nélkülözhetetlen volt. Szent dolog! A jelen pillanatban mégsem erről van szó. Mi változatlanul a demokratikus nemzeti egységfront politikáját képviseljük s mindent, amit kezdeményezünk, javaslunk, teszünk, ennek rendeljük alá.

– De a demokráciának elengedhetetlen feltétele a pártok szabad működése, önálló tevékenységük biztosítása. Miféle demokrácia az, amikor az egyik pártnak joga van lenyelni a másikat?

– Mi nem akarunk lenyelni senkit. Tizenkilencben sokkal inkább a szociáldemokrata párt nyelte le a kommunista pártot, mint fordítva. De hagyjuk ezt a cápákra jellemző hasonlatot. Mi nem azt nézzük, hogy ki kit nyel le, hanem hogy ki kit nyer meg, milyen cél érdekében lép szövetségre egymással, s egyesíti szervezeti és politikai erejét. A demokrácia nem tiltja a pártok szövetkezését. Még egyesülését sem. Mi több, a pártok szabad működésén, tevékenységük önállóságán az égvilágon semmi csorba nem esik, ha ilyesmire határozzák el magukat.

– Elvileg igazad lehet, de a gyakorlat mást mutat.

– Ezt az elvet a gyakorlat nem gyengíti, hanem erősíti. Ha javaslatunk elvileg helyes, a gyakorlat, vagyis harcunk mai követelményei szempontjából szászszorosan az.

– Az életben mindent meg lehet magyarázni.

– Én nem magyarázkodni akarok. Olyan tényekre, körülményekre hivatkozom, amelyeket te is jól ismersz, s amelyek minden magyarázkodás nélkül mutatják, jelzik, bizonyítják, helyes-e, amit javasolunk.

– Hallgatlak!

– Évek óta beszélünk, írunk a munkásosztály akcióegységé-

GI HARCOSTÁRSAKKAL A PARLAMENTI ULÉS SZÜNETÉBEN

DOBI ISTVÁN KITÜNTETÉST NYÚJT ÁT.
JELEN VANNAK: KÁDÁR JÁNOS, MUNNICH FERENC, FOCK JENŐ ÉS APRÓ ANTAL

TANÁCSKOZIK A HAZAFIAS NÉPFRONT KONGRESSZUSA

AZ IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS ÉS KORMÁNY MEGALAKULÁSÁNAK 20. ÉVFORDULÓJÁN A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBAN

EMLÉKÜLÉS A MÁRCIUSI FRONT MEGALAKULÁSÁNAK 40. ÉVFORDULÓJÁN

NAGY ISTVÁN KÖNYVET ÍRT KÖZÖS DOLGAINKRÓL

BALOGH EDGÁR ÉRVEL

AZ EGYETEM VISSZAFOGADJA AZ 1937-BEN KITILTOTT DIÁKOT:
DÍSZDOKTORRÁ AVATÁS A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEMEN

EMLÉKEZÉS A VASAS MATINÉKRA. 1977.
AZ ELSŐ SORBAN: BOROVSZKY AMBRUS, BÁNKI ZSUZSA, NEMÉNYI LILI
KÁLLAI GYULA, ILOSVAY KATALIN, GOBBI HILDA, KÁLLAI GYULÁNÉ,
MAJOR TAMÁS, KISHEGYI ÁRPÁD ÉS GYÁROS LÁSZLÓ

KIRANDULÁSON

GYEREKEKKEL,
UNOKÁKKAL

ről. Ezen a téren sok minden történt. Büszkék lehetünk rá. De most itt a próba! Egy ilyen megállapodás a munkásosztály felfegyverzését, a fegyveres felkelés előkészítését, ennek a lehetőségeit és sikerét megsokszorozná.

– Ehhez nem szükséges ilyen megállapodás.

– Hogyne volna!

– Mi az együttműködéssel, a közös fellépéssel egyetértünk.

– Te igen, de mit csinál Kabók és a többi hasonszőrű szakszervezeti vezető.

– Ők nem számítanak.

– De még mennyire, hogy számítanak! A németek óvakodnak formálisan feloszlatni a szakszervezeteket, mert félnek, hogy ezzel megzavarják a haditermelés folyamatosságát, s a munkásosztály nagy tömegeit szembefordítják magukkal. Helyükön hagyták azokat a szakszervezeti vezetőket, akik a német megszállás óta egyebet sem tesznek, mint reggeltől estig az irodáikban ülnek s igyekeznek az ipari dolgozókat minden fasisztaellenes lépéstől visszatartani. Csendesítik, várakozásra késztetik a munkásságot, hogy ne adjanak okot a velük szembeni fellépésekre. Napi imájuk így kezdődik: – Ne csináljunk, ne kockáztassunk semmit, mert csak így menthetjük meg a bőrünket, így menthetjük át a szakszervezeteket sértetlenül a háború utáni időszakra.

– Kabók a szakszervezetek integritását védi.

– De úgy, hogy ezzel az ország csúfosan megtépázott jelenlegi és jövőbeni integritását veszélyezteti.

– Kabókkal mi kapcsolatban vagyunk, rendszeresen működik a Hetes Bizottság.

– Lehet, hogy működik, de ott már Szakasits Árpádot nem mint antifasiszta forradalmárt, a kommunisták következetes szövetségestársát, nem mint a Magyar Front elnökét tartják számon, hanem mint a kivárás, a megalkuvás politikájának egyik képviselőjét emlegetik. Ezen bizony változtatni kellene!

A szakszervezeti munkásságot ki kell szabadítani ebből a politikai gettóból! Itt az utolsó lehetőség. S ezt neked kell megpróbálnod. Közös harcunk erre kötelez.

Szakasits nagyot sóhajtott. Érezni lehetett, szörnyű nehéznek tartja a feladatot.

– Túlbecsülitek az erőmet. Nagyon-nagyon egyedül vagyok. Olyan feladatot kellene megoldanom, amire egy ember ereje elégtelen. A *Népszavánál* még könnyű helyzetben voltam. Ott voltatok ti, kommunisták, s nagyon jól együtt tudtunk dolgozni. De most kivel, kikkel? Marosán és a többi baloldali szociáldemokrata vagy börtönben van, vagy pedig úgy felszívódott, hogy hírüket sem hallja az ember. S a többiek, a szakszervezeti vezetők? Néhányukat elhurcolták a németek, mások mentik, ami menthető. Lehet, hogy ez megalkuvás, kivárás, sőt árulás, de őket e pozícióból kimozdítani nem lehet. Én sem tudom. Ezt tették világ életükben.

– Még ráfizethetnek. Túl sok illúziót táplálnak a németek iránt. Azt hiszik: a szakszervezetek be nem tiltása életbiztosítás számukra. Menlevél!

– Kabók nem hajlandó illegalitásba vonulni. Mint precíz szakszervezeti vezető, mindennap bent ül a vasasszakszervezet székházában. Ő helyettesíti Peyert, akit a Gestapo Németországba hurcolt.

– Mi azt gondoljuk, sokat változtatna a helyzeten, ha egy ilyen megállapodást mindkét párt külön-külön a munkásság tudomására hozna, s közös felhívásban harcra szólítaná őket. Itt ez a tervezet, nézd majd át!

– Tegyük fel, hogy ez valóban segítene. De miért kellene most megállapodni a két párt szervezeti és politikai egyesítésében? Ez több kárt okozna, mint hasznot.

A kérdés elég váratlanul ért, s csak rögtönözve, talán nem is fontossági sorrendben tudtam rá válaszolni.

– Nálunk nemcsak a proletárdiktatúra, hanem a népi de-

mokratikus fejlődés biztosításának is elengedhetetlen feltétele az egyetlen és egységes munkáspárt megteremtése. A munkásosztály csak úgy töltheti be vezető szerepét, ha politikai ereje nem tagolódik két részre, ami a legjobb együttműködés esetén is bizonyos megosztottságot jelent. Magyarországon a reakció évszázados hadállásait lerombolni csak úgy lehet, ha nem rivalizálunk egymással, ha nem egymást tépjük, hanem minden erőnket a közös ellenség ellen fordítjuk. Gondolj arra is, hogy a demokratikus fejlődésért vívott küzdelemben még a Magyar Front pártjaival is vannak és lesznek vitáink, s ők minden ilyen esetben arra törekszenek, hogy szembeállítsanak bennünket egymással. A Szociáldemokrata Pártban is szép számban vannak, akik az igazi demokratikus fejlődés biztosítása helyett – némi lakkozással – a Horthy-rendszer átmentésére törekszenek. Munkásegység s egységes munkáspárt nélkül népi demokratikus rendszert sem tudunk teremteni hazánkban.

– Ez nagyobb kérdés annál, semhogy egymagam dönthetnék benne. Meg kell beszélnem a Hetes Bizottsággal. De azt hiszem, egymagában még ez sem elegendő. E kérdésben a szervezett munkásság állásfoglalására van szükség. Ami pedig a Magyar Frontot illeti, Tildyék, Kovács Imréék joggal hihetnék, hogy ezután a velük való „egyesülés" következik.

Ennek az indoknak a helyességét nem lehetett elvitatni. Valóban nagy kérdésről volt szó. Hagyni kellett, hogy Szakasits maga is jól átgondolhassa. Nem mondtam tehát ellent neki, hagytam, hadd gondolja végig, s a még mindig bőven beáradó napfény hadd cirógassa jobb hangulatra. Éreztem, Szakasits jogos kifogásai szükségessé teszik, hogy a tervezetet mi is újból átgondoljuk.

Szakasitscsal olyan bensőséges baráti viszonyban voltam, hogy egyetlen találkozónk sem zajlott le bizalmas, baráti jellegű beszélgetések nélkül. Bőven volt közös témánk. Ezek

– azon kívül, hogy jó volt rájuk emlékezni – nagyon sok feszültséget is feloldottak közöttünk. Vitáinkra, gyötrődéseinkre gyógyírként hatott a baráti szó.

– Mi van Verával? Szoktatok találkozni? – kérdezte.

– Szoktunk, de ritkán.

– Én is szeretném már látni.

– Képzeld, milyen jelmezt talált ki. Valami vöröskeresztes egyenruhát csinált magának, fehér fityulával, homlokán a szervezet piros jelvényével. Mikor először láttam, magam is valami főnővérnek néztem. És milyen csodálatosan mutat benne.

– Azt elhiszem. Verának minden jól áll. Rajta még a lyukas fenekű zsák is kínai selyemmé változik.

– És képzeld, ha az utcán vagy a villamoson megyünk, úgy vigyáz rám, mintha testőröm volna. Női testőr! Mellette teljes biztonságban érzem magamat.

– Hiába, manapság az egyenruha nagy hatalom. Az egyedüli biztonság.

– Közben pedig hajmeresztő dolgokat művel. A tömött villamos peronján álldogálva, jobb kezét a háta mögé rejtve, rúzzsal sarló és kalapácsot rajzol a sárga burkolatra. Amikor leszáll, természetesen mindenki őt bámulja, s csak később fedezik fel grafikai tevékenységének nyomait.

– Nekem sem ártana már egy ilyen vöröskeresztes nővér. Azt sem bánnám, ha nem tud sarlót és kalapácsot rajzolni. Fenemód kiéheztetnek ezek a ronda dögök.

Mindig felszínre került egy-két kérdés, amelyeken olyan önfeledten tudtunk kacagni, mintha bizony csupa derű és vidámság volna körülöttünk az élet.

Megállapodtunk, hogy legközelebb a Várban, a Dísz tér 16. szám alatti lakásban találkozunk. A tárgyalandó kérdés fontosságára tekintettel, a vitát már nem kettesben folytatjuk, hanem bevonjuk abba pártjaink néhány vezetőjét. Megálla-

podtunk abban is, hogy mi, kommunisták, addigra elkészítjük a megállapodás új tervezetét.

Közben Rajkkal közösen elkészítettük az új javaslatot, amely kimondta, hogy a „két párt az egyesülés kérdésének megoldását a háború utáni időkre halasztja". A tervezet tartalmazott egy „Záradék"-ot is, amely a szakszervezeti teendőket foglalta magába.

Új találkozóban állapodtunk meg, amelyre Szakasits a Hetes Bizottság néhány tagját is meghívja.

Vita Kabókkal

Így jöttünk össze október elején ismét Bohdanetzky Edvin lakásán. Itt kezdődtek meg a tárgyalások, amelyeken a szociáldemokraták képviseletében Szakasits Árpád, Kabók Lajos és Bán (Rozmayer) Antal, a kommunisták képviseletében Rajk László és én vettem részt. A javaslat – a két munkáspárt együttműködése a fasizmus elleni harcban, valamint az, hogy a felszabadulás után, ha arra a feltételek megértek, pártjaink szervezeti és politikai egyesülésével létrehozzuk az egyetlen, egységes, marxista, forradalmi munkáspártot – óriási jelentőségű, a felszabadulás utáni fejlődésünk irányát is meghatározó kezdeményezés volt.

Kabókékat meglepte a hely, a környezet, ahol összejöttünk. Ki a fene látott még ilyet? – gondolhatták magukban. A két munkáspárt vezetői pártjaik együttműködéséről és egyesüléséről jönnek össze tárgyalni. És hol? A királyi vár bejáratánál, a mai Korona cukrászda fölötti lakásban. A tér egyetlen olyan épületében, ahol polgári személyek is lakhattak. Jobbra, a ház homlokzatával szemben, a Sándor-palota zömök épülete, a miniszterelnökség hivatalos helyisége, balra a Vezérkari Főnökség hivalkodó épülete zárta le a teret. Találkahelyünktől nem messze a mai Tóth Árpád sétánnyal egy vonalban emelkedett József főherceg palotája, fekvésével, várbeli elhelyezkedésével is jelezve, hogy lakóját a magyar főrendek között az első hely illeti meg. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a főhercegi palota egyszersmind bizonyos trónkövetelői igényeket is kifejezett.

Kabók komor, szófukar ember volt, de ezt már ő sem állhatta meg szó nélkül.

– Még jó, hogy nem beljebb szerveztétek ezt a találkozót, legalább Horthyt is bevonhattuk volna a tárgyalásokba.

– Elég nekünk az is, ha a védelmünkről gondoskodik – jegyezte meg Szakasits. – Alighanem ez ma a legbiztonságosabb hely Magyarországon.

A tanácskozás ismerkedéssel kezdődött. Már amennyire ez illegális körülmények között lehetséges. Engem valamennyien évek óta ismertek. Szakasits és Rajk a Magyar Front egyik üléséről már szintén ismerték egymást. Rajk a bemutatkozáskor az illegális nevét sem használta, de Kabók és Bán nyilván Szakasitstól már tudtak arról, hogy őt elvtársi körökben Kirgiznek hívják. Ők maguk – Kabók és Bán – nem csináltak a nevükből problémát. A legalitás és az ebből fakadó illúziók annyira áthatották őket, hogy eszükbe sem jutott bármiféle konspirációs rendszabály alkalmazása. Megszokott családi környezetükben éltek, s folytatták a szakszervezeti munka rendes, „nyugodt", bürokratikus ügyintézését. Később a Gestapo és a Nyilas Számonkérő Szék mégis végezni akart velük. Kabók Lajost, a vasasszakszervezet főtitkárát egyenesen a Magdolna utcai székház hivatali szobájából hurcolták a Duna-partra, hogy onnan a folyó hullámai közé lőjék.

De mielőtt e tragikus pillanat bekövetkezett volna, nézzük, hogyan lépett fel Kabók ezen a találkozón. Életének abban a pillanatában, amikor még egyszer és utoljára megadatott neki a döntés lehetősége.

Bennünket, kommunistákat meglepett, hogy szociáldemokrata partnereinket – Szakasits kivételével – nem is az a probléma foglalkoztatja, amelynek a megtárgyalására összejöttünk, hanem merőben más. Mintha nem is ezért vállalták volna az illegális találkozót velünk. Mindjárt kiderült, hogy a két párt viszonyáról beszélni – számukra – nem tárgyalási téma. Talán

el sem hitték Szakasitsnak, hogy mi valóban ezért kezdeményeztük a megbeszélést.

Kabók kezdte.

– Ne haragudjatok, de fel kell tennem egy kérdést.

– Tessék! – mondta Rajk idegnyugtató, csendes hangján.

– Ma nagyon sokféle kommunista pártról hall az ember. Nyüzsög tőlük a város. Én már hosszú időt megéltem, de ennyi kommunistát egész életemben nem láttam. Számuk valószínűleg több annál is, mint amennyi a Tanácsköztársaság idején volt. Rejtély, honnan jönnek elő. S számuk olyan arányban nő, ahogyan a szovjet csapatok közelednek Budapesthez. De ez még hagyján! Ennél is rejtélyesebb, hogy ahány csoport, annyiféle. Külön vezetőséggel, külön programmal. Persze lehetséges, hogy ennek nagyon egyszerű az oka. Opportunista csoportocskákról van szó, amelyek a szovjet hadsereg közeledtére kaméleon módjára vörös színt öltenek. Azt hiszem, már eddig is sok méregzöld szín változott harsogó pirossá. Ez azt mutatja, hogy nálunk a kommunizmus konjunktúra-cikk. Nincsenek igazi gyökerei. A vörös szín nem a nemzet fennmaradásának, hanem az emberek létért való harcának az eszköze. Ki tud itt eligazodni? Ti el tudtok? Melyik hát az igazi kommunista párt?

Rajk kipirult arccal hallgatta e provokatív ízű szavakat, de megőrizte nyugalmát. Higgadtan, de keményen válaszolt.

– Azért jöttünk össze, hogy a Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt nevében létfontosságú kérdésekről tárgyaljunk. Kabók elvtárs szerint viszont Magyarországon kommunista párt nincs, csak alkalom szülte kommunista csoportocskák vannak. Ha ezt a különös nézetet elfogadnánk, akkor nekünk itt nem volna semmi keresnivalónk. Nem volna miről tárgyalni. Szeretném azonban megnyugtatni Kabók elvtársat, hogy Magyarországon nemcsak opportunista, vörösre mázolt csoportocskák vannak, hanem nagy történelmi múlttal rendel-

kező kommunista párt is van. Ez viszont nem a konjunkturális időszak szülötte. Kabók elvtársnak, bármilyen volt is személyes viszonya e párthoz, tudnia kell, hogy 1918 óta kommunisták nélkül Magyarországon nincs társadalmi haladás, még magyar munkásmozgalom sem. Mint ahogy mi is tudjuk: nincs ez szociáldemokraták nélkül sem. Tragédiánk, hogy ezt nem ismertük fel korábban. Az egymásra utaltság felismerése, a közös harc sok tragédiát hárított volna el a fejünk felől. A mi pártunknak nincs szüksége igazoló iratra arról, hogy igazi kommunista párt-e, vagy megalkuvó kispolgárok, esetleg politikai kalandorok gyülekezete-e. Pártunk tagjait negyedszázadon át nagyon sokszor próbára tették. Elsősorban pártunk vezetősége, amikor egy-egy tagot bevont a munkába, aztán a kiszabott feladatok, amelyeket meg kellett oldaniuk, s végül a Horthy-rendőrség, amely a felelősségrevonásban nem ismert kíméletet. Ha Kabók elvtársnak igazoló iratra van szüksége, íme, ezzel szolgálhatunk. Remélem, ez megnyugtat benneteket.

Kabók levegő után kapkodott. Bán Antal sietett a segítségére.

– Bocsánat, félreértés történt! Mi csak azt akartuk elkerülni, hogy kalandor csoportok csapdájába essünk.

– Ha félreértés történt, nem mi, hanem ti értettetek félre bennünket – vette át a szót megint Rajk. – A ti szemetekben mi a kalandorcsoportok egyike vagyunk. – Kis szünetet tartott, majd indulatát kissé fékezve: – Nektek nem elég garancia Szakasits és Kállai elvtárs személye, akikkel évek óta együtt dolgoztatok?

– De, de, ez teljesen elegendő! Mi azonban – és itt mentőötlet után kapkodott – arra is kíváncsiak vagyunk, van-e kapcsolatotok Sztálin és Rákosi elvtársakkal.

Így mondta: elvtársakkal. Ez a Vajdaságból ide emigrált kispolgári forradalmár annyira opportunista volt, hogy már

ellenőrizni sem tudta a lelkében lejátszódó folyamatokat. Az alkalmazkodás ösztöne automatikusan működött benne.

– Mit érdekel ez benneteket? Talán arra vagytok kíváncsiak, hogy tegnap este együtt vacsoráztunk-e velük?

– Indulatosak vagytok! – jegyezte meg Kabók.

– Igen, de miattatok vagyunk azok. Kiagyalt dolgokkal tértek ki a tárgyalás elől. Hogy volna most Moszkvával közvetlen kapcsolatunk, majdnem háromezer kilométer hosszú, s állandóan mozgó frontvonalon keresztül. De ha személyi kapcsolat nincs is közöttünk, politikai kapcsolatunk eddig is volt és van ma is. Tíz- és tízezrek hallgatják az országban a moszkvai és a Kossuth Rádiót, s azok is azt mondják, amit mi. A munkásosztály vezetésével minden demokratikus erőnek össze kell fognia. Ez pedig annál eredményesebb, minél erősebb a munkásegység. Javaslatainkat írásba is foglaltuk. Tessék, olvassátok el!

Rajk átadta nekik a tervezet egy-egy gépírásos fogalmazványát.

Mohón olvasni kezdték. Bán Antal vékony szemöldöke néha meg-megrebbent, de Kabók arcán az érzelemnyilvánítás legkisebb jele sem mutatkozott. Úgy olvasta a szöveget, mintha ő fölötte állna mindannak, ami benne foglaltatik. Mint akitől a felvetett kérdések teljesen idegenek, egy szemöldökrándítást sem érdemelnek.

– Nekem nincs észrevételem – jegyezte meg az idős szakszervezeti vezető, miután a szöveg végére ért.

– Hogyhogy nincs? – csattant fel Bán Antal hangja.

– Úgy nincs – folytatta Kabók –, hogy erről mi nem is tárgyalhatunk. Nem lehet, nem szabad róla tárgyalni!

Bán megkönnyebbülten vette tudomásul a rövid, de tömör választ:

– Nekem is ez a véleményem.

Szakasits avatkozott a vitába.

– Nincs igazatok. Lehet, hogy kommunista barátainkkal nem értünk mindenben egyet, s nem is tudunk minden kérdésben közös nevezőre jutni, de tárgyalni nemcsak lehet, hanem szükséges is.

– Mit akarsz te ezen megtárgyalni? – vágott vissza Kabók.

– Azt, hogy az együttműködés erősítésével, együttes fellépéssel hogyan tudnánk a legkisebb veszteséggel kikerülni a háborúból.

– A legkisebb veszteséggel úgy jutunk ki belőle, ha nem bocsátkozunk felelőtlen kalandokba, hanem megőrizzük erőinket a háború utáni időszakra.

– Szóval: üljünk csak nyugodtan? – kérdezte Rajk.

– Hiába gúnyolódsz. Bármiféle kalandba belevinni a szervezett munkásságot, megbocsáthatatlan felelőtlenség, óriási bűn. Ha eddig megőriztük erőinket, most nem dobhatjuk oda prédául.

– Ti önként hajtjátok nyakatokat a bárd alá – folytatta Rajk. – A fasiszták a legreménytelenebb helyzetben a legvérengzőbbek. Erre nekünk is fel kell készülnünk! Erőinket akkor tudjuk megmenteni, ha harcolunk, ha támadásba megyünk át. Ezer példa bizonyítja, hogy ez az egyedüli helyes út. A Szovjetunióban nemcsak a reguláris csapatok küzdenek, hanem a belorusz és ukrán partizánok is. Európa más országaiban úgyszintén. A nemzeti önvédelem kontinensünk minden megszállt országának népét fegyveres harcba szólította. Tito partizánjai megmutatták, hogy kell a fasiszta betolakodókat fogadni. A bolgár, a francia, a holland, a belga, a norvég nép legjobb fiai szintén fegyvert fogtak. A románok, a bolgárok és a finnek fegyveres felkelés szervezésével kiugrottak a háborúból. Miért ne volna ez lehetséges nálunk is? A felelőtlenség és a megbocsáthatatlan bűn nem az, ha mi is erre az útra lépünk, hanem ha továbbra is birkák módjára várunk. Várunk, hogy majd csak lesz valami.

Kabók: - Nincs mit tárgyalni. Amit javasoltok, kalandorság.

Bán: - A németek nem mernek a szakszervezetekhez nyúlni. Gyöngék hozzá!

Szakasits töprengett. Főtt a feje. Kerek koponyájában annyi minden kavaroghatott, hogy alig tudott megszólalni.

- Tárgyalnunk kell - bökte ki magából a szavakat. - Még sokat tehetünk.

Kabók: - Mit?

Szakasits: - Mozgósíthatnánk a szakszervezeti munkásságot a város védelmére.

Kabók-Bán: - Hogy a németek lemészároljanak bennünket? Mi ezt nem vállalhatjuk!

Rajk-Kállai: - Pedig hamarosan eljön az idő, amikor egész népünk előtt vállalnotok kell a felelősséget azért, amit ma elutasítotok magatoktól.

A kis szalon falai ilyen beszélgetést még nem hallottak. Levegője idegesen vibrálni kezdett. Ha már akkor lettek volna jó lehallgatókészülékek, a fölöttünk lakó Bonczos Miklós belügyminiszter ugyancsak meglepődhetett volna, s ugyanakkor jó fogásra tehetett volna szert. Így azonban a belügyek legfőbb őre - tudta és akarata nélkül - személyes védelmünket szolgálta.

Merőben két különböző álláspont csapott össze. Kabóknak és Bánnak elege volt a beszélgetésből. Fel is álltak, sarkon fordultak és távoztak. Szakasits kikísérte őket - s visszatérve elmondotta -, kérte Kabókot, aludjanak rá még egyet, és október 10-én találkozzanak.

Mi pár percig még maradtunk.

Szakasits az Ilona utcai cselédszobát néha ezzel a lakással cserélte fel. Úgy látszott, most itt tölti az éjszakát. Ilyen erősen feldúlt lelkiállapotban nem is lett volna tanácsos az utcára merészkednie. Mintha két malomkő között törték-zúzták

volna csontjait. Úgy süppedt vissza kényelmes karosszékébe, hogy alig látszott ki belőle. Nem tartottuk helyesnek, hogy tovább folytassuk a vitát. Emberkínzás lett volna, a megegyezés minden reménye nélkül.

Lefelé menet, a lépcsőházban, Rajk javasolta, hogy másnap találkozzunk. Bohdanetzky Edvin, hűséges udvari szállítónk, már a kapu előtt várt, hogy a városba vigyen bennünket.

Beszállva a katonai rendszámú autóba, a ház előtt strázsáló rendőr udvariasan tisztelgett.

Az egyezmény sorsa, jelentősége

Ezzel tulajdonképpen a két párt együttműködéséről és egyesüléséről szóló megállapodás politikai hátteréről, legfőbb motívumairól el is mondtam a legfontosabbakat.

Szerintem a köztünk lezajlott vita pontosan jellemzi a két jobboldali szociáldemokrata vezetőt. Távozásukkal végképp becsapták maguk mögött az ajtót. Egyikük a fasiszták kivégzőosztagai előtt ébredhetett egy pillanatra végzetes illúziói tudatára, másikuk rejtekhelyén gondolkozhatott el azon, hogy hova vezet, ha behódolunk az olyan gonosz ellenségnek, mint a fasizmus.

Másnapi találkozónkon Rajkkal abban állapodtunk meg, hogy nem mondunk le a két párt közötti megállapodás megkötéséről. Ennek most különösen nagy a jelentősége. Erőt öntene a dolgozókba, egységes irányba terelné tevékenységüket, s a Horthyhoz eljuttatott memorandumok követeléseinek is nagy erőt kölcsönözne. Ha sikerülne a megállapodás, ha azt mindkét párt nyilvánosságra hozná, sőt egy szakszervezeti kiadványban a két párt együttesen hívná fel a munkásságot a megszállók elleni fegyveres harcra, bizony mindez sokat segítene abban, hogy Magyarország is minél előbb kilépjen a fasiszták háborújából.

A tárgyalásokat Szakasitscsal a tervezetről ezután csak egyedül én folytattam, ami egyikünk számára sem volt könnyű feladat. Szakasits számára azért nem, mert joggal merült fel benne a kérdés, hogy az ilyen döntő, a két párt és az egész magyar munkásmozgalom sorsát alapvetően érintő kérdésben

vállalhatja-e egyedül, saját személyében a felelősséget. Bár ő még bízott abban, hogy Kabók visszatér a tárgyalóasztalhoz, s aláírja az okmányt. Számomra azért nem volt könnyű, mert Szakasitsot éppen arról kellett meggyőzni, hogy Kabók és Bán határozott visszautasítása után az ő kezében van a döntés lehetősége, a felelősséget most már saját személyében kell vállalnia.

Drámai pillanatok következtek, amelyek újból élesen megvilágították Szakasits politikai profilját. Érdemes ezt néhány szóval itt is felvillantani.

Úgy éreztem, Szakasits bízik bennem, mint ahogy öt esztendőn keresztül mindig is ez a bizalom jellemezte együttműködésünket. Lehetséges, ez is közrejátszott abban, hogy a legtöbb esetben meghajolt érveléseink előtt.

Szükséges itt a kettőnk közötti viszony jellemzésére egy parányi kitérőt tenni. 1943 őszén szobájába hívott és bizalmasan közölte velem:

– Szeretnélek a párt egyik titkárának javasolni.

Közlése nagyon meglepett. Nem mutathattam valami nagy lelkesedést. Tudta, hogy a laptól nem szívesen válnék meg. Sietett zavaromat eloszlatni.

– Nagy szükség lenne rád a titkárságban: a vidéki, városi szervezetek irányítása kerülne hozzád. Mint újságíró, lényegében ezt a munkát eddig is csináltad. A laptól pedig nem kellene megválnod. Továbbra is számítunk rád.

Beláttam, igaza van. Igent mondtam.

Személyem körül azonban vita alakult ki a pártválasztmányban. Azok közül, akik közelebbről ismertek, Mónus, Szeder és Peyer, ellenem foglaltak állást. Ők még külső támogatást is kaptak. A párt magasabb funkcionárius jelöltjeit – forma szerint véleményezésre, a valóságban jóváhagyásra – be kellett jelenteni a Belügyminisztérium politikai főosztályának, amelynek állásfoglalását a főkapitányság politikai osz-

HATÁROZAT.

1. A magyar nép harcának sikerét a békéért s a háboru gyors befejezésével az uj demokratikus Magyarország kialakitásáért, egyesegyedül a munkásosztály harcos, forradalmi egysége, határozottsága és vezetése biztositathatja. Ezért a Szdp. és Kp. megállapitja, hogy elengedhetetlenül szükség van a magyar munkásosztály harcos, forradalmi egységének megteremtésére.

2. A Szdp. és Kp. megállapitja, hogy a magyar munkásosztály, harcos, forradalmi egységének továbbfejlesztése szükségessé teszi a két párt egyesülésével az egységes és egyetlen forradalmi szocialista munkáspárt megalakitását. A jelenlegi körülmények között azonban a két párt egyesülési feltételeinek kidolgozása csak gátolná a két pártot a közvetlen és közös harci feladatok elvégzésében, ezért a két párt az egyesülés kérdésének megoldását a háboru utáni időre halasztja.

3. A Szdp. és Kp. megállapitja, hogy mindkét párt végcélja a szocializmus megvalósitása Magyarországon. Magyarország jelenlegi történelmi adottságaiban ezt a célt a magyar munkásosztály s a magyar dolgozó társadalom a háboru azonnali befejezésén s egy független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül érheti el.

4. A Szdp. és Kp. a békéért és a független, szabad demokratikus Magyarország kiharcolásáért politikailag és szervezetileg a legteljesebben együttmüködik.

5. Pólitikai és szervezeti együttmüködésének biztositására a Szdp. és Kp. azonnali hatállyal "Összekötő Bizottság"-ot alakit a két párt vezetősége között. Az "Összekötő Bizottság"-nak a két párt megbizottai részéről egységes hozzájárulással meghozott döntései mindkét pártra kötelezőek és minden változtatás nélkül mindkét párt részéről külön-külön is teljes egészében végrehajtandók.

6. A Szdp. és Kp. megállapodott abban, hogy a két párt egymástól független sajtó termékeinek és lapjainak meghagyása mellett, az "Összekötő Bizottság" ellenőrzésével és közös szerkesztéssel egy ujságot /lapot/ alapit közös anyagi hozzájárulással. A lap hivatása: egyrészt gondosan őrködni afelett, hogy a magyar munkásosztály és dolgozók soraiban semmiféle ideológiai, taktikai szürsavar, vagy bizonytalankodás fel ne ütthesse fejét, - és másrészt, hogy a két párt közösen vivott harca tapasztalatainak összegezésével elősegitse az egységes, forradalmi szocialista munkáspárt szellemének kialakitását.

Éppen e fenti célok szem előtt tartása alapján a lap mindkét párt számára biztositja a jóakaratu, őszinte és épitő munkáskritika gyakorlását

7. A Szdp. és Kp. megtartja politikai és szervezeti önállóságát, függetlenségét és szabadságát, ugyszintén kritikai függetlenségét, szab

AZ EGYSÉGOKMÁNY

badságát és nyilvánosságát egymással szemben is.

8. A Szdp. és Kp. megállapítja, hogy a két párt egyesülési időpontjától függetlenül, haladéktalanul megvalósítandó a magyar munkásosztály egysége a szakszervezetek életében. A szakszervezetek a munkásság gazdasági szövetségei érdekeik megvédésére, helyzetük javításának kiharcolására. A magyar munkásosztály szakszervezeteinek magukba kell tömöríteniök a magyar munkásság minden egyes rétegét és tagját, tekintet nélkül párt, vagy politikai állásfoglalásra. "Szabad Szakszervezetek Szövetsége" név alatt a Szdp. és Kp. megállapodtak a magyar munkásosztály egységes szakszervezetének megteremtésében. A Szdp. és Kp. kötelesi magát arra, hogy ezt a megállapodást azonnali hatállyal külön-külön kiadványokban meghirdeti a magyar munkásosztály számára.

9. A Szdp. és Kp. kötelezi magát arra, hogy a "Szabad Szakszervezetek Szövetségén" belül egyik párt sem épít ki semmiféle leplezett, vagy nyílt pártszervezetet / bizottságokat, frakciókat, sejteket stb./ továbbá, hogy a szakszervezetek helyi, szakmai, központi stb. vezetőségeinek a munkásság legdemokratikusabb elvei alapján történő megválasztásánál egyik párt sem akadályozza meg a munkásság szabad akaratának kifejeződését.

A két párt azonnali hatállyal felhívásával fordul a "Szabad Szakszervezetek Szövetségéhez", hogy csatlakozzon a két párt akcióegység programmjához.

10. A Szdp. és Kp. megállapítja, hogy a multban is a szocialdemokrata és kommunista ifjuság között a legteljesebb mértékben megvolt az egység érzése, ugyszintén szervezetileg és politikailagis a szocialdemokrata és kommunista ifjuság együttműködése, függetlenül a két pártnak egymáshoz való viszonyától. Ezért a két párt megállapodott abban, hogy függetlenül a két párt egyesülésének időpontjától, jelenlegi, vagy jövőbeli egymáshoz való viszonyától, javasolja külön-külön saját pártja tagozatának, hogy alakitsák meg azonnal a szocialdemokrata és kommunista ifjuság egyetlen és egységes szervezetét: az "Ifju Szocialisták Szövetség"-ét. A Szdp. és Kp. kötelezi magát arra, hogy e megállapodás azonnali hatállyal külön-külön meghirdeti a szocialdemokrata és kommunista ifjuság felé és felszólítja őket, hogy haladéktalanul alakitsák meg az "Ifju Szocialisták Szövetség"-ét a annak vezetőségét az O.I.B.-t, továbbá, hogy az "Ifju Szocialisták Szövetsége" tegye magáévá a Szdp. és Kp. közös programmját és annak alapján kezdje el a szervezési és mozgósitási munkát.

11. A két párt kötelezi magát arra, hogy e határozatot teljes egészében is mindkét párt külön-külön meghirdeti tagsága felé és felszólitja és utasitja párttagságát, hogy az "Összekötő Bizottság" mindenkori döntéseit haladéktalanul és minden változtatás nélkül hajtsa végre a magyar nép harca sikerének érdekében.

ZÁRADÉK A SZDP. ÉS KP. HATÁROZAT-HOZ.

A Szdp. és Kp. fenti határozat letárgyalásánál résztvettSzakszervezetek Országos Szö.etsége Szakszervezeti Tanácsának /Hetes Bizottság/ teljhatalmu megbizottjai /nevüket, tekintettel legalis voltukra titoktartás fedi/ azzal a felhatalmazással, hogy egyrészt mint a Szdp. vezetőség tagjai a két párt közötti, másrészt mint a Szakszervezetek Országos Szövetsége Szakszervezeti Tanácsának tagjai a Szdp. és Kp. szakszervezetekre vonatkozó határozataihoz a Szakszervezetek Országos Szövetsége csatlakozását is aláirásukka mindenben megerősitették.Igy a "Szabad Szakszervezetek Szövetségével" az egységes szakszervezeti mozgalom megteremtése, a Szdp. és Kp., valamint a Magyarországi Szakszervezetek Országos Szövetsége legfelsőbb vezetőségeinek közös határozata.

A szakszervezetek vezetősége a magyarországi munkásság harcos és szervezett egységének továbbépitése szempontjából kötelezi magát arra, hogy

1./ a legteljesebb politikai összhangban együttműködik a Szdp. és Kp.-vel, a Szdp. és Kp. " Magyar Front" politikájával, ezért a Szdp. és Kp. "Összekötő Bizottságának" döntéseit a háboru minnamarabbi befejeződésének, a független, szabad és demokratikus Magyarország kialakitásának és a munkásság felszabaditásának érdekében mindenkor változatlanul magáévá teszi és a legalitás körülményeihez képest, valamint a szakszervezeti szempontok szem előtt tartása mellett végrehajtja,

2./a nyilvános bejelentését tekintve legális voltukat - mellőzve ugyan, de a Szdp.-t és Kp.-t a szervezési teendők sürgős elvégzésében támogatja. Ezért : a/ a Szakszervezeti Tanács /Hetes Bizottság/ a lehető legrövidebb időn belül, szakmánként külön-külön összehivja csak a legmegbizhatóbb és harcokban kiprobált szakszervezeti, szakosztályi stb. vezetőséget,tagságot, üzemi bizalmiakat stb. ahol bejelenti a Szdp. és Kp. és Szakszervezetek közötti megállapodásokat a munkásság egységének megteremtésére és felszólitja őket, hogy politikailag mindenkor kövessék az "Összekötő Bizottság" döntéseit.b./ felszólitja e bizalmas értekezleteken résztvevőit, hogy haladéktalanul alakitsák meg a szakszervezetekben, üzemekben stb. a Magyar Front szakszervezeti, üzemi stb. bizottságait. c./ e bizottságok feladatai: azonnali sztrájkok, tüntetések szervezése a munkásság gazdasági követelései alapján; a szabotázsok, robbantások fokozása; előkészület az általános sztrájk kikiáltására és végül a munkásmilicia kereteinek azonnali üzemenkénti és szakszervezetenkéni kiépitése, d./ a vidéki városok szakszervezeteinek legmegbizhatóbb és harcokban kiprobált vezetőinek azonnali felrendelése Bpestre, vagy innen a Központból megbizható és utasitásokkal ellátott kiküldöttek leutaztatása, hogy a vidéki városok-

ban, helyiségekben stb. - beleértve a parasztságot is - az a./ és b./ pontokban foglalt szervezési munka azonnali hatállyal megkezdődjön. A nagy anyagi kiadásokkal járó vidéki szervezési munkánál a Szdp. és Kp. hatékony anyagi támogatást vállal, amennyiben pedig a Szdp. és Kp.-re hárulna a vidéki szervezők kiküldése, a Szdp. és Kp. vállalja e szervezés teljes anyagi fedezetét.

E "ZÁRADÉK" a legteljesebb mértékben bizalmas jellegű. Egészében, vagy részleteiben nyilvánosságra hozatalának mellőzésével, úgy a Szdp. és Kp., mint a Szakszervezetek Országos Szövetsége nevében a Szakszervezeti Tanács /Hetes Bizottság/ kötelezi magát.

A "HÁTÁROZAT" és "ZÁRADÉK" - a mai napon életbe lép, a Szdp. és Kp. és a Szakszervezetek Országos Szövetsége részéről felhatalmazott megbizottak aláirásával.

Budapest, 1944 október hó 18.-én.

Szocialdemokrata Párt

Kommunista Párt

Szakszervezetek Országos Szövetsége.

[illegible] 8-ik pontja [illegible] ([illegible] Szabad Szakszervezetek Szövetsége") a [illegible] 10 pontok is egyelőre függőben maradnak s éppen így a Záradék [illegible] a [illegible] levettek.

1944, [illegible] 10-án

[illegible]

tálya, annak a kommunisták üldözésére specializált hírhedt együttese: dr. Sombor-Schweinitzer József, dr. Wajand Tibor és Hain Péter határozta meg. Az ő véleményük rövid, de nagyon sommás volt. Kállai nem lehet a Szociáldemokrata Párt választmányának titkára, mert ő nem szociáldemokrata, hanem kommunista. Ekkor és így került a titkárságba Marosán György pékmunkás, az Élelmezési Munkások Országos Szövetségének titkára, akit viszont Mónus is támogatott.

Ebben az az érdekes és jellemző, hogy Szakasits már tudta, hogy a Belügyminisztériumban miként vélekednek rólam, mégis engem javasolt ebbe a fontos beosztásba. Ilyen volt a mi viszonyunk!

Szakasits Árpád a munkásmozgalomban nőtt fel s érett politikai vezetővé. Sokévi szoros együttműködésünk során meggyőződtem arról: a munkásosztálynak olyan vezetője, politikusa volt, aki a maga tevékenységében pontosan tükrözte a mozgalom fejlődését, előretöréseit és visszaeséseit, szóval a mindenkori belső erőviszonyait. Éppen ebből adódtak az ingadozásai. Amikor azonban egy-egy kérdés megérett a döntésre, amikor választút elé került, s elérkezett a próbatétel ideje, mindig tudta, hogy hol a helye, s mindig a helyes utat, a haladó erők útját választotta.

Ilyen esetekben nem csekély erkölcsi erőről és politikai bátorságról tett tanúságot. Mutatja ezt a fasiszta Németország által megindított orvtámadás után az elnökök és titkárok értekezletén elhangzott nyílt színvallása a Szovjetunió mellett, majd a *Népszava* 1941. évi karácsonyi számában való pozitív részvétele, a kommunista párttal való közös, tudatosan vállalt program alapján. Sőt: mintha ez az együttműködés szárnyakat is adott volna neki! A *Népszava* karácsonyi számának vezércikke felszabadult, nagy lélegzetvételű állásfoglalás, Szakasits egyik legjobb publicisztikai írása.

Most ismét elhangzott a vagy-vagy kérdése. Az események

arra kényszerítettek, hogy megtegyük, amit a helyzet megkövetelt. Ez felette állt minden emberi és testületi megbízatásnak. Cselekedni kellett – felhatalmazás nélkül is. Olyan helyzet állt elő, amikor tetteinkért már csak egyetlen valakinek tartoztunk felelősséggel. Vagy a történelemnek, vagy ítélőbíráinak.

És Szakasits újból döntött. Aláírta a megállapodást a két munkáspárt együttműködéséről és későbbi egyesüléséről. E pillanatban, súlyos felelőssége tudatában, egyedül a saját személyében következetesen képviselte a Szociáldemokrata Pártot. A példák sorát még folytathatnám.

A megállapodással kapcsolatban néhány részletkérdést még el kell mondanom:

Az egyezményt 1944. október 10-én délelőtt a Dísz téri lakásban – a belügyminiszter magas „védnöksége" alatt – Szakasits Árpáddal ketten írtuk alá. Mivel Kabók és Bán az újabb találkozón nem jelent meg, a szakszervezetekre és az ifjúsági szervezetre vonatkozó részt mellőztük. Fő dolog, hogy a legfontosabb kérdésben sikerült megegyeznünk. A szöveget nem volt időnk és lehetőségünk újra legépeltetni, ezért Szakasits a tervezet végén kézírással pontosan megjelölte, mely kérdésekben halasztjuk a döntést későbbre. Két példányt írtunk alá, mindkettő hitelesnek számított. Az egyiket ő, a másikat én vettem magamhoz.

*

Nagyon érdekes és a politikai helyzetre rendkívül jellemző, mi is lett e megállapodás és az aláírt példányok további sorsa.

Én a mi példányunkat Rajk Lászlónak adtam át. A megállapodás szó szerinti szövege nemsokára megjelent a *Szabad Nép* következő számában, röpirat formájában. Ez úgy értendő, hogy a *Szabad Nép* formátuma, keltezése, külleme pontosan

olyan volt, mint az eddigi számoké, de most a megállapodás szövegén kívül más közleményt nem tartalmazott. Gondoskodtunk arról is, hogy eljusson a szakszervezeti dolgozókhoz.

A szociáldemokraták, sajnos, nem tudták teljesíteni az egyezmény megjelentetésére vonatkozó megállapodást. Nem volt nyomdájuk. A német megszállás egész ideje alatt nem tudtak nyomdát biztosítani maguknak, pedig erre sokkal jobb lehetőségeik voltak, mint nekünk. Szakasits viszont megállapodásunknak megfelelően megírta azt a felhívást, amelyet a két munkáspárt megegyezésével kapcsolatban egy közös szakszervezeti lapban akartuk megjelentetni. Harcra, fegyveres felkelésre szólítva fel a szervezett munkásokat. Nemes pátoszú írás volt ez, amilyet már Szakasitstól megszoktunk. Rajknak kellett volna átadnom. Sajnos, erre már nem került sor. November végén letartóztatták a katonai vezetőket, Bajcsy-Zsilinszkyt és társait, majd tőlük függetlenül Rajk Lászlót. E letartóztatások újból felkeltették a nyomozók érdeklődését irántam. Nem volt mit tennem: Szakasits írását fájó szívvel megsemmisítettem.

Érdemes megemlíteni az egyezmény aláírt példányainak s általában az egyezménynek a felszabadulás utáni sorsát. A politikai irodalom a két pártnak ezt a lépését ma már történelmi jelentőségűnek értékeli. Ezt teszi *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című tudományos kiadvány is. Jelentőségét nemcsak az 1944-es időszakkal összefüggésben méltatja, de kiemeli nagy szerepét a két munkáspárt 1948 nyarán bekövetkezett tényleges egyesülésében, az egységes forradalmi marxista–leninista munkáspárt megteremtésében. És teljes joggal! Ám a dolgok itt sem mentek olyan simán, ahogy ez a történelemkönyvekben meg van írva.

Amikor a moszkvai emigrációban élő és dolgozó vezetők – Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály és Vas Zoltán – Magyarország felszabadítása időszakában haza-

jöttek, a megegyezést pártunk egyik legpozitívabb lépésének tekintették. Hogy is ne tekintették volna! A munkásegység az akkori politikai élet legfontosabb kérdése volt. Nélküle egy tapodtat sem tudtunk volna előrelépni. Sem a földreform végrehajtásában, sem az új népi állam megteremtésében, sem a legfontosabb üzemek, bankok és bányák államosításában, sem általában a reakció ellen vívott harcban. Ez fejeződött ki abban, hogy 1945. február elején, amikor Budapest jelentős része már felszabadult, s a szociáldemokrata vezetőkkel a Tisza Kálmán téri pártházunkban első megbeszélésre összejöttünk, a Moszkvából hazajött elvtársak részvételével megállapodást írtunk alá a két munkáspárt együttműködéséről a felszabadulás körülményei között. Helyesen cselekedtünk! Tettük ezt abban a számunkra igazán megfelelő lélektani pillanatban, amikor a szociáldemokrácia jobbszárnya még nem tudta összeszedni az erejét. E megállapodás elismeri az 1944 októberében kötött egyezmény érvényességét, s kijelenti, hogy annak megvalósítására törekszik. Azzal, hogy a februári aláírók között olyan prominens jobboldali szociáldemokrata neve is szerepelt, mint Bán (Rozmayer) Antal, aki 1944-ben még nem volt hajlandó az egyezményt aláírni, elértük, hogy Szakasits ellen nem indulhatott nyílt támadás, amiért a német megszállás idején egymaga vállalta a két párt életében e sorsdöntő dokumentum aláírását.

Mindez azonban nem tudta megakadályozni azt, hogy a Szociáldemokrata Párt a felszabadulás után általában hallgasson a megállapodásról. A jobboldali elemek aktivizálódása nyomán kerülni igyekeztek ezt a témát.

A mi aláírt példányunknak is érdekes sors jutott osztályrészül. Bizonyosan nem tudom, de gyanítom, hogy Rajktól Péter Gáborhoz, az Államvédelmi Hatóság későbbi hírhedt főnökéhez került, aki az illegális párttagok előtt nagy konspirátor hírében állott. Én magam 1944 őszén ismerkedtem meg

vele. A szeme villámgyorsan forgott jobbra-balra, pillanatok alatt lefényképezte magában a környező világot. De már akkor is mindenütt az ellenséget kereste. Meg volt győződve, hogy az első látásra meg tudja állapítani, kiben mi rejtőzik. Úgy viselkedett, mintha a párton belül a politikai komisszár szerepét töltené be. Nyíltan hangoztatta: a felszabadulás után ő lesz a magyar Cseka főnöke. Gondosan készült szerepére. Az itthon dolgozó elvtársakra kompromittáló adatokat gyűjtött.

Rákosi Mátyás és Farkas Mihály gyanakvás és rosszindulat dolgában nem szorult ugyan Péter Gábor segítségére, a felszabadulás után mégis nagyon jól kiegészítették egymást. Ezért gondolom: a két párt megállapodásának aláírt szövegét Péter Gábor játszotta Rákosi kezére.

Igen, ez a helyes kifejezés: kezére játszotta.

E fontos párttörténeti dokumentum ugyanis a felszabadulás után nyomtalanul „eltűnt". Kerestük, kutattuk, de hiába. Senki nem tudott róla semmit.

Persze, nem először fordult elő sem a hazai, sem a nemzetközi munkásmozgalomban, hogy fontos, sokszor döntő dokumentumok évekre, évtizedekre eltűnnek a kutatók szeme elől. Nem összehasonlításként, csupán példaképp említem: Engelsnek a gothai programról írott kritikája harminc évig hevert Bébel asztalfiókjában. Már-már belenyugodtunk, hogy sok más fontos irattal együtt a két munkáspárt megállapodásának eredeti példánya is megsemmisült, pedig dehogy! Nagyon is biztonságos helyen volt, csak éppen egy emberen kívül nem tudott róla senki.

1956 nyarán a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Rákosi Mátyást leváltotta főtitkári tisztségéből. Pártunk addigi „vezére" a Szovjetunióba utazott, hogy a Fekete-tenger partján pihenje ki fáradalmait. Az események idehaza úgy

alakultak, hogy onnan többé már nem térhetett vissza. Amikor páncélszekrényét kinyitották, több más fontos irat között ott találták a két munkáspárt szervezeti és politikai egyesítéséről szóló egyezmény eredeti példányát is, Szakasits Árpád és az én aláírásommal.

Azóta ez az anyag is méltó helyére került: a Párttörténeti Intézet archív anyagát képezi.

Horthy proklamációja

Vitéz nagybányai Horthy Miklós még ebben az órában is megengedhette magának, hogy játszadozzon az ország sorsával. Az angolszászoktól kapott határozott visszautasítás után Horthy először báró Aczél Ede erdélyi földbirtokos vezetésével, Faust Imre könyvkiadó és Dudás József technikus részvételével fegyverszüneti delegációt küldött Moszkvába. Ezzel a delegációval azonban, minthogy sem összetétele, sem felhatalmazása nem felelt meg a követelményeknek, a szovjet fővárosban szóba sem álltak. Végül 1944. szeptember 28-án egyik bizalmas embere, Faraghó József altábornagy vezetésével újabb, most már kellő autoritással rendelkező delegációt küldött Moszkvába, amely október elsején oda érkezve, mindjárt megkezdte tárgyalásait.

A Szovjetunió a fegyverszünet kérdésében következetesen képviselte az antifasiszta koalíció közös álláspontját: feltétel nélküli kapituláció, visszavonulás a megszállt területekről, s katonai szembefordulás a hitlerista Németországgal, amelyhez a szovjet hadsereg minden segítséget megad.

Hosszas huzavona után, 1944. október 11-én (feltehetően a Magyar Front második memorandumának átnyújtása után) Moszkvában előzetes jelleggel aláírták a fegyverszünetet. A szovjet fél vállalta, hogy az északkeleti Kárpátokban levő 1. magyar hadsereg és a Budapest közötti utat nem vágja el. Horthy erre a katonai egységre építve óhajtotta a tervezett „kiugrást" végrehajtani, s a Magyar Frontot afféle tartalék-

erőnek szánta, amelyből esetleg a kommunistákat az utolsó pillanatban mégiscsak ki lehet majd zárni.

A kommunisták erőteljesen készültek a fegyveres ellenállásra.

Az ipari munkásokat szabotázsakciókra, a parasztságot a beszolgáltatás megtagadására, terményeik elrejtésére szólították fel. Hasztalan folytak a fővárosban az éjszakai razziák, az ellenállók száma növekedett. Üzemekben, hivatalokban, sőt kerületenként is fasisztaellenes harci csoportok alakultak, röpcédulákat és újságokat jelentettek meg.

Megkezdődött a partizáncsoportok szervezése. Fehér Lajos és Padányi Mihály vezetésével október 6-án a Marót-csoport a levegőbe röpítette Gömbös Gyula márványszobrát.

Ilyen körülmények között köszöntött ránk október 15-e. Vasárnap volt. Simogatóan meleg, bársonyosan kellemes őszi napsütés. Ezekben a napokban Zoltán Imre nőgyógyásznál, a híres Frigyes klinika adjunktusánál, a Mester utca elején laktam. Szép földszintes lakásuk volt, tágas szobákkal, hatalmas, ívelt ablakokkal. Az egyik szoba rendelőnek volt berendezve. Ez volt az én éjszakai szállásom.

Zoltánék maguk sem tudták, hogy ki vagyok. Illegális nevemet ismerték ugyan, tudták, hogy újságíró vagyok, de azt is tudták, hogy itt valami másról van szó. Jelezte ezt konspirációs megállapodásunk is. Budai lakásomból kibombázva, közös ismerősünk, Pogány György ajánlására egy időre náluk húzom meg magamat. Különben igyekeztem minden feltűnés nélkül közlekedni, amit Zoltánék földszinti, a kapualjból könnyen megközelíthető lakása lehetővé tett számomra.

Zoltánékkal napok alatt összebarátkoztam. Kölcsönös szimpátia ébredt bennünk egymás iránt. Ez mindenekelőtt esténkénti, sokszor éjszakába nyúló beszélgetéseinknek köszönhető. Gyakran átjött hozzájuk az ugyancsak a Mester utcában, csupán néhány házzal arrébb lakó testvérbátyja,

Zoltán László idegsebész és felesége. Ilyenkor a viták heve még magasabbra csapott, Zoltán László dinamikus vérmérsékletének és szinte fékezhetetlen temperamentumának megfelelően.

Zoltán Imre egy ideig Angliában tanult. A politikai demokrácia híve volt, s ebben angliai tartózkodása nagymértékben megerősítette. A Szovjetunióról, népeinek életéről, társadalmi törekvéseiről annyit tudott, mint amennyit abban az időben idehaza általában tudni lehetett. Érthető, hogy őt is erősen foglalkoztatta a kérdés: mi lesz, ha a szovjet csapatok Magyarország területére lépnek? Mi lesz Magyarországgal, mi lesz a néppel, mi lesz országunk társadalmi berendezkedésével? Ez volt mindennapi vitánk fő témája.

A Zoltán fivérek nagyszerű vitapartnereknek bizonyultak. Igen nagy érzékenységet és megértést tanúsítottak mindaz iránt, amit tőlem a Szovjetunióról és a magyar kommunisták politikai és társadalmi törekvéseiről hallottak. A mindennapos eszmecserék és viták nem eltávolítottak, hanem közelebb hoztak bennünket egymáshoz. Egész életre barátokká lettünk.

Október 15-én mindannyian odahaza tartózkodtunk: Zoltán Imre, a felesége és jómagam. Zoltánné a konyhában foglalatoskodott, a vasárnapi ebédet készítette. Mi Imrével az újságokat lapoztuk át. Az a néhány kormánypárti lap, mely akkor még megjelent, tele volt a német távirati irodák hazugságaival. Ha hetvenkedő kijelentéseiknek hinni lehetett volna, kiderül, hogy a frontokon – nemcsak a nyugatin és a délin, hanem a keletin is – minden a legnagyobb rendben van. Vagy ha itt-ott van is némi nyugtalanító jelenség, az pillanatok alatt jóra fordul. Jönnek a csodafegyverek, a V1-ek és a V2-k, jönnek a felmentő csapatok, s Londontól Moszkváig mindjárt mindent a visszájára fordítanak. S ezt, sajnos, sokan még el is hitték.

Az újságolvasással gyorsan végeztünk. A halkra fogott

rádiót hallgattuk, s közben beszélgettünk. Elérkezett a déli tizenkettő, a hírek közvetítésének legfőbb adásideje. Vártuk, mi következik a szokásos harangszó után. Semmi különös, sablonos híranyag, bizakodás és rendületlen hit a végső győzelemben. De alig fejeződött be a hírek felolvasása, 12 óra 30 perckor a műsort megszakítva a bemondó újból megszólalt, s ünnepélyes komolysággal bejelentette, hogy Magyarország kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós őfőméltósága kíván szólni a nemzethez. A lélegzetünk is elállt. Éreztük, nem mindennapi esemény következik.

Mi történhetett?

A bemondó kellemes, de izgalomtól és ideges remegéstől áthatott baritonján szép lassan olvasni kezdte Horthy kormányzónak a nemzethez intézett felhívását.

A bemondó sokat sejtető bejelentése után Zoltánnét behívtuk a konyhából, hogy velünk együtt ő is tanúja legyen a várható eseménynek. Zoltánék majdnem táncra perdültek örömükben. Vége a háborúnak, vége a Magyarországot még mindig fenyegető pusztításnak és vérontásnak. Megértettem örömüket, de sajnos, nem tudtam osztozni benne. Mi Horthy proklamációjának időzítéséről nem tudtunk semmit, pedig megállapodtunk, hogy egyeztetjük lépéseinket.

Telefonon felhívtam Donáth Ferencet és Losonczy Gézát, akikről tudtam, hogy ebben az időben a Tállya utcai kertes családi házban tartózkodnak. Az érdekelt: kapott-e a párt, a Magyar Front értesítést a kormányzó kiugrási szándékáról? Közlésemet és kérdésemet nagy meglepetéssel fogadták. Kiderült, hogy nemcsak a kormányzónak a Magyar Fronthoz intézett üzenetéről nem tudtak semmit, de még a proklamációról sem, nem számítva arra, hogy a déli hírek után ilyen fontos esemény következik.

Rossz érzéseim támadtak. Hátha a kormányzó következetes volt, s szándékáról csak Szakasitsot és Tildyt értesítette.

Előbbi cselekedetével ez lett volna összhangban, hiszen négy nappal ezelőtt őket fogadta. Felhívtam Szakasitsot is. Kiderült, hogy őket sem értesítette senki. Szakásits szintén a rádióból értesült a kormányzó elhatározásáról, pedig azt ígérte nekik, hogy szándékáról idejében tájékoztatja őket.

Horthy a Magyar Frontot nem informálta a fegyverszüneti proklamációról, de a németeket – mint később kiderült – igen. Közvetlenül a proklamáció elhangzása előtt közölte velük, hogy szabad elvonulást biztosít számukra, átengedve nekik a döntést, hogy ezt tudomásul veszik-e és sietve elvonulnak, vagy más lépésre szánják el magukat. Horthy a fegyverszüneti megállapodást megsértve járt el, kormányzósága utolsó órájában is a Szovjetunió félrevezetésére és a Magyar Front kijátszására törekedett.

Horthy még abban is Hitler jeles tanítványának bizonyult, hogy a kiugrás időpontját vasárnapra tette, amikor a gyárak, az üzemek, a hivatalok dolgozói nincsenek munkahelyeiken. Pedig a háborúból való kiugráshoz tömegtámogatásra lett volna szükség, a munkásság és a tömegek mozgósítására és felfegyverzésére. Ez tette volna lehetővé, hogy a Kecskemét közelében húzódó frontot megnyissák, a szovjet csapatok gyors előrenyomulását biztosítsák, s a magyar hadsereg jelentős részét szembefordítsák a hitlerista csapatokkal.

*

Zoltánék nem értették, miért nem osztozom örömükben, hiszen megítélésük szerint nekem erre több okom lett volna, mint nekik. Pár nap alatt olyan meghitt viszony alakult ki közöttünk, hogy nem hallgathattam el előttük a kormányzói proklamáció hátterét.

Zoltánék meglepetve hallgatták fejtegetéseimet, de azért, úgy láttam, még mindig reménykednek. A rádiót nyitva tar-

tottuk. Vártuk a fejleményeket. Azóta már megtanultam, hogy a rádióállomások a legnehezebb, a legsúlyosabb válságok idején közvetítik a legtöbb zenét. A történelmi földrengések sokkhatásait ezzel akarják csillapítani.

Most is egyik hanglemez követte a másikat. A különböző indulók, slágerek s a kívánsághangversenyek szirupos dallamai azonban nem megnyugtatták, hanem pattanásig feszítették idegeinket. Vártuk a meglepő bejelentés folytatását, de mindhiába. További közlés és kommentár helyett csak Karády Katalin búgó hangja és Szeleczky Zita csipogása áradt a hangszekrényből. Már a földhöz akartuk csapni a készüléket, amikor az utcáról az émelyítő zenét messze túlszárnyaló motorzúgás, éktelen kiáltozás rengette meg az ablakunkat. Földszinten lévén, még az ablak közelébe sem kellett menni, hogy lássuk, mi történik odakint az utcán.

A körútról katonai teherautók kanyarodtak be az egyébként csendes Mester utcába, s rövid száguldás után megálltak a tőlünk nem messze levő nyilas pártház előtt. Állig felfegyverzett pártszolgálatosok ugráltak le róluk. A pártház őrségét erősítették meg, de láthatóan kezdtek nagyobb feladatokra is felkészülni. Az utcaköveket felszaggatva, barikádokat építettek. Zoltánék nem akartak hinni a szemüknek. Nem gondolták, hogy jóslatom ilyen félelmetes gyorsasággal bekövetkezik.

Ezt a meglepetésszerű eseményt gyors iramban követte a többi. 14 óra 10 perckor a rádió ismertette Vörös János vezérezredesnek, a honvédvezérkar főnökének napiparancsát, miszerint a kormányzó szavait nem lehet úgy értelmezni, hogy a magyar hadsereg leteszi a fegyvert. E bejelentést többször megismételték.

Négy-öt óra felé a zene megint elhallgatott. Karády torkán akadt az „Ez lett a vesztünk, mind a kettőnk veszte" dallama. A bemondó közleményt olvasott fel. Sőt inkább parancsot, mint közleményt. A honvédvezérkar elrendeli, hogy Beregfy

vezérezredes haladéktalanul jöjjön Budapestre, s jelentkezzék Szálasi nemzetvezető testvérnél. Ezt még lesújtóbb hír követte. A nyilasok átvették a hatalmat: Szálasi Ferenc vezetésével új kormány alakult. A lakosságot rendre, nyugalomra és feltétlen engedelmességre intették.

*

Magyarország megpróbáltatásokkal teli életének legsötétebb napjai következtek. Ezt leírni külön könyv feladata. Én csak vázlatot kívánok adni róla.

Az új helyzet fő jellemzője, hogy az események rendkívüli módon felgyorsultak. Alig lehetett követni őket. A hírek, a rémhírek, a pletykák sűrűvé tették körülöttünk a levegőt.

A lakosság a magyar rádión kívül az angol, a moszkvai, a Kossuth, a jugoszláv partizánok és más illegális rádióállomások híreit hallgatta. A lakásokban, az utcán, a munkahelyeken, a kávéházakban és az éttermekben, mint valami börzén, szakadatlanul folyt a hírek cseréje.

A háború négy esztendeje alatt nálunk az angol rádió híreinek volt a legmagasabb árfolyama. Macartney professzor hangját szinte minden rádióhallgató ismerte az országban. Fülsértő angol akcentussal, de szabatos magyar mondatokban mindennap kommentálta a főbb nemzetközi eseményeket, kiemelve azok hazai vonatkozásait, ugyanakkor részletesen ismertette a magyarországi ellenállás kibontakozását.

Ehhez mi magunk is igyekeztünk már a háború kellős közepén anyagot szolgáltatni. Szalai Sándor közgazdász-újságíró – ma a szociológia egyetemi tanára, akadémikus – közvetítésével a magyar ellenállási mozgalom híreit, röpcéduláit és más anyagait juttattuk ki Londonba. Így került külföldre annak a memorandumnak a szövege is, amelyet 1944 elején a

Békepárt juttatott el a kormányférfiakhoz, közéleti személyiségekhez, a képviselőház és a felsőház tagjaihoz.

A nyilas uralom idején az angol és a szovjet hírszolgálati irodák, főleg az éter hullámain érkező rádióhírek ázsiója megváltozott. Jelentőségük, politikai súlyuk szerepet cserélt.

A Vörös Hadsereg egységei már Magyarország területén üldözték a fasisztákat, érthető tehát, hogy mindenkit az érdekelt, hogy vélekedik a helyzetről Moszkva. A moszkvai kommunista emigráció rádióadójának, a Kossuth Rádiónak a hallgatottsága megnövekedett. Budapesten, Sztálinra célozva, minden fontosabb eseménnyel kapcsolatban szólásmondássá vált: Mit szól ehhez Józsi bácsi. És már-már viccet is csináltak belőle. Óriási visszhangot keltett, s egész Budapestet, de talán egy kicsit az egész országot derűre fakasztotta a nyilas *Új Magyarság* című lap nagy betűkkel szedett különös hirdetése, amellyel egy jó humorérzékű újságolvasó űzött gúnyt a lapból, megtréfálva vele az országot. A hirdetés így szólt: „Kedves gyermekeim, ne nyugtalankodjatok. Nemsokára Pesten leszek. Józsi bácsi."

Ezek a viccek, híresztelések segítették feloldani azt a feszültséget, amely a Horthy-rendszer szovjetellenes propagandája s a nyilasok hallatlan randalírozása miatt megülte a lelkeket. Az utcán, a mindenki szeme láttára dühöngő terror, a példátlan embervadászat, az újabb és újabb sárgacsillagos házak kijelölése, a gázkamrákba szánt zsidóknak barakkokba, téglagyárakba, budai barlangokba való terelése, a menetoszlopok öreg, szinte mozgásképtelen tagjainak a helyszínen való agyonlövése meghaladta az emberi idegrendszer teherbíró képességének határait.

A fővárosba egymás után szivárogtak a hírek a felszabadított területekről. Hiába rikoltozta Szeleczky Zita éppen Petőfi szavait a rádióban: „Itt a próba, az utolsó Nagy próba: Jön az orosz, jön az orosz, Itt is van már valóba'", az emberek

sokkal inkább hittek annak, amit szem- és fültanúktól hallottak. A fővárosban híre terjedt annak, hogy a szovjet katonák milyen emberségesek. A felszabadított községek és városok lakosságával egyáltalán nem a hódítók módszereivel bánnak. Lehetővé teszik, sőt arra ösztönzik őket, hogy önállóan intézzék sorsukat. A talpraállás nehéz munkájában minden segítséget megadnak nekik.

Budapest lakossága izgalommal várta: mi következhet ezután?

*

E fejezet utóirataként hadd említsem meg, hogy a hatvanas évek elején találkoztam és beszélgetést folytattam Lakatos Géza vezérezredessel, Horthy miniszterelnökével. Tőle származik az a találó megállapítás, amellyel Horthy kiugrási kísérletét jellemezte: „Ugrás a sötétbe!"

Lakatos kérte, hogy fogadjam. Problémájával öt perc alatt végeztünk. A lánya Ausztráliában él, őt szeretné meglátogatni. Fogadkozott, hogy visszatér.

– Kérem, ilyen ígéretre nincs semmi szükség – mondottam. Ön döntse el, hogy vissza kíván-e térni, vagy kint akar élni.

– Maradt időnk beszélgetésre. Én kezdtem:

– 1944-ben, sajnos, nem tudtunk ilyen gyorsan megállapodni.

Nagyot nézett, de mindjárt kapcsolt is.

– A kiugrásra gondol?

– Igen, arra.

– Nem lehetett! – mondta, és még azt sem tette hozzá, hogy sajnos.

– Ön nyilván tudott a Magyar Frontról és a kormányzóhoz intézett memorandumairól.

– Igen, tudtam. A Főméltóságú Úr bizalmasa voltam.

– S miért nem tudták a kiugrásra elszánni magukat, amikor nyilván már önök is világosan látták, hogy Hitlerék elveszítették a háborút?

– Nem lehetett! – ismételte csökönyösen.

– És miért nem?

– A Szovjetunió és a kommunisták miatt.

– Hiszen ők is ezt akarták.

– De minket egész életünkben a Szovjetunió és a kommunisták gyűlöletére neveltek, s mi is erre neveltük tisztjeinket és katonáinkat. Erre tettünk esküt. És arra, hogy a Legfőbb Hadúr mellett kitartunk életünk árán is.

– Akkor is, ha közben elpusztul az ország?

– Kérem, mi, akik a bolsevizmus gyűlöletére és megsemmisítésére szólítottuk fel katonáinkat, nem tehettük meg, hogy egyik napról a másikra azt a parancsot adjuk nekik: álljanak át a Szovjetunió oldalára és harcoljanak a németek ellen. Morálisan ez teljes képtelenség volt. Elvesztettük volna tiszti becsületünket.

Nem akartam hinni a fülemnek.

A legfontosabb: a tiszti becsület, inkább vesszen az ország!

Bajcsy-Zsilinszky illegalitásban

Október 15-én, a Horthy-féle proklamáció napján, közvetlenül a rádió déli adása után, kiengedték a börtönökből a politikai foglyok egy részét.

Megállapításomat mindjárt korrigálom is.

Ha így fogalmazok, azt hihetné az olvasó, mintha a memorandumokba foglalt követeléseink egyik legfontosabb pontját teljesítette volna a kormányzó. Pedig erről szó sem volt!

Még azt sem tudtuk, hogy szabadon bocsátásukhoz Horthynak volt-e közvetlen köze. Teljhatalmára gondolva, azt hiszem, igen. Nélküle ilyen fontos kérdésekben mások nemigen merték vállalni a felelősséget. Bárhogy áll is a dolog, akkor a Lakatos-kormány igazságügy-miniszterének tulajdonították ezt az intézkedést.

Arról van szó, hogy a Fő utcai börtönből kiengedték Bajcsy-Zsilinszky Endrét és azoknak a foglyoknak egy részét, akiket a német megszállás hajnalán a Gestapo a magyar fasiszták segédletével letartóztatott. A hír pillanatok alatt elterjedt a fővárosban, s a baloldaliak körében örvendező visszhangot keltett. Mi, kommunisták, különösképpen örültünk szabadságuk visszanyerésének, hiszen személyükben tekintélyes harcostársak léptek újra sorainkba.

Különösen nagy jelentőséget tulajdonítottunk Bajcsy-Zsilinszky kiszabadulásának. Említettem már, hogy ebben az időben tevékenységünkben a politika mellett egyre nagyobb szerepet szántunk a katonai, a fegyveres akcióknak. Napirendre került a munkásság felfegyverzése, partizáncsoportok szer-

vezése, a hadseregen belül az antifasiszta erők szervezése és átállásuk elősegítése a szovjet haderők oldalára.

A szerencsétlen október 15-i kiugrási kísérlet azt mutatta, hogy Horthy még most is lavírozik, keresi a kibúvót a szovjet előretörés és a belső ellenállás harapófogójából. Mindez erősítette meggyőződésünket, hogy itt nincs mire várni: cselekedni kell!

A Magyar Front kereste a lehetőségét, miként kerülhető el, hogy a németek az ország egész területét hadszíntérré változtassák. Főleg Budapest megmentésére gondoltunk. Itt élt az ország lakosságának több mint tíz százaléka. De ez csak a főváros törzslakossága volt. Ezekben a hónapokban ez a szám félelmetesen megduzzadt. Akiket áprilisban–májusban a bombázások miatt kitelepítettek, lassanként valamennyien visszaszivárogtak. Sokan a katonai behívók s a vidékre is kiterjedő politikai megtorló intézkedések elől menekültek a fővárosba. Megnövekedett a német és a magyar fegyveres alakulatok létszáma is. Szeptembertől kezdve ezekhez új hullám csatlakozott. Akik a Tiszántúlról és a Duna–Tisza közéről a szovjet csapatok elől akartak menekülni, egyelőre Budapesten kötöttek ki, itt vettek mély lélegzetet, s latolgatták, érdemes-e tovább futniuk nyugat felé, nem fordul-e meg a hadiszerencse. A németek és a magyar fasiszták mindenesetre ezt ígérték, rádiójukban reggeltől estig ezt harsogták. A hitleri propagandában megjelentek a csodafegyverek, a V1 és V2. Ezekkel szerintük a háború negyedik évében képesek Londontól Moszkváig halálos csapást mérni az anglo-judeo-marxista szövetségre.

Budapest viszonylag jó búvóhely volt. Bakony, mint Adynak Párizs. Bár a bombázások mindennaposak voltak, bár egymást érték a tisztogató akciók és razziák, a fővárosi dzsungel még mindig nagyobb biztonságot nyújtott, mint egy falu, község vagy kisváros, ahol mindenki mindenkit ismert. Minél

terebélyesebbre nőtt ez az emberbozót, annál inkább el lehetett rejtőzni benne. Hirtelen még a nem urbánus lelkek is baráti érzésekkel telítődtek e világváros iránt. Veres Péter is itt dekkolta át a kommunisták és más baloldaliak ellen folyó hajtóvadászat szörnyűséges napjait. Pestet sokkal biztonságosabb helynek találta, mint Balmazújvárost.

Budapest volt Magyarország legsűrűbben lakott területe. Megmentése csaknem kétmillió ember életét érintette. Ha itt egy-egy robbanó vagy gyújtóbomba lezuhant, tízszeresen szedte áldozatait. Márpedig minél inkább közeledett a front, annál gyakrabban jelentek meg az angolszász légierők kötelékei a város felett. A szőnyegbombázás specialistái voltak. E félelmetes harci módszert az 1944. április 3-i budapesti légitámadás – a szőnyegbombázás magyarországi premierje – óta állandóan alkalmazták. Ám a lezuhanó bombák csak a levegőben úsztak acélszőnyegként, a város házrengetegébe csapódva, a földön már romhalmazból és emberi testekből égő és füstölgő krátereket hagytak maguk után.

Az életről volt szó, amikor Budapest megmentésére gondoltunk. Az életről, amit nem pótolhat semmi. No meg azokról az anyagi és kulturális értékekről, amelyek az élet elengedhetetlen tartozékai. A városról, az utcákról, a terekről, a múzeumokról, a templomokról, a Duna gyönyörű hídjairól, a gyárakról, a munkásnegyedekről. Budapestről, mely leginkább magában hordozta az egész háború utáni Magyarországot. Mi a jövő Magyarországát féltettük, védtük, oltalmaztuk, amikor meg akartuk menteni a fővárost a háború pusztításaitól. Ezzel természetesen meggyorsítottuk volna az ország teljes felszabadítását is.

*

Történelmietlen kombinálgatás: mi történik, ha Zsilinszky már a Horthy-féle proklamáció előtt soraink között lett volna. Ha már akkor sikerült volna felvenni a kapcsolatot a vezérkari tisztek egy részével, reális lehetőséget teremtve arra, hogy ne csak Dálnoki Miklós Béla vezérezredes és törzskara álljon át a Vörös Hadsereg oldalára, hanem más csapattestek és parancsnokaik is. Nekünk, sajnos, korábban a Horthy-hadsereg vezérkarával ilyen kapcsolatunk még nem volt.

Bajcsy-Zsilinszky viszont olyan személyiség volt, aki e közvetlen kapcsolat megteremtésére képes és alkalmas lett volna. Katona, politikus, a nácik és a nyilasok esküdt ellensége. A Szovjetunió elleni hadbalépésünket kezdettől fogva katasztrófapolitikának tartotta. S íme: az események most az ő jövendöléseit igazolják. Sokan fordultak felé bizalommal, tőle várva, hogy a fenyegető katasztrófából megtalálja a kivezető utat.

Legközelebbi találkozónkon Rajkkal arról beszélgettünk, hogy fel kellene kérni Zsilinszkyt: kapcsolódjék be újból a munkába. Kovács Imre kapta a megbízatást, hogy Zsilinszkyt Makay Miklósnak, a fűzfői Nitrokémia Ipartelep Rt. igazgatójának a kocsijával Zsoldos Károly földbirtokos Vác melletti kúriájáról hozza Budapestre. E néhány nap alatt Bíró Zsigmond Elemér néven Zsilinszky is erdélyi földbirtokossá változott. Engem bíztak meg azzal, hogy Pestre jövetele után a Kommunista Párt nevében tájékoztassam őt a magyar ellenállási mozgalom helyzetéről s jövő feladatairól.

A Déli pályaudvar környékén találkoztunk, Hamza D. Ákos filmrendező lakásán.

Őszintén szólva, féltem ettől a találkozótól. Nem azért, mert elérkezett a pillanat, amikor nyíltan és őszintén be kell ismerni előtte, hogy tagja vagyok az illegális Kommunista Pártnak, s e párt képviseletében folytatom vele tárgyalásaimat. Az előző évek során, s főleg az 1942-es letartóztatásom után pártállá-

som nem lehetett titok előtte, még akkor sem, ha erről mindketten tapintatosan hallgattunk. Meggyőződésem szerint Zsilinszky mint kommunistát fogadott el politikai partnerének, ami azonban nem jelentette azt, hogy ezzel egyidejűleg megváltoztatta volna a kommunistákról kialakított eddigi elképzeléseit. A velem való együttműködésből nem azt a következtetést vonta le, hogy a kommunisták – úgy látszik – nem olyanok, mint ahogyan ő azt idáig elképzelte, hanem azt, hogy én vagyok más, mint amilyenek a kommunisták általában. Kommunistaságomról nyilván mások is tájékoztatták már, talán éppen Kovács Imre, aki most Budapestre hozta.

Félelemmel vegyes kíváncsiság élt bennem, hogyan reagál arra, hogy a szovjet csapatok már mélyen behatoltak Magyarország területére, s hazánk földjén vívták nehéz harcukat a fasiszták ellen. Sokszor eszembe jutott az a korábbi kérdése: – És mi lesz Magyarország függetlenségével, ha a szovjet csapatok nem állnak meg határainknál? Nemzeti függetlenségünket mindenkivel szemben meg kell védeni!

Akkor még nem volt se divat, se a protokoll szerves része a férficsók, most mi mégis megöleltük és megcsókoltuk egymást. A több hónapos raboskodás igazán nem látszott meg rajta. Arca éppolyan pirospozsgás volt, mint azelőtt. A hangja is változatlan keménységgel csengett. Ám az üde arcszín és az érces hang mögött mintha valami mégis megváltozott volna. Mindjárt ki is derült: Zsilinszky e néhány hónap alatt nagy belső fejlődésen ment keresztül.

Beszélgetésünk valóban teljesen nyílt és őszinte volt. Nem is lehetett más! Párbeszéd formájában adom vissza, hogy a lényegét még jobban kiemeljem.

– Örülök neked, Bandi bácsi. A kiszabadulásodnak. Sokat aggódtunk érted.

– Idekint sem lehetett túl nagy öröm az élet.

– Ez igaz! Mi is állandóan a puskacsövek előtt szaladgálunk.

– Nem is tudnám megmondani: ki van ma nagyobb veszélyben vagy biztonságban? Az-e, aki a börtönfalak között van, vagy aki ellen szabadon folyik a hajtóvadászat?

– De mi legalább tehetünk ellenük valamit. Vagy legalábbis megvolt az az illúziónk, hogy tehetünk ellene valamit.

– Kétségtelen: legkínzóbb érzés a tehetetlenség.

– Aki nem harcol, még biztosabban elpusztul.

– Sokat hallottam rólatok. Főleg az utóbbi napokban. Röviden már tájékoztattak, mi történt idekint.

– Épp erről szeretnék veled beszélni... Mindenekelőtt a kommunista párt nevében és képviseletében jöttem hozzád.

Négyévi együttműködés után ez volt az első eset, amikor nyíltan bevallottam, hogy a kommunista párt tagjaként ülök vele szemben.

Figyeltem az arcát. Egyetlen izom, a legkisebb redő sem rezdült meg rajta.

Örültem, hogy nincs szükség semmiféle magyarázkodásra. A tekintete is mintha azt tükrözte volna: ez a világ legtermészetesebb dolga. Az volt az érzésem: nagy megkönnyebbüléssel veszi tudomásul, hogy én elsősorban a kommunista pártról, annak politikájáról akarok vele beszélgetni. Biztató szemrebbenése hűen tükrözte azt a társadalmi és politikai helyzetképet, amely akkorára hazánkban kialakult. Minden demokratikus erő tudni akarta, hol van a kommunista párt, milyenek a szándékai, elképzelései.

Zsilinszky minden más polgári politikusnál jobban tudta, hogy a kommunista pártra a háború után nagy szerep vár. Nemcsak azért, mert hazánkat a Szovjetunió szabadítja fel, s a Vörös Hadsereg egységei az ország területének jelentős részéről már ki is verték a németeket. Hanem különösképpen azért, mert a függetlenségi mozgalomban a kommunista párt

játszotta a vezető szerepet és súlyos áldozatokat is hozott érte. A kommunistáknak tehát döntő szavuk lesz abban: hogyan alakul s milyen is lesz a jövő?

Megpróbáltam összefoglalni politikánk fő irányvonalát. Következetesen folytatjuk a demokratikus nemzeti összefogás politikáját. És nemcsak most, hanem a felszabadulás után is. Független, szabad, demokratikus Magyarországot kell teremtenünk. Ez a jelszavunk nem taktikai engedmény. Ezért hoztuk létre a négy demokratikus párt szövetségeként a Magyar Frontot. Ez nemcsak a jelennek, a jövőnek is szól.

– Helyes, amit csináltatok. Ennek az alapjait már korábban leraktuk.

– Ha a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt szövetségére gondolsz, mi ezt az alapot megerősítendőnek tartjuk. A Kommunista és a Nemzeti Parasztpárt nélkül nincs szilárd és működőképes nemzeti-demokratikus egységfront. Éppen most vívtuk meg a harcot, hogy a Nemzeti Parasztpártot felvegyük a Magyar Frontba.

– S Tildyék hogy fogadták?

– Nem hurráhangulatban. Nem éljenzéssel. Féltik tőle a Kisgazdapárt befolyását. A Nemzeti Parasztpártra görbe szemmel néznek. Riválist látnak benne.

Bár Zsilinszky a Magyar Fronton belül a szociáldemokraták és kisgazdák 1943-ban kötött szövetségét tartotta elsődlegesnek, most sem hallgathatta el Tildy iránti ellenszenvét.

– Sajnos, Tildy kis kaliberű ember és még kisebb kaliberű politikus. Mint pártvezér továbbra is megmaradt politizálgató falusi papnak. Mint politikus, a földön csúszik. Legfeljebb saját pártja kicsinyes érdekeinek a színvonalára tud felemelkedni. Az országot, a népet, az igazi nemzeti érdekeket már nem látja. Ez az ő legfőbb baja. Ha néha-néha lép is egyet előre, mindig az események kényszerítő hatására. Nem ő hajtja

az eseményeket előre, hanem azok sodorják őt – hol erre, hol arra. S rendszerint az erősebb felé hajlik.

Néhány mondatban találóan jellemezte pártjuk vezetőjét. Véleménye egyezett az enyémmel.

– Persze, a politikában az ilyen emberekkel is együtt kell működni – mondotta –, de nagyon vigyázni kell rájuk. Kiszámíthatatlanok!

Elmondtam neki a Horthynál tett látogatást.

– Szerintem ez is bizonyítja – mondotta –, hogy Tildyre nem lehet igazán számítani. Mérget veszek rá – kezdett visszatérni régi politikai szenvedélyessége –, hogy a kormányzó előtt csak hajlongott, bólogatott, s nem a Magyar Front álláspontját képviselte. Nagy kár volt őt ezzel a feladattal megbízni. A kormányzó urat is megtévesztette. Szakasits jó szándéka egymagában nem volt képes Tildy politikai gyengeségeit kontrakarírozni. Szakasitsnak egy erősebb, s nem egy gyengébb tárgyalópartnerre lett volna szüksége. Én a kormányzó urat mindenkor tiszteltem, de csapnivaló tanácsadói voltak. Stréberek, karrieristák, szűk látókörű percemberkék. Ezek nyüzsögtek körülötte. Ő sajnos – ezekre hallgatott. Legalább most fel kellett volna tárni előtte a helyzetet.

Zsilinszkyben még ezek az események sem tudták ledönteni azt a bálványt, amelyet magában Horthyról felépített. Szavain még most is átsütött az egykori Horthy-imádat. Mentségeket keresett számára.

– Bandi bácsi, ne folytassuk a szerecsenmosdatást. Stréberek, karrieristák, percemberkék persze vannak bőven, de a kormányzó nem az ő áldozatuk. Saját politikája sodorta őt oda, ahova jutott.

– Ezt majd tisztázza a történelem.

Zsilinszky a történelem szót nagy nyomatékkal ejtette ki. Csupa nagy betűvel.

– Szerintünk a történelem ezt már tisztázta. Negyedszázad

épp elegendő volt erre. A mi dolgunk viszont azt tisztázni, mit tehetünk ezek után. Mit tehetünk most?

– Kétségtelen, hogy most ez a legfontosabb. Önmarcangolással, szájtépéssel valóban nem sokra megyünk.

Zsilinszkynek volt érzéke a realitások iránt. Abból indult ki, hogy a németek addig folytatták az arcvonalak kiegyenesítését, a rugalmas elszakadó hadműveleteket, hogy a Keleti Front egy szakasza már Magyarország területén húzódik, Szegedtől Debrecenig. Értesült arról is, hogy a fasisztáktól megtisztított falvak és városok nem haldokolni, hanem csodálatos módon éledni, élni kezdenek. Egyáltalán nem úgy festett a dolog, hogy két pogány közt kell elpusztulnunk.

– Bevallom, féltem attól a pillanattól, amikor idegen ország katonái teszik a lábukat Magyarország földjére – folytatta töprengését. – Még akkor is, ha nem hódítóként jönnek. De a tényekkel számolni kell! Amit csináltunk, magunk csináltuk. Mindannyian felelősek vagyunk érte. Mi is, akik ellene voltunk ennek az egész gyalázatnak. A történelem utolsó, megvetett csatlós szerepre kárhoztatott bennünket. Mit tehetünk még ezek után? Azt hiszem, utolsó leheletünkig küzdeni kell! Menteni kell, ami menthető. Nemcsak a gyárakat, a hidakat, a műemlékeket, hanem nemzeti becsületünket is. A hidakat, a gyárakat a saját erőnkből egy-két év alatt fel tudjuk építeni. Ez a mi belső ügyünk. Az elveszett nemzeti becsület visszaszerzése azonban már nehezebb. Nemzedékek munkájába kerül. És nem is csak a mi dolgunk. A haladó világ máris megvetéssel tekint ránk.

Elgondolkozott, s mintha gyötrő álomból riadt volna fel:

– Mit tegyünk hát?

– Bandi bácsi, neked, nektek kell megpróbálni, amit Horthy nem tudott keresztülvinni: kilépni a fasiszták háborújából, átállni a Szovjetunió oldalára s a szovjet kormánnyal fegyverszüneti egyezményt kötni. Legalább azt el kell érni, hogy a

Budapest védelmére rendelt hadosztályokat felkészítsük a főváros megmentésére. Te ehhez jó kapcsolatokkal rendelkezel Kiss Jánoson és más katona barátaidon keresztül. Mi fegyvereket kértünk Horthy tábornokaitól, hogy a munkásságot felfegyverezzük, de kérésünket megtagadták. A munkásság így is igyekszik fegyverekhez jutni. A kommunista párt fegyveres akciókra szólítja fel a lakosságot. Budapesten az ellenállás erősödik: az üzemekben, hivatalokban, kerületekben, a hadsereg katonái között ellenállási csoportok alakulnak. A partizáncsoportok is jelentős akciókat hajtanak végre, az ország különböző helyein felvették a harcot a visszavonuló németekkel. Nyolc-tíz, tizenöt-húsz ember már harci alakzat, néhány puskával, kézigránáttal, újsággal, röpcédulákkal. Budapesten már több ilyen csoport működik, egymástól függetlenül, sokszor egymás tevékenységét is keresztezve, ami végső soron nem fokozza, hanem gyengíti erőfeszítéseinket. Mi már megkezdtük a munkát, hogy ezek tevékenységét a Magyar Front befolyása alá vonjuk, de itt már nem elegendő a politikai befolyásolás, katonai irányításra, vezetésre van szükség. Ezeket is össze kellene fogni, hogy tevékenységüket egy irányba tereljük. Ha ezt biztosítani tudjuk, ezek a kis létszámú ellenállási csoportok is nagy erővé válhatnak.

Zsilinszky megint csak hallgatott.

E tűzhányó embertől szokatlan volt a csöndes belső tépelődés. Gyötrődésének különös aláfestést adott a szomszéd szobából behallatszó és egyre erősödő suttogás.

Zsilinszky Budapestre jövetelének híre a baloldali körökben pillanatok alatt elterjedt. Sokan akartak vele beszélni, azok gyülekeztek és beszélgettek egyre türelmetlenebbül a szomszéd szobában. Fülem a sűrű hangzavarból is csalhatatlanul kiszűrte Ortutay Gyula élesen csapongó és Somogyi Miklós mélyen brummogó hangját. A házigazda többször benyitott

hozzánk, ezzel is jelezvén a kint gyülekezők türelmetlenségét. Mi azonban nem zavartattuk magunkat.

Zsilinszky hallgatását újabb lávakitörés követte:

– Ezt a gazembert Berlinben kell megfojtani. Igen, én hittem abban, hogy a szovjet csapatok nem lépnek Magyarország földjére. De belátom, ha Hitlerékkel végezni akarnak, nem tehetnek mást. Feltétlenül el kell jutniuk Berlinbe, s ide az egyik út Magyarországon át vezet. Bizonyára te is olvastad a *Mein Kampf*ot. E szennyiratban Hitler azzal hetvenkedik, hogy az első világháború legnagyobb csatái Németország határain kívül, a Somme mentén, Flandriában, Artois, Varsó, Nyizsnij Novgorod, Kowno és Riga térségében, nem pedig a Ruhr-vidéken, a Majna és az Elba mentén, Hannover, Lipcse és Nürnberg falai alatt zajlottak le. Amikor a császári Németország összeomlott, a német seregek még mélyen az ellenséges országok földjén harcoltak. Hitler szerint Németország nem a frontokon elszenvedett vereségek, hanem a belső aknamunka, a berlini „zsidó marxista népbolondítók" áldozata lett. Ugyanekkor a német nép legnagyobb szerencséjének tartották, hogy a bolsevizmus elleni harc jelszavával szörnyű revansra készülhettek fel. És nemcsak a Szovjetunió, hanem a többi európai nép ellen is. Nem szabad megengedni, hogy ez még egyszer bekövetkezzék. Szét kell verni őket! És nemcsak Oroszországban, Lengyelországban, Magyarországon. Igaza van Sztálinnak: a végső csapást a saját barlangjukban, Berlinben kell rájuk mérni.

Ekkor hallottam először ezt a nevet kiejteni a száján: Sztálin.

Ezek a szavak már a régi szenvedéllyel csapongtak, s valószínű, hogy a kint várakozók is tisztán hallották.

– Nekünk is ez a véleményünk. Ezért kérünk: elnökleted alatt a Magyar Front és más ellenálló csoportok részvételével alakítsuk meg a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizott-

ságát. Dolgozzuk ki a szovjet hadsereg oldalára való átállásnak és Budapest megmentésének a tervét.

Zsilinszky mintha mindezt magától értetődőnek tekintette volna. Látszott, az esze máson jár. Nem is ezekre a problémákra gondolt, amikor váratlanul megkérdezte:

– Gyula, mondd meg őszintén, ki az a Kirgiz?

A kérdés meglepett. Nem számítottam rá. Az „őszintén" szóban egy kis tördöfést is éreztem illegális párttagságom elhallgatása miatt. Mégis igyekeztem a világ legtermészetesebb hangján válaszolni:

– Pártunk egyik vezetője.

– Egyik vezetője – ismételte utánam olyan hangsúllyal, amelyből lehetetlen volt némi gyanakvást ki nem érezni. Ezért mindjárt hozzá is tettem:

– Pártunk titkára.

– Titkára – ismételte megint utánam, nem csökkenő gyanakvó hangsúllyal.

Sajnos, meglepetésemben nem jöttem rá mindjárt, mi izgatja Kirgizzel kapcsolatban. Így most már nyíltan vetette fel a kérdést.

– Mindezt tudom. De miféle nemzetiségű? Magyar ember?

Lehetséges, hogy kérdésére kissé indulatosabban válaszoltam:

– Hát persze hogy magyar!

– Nem a Szovjetunióból jött?

– Dehogy jött a Szovjetunióból! Nem is járt ott soha.

– Közületek való?

– Igen! Erdélyi származású.

– Ismered?

– 1930 óta.

Látszott, nagy kő esett le a szívéről, de azért még folytatta a kérdezősködést:

– Akkor miért nevezik Kirgiznek?

– Ma mindenki álnévvel él. A Kirgiz nevet barátai adták neki, mert erős arccsontjai, távol ülő szemei mongoloid típusra emlékeztetnek, bár hosszú, nyúlánk termete teljesen elüt távolkeleti rokonainkétól. A harmincas évek elején együtt jártunk a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre. Magyar–francia szakos tanár.

Újabb kő esett le a szívéről.

– Szeretnék vele megismerkedni.

– Ő is veled.

Nyugodtan mondhattam ezt, hiszen Rajkkal abban állapodtunk meg, ha Zsilinszkyvel sikerül ezekben a kérdésekben megállapodásra jutni, akkor a teendők konkretizálására katona barátaival együtt közös megbeszélésre jövünk össze.

Ezzel beszélgetésünk be is fejeződött. Ideje is volt, mert tartani lehetett attól, hogy a kint várakozók végképp elvesztik türelmüket. Megkértem még, mérlegelje gondosan, kivel jön össze, s tartózkodjék minden felesleges találkozótól.

Ezzel megkezdődött Bajcsy-Zsilinszky Endre életében is az illegális tevékenység időszaka.

Készülődés a fegyveres ellenállásra

Lázas napok következtek. Fülledt, vérrel-verítékkel terhelt ősz köszöntött ránk. Köszöntött? A természet lenyűgöző szépségében tárulkozott ki előttünk. Nincs az a szín, mely összes árnyalataival ne kápráztatta volna el a szemünket. De ez a színpompa most halálszagot lehelt.

A Tállya utcai családi házban laktam, csodálatosan szép zöldövezetben. E nagy világvároson kívül, a Farkasréti temető mögött, az előkelő Németvölgyi út legvégén.

Ezt a lakást tulajdonképpen Donáth Ferenc és Losonczy Géza fedezte fel. Többször találkoztam itt velük. Később egy-egy éjszakára lakótársként is befogadtak, sőt az ő ott-tartózkodásuk lejártával nekem engedték át a kényelmes kis alkalmazotti szobát. Ez a kertes családi ház annyira megbízható helynek tűnt, hogy egyszer-egyszer – a konspiráció szabályait megszegve – többen is ott töltöttük az éjszakát.

A ház tulajdonosáról csak a legszebbeket mondhatom. Nemcsak azért, mert Keilbach Artúrné ragyogóan szép asszony volt. Túl a negyvenen, Balzac harmincéves asszonyával vetekedett. Külön ékessége volt tízéves kislánya, Hajnalka.

Férje a Külügyminisztérium Futárirodájának a vezetője volt. Fasisztaellenessége miatt letartóztatták és Dachauba hurcolták, ott pusztult el. Az asszony az elhagyatott környék kis villalakásában kettesben élt a kislányával. Még örült is, hogy „albérlők" akadtak. Anyagilag nem volt rá szükségük, de mégis megnyugtató volt, hogy ezen az isten háta mögötti helyen nem kellett egyedül élniük.

Keilbachné szenvedélyesen gyűlölte a fasisztákat s hazai képmásukat: a nyilasokat. Tudta, vagy legalábbis sejtette rólunk, hogy kommunisták vagyunk. Fasisztaellenessége oly erős volt, hogy a hasonló töltetű emberekben nem is kereste az árnyalati különbségeket. Aki a nyilasok ellen harcolt barátjának tekintette. Sohasem firtatta, kik vagyunk, mik vagyunk, hol és merre járunk, mivel töltjük a napjainkat. Még segített is bennünket. Sütött, főzött és mosott ránk.

A lakásnak felbecsülhetetlen előnyei voltak. Teraszáról az egész várost szemmel lehetett tartani. Mintegy kilátóhelyről figyelhettük e roppant élő test lüktetését: minden lélegzetvételét, a légvédelmi szirénák éjszakai süvöltését s a szőnyegbombázások felcsapódó tüzeit.

1944. november 4-én dél tájban itt hallottam azt a fájdalmas üvöltésszerű robbanást, amely azóta is tépi idegeimet. A német aknák ekkor roppantották ketté a Margit-híd gerincét. S ha a vastraverzek és az éppen áthaladó 6-os villamos halálugrását nem is láthattam, a Duna fölött sokáig kavargó por- és füstfelhő csalhatatlanul jelezte, újabb szörnyű dolog történhetett. Nemsokára telefonértesítés erősítette meg, hogy a fasiszták újabb gaztettet követtek el.

Munkánk szempontjából a lakás értékét nagyban növelte, hogy be volt kapcsolva a távbeszélő-hálózatba. Így könnyen megtaláltuk egymást, s szóbeli kódjeleinkkel a legfontosabb dolgokat mindig meg tudtuk beszélni.

Az október 15-i szerencsétlen kiugrási kísérlet és az azt követő még szerencsétlenebb Szálasi-puccs után Zoltán Imre lakásáról, ami a nyilasok közeli székháza miatt kezdett veszélyessé válni, mint valami szent hegyre, ide vonultam ki. Ide, a temető tőszomszédságába, a süppedő sírok, a hivalkodó kőkeresztek és a kérkedő kripták sűrű erdejébe.

A Bajcsy-Zsilinszkyvel való beszélgetés után innen hívtam fel Rajkot. Közöltem vele, hogy minden rendben. Ebbe bele-

értettük azt is, hogy pár nap múlva a megbeszélt helyen és időben összejövünk Zsilinszkyvel és néhány katonatiszt barátjával. Erre a találkozóra a Nitrokémia igazgatójának, Makay Miklósnak az irodájában került sor.

Zsilinszkyék hárman jöttek. Kiss János altábornagy és Nagy Jenő vezérkari ezredes egyenruhában, kitüntetésekkel ékesítve jelentek meg. Mintha díszszemlére készültek volna! Ma sem tudnám megmondani, miért rendezték ezt a parádét. Lehet, hogy biztonsági okokból. Az egyenruhát s a csillogó érdemrendeket eleve valamiféle biztonsági tényezőnek tekintették. Ha erre gondoltak, igazuk volt. Az uniformis és a katonai rendfokozat – főleg ilyen nagyságrendben – utcai igazoltatások esetén szinte teljes védelmet, sőt e kellemetlenségek alól teljes mentességet biztosított. De lehet az is, hogy volt ebben valami demonstratív erőfitogtatás: – Mi, katonák, harcolni akarunk, de valóban csak a nemzet igazi érdekeiért. Nem árt, ha ezt a kommunisták is tudomásul veszik.

A kommunista pártot Rajkkal kettesben képviseltük, akit én mutattam be nekik. Nem név szerint, csupán pártfunkcióját említve:

– Pártunk titkára – mondtam, mire ők valamennyien név szerint bemutatkoztak. Kiss Jánost körülbelül két esztendeje ismertem, de mindig csak Bajcsy-Zsilinszky társaságában találkoztam vele. Nagy Jenőt viszont ekkor láttam először.

Egy kis dohányzóasztal mellé ültünk. Alig csitult el a kitüntetések csilingelő hangja, Zsilinszky törte meg a csendet:

– Gyula már beszélt rólad – fordult Rajk felé. – Te vagy a kommunista párt titkára. Ha jól tudom, Kirgiznek hívnak. Erdélyi születésű vagy.

– Igen, az vagyok – mondta Rajk halkan, a rá jellemző kimért udvariassággal. – Örülök, hogy megismerkedhetek veletek, akiknek a tevékenységéről sokat hallottam. A kommunista párt nagyra értékeli, amit a nemzet érdekében tettetek.

Az elismerés meglepte őket és láthatóan jólesett nekik. Ők mégsem voltak abban a helyzetben, hogy e teljes komolysággal mondott szavakat akár csak egy úri komplimenttel viszonozzák. Kommunistákról hasonló szellemben nyilatkozni horthysta tisztek szájából több mint különös lett volna. Mi magunk is iróniának éreztük volna.

Zsilinszky vette vissza a szót:

– A párt eddigi tevékenységét jól ismerem. Ma valóban nincs fontosabb feladat, mint a nemzeti függetlenség biztosítása. Meggyőződésem, hogy ezt nemsokára kivívjuk. De mi lesz azután? Kik veszik át az ország vezetését, s milyen társadalmi berendezkedést akarnak megvalósítani. Kezdettől fogva meggyőződésem, hogy a szovjeteknek velünk szemben nincsenek semmiféle területi aspirációi. Nem is ez az én problémám. Hanem az, hogy ezek után tudjuk-e biztosítani hazánk belső integritását? Valóban a magunk urai leszünk-e, vagy külső diktátumoknak engedelmeskedünk? Nem azért, mert kívülről ezt akarnák ránk kényszeríteni. Hanem azért, mert évszázados lelki elnyomorodásunk, a lelkünk mélyén lappangó nemzeti szolgalelkűség alapján mi kényszerítjük magunkat erre.

Szavaira visszagondolva, azt hiszem, ekkor fogalmazódott meg benne a Sopronkőhidán, közvetlenül a kivégzése előtt hangosan kimondott jelszó, amelyet végrendeletnek szánt: „Legyen a magyar mindenkor gerinces!"

Pár pillanatra elhallgatott. Látszott rajta, azon gondolkozik, kimondja-e, ami már ott ült a nyelve hegyén. De ezt már nem lehetett se lenyelni, se visszaszippantani.

– A szovjet rendszer megvalósítását egyszer már kipróbáltuk, de nem vált be. Katasztrófának tartanám, ha most ismét ezzel kísérleteznénk.

A két főtiszt szeme tüzesen felszikrázott. Újból 1919? Azt már nem! Mi nem akarunk a második Tanácsköztársaság szállászcsinálói lenni!

Rajk hangja nyugodt és csendes volt.

– A jövő – fontos, s ezt valóban tisztán és világosan kell látnunk. De most mégsem ez a legfontosabb! Nézzétek meg, mi van az országban! Kifosztanak, esztelenül irtanak bennünket. Országunk Európa egyik legvéresebb hadszínterévé válik. A németek hazánk földjén akarják megvédeni a Harmadik Birodalmat. Egy falusi házat, egy tanyát, egy fahidat és gémeskutat sem adnak fel harc nélkül. Mi lesz így az országból? Romhalmaz! A legfontosabb feladat tehát, hogy mentsük, ami menthető. Vagy mondjunk le erről, csupán azért, mert félünk saját helytelenül elképzelt jövőnktől? Bűn lenne, ha ezt tennénk! Országunk, hazánk jövője különben is olyan lesz, amilyenné mi magunk formáljuk. Most a legfontosabb feladatunk: segítsük elő saját felszabadulásunkat, járuljunk hozzá a fasizmus végleges vereségéhez.

Csend lett megint. A levegő is megfagyott körülöttünk.

– A második világháborúba – törte meg Rajk e dermedt csendet – közvetlenül 60 ország kapcsolódott vagy sodródott bele. Ezek az országok még folytatják a harcot, de jelentős részük már a németek ellen. Közel az idő, amikor valamennyien a tárgyalóasztal mellé kényszerülünk. Itt azután mindenki pontosan megméretik. Mit tettél, mit vétettél, milyen gazságokat követtél el más népek s az emberiség ellen? A békeszerződés ilyen mérleg alapján készül. S azt is tudjuk, hogy e diktátumok legérzékenyebb pontja – joggal vagy ügyesen álcázott ürüggyel – az államhatárok megvonása. A hadisarc, a jóvátétel csak ezután következik. A Szovjetuniónak valóban nincsenek sem velünk, sem másokkal szemben területi követelései. De más dolog, hogy milyen tehertétellel ülünk majd le a tárgyalóasztalhoz, amely mellett a Szovjetunión kívül még számos ország képviselői foglalnak helyet. Többségükben olyan országoké, amelyeknek leigázásában Hitler szövetségesei voltunk. Elkésve bár, de még nemzetközi helyzetünkön is

javíthatunk. A románok, a bolgárok s a finnek kiugrása feltétlenül javítja esélyeiket a békekonferencián.

Ezzel a fejtegetéssel, úgy látszik, valamennyien egyetértettek. Javakorabeli emberek voltak. Jól ismerték, mi történt az első világháború után. Azóta is, most már több mint húsz esztendeje, a trianoni békeszerződés revíziójának szelleme hatotta át őket.

De hátra volt a legfontosabb kérdés: mi jön, mi következik ezután? Látszott rajtuk, az ő szemükben ez dönti el, érdemes-e még egyáltalán tenni valamit. Erről én már több ízben beszéltem Zsilinszkyvel, de most nem az én véleményemre voltak kíváncsiak.

Rajk hamar megtalálta velük a közös nyelvet.

– A Szovjetunió győzelme nemcsak nemzeti függetlenségünket biztosítja, hanem a magyar nép cselekvési szabadságát is. Kezünkbe helyezi sorsunkat. Esze ágában sincs előírni, hogyan rendezzük társadalmi viszonyainkat. Ezt a magyar nép belső ügyének, népünk szuverén jogának tekinti. Ebben különbözik az imperialista hódítóktól. No meg abban, hogy amit a magyar nép a saját felemelkedése érdekében jónak lát, annak megvalósításában önzetlen baráti segítséget nyújt. A Szovjetunió a népek igazi barátja, függetlenül attól, hogy milyen társadalmi rendszerben élnek. Barátja a mi népünknek is. Háborús részvételünkért Horthyékat, a magyar uralkodó osztályokat és nem dolgozó népünket teszi felelőssé. Egyedül a magyar nép, s annak hivatott vezetői dönthetik el, milyen társadalmi rendszer alakul ki Magyarországon. Ez szerintünk a munkásság, parasztság és az értelmiség demokratikus rendszere lesz. Kossuth, Petőfi, Táncsics művének folytatása, betetőzése.

– Ezt csak ti képzelitek így, vagy vannak ennek gouvernementális biztosítékai is? – kérdezte Kiss János olyan indulati töltettel, hogy széles mellkasán a különböző érdemrendek és vaskeresztek megint összeütődtek.

– Természetes, hogy vannak – mondta Rajk.

– És mik ezek és hol találhatók? – érdeklődött tovább Kiss altábornagy.

– Mi vagyunk a garancia, akik itt tárgyalunk.

– Ti ketten? – hangzott az álmélkodó kérdés.

– Nemcsak mi, hanem ti is, és akiket együttesen képviselünk.

– És ti kit képviseltek?

– A magyar népet!

– Bátor kijelentés.

– Lehet, de igaz!

– Én altábornagy vagyok, de hirtelen nem tudnám megmondani, kit képviselek. Legfeljebb azt, hogy mit.

– Hogy mi kiket képviselünk, évtizedek harcában alakult ki és igazolódott. De természetesen helytelen dolog lenne azt képzelni, hogy mai történelmi harcában a magyar népet egyedül mi képviseljük. Szerencsére sokan vannak az országban, akik a magyar népért, annak igaz érdekeiért, felemelkedéséért küzdenek. Ezért kötöttünk megállapodást a Szociáldemokrata Párttal a munkásegység megteremtéséről és a két párt későbbi egyesüléséről. Ezért hoztuk létre a Magyar Frontot. Csak így juthatunk ki a szakadékból, amelybe Horthyék és a fasiszták kal kötött szövetség taszított bennünket.

– És mit szól majd ehhez Rákosi? – tette fel nyíltan a kérdést Zsilinszky.

– Ő is ezt akarja. Ez nem egy-két ember, hanem a kommunista párt politikája!

– Tizenkilencben Rákosi sem ezt akarta.

– De akkor nem is lehetett mást csinálni. Azóta huszonöt év telt el. Ennyi idő alatt a viszonyok alaposan megváltoztak. Ma természetesen egészen más történelmi helyzetből kell kiindulni. A politikus igazi értékmérője, mennyire tudja ezt figyelembe venni.

Ez utóbbi megállapítás huszárvágásként villant. Zsilinszky érezte: célozni, vívni a kommunisták is tudnak.

– Én mindezt elhiszem nektek – mondta az utolsó szónak különös nyomatékot adva. – De Rákosi nem ismeri igazán a magyar népet. Egész életét illegalitásban, börtönben és emigrációban töltötte.

– Ez egyáltalán nem azt bizonyítja, hogy nem ismeri a magyar népet, sokkal inkább azt, hogy igenis ismeri és tudja azt is, hogy mi a teendő. Ezért féltek tőle, ezért ítélték el.

– És most, ha hazajön Moszkvából, ő veszi át a párt vezetését?

– Természetesen, hiszen ő a párt központi titkára.

– Aztán átveszi az ország vezetését!

– De nem úgy, ahogyan sokan elképzelik. Más dolog, hogy pártunk súlyának és jelentőségének megfelelően részt kér a hatalom gyakorlásából, az ország vezetéséből. S ezt is a koalíció pártjaival szövetségben és egyetértésben teszi.

Rajk elhallgatott, hagyta, hogy Zsilinszky lélegzethez jusson, hadd próbálja meg ő összegezni a beszélgetést.

– Nem lehet mást tenni, szembe kell fordulni a németekkel. Feltétlenül meg kell akadályozni, hogy Budapest hadszíntér legyen. De ehhez még egy dolog szükséges! Fel kell venni a kapcsolatot a 2. Ukrán Front főparancsnokával, Malinovszkij marsallal. Közölni kell vele, hogy megalakult a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, s egyeztetni kell terveinket.

A katonák szempontjából is helyes volt, hogy ezt nem mi, hanem Zsilinszky javasolta. Mi már tettünk ilyen irányú kísérleteket, mégis nagy jelentősége volt annak, hogy ezen a megbeszélésen nem mi próbáltuk meghatározni jövendő lépéseinket. Hagytuk, hogy a kapcsolat megteremtésére ők tegyenek javaslatot.

Hogy katonai partnereinkről teljes legyen a kép, szólnom

kell itt Kiss János katonai koncepciójáról, melyet 1943-ban az angolszász csapatok szicíliai partraszállása idején dolgozott ki, és Bajcsy-Zsilinszky útján a kormányzóhoz is eljuttatott. Ennek lényege az volt, hogy a megszálló erőket vissza kell vonni az ország területére, egy hadsereget pedig Jugoszláviába irányítani, hogy az ottani partizánokkal együttműködve utat nyisson a Balkánon partra szálló szövetségeseknek Magyarországra. Amennyiben azonban a szovjet hadsereg előbb eléri a Kárpátokat, a magyar haderő vele együtt forduljon a németek ellen. Horthy a balkáni variáció iránt mutatott is némi érdeklődést, de a szovjet hadsereggel történő együttműködés lehetőségét határozottan elvetette.

Tárgyalásaink legkényesebb fejezete következett: a konspiráció. A Horthy-hadsereg tisztjeit is kötelezték a hivatali titok megőrzésére. A felderítő munka mindenkor elválaszthatatlan része a hadviselésnek. Olyannyira, hogy az ilyen jellegű tevékenység a béke időszakában is változatlan intenzitással folyik. Ez már a hadsereg természetrajzához tartozik, a husáng fegyverként való alkalmazásának idejétől fogva. De más dolog a katonai titkot megőrizni és megint más egyenruha helyett álruhába öltözni, bár a történelem erre is rengeteg példát ismer. A hazai példatárból csupán Rákóczit és Kossuthot említeném, akik végszükség esetén nem átallottak női ruhát ölteni magukra. De hát ők forradalmi jellemek voltak, a cél érdekében nadrág helyett a szoknyát is vállalták.

A Horthy-hadsereg tisztjeit „keményebb" jellemre, „szigorúbb" erkölcsre és „nyíltabb" kiállásra nevelték. A személyi konspiráció nem fért össze az igazi magyar úr nyílt jellemével. Ők nem álcázták magukat, ők bátran „szembenéztek" a könyörtelen tényekkel. A különféle antipropaganda sűrű légkörében élve, el sem tudták képzelni, hogy a terror, a diktatúra, a kegyetlenség hóhérlegényeit az ellenforradalmi rendszer hivatalos irodáiban keressék. Hát még azt a pokoli játékot, amit

később velük űztek. A lázadó Dózsát annak idején tüzes trónra ültették, izzó vaskoronát nyomva a fejébe. S mennyivel volt humánusabb eljárás ennél az a haláltánc, amelyet nemsokára az anyaszült meztelenre vetkőztetett „áruló" katonatisztekkel a zárka betonpadlójára vastagon szórt égő parázson járattak?

Ettől akartuk mi őket óvni, megmenteni. Rajk nyomatékosan kérte, ne játsszanak a tűzzel, ne játsszanak az életükkel. A maguk és az ügy érdekében. Tartsák be a konspiráció szabályait. Ne menjenek haza a régi lakásukba, szakítsák meg a kapcsolatot rokonaikkal és ismerőseikkel. Szerezzenek hamis iratokat, s ha lehet, változtassák meg a külsejüket is.

Egyetlen szó, egyetlen megjegyzés nélkül hallgatták végig figyelmeztetésünket, tanácsainkat. Ma már nem tudnám megmondani, hogyan értékeltem akkor ezt a rezzenés nélküli csendet. Figyelmes érdeklődésnek vagy lenéző megvetésnek, hogy mi ilyesmikre akarjuk őket rávenni. Ennyi idő távlatából visszatekintve: inkább ez utóbbi sugárzott a szemükből.

Megállapodtunk, hol és mikor találkozunk újra.

A fegyverek mégis eldördültek

A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága viszonylag gyorsan megalakult. A Magyar Front Intéző Bizottsága egyetértéssel fogadta az erről szóló bejelentést. Nagy reményeket fűztek hozzá, amire Bajcsy-Zsilinszky elnöki szerepe, Kiss János ismert fasisztaellenessége, Nagy Jenő, Tartsay Vilmos és más vezérkari tisztek részvétele jogosította fel őket. Milyen jó lenne csökkenteni Magyarország, s benne Budapest háborús veszteségeit! Hogy ezzel egyetértsen az ember, ahhoz senkinek sem kellett politikusnak lennie. Annak felismeréséhez már inkább, hogy a magyar ellenállás sikereinek milyen kedvező hatása lehetne egész későbbi fejlődésünkre.

A jövőnkről volt szó!

Igen ám, de a Magyar Front Intéző Bizottságában éppen ezt a jövőt féltették azoktól a partizánakcióktól, amelyek levegőbe röpítették Gömbös Gyula hófehér márványszobrát, páholysorok felrobbantásával akadályozták meg a Városi Színházban egy nyilas nagygyűlés megtartását, sőt száz méterrel arrább, a Rákóczi úti Metropol Szállóban szintén bombarobbanással zavarták meg az ott lakó német tisztek békés vacsoráját. Tildynek és Kovács Imrének ezek kommunistaízű akciók voltak. Az még csak hagyján, ami ma történik, hiszen ezek az akciók most közvetlenül a németek ellen irányulnak. De mi lesz később? Bennük e partizánakciók sötét sejtelmeket ébresztettek a jövőre nézve.

Pedig ebben az időben az ország egyes vidékein partizán- és fegyveres csoportok alakultak. Nagy ösztönzést adott ehhez a

kommunista párt Központi Bizottságának *Nyílt levele*, amely fegyveres ellenállásra szólította fel az ország népét. Nem feladatom, hogy ezeknek részletes leírását adjam. Történetírásunk már jórészt feltárta, hogy az ország különböző területein milyen partizáncsoportok működtek és milyen akciókat hajtottak végre. Itt inkább csak egy megállapításra szorítkozom. Ezek az egységek a legsikeresebben ott működtek, ahol határozott kommunista parancsnokok irányították tevékenységüket. Nógrádi Sándor, Uszta Gyula, Szőnyi Márton, Fehér Lajos, Földes László, Andrásfi Gyula és Zgyerka János szolgáltattak erre szemléltető példát.

De akkorra már annyira sűrű és fojtott volt a levegő, hogy ott is robbanásszerű kisülések keletkeztek, ahol ezt tervszerűen nem készítették elő ennyire. A fővárosban spontán módon szaporodó csoportok már fegyvereket is tudtak szerezni. Volt, aki puskával és kézigránáttal harcolt. Volt, aki egy-két oldalas stencilezett újsággal, volt, aki gumipecséttel készített pár szavas röpcédulákkal szította tovább a fasiszták elleni gyűlöletet.

Hogy milyenek voltak ezek a csoportok? Néhány példával hadd jellemezzem.

Nagy részük fiatalokból szerveződött, s közvetlen kapcsolatban álltak a kommunista párttal. Ide tartoztak a robbantócsoportok, a Magyar Ifjúság Szabadságfrontjának a tagjai, a Györffy-kollégisták, a Szent-Györgyi-csoport tagjai, s a kommunisták vezetésével szerveződő kőbányai, újpesti és budai fegyveres alakulatok tagjai. Szerveződtek olyan csoportok is, amelyeket a kialakult helyzet spontán módon kényszerített helytállásra.

Boldizsár Iván író, újságíró nevét ma mindenki ismeri. 1944-ben természetesen még csak nagyon kevesen tudtak arról, hogy ő is a világon van. Főleg újságíró körökben ismerték. Ez a kitűnő publicista nem tartozott egyik párthoz sem, a nagy történelmi időszak szabadúszója volt. Laza kapcsolatban állt a

Magyar Fronttal. Én magam többször találkoztam és tárgyaltam vele. Persze, ez nem tudta levezetni antifasiszta energiáját. A körülmények helytállásra kényszerítették. Nyolcan-tízen fegyveres csoportot szerveztek s önálló akciókba kezdtek. Boldizsár kapcsolatba került a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával, s katonai vezérkarának letartóztatásakor őt is a Margit körúti katonai fegyházba hurcolták. Valamennyien – Czimer József író, Debrőczi Tibor orvos, Szőnyey Tamás ügyvéd – megbecsült tagjaivá lettek az ellenállási mozgalomnak s később társadalmi, tudományos és kulturális életünknek is.

A másik végletként szerveződtek olyan csoportok is, amelyeknek vezetőit politikai kalandvágy vagy legalábbis túlfűtött egyéni ambíció vezérelte.

Jó példa Dudás József felbukkanása. Azt híresztelték róla, hogy ő a legerősebb partizáncsoport vezetője Budapesten. E híresztelésben a vezető szerepet ő maga játszotta. Sokan egyenesen civil ruhába öltözött szovjet vagy jugoszláv partizánvezért véltek felfedezni benne. Ezt a hiedelmet erősítette, hogy ő maga sokat emlegetett egy bizonyos Topa nevű partizánt, aki erős és jól felfegyverzett egységével már a fővárosban aprítja a németeket. Sokan ezt úgy értelmezték, hogy csak ő lehet az a bizonyos Topa. Pedig hát Dudás nem volt se magyar, se szovjet, se jugoszláv partizánvezér, hanem egy betegesen öntelt, hiú ember. Ez teljes bizonyossággal csak a felszabadulás után derült ki róla, amikor partizántevékenységét kamatoztatni akarta s „érdemeinek" megfelelő pozíciók megszerzésére törekedett. 1945-ben a Fogaskerék Gyár főmérnöke lett, majd – sok kellemetlen dolog kiderülvén róla – az 1956-os októberi ellenforradalomig a Hűtőgépgyárban szerelőlakatosként dolgozott. De mire való az ellenforradalom? Többek között arra, hogy az ilyen kétes elemek az ismeretlenség homályából újra felbukkanjanak. Pedig magam is azt hittem, hogy

Dudás József már a világon sincs, vagy legalábbis régen disszidált. De nem! Az ellenforradalmi pokol elszabadulása idején újból megjelent a színen, ott grasszált Budapest utcáin. Magyar Forradalmi Nemzeti Bizottság néven fegyveres ellenforradalmi alakulatot szervezett, s ennek elnökévé kiáltotta ki magát. Főhadiszállását a Széna téren ütötte fel. S innen intézte támadásait a Külügyminisztérium, a Corvin Áruház és a *Szabad Nép* székháza ellen. A kommunista párt központi lapjának székházában és nyomdájában *Magyar Függetlenség* címmel újságot jelentetett meg. Érthető, hogy a konszolidáció időszakában halálra ítélték és kivégezték. Ezt csak azért említem, hogy lássuk: ilyen időkben a csatornák szennyvize is bőven buzog.

Persze a spontán módon születő ellenálló csoportok többsége igaz magyar hazafiakból állott, akik életüket kockára téve, legalább az utolsó pillanatban cselekedni akartak. Ezeknek a tevékenységét kellett a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának összefogni, irányítani, koordinálni.

Feltűnő volt számomra, hogy a Katonai Vezérkar munkájába bekapcsolódott hivatásos tisztek mentalitásától mennyire idegen volt a munkásság felfegyverzése, partizáncsoportok szervezése és irányítása. Belátták ugyan a velük való együttműködés szükségességét, többen részt vettek munkások katonai oktatásában, s Nagy Jenő ezredes a már említett Topa nevű partizánvezérrel is kapcsolatban állt. Mégis, a tervezett akciók végrehajtásában a népi erőkkel alig számoltak, szinte kizárólag a reguláris egységekre építettek. Ők a *Harcászati Szabályzat*ban lefektetett elveknek és módszereknek megfelelően csak ezeknek a vezetéséhez értettek. A népi erők bevonása szinte természetellenes volt számukra. A népi felkelést, a partizánharcot osztályjellegű megmozdulásnak tekintették, mely ellentétben állt a rendről és a fegyelemről vallott nézeteikkel, mindazzal, amit eddigi életükben tettek. Az a fegyver, amelyet a

nép maga szerez, s nem az uralkodó osztály katonai hierarchiájának parancsai szerint kezel, könnyen fordítható más irányba is. Úgy látszik, e tekintetben Görgey óta mit sem változott a hivatásos tisztikar szemlélete.

A Felszabadító Bizottság politikai testületében a Magyar Front pártjai valamennyien képviseltették magukat. A Szociáldemokrata Pártot Szakasits Árpád, a Független Kisgazdapártot dr. Csorba János makói ügyvéd, országgyűlési képviselő, a Nemzeti Parasztpártot Kovács Imre, a kommunista pártot pedig én képviseltem. A bizottság munkájában részt vettek azoknak az ellenálló csoportoknak a vezetői, akik már addig is kapcsolatban állottak a Magyar Fronttal. Az alakuló ülésen nekem kellett ismertetni a bizottság célját, rendeltetését és feladatait. A megalakulást bejelentő röpcédulán ezeket öt pontban így foglaltuk össze:

1. A német és fasiszta bérencek kiűzése az országból és a dicsőséges Vörös Hadsereggel együttműködő nemzeti felkelés megszervezése.

2. Szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtése.

3. Alapvető szociális változások megteremtése.

4. Szoros együttműködés az összes környező állammal.

5. Legszorosabb baráti együttműködés hatalmas szomszédunkkal, a Szovjetunióval.

Ezen s a politikai testület következő ülésein Bajcsy-Zsilinszky nem vett részt. Egy-két nap múlva azonban – több lényeges kérdésben nem értve egyet a mi feladatmeghatározásainkkal és a kommunista párt által kiadott röpiratok hangnemével és megállapításaival – a bizottság nevében ő maga fordult kiáltvánnyal a nemzethez. Ebben tovább folytatja a szerecsenmosdatást. Szerinte a német megszálláskor „a kormányzót életveszélyes fenyegetésekkel kényszerítették az új kormány kinevezésére és a háború folytatására". Elismerve a magyar nép

önvédelmi harcának jogosságát és szükségességét, lényegében arra szólította fel a munkásokat, parasztokat, polgárokat, tisztviselőket, diákokat és katonákat, hogy a kormányzó október 15-i rádiószózatának szellemében folytassák a harcot. „A magyar állam törvényes feje változatlanul Horthy Miklós. A neki tett eskütökhöz híven dolgozzatok!" – figyelmezteti a közhivatalnokokat. „A kormányzóra esküdtetek fel – ő a törvényes Haduratok, parancsainak engedelmeskedjetek!" – szólítja fel a katonákat olyan időpontban, amikor a kormányzó már nem is tartózkodott Magyarország területén. Kormányzói tisztéről lemondva, a hatalmat Szálasi kezére játszva, a fasiszták védelme alatt családjával együtt Németországba utazott.

Zsilinszky kiáltványa sokban eltért a mi álláspontunktól. A Felszabadító Bizottság politikai összejövetelein amelyeken dr. Csorba János, a bizottság alelnöke elnökölt, egy-egy alkalommal húszan-huszonöten is részt vettünk.

A kommunista párt *Nyílt levele* egészen más hangot ütött meg. A Horthy-féle kiugrási kísérlet gyászos kudarcát elemezve megállapította, hogy október 15-e után az ellenállás új szakaszba lépett. „Mint ahogyan végzetes hiba volt a bizakodó várakozás Horthyval kapcsolatban, éppen olyan végzetes hiba lenne minden tétlen várakozás a Vörös Hadsereg felszabadítására... Most a munkásság és a honvédség kezében van a helyzet kulcsa."

Találkozóink színhelye továbbra is a Nitrokémia épülete, amely megfelelő konspirációs védelmet nyújtott. De hasztalan volt a találkozó helye megfelelő, ha a résztvevők minden összejövetelre újabb és újabb fegyveres csoportok képviselőit hozták magukkal. Ebben Dudás József járt az élen. Ezen az sem segített, hogy határozatot hoztunk arról: újabb csoport csak akkor kapcsolódhat be a munkába, ha ehhez a bizottság előzetesen hozzájárul.

Ha visszagondolok ezekre az összejövetelekre, ma is beleborzongok. Ilyen tömény és tömeges életveszély még nem fenyegetett. A résztvevők tapasztalatlanságuk, naivitásuk miatt súlyos konspirációs hibákat követtek el. Ingyen kínálták fel a fasisztáknak egy tömegmészárlás lehetőségét. Ha rajtunk ütnek, ott pusztulunk valamennyien. Csoda, hogy átvészeltük.

A katonai vezérkar munkájában én a továbbiakban már nem vettem részt. Amikor ugyanis Rajkkal együtt tárgyaltunk a bizottság megalakításáról, közöltük Zsilinszkyékkel, hogy a párt katonai csoportját a tervek kidolgozásában rendelkezésükre bocsátjuk. Ez meg is történt. Két ifjú hivatásos, de németellenességük miatt leszerelt tisztet: Pálffy Györgyöt és Sólyom Lászlót összehoztunk velük, akiket Zsilinszky és Kiss János a Pannónia kávéházbeli összejövetelekről egyébként már személyesen ismert. Ettől kezdve személyes találkozásom Zsilinszkyékkel megszűnt. Tudomásom szerint néhány alkalommal Rajk folytatott még tárgyalásokat velük.

A Felszabadító Bizottság politikai testülete utolsó ülését Budán, a Bertalan utca 26. szám alatt egy fiatal ügyvéd, Szőnyey Tamás lakásán tartotta. A házigazda Boldizsár Iván csoportjához tartozott. A bizottságnak csak néhány tagja volt jelen: Zsilinszky, Szent-Györgyi, Nagy Jenő, Kovács Imre, Boldizsár Iván, Radványi Imre őrnagy és jómagam. Levelet fogalmaztunk a 2. Ukrán Front főparancsnokának, Malinovszkij marsallnak. Hogy az évezredes diplomáciai irodalom milyen műfajához tartozott a levelünk, nehéz lett volna megmondani. Az sem lehetetlen, hogy műfajilag valami újat alkottunk. Megírtuk benne, hogy a demokratikus erőket tömörítő Magyar Front megbízásából Budapesten működik a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága; kérjük támogatását. Íme, a levél:

„Marsall úr!

A magyar nemzet demokratikus többségét, pártjait és szervezeteit képviselő Magyar Front és a német leigázók ellen szervezett Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága megbízásából dr. Szent-Györgyi Albert egyetemi tanár vezetése alatt küldöttséget menesztek Moszkvába – amelynek tagjai Pénzes Géza akadémiai r. k. tanár és Radványi Imre hadmérnök őrnagy – a Szovjetunióval a politikai és katonai összeköttetés és együttműködés előkészítésére.

Nagyon kérem Nagyméltóságodat, hogy szándékainkról a küldöttség irataiból tájékozódni és sürgős útját hathatósan elősegíteni, egyben a küldöttség útján a Felszabadító Bizottság és a 2. Ukrán Hadsereg között a közvetlen kapcsolatot is megteremteni méltóztassék. Fogadja Nagyméltóságod legőszintébb tiszteletem megnyilvánulását.

Budapest, 1944. november 18.

Bajcsy-Zsilinszky Endre
a Magyar Nemzeti Felkelés
Felszabadító Bizottságának elnöke"

Üzenetünket orosz és francia nyelvre fordítottuk, hogy mindkét nyelven megküldjük a Szovjetunió egyik legfiatalabb marsalljának, az alig 47 éves Rogyion Jakovlevics Malinovszkijnak.

A levélből kiderül, hogy Malinovszkij marsall ebben az akcióban kettős szerepet játszott volna. Elősegítette volna, hogy küldöttségünk Molotov külügyminiszterhez írott levelünkkel minél előbb Moszkvába jusson, vele pedig megbeszélhették volna Budapest felszabadításának stratégiai tervét.

A Molotovnak címzett levél, főleg a magyar hadsereggel kapcsolatos részében, érdekes elemeket tartalmaz. A Boldizsár Iván által megőrzött szöveget érdemes ide iktatni:

„Kegyelmes Uram!

Magyarországnak 1944. március 19-én történt megszállása után azonnal megkezdődött a demokratikus pártok és erők tömörülése s megalakult a Magyar Front, melynek magvát a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt és a Szociáldemokrata Párt régi parlamenti szövetsége alkotta. Ez a szövetség kiegészült a Magyar Frontban a Kommunista Párttal, a Nemzeti Radikális Parasztpárttal, a katolikus szervezetek szövetségével, illetőleg az utóbb abból alakult Keresztény Demokrata Néppárttal, a legitimisták szervezeteivel és a református szervezetek együttesével. Ez a Magyar Front megteremtette a maga kapcsolatát és bizalmas együttműködését Horthy Miklóssal, Magyarország kormányzójával. Ez a bizalmas együttműködés volt a politikai alapja a magyar kormányzó október 15-i kiáltványának, melyben bejelentette, hogy fegyverszünetet kért a szövetségesektől s ugyanakkor hadparancsban utasította a honvédhadsereget további parancsainak hűséges végrehajtására. A kormányzói kiáltvány a német-nyilas puccs előrehaladott előkészületei és ifj. Horthy Miklósnak a Gestapo részéről való törbecsalása és megsebesítése - talán megölése - miatt hamarabb hangzott el, mintsem kormányzóhű magyar részről a kellő katonai előkészületek megtörténhettek volna. Így a német katonai túlerő a testőrség ellenállásának leverésével aránylag könnyen felülkerekedett, Horthy Miklós német fogságba került.

A Magyar Front a kormányzó személyének kikapcsolódásával új elhatározás elé került, mint a nemzet nagy demokratikus többségének képviselője ezekben a válságos időkben. A másik alkotmányos tényezőnek a cselekvésből való kiesése folytán maga vette kezébe a Magyar Front a kormányzói kiáltvány realizálását s ennek érdekében a német megszállók ellen való nemzeti fölkelés megszervezését és vezetését. Megszervezte mindenekelőtt a Magyar Front pártjainak és a leg-

értékesebb pártfölötti fölkelő szervezeteknek kiküldötteiből a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát. A magyar nemzetet továbbra is a Magyar Front képviseli politikailag, a nemzeti felkelés végrehajtó szerve pedig a Felszabadító Bizottság. Van szerencsénk mellékelni a Magyar Front és a Felszabadító Bizottság közös kiáltványát a magyar nemzethez.

Midőn mindezt Nagyméltóságodnak tudomására hozzuk, van szerencsém a Magyar Front és a Felszabadító Bizottság ama tiszteletteljes kívánságát tolmácsolni, hogy mielőbb szoros kapcsolat és együttműködés létesülhessen a Szovjetunióval és a szovjetorosz hadsereggel, hogy így a magyar fölkelő erők minél eredményesebben vehessék ki részüket szegény megpróbált hazánk fölszabadításában.

E kapcsolat és együttműködés megteremtésére van szerencsém Nagyméltóságod jóakaratába ajánlani az ezen megbízó levéllel meghatalmazott küldöttséget... A küldöttség föladata: letárgyalni a következő és az azokkal kapcsolatban adódó kéréseinket:

1. Azok a magyar csapatok, melyek megnyitják a frontot a szovjetorosz csapatok előtt és csatlakoznak a szovjetorosz hadsereghez, ne tekintessenek hadifoglyoknak, hanem külön magyar seregtestekbe szervezve, magyar vezetés alatt vehessenek részt a szovjetorosz hadsereg hadműveleti kereteiben a német birodalom ellen való harcokban;

2. az 1941 óta szovjetorosz fogságba került magyar katonák és volt munkaszolgálatosok a fölállítandó magyar fölkelő hadseregbe szerveztessenek és így magyar vezetés alatt vehessenek részt hazájuk fölszabadításában, valamint a német birodalom ellen való további harcokban;

3. az így létesítendő magyar fölszabadító hadsereg, melynek legfontosabb kiegészítő részét a még föl nem szabadított területeken, főleg Budapesten fölállítás alatt álló munkáscsapatok alkotnák s általában a partizánharcokra önként vállalkozó

magyar lakosság, láttassék el sürgősen, a szükség szerint, megfelelő modern fölszereléssel és fegyverzettel;

4. a fölszabadított Magyarországon maradjon meg a magyar polgári közigazgatás, beleértve a rendfenntartás szervezeteit is;

5. építtessék ki a magyar nemzeti fölkelés fölszabadított és még föl nem szabadított területen küzdő erői között, valamint a szovjetorosz hadsereggel a gyakorlati összhang és együttműködés.

Midőn arra kérem Nagyméltóságodat, hogy a Magyar Front és a Felszabadító Bizottság nevében jelentkező küldöttségünket fogadni és a fölsorolt, valamint az azokkal együtt adódó egyéb kérdésekben a magyar nemzeti fölkelésnek segítőkezet nyújtani méltóztassék, fogadja

Nagyméltóságod legőszintébb tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1944. november 19.

Bajcsy-Zsilinszky Endre
a magyar Nemzeti Felkelés
Felszabadító Bizottságának elnöke"

*

A katonai vezetés elképzelése az volt, hogy a német és a nyilas arcvonalakon át folyosót nyit egy erős szovjet ék részére. E folyosón, egész a Dunáig előretörve, a szovjet erők felgöngyölíthették volna a Budapest védelmét ellátó német és nyilas kötelékeket. A folyosó nyomvonalát a terv készítői két elképzelés szerint gondolták kialakítani aszerint, miképp sikerül a szükséges teendők egyeztetése a szemben álló szovjet erőkkel.

Az egyik alternatíva lényegében a Kőbányai út, Üllői út, Erzsébet-híd nyomvonalát követte, míg a másik (kevésbé valószínű) csapás számára a Kerepesi út, Rákóczi út, Erzsébet-híd vonalán nyitották volna meg az előretörés útját.

A katonai vezetés Budapest ostromával karacsony táján számolt. Ennek megfelelően dolgozta és ütemezte a tervek készítését és hozzá tartozó erők gyűjtését, felfegyverzését és általában a szervezését. A katonai vezetés a szervezés során Pestet négy körzetre osztotta, körzetenként gyűjtve - elsősorban - a Tartsay vezérkari százados által beszervezett megbízható parancsnokokat és jelentkezőket is. A körzetek élére tapasztalt katonai vezetők kerültek volna. A tervek Kiss János és Nagy Jenő irányítása és utasítása szerint készültek. Kivitelezői között említeni kell Tartsay századost, aki egyebek között a személyi irányítást vezette.

Nagy gondot okozott számunkra, hogy a Magyarország területén harcoló szovjet csapatokkal és a párt Moszkvai Bizottságának képviselőivel felvegyük a kapcsolatot. A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságában dolgozó kommunista katonatisztek - Pálffy György és Sólyom László - jelentették, hogy a frontvonalon való átkelésre megvan a lehetőség. A kommunista párt Péter Gábort jelölte ki a feladat végrehajtására. Küldetését a Magyar Front Intéző Bizottsága is jóváhagyta.

A Magyar Front ülése után találkoztam Péter Gáborral, s közöltem vele a másnap reggeli utazás részleteit: honvédségi páncélautó szállítja a székesfehérvári katonai repülőtér közelébe, ahol a megbeszélt időpontban repülőgép vár rá. Este együtt mentünk el a Pozsonyi úti református lelkészi hivatalba, Bereczky Albert parókiájára. Ide vártuk hajnali öt órára a katonai páncélautót. Érthető, hogy egész éjszaka egy percre sem hunytuk le a szemünket. Nemcsak a hideg hivatali szoba, hanem a belső izgalom miatt sem. Nem lehetett tudni, hogy ez a páncélautó-história nem valami provokáció-e. Volt időnk beszélgetni, s így az éjszaka viszonylag elég gyorsan eltelt. Hajnali ötkor egy otromba acéljármű valóban megállt az ablak előtt. Péter Gábor kis táskáját fogva az utcára lépett s a jel-

szavas ismerkedés után beszállt a kocsiba. Hosszú ideig úgy hallottam csörömpölését, mintha géppuskasorozat söpört volna végig a Pozsonyi úton.

Amikor kivilágosodott és az utca forgalma is megindult, a Belvárosba, Babits Antalék lakására mentem. Innen jelentettem Rajknak, hogy küldöttünk elutazott. Igen ám, de a déli órákban csöngettek, s az ajtónyiladékban Péter Gábor filigrán alakja tűnt fel. Visszajöttek, mert a repülőgépet nem találták a megjelölt helyen. Később tudtuk meg, hogy a gép ott volt, de a német csapattestek mozgása miatt előbb fel kellett szállnia. Még örülhettünk is, hogy a hajnali kirándulást mindenkinek sikerült ép bőrrel megúsznia.

November 23-án Szent-Györgyiéket szintén Székesfehérvár és Siófok közötti szükségrepülőtérről vitték volna át Malinovszkij főhadiszállására.

A küldöttség tagjai azonban el sem indultak Budapestről, mert közben olyan tragikus események következtek be, melyek az egész fegyveres ellenállásra érzékeny csapást mértek. Tartsay Vilmost, a lakására érkező katonatisztekkel együtt november 22-én este a hírhedt Nemzeti Számonkérő Szék csendőrei letartóztatták. Még ugyanezen az éjszakán, szintén a saját lakásán, elfogták Kiss János altábornagyot és a füvészkerti búvóhelyén Bajcsy-Zsilinszky Endrét.

További sorsuk ismeretes. A katonákat, Kiss János altábornagyot, Nagy Jenő ezredest és Tartsay Vilmos századost néhány nap múlva halálra ítélték és felakasztották. Ugyanott, és valószínűleg ugyanarra a bitófára, amelyen Oleksza Borkanyuk és Schönherz Zoltán is befejezte az életét. Az illegális *Szabad Nép* megrendítő szavakkal búcsúztatta őket. Hősiességüket és áldozatvállalásukat a 48-as tábornokokéhoz hasonlította. Minthogy Zsilinszky nemzetgyűlési képviselő volt, vele nem végezhettek ilyen gyorsan. Őt egyelőre még védte a mentelmi jog. A szovjet csapatok már Pest alatt voltak. Minthogy

a főváros lőtávolságba került, a Szálasi-kormány Sopronba tette át a székhelyét. A Margit körúti fegyházat december 12-én éjfélkor kiürítették. Zsilinszkyt más politikai foglyokkal együtt Sopronkőhidára szállították.

Többen leírták már, s valószínűleg így is van: útközben Zsilinszkynek alkalma lett volna a szökésre. A rabszállító autó több helyen megállt, s az éjszakai sötétség és a kísérők jóindulata lehetőséget adott erre. Ő azonban ezt nem vállalta. Miért? Csak találgatni lehet. Ha katonatársait már kivégezték, ő sem akart megfutamodni? Életét talán így találta teljesnek és befejezettnek?

A felszabadult magyar nép 1945. május 27-én a Kossuth Lajos téren felállított ravatala előtt búcsúzott a Hitler-fasizmus elleni harc kimagasló alakjától. Tildy Zoltán, Szakasits Árpád, Kovács Imre és Puskin szovjet nagykövet mellett a Magyar Kommunista Párt nevében én búcsúztattam a parlament lépcsőjéről. „A népért harcolt, a nemzet függetlenségéért és fennmaradásáért vívott elszánt, bátor és soha meg nem alkuvó harcot. Ott esett el a csatatéren, ahol a legjobb magyarok végtelen sorát avatta a nemzet hőseivé, a magyar nép vértanúivá a golyó, a bitó és a hóhérbárd" – mondottam. Ezután Tarpára vitték, s választói, kuruc parasztjai földjében helyezték örök nyugalomra.

E fejezet nem lenne teljes egy rövid finálé nélkül.

1965 tavaszán, felszabadulásunk 20. évfordulójára, szovjet párt- és kormányküldöttség látogatott hazánkba Anasztasz Ivanovics Mikojannak, a Legfelső Tanács Elnöksége elnökének a vezetésével. A küldöttségnek tagja volt Malinovszkij marsall is, a Szovjetunió honvédelmi minisztere. A parlament vadásztermében vacsorát adtunk a vendégek tiszteletére. Az asztalnál Malinovszkij ült velem szemben. Ráértünk beszélgetni. Bőven volt közös témánk, főleg a magyarországi hadműveletek és Budapest felszabadítása témakörében.

– A Magyar Front igyekezett Önnel felvenni a kapcsolatot. A szovjet csapatok már itt voltak Vecsés alatt – mondottam.

– Tudom – válaszolta röviden, katonásan.

– Levelet akartunk küldeni, javaslatot tettünk: ha megkezdik a hadműveleteket, a főváros felszabadítását Vecsés és Kispest irányában, megpróbálunk belülről utat nyitni.

– Igen!

– Talán tudtunk volna segíteni.

– Valószínű, sőt bizonyos!

– Ide igyekeztünk koncentrálni a belső antifasiszta fegyveres erőket.

– November végén?!

– Igen.

– Ekkorára már elkészültek a mi hadműveleti terveink is Budapest felszabadítására – mondotta a marsall. – S ez döntően már csak a mi erőinkkel számolt. Ez helyes is volt! A fő katonai erők helyzetét és mozgásirányát nem lehetett változtatgatni – ne haragudjon, hogy így mondom – a bizonytalan, a még ki nem próbált fegyveres erők kedvéért.

– Ebben teljesen igazat adok Önnek. A mi belső fegyveres erőink korlátozottak voltak és nagyon sok bizonytalansági tényezőt tartalmaztak. Mégis érthető, hogy szerettünk volna segíteni. Legalább az utolsó pillanatban.

– Megértem, de – hangsúlyozta ismételtem – a stratégiai terv szempontjából már késő volt. Budapest felszabadítására akkorára már kész, Moszkvában is jóváhagyott tervvel rendelkeztünk.

Érezte, hogy ez bővebb magyarázatra szorul.

– A kép teljessége kedvéért megemlítem: mi frontkatonák, minden város ostromának megkezdése előtt komolyan mérlegeltük, hogy ne menetből szabadítsuk-e fel őket. Sztálin is ennek a mérlegelésére utasított bennünket. A harc folyamán erre már sok gyakorlati példa volt. Ahol lehetett, nem álltunk

meg a város határvonalán, hanem azt a harcászati és lélektani fölényt, amelyet a város megközelítése biztosított számunkra, jól kihasználva, egyenesen megkezdtük a felszabadító hadműveleteket. Kisebb, de még olyan nagyobb városok esetében is, ahol tudomásunk szerint jelentős antifasiszta fegyveres erők működtek, ez teljesen járható útnak bizonyult. De egy ilyen, a fasiszták által erőddé kiépített világváros felszabadítása nem olyan egyszerű. Ezért született meg a stratégiai terv: átkarolni Budapestet, gyűrűbe zárni az ott-tartózkodó, védelemre berendezkedett németeket, s parlamenterek útján elérni, hogy reménytelen helyzetükben a szabad elvonulás biztosításával adják fel a várost.

A marsall elgondolkozott.

– Természetesen ez a koncepció, ez a stratégiai terv is tartalmazott bizonytalansági elemeket. Kiderült, hogy a fasiszták minden körülmények között fasiszták maradnak, s reménytelen helyzetük még szörnyűbb kegyetlenségek elkövetésére ösztönzi őket. A hadtörténelemben példátlan módon legyilkolták parlamentereinket. A többi ismeretes. Másfél hónapig tartott Budapesten az utcai harc, a hadviselésnek ez a legpusztítóbb válfaja. A Dunántúlon, a Balaton térségében is véres csaták folytak. Magyarországot a németek a Keleti Fronton utolsó hídfőállásuknak tekintették. Ezért folytatták hat és fél hónapig az öldöklő harcokat a kis Magyarország területén. Ausztrián a szovjet csapatok jóformán csak átkocsikáztak, s április 4-e után alig telt el egy hónap, Berlin is elesett. Hitler öngyilkos lett, a birodalmi véderő teljes vereséget szenvedve, letette a fegyvert.

Erre koccintani kellett. De Malinovszkij elvtárs mintha pohárköszöntőt tartana, még folytatta.

– Együttműködésünk mégis megvalósult. Ha nem is úgy, ahogy önök eredetileg elképzelték: a fasiszták védelmi vonalának megnyitásában. De amint a szovjet csapatok megkezdték

egy-egy városrész felszabadítását, a németek és a nyilasok védelmi akcióinak meghiúsításával mindenütt fegyverrel segítették a szovjet egységek előrenyomulását. Kőbányán, Újpesten, Kispesten, a Belvárosban, végül a Várban és a pilisi hegyekben.

Jólesett, hogy ezt ő mondotta el. Erre valóban inni kellett!

Átgördült a front

Bár a fegyveres ellenállást nem sikerült a kívánt mértékben kibontakoztatni, erkölcsi és politikai jelentősége azonban így is nagy volt. Küzdelem az újabb, még súlyosabb háborús pusztítások ellen, küzdelem az újabb letartóztatások, elhurcoltatások és kivégzések ellen és felkészülés a jövő feladataira – ilyen körülmények között kezdődött Budapest felszabadítása.

1944 végén a párt funkcionáriusai az illegális pártvezetéstől azt az utasítást kapták, hogy lehetőleg a főváros pesti oldalán próbáljanak tömörülni. A front mozgásából ugyanis arra lehetett következtetni, hogy a szovjet hadsereg először a városnak ezt a részét fogja felszabadítani.

Mint nagyon sok elvtársam, jómagam is budai lakos voltam. Ennek nagyon egyszerű a magyarázata. Az illegalitásban élő elvtársak lehetőleg olyan embereknél igyekeztek lakást biztosítani, akik az akkori rendszer szemében megbízhatóknak számítottak. Voltak ezek között írók, művészek, orvosok, képviselők, államtitkárok, sőt vállalkozók is, akik társadalmi helyzetüknél fogva jobb lakáskörülmények között éltek, s nemcsak nagyobb biztonságot, hanem megfelelő helyet is tudtak biztosítani vendégeiknek, a vidéki „rokonoknak" vagy az erdélyi „menekülteknek".

Nekem is több lakóhelyem volt Budán, természetesen mind átmeneti jelleggel.

Ezekben a napokban a Kacsa utcában laktam egy özvegyasszonynál, akinek a fia valamelyik budai helyőrségnél teljesített szolgálatot. Vera is velem volt. Ragaszkodott hozzá, hogy

a karácsonyt együtt töltsük. S még inkább ahhoz, hogy a felszabadulást együtt érjük meg. Szerencsére ennek a lakásnak is volt telefonja, s így nem szakadtam el a külvilágtól. Innen hívtam fel budakeszi tüdőszanatóriumi búvóhelyén Görög Ilonát, a munkásmatinék egyik fáradhatatlan előadóművészét, pusztán azért, hogy karácsonyi jókívánságaimat kifejezzem. Első hallózásomra kitörő öröm volt a válasz: – Gyufa, én már felszabadultam! – Innen tudtam meg, hogy a szovjet csapatok körülzárták Budapestet. Ennél szebb karácsonyt el sem tudtunk képzelni.

Az említett utasításról értesülve, közvetlenül Budapest ostromának a megkezdése előtt igyekeztem átjutni a pesti oldalra. A külső városrészekben akkor már házról házra folytak a harcok. A főváros közlekedése teljesen megbénult. Se autóbusz, se villamos, se taxi. A közeli Margit-híd a Duna hullámaiból meredezett az ég felé. Vera bátor lépésre határozta el magát. Vöröskeresztes egyenruhájába öltözve elindult a Duna-parton, hogy felderítse, hol lehet még a pesti oldalra átkelni.

Körülbelül egy óra múlva tért vissza, azzal a jó hírrel, hogy az Erzsébet-hídon 10–15 perces időközökben felváltva engedik át a csoportokat egyik oldalról a másikra. Ez volt az egyetlen híd, amelyen még közlekedni lehetett.

Vera oldalán most is teljes biztonságban éreztem magamat. Súlyosan sérült vagy éppen a kórházi kezelésről hazatérő hadfit láthattak bennem, akinek a támogatására egyenesen egy főnővért rendeltek ki. Vera oly szorosan tartott a karjaiban, hogy senkinek eszébe se jutott megállítani vagy igazoltatni.

A város belterületén még nem kezdődtek meg a harcok, de máris elrettentő kép tárult elénk. A németek kezdtek berendezkedni a város védelmére. A Kossuth Lajos utca és a Rákóczi út üzletsorai kitépett ajtókkal, betört kirakatokkal meredeztek az utcára, tele ágyúkkal, aknavetőkkel és más tüzérségi fegyverekkel. Onnan kezdték tüzelőállásba helyezni őket,

Zugló felé irányított csövekkel. Voltak üzletek, amelyekben lovak nyerítettek és toporzékoltak, mintha máris megérezték volna a puskapor szagát.

Itt már korántsem éreztem magam olyan biztonságban, mint dunai átkelésünk budai szakaszán. Ám mégis szerencsésen megérkeztünk a Hársfa utcába, Somogyi Erzsi és Pásztor János lakására.

A művészházaspár otthona ez időben a kommunista párt több vezetőjének volt illegális találkozóhelye, többször tartottunk itt tárgyalásokat, itt írtuk a *Szabad Nép* 1944-es számainak cikkeit, néhányszor a Központi Bizottság is itt ülésezett.

A Hársfa utcai lakásban korábban én is többször megfordultam, éjszakákat töltöttem ott. De most Somogyi Erzsiéknél „táblás ház" volt, több vendéget már nem tudtak befogadni. A fürdőszobában is aludtak. Akik Budáról Pestre jöttek, az első útjuk, mint valami gyűjtő- és elosztóhelyre, ide vezetett. Az érkezők elirányításáról Major Tamás gondoskodott. Nekem azt javasolta, hogy kivisz Zuglóba az Újvidék utcába, egy másik színészkollégájának, Tassy Andrásnak a lakásába. Úgy tudta, hogy ez a lakás üresen áll, tulajdonosa valahol vidéki ismerőseinél tartózkodik.

Majornak – sok más lakáshoz hasonlóan – ehhez a lakáshoz is volt kulcsa. Olyan hatalmas kulcskarika csörgött a zsebében, mint egy szállodaportásnak.

De Majornak nemcsak kulcsai voltak, hanem – honnan, honnan nem – egy katonai kocsija is, amely egy egyenruhás sofőrrel a közelben parkolt. Ezzel mentünk ki Zuglóba. Olyan tempóban, hogy a nyilasok egy-egy sorozatot még utánunk is eresztettek.

Amikor beléptünk a sötét lakásba, kiderült, hogy ott már egy öregember tartózkodik. Szörnyen megijedt tőlünk. Azt hitte, detektívek vagyunk, és el akarjuk őt hurcolni. A deportálások elől keresett itt menedéket, és napok óta egyszál egyedül

üldögélt a sötétben. Megnyugtattuk, hogy nincs olyan szándékunk, mint amit első rémületében feltételezett rólunk. Ellenkezőleg: én is itt akarok maradni. Ez már másképp hangzott a fülének. Még örült is, hogy ezentúl nem lesz egyedül. Major kocsijával visszatért előbbi hárcálláspontjára, további bevetésekre készen.

Vera is szerencsésen eljutott szálláshelyére. A bátyja nem messze, a VIII. kerület valamelyik kis utcájában lakott. Oda igyekezett. Neki is akadt kísérője. Alighogy elváltunk, egy katona szegődött mellé, kérvén, hogy hazakísérhesse. Vera ezt a figyelmességet a félelmetesen kihalt utcák miatt szívesen fogadta. Amikor búcsúzkodásra került a sor, a katona azt mondta:

– Köszönöm, hogy egy fél óráig vigyázott rám. Katonaszökevény vagyok! Ha nincs mellettem, lehet, hogy már el is kaptak volna. – S Verát jobbról-balról arcon csókolta.

Az éjszaka az Újvidék utcában nyugalmasan telt el, de hajnalban megszólaltak a fegyverek. A lakást több gránáttalálat érte. Az ablakok mind kitörtek, tovább ott tartózkodni nem lehetett. Jobb megoldást nem találván, átmentünk a szemközti több emeletes lakóház pincéjébe. Illegalitásomat korszerűsítettem: összhangba hoztam a változó körülményekkel. A Tóth Károly nevet s foglalkozásomat megtartva, kibombázott budai lakosnak álcáztam magam.

Nagy szerencse, hogy új tartózkodási helyemről is sikerült a kapcsolatot fenntartani az elvtársakkal. A harcok szünetében átmentem Somogyi Erzsi édesanyjához, aki néhány házzal odább, szintén az Újvidék utcában lakott. Nála húzódott meg Haraszti Sándor, s őt időnként felkereste Donáth Ferenc, aki az élelmezéséről is gondoskodott.

Felszabadulásom további története sokkal inkább méltó Klió tollára, mint az enyémre. Mégis megpróbálom feljegyezni.

Január 5-én vagy 6-án hajnalban nagy tüzérségi tűzzel meg-

kezdődött Zugló felszabadítása. A lövedékek a fejünk felett süvítettek át, s valahol a Keleti pályaudvar környékén csapódhattak be. Ezektől már nem kellett tartanunk. De, ahogy telt az idő, s a tüzérségi tűz kezdett elcsitulni, egyre inkább erősödött valami éles és gyorsan kattogó zaj, a dobtáras gyorstüzelő fegyverek zaja. Megkezdődött a szovjet gyalogság rohama, hogy házról házra, utcáról utcára menve füstöljék ki a német fasisztákat.

A gyalogsági erők rohama délután érte el az Újvidék utcát. Rettenetesen recsegett-ropogott az egész ház. A fasiszták az emeleti lakásokból védekeztek, majd ki merre tudott, menekülni próbáltak. Tíz-tizenkét magyar katona már csak a mi légoltalmi pincénkig jutott el. De lehet, hogy nem is akartak tovább harcolni.

Éreztük, a fejünk felett átgördült a front. A Nyugati Frontról a Keleti Front övezetébe kerültünk. A földszinti és az emeleti lakások ablakaiból most már a szovjet katonák golyószórói okádták a tüzet a szemközti házak ablakaira. A golyózápor csak estefelé csitult el.

Ebben a nagy és jóleső csendben hirtelen kivágódott a légópince ajtaja és egy fiatal szovjet kiskatona lépett be rajta. Géppisztolyából egy sorozatot a pince mennyezetébe eresztett. Ezzel hivatalosan is leadta az ünnepi sortüzet a bérház elfoglalásának tiszteletére. Egymaga lefegyverezte és foglyul ejtette az oda menekült magyar katonákat. Őket kísérve, mint aki jól végezte dolgát, távozott.

Feszült csend ülte meg a pincét. Kimozdulni senki sem mert, mindenki várta, hogy mi következik ezután. Hat-hét óra tájt lépéseket hallottunk, majd megint kivágódott a pinceajtó, de most nem szovjet katona lépett be rajta, hanem az a nyilas pártszolgálatos, aki ugyanebben az időpontban minden este hazajött, hogy az éjszakát felesége oldalán töltse. Most is, mint minden alkalommal, hozta a legfrissebb lapokat, az

ugyanannak a papírnak két oldalára nyomtatott *Függetlenséget és Új Magyarságot*. A pince lakói – a felesége is – nekiestek, hogy gyorsan tépje szét, égesse el, hisz itt vannak az oroszok, a pincéből már el is vitték a magyar katonákat. Nem hitte el. Ő most jött haza s nem látott egy fia orosz katonát sem. Végül mégis azt gondolta, ha ennyien mondják, nyilván lennie kell benne valaminek. Rémülten sarkon fordult, hogy azon nyomban visszamenjen a nyilas pártházba. Azóta sem látták többé.

Amikor Zugló külső része felszabadult, Donáth értem jött, s a Hungária körút 40. számú házba mentünk – közel a Thököly úthoz –, ahol már többen vártak ránk.

Az ostrom idején a párt vezetői közül néhányan ebben a házban találtak menedéket egy derék, áldozatkész házmester házaspár jóvoltából. Ide próbálták összegyűjteni mindazokat az illegalitásban levő elvtársakat, akik Pest e körzetében tartózkodtak.

Most találkoztunk először szabadon. A jelenlevők között volt Kádár János, Kovács István, Péter Gábor, Kossa István, Bartha Bertalan, Donáth Ferenc, Haraszti Sándor és én. Egymás után kerültek elő a többiek is. Majd három évtized távlatából nehéz lenne megmondani, ki mikor érkezett.

A jelenlevők örömmel újságolták, hogy erre a napra várják Vas Zoltánt, a Moszkvából hazajött és Debrecenben tartózkodó pártvezetés megbízottját. Vas Zoltán a szovjet csapatok nyomában járva kereste a kapcsolatot az illegális párttal. Az ő feladata volt, hogy felvegye velünk a kapcsolatot, s egyeztessük tennivalóinkat.

Ekkor Kossa Istvánnal épp Kőbányán tartózkodott; informálta az elvtársakat, s részt vett a pártszervezet megalakításában. Jöveteléről a kőbányaiakkal küldött értesítést a Hungária körútra.

Kossa István villamoskalauz, a későbbi pénzügyminiszter

és Sárközi Sándor, a Magyar Néphadsereg későbbi tábornoka hetekkel előbb Szegedről jöttek át a fronton, hogy az illegális pártvezetés számára instrukciókat hozzanak. Ezek a betanult, fejben áthozott utasítások arról szóltak, hogyan is kezdjük el a munkát. A további instrukciókat most Vas Zoltán hozta magával.

Az egész nap várakozásban telt el. Vártuk, vártuk, de Vas Zoltán csak nem jött. Minden perc végtelennek tűnt, s érthető, hogy már szidtuk is a késésért. Türelmetlenségünket fokozta, hogy az Újvidék utcából útban a Hungária körútra, az egyik zuglói vendéglő kerítésén nagy, kézzel írt plakátot pillantottunk meg. A lényege az volt, hogy a következő nap délelőttjére gyűlést hívnak össze, hogy megalakítsák a Kommunisták Magyarországi Pártjának zuglói szervezetét. Ez ellentétben állt a Kossa által hozott üzenettel, amely úgy szólt, hogy amíg a debreceni megbízottal fel nem vesszük a kapcsolatot, nyilvánosan ne kezdjük meg a pártszervezetek megalakítását. Az előzetes megbeszélésre azért volt szükség, mert az itthoni és a kinti pártvezetés elképzeléseit egyeztetni kellett. Mi ehhez az utasításhoz tartottuk magunkat. Így annál inkább izgatott, kik azok, akik máris szervezkednek és meghirdették az alakuló ülést.

Késő este végre megérkezett Vas Zoltán. Mondtuk is neki, milyen türelmetlenül vártuk. Hogy elejét vegye a szemrehányásoknak, kibontott egy nagy papírcsomagot. Sült csirke volt benne. Ez kitűnő lélektani hadviselésnek bizonyult. Egy időre mindannyian elcsendesültünk, mert kimondhatatlanul éhesek voltunk. Így aztán mindjárt derűsebb légkörben került sor a tennivalók megbeszélésére. Késő éjszakáig vitatkoztunk.

Úgy gondolom, túlzás lenne azt mondani, hogy a Hungária körúti megbeszélés a felszabadulás első perceiben valami vezető testületi ülés vagy akár a párt budapesti bizottságának megalakulása lett volna. Nem mondhattuk ezt, hiszen a párt

vezetőségéből sokan hiányoztak. Köztük Rajk László, akit akkori ismereteink szerint Sopronkőhidára hurcoltak a nyilasok.

A Hungária körúti tanácskozás mégis rendkívül jelentős volt. Egyrészt azért, mert az illegális párt vezetőségének egy része akkor jött össze és tárgyalt először legális körülmények között, szabadon. Másrészt azért, mert itt történt meg a kapcsolatfelvétel a Moszkvából hazaérkezett elvtársakkal; a Debrecenben tevékenykedő kommunistákkal. És harmadszor azért, mert itt kezdtük meghatározni a további politikai tennivalókat.

Az első lépések

A Vas Zoltán által felvázolt program megegyezett a párt itthoni vezetőségének elképzeléseivel. Ennek a lényege az volt, hogy folytatjuk a második világháború előtt és alatt megkezdett politikát. A cél továbbra is a demokratikus erők tömörítése az ország nemzeti függetlenségének és demokratizálásának megvalósítása érdekében. Az alapvető változás az volt, hogy a Magyar Front politikáját most már nagyon széles tömegalapokra lehetett helyezni és realizálására óriási tömegmozgósításra nyílt lehetőség. Az a feladat állt előttünk, hogy a párt helyes politikai alapelveit és célkitűzéseit felszabadulásunk körülményei között széles körben ismertessük, és megvalósításukra a tömegeket mozgósítsuk.

Természetesen sok szó esett a Hungária körúton a legközvetlenebb feladatainkról is. Mérlegeltük gyakorlati teendőinket: hogyan tegyük meg az első lépéseket. Egyértelműen úgy ítéltük meg, hogy a lakosságot fel kell rázni kábultságából. El kell érni, hogy az emberek kijöjjenek a pincékből, kezdjék el az életet, a romok eltakarítását, s ki-ki járuljon hozzá a rend, a normális élet helyreállításához. Bizony, ez nem volt könnyű dolog. A német megszállás, a nyilas rémuralom, a hosszú ideig tartó ostrom megpróbáltatásai következtében az emberek zöme a teljes dermedtség és bizonytalanság állapotában élt. Hitet, reményt és bizalmat kellett önteni beléjük, felrázni őket kábultságukból s programot adni: mi következik ezután.

Szükségesnek tartottuk, hogy haladéktalanul felhívással forduljunk Budapest népéhez: jöjjenek fel a pincékből, kezdjék el

a romok eltakarítását és a munkát. Politikánk szellemében úgy döntöttünk, hogy a felhívást nem a Magyar Kommunista Párt, hanem a Nemzeti Függetlenségi Front nevében intézzük Budapest népéhez.

A felhívást Vas Zoltánnal együtt fogalmaztuk meg, majd a jelenlevő elvtársakkal megvitattuk. Így jelent az meg a főváros utcáin.

A későbbiek során beigazolódott, hogy elhatározásunk helyes és jól megalapozott volt. A szövetséges politikai pártok vezetői jó szándékunk és együttműködési készségünk egyik első jelének tekintették, hogy a felhívást ebben a szellemben készítettük el.

Tárgyaltunk arról is, milyen legyen a viszonyunk a továbbiakban a Magyar Frontba tömörült pártokhoz. Szövetségeseink közül sokan azt hitték – s ennek hangot is adtak –, hogy a kommunisták a nemzeti egységfront-politikát csak a fasizmus elleni harc időszakára tekintik érvényesnek. A Hungária körúti tanácskozáson csak kommunisták vettek részt, s egymást nem kellett meggyőzni a helyes álláspontról. A demokratikus pártokkal való kapcsolat felvételében viszont egyeztetni kellett gyakorlati lépéseinket. El kellett dönteni, hogy Budapesten is létrehozzuk a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, és a dolgozók népi demokratikus szervezeteiként a nemzeti bizottságokat.

Megbeszéltük azt is, hogyan fogjunk hozzá a párt szervezéséhez, hogyan teremtsük meg ehhez a megfelelő körülményeket. Úgy gondoltuk, a legfontosabb a párt központi székházának biztosítása. Erre a célra a Tisza Kálmán téri Volksbund-házat vettük igénybe.

Ám mielőtt ide elindultunk volna, egy figyelemre méltó közjáték történt. Vas Zoltánnal és Kovács Istvánnal úgy határoztunk, hogy elmegyünk arra az alakuló ülésre, amelynek a plakátját előző nap útközben felfedeztem. A vendéglő nagyterme

zsúfolásig megtelt. Az emberek közé vegyültünk. Senki sem tudta, kik vagyunk, honnan jöttünk. Hamarosan a dobogóra pattant egy kis termetű ember, és megkezdte szónoklatát. Már az első mondatokból kiderült, hogy valamelyik frakcióval van dolgunk, mely az alkalmat kihasználva, idejekorán igyekszik híveket toborozni magának.

Amikor az előadó mondataiból kiderült, kikkel állunk szemben, összenéztünk, s Vas Zoltán mint egy bomba vágódott az előadói emelvényre. A szónokot valósággal lesöpörte az emelvényről. A résztvevők megdöbbenten fordultak felé. Vas Zoltán mindenki nagy meglepetésére bejelentette, hogy Moszkvából jött, a szovjet hadsereggel lépett ismét hazánk földjére, s most közvetlenül Debrecenből érkezett, ahol az Ideiglenes Kormány és a párt Központi Bizottsága székel. Amikor még azt is bejelentette, hogy a Magyar Kommunista Párt megbízásából kíván szólni, szavait viharos taps fogadta.

Vas részletesen ismertette, mi a párt politikája. A Magyar Kommunista Párt harcot indít az ország újjáépítéséért, egy új Magyarország megteremtéséért, amelyben a hatalom a dolgozó népé. Beszédét nagy lelkesedéssel fogadták. A frakciósok által meghirdetett gyűlésen végül is lehetőség nyílt a kerületben élő kommunistákkal s a párttal rokonszenvező emberekkel való találkozásra. A zuglói pártszervezet mindjárt meg is alakult. Megtörtént a legfontosabb kerületi tisztségviselők „kinevezése" is. Vas Zoltán az illegális párttagokat a sarokba invitálva, az előtte álló elvtársakra rámutatva megkérdezte:

- Maga kicsoda?
- Én Szeri Lénárd cipész vagyok.
- Maga lesz a kerület elöljárója. És maga?
- Én Krajci Kálmán villamosvezető vagyok.

– Maga lesz a rendőrkapitány – jelentette ki Vas Zoltán a nép nevében, ellentmondást nem tűrő hangon. Ezzel el is igazítottuk őket az új élet megkezdésében.

*

Ez után a harci epizód után mentünk be 15-én vagy 16-án teherautóval a Tisza Kálmán térre. A több emeletes épület első pillantásra rendkívül nagynak tűnt, ám hamarosan kiderült, hogy már ki is nőttük.

A Tisza Kálmán téri pártház pillanatok alatt Budapest centruma lett. A kommunista párt tagjai, tudomást szerezve róla, hol van a párt központja, azonnal oda jöttek, hogy munkára jelentkezzenek, eligazítást kérjenek. Nagy számban érkeztek más pártbeli politikai barátaink és szövetségeseink is, elsősorban azok, akikkel a függetlenségi mozgalomban már hosszú ideje együtt dolgoztunk.

De gyülekezőhelye lett azoknak is, akik a főváros politikai, tudományos és művészeti életében szerepet játszottak. Sok megható találkozásnak voltunk a tanúi, hiszen a súlyos megpróbáltatások után sokak útja, ahogy a frontvonalon éppen átkerültek, ahogy a pincéből és óvóhelyről épp hogy csak feljöttek, egyenesen ide vezetett. Ide jöttek a baloldali szociáldemokraták, köztük Szakasits Árpád, a parasztpártiak, Darvas József és társai, a Független Kisgazdapárt baloldali politikusai: Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő, Barcs Sándor. A felszabadulás után itt találkoztunk először azokkal az írókkal és művészekkel, akik a függetlenségi mozgalomban együtt küzdöttek velünk: Major Tamással, Várkonyi Zoltánnal, Gobbi Hildával és másokkal. Zilahy Lajos első útja is ide vezetett.

A demokratikus pártok vezetői mindenekelőtt azért jöttek hozzánk, hogy tájékozódjanak és megbeszéljék velünk, hogyan is kezdjük el, illetve folytassuk a munkát.

Ekkor már Budapesten is ismertté vált a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja, amelyet a kommunista párt programjavaslataként elsőnek a debreceni *Néplap* november 30-i száma közölt, majd 1944. december 3-án Szegeden a Függetlenségi Front pártjai és a szakszervezetek elfogadtak. Mi a koalíciós pártok vezetői előtt, mindjárt az első találkozásunkon kifejtettük, hogy továbbra is szükség van a demokratikus pártok összefogására és egységére, és hogy e program alapján kell folytatnunk a közös munkát.

Közben a fővárosban éppúgy, mint az ország felszabadított területein mindenhol hatalmas forradalmi folyamat indult el. Ez érthető és szükségszerű volt. Mielőtt még a pártok szerveződni kezdtek volna, az egész országban elemi erővel tört felszínre a nép elhatározottsága és szándéka, hogy kezébe vegye sorsa intézését. Létrejöttek, megalakultak a nép hatalmi szervei: a nemzeti bizottságok. A pártok képviselői és a párton kívüli hazafiak – akik már a háború alatt is együttműködtek – most, a felszabadulás pillanatában, e bizottságokon keresztül együttes erővel láttak munkához.

A Magyar Kommunista Párt e folyamat kibontakozását teljes erejével támogatta. Igaz, a pártban is voltak olyanok, akik 1919 emlékét őrizve, abban az elképzelésben éltek, hogy 1945-ben nem egy hosszabb időre szóló demokratikus nemzeti egységfront-politika kerül majd napirendre, hanem azonnal egy újabb proletárdiktatúra megteremtése. Több helyen a párt a régi elnevezéssel, a Kommunisták Magyarországi Pártja néven született újjá, s nemzeti bizottságok helyett munkástanácsokat alakítottak. Több nagy városunkban is ez volt a helyzet.

Debrecen nemcsak azért lehetett az új államalapítás bölcsője, mert Kossuth már a múlt században a nemzeti függetlenség őrhelyévé avatta, hanem főleg azért, mert az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozásához jó demokratikus háttérrel rendelkezett. Ebben a városban

a népi demokratikus egységfront politikájának meglehetősen szilárd alapjai voltak.

Budapest felszabadulása után a nemzeti demokratikus egységfront-politika kibontakoztatása parancsolóan írta elő számunkra a két munkáspárt politikai és akcióegységének erősítését. A felszabadulás után, 1945. február 6-án első lépésként megújítottuk azt a megállapodást, amelyet 1944 októberében, az illegalitás körülményei között, a német megszállás idején a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt vezetősége kötött egymással. Eszerint a két munkáspárt a felszabadulás után egységben végzi a munkáját. Ennek érdekében összekötő bizottságot létesít, ezzel is elősegítve az októberi egyezmény végrehajtását. A Szociáldemokrata Párt jobboldali elemei azonban változatlanul élesen ellenezték az 1944 októberében kötött megállapodást, s szövegét a szociáldemokraták a felszabadulás után sem hozták nyilvánosságra.

Az egységfront-politika sikerének egyik fontos tényezője a két munkáspárt viszonylag harmonikus együttműködése volt. Ahhoz, hogy a két párt szervezetileg, politikailag együtt tudjon működni, hogy közös politikai állásfoglalásokat alakíthasson ki, az összekötő bizottság ülésein minden fontos kérdést napirendre kellett tűzni. A többi párttal szintén felvettük a kapcsolatot. Így vált lehetővé, hogy a koalícióban részt vevő pártok 1945 tavaszán a legfontosabb kérdésekben rendszerint közös megállapodásra jutottak.

*

Az első pesti napilap megjelenése szintén a nemzeti egységfront politikájának szellemében fogant. Ez vezetett bennünket, amikor úgy határoztunk, hogy Budapesten ne egy pártpolitikai napilap, hanem egy demokratikus napilap jelenjék meg először, s a szerkesztésében, munkájában az összes demokratikus

pártok képviselői vegyenek részt. A Kommunista Párt lapját abban az időben kell majd megindítani, amikor a többi párt is képes lesz a maga sajtóorgánumát megjelentetni.

Arról, hogy milyen legyen a lap és milyen címmel jelenjék meg, már a Hungária körúton tanácskoztunk. Egyetértettünk abban, hogy amilyen gyorsan csak lehetséges, meg kell indítani a lapot, hiszen ezekben a napokban a rádió nem működött és a hírközlésnek semmiféle más eszköze nem állt rendelkezésre. A lakosságnak pedig tájékoztatásra, útmutatásra volt szüksége.

A lap címénél abból indultunk ki, hogy ha majd később megindítjuk a párt lapját, annak nem lehet más a címe, mint ami az illegalitásban volt: *Szabad Nép*. Ezt a címet tehát fenntartottuk a később megindítandó pártlapunk számára. Úgy gondoltuk, nyilván a többi párt is megtartja eddigi lapjának a címét. A megindítandó demokratikus lap egész tevékenységi köre, munkája legjobban a szabadság fogalmával jellemezhető. Ez jól fejezte ki az akkori politikai törekvéseket. Így lett a lap címe: *Szabadság*.

Ami a szerkesztőség összetételét illeti, politikánkból következett, hogy munkájában minden demokratikus gondolkodású író, újságíró részt vehetett. És ténylegesen részt is vettek. Első szerkesztői Darvas József, Zilahy és jómagam voltunk.

Minthogy a szerkesztő bizottságban politikailag én feleltem a lapért, a főszerkesztői tisztség is reám hárult. Kitűnő munkatársi gárdával rendelkeztünk. Ott dolgozott Antalffy Gyula, Aranyossi Pál, Barcs Sándor, Haraszti Sándor, Lestyán Sándor, Pánczél Lajos, Vaád Ferenc és még sok régi és új barátunk.

A *Szabadság* olyan időpontban indult meg, amikor Budapesten még folytak a harcok, a szovjet csapatok még a Duna vonalát sem érték el. A József körúton, ott, ahol most a *Népszabadság* székel, kezdtük meg a lap szerkesztését. Ott, ahol

BÉKE!

A német fenevadat végkép legyőzték.

Ennek örömére

MA, szerdán d. e. 10 órakor a BIKA előtti téren

nagy népgyűlést

rendeznek a politikai pártok a Dicsőséges és Győzedelmes Vörös Hadsereggel karöltve.

Mindnyájan vonuljatok fel ünnepelni zászlókkal!

Délután 3 órakor a DEAC pályán nagy sport- és kulturünnepély lesz

Teljes munkaszünet!

Szabad közlekedés 23 óráig!

A DEBRECENI NAGYGYŰLÉS PLAKÁTJA

pár nappal azelőtt még a nyilas *Új Magyarság* és *Függetlenség* című lapok megjelentek. Nyomdájuk az ostrom egész ideje alatt dolgozott. Amikor a körút felszabadult, mi egyenest ebbe a nyomdába mentünk, mivel ott a fasiszták jelentős papírkészleteket halmoztak fel, és a nyomdászok egy része is ott rekedt. A szomszédos Athenaeum Nyomdától szedőket és nyomdai szerkesztőket kaptunk. Így a lap megindításának nem volt semmi akadálya.

Budapesten március végéig nem volt más napilap, mint a *Szabadság*. A Magyar Kommunista Párt napilapja március 25-én indult meg. Két és fél hónapon keresztül egyedül a *Szabadság* volt az a sajtóorgánum, amely napról napra szólt a közönséghez. Nem tudtunk elég példányt nyomatni belőle. A rikkancsok a nyomdától alig tudtak 100–200 méter távolságra eljutni, mert a járókelők kiszaggatták kezükből a lapokat. Budapest lakossága a külső világgal egyes-egyedül ezen a lapon keresztül tartotta a kapcsolatot. A magyar sajtó történetében nem volt még példa arra, hogy egy napilapra ekkora történelmi felelősség hárult volna.

*

Közvetlenül Budapest teljes felszabadulása előtt a párt Debrecenbe küldött. Segítettem a pártszervezetek megalakulását, az ottani sajtó munkáját, s a tiszántúli falvakat és városokat járva, gyűléseket tartottam. Az első szabad március 15-én a Kossuth-szobor és az Aranybika előtti téren ünnepi beszédet tartottam, ami azért is emlékezetes számomra, mert ilyen hatalmas tömeg előtt életemben ekkor beszéltem először.

A sors különös kegyéből részt vehettem a földreformrendelet kidolgozásában, koalíciós tárgyalásain és végrehajtásában is. Amit népünk ezer évig nem tudott megvalósítani,

most hetek-hónapok alatt kellett végrehajtani. Elképzelhető, milyen nehéz feladat volt ez!

A földreformrendelet előkészítése során nagyon sok nézet és álláspont ütközött össze. A különböző társadalmi osztályok és rétegek képviselőinek nézetei sok tekintetben eltértek, vagy éppen éles ellentétben álltak egymással. Voltak, akik azt vallották, hogy a földkérdés megoldását későbbi időpontra kell halasztani. Akkor kell majd vele foglalkozni, amikor az ország egész területe felszabadul, s amikorra a viszonyok valamennyire konszolidálódnak. A földreform szerintük csak növelné a bajokat. Veszélyeztetné a termelési érdekeket. A szegényparasztság úgysem tudna mit kezdeni a földdel. Megmunkálásához nincs jószága, nincs felszerelése, nincs vetőmagja. Ezek az elemek, akárhogy vesszük is, a földbirtokosok hangját szólaltatták meg a vitában. Abból indultak ki: aki időt nyer, életet nyer!

Mások viszont a földreform olyan radikális megoldását javasolták, hogy a földbirtokosok kezében már alig maradt volna valami. Ezt a nézetet nemcsak a szegényparasztok egy része vallotta, hanem olyan szövetséges társaink is, mint Darvas József és Veress Péter.

Mi, kommunisták, a földkérdés azonnali megoldását szorgalmaztuk. Azt az elvet vallottuk, hogy a meghagyandó birtok alsó határát a 100 holdban kell megszabni. Ez még az az időszak volt, amikor az ország területének jelentős része a fasiszta hódítók uralma alatt sínylődött. Mi még mindig erősíteni akartuk a fasizmus elleni harcot. Ezért a földreform megoldásánál olyan határvonalat akartunk húzni, ami lehetőséget adott arra, hogy a volt uralkodó osztályok tagjait ne taszítsuk teljesen a fasiszta erők karjaiba.

Végül a koalíció pártjain belül az az álláspont alakult ki, hogy 200 katasztrális holdig meg lehet hagyni a földet. Az akkori helyzetre s a volt uralkodó osztályok, elsősorban a föld-

birtokos osztály magatartására jellemző: amikor látták, hogy bennünket a földreform végrehajtásától eltéríteni semmiképp sem lehetséges, az ellenkező végletbe csaptak át. Azt javasolták, hogy a nagybirtokok helyén mindjárt kolhozokat létesítsünk. Azt gondolták, hogy a Magyar Kommunista Párt két kézzel kap provokatív javaslatuk után. Szerették volna, ha nagybirtokuk egy tagban együtt marad, s ott valami szövetkezeti vagy állami gazdaság létesül, mint 1919-ben. Ez megkönnyítette volna számukra, hogy földjeiket ismét visszaszerezhessék.

Március 17-én megjelent az Ideiglenes Nemzeti Kormány földreformrendelete. Még ugyanaznap éjszaka Vorosilov marsall intézkedése folytán két szovjet katona kíséretében egy kocsin visszatértem Budapestre. Az ország felszabadított területein megkezdődött a földosztás. Az ipari munkásság legjobbjai önként jelentkeztek, hogy az ezeréves per eldöntésében segítsék paraszt testvéreiket. A szovjet tankok nyomában haladva, kezdtük leverni a kiosztott földek határcövekeit. Földosztó tevékenységemet Újpest tőszomszédságában, Fót községben kezdtem. Egyszer Károlyi Mihálynéval beszélgetve, felelevenítettük: nemcsak az ő férje parcellázta 1918-ban a Károlyi-birtokot, hanem jó negyedszázaddal később én is, teljesítve a nagy államférfi akaratát: „Újra földet fogunk osztani, de nemcsak Kápolnán, hanem az egész országban."

Ám itt az ideje, hogy befejezzem munkámat.

A társadalmi, sőt még az emberi élet fejlődését is szokás szakaszokra és fejezetekre osztani. Nos, az 1945-ös felszabadulás a magyar nép életében se nem szakasz, se nem fejezet. Sokkal több ennél: igazi történelmi sorsforduló!

Történészek, publicisták, írók és politikusok – háborgó lelkiismeretüket faggatva – ma is gyakran kérdezik: megtettünk-e mi, magyarok mindent a felszabadulásunkért? A kérdés ilyen felvetésében jól hallhatóan benne rejlik a válasz: a nép

szellemi mozgósításában, a fasizmussal való szembeszegülés, a fegyveres népi-nemzeti ellenállás kibontakoztatásában többet is tehettünk volna! Talán saját szabadságharcos múltunk is többre kötelezett volna bennünket!

Nehéz lenne most az okokat és érveket mind felsorakoztatni: mi, miért és hogyan történt. Ha nem is volt nálunk általános jellegű fegyveres felkelés, ne feledkezzünk meg arról: egy új, a dolgozó nép Magyarországa megteremtésének eszméje mélyen élt társadalmunkban; a népi-nemzeti jellegű demokratikus együttműködés alapjai elég erősek voltak ahhoz, hogy a felszabadulás pillanatában építeni lehessen rájuk. A társadalmi talaj, az osztályerők alakulása nálunk alkalmas volt a minőségileg gyökeresen más fejlődés számára. Az új népi hatalmi szervek: a nemzeti, az üzemi és a földigénylő bizottságok magvai – hogy a hasonlatnál maradjak – a föld alatt csíraképes állapotban várták az első napsütést, hogy azonnal felszínre törjenek. Nem kis dolog volt ez! A Szovjetunió felszabadító harca után ez tette lehetővé, hogy a népi demokratikus fejlődés útján elindulhassunk a szocialista Magyarország felé. Mégpedig meglehetősen határozott léptekkel!

*

Korrajzot, személyes élményeket, reflexiókat és jellemrajzokat igértem emberekről és eseményekről. Könyvem számadás életem és tevékenységem 1945-ig terjedő időszakáról. Ismereteimet, élményeimet, tapasztalataimat tettem közzé, de mindent mégsem tudtam elmondani. Ez lehetetlen is lett volna! Mint minden nagy történelmi forduló – természetesen –, ez is kimeríthetetlen. Leástam bizonyos mélységig, de még így is maradtak érintetlen rétegek. Ezek feltárása továbbra is érdekes feladatot jelent mindazoknak, akik e korszak kuta-

tásával foglalkoznak. Boldog lennék, ha könyvem ehhez a munkához némi segítséget nyújtana.

Könyvem minden szereplője – egy-két kivételtől eltekintve – a saját nevén elevenedik meg. De e néhány kivétel sem kitalálás vagy a fantázia műve. A névváltoztatás azért vált szükségessé, hogy annál pontosabban adhassam vissza a lényeget.

A történelmi szereplők természetesen kivétel nélkül a saját nevükön – szándékom szerint –, valóságos mivoltukban lépnek az olvasó elé. Úgy, ahogy én küzdelmes éveink során megismerhettem őket.

A megidézettekre őszinte tisztelettel, s többségükre, akik már nincsenek közöttünk, a kegyelet igaz érzéseivel gondolok vissza. Talán nem sértem mások emlékét, ha mégis kiemelem: életemnek ebben a szakaszában különösen nagy szerepet játszott kapcsolatom és közös munkám Rajk Lászlóval és Rózsa Ferenccel.

A marxizmus elméleti helyességének felismeréséhez különböző utakon juthatnak el az emberek. Ők engem abban a meggyőződésemben erősítettek meg, ami a marxizmus-leninizmusban a legnehezebb: hogyan tehetjük ezt az elméletet a gyakorlat, a világ megváltoztatására irányuló forradalmi cselekvés vezérfonalává. Elsősorban nekik köszönhetem, hogy több történelmi jelentőségű esemény kezdeményezője, megvalósításuk részese lehettem. Nélkülük semmiképpen sem tudtam volna elvégezni azt a munkát, amelyet velük együtt magamra vállaltam. A távolodó időben egyre nagyobb tisztelettel őrzöm – most már könyvemmel is – élő emléküket.

(Budapest, 1978. április 4-től 1980. június 1-ig.)

Tartalom

[5] *Írói szándék*
[7] *Gyorsvázlat gyermek- és ifjúkoromról*
[18] *A kommunista párt tagjaként*
[37] *Debreceni éveim*
[48] *Márciusi Front*
[67] *A Tovább*
[87] *Két behívó*
[96] *Ismét Budapesten*
[109] *A szerkesztőség élete*
[123] *A Conti utca és környéke*
[130] *Pesti akklimatizálódásom*
[139] *Kétségek és remények*
[147] *Békacombvacsora*
[155] *Éjszakai séta és meditáció*
[161] *Út a dolgozókhoz*
[166] *Harc a piros ceruzák ellen*
[176] *Szakasits összetartó ereje*
[185] *Peyer tájékoztatói*
[197] *„Édes Erdély, itt vagyunk"*
[216] *A párt propagandabizottságáról*
[224] *Húsvéti cikkek*
[235] *Első illegális találkozóm*
[241] *Nyugalmas hétvége, avagy orvtámadás német módra*
[251] *A feltört forrás*
[263] *Három felkérés*

[277] A Népszava karácsonyi száma
[283] Móricz, Szekfű, Zsilinszky
[295] Vannak ilyen emberek!
[300] Tűzvonalban a művészet fegyvereivel
[310] És a magyar irodalom?
[319] Felkészülés a tömegek mozgósítására
[333] Az út kikövezése reánk várt
[339] Kulacs
[349] Készülődés március 15-re
[361] Újra az utcán
[367] Aki békét akar: hazaáruló
[373] Pokol az Andrássy-laktanyában
[380] Rózsa Ferenc halála és nekrológja
[387] Feszítő gondjaink
[394] A letartóztatások stratégiája
[404] A Margit körúton
[417] Borkanyuk szalmazsákja
[425] Felkészülés a tárgyalásokra
[438] Schönherz utolsó szavai
[444] Bizonyítékok hiányában
[456] Újra munkában
[461] Odahaza
[471] A kivárás erősödése
[481] Látogatás Szent-Györgyinél
[486] Harcban a szegedi gondolattal
[493] Politikánk védelmében
[509] Konfliktus önmagammal
[520] Szemben a német megszállókkal
[528] Menekülés a Gestapo karmai közül
[540] Búcsú a katonaélettől
[549] Teljes illegalitásban
[556] Találkozásom Szakasitscsal

[562] A Magyar Front szervezeti és politikai kialakulása
[569] A Kommunista Párt újjáalakulása
[576] Memorandumok a kormányzóhoz
[590] A két munkáspárt akcióegységéről és egyesüléséről
[598] Vita Kabókkal
[606] Az egyezmény sorsa, jelentősége
[618] Horthy proklamációja
[628] Bajcsy-Zsilinszky illegalitásban
[641] Készülődés a fegyveres ellenállásra
[651] A fegyverek mégis eldördültek
[668] Átgördült a front
[676] Az első lépések

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szedte az Alföldi Nyomda. Nyomta az Alföldi Nyomda. A nyomdai megrendelés törzsszáma: 437.66-19-1. Készült Debrecenben, 1980. évben. Felelős vezető Benkő István igazgató. A kötetet Stemler Gyula szerkesztette. Képszerkesztő Fábri Magda. A borító, a kötésterv és a tipográfia Szántó Tibor munkája. Műszaki vezető Aranyi Imre. Műszaki szerkesztő Székffy Gyula. Terjedelme 43,25 (A/5) ív + 1,5 ív képmelléklet